

Nieuw licht op liquidaties.
Knokploegen in Rotterdam 1944-1945

Nieuw licht op liquidaties.
Knokploegen in Rotterdam 1944-1945

New insight into liquidations.
Fighting units in Rotterdam 1944-1945

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de rector magnificus
Prof.dr. H.A.P. Pols
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
vrijdag 1 mei 2015 om 11.30 uur

door Albert Willem Oosthoek

geboren te Rotterdam

Promotiecommissie

Promotoren:

Prof.dr. P.T. van de Laar

Prof.dr. L.C. Winkel

Overige leden:

Prof.dr. H.A.M. Klemann

Prof.dr. C.R. Ribbens

Prof.dr. P. Romijn

Albert Oosthoek

Nieuw licht op liquidaties

Knokploegen in Rotterdam 1944-1945

Uitgeverij Aspekt

De uitgave van dit boek werd financieel ondersteund door de J.E. Jurriaanse Stichting, de G.Ph. Verhagen-Stichting en de Stichting Organisatie van Effectenhandelaren te Rotterdam.

Foto omslag voorzijde:

J.C. Tetenburg, commandeur van de Ordepolitie, werd op 31 maart 1945 op de Hoflaan door leden van de LKP-Rotterdam geliquideerd. De opdracht ervoor was op 24 maart gegeven met als reden: verraad en diensten aan de vijand.

Foto omslag achterzijde:

Twintig doodgeschoten mannen tegen de helling van de Oostzeedijk bij de Hoflaan, gefusilleerd op 3 april 1945 ter vergelding van de liquidatie door de LKP-Rotterdam van de commandeur van de Ordepolitie J.C. Tetenburg.

Straatnamen e.d. zijn in de toenmalige spelling in dit boek opgenomen.

Nieuw licht op liquidaties

© Albert Oosthoek

© 2015 Uitgeverij ASPEKT

Amersfoortsestraat 27, 3769 AD Soesterberg, Nederland

info@uitgeverijaspekt.nl – <http://www.uitgeverijaspekt.nl>

Omslagontwerp: Mark Heuveling

Binnenwerk: Paul Timmerman, Amersfoort

ISBN: 978-94-6153-301-2

NUR: 680

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (postbus 882, 1180 AW, Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) van deze uitgave in bloemlezingen, readers, en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912), dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Woord vooraf	11
1 Inleiding	17
1.1 Vraagstelling	21
1.2 Verantwoording bronnen en methode	23
2 Historisch debat over goed en fout	31
2.1 Historiografie van het verzet	31
2.2 Historiografie van Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog	38
2.3 Nivellering van 'goed' en 'fout' in de oorlogsgeschiedschrijving	43
2.4 Liquidaties en het denken erover	48
2.5 Het zwijgen doorbroken	55
2.6 Geruchtmakende affaires	61
2.7 Gedenktekens	63
3 Het verzet en het onderdrukingsapparaat	65
Deel I De Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945	75
4 Van hulp aan onderduikers naar gewapend verzet	77
4.1 Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers	77
4.2 Landelijke Knokploegen	79
4.3 De Knokploeg Rotterdam-Zuid	81
4.4 Eerste activiteiten	83
4.5 Opname in het Landelijk Knokploegenverband	85
4.6 De overval op het Haagsche Veer	87
4.7 De overval op het distributiekantoor in IJsselmonde	89
4.8 Liquidaties	91

5	De Haagse knokploeg	95
5.1	Ontstaan en samenstelling	95
5.2	Vertrek naar Rotterdam en activiteiten	97
5.3	De liquidatie van Maarten Frikkee	98
5.4	De aanhouding van Chris Cattel	101
5.5	Arrestaties en vertrek uit Rotterdam	104
6	De Binnenlandse Strijdkrachten en de nieuwe taak van de LKP	107
6.1	Binnenlandse Strijdkrachten	107
6.2	De vorming van de BS in Rotterdam	108
6.3	De nieuwe taak van de Landelijke Knokploegen	109
6.4	De havensabotageploeg	112
6.5	De Westerdam	116
7	Verraad	123
7.1	Kees Bitter	123
7.2	De illegaliteit geconfronteerd met verraad	125
7.3	Bitter 'gearresteerd'	128
7.4	Het verhoor	130
7.5	De ontknoping	133
7.6	Een reconstructie	135
8	De Knokploeg Rotterdam-Zuid in 1945	141
8.1	Interne problemen	141
8.2	De verdediging en bevrijding van Rotterdam-Zuid	145
9	Samenvatting	151
Deel II Liquidaties in Rotterdam		155
10	Het verzet en de dood	157
10.1	Inleiding	157
10.2	Verzet tegen terreur	160
10.3	Hongerwinter en ordehandhaving	162
10.4	Represailles	164
10.5	Problemen en dilemma's	169
10.6	Het veemgericht	174
10.7	Liquidaties van NSB-burgemeesters	180
10.8	De techniek van het doden	186

11	Liquidaties in Rotterdam 1944-1945	189
11.1	Inleiding	189
11.2	Besluitvorming en procedure	190
11.3	Aanslagen door de LKP-Rotterdam	200
11.4	Verhoren door de Inlichtingendienst	204
11.5	Excessen	211
11.6	Onschuldige slachtoffers	217
11.7	Fusillades	221
11.8	Den Haag, Amsterdam en Rotterdam	229
11.9	Afrekeningen na de bevrijding	238
12	Conclusie	249
	Noten	267
	Bijlagen 1 Knokploeg Rotterdam-Zuid	351
	2 Knokploeg-Zinkweg	354
	3a Locaties liquidaties (of vindplaats)	355
	3b Liquidaties door en in opdracht van de LKP-Rotterdam	358
	3c Overige liquidaties	377
	Bronnen	385
	Summary	411
	Samenvatting	419
	Curriculum Vitae	427
	Afkortingen	429
	Illustratieverantwoording	433
	Persoonsnamenregister	435

Woord vooraf

Mijn interesse om me in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog te verdiepen deed ik op als leerling van een lagere school in Rotterdam. Daar werd door de in Zuidwijk bekende onderwijzeres Joukje Grandia les gegeven over de oorlog. Zij was een docent van wie ouders en leerlingen wisten dat ze als koerierster had deelgenomen aan het verzet. Zij vertelde haar leerlingen onder andere over haar arrestatie in Amsterdam en haar verblijf in vrouwenkamp Ravensbrück. Zij toonde ons zelfs het pistool, dat zij uit die tijd had bewaard. Na afloop van de les ging zij daarmee 'naar de schietvereniging'.¹

Mijn studie geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam eind jaren tachtig verschafte mij de vaardigheden om zelf antwoorden te vinden op geschiedkundige vragen. Dit door gebruik te maken van openbare bronnen, literatuur- en archiefonderzoek, maar ook door toepassing van *oral history*: het beluisteren van mondelinge getuigenissen van mensen die iets zelf hadden meegemaakt. Thuis lezen, op studiezalen archieven raadplegen en bij mensen aan huis naar hun verhalen luisteren, het was en is een aantrekkelijke combinatie van onderzoeksactiviteiten voor de contemporain historicus.

Voor mijn onderzoekingen naar het verzet heb ik tussen 1989 en 1995 zesenvierzig personen geïnterviewd, die allen in goed vertrouwen hun informatie hebben gegeven.² Met enkele van hen heb ik jarenlang een mij dierbaar geworden contact gehad. De meeste geïnterviewden zijn inmiddels overleden. Bijzonder waren voor mij de vervolggesprekken die ik kort voor het afsluiten van mijn promotieonderzoek heb gehad met de twee verzetsdeelnemers Meeuwis Hendrik Weeda en Maarten Castelein, respectievelijk van de knokploegen Zinkweg en Rotterdam-Zuid. Van Weeda ontving ik na het gesprek met hem een zeildoeken tas met daarin een onklaar gemaakte pistoolmitrailleur. Deze stengun, afkomstig van een geallieerde wapendropping die in oktober 1944 in de Hoeksche Waard plaatsvond, is als één van de weinige tastbare objecten die nog herinneren aan het verzet op dit eiland in eigendom overgedragen aan Museum Hoeksche Waard te Heinenoord.³ Via mijn gesprekken met de oudverzetsmensen is hun geschiedenis, zoals zij zich die herinnerden, opgetekend in dit proefschrift. Hun namen zijn in de bronnenlijst opgenomen.

Mijn belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog richt zich speciaal op de vraag hoe mensen die in moeilijke omstandigheden met een moeilijke keuze werden

geconfronteerd daarmee zijn omgegaan. Kozen zij bewust voor of tegen de bezetter of accepteerden zij de bezetting noodgedwongen en probeerden er voor zichzelf, hun gezin en hun familie maar het beste van te maken? Bij mijn onderzoeken ben ik gedreven door nieuwsgierigheid naar de dynamiek van het lokale verzet. Het was niet mijn intentie om over mensen een scherp moreel oordeel te vellen, maar om recht te doen aan het verleden van met name hen die slachtoffer geworden zijn van acties van het gewapend verzet. In 1989 signaleerde ik bij het onderzoek voor mijn doctoraalscriptie over de Knokploeg Rotterdam-Zuid reeds misstanden binnen het verzet. Vooral het taboe op naspeuringen naar liquidaties tijdens de oorlog en naar moorden van datzelfde verzet kort erna, waaronder die op Kitty van der Have, trof mij. Mijn onderzoek naar het verzet in Rotterdam is onbedoeld een speurtocht geworden naar goed en fout onder leden van het verzet en hen die zich daar voor uitgaven.

Met dit proefschrift hoop ik enerzijds inzichtelijk te maken hoe de verzets-historiografie in Rotterdam tot stand is gekomen en anderzijds hoe de daar geconstitueerde knokploegen in 1944-1945 zijn opgetreden en welke omstandigheden ertoe hebben geleid dat de LKP-Rotterdam is overgegaan tot een steeds toenemend aantal liquidaties, waarvan uit eigener beweging nooit verantwoording is afgelegd. Ik besef dat ik als historicus geïnteresseerd in de nuchtere feiten veel verzetsdeelnemers en hun familie met deze geschiedschrijving het geïdealiseerde beeld ontnem van de doorgewinterde illegalen en hun voorbeeldig gedrag in de ondergrondse. In Rotterdam was het een overigens beperkt maar naar verhouding toch niet onaanzienlijk aantal verzetsdeelnemers dat zich aan onethisch gedrag heeft schuldig gemaakt. Ik hoop dat gedrag en het waarom ervan inzichtelijk te maken. Het is overigens het verhaal van gewapend verzet in uiterst moeilijke en complexe oorlogsomstandigheden. Ik heb ontzag en bewondering voor het merendeel van de verzetsdeelnemers die wél op integere wijze met respect voor de levens van hun medemensen en tegelijk met gevaar voor eigen leven hun heldhaftige strijd tegen het bezettingsregime hebben gestreden.

Anno 2015 kan ik stellen dat de oorlog die op 5 mei 1945 eindigde voor veel mensen nog niet voorbij is. Dat geldt in de eerste plaats voor de generatie die de oorlog heeft meegemaakt en voor wie de herinneringen eraan vaak pijnlijk zijn. Deze en latere generaties worden in de media nog regelmatig aan de Tweede Wereldoorlog herinnerd. Een voorbeeld hiervan is het proces tegen de voormalige SS'er Heinrich Boere die in 1947 uit gevangenschap naar Duitsland wist te ontsnappen en in 1949 bij verstek ter dood werd veroordeeld vanwege zijn aandeel in de Silbertanne-moorden. Boere zat zijn gevangenisstraf alsnog uit in een Duits gevangenis-hospitaal waar hij op 1 december 2013 overleed.⁴ En waarschijnlijk een van de laatste oorlogsmisdadigers die wordt vervolgd is Siert Bruins, die door zijn indiensttreding bij de SS de Duitse nationaliteit had verworven. Hij moest op 2 september 2013 in Hagen in Duitsland voor de rechter verschijnen voor betrokkenheid bij de moord op de verzetsman Aldert Dijkema in september 1944. Op 8 januari 2014 besloot de rech-

ter Bruins wegens gebrek aan bewijs niet te veroordelen. Het Openbaar Ministerie, van mening dat er bewijs was voor moord, ging in beroep maar trok dit later weer in.⁵ Hoewel ze niet vervolgd werden zijn er toch leden uit het voormalig gewapend verzet die nog worstelen met gebeurtenissen waar ze de hand in hebben gehad. In het nieuws gekomen, kwamen sommigen tot bekentenissen en betoonden ze berouw over, naar later bleek, ten onrechte door hen uitgevoerde liquidaties.⁶

Door mijn functies als onderzoeker bij het Gemeentearchief Rotterdam (thans stadsarchief) en het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis in Den Haag (thans afdeling Oorlogsnazorg) heb ik de loop der jaren veel mensen leren kennen die me op uiteenlopende wijzen hebben gesteund. Van het Gemeentearchief Rotterdam, waar ik zo'n twintig jaar werkzaam ben geweest, dank ik mijn oud-collega's voor de hulp bij mijn onderzoek, in het bijzonder Alex van der Woel. Mijn dank geldt ook de medewerkers van andere archieven. Dat zijn er te veel om op te noemen, maar het NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, en de afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis, waar ik altijd goed geholpen ben, wil ik in ieder geval noemen. René van der Schans dank ik voor zijn cartografische inbreng en Miriam Keesing voor het vertalen van de samenvatting.

In het stadsarchief heb ik met prof.dr. P.Th. van de Laar kennis gemaakt. Het was voor mij dan ook een voor de handliggende keuze om hem te vragen als promotor. Enerzijds omdat hij sinds 1997 de Bijzondere Leerstoel Roterodamum 'Geschiedenis van Rotterdam' aan de Erasmus Universiteit Rotterdam in de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen bekleedt en anderzijds omdat hij samen met dr. A. van der Schoor auteur is van het tweedelige standaardwerk over de stadsgeschiedenis van Rotterdam (1999 en 2000). Prof.dr. L.C. Winkel, rechtshistoricus aan de Erasmus Universiteit, heb ik eerder leren kennen via mijn publicaties over Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog. Hij was vanaf het begin bij de opzet van mijn promotieonderzoek betrokken en het lag daarom in de lijn der verwachtingen hem te vragen de rol van promotor op zich te willen nemen.

Over de opzet van dit proefschrift heb ik behalve met mijn promotoren met verschillende andere vakgenoten van gedachten gewisseld, onder wie dr. Gjalb Zondergeld, bij wie ik in 1989 aan de Vrije Universiteit ben afgestudeerd, dr. Frank van Riet, dr. Pim Griffioen en drs. Kees van Wijk (Hogeschool Inholland). Van genoemde personen was het Zondergeld die mij door zijn colleges over het verzet op het spoor heeft gezet om onderzoek te doen naar de bezettingsgeschiedenis. Dat heb ik sindsdien, met tussenpozen, gedaan met een focus op de onderwerpen arbeidsinzet, jodenvervolging en verzet. Het uiteindelijke voorstel om op het onderwerp verzet te gaan promoveren draagt de signatuur van professor Van de Laar. Ik ben hem er erkentelijk voor dat hij mij – in overleg met professor Winkel – een realiseerbare onderwerpskeuze heeft voorgelegd. Om tot een goede afronding te komen was aanvullend onderzoek nodig. Intussen waren er namelijk enkele belangrijke publicaties verschenen, die het noodzakelijk maakten om enige archieven, soms voor een tweede keer, te raadplegen. Veel losse draden en onbeantwoorde vragen lagen er en ik wilde

meer weten over bepaalde aspecten van het gewapende verzet, zoals de samenstelling en het functioneren van knokploegen en hun activiteiten, zoals liquidaties. Ook nieuw verschenen publicaties bleken daar niet altijd een volledig antwoord op te geven en riepen soms nog de nodige vragen op.

Ik stel het op prijs dat naast de genoemde promotoren prof.dr. H.A.M. Klemann, prof.dr. C.R. Ribbens en prof.dr. P. Romijn in de kleine commissie zitting wilden nemen. Met hun opmerkingen en aanbevelingen in de eindfase heb ik mijn voordeel gedaan.

De periode waarin ik als buitenpromovendus onderzoek heb gedaan voor dit proefschrift was voor mij een spannende tijd. Mijn grote dank gaat ook uit naar alle steun die ik mocht krijgen van mijn vrouw Anne Marie en onze dochter Willemien.

Februari 2015

Albert W. Oosthoek

Van de Zeemanspot, het Medisch Contact, het F 1- en het F 2-werk voor de LO, de wording van de (L)KP (bv. Uit welk voortreffelijk mensenmateriaal zij eigenlijk bestond), het Koeriersters-wezen met z'n talloze aspecten, de wilde groepen, de R.v.V., de tragiek der Geuzen, enz., – van dit alles weten wij nog lang niet genoeg. En zolang die wetenschap uitblijft, zal er ook niet voldoende begrip en te weinig verdiende waardering zijn voor de illegaliteit en haar mensen. Maar al te vaak durft de sluwe kat-uit-de-boomkijkerige '80 procent' de Illegaliteit uit te honen voor Indiaantje-spelerij. Hoe durft die '80 procent'?! Dat zij zwijge. Een groep met zoveel tekorten in z'n mentaliteit, zwijge en bekére zich.

Uit programmaboekje *Voormalig verzet Zuid-Holland, district Rotterdam. 5 mei 1955*, Rotterdam 1955, p. 18.

1

Inleiding

De rol die het verzet in de Tweede Wereldoorlog heeft gespeeld is decennialang eigenlijk onbetwist en onomstreden geweest. De positief getinte beeldvorming over het verzet in de nationale herinnering kwam voornamelijk tot stand door de nationale en de lokale geschiedschrijving. Daarin was tot in een recent verleden de betrokkenheid van het voormalig verzet als auteur en als initiator groot. De zo tot stand gekomen publicaties zijn van invloed geweest op de latere wetenschappelijke geschiedschrijving. Tal van onderzoekers, onder wie L. de Jong, de schrijver van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, hebben hun beschrijvingen mede op deze studies gebaseerd. Vele onderzoekers maakten op hun beurt weer dankbaar gebruik van het tussen 1969 en 1991 verschenen werk van De Jong. Ook de auteur van dit proefschrift heeft dat gedaan.

Door De Jong is de bezettingstijd beschreven vanuit het perspectief van verzet en collaboratie. Kort gezegd komt dit erop neer dat als criterium wordt gehanteerd: of men vóór of tegen het nationaalsocialisme was. Iedereen die in het verzet zat was goed en iedereen die zich hoe dan ook met de bezetter inliet collaboreerde en was dus fout (het zogenoemde goed-foutschema). Dat behalve het verzet ook de massa van de bevolking als sterk anti-Duits werd gekarakteriseerd, leidde zelfs tot het ontstaan van een mythe, de verzetsmythe. Als we het begrip historische mythe opvatten zoals de grote Van Dale die met een citaat van historicus F.W.N. Hugenholtz (1922-1999) beschrijft, onderscheiden we er de volgende elementen in: een verhalende en doorgaans vleiende overlevering (1), geheel of ten dele onjuist (2) en al dan niet met opzet in het leven geroepen (3) met betrekking tot het verleden van een volk, een groep of een individu (4).⁷

De verzetsmythe was in eerste aanleg gebaseerd op de positieve beschrijvingen van acties door verzetsmensen ondernomen in het belang van het te bevrijden vaderland. Door de eenzijdige inkleuring van goed tegenover fout, zonder veel nuancering, was van een ten dele onjuiste weergave van de werkelijkheid sprake. Dat de houding van het Nederlandse volk met name door De Jong werd gekarakteriseerd als vijandig tegenover de bezetter was vleiend, maar naar later is vastgesteld zeker niet terecht. Het betreft dus een mythe, want de werkelijkheid was aantoonbaar anders. Maar het was wel de context waarbinnen lange tijd twijfel aan de motieven van het verzet niet goed mogelijk was. Tot eind jaren tachtig kent de historiografie slechts enkele kritische

publicaties waarin van bepaalde acties van het verzet ook een keerzijde wordt aan-gegeven.

Dit proefschrift: ‘Nieuw licht op liquidaties. Knokploegen in Rotterdam 1944-1945’ bestaat uit een samenvoeging van delen van drie eerder verschenen publicaties. Twee ervan behandelen het gewapend verzet van de Landelijke Knokploegen (LKP) in Rotterdam en Oud-Beijerland en een derde betreft, als resultaat van twee jaar aanvullend onderzoek, de uitbreiding en actualisering van het onderwerp liquidaties.

De Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945 is een bewerking van mijn doctoraal-scriptie geschiedenis aan de Vrije Universiteit. Ter gelegenheid van het 650-jarig bestaan van Rotterdam in 1990 is deze in opdracht van de deelgemeente Charlois als boek uitgegeven. Dit boek vormt deel I van dit proefschrift.⁸

Uit Trouw geboren. Illegaliteit in Oud-Beijerland, over de verzetsgroep aan de Zinkweg in de Hoeksche Waard, verscheen in 1995 ter gelegenheid van 50 jaar bevrijding. Enige paragrafen uit dit boek zijn tevens in dit proefschrift opgenomen.⁹

In het tweede deel van dit proefschrift wordt uitgebreid ingegaan op liquidaties; de meest controversiële acties waar de LKP-Rotterdam zich mee bezig heeft gehouden. Uit het in 2009 verschenen boek *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* zijn behalve de relevante delen van de inleiding, de gegevens betreffende de Rotterdamse liquidatieslachtoffers opgenomen. Voor dit uit twee delen bestaande werk schreef ik deel 1 (hoofdstuk 1 tot en met 6). Deel 2, getiteld ‘De slachtoffers’, is door Jack Kooistra geschreven, uitgezonderd de beschrijving van de liquidaties in Rotterdam, die ik voor mijn rekening heb genomen.¹⁰

De drie genoemde publicaties zijn alle grondig herzien op basis van nieuwe bevindingen en daar waar nodig geactualiseerd. Historiografisch gezien bouwen deze studies, voor zover ze Rotterdam betreffen, voort op de kort na de bevrijding door de lokale voormalige illegaliteit geschreven verzetsliteratuur en de dissertatie van J.L. van der Pauw uit 1995: *Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945*.

Na het verschijnen van *Recht op wraak* kwam de positieve beeldvorming van het verzet onder druk te staan door publicaties waarin gefocust wordt op laakbare verzetspraktijken en op de slachtoffers daarvan. In 2011 verscheen van Maarten van Buuren een boek over de Knokploeg Westland: *De afrekening. Ontmaskering van het gewapend verzet*. De auteur levert kritiek op de in zijn ogen subjectieve geschiedschrijving over het verzet en constateert dat de keerzijde van de illegale acties, waaronder uitgesproken misdaden, te weinig aan bod zijn gekomen. In het najaar van 2013 verschenen twee boeken die eveneens opening van zaken geven over de wijze waarop het gewapend verzet in de eindfase van de oorlog en kort na de bevrijding heeft geopereerd. Van historicus Bas von Benda-Beckmann verscheen *De Velser Affaire. Een omstreden oorlogsgeschiedenis* en van oud-hoofdcommissaris van politie van Rotterdam en publicist J.A. Blaauw *De laffe moord op ‘Kitty’ van der Have. Hoe het Rotterdams verzet na de oorlog het recht in eigen hand nam*.¹¹ Deze publicaties gaan in op misstanden binnen het verzet en zijn medebepalend voor de verandering

van de beeldvorming van het verzet.¹² De ondertitel van het boek van Blaauw werpt in het kader van mijn onderzoek twee vragen op. In hoeverre het Rotterdamse verzet na de oorlog inderdaad het recht in eigen hand heeft genomen? En ten tweede of dit voor een meerderheid van de verzetslieden gold of slechts voor een klein deel ervan?

Door bovenstaande publicaties en de discussie over de vraag hoe ‘fout’ het ‘goede’ verzet was, is het positieve beeld gekanteld en is het debat over ‘goed’ en ‘fout’ in de oorlog in een nieuw licht komen te staan. De publicaties hebben een aantal vragen opgeroepen, die voor mij aanleiding waren om de rol van het verzet in de historiografie en het functioneren van het verzet zelf opnieuw te onderzoeken. Het uitgangspunt bij dit promotieonderzoek was mijn boek over de Knokploeg Rotterdam-Zuid dat in 1990 kritisch onthaald werd door leden van het voormalig verzet vanwege de liquidaties die erin beschreven staan. Min of meer als sluitstuk fungeert *Recht op wraak*. Het gewapend verzet wordt in dit boek kritisch belicht en aangetoond wordt dat delen van het verzet lang niet zo ‘goed’ waren als decennialang was aangenomen.

Over de begrippen ‘knokploegen’ en ‘liquidaties’ is het volgende van belang.

De verzetsorganisatie met de naam Landelijke Knokploegen was een verband van bestaande en nieuw te vormen knokploegen dat in de zomer van 1943 werd opgericht. De LKP kwam voort uit de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO), een organisatie die in het najaar van 1942 was opgericht met het oog op de opvang en verzorging van onderduikers. De leden van LO en LKP waren voor een groot deel afkomstig uit protestantse, overwegend gereformeerde, kring. Dat geldt bepaaldelijk ook voor de geloofsachtergrond van de leden van de Knokploeg Rotterdam-Zuid.

Een van de activiteiten van die knokploegen was het plegen van liquidaties. Liquidieren is een term met oorspronkelijk een financiële achtergrond, in gebruik wanneer een bedrijf wordt opgeheven. In overdrachtelijke zin heeft hij de betekenis van ‘het weloverwogen uit de weg ruimen van een tegenstander of groep tegenstanders’. Liquidatie ligt juridisch ergens tussen de executie (uitvoering) van een vonnis en moord. De daad vindt soms plaats buiten het gewone recht om, maar vaak is er wel een of andere rechtsgrond waar de dader zich op beroept. Bij niet-criminele liquidaties doet hij, werkend namens de overheid of een verzetsgroep, vaak een beroep op een hoger belang: de ‘goede zaak’, die het doden van iemand rechtvaardigt. Voor de partij die het slachtoffer vertegenwoordigt, staat liquidatie gelijk aan moord. Als het systematisch en op groter schaal gebeurt, is het een onderdeel van terreur. Is de daad uitsluitend politiek gemotiveerd, dan kan men vanuit dit perspectief spreken van politieke moord.¹³

Een liquidatie draagt in de ogen van daders bij tot herstel van de verstoorde orde, het vereffenen van een schuld die het slachtoffer op zich heeft geladen. Het begrip wordt ook gebruikt voor het uit de weg ruimen van tegenstanders of verraders ter bescherming van hen die met gevaar voor eigen leven de goede zaak dienen.

In *Recht op wraak* wordt het begrip 'liquidatie door het verzet' als volgt omschreven: 'liquidatie is het weloverwogen doden van een persoon die op een door het verzet, voor illegaliteit c.q. burgerij, levensbedreigend geachte wijze werkt met en voor de bezettende macht, dan wel wiens handelen op andere wijze voor verzet en/of burgerij levensbedreigend is'.¹⁴ Bij een toevallige ontmoeting of een vuurgevecht is er géén sprake van een liquidatie, want daarvoor is voorbedachten rade nodig.

In de oorlog werd eliminatie van collaborateurs en verraders, die met voorbedachten rade door leden van het verzet werd uitgevoerd, doorgaans niet gekwalificeerd als 'moord', maar als 'liquidatie'.¹⁵ Het is aannemelijk dat de reden hiervan ligt in de omstandigheid dat men bij het woord 'moord' de bijgedachte had van de niet-politiek gemotiveerde moord, waarmee de uitvoerders hun daad niet op één lijn gesteld wensten te zien. In artikel 289 Wetboek van Strafrecht gaat het om delicten waarbij iemand zich schuldig maakt aan moord als deze 'opzettelijk en met voorbedachten rade een ander van het leven berooft'. Dit is te onderscheiden van 'doodslag', waarvan sprake is als iemand door een ander in een opwelling wordt gedood.

De in de oorlog geijkte aanduiding 'liquidatie' werd door leden van het voormalig verzet ook toegepast op door hen ná de oorlog begane moorden. Deze delicten werden overigens zo min mogelijk ter sprake gebracht; zo probeerde men angstvallig ze in de doofpot te houden. De feiten werden echter wel gepleegd in de periode dat de handhaving van het recht weer aan een legitieme overheid was toevertrouwd en de rechtsstatelijkheid weer was hersteld. In dit proefschrift wordt eliminatie van een persoon door het verzet tijdens de oorlog aangeduid met de term 'liquidatie', daarentegen een soortgelijk feit dat ná de oorlog door het voormalig verzet werd gepleegd met de term 'moord'. Met het begrip 'aanslag' bedoel ik: een poging om een tegenstander te doden, waarvan de opzet echter niet slaagt. Van 'liquidatie' spreek ik in het geval dat een aanslag op het leven van iemand het beoogde resultaat, de dood van de geliquideerde, heeft.

Het is in dit verband relevant om in het juridisch kader op te merken dat na de oorlog tweërlei tucht- en rechtszaken in behandeling werden genomen door de krijgsraad. Deze militaire rechtbank behandelde in de eerste plaats zaken tegen personen uit het verzet die in de oorlog 'liquidaties' hadden uitgevoerd, waarbij twijfel was gerezen aan de legitimititeit en de noodzakelijkheid ervan. In de tweede plaats rechtszaken tegen personen uit het voormalig verzet die na de oorlog 'moorden' hadden gepleegd. Een militaire rechtbank, omdat na de oprichting op 5 september 1944 van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) de leden van de verschillende verzetsorganisaties, die zich erbij aansloten, deel gingen uitmaken van de heropgerichte Nederlandse strijdmacht en daarmee onder het militair recht kwamen te vallen. Veel van deze verzetslieden maakten na de bevrijding nog enige tijd deel uit van de BS. De krijgsraad kon een zaak tegen een verdachte die volgens hem niet onder het militair regime viel niet-ontvankelijk verklaren en doorverwijzen naar een gewone rechtbank dan wel naar de bijzondere rechtspleging. Dat laatste gebeurde als een verdachte in de ogen van de krijgsraad geen deel uitmaakte van het bonafide verzet en dus ook niet van de

BS. Niet alle activiteiten van individuen die banden met het verzet hadden waren immers per definitie ook daden van ‘het verzet’ in de gebruikelijke betekenis van het woord. Dat wil zeggen gepleegd op grond van een bovenindividueel besluit, dat genomen was in een groepsverband met een hiërarchie (zoals een groepsleider).

1.1 Vraagstelling

De in dit proefschrift beschreven casestudies hebben als doel de beschrijving en analyse van de in Rotterdam-Zuid in 1944 opgerichte protestants-christelijke knokploeg en de door de LKP-Rotterdam uitgevoerde aanslagen, liquidaties en moorden in 1944 en 1945. Om het functioneren van de knokploegen in Rotterdam te karakteriseren wordt in deel I de Knokploeg Rotterdam-Zuid uitvoerig beschreven, waarbij de diverse aspecten van het verzet ter sprake komen. Ingegaan wordt op de belangrijkste personen in deze groep en welke gebeurtenissen bepalend zijn geweest in haar bestaan. In deel II wordt ingegaan op het geweldsaspect liquidaties. Onderscheidde het gewapende verzet van de LKP-Rotterdam, onderdeel van de Landelijke Knokploegen, zich in de mate van gewelddoepassing opvallend van andere knokploegen? Welke omstandigheden die zich in Rotterdam in afwijking van andere plaatsen voordeden kunnen daar als oorzaak voor worden aangewezen? Wat maakte het Rotterdamse verzet bijzonder ten opzichte van het gewapend verzet elders? Klopt de bestaande positieve beeldvorming over het Rotterdamse gewapende verzet?

De onderhavige studie belicht het gewelddadige verzet vanuit meerdere gezichtspunten en komt tot andere conclusies dan eerdere, overwegend positief getoonzette publicaties over dit onderwerp. Hierdoor levert dit onderzoek een bijdrage aan de discussie over de ontmythologisering van de rol en betekenis van het verzet. Het tekent: helden die zich op momenten aan criminele acties overgaven en zich dan niets aan het recht gelegen lieten liggen versus vermeende collaborateurs van wie de beoordeling aan herziening toe is. In het bijzonder wordt ingegaan op de veelvuldige liquidaties die in Rotterdam hebben plaatsgevonden. Was dit grote aantal gerechtvaardigd en waarom heeft dit verschijnsel zich in Rotterdam – in tegenstelling tot andere steden – op zo’n grote schaal voorgedaan? Wie waren de slachtoffers van een LKP die klaarblijkelijk het recht in eigen hand nam en wat waren de gevolgen van dit optreden? In mijn onderzoek naar het verzet van de LKP-Rotterdam stel ik mij kritisch op tegenover de geschiedschrijving van het voormalige Rotterdamse verzet en het door dat verzet geïnitieerde historisch onderzoek.

Na bovenstaande uiteenzetting en afbakening van mijn onderzoek wil ik de centrale vraagstelling als volgt omschrijven:

In hoeverre biedt het optreden van het gewapend verzet in Rotterdam, in het bijzonder van de LKP in 1944-’45, aanleiding om het bestaande beeld van dit verzet in de Rotterdamse verzetsgeschiedschrijving te herzien?

De centrale vraagstelling meen ik door het behandelen van de volgende drie deelvragen adequaat te kunnen beantwoorden:

- 1) Op welke wijze heeft de Knokploeg Rotterdam-Zuid, een protestants-christelijke knokploeg binnen het Landelijke Knokploegenverband, in 1944-1945 gefunctioneerd?
- 2) Waarom werd door het gewapend verzet in Rotterdam, in het bijzonder door de LKP, in 1944-1945 het grote aantal van circa honderd liquidaties gepleegd?
- 3) In hoeverre levert dit onderzoek een bijdrage aan een herinterpretatie van de geschiedenis van het gewapend verzet in Rotterdam?

Door het optreden van de LKP-Rotterdam te plaatsen tegen de achtergrond van de lokale bezettingsgeschiedenis en te vergelijken met het gewapend verzet in andere plaatsen en streken geeft deze studie tevens antwoord op de vraag in hoeverre haar optreden exemplarisch of bijzonder was binnen de geschiedenis van het verzet in Nederland. Ook wordt de vraag behandeld in hoeverre de LKP-Rotterdam met haar acties wezenlijk heeft bijgedragen aan de strijd tegen de bezetter. Dit onderzoek nuanceert het beeld dat het Rotterdamse verzet zo correct opereerde als tot nu toe in publicaties is voorgesteld.

De delen I en II worden voorafgegaan door drie inleidende hoofdstukken: hoofdstuk 1 met de vraagstelling, de verantwoording van de bronnen en de methode en twee hoofdstukken over respectievelijk het historisch debat over goed en fout in de Tweede Wereldoorlog en het verzet en het onderdrukingsapparaat. In hoofdstuk 2 wordt in afzonderlijke paragrafen ingegaan op de historiografie van het verzet, de historiografie van Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog, het debat over 'goed' en 'fout' in de oorlog, het begrip liquidatie en het denken erover, het niet meer zwijgen erover door enkele verzetsdeelnemers, geruchtmakende affaires en gedenktekens. In hoofdstuk 3 wordt een schets gegeven over het verzet en het onderdrukingsapparaat. In genoemde hoofdstukken worden enkele gehanteerde begrippen toegelicht en wordt het gewapend verzet in Rotterdam geschetst tegen de achtergrond van de laatste fase van de bezetting. Dit is de periode waarin de nationaalsocialistische en fascistische bezettingsregimes in grote delen van Europa sterk in macht achteruit gingen en tegenstellingen tussen burgers en ordehandhavende partijen (de bezetter, de politie en het verzet) door sociale desintegratie escaleerden. De inleidende hoofdstukken en het middenstuk worden afgesloten met een conclusie. De bijlagen, tenslotte, geven een overzicht van de namen van de leden van de Knokploeg Rotterdam-Zuid en van de Knokploeg-Zinkweg en een lijst van geliquideerde personen. Enkele namen zijn om redenen van privacy en mogelijke juridische consequenties geanonimiseerd met de letters A---, B---, C--- enz.

1.2 Verantwoording bronnen en methode

Bij het onderzoek naar het gewapend verzet heb ik gebruik gemaakt van literatuur, archivalia, gedrukte bronnen en interviews om tot een zo betrouwbaar mogelijke geschiedschrijving te komen. Een reconstructie op basis van een enkele bron is te beperkt qua waarheidsvinding en daardoor mogelijk onvoldoende betrouwbaar. Voor de historicus is het daarom een vereiste om kritisch onderzoek te doen van de verscheidene bronnen en een zo betrouwbaar en objectief mogelijke selectie te maken.

Bij diverse instellingen zijn door mij archieven daterend uit en na de Tweede Wereldoorlog geraadpleegd. Inzage in archivalia (egodocumenten) werd bovendien verkregen in particuliere collecties van leden uit het voormalig verzet ter aanvulling van de interviews.¹⁶ Voor mijn onderzoekingen zijn de gegevens uit verscheidene archieven van belang geweest. Van deze tijdens de oorlog gevormde Nederlandse en Duitse archieven (cartotheken) is weinig bewaard gebleven. Ondanks de betrekkelijk geringe omvang van het materiaal dat wél bewaard is, was dit van cruciaal belang voor mijn onderzoek naar het verzet.

De Duitse veiligheidspolitie, de *Sicherheitspolizei (Sipo)*, die zich bezighield met de opsporing van illegale werkers heeft in Nederland de meeste arrestaties uitgevoerd. Dit bereikte zij mede door inschakeling van de Nederlandse politie, die onder haar toezicht was geplaatst en een overwegend assisterende taak had. De Sipo was niet belast met de rechtspraak maar kon een burger wel straffen door hem te detineren (vast te houden op eigen gezag), in *Schutzhaft* te nemen, of zijn zaak over te dragen aan een rechterlijke instantie.¹⁷ Het archief van de Sicherheitspolizei bestond uit een cartotheek met enkele honderdduizenden namen en dossiers (processen-verbaal) en bevond zich op het hoofdkwartier van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* in Nederland aan het Binnenhof in Den Haag. Dit archief is in de periode voorjaar tot augustus 1944 verbrand op het evacuatiehoofdkwartier in Zeist.¹⁸

Van de Duitse parketten en rechtbanken zijn ook weinig archieven bewaard gebleven. De Duitse rechterlijke macht voor strafzaken bestond uit het *Landesgericht* en het *Obergericht*. Deze niet militaire rechtsinstanties hebben in Nederland zaken behandeld van burgers en verzetslieden die ervan werden verdacht in strijd met de Duitse bezettingsmacht te hebben gehandeld (anti-Duitse gedragingen). Van het Duitse Obergericht, dat ressorteerde onder het Rijkscmissariaat, zijn enkele dossiers van verzetszaken – vooral uit de jaren 1942-1944 – die door de Sipo ter berechting waren overgedragen, bewaard gebleven evenals de vonnissen van enkele honderden zaken. Van het Landesgericht, dat eenvoudige zaken vaak van economische of criminele aard afdeed, is zeer weinig bewaard gebleven. De meeste registers van het *Gericht* en van de *Staatsanwaltschaft* zijn echter wel bewaard gebleven waardoor in ieder geval het delict en veelal ook de straf achterhaald kan worden. Van de militaire rechtbanken (*Militärgerichte*) zijn veel dossiers van het *Marinegericht* bewaard gebleven, evenals enige vonnissen van andere rechtbanken (*Luftwaffe, SS en Heer*).

De Duitse vonnissen werden gedurende de oorlog opgenomen in de Nederlandse strafregisters, maar zijn daaruit na de oorlog om principiële redenen weer verwijderd. Voor historici en betrokkenen spijtig, te meer daar het Auslandsstrafregister, waarin de vonnissen ook waren opgenomen, in Berlijn verloren is gegaan.¹⁹

Tot september 1944 waren er in de afhandeling van zaken van gearresteerden twee mogelijkheden. Er werd besloten om de zaak terzijde te leggen en de betrokkene van (rechts)vervolgning te ontslaan of er werd Schutzhaft opgelegd, wat doorzending van de zogenaamde *SchutzhaftHäftlinge* naar een concentratiekamp of daartoe behorende *Aussen- of Arbeitskommandos* in Nederland of Duitsland betekende. De bewaard gebleven *Schutzhaftbefehle* zijn op één hand te tellen. Schutzhaft – vrijheidsberoving ter ‘bescherming’ van het Duitse volk en van Hitlers staat – bestond in Duitsland sinds februari 1933 en werd opgelegd door de *Gestapo*. Nadat Adolf Hitler in juli 1944 de gehele Duitse berechting, zowel de strafrechtspraak door Obergericht en Landesgericht, buiten spel had gezet, werd het lot van gevangenen genomen illegale werkers in handen gelegd van de *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (Sipo und SD)*.²⁰ De Sipo kon illegale werkers nu na hun arrestatie vrijlaten, gevangenen houden, tewerkstellen of doodschieten. Dat laatste gebeurde direct ter plekke of als represaille na een nieuwe verzetsactie.²¹ Van de fusillades die na september 1944 langs de openbare weg plaatsvonden zijn van de Sipo geen dossiers bewaard gebleven. Het ging hierbij hoofdzakelijk om gearresteerde illegale werkers die als *Todeskandidat* werden aangemerkt om na sabotagedaden of liquidaties door het verzet als represaillemaatregel doodgeschoten te worden. Gevolg van de hiaten in de archieven is dat niet of moeilijk is vast te stellen waarom een arrestant werd gefusilleerd of werd afgevoerd naar een concentratiekamp. Behalve op het hoofdkwartier van de Sipo und SD in Den Haag zijn ook op de *Aussenstellen* de archieven vernietigd. In Rotterdam is in september 1944 het volledige archief door leden van de *Aussenstelle* vernietigd.²² De NSB-wethouder Algemene Zaken mr.dr. J.F.P. (Jaap) Dijkhuis liet vanaf september 1944 de archieven van zijn secretariaat vernietigen in de verbrandingsovens van het gemeentelijk ziekenhuis. In samenspraak met NSB-burgemeester F.E. (Frits) Müller werden ook de nodige voor hen belastende stukken verbrand in de haard op de burgemeesterskamer.²³

De deelnemers aan het Nederlandse verzet zijn na de bevrijding, in tegenstelling tot in België en Frankrijk, niet systematisch geregistreerd. Zij waren in meerderheid van mening geen onderscheidingen te moeten ontvangen, omdat zij niet meer dan hun plicht hadden gedaan.²⁴ Het aantal medewerkers van de Landelijke Knokploegen is na de oorlog op basis van vrijwillige registratie met uitreiking van een legitimatiebewijs vastgesteld.²⁵ De leden van het verzet die vanaf september 1944 deel uitmaakten van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS, of, zoals men meestal zegt BS) zijn door het ministerie van Defensie redelijk betrouwbaar geregistreerd.

In het Gemeentearchief Rotterdam heb ik diverse archieven geraadpleegd. Uit het archief van de Gemeentepolitie Rotterdam: het arrestantenregister met praktisch alle namen van door de Duitsers en politie ondergebrachte gevangenen, de dag-

rapporten, een enkel bewaard gebleven proces verbaal en het ‘Berichtenboek Officier van Dienst’. De communicatie tussen het Duitse bestuursapparaat en het gelijkgeschakelde Nederlandse bestuursapparaat voor de ordehandhaving in Rotterdam is overzichtelijk weergegeven in het genoemde berichtenboek dat op de omslag de titel ‘Oorlogstoestand betreffende bijzondere gebeurtenissen in de stad’ draagt. De instructie van de Meldestelle voor dit boek hield in dat de inkomende berichten van de afdelingen kort en zakelijk moesten zijn en ondertekend worden door de dienstdoende officier van dienst. Deze schreef de berichten in overeenkomstig de gemaakte indeling (richtlijnen) in het *Algemeen Politieblad*. De berichten werden telefonisch doorgegeven aan de instanties. Het netwerk van de bezettende macht was goed georganiseerd. In het geval van calamiteiten en incidenten was er sprake van een duidelijke communicatie tussen de bezetter en de leden van de politieke dienst van de politie, de rechercheurs en hulpagenten van respectievelijk de Inlichtingendienst (ID) en Groep 10/*SD-Fahndungskommando*.²⁶ De politieadministratie met bezwarende documenten van de politieke inlichtingendienst Groep 10/*SD-Fahndungskommando* is in september 1944 in de tuin van het kantoor van deze dienst aan de Heemraadssingel 219 vernietigd.²⁷

Van de in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) in Amsterdam door mij geraadpleegde archieven was dat van de Binnenlandse Strijdkrachten Rotterdam het belangrijkste.²⁸ Dit archief bevat correspondentie, rapporten, berichten e.d. van de BS en in het bijzonder van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam met informatie over een groot aantal van collaboratie verdachte personen en personen die volgens genoemde Inlichtingendienst voor liquidatie in aanmerking kwamen, en ook van hen die daadwerkelijk geliquideerd zijn. Een dergelijk rapport telde, soms aangevuld met informatie van de Inlichtingendienst LO (de IDLO), enkele A-4 tjes getypte tekst. In een aantal gevallen is er een verhoor of delen daarvan bijgevoegd. Werd men uiteindelijk op de liquidatielijst bijgeschreven, dan werd kort de reden van liquidatie vermeld. Bijvoorbeeld: verrader, oplichter, NSB'er. Naast het bevolkingsregister en het woningregister werden door de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam ook gegevens verkregen uit het strafregister van justitie. L. de Jong heeft het archief van de BS terloops geraadpleegd. Enkele verzetsdeelnemers waren niet gelukkig met de openbaarheid ervan en met het feit dat ik het voor mijn onderzoek had kunnen benutten. Onder hen H.J. Scheffer, die vermoedde dat dit archief via de verzetsdeelnemer mr. H.W. van Doorn, voormalig hoofd van de POD en van 1973 tot 1977 minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) terecht was gekomen.

De door mij geraadpleegde archieven van defensie en justitie zijn inmiddels ondergebracht bij het Nationaal Archief (NA) in Den Haag. Uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) van het ministerie van justitie, in 2000 overgebracht naar het Nationaal Archief, zijn door mij de strafdossiers geraadpleegd van verscheidene kort na de bevrijding gearresteerde leden van de Sipo und SD. In deze dossiers bevinden zich ook verhoren van niet aangeklaagde betrokkenen en getuigen.

Het meest in het oog springende dossier is dat van H.J. Wölk, het hoofd van deze dienst. Als Aussenstelleleiter was hij onder andere verantwoordelijk voor de uitvoering van represailles.

Uit het archief van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis (IB/NRK) heb ik via de Centrale Cartotheek de gegevens kunnen raadplegen over onder meer gearresteerde en gedeporteerde illegale werkers. Van de auteur Eddy de Roever (1932-1995) kreeg ik in 1989 een integrale kopie van de telegrammen van en aan het Bureau Bijzondere Opdrachten. Deze multomap bevat onder meer berichten over de scheepssabotage en verraad in eigen kring.

Een speciale bron waarvan ik ook een dankbaar gebruik heb gemaakt is *oral history*. Vakhistorici onderkennen het grote belang van oral history – mondelinge geschiedschrijving – als specifieke aanvulling op traditioneel archiefonderzoek. Niettemin is er veel aandacht voor de beperkingen en valkuilen van deze onderzoeksmethode. In de regel wordt door historici meer waarde gehecht aan schriftelijke bronnen dan aan herinneringen van ooggetuigen van jaren later. Desondanks is oral history in de afgelopen decennia steeds meer geaccepteerd geraakt als methode van historisch onderzoek.²⁹

De verzetsdeelnemers die door mij zijn benaderd voor specifieke informatie of voor een interview over hun rol in en motieven tot het verzet waren op hun terrein van groot belang. Slechts een enkeling, voor wie het verzet een afgesloten hoofdstuk was, zag van een gesprek af. Voor bijna alle geïnterviewden was zo'n gesprek – dat veelal thuis bij de geïnterviewde plaatsvond – een incidentele aangelegenheid. Soms sprak men voor het eerst over wat men in het verzet had meegemaakt. Voor de mensen die daarentegen juist veel over de oorlog en het verzet spraken was het ook een middel om het eigen verleden te verwerken. In het geval dat er sprake was van traumatische ervaringen was het praten erover sommigen door arts of psycholoog geadviseerd. De opbrengst van zo'n gesprek was voor mij niet alleen de gezochte informatie, maar ook het vernemen van een vaak boeiend levensverhaal.

Voor mijn onderzoek was het toepassen van oral history als methode een belangrijke bron, waarbij ik me bewust was van het feit dat het geheugen zijn beperkingen heeft en de inhoud ervan continu aan verandering onderhevig is. De subjectiviteit van de waarneming speelt een rol in de herinnering van getuigen van dezelfde specifieke gebeurtenis. Hierbij wordt soms een aanzienlijk andere maar wel geloofwaardige, of aannemelijke versie van wat door ieder is meegemaakt, verteld. Wat het meest met de werkelijkheid overeenkomt is niet altijd meer te bepalen.³⁰ Het geheugen als stem van het verleden is gebrekkig en wordt gebrekkiger naarmate de informant ouder is en de gebeurtenissen langer achter hem liggen. De werking van ons geheugen is van dien aard dat dingen gedeeltelijk worden vergeten, dat (on)bewust gebeurtenissen wel of niet worden verteld, of herinneringen (on)bewust verkeerd of vervormd worden verteld door latere soms traumatische gebeurtenissen, door emoties of door persoonlijke belangen. Kortom herinneringen zijn selectief.³¹ Wat de verteller meent zich te herinneren kan met de waarheid in strijd zijn door (weloverwogen) leugens

en halve waarheden, of er kan sprake zijn van overdrijving van het eigen aandeel en van het eigen imago. Bij onderzoek naar (burger)oorlogen is de ervaring van onderzoekers die gebruik maken van oral history dat mensen van nature vaak geneigd zijn om de eigen positieve rol die ze hebben gespeeld te benadrukken en te verfraaien en de negatieve aspecten van gebeurtenissen (de afweging van baten en kosten) te versluieren.³² Bij mijn onderzoekingen naar het verzet heb ik dat ook gemerkt als het onderwerp liquidaties en represailles ter sprake kwam.³³ Genoemde nadelen maken van orale geschiedenis een kwetsbare methode, die daarom het beste naast andere, papieren bronnen ter aanvulling en controle kan worden gebruikt.

Oral history is als methode van *fact-finding* als het om exacte data en chronologische opeenvolging gaat minder geschikt.³⁴ Dat ervoer ik bijvoorbeeld als het om de datum ging waarop iemand was gearresteerd. In zo'n geval kon de gewenste informatie veelal wel worden verkregen uit archieven. Maar problemen wat betreft interpretatie en waarheidsgehalte doen zich ook voor bij gebruik van schriftelijke bronnen. Ook archieven bevatten niet altijd de historisch juiste feiten.³⁵ De door mij gehanteerde interviewmethode was niet louter receptief. Behalve dat de informant gelegenheid werd gegeven het eigen verhaal in eigen woorden te vertellen, werd er gevraagd en doorgevraagd, werd er geluisterd en werden er verbanden gelegd. In een enkel geval werd de geïnterviewde met authentiek bronnenmateriaal geconfronteerd.³⁶ Voor het onderzoek naar het gewapend verzet in Rotterdam en Oud-Beijerland heb ik interviews afgenomen met en zonder cassetterecorder.³⁷ Tijdens en na afloop van een gesprek maakte ik aantekeningen. Ook heb ik telefonisch gesprekken gevoerd ter aanvulling op het interview en om bepaalde informatie te controleren. Terugkoppeling nadat van andere informanten meer informatie was verkregen (*cross-interviewing*) bracht mij ook verder. Bovendien ontving ik per post brieven met aanvullende informatie. In één geval ontving ik nadat ik een interview had afgenomen een geluidscassette met door de geïnterviewde zelfstandig ingesproken aanvullende informatie van vertrouwelijke aard.³⁸ Aan enkele verzetsdeelnemers heb ik de concepttekst voorgelegd met het verzoek om commentaar inzake eventuele onjuistheden.³⁹ De interviews zijn primair gebruikt ter controle van de mij bekende gang van zaken binnen het verzet (de rol van de verzetsdeelnemer). Aan de interviews zijn vrijwel geen citaten ontleend. De geluidsopnamen, aantekeningen en correspondentie met de informanten maken deel uit van het archief van de auteur, in het notenapparaat verwijs ik er naar.

Met drie leden van het verzet heb ik in 1989 en 1990 meerdere ontmoetingen bij hen thuis gehad. De eerste was Henk Huisman van de Knokploeg Rotterdam-Zuid die een belangrijke rol vervulde in de havensabotageploeg. De tweede was Charles van der Sluis, een van de hoofdkwartierleden van de LKP-Rotterdam. Met Huisman heb ik vijf gesprekken van ongeveer een uur gehad en met Van der Sluis acht van ongeveer drie uur. In de jaren tachtig ijverde laatstgenoemde voor een geschiedschrijving over het Rotterdams verzet en verzamelde daarvoor alles wat van nut kon zijn, van egodocumenten tot verzetsliteratuur. Voor mij als onderzoeker was het bij dergelijke

interviews belangrijk te letten op wat betrokkene zelf had meegemaakt en uit eigen waarneming kon weten, of wat hij aan kennis verkregen had van horen zeggen of had ontleend aan boeken (met andere opvattingen en lezingen). Van der Sluis was gedreven om zijn kennis en zijn documentatie met onderzoekers te delen. Ik heb er dankbaar gebruik van gemaakt, mij tegelijkertijd bewust van het probleem of zijn openhartigheid inzake gevoelige aspecten volledig was en niet selectief. Hij was immers vanwege zijn rol in het KP-verzet ondermeer bij de besluitvorming rond liquidaties betrokken. Zeven gesprekken heb ik gehad met Jan van Welzen die als politieagent ondergedoken is geweest en lid was van de Raad van Verzet in Rotterdam-Zuid.⁴⁰ Na zijn pensionering was hij werkzaam bij de Stichting 1940-1945 als rapporteur voor de Wet Buitengewoon Pensioen 1940-1945. Het betrof pensioenen bestemd voor verzetsdeelnemers die als gevolg van hun verzetsactiviteiten arbeidsongeschikt waren geworden en voor de nabestaanden van omgekomen verzetsmensen. Mede door dit werk wist hij mij veel te vertellen over het verzet. Ook Van Welzen beschikte over archiefmateriaal uit 1944-1945 en gaf mij daar inzage in.⁴¹

Voor de meeste informanten was het praten over de oorlog iets ongebruikelijks. Hun kennis van de gebeurtenissen uit de oorlog (de oorspronkelijke waarneming) was daardoor wellicht minder vermengd met later verkregen kennis over de oorlog. De kwaliteit van het geheugen van door mij geïnterviewde verzetsdeelnemers, waarvan de meesten waren geboren tussen 1915 en 1925, verschilde van persoon tot persoon. Soms wist een informant een gedetailleerde reconstructie van een gebeurtenis te geven, maar soms ook niet of nauwelijks. Informanten die aangaven zich niet veel meer te herinneren waren om die reden vaak terughoudender om een interview te geven. Ik wist hen veelal wel over te halen, maar die gesprekken leverden soms inderdaad niet veel bruikbare gegevens op.

Mijn relatie met de verzetsdeelnemers van de Knokploeg Rotterdam-Zuid en de Knokploeg-Zinkweg was tijdens en na het verschijnen van mijn boeken over deze groepen goed. Anders lag dat met enkele oud-leden van de LKP-Rotterdam. Zij waren het die in de oorlog nauw betrokken waren bij de talrijke liquidaties, waaronder die op de leider van de KP-Zuid Kees Bitter. Het gebruik van oral history werd voor mij precair nadat ik verscheidene ontmoetingen had gehad met Van der Sluis en met hem een goede verstandhouding had opgebouwd. Wat was het geval? Bij mijn onderzoek naar de KP-Zuid kwam ik over één gebeurtenis weinig aan de weet: de arrestatie van Bitter door de Sipo en wat erop volgde. Bitter zelf kon ik niets vragen omdat hij door het verzet was geliquideerd. Over wat er met hun KP-leider was gebeurd, konden de voormalige leden uit zijn verzetsgroep niet veel vertellen, behalve dat hij in handen van de bezetter was gevallen en toen veel mensen heeft verraden. Uiteindelijk kwam ik er na enkele interviews achter dat Bitter door Rotterdamse KP-leden (niet van de KP-Zuid) was verhoord. De verslagen van het verhoor waren niet bewaard gebleven, zo werd mij verzekerd. Maar op het RIOD trof ik ze wél aan. Mede daardoor lukte het mij om tot een aannemelijke reconstructie te komen.⁴²

Hoe kon ik nog objectief en onafhankelijk een doctoraalscriptie over het verzet schrijven – een half jaar later op 30 april 1990 als boek uitgegeven – als deze voor de hoofdrolspelers in hun ogen onwelgevallige informatie zou bevatten? Van der Sluis was namelijk samen met de eerder genoemde Scheffer betrokken bij het verhoor van en het besluit tot liquidatie van Bitter. Over Bitter sprak ik in het voorjaar van 1989 met Van der Sluis.⁴³ Nadat ik hem had verteld het verslag van dat verhoor in een archief te hebben teruggevonden, werden de betrokkenen bij deze liquidatie wakker geschud.⁴⁴ Scheffer gaf te kennen dat hij mij wilde spreken. Daarvoor bezocht ik hem op 8 augustus 1989 in zijn woning te Amerongen. Scheffer was kort en zakelijk, ietwat intimiderend, maar bij het afscheid vriendelijk. Zijn woorden kwamen er op neer dat ik over dit onderwerp grote terughoudendheid moest betrachten. Ik zegde hem toe rekening te willen houden met gevoeligheden en bij publicatie in boekvorm bepaalde namen te anonimiseren. Op 15 oktober 1989 schreef hij in een brief aan mij: ‘Hoe staat het met de scriptie? Neem bij het schrijven in godsnaam de nodige terughoudendheid in acht. U weet wat ik bedoel.’⁴⁵ Scheffer was klaarblijkelijk van mening dat de code om over dit onderwerp te zwijgen ook gold voor onderzoekers. Na lezing van mijn scriptie liet hij mij weten, dat wat ik schreef over de liquidatie van Bitter volgens hem in strijd was ‘met de code die wij tijdens en na de oorlog in acht namen’. Ook merkte hij op: ‘Ik kan het haast niet geloven, maar u deelt uitdrukkelijk mee, dat de heer Van der Sluis u heeft ingelicht over het Boerengat. Dit is, zoals ik u had meegedeeld, in strijd met de code die wij tijdens en na de oorlog in acht namen.’⁴⁶ Over het wegwerken van de lijken na liquidatie, ze werden verpakt in zakken en in het Boerengat (ten oosten van het Haringvliet) gegooid, mocht ik niet schrijven. Over fouten, ten onrechte uitgevoerde liquidaties, of de affaire Kitty van der Have mocht evenmin gesproken of geschreven worden. Van ‘moord’ was volgens hem in het geval Van der Have geen sprake. Scheffer stelde dat ‘men’ zeer geïrriteerd was over mijn voorgenomen onthullingen.

In de onrust die ontstond vroeg men mij een gesprek te hebben met J.L. de Jonge, oud KP-leider in Rotterdam. In dat gesprek op 31 januari 1990 werd mij nog eens duidelijk gemaakt dat het beter was niet over deze gevoelige kwesties te publiceren. Het onderwerp liquidaties lag het voormalige verzet zwaar op de maag, publicaties zouden te veel emoties losmaken en ook voor de familie van de slachtoffers was het te pijnlijk. Ik zei er rekening mee te zullen houden. Maar over liquidaties, over Bitter en over wat zijn slachtoffers was overkomen, zou ik toch schrijven en niet zoals in *Het Grote Gebod* zonder namen te noemen.⁴⁷ Mijn reactie stelde het verzet hoe dan ook niet gerust. Toen werd mij gevraagd om met Liepke Scheepstra (1918-2002), voormalig LKP-topman en drager van de Militaire Willemsorde, en met Pieter Willem Hordijk (1918-1992), voormalig Gewestelijk Sabotagecommandant van de LKP, te praten. Inmiddels begreep ik dat als het voormalig verzet problemen had, van welke aard dan ook, Scheepstra hulp verleende. Het gesprek vond plaats op 14 februari 1990 in Amersfoort. Hier werd mij wat dwingender aangeraden de liquidaties onbeschreven te laten. Ik voelde me echter verplicht te zeggen dat ik er, rekening houdend

met gevoeligheden, toch over zou publiceren.⁴⁸ Na het verschijnen in 1990 van *De Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945* heb ik uit de kringen van het voormalig verzet overigens geen reacties meer gekregen.⁴⁹ Voor mij was de beroering bij mijn onderzoek naar de knokploeg in Rotterdam-Zuid van invloed op het onderzoek voor mijn in 1995 verschenen boek over de verzetsgroep Zinkweg.⁵⁰ Naar de liquidatie van M.A. Simonis, de NSB-burgemeester van Nieuw-Beijerland heb ik niet doorgevraagd om herhaling van wat mij vijf jaar eerder was overkomen te voorkomen. Ik heb mij echter niet aan de indruk kunnen onttrekken dat deze liquidatie onnodig en onverantwoord was.⁵¹

Historisch debat over goed en fout

2.1 Historiografie van het verzet

Sinds 1945 verscheen er een gestage stroom van publicaties over het verzet in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Vanuit verzuild perspectief zagen tussen 1945 en 1950 afzonderlijke studies het licht over de geschiedenis van het verzet van de katholieke kerk, de hervormde kerk en de gereformeerde kerk.⁵² Het eerste overzichtswerk waarin het hele terrein van het verzet in de jaren 1940-1945 aan de orde komt is getiteld: *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, dat tussen 1948 en 1954 in vier delen is verschenen.⁵³ In de reeks monografieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie verschenen tussen 1950 en 1960 afzonderlijke boeken over de drie stakingen die als grote protestacties van de bevolking tegen de bezettingsmaatregelen worden beschouwd: de April-mei-stakingen van 1943, de Februaristaking van 1941 en de Spoorwegstakingen van 1944-1945.⁵⁴ De televisieserie *De Bezetting* van RIOD-directeur L. de Jong die tussen 1960 en 1965 werd uitgezonden – met veel aandacht voor het onderwerp verzet – was de prelude van zijn standaardwerk: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Terwijl De Jong de geschiedenis op nationale schaal behandelt verschenen in de zeven decennia sinds de oorlog talloze boeken over de lokale en regionale bezettingsgeschiedenis.⁵⁵

De geschiedenis van het protestants-christelijke verzet van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) en de Landelijke Knokploegen (LKP) en hun nevenorganisaties (Falsificatie-Centrale, Persoonsbewijzen-Sectie, Centraal Distributie-Kantoor en Centrale Inlichtingen Dienst) gedurende de jaren 1943-1945 is vastgelegd in *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in de LO en LKP*, dat in 1951 verscheen.⁵⁶ De opdracht tot het schrijven van dit boek werd direct na de oorlog gegeven door de Stichting Landelijke Hulp aan Onderduikers – Landelijke Knokploegen.⁵⁷ Aan het schrijven ging een grootschalig onderzoek vooraf dat geïnitieerd was en onder regie stond van deze stichting en uitgevoerd werd in samenwerking met het RIOD. Via interviews en enquêtelijsten werden door voormalige LO en LKP'ers zélf de gegevens verzameld. Het gedenkboek bestaat uit een historisch en een systematisch deel. De landelijke leiding en de provinciale geschiedenissen van de LO en de LKP worden systematisch en vanuit een protestants-christelijk perspectief

beschreven. Een belangrijke doelstelling van de redactie was het herdenken van de gevallen in eigen kring. In de verantwoording schrijft de gedenkboekcommissie dat ter vermindering van een te subjectieve weergave schrijvers waren gevraagd die niet waren ingewijd in het door hen beschreven onderdeel van de geschiedenis.⁵⁸ Deze opzet is in een aantal gevallen, zoals voor de provincie Zuid-Holland, niet gerealiseerd.

Bij onderzoek naar de geschiedenis van de knokploegen in Rotterdam en in Oud-Beijerland zijn de bijdragen van de provinciale geschiedenissen van zowel de LO en de LKP in Zuid-Holland van belang.⁵⁹ De geschiedenis van de LO-Zuid-Holland in het *Het Grote Gebod* is geschreven door J. Grandia-Smits (1917-1985).⁶⁰ De Rotterdamse Joukje Smits was onder de schuilnaam Clara als koerierster werkzaam voor de LO.⁶¹ Voor de beschrijving van de geschiedenis van de knokploegen in Zuid-Holland is de auteur Kors (Karel) van Loon verantwoordelijk. Bij het uitbreken van de oorlog was Van Loon (1903-1984) werkzaam als onderwijzer op een christelijke lagere school in Dordrecht. In april 1944 werd de leider van de LO Dordrecht, Sytze Beinema, gearresteerd en volgde Van Loon hem op. Van Loon en Beinema waren geloofsgenoten en kerkten in de gereformeerde Wilhelminakerk. Van Loon zou in Dordrecht tot aan de bevrijding een prominente rol in het verzet spelen. In 1947 verscheen zijn boek *Verzet in en om Dordt*, dat in 1980 ongewijzigd herdrukt werd. Als reactie op deze heruitgave verscheen in 1982 van de hand van G.J. (Bob) de Vries het boek *De balans van 'Verzet in en om Dordt'*. De Vries die in de oorlog deel uitmaakte van de LKP in Dordrecht en (later) Rotterdam was onaangenaam verrast dat het boek van Van Loon ongewijzigd was herdrukt. Bob is de zoon van G.J.P. (Oom Gerrit) de Vries die actief was in het Rotterdamse LO/LKP-verzet en auteur is van het boek *Achter de schermen* dat eind 1945 verscheen – straks meer daarover. Vanaf 1944 stond de Dordtse KP in verbinding met de LKP-Rotterdam en kreeg daarvan opdrachten. In *Verzet in en om Dordt* worden volgens De Vries principiële verzetsstrijders belasterd terwijl een voormalige SD-agent de hand boven het hoofd wordt gehouden. Het boek van De Vries is volgens eigen zeggen 'een Verweer' tegen het boek van Van Loon. Deze SD-agent, Harry (Herman) Evers (1918-1991), zou zich volgens Van Loon hebben ingewerkt bij de Duitsers voor de goede zaak. In de meidagen van 1945 sloot hij zich aan bij de BS en werd hij gedetacheerd bij de geallieerde inlichtingendienst *Field Security* en hield hij zich bezig met de opsporing van oorlogsmisdadigers. Van Loon laat echter de uitspraken van het Bijzonder Gerechtshof uit 1950 buiten beschouwing, waaruit blijkt dat Evers de vijand en niet het verzet heeft gesteund. Van Loon treedt voor Evers als getuige à decharge op en spreekt voor het hof uit dat hij 'elke dag God moest danken, omdat Hij hem Herman had geschonken'. Deze collaborateur werd uiteindelijk door het Bijzonder Gerechtshof tot drie-en-een-half jaar gevangenisstraf veroordeeld.⁶² Evers was vanaf augustus 1940 werkzaam bij de politie in Dordrecht en blijkt in 1942 werkzaam te zijn geweest voor de Politieke Recherche en zeer actief betrokken bij de jodenvervolging. Bij dit politieonderdeel zou hij naar eigen zeggen voor het verzet gespioneerd

hebben. Ook werd vastgesteld dat Evers een kwalijke rol heeft gespeeld bij onder meer de arrestatie op 18 april 1944 van Sytze Beinema die sinds 1943 districtleider van de LO Dordrecht was.⁶³

In *Verzet in en om Dordt* wordt Evers, die direct na de bevrijding van vele kanten beschuldigd werd van collaboratie, door Van Loon in zijn hoedanigheid als Chef Staf van de Binnenlandse Strijdkrachten gerehabiliteerd.⁶⁴ Dit tot grote ergernis van het voormalig verzet, waarmee Van Loon geen overleg had gevoerd. Deze gang van zaken was ook de reden dat er vanuit het voormalig verzet niet of nauwelijks is meegewerkt aan Van Loons boek. Dit had tot gevolg dat deze mensen, onder wie Bob de Vries, door Van Loon niet worden genoemd in zijn boek. Volgens De Vries wilde dit deel van het verzet dat ook niet, omdat deze verzetslieden niet op één lijn gesteld wilden worden met de collaborateur Evers. De bezwaren tegen *Verzet in en om Dordt* werden als gevolg van dit conflict op papier gezet ten behoeve van het RIOD, om zo recht te doen aan de waarheid.⁶⁵

Hoe staat de arrestatie van Beinema nu beschreven in *Het Grote Gebod*? Volgens Grandia-Smits was de arrestatie van Beinema te wijten aan een onderduiker die ondanks de vele waarschuwingen toch de repetities van een zangvereniging bezocht en daar bij een inval door de Landwacht werd ingerekend en bij het verhoor doorsloeg en vertelde van wie hij de bonkaarten had gekregen.⁶⁶ Beinema werd op 11 augustus 1944 in Vught gefusilleerd. In de herdruk van *Verzet in en om Dordt* laat Van Loon ook de ware geschiedenis over Evers, die hem op dat moment duidelijk was, buiten beschouwing.⁶⁷ In *De Dordtenaar* schreef Van Loon geen zin te hebben om met ingezonden brieven op de bezwaren van G.J. (Bob) de Vries te reageren.⁶⁸ Met Van Loon als auteur en ingewijde voor het hoofdstuk over de geschiedenis van de knokploegen in Zuid-Holland in *Het Grote Gebod* was te verwachten dat hij een gekleurde weergave van de feiten in het gedenkboek zou geven.

Met *Het Grote Gebod* kreeg het verzet in protestantse, met name in gereformeerde kring grote bekendheid en een positief imago. Vele onderzoekers hebben van het gedenkboek, waarin in de opgenomen verslagen beperkt verantwoording wordt gegeven van de geraadpleegde bronnen, dankbaar gebruik gemaakt. De redactie van *Het Grote Gebod* moet gezien haar bronnen op de hoogte geweest zijn van de dubieuze rol van sommige verzetsdeelnemers en de excessen door de knokploegen in verschillende plaatsen bedreven. Aan de rol van de daders wordt nauwelijks of geen aandacht besteed. Daarmee werd het verzet in deze kringen geïdealiseerd en gemythologiseerd. Ook omdat De Jong zich mede baseerde op dit gedenkboek heeft het een prominente rol gespeeld in de geschiedschrijving en is het positieve beeld van het verzet in protestantse kring lang bestendig. De Jong heeft de excessen wel gesignaleerd, maar heeft nagelaten deze grondig te onderzoeken. Het is de vraag waarom hij dit heeft gedaan, was dat om weerstand uit kringen van het voormalig verzet te voorkomen of een kwestie van tijdgebrek bij de auteur?⁶⁹

Kritiek op *Het Grote Gebod* kwam pas in 2011 van Maarten van Buuren. Hij schreef *De afrekening. Ontmaskering van het gewapend verzet*, over de Knokploeg

Westland in Maassluis en omstreken. De auteur, wiens vader deel uitmaakte van het gewapende verzet in Maassluis, beschrijft tal van misstanden – hij spreekt in dit verband van ‘ordinaire criminaliteit’ – waar het verzet zich schuldig aan heeft gemaakt. Gewapende roofovervallen op (NSB-)boeren uit eigenbelang, zwarte handel en liquidaties uitgevoerd door de Knokploeg Westland. Zo heeft kort na de bevrijding de prominente gereformeerde KP-leider Piet Doelman een naar later bleek ten onrechte van verraad verdachte Landwachter persoonlijk doodgeslagen. Binnen het gewapend verzet begaf men zich in een schemergebied waarbinnen integere en criminele lieden en alles daartussenin, goed en fout, vaak moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Volgens de schrijver hadden verzetsmensen meer belangen dan alleen de strijd tegen de Duitsers. Ging een buit naar onderduikers of werd het gebruikt in eigen kring? Hij stelt dat het optreden van de Knokploeg Westland representatief is voor het gewapende verzet. Hij maakt tevens bezwaar tegen de geschiedschrijving in *Het Grote Gebod* waarin wordt voorgesteld dat zowel de LO als de LKP in een hecht netwerk zouden hebben geopereerd. Van Buuren is van mening dat de LKP los van de LO zelfstandig opereerde en iedere knokploeg er zijn eigen ideeën op nahield.⁷⁰ Het verschil tussen het ongewapend (LO) en gewapend verzet (LKP) was volgens hem voor een juiste beeldvorming van belang. Hij maakt er bezwaar tegen om de volgens hem deugdzame motieven van de LO – hulp aan onderduikers – ook van toepassing te verklaren op de LKP. Voor de redactie van *Het Grote Gebod* was bepalend of een knokploeg actief was binnen het verband van de LO en LKP. Maar wanneer was dat het geval en hoe werd dat bepaald? Volgens Van Buuren is het beeld van het gewapend verzet tot onherkenbaarheid vervormd en zijn misdaden van prominente knokploegleden in de geschiedschrijving onvoldoende aan bod gekomen. Daardoor zijn de werkelijke gebeurtenissen verbloemd ten faveure van een positief beeld van de LO-LKP.⁷¹ Zijn boek leidde tot een debat over de ware aard van het verzet.⁷² Volgens historicus Herman Langeveld leverde Van Buuren door het gehele gewapende verzet van oorlogsmisdaden te betichten geen evenwichtige geschiedschrijving.⁷³ In 2012 verschijnt de tweede editie van *De afrekening*. Hierin geeft de auteur een bredere onderbouwing van zijn stelling met voorbeelden uit Den Haag en Rotterdam. Zo maakt hij duidelijk dat dubieuze aspecten van de manier van werken van de Knokploeg Westland ook elders bij het gewapend verzet voorkwamen.⁷⁴ Is het juist om op basis van het onderzoek naar het gewapend verzet dat Van Buuren gedaan heeft algemene conclusies over het verzet te trekken? Ik kom daar in mijn conclusie op terug.

Hoe zat het met de geschiedschrijving over het verzet in Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog? In de historiografie over het (gewapende) verzet zijn twee periodes te onderscheiden: direct na de oorlog, de jaren 1945 en 1946, en de jaren 1990 tot en met 1995.⁷⁵ Daarnaast verschenen in het *Rotterdams Jaarboekje* enkele necrologieën geschreven door en over voormalige leden van de LO en LKP.

Kort na de bevrijding verschenen drie boeken over het gewapend verzet.⁷⁶ Het eerste boek verscheen in het najaar van 1945 onder de auteursnaam O. en is geti-

teld *De verzetsbeweging en de Chr. Ambachtsschool te Rotterdam 1940-1945*. O. is het initiaal van (Jacob) Ofman, directeur van de Christelijke Ambachtsschool aan de Gordelweg, waar ook de vader van KP-leider Samuel Esmeijer leraar was. Deze school was een van de hoofdkwartieren van de KP. De ambachtsschool werd ook gebruikt door de Motordienst van de KP, waar de zoon van Ofman, Henk, een leidende rol in speelde.⁷⁷ Eind 1945 verscheen *Achter de schermen. De ondergrondse strijd voor onze bevrijding. Onthullingen over de werkzaamheid der illegale organisaties tijdens de Duitse bezetting*, door G.J.P. de Vries. Gerrit de Vries, was directeur van de NV Exploitatie-Mij. 'Amsterdam-Combinatie', en stelde zijn kantoor aan de Diergaardesingel 96 beschikbaar als hoofdkwartier voor de LO en KP. Zijn zoon Bob was aangesloten bij de KP. De verhalen werden in het najaar van 1945 door G.J.P. de Vries te boek gesteld als 'een lofzang op het werk van die ondergrondse werkers, die de hitte van den dag hebben verdragen, alle gevaren van de zijde der bezettende macht hebben getrotseerd en daarom terecht de helden onzer bevrijding mogen worden genoemd'. Het is gebaseerd op verhalen van voormalige KP-leden.⁷⁸ Het derde boek, dat in 1946 verscheen, is samengesteld uit artikelen over het verzet die in de tweede helft van 1945 waren gepubliceerd in *Het Vrije Volk* en de *NRC* en die werden gebundeld in het boek met de korte en pakkende titel *Guerilla in Rotterdam*. De auteurs staan slechts vermeld met de initialen T. de W. en C.V., de initialen van de pseudoniemen en schuilnamen uit de oorlog van T. Friederich (Tilly de Waard) en H.J. Scheffer (Chris Voorhoef), beiden actief binnen de LKP-Rotterdam. Henk Scheffer (1919-2008) en Tilly Friederich die in 1944 en 1945 een relatie hadden, waren beiden student en na de oorlog journalist.

Kenmerk van bovengenoemde publicaties, die onder auspiciën van het verzet zijn verschenen, is dat ze geschreven zijn door mensen die een prominente rol in het verzet hadden gespeeld, of die er nauw bij betrokken waren.⁷⁹ De verhalen zijn door het tijdstip van verschijnen historisch waardevol. Men treft er veel dezelfde verhalen in aan, vooral over succesvolle kraken (waaronder ook kleine gevechtsacties), overvallen en (haven)sabotage.⁸⁰ Uit de boeken blijkt dat er een soort guerrilla in de stad woedde.⁸¹ Een kritische blik van de auteurs op het eigen verzetsverleden blijkt in deze boeken nauwelijks aanwezig. Over de kritiek die er bijvoorbeeld was op onverantwoorde geldkraken door de knokploeg van J.A. (Jos) de Groot, waar geen of nauwelijks toezicht op werd gehouden, wordt niet gerept.⁸² Een relativerende opmerking wordt overigens wel door het voormalig verzet zelf gemaakt in het programmaboekje *Voormalig verzet Zuid-Holland, district Rotterdam. 5 mei 1955*. Over de kort na de bevrijding verschenen publicaties wordt hierin opgemerkt: 'Maar al te vaak wordt Illegaliteit alleen vereenzelvigd met het spectaculaire werk dat de KP e.d. verrichtte. Omdat dat spectaculaire vertelbare, boeiende stof bevat, zijn er – om ons tot Rotterdam te beperken – wel betrekkelijk vlug en betrekkelijk veel geschriften aan gewijd. Zij ontlopen elkaar niet veel, maar zij zijn nog niet objectief en niet volledig genoeg.'⁸³

Pas in de jaren '80 verschijnen er enkele kritische publicaties als leden uit het voor-

malig verzet op oudere leeftijd terugblikken op hun verzetsverleden. Maar het zijn uitzonderingen, zoals het boek van Bob de Vries uit 1982 en dat van Leo van der Bijl, *Zand over acht. Verzetsberinningen van een Voorschotenaar*, dat in 1988 uitkwam (in hoofdstuk 2.5 meer hierover). De auteurs komen in deze publicaties met een kritische blik op hun eigen rol en die van andere leden uit het verzet en maken de balans op. De keerzijde van de illegale actie komt in deze publicaties wél expliciet ter sprake.

Naast bovengenoemde publicaties bood het *Rotterdams Jaarboekje* een mogelijkheid voor oud-verzetslieden om hun deelname aan het verzet vast te leggen. De serie jaarboekjes telt zes necrologieën van leden uit het voormalige Rotterdamse LO/LKP-verzet. De vraag is: welke personen herdacht werden met een in memoriam en op basis waarvan? Bij het doornemen van de jaarboekjes valt het op dat slechts twee illegale werkers die niet binnen de LO/LKP actief zijn geweest *vanwege* hun verzetsactiviteiten een in memoriam hebben gekregen.⁸⁴ De directeur van het Gemeentelijk Havenbedrijf, ir. N.Th. Koomans, schreef in 1946 voor het *Rotterdams Jaarboekje* het in memoriam van havenmeester Anton Kortlandt.⁸⁵ In 1988 schrijft oud-KP'er Charles van der Sluis een in memoriam ter nagedachtenis aan Gerrit Cornelis van Bijsterveld (1905-1987). Van Bijsterveld, illegaal Cor West genoemd, gaf samen met zijn vrouw hulp aan onderduikers en werkte als BBO-reception officer (radioverbindingman) voor het Bureau Bijzondere Opdrachten en onderhield contact met de Landelijk Sabotagecommandant J.A. van Bijnen.⁸⁶

In 1984 werd in het *Rotterdams Jaarboekje* een in memoriam gewijd aan de dominicaan en priester Nicolaas Gerardus Apeldoorn (1908-1982). Het werd geschreven door Van der Sluis, van huis uit rooms-katholiek. Apeldoorn, in de illegaliteit Victor, was in 1943 oprichter en leider van een rooms-katholieke organisatie voor hulp aan onderduikers die later toetrad tot de LO in Rotterdam. Het rooms-katholieke deel van het LO-district Rotterdam werd aangeduid als F2. In kringen van LO en KP was Apeldoorn een prominent lid van de ondergrondse.⁸⁷ In het *Rotterdams Jaarboekje* van 1986 verschijnt een nagedachtenis gewijd aan de eerder genoemde LO-koerierster *Joukje Grandia-Smits*. Het werd geschreven door de verzetsdeelnemer Jan Cornelis Bouwen (1924-1990).⁸⁸ In 1992 schrijven voormalig KP-leider J.L. (Hans KP) de Jonge en G.J. (Mees) van de Waal (in de oorlog leider van het voornamelijk gereformeerde deel van het LO-district Rotterdam, aangeduid als F1) een in memoriam 'Tjerk Elsinga, 1903-1990'. Als Theo was Elsinga districtsleider Groot-Rotterdam van de LO en lid van landelijke Top-LO en als zodanig betrokken bij belangrijke LO- en KP-aangelegenheden.⁸⁹

Opvallend aan de necrologieën in het *Rotterdams Jaarboekje* van illegale werkers is dat deze merendeels zijn geschreven door voormalige leden van het verzet. Hun motief was dat de verzetsactiviteiten in de Tweede Wereldoorlog van deze mensen – en daarmee van hen zelf – niet vergeten mochten worden. Om die reden schreef Van der Sluis in het *Rotterdams Jaarboekje* van 1976 naar aanleiding van het overlijden van mevrouw C. Riedé-Schröder een artikel getiteld 'Kroniek van een huis in het Oude

Westen en zijn bewoners gedurende de bezettingsjaren. Claes de Vrieselaan 21'. Op dit adres had het echtpaar Riedé een studentenpension. In de oorlog werd het een belangrijke pleisterplaats van het verzet, vooral van studenten van de Nederlandsche Economisch Hogeschool, onder hen F.R. Ruys, J.M. Goudswaard en C.P.J. van der Sluis, die het bovenhuis huurden. Verscheidene verzetsmensen onder wie Tjerk Elsinga, Hans de Jonge, Henk Scheffer, Gerrit van Bijsterveld en koeriersters als Joukje Smits bezochten het adres.⁹⁰

Van de bovengenoemde personen waren Van der Sluis, De Jonge, Scheffer en Goudswaard eind jaren '80 de initiatiefnemers voor een gedenkboek over het verzet in Rotterdam. Men sprak over een 'witte vlek' in de geschiedschrijving over het verzet in Nederland als het om Rotterdam ging. De lacune werd in 1995 opgevuld met het proefschrift *Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945* van J.L. van der Pauw.⁹¹ Zijn boek geeft een overzicht van het gewapende verzet als afzonderlijk onderdeel van de Rotterdamse illegaliteit. De verzetsgeschiedenis van de initiatiefnemers, namelijk dat van de LKP-Rotterdam, was daarmee te boek gesteld. Bij de totstandkoming van *Guerrilla in Rotterdam* fungeerden Van der Sluis en in het bijzonder Scheffer als informanten.⁹²

De betrokkenheid van voormalige verzetsmensen bij de geschiedschrijving van het verzet, enerzijds als auteur en anderzijds als mee-lezer, kan gemakkelijk tot eenzijdige geschiedschrijving leiden. Afgezien van Goudswaard was voor de initiatiefnemers van het gedenkboek over *hun* verzet de cirkel rond toen na hun overlijden hun in memoriam in het *Rotterdams Jaarboekje* verscheen. Voor het *Rotterdams Jaarboekje* van 2002 en van 2007 schreef Van der Pauw: 'Charles van der Sluis, 1919-2001, Een verzetsman van formaat' en 'In memoriam Joop de Jonge (Hans K-P), 1918-2006'.⁹³ In het *Rotterdams Jaarboekje* van 2009 verscheen tenslotte naar aanleiding van het overlijden van Scheffer 'In memoriam Hendrik Jan (Chris) Scheffer, 1919-2008', geschreven door historicus Henk Slechte.

De keuze om aan bovengenoemde personen vanwege hun verzetsverleden een necrologie te wijden lijkt arbitrair. Bij dr. H.J. Scheffer speelt dat motief minder vanwege zijn omvangrijke oeuvre als journalist en historicus. Maar voor de andere personen is dat niet het geval. Als de verdienste als verzetsman gedurende de Tweede Wereldoorlog het criterium is, dan zouden meer oud-verzetslieden een in memoriam hebben moeten krijgen. Ik beperk mij tot een enkel voorbeeld. In 1950 kregen Piet Roubos (1916-2008) en Henk Huisman (1917-2008) hoge onderscheidingen, respectievelijk Ridder der Vierde Klasse in de Militaire Willemsorde en de Bronzen Leeuw vanwege hun rol bij de scheepssabotage.⁹⁴ Deze mensen kregen na hun overlijden echter geen necrologie in het *Rotterdams Jaarboekje*.

Het door het voormalig verzet zelf ter hand nemen van de geschiedschrijving over het verzet was niet een typisch Nederlands verschijnsel. De Nederlandse historiografie vertoont in dit opzicht overeenkomsten met die van België en Frankrijk. De scheiding tussen enerzijds beschrijving van persoonlijke herinneringen en anderzijds de wetenschappelijke geschiedschrijving is in de praktijk betrekkelijk, maar de publi-

caties van verzetsdeelnemers neigen toch meestal naar zelfrechtvaardiging en eerbetoon zonder kritische (zelf)reflectie. In België werd de geschiedschrijving over het verzet in de eerste decennia na de oorlog door verzetsdeelnemers zelf verricht. Hun publicaties moeten met voorzichtigheid gehanteerd worden, omdat ze niet door onpartijdige auteurs zijn geschreven.⁹⁵ De wetenschappelijke geschiedschrijving over België tijdens de bezetting kwam midden jaren zestig op gang.⁹⁶ Ook in Frankrijk werd de geschiedschrijving over het verzet lange tijd gedomineerd door verzetsdeelnemers. Het symbolische hoogtepunt hiervan was de publicatie van Charles de Gaulle's oorlogsmemoires, die in de jaren vijftig in drie delen verschenen.⁹⁷ De wetenschappelijke geschiedschrijving over het Franse verzet was, op een enkele studie na, midden jaren '70 nog niet op gang gekomen en bleef grotendeels in handen van het voormalig verzet.⁹⁸

Volgens de Franse historicus Olivier Wieviorcka heeft deze geschiedschrijving – waarbij van een gezonde kritische distantie tot het onderwerp geen sprake was – in de eerste decennia na de oorlog mede gezorgd voor het ontstaan van een verzetsmythe.⁹⁹ Historici werden bij het optekenen van de getuigenissen niet ingeschakeld en toonden ook verder nauwelijks tot geen betrokkenheid. Het verzet was zo'n grote mythe geworden dat historici deze ongemoeid lieten.¹⁰⁰ Het verklaart dat beschrijvers van de geschiedenis lange tijd hun onderzoek meer baseerden op getuigenissen dan op archieven (die overigens ook selectief gebruikt kunnen worden).¹⁰¹ Een doorbraak in Frankrijk van de wetenschappelijke geschiedschrijving over het verzet werd voor een groot deel teweeggebracht door studies van buitenlanders over het Franse oorlogsverleden. De Britse historicus H.R. Kedward schreef in de periode 1978-1993 verscheidene boeken over het Franse verzet.¹⁰² Maar prominente leden uit het verzet probeerden ook ruim een halve eeuw na de bevrijding met publicaties nog een stempel op de historiografie te drukken.¹⁰³ Pas in de jaren '90 werden historici steeds sceptischer over de getuigenissen en de daarop gebaseerde publicaties van het voormalig verzet. Hun verhalen werden in toenemende mate in twijfel getrokken. Het veroorzaakte een breuk in de relatie tussen historici, die (alsnog) meer geneigd waren op archieven te vertrouwen, en verzetsdeelnemers die beledigd waren omdat zij niet langer op hun woord werden geloofd. De Franse verzetsmythe werd ook lang in stand gehouden door het niet-toegankelijk zijn van archieven voor historici.¹⁰⁴ Kritische geluiden werden zo voorkomen. De nadruk bij het historisch onderzoek kwam vanaf de jaren '90 te liggen op het lot van de vervolgingsslachtoffers (de joden) en de burgerslachtoffers (van bombardementen) en minder op de helden van het verzet.¹⁰⁵ Een ontwikkeling in de historiografie die zich ook in Nederland heeft voorgedaan.

2.2 Historiografie van Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog

Terwijl kort na de bevrijding de eerste boeken over het verzet verschenen liet de totstandkoming van een overzichtswerk van Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog

lang op zich wachten. In 2015 kunnen wij de balans opmaken van 70 jaar stadshistoriografie over de Tweede Wereldoorlog.

Rond 1950 kwamen er 17 manuscripten gereed over uiteenlopende aspecten van de oorlog voor de uitgave 'Rotterdam tijdens de Duitse bezetting'. Het boek verscheen echter niet, de manuscripten werden vervolgens netjes bewaard in het gemeentearchief.¹⁰⁶ In 1968 kwam er weer vaart in het initiatief toen het gemeentebestuur opdracht gaf aan prof.dr. P.W. Klein om een boek over Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog te schrijven. Door zijn medewerker Henk Slechte werd op het gemeentearchief voorbereidend onderzoek gedaan. Daarnaast werd door gemeentearchivaris R.A.D. Renting aan de journalist en letterkundige Jan Willem de Boer (1893-1979), die zelf een rol had gespeeld in het verzet, het verzoek gedaan om zijn herinneringen op papier te zetten.¹⁰⁷ De bedoeling was om zijn aantekeningen ook te gebruiken voor de studie van Klein. Volgens Renting zijn de aantekeningen van De Boer waardevol, maar is het Rotterdamse verzet wel geïnventariseerd en beschreven vanuit zijn persoonlijke optiek.¹⁰⁸ Het onderzoek van De Boer heeft niet geresulteerd in een boek.¹⁰⁹ Aanvullend op zijn manuscript *Het verzet in Rotterdam* (1967-1968) is door Renting in 1983 een index gemaakt op namen, schuilnamen, organisaties en groepen. In tegenstelling tot De Jong, die in 1955 begonnen, zijn opdracht in 1988 succesvol wist af te ronden, werd in Rotterdam de opdracht om de geschiedenis van de stad in de Tweede Wereldoorlog te schrijven door professor Klein in 1972 teruggegeven. Klein deed dit omdat hij het niet eens was met het beleid van de gemeente inzake de spreiding van rijksgenoten en buitenlanders over de stad.¹¹⁰ De totstandkoming van het boek van Klein zou vervolgens decennia op zich laten wachten.¹¹¹

Het was Van der Pauw die de opdracht alsnog zou uitvoeren. In 2006 verscheen van zijn hand *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, geschreven in opdracht van het College van Burgemeester en Wethouders.¹¹² Bij de totstandkoming van dit boek, waarin de geschiedenis van het gewapende verzet relatief uitgebreid aan de orde komt, fungeerde Scheffer weer als informant.¹¹³ De boeken van Van der Pauw bevatten een wezenlijk deel van de historie van de stad in oorlogstijd. De centrale vraagstelling van *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* luidt: hoe reageerde de bevolking op de veranderende omstandigheden die oorlog en bezetting met zich meebrachten? Van der Pauw heeft gekozen voor een chronologische opbouw met een duidelijke periodisering waarbinnen de onderwerpen thematisch behandeld worden.¹¹⁴ De periodisering van het oorlogsverloop in Rotterdam koppelt hij aan het algemene oorlogsverloop dat samenvalt met de kentering in het verloop van de oorlog in Afrika en aan het Oostfront vanaf eind 1942. Het Duitse Afrika-Korps werd begin november 1942 vanuit Egypte teruggedrongen en het Zesde Leger bij Stalingrad moet enkele maanden later capituleren. Volgens de auteur was het oorlogsverloop van de Duitse strijdkrachten op de continenten bepalend voor het denken en handelen van mensen in Rotterdam. De toekomstverwachtingen zouden de bereidheid van de bevolking om aan het verzet deel te nemen hebben beïnvloed.¹¹⁵ In *Guerrilla in Rotterdam* hanteerde hij de volgende periodisering: 1940-1942 met volgens hem vooral ongewa-

pend verzet dat door de bezetter opgerold was (door de loslippigheid van sommige leden en door het werk van provocateurs) en 1943-1945, toen er sprake was van gewapend en 'professioneel' verzet vanwege het groeiende aantal onderduikers.

De studie van Van der Pauw verschilt met die van Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* als het om de opzet en indeling gaat.¹¹⁶ Van der Boom kiest voor de thema's gemeentebestuur, de politie, de evacuatie en vestingbouw, de jodenvervolgving en het verzet en qua periodisering voor 1940-1944. Apart besteedt hij aandacht aan het laatste oorlogsjaar: 1944-1945. Van der Pauw legt in zijn boek de nadruk op de bombardementen, de wederopbouw en het verzet. Zijn indeling laat hij parallel lopen met het algemene oorlogsverloop. Wat beide steden gemeen hebben is dat zij vanaf september 1944 nog in bezet gebied lagen. De hongerwinter en alles wat daarmee samenhangt en de grote razzia's van november 1944 hebben beide steden gemeen. Maar daarnaast waren stadsspecifieke bijzonderheden: in Rotterdam de grootschalige vernielingen van de havens en in Den Haag, vanwege de ligging bij de kust, de *Atlantikwall* met als gevolgen vestingbouw, grootschalige sloop en evacuatie van een kwart van de bevolking. Den Haag, waar het hoofdkwartier van de Sipo was gevestigd, was na Rotterdam in materieel opzicht een van de zwaarst getroffen steden van Nederland.¹¹⁷

In de oorlogshistoriografie van Rotterdam vormt naast de publicaties van Van der Pauw de dissertatie uit 2008 van Frank van Riet, *Handhaven onder de Nieuwe Orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* een belangrijke publicatie. Het beeld dat Van Riet schetst van de politie komt overeen met het landelijke beeld van het optreden van de politie in de Tweede Wereldoorlog: ook het Rotterdamse korps nam actief deel aan het vervolgingsbeleid van de bezetter betreffende de joden en het verzet. Het beeld verschilde niet van andere steden. De auteur geeft aan dat er onder de politiebeambten ook een niet onaanzienlijk aantal verzetsdeelnemers waren, maar dat binnen het korps de agenten van de beruchte Groep 10 zich intensief met collaboratie inlieten. Vooral deze groep heeft het imago van de politie in oorlogstijd bepaald. Door het gewapende verzet zijn ten minste zeventien personeelsleden van dit politieonderdeel geliquideerd. Van Riet stelt vast dat hij door de feiten het goed-foutschema van de politie in zijn benadering niet kan loslaten.¹¹⁸

Vanuit welk perspectief heeft Van der Pauw *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* geschreven? Over het goed-foutschema en de morele beoordeling van de geschiedenis stelt hij: 'Het is een werkelijke bevrijding dat de tijd waarin deze begrippen in de geschiedschrijving van de bezettingsjaren de toon aangaven thans vrijwel achter ons ligt.' En, naar aanleiding van *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* van Chris van der Heijden schrijft hij: 'Minder vruchtbaar lijkt de trend om in een reactie op het denken in termen van "goed" en "fout" deze tegenstellingen zodanig te relativeren dat alle zwart-witcontrasten vervloeien tot grijstinten.'¹¹⁹

Van der Pauw maakt bij de beoordeling van de Rotterdamse bevolking in de epiloog van *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* een kritische kanttekening bij

de toekenning van koningin Wilhelmina in januari 1948 van de woorden ‘Sterker door Strijd’ als spreuk bij het wapen van Rotterdam ter herinnering ‘aan de moed en de kracht waarmee de bevolking van Rotterdam alle beproevingen van de oorlog heeft gedragen en het belangrijke aandeel, dat zij genomen heeft in de bevrijding des vaderlands.’¹²⁰ De bevolking heeft wel beproevingen doorstaan, maar heeft geen aandeel gehad in de bevrijding. Het was slechts een kleine minderheid, de illega- liteit, die een moedige houding heeft aangenomen en daar kan de bevolking zich niet op beroepen.¹²¹ Volgens Van der Pauw hebben sommige Rotterdammers zich aan plunderingen na bombardementen overgegeven en na de razzia van 10 en 11 november 1944 werden op omvangrijke schaal ondergedoken mannen verraden. Wat uithoudingsvermogen en veerkracht betreft wil hij de bevolking wel prijzen. De eervolle spreuk ‘Sterker door Strijd’ duidt hij als een collectieve mythe die voor ‘een tevreden gevoel en een prettige consensus’ heeft gezorgd.¹²² Met de toekenning van deze spreuk bedoelde koningin Wilhelmina het hardnekkig standhouden van Rotterdam in de meidagen van 1940 te waarderen. Van der Pauw ontkent dat deze leuze ook bedoeld was om de Rotterdamse naoorlogse wederopbouw te stimuleren. In een paar alinea’s van zijn boek spreekt hij een oordeel uit over de Rotterdamse bevolking terwijl hij – in navolging van J.C.H. Blom – eigenlijk van mening is dat een historicus dat niet zou moeten doen. Het feit dat sommige Rotterdammers zich na bombardementen schuldig hebben gemaakt aan plunderingen en verraad rekent hij de bevolking zwaar aan.¹²³ Van der Pauw plaatst het verzet binnen het vertrouwde goed-foutschema van De Jong. Overigens relateert hij zijn mening ten aanzien van bovenstaande wapenspreuk door zijn karakterisering van de bevolking met de be- woordingen: ‘uithoudingsvermogen’ en ‘veerkracht’ en ‘de bezetting taai doorstaan’. Naast zijn bewondering voor het gewapende verzet van de LKP-Rotterdam in het laatste oorlogsjaar – ik kom hier in deel II op terug – valt bij Van der Pauw de milde beoordeling op van de hoogste bezettingsautoriteiten in de stad.

Is het juist om algemene conclusies over de keerzijden en schaduwkanten van Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog te baseren op gedrag van plunderaars en ver- raders onder de bevolking? Wie waren nu eigenlijk verantwoordelijk voor de orde- handhaving en het lot van de Rotterdammers in bezettingstijd? Dat was in eerste instantie het bestuursapparaat van de bezetter, dat meedogenloos optrad en daar- bij werd gesteund door een na vertrek van burgemeester mr. P.J. Oud collaborerend gemeentebestuur. Dit bestond uit een NSB-burgemeester en wethouders die met behulp van collaborerende ambtenaren als verlengstuk van de bezetter fungeerden. In het bijzonder betrof dit de Rotterdamse politie. Van der Pauw stelt dat geschiede- nis waarheidsgetrouw moet zijn en dat zwakheden en fouten ook onder ogen gezien dienen te worden. Toch spreekt hij zich in milde bewoordingen uit over het NSB- bestuur van Rotterdam en is hij positief over het gewapende verzet van de knokploeg- en. In de studie van Tessel Pollmann wordt duidelijk dat het bestuurapparaat niet gunstig ten behoeve van de bevolking heeft geopereerd, maar juist heeft gecollabo- reerd. Zij geeft in haar artikel in het *Rotterdams Jaarboekje* (2010) getiteld ‘1941-

1945: Terreur op het stadhuis van Rotterdam. Burgemeester Müller en rechterhand Jaap Dijkhuis opnieuw onderzocht' aan waarom het beeld dat Van der Pauw heeft geschetst onjuist is.¹²⁴ In de hierna volgende tekst verwoord ik Pollmann.

NSB-burgemeester mr. F.E. Müller (1889-1960), in het najaar van 1941 de opvolger van Oud, was volgens Van der Pauw een man met gematigde ideeën. Voor de bijzondere rechtspleging werd hij onder meer aangeklaagd voor de aanstelling van nazi-wethouders en het aanstellen van vertrouwensmannen. De functie van vertrouwensman (niet te verwarren met een *V-Mann*) was door wethouder Dijkhuis bedacht en hield in dat NSB'ers hoge functies kregen bij de diverse gemeentelijke diensten. De vertrouwensman was een schakel tussen de dienst en het college van B&W en bevorderde de nazificatie. In *De Schakel*, het blad voor het gemeentepersoneel, maakt Müller zich schuldig aan propaganda voor de vijand. Er worden van hem antisemitische uitspraken aangehaald uit het voorjaar van 1943, toen hij goedkeurend sprak over de ontrecting van de joden. Müller kwam er bij zijn berechting na de oorlog goed van af. Een van de redenen daarvan was dat Müller en Dijkhuis vanaf september 1944 zoals al gemeld veel van de voor hun belastende archieven hadden laten vernietigen. Samen werkten zij aan het nazificeren van het gemeenteparaat en plaatsten NSB'ers op sleutelposities. Dijkhuis, die zich zelf er op beriep dat hij de meest gehate man van Rotterdam was, werd bij het proces voor de bijzondere rechtspleging hulp aan de vijand verweten. Beiden hadden zich actief en fanatiek ingezet voor de gedwongen tewerkstelling van gemeentepersoneel (Rotterdam stond op de *Goldene Liste*).¹²⁵ Dijkhuis schreef na de oorlog (van circa 1965 tot 1987) zijn memoires getiteld 'Bericht aan mijn kinderen'. Hierin is niets terug te vinden van zijn antisemitische uitspraken in verscheidene bladen, waaronder *De Schakel*, het blad voor het gemeentepersoneel.¹²⁶

We mogen concluderen dat Van der Pauw met zijn beoordeling van het NSB-stadsbestuur meedoet aan de 'vergrijzing' van de oorlogsgeschiedschrijving. In *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* wordt de rol van Dijkhuis en consorten geresultateerd. Hij bevestigt hiermee zijn opmerking dat het goed is dat de kwestie van goed en fout is losgelaten. Het gevolg daarvan is echter dat bijna niemand volgens hem echt fout was, het NSB-stadsbestuur ook niet. De door koningin Wilhelmina aan Rotterdam verleende wapenspreuk is dan ook volgens hem slechts verdiend door het (gewapend) verzet en niet door de burgerij. Kritische kanttekeningen over het verzet worden door hem nauwelijks gemaakt. Wat de oorzaak en de gevolgen waren van de tientallen liquidaties komt amper aan de orde. Van der Pauw noemt twee factoren voor de circa honderd liquidaties die in de stad hebben plaatsgevonden: het grotendeels succesvolle werk van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam en de vaardige en doortastende wijze waarop de knokploegen optraden. De liquidaties 'wat nader te belichten' is volgens hem van belang, omdat deze in sommige gevallen tot ernstige represailles hebben geleid.¹²⁷ Dat 'wat nader belichten' is door Van der Pauw echter te beperkt gedaan. Dat het verzet zijn eigen geschiedenis creëerde via een *eigen* geschiedschrijving, landelijk met *Het Grote Gebod* en lokaal met eigen publicaties

uit 1945 en 1946, heeft hij buiten beschouwing gelaten. Belangrijker nu is de vraag of zijn conclusies kloppen. Pollmann corrigeerde de door Van der Pauw geschetste beeldvorming van het stadsbestuur, waarbij hij zich gunstig uitspreekt over Müller en Dijkhuis. Zij stelt dat er sprake is van een collaborerend antisemitisch stadsbestuur. Er is daarom bestuurlijk geen sprake van het grijze beeld zoals Van der Pauw dat schetst, maar van een zwart-wit beeld. Voor de onderhavige studies is het van belang te toetsen of de stelling van Van der Pauw juist is, dat de kleine minderheid van de bevolking, de illegaliteit, zich voortreffelijk en op moedige wijze zou hebben ingezet?¹²⁸ De vraag naar een herinterpretatie van de geschiedenis van het gewapend verzet in Rotterdam wordt in dit proefschrift beantwoord. Op deze nieuwe kijk wordt in de conclusie teruggekomen.

2.3 Nivellering van ‘goed’ en ‘fout’ in de oorlogsgeschiedschrijving

Wie bij de bevolking voor ‘fout’ en wie er voor ‘goed’ doorgingen werd duidelijk bij de bevrijding. Leden van het voormalig verzet of die zich daar voor uitgaven en deel uitmaakten van de BS gaven zich her en der over aan het ‘bestrafen’ van ‘foute’ medeburgers. Dit door het kaalknippen van ‘moffenmeiden’ en het molesteren van vermeende collaborateurs, soms tot de dood er op volgde. Geduld met of vertrouwen in de bijzondere rechtspleging was er niet of nauwelijks. De uitvoerders van deze acties gaven doodgewoon aan deel uit te maken van de groep die ‘goed’ was in de oorlog. De basisconsensus fout en goed, voor- en tegen het nationaalsocialisme, was daarmee volgens historicus Hermann von der Dunk gelegd. Kort gezegd: fout waren die zich met de Duitsers inlieten en goed was het verzet. Dat was wat zich ook impliciet en expliciet weerspiegelde in de oorlogshistoriografie, waarin het gangbaar werd het gedrag van mensen te simplificeren tot fout en goed gedrag.¹²⁹

In Nederland is sinds de Tweede Wereldoorlog dat beeld van de bezettingstijd gekanteld. Van trots over de rol van het verzet in de strijd tegen de bezetter in de jaren '50 naar schaamte over het lot van de joden sinds de jaren '60. Een bewustwording als gevolg van het proces in Jeruzalem in 1961-1962 tegen Adolf Eichmann, een van de hoofdverantwoordelijken van de jodenvervolging en van het verschijnen in 1965 van de tweedelige publicatie van J. Presser getiteld *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*.¹³⁰ Met deze studie, die het proces van de jodenvervolging vanuit de beleving van de vervolgdgen beschrijft, kwam de meningsvorming over de bezetting volop in beweging. Er was schaamte omdat maar zo weinig Nederlanders de vervolgte joodse landgenoten hadden geholpen. De verzetsmythe waarbij de massa van de bevolking sterk anti-Duits was, zo niet in het verzet zat, werd onderuitgehaald. Ondanks het verzet was immers ongeveer 75% van de joden vermoord.¹³¹ De oorlog kwam in die jaren ook in de huiskamer door de Nederlandse televisieserie *De Bezetting*, samengesteld en gepresenteerd door L. de

Jong, directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, zoals het NIOD toen heette. Een van de hoofdthema's sinds die tijd in de oorlogsgeschiedschrijving is de jodenvervolging. De serie *De Bezetting* liet gebeurtenissen zien die verdrongen waren en accentueerde waar collaboratie – de medewerking van de politieambtenaren en de Nederlandse Spoorwegen – of niets doen, toe kon leiden. Het beeld van de oorlog wordt geschetst vanuit een verzet versus collaboratie schema c.q. een goed-foutschema.

De Jongs opvattingen over goed en fout hebben de oorlogsgeschiedschrijving vanaf de jaren '60 decennia lang gedomineerd.¹³² De geschiedschrijving vanuit het perspectief van onderdrukking, verzet en collaboratie, het goed-foutschema, is terug te vinden in zijn monumentale geschiedwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.¹³³ De morele beoordeling van personen in de oorlog in termen van goed en fout werd tot begin jaren '80 algemeen gedeeld. Sindsdien traden enige historici op de voorgrond die getracht hebben deze begrippen te nuanceren of in ander perspectief te plaatsen.

In de inaugurele rede van historicus J.C.H. Blom van 12 december 1983, getiteld 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland,' wordt de balans opgemaakt.¹³⁴ Blom, van 1996 tot 2006 directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, constateert dat de geschiedschrijving decennialang gedomineerd is door een 'zingevend perspectief' dat samenvalt met een politiek-morele schaal van goed en fout c.q. de strijd van voor- en tegenstanders van het nationaalsocialisme. Dit perspectief van 'onderdrukking en verzet' of 'collaboratie en verzet' is volgens hem bepalend en kenmerkend voor de geschiedschrijving van de bezettingstijd waarin het werk van De Jong een vooraanstaande plaats inneemt. Hij is van mening dat het goed-fout-perspectief een beter inzicht in de geschiedenis belemmert en het goed zou zijn als historici andere perspectieven zouden ontwikkelen. Blom bestrijdt de opvatting dat de allesbeheersende vraag is wie er goed of fout was geweest. Het merendeel van de bevolking liet zich volgens hem in de eerste jaren niet overwegend in met verzet en collaboratie en liet de oorlog passief over zich heen komen.¹³⁵

Blom onderscheidt drie gebeurtenissen in de bezettingstijd die als ijkpunt kunnen worden gemarkeerd: de Februaristaking van 1941, de April-mei-stakingen van 1943 en de spoorwegstaking vanaf september 1944. Tot de Februaristaking was er sprake van een afwachtende houding van de bevolking en een aftastende politiek van de bezetter.¹³⁶ Op deze fase volgt een periode tot het voorjaar van 1943 met een nazificatie-offensief dat aan de mensen grosso modo onverkooft bleek, maar waarbij de bezetter wel greep had op de organisaties. De derde fase, van het voorjaar van 1943, de April-mei-stakingen, tot de zomer/herfst van 1944, werd gekenmerkt door polarisatie als gevolg van de gedwongen tewerkstelling en door de keuze tussen verzet en collaboratie. Van de herfst van 1944 tot de bevrijding in mei 1945 is de vierde fase, die gekenmerkt wordt door een totale ontregeling van de samenleving door hongervinter, roof en terreur, liquidaties en fusillades.¹³⁷ Over de redenen van

de stemmingsverandering die mensen in Nederland er toe bracht om tot het verzet toe te treden hebben historici verschillende opvattingen. W. ten Have wijst op het begin van de gedwongen nazificatie in het voorjaar van 1941, H.A.M. Klemann op de impact van de economische achteruitgang in 1942, De Jong op de invloed van de arbeidsinzet in 1942-1943 en Blom en E.H. Kossmann op het keren van de krijgs-kansen van Duitsland in 1943.¹³⁸

In genoemde oratie doet Blom enkele suggesties voor nieuw onderzoek, onder andere naar de stemming in bezet Nederland en internationaal vergelijkend onderzoek naar de jodenvervolging (de opmerkelijke verschillen in percentages omgekomen joden), waar inmiddels gevolg aan gegeven is.¹³⁹ De onderzoeker zou zich daarbij moeten beperken tot reconstructie en analyse en het persoonlijke en morele oordeel achterwege moeten laten. Volgens Blom is het begrip ‘accommodatie’ een verhelderend hulpmiddel om vormen van samenwerking met de bezetter te benaderen. Kossmann gebruikt het begrip bij het karakteriseren van de politiek van de hoogste bestuursautoriteiten die, om de samenleving op een geordende manier te laten functioneren, overgingen tot noodzakelijke samenwerking met de bezetter, zonder zich schuldig te maken aan collaboratie.¹⁴⁰

De door Blom bepleite minder moralistisch gekleurde geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog in de trant van De Jong heeft onder historici veel navolging gekregen. Ook was er kritiek van historici op de analyse van Blom. Deze hield in dat de bevolking zich in het algemeen wel degelijk vanaf het begin van de oorlog inliet met verzet en collaboratie. Er was verzet dat zich op diverse manieren manifesteerde: de Geuzen, de Februaristaking, de hulp aan onderduikers, de illegale pers die de hele oorlog door verscheen etc. Er was zeker ook sprake van het maken van keuzes voor of tegen de bezetter.¹⁴¹

In zijn afscheidsrede als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en het NIOD (2007) blikt Blom terug. In dit college, getiteld ‘Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?’, constateert hij dat het vermijden van waardeoordeelen met zich meebrengt dat niets meer als goed en fout wordt gekarakteriseerd.¹⁴² Zo was het volgens hem ook weer niet bedoeld. Hij acht het echter ‘ongepast om vanuit onze hedendaagse opvattingen de individuen in zulke situaties achteraf moreel de maat te nemen’. Als voorbeeld noemt hij drie verhalen uit de bezettingstijd, achtereenvolgens de liquidatie in eigen kring in Rotterdam van de naar de bezetter overgelopen KP-leider Kees Bitter, de moord op de kampgevangene S.R. de Miranda door medegevangenen in Amersfoort en het ombrengen van onderduikers door onderduikgevers. Hij is stellig in zijn mening om uiterst terughoudend te zijn bij het uitspreken van een oordeel: ‘Wie zijn wij – historici of anderen – om in zulke gevallen, waarin het letterlijk en zeer direct om leven en dood ging, de morele scherprechter te spelen?’¹⁴³ Blom spreekt achtereenvolgens van een ‘liquidatie’, een ‘moord’ en ‘het ombrengen’ en geeft daarmee in feite toch een oordeel over de gebeurtenis. Het woordgebruik houdt vaak al een interpretatie in. Hij had ook drie voorbeelden van liquidaties kunnen opsommen met een ander motief zoals wraak, hebzucht en riva-

liteit. In de interviews werd het duiden of omschrijven van het ombrengen van een politieke tegenstander met het woord 'moord' vermeden. Blom lijkt hier rekening mee te houden. Dat over bepaalde gebeurtenissen verschillende opvattingen en interpretaties bestaan is evident, maar dat belet iemand niet om er, met inachtneming van tijd- en situationele omstandigheden, een oordeel over te geven. De door Von der Dunk gesignaleerde basisconsensus van goed en fout wankelt in dit geval omdat gedrag van mensen in dit simplistische schema niet onder te brengen is. Met de kanttekening van Blom bij de vraag: wat het nut is dat de historicus zijn oordeel zelf expliciet formuleert?, ben ik het gedeeltelijk eens, maar het lijkt mij goed om expliciet te zijn als er sprake is van kennelijke mythes.¹⁴⁴ De taak van de historicus is de mythe te ontrafelen, wat op zich nog geen oordeelsvorming hoeft te betekenen. Ik zal dan ook niet nalaten die te signaleren. Dit geldt bepaald voor een van de hoofdthema's van dit proefschrift: liquidaties door het gewapend verzet.¹⁴⁵ Het lijkt mij juist om een oordeel – veroordelend of begrijpend – over specifieke oorlogsmisdaden uit te spreken, ook als historicus. Een oordeel over het verzet is naar ik meen gerechtvaardigd. Ik zal mij er daarom, met inachtneming van de bijzondere omstandigheden waarin de illegaliteit verkeerde, niet aan onttrekken. In dit verband merkt historica Evelien Gans op dat tegenover het terugdringen van persoonlijke oordelen van historici als het om gecompliceerde case-stories gaat – zoals die over moorden en liquidaties – er ook veel oorlogssituaties zijn, die als het om het aanwijzen van 'dader' en 'slachtoffer' gaat, minder complex en gemakkelijker te duiden zijn.¹⁴⁶

Het debat over 'goed' en 'fout' laaide in 2001 weer op naar aanleiding van *Grijs verleden* van journalist en historicus Chris van der Heijden en liep uit op de discussie over het 'grijze' geschiedbeeld. Volgens Blom is Van der Heijden met betrekking tot het verlaten van het goed-foutschema de meest in het oog springende auteur. In zijn veelbesproken *Grijs verleden* relateert Van der Heijden de geschiedschrijving vanuit een goed-foutschema door bij de hierbij behorende zwart-witcontrasten van collaboratie en verzet grijstinten te plaatsen die accentueren dat de gemiddelde burger zich met collaboratie en verzet niet inliet. Van der Heijden neemt in zijn studie kritisch afstand van Presser en De Jong. Hij refereert aan Pressers *Ondergang*, dat het joodse drama centraal stelde, en iedereen die niet in het verzet was gegaan of naar Londen was uitgeweken, schuldig was of zich zo moest voelen. Diegenen die met de bezetter te maken hadden gehad, de collaborateurs, waren moordenaars of handlangers en kwamen moreel in een kwaad daglicht te staan.¹⁴⁷ De gemiddelde burger had volgens Van der Heijden één doel en dat was laverend tussen goed en kwaad de oorlog overleven met zo min mogelijke persoonlijke schade.¹⁴⁸ In zijn proefschrift *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (2011) werkt hij zijn 'relativerende visie' verder uit.¹⁴⁹ In Van der Heijdens geschiedschrijving blijft het normatieve element van de historicus, de wil om morele en politieke duidelijkheid te verschaffen, overigens gehandhaafd.

Het 'grijze' geschiedbeeld van Van der Heijden is met de trefwoorden 'grijs' en 'moraal' inzet geworden van een Nederlandse *Historikerstreit*. Volgens Gans breekt

Van der Heijden het perspectief van ‘goed’ en ‘fout’ open door gevoelens en motieven tussen daders, omstanders en slachtoffers te ‘nivelleren’. Het zijn volgens Van der Heijden toevallige omstandigheden die bepalen aan welke zijde van de scheidslijn men belandt, het zou geen morele keuze zijn. Met deze visie wordt tegelijkertijd de foute keuze van mensen genuanceerd en daarmee het goed- of fout zijn als morele keuze.¹⁵⁰ De ‘vergrijzing’ van het geschiedbeeld krijgt volgens Gans in Nederland veel instemming en navolging en ‘voedt de ruim aanwezige behoefte aan “normalisering” en “nivellering”’: iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader’. En als gevolg daarvan komen volgens haar ‘uiteindelijk “daders”, “omstanders” en “slachtoffers” terecht in ‘een en dezelfde reusachtige terrine gevuld met een grijze, smakeloze soep’, nauwelijks van elkaar te onderscheiden.¹⁵¹ De verschillen tussen slachtoffers en daders vervagen daardoor. Von der Dunk stelde met betrekking tot het vraagstuk ‘schuld’ vast dat het niet van belang is dat in ieder mens misschien een potentiële schurk huist, zoals naar voren gebracht door Van der Heijden, maar ‘of die potentiële schurk ook uit zijn schuilhok te voorschijn komt’. Met zijn nadruk op de omstandigheden (de context), die zouden bepalen aan welke kant je zou staan, negeert Van der Heijden het belangrijke en bepalende moment van (individuele) keuze en handelen van mensen.¹⁵²

Het goed-foutschema heeft met de recente geschiedschrijving over het verzet en de aandacht daarin voor de slachtoffers een andere dimensie gekregen. Dit is onder andere het geval in *De afrekening* van Van Buuren. Tussen goed en fout, wit en zwart zijn steeds meer grijstinten komen te liggen.¹⁵³ Mensen die ‘goed’ waren, bleken achteraf gezien ‘fout’ en vermeende ‘foute’ mensen waren ‘goed’. Het stereotiepe beeld van een grootschalige deelname van Nederlanders aan het verzet en een kritiekloos vertrouwen in de motieven van de verzetsmensen is door het bekend worden van tal van laakbare praktijken aan het wankelen gebracht.¹⁵⁴ Volgens Peter Romijn, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en als directeur Onderzoek verbonden aan het NIOD, gaat de generalisatie van Van Buuren over de ware aard van het verzet te ver, maar hij constateert wel dat lokaal, zoals in Den Haag en Rotterdam, inderdaad sprake was van soortgelijke excessen. Romijn: ‘ze handelden naar wat zij dachten dat goed was, een uitzonderlijke situatie.’¹⁵⁵ In veel plaatsen was de commandant officieel de baas maar had hij feitelijk niets te zeggen.

De trend om in de geschiedschrijving over de jodenvervolging te nivelleren en daders, omstanders en slachtoffers ‘gelijk te stellen’ heeft na de publicatie van Van Buuren een vervolg gekregen in de literatuur over het verzet.¹⁵⁶ In 2013 verscheen van de schrijver Jan Brokken *De vergelding. Een dorp in tijden van oorlog*. Dit boek over Rhooen in de bezettingstijd vertelt het waargebeurde verhaal van een lid van de *Kriegsmarine*, die dik bevriend was geraakt met een meisje uit het dorp. Tijdens een wandeling vond hij door elektrocutie de dood, waarbij nooit is opgehelderd of er sprake was van een ongeluk of van sabotage, maar de represaillemaatregelen waren heftig.¹⁵⁷ In de beschrijving van de oorlogsgeschiedschrijving van het dorp toont Brokken begrip voor de gevoelens en motieven van dorpelingen die bevriend waren

met Duitsers of voor hen werkten. Hierbij waren veelal toevallige omstandigheden bepalend zoals de verhouding boeren en arbeiders en die tussen mannen en vrouwen. De auteur schetst diverse scenario's ter verklaring van de fusillade. Ook zet hij vraagtekens bij de motieven van het gewapend verzet en van individuele verzetsdeelnemers. Hij wil laten zien dat er in een dorp nog altijd scheidslijnen kunnen lopen door wat zich toen heeft afgespeeld. Ooggetuigen hebben allen een eigen versie van het verhaal. Om die te kennen, moet je de achtergronden weten. De personages van de hoofdrolspelers in het verhaal worden genivelleerd. Zowel de motieven van de verzetsdeelnemers als van de dorpsbewoners die sympathiseren met de bezetter om politieke en niet-politieke redenen, maar die vooral slachtoffer zijn van de oorlogsomstandigheden (vanwege gebrek aan geld en voedsel), vinden begrip bij de auteur. Bijna niemand was meer echt fout en bijna niemand was nog echt goed. Ook in deze geschiedschrijving is sprake van vergrijzing. Het verzet of een individueel lid van het verzet zou volgens Brokken door ondoordacht optreden en/of persoonlijke motieven (afkeer van moffenmeiden) verantwoordelijk kunnen zijn geweest voor de dood van de Duitser.¹⁵⁸

In het door Bas von Benda-Beckmann in opdracht van de Stichting Onderzoek Velsler Affaire geschreven boek *De Velsler Affaire. Een omstreden oorlogsgeschiedenis* (2013) komen ook misstanden binnen het gewapend verzet aan de orde. De historicus constateert dat illegale werkers die als politieambtenaren werkzaam waren en in 1944 en 1945 leidende posities in de BS innamen soms een bedenkelijke reputatie hadden. In de eerste oorlogsjaren hadden zij niet alleen arrestaties voorkómen, maar er in een aantal gevallen door de Duitsers 'gedwongen' ook aan meegewerkt. Daardoor waren zij ook 'fout' geweest. Ten tijde van de BS waren deze rechtsgeoriënteerde personen tevens verantwoordelijk voor het verstrekken van liquidatieopdrachten die als dubieus kunnen worden aangemerkt. Zij stonden veelal onverschillig tegenover de risico's van de acties voor betrokkenen, onder wie de communiste Hannie Schaft.¹⁵⁹

Zeker na het verschijnen van *Grijs verleden* van Chris van der Heijden in 2001 kunnen we stellen dat er sprake is van een paradigmawisseling. Daarbij heeft het klassieke goed-foutschema in het denken over de Tweede Wereldoorlog plaatsgemaakt voor een 'grijs' perspectief, waarin daders en slachtoffers figureren. Wit en zwart en goed en fout, een hele bevolking is in dit eenvoudige en overzichtelijke schema niet onder te brengen.

2.4 Liquidaties en het denken erover

Gedurende de Tweede Wereldoorlog zijn in Nederland naar schatting vijfhonderd mensen door leden of sympathisanten van het verzet gedood.¹⁶⁰ Velen van hen stierven omdat ze zeer belastende werkzaamheden uitvoerden voor de bezetter, van verraad werden verdacht of door hun gedrag een ernstig risico vormden. In veel gevallen

was het uit lijfsbehoud noodzakelijk om hen uit de weg te ruimen. Want niet alleen het eigen leven van de verzetsman of -vrouw stond op het spel, ook van degenen met wie ze in leven en werk waren verbonden, en onschuldige buitenstaanders. De voorbereiding en uitvoering van deze acties waren veelomvattend. De communicatiemogelijkheden waren gebrekkig. Een telefoon kon worden afgeluisterd, een brief geopend. Het vervoer fungeerde halverwege de oorlog nauwelijks meer door brandstofgebrek, vernielingen aan de infrastructuur en later beschietingen door geallieerde vliegtuigen. Ieders identiteit kon elk moment worden gecontroleerd en vastgesteld. Samenkomsten moesten in het geheim plaatsvinden en kennis over voorgenomen acties moest met zo weinig mogelijk mensen worden gedeeld. Want het verraad lag altijd op de loer en controleurs of mensenjagers konden elk moment binnenvallen. Wie daarbij werd gepakt en voor verhoor meegenomen, liep grote kans onder martelpraktijken te bezwijken en het verzet bedreigende informatie prijs te geven. Voor de bezettende macht en het verzet was de beschikking over informatie van cruciaal belang. Het ging om inzicht in de sterkte van de eigen partij en de zwakte van de tegenpartij.¹⁶¹

Er zijn in de oorlog ook Duitse militairen en ‘collaborateurs’ om het leven gebracht van wie de dood achteraf vragen oproept. Sommige liquidaties lijken impulsief of in een roes gepleegd te zijn, of ze droegen het karakter van een afrekening. In enkele gevallen is er ook na uitgebreid onderzoek geen aannemelijke verklaring voor te vinden. Zeer schrijnend zijn de gevallen van slachtoffers die hun werk voor de bezetter juist nodig hadden als dekmantel voor (uitgebreide) illegale activiteiten. Ze konden als de waarheid aan het licht kwam pas na de bevrijding worden gerehabiliteerd.

Er vielen behalve bij geplande liquidaties veel slachtoffers bij en door schietpartijen die niet waren voorbereid. Een toevallig treffen tussen verzetslieden met belastend materiaal en controleurs kon de oorzaak zijn. Soms was sprake van een uit de hand gelopen schermutseling na een inval door Duitsers of Landwachters. Vooral rond de bevrijding kwam het geregeld tot gewelddadige confrontaties tussen leden van de BS en Duitsers en hun handlangers. Toen bloeide ook de wraak op, met vele tientallen doden als gevolg. Tenslotte zijn, niet zelden buiten het georganiseerde verzet om, ‘foute’ Nederlanders en Duitse militairen gedood op dubieuze of ronduit verwerpelijke gronden. Als avonturiers of lichtzinnige op wraak beluste landgenoten wapens in handen kregen en ze gebruikten, waren de gevolgen niet te overzien. De bezetter maakte in al deze gevallen weinig onderscheid, onderkende de verschillen niet. Liquidaties werden vooral in de laatste twee oorlogsjaren beantwoord met bloedige represailles, zeker wanneer een slachtoffer een hoge status had of in Duitse dienst werkte.

Door de bezettende macht zijn in de oorlog ten minste 2.800 Nederlanders, voor een groot deel na september 1944, zonder voorafgaande ‘normale’ gerechtelijke procedure ter dood gebracht.¹⁶² Meestal gebeurde dit omdat ze deelnamen aan verzetsacties of van betrokkenheid bij het verzet werden verdacht. Er zijn echter ook tientallen onschuldigen of verdachten van vrij lichte vergrijpen doodgeschoten door

militairen, politiemensen en Landwachters omdat ze een bevel negeerden, niet hoorden of per ongeluk een ‘verdachte’ beweging maakten. De meeste slachtoffers vielen bij represailles, het betrof vaak in gevangnissen opgesloten politieke gevangenen, *Todeskandidaten*, die elk moment doodgeschoten konden worden. Dat waren voor het merendeel mensen die van sabotageacties of lidmaatschap van verzetsorganisaties werden verdacht, maar soms ook onschuldigen. Juist deze vorm van staatsterreur zette het verzet moreel zwaar onder druk en noopte zijn leiders tot uiterst moeilijke afwegingen. Tot heel lang na de oorlog was vooral vanwege deze gevolgen van geweldtoepassing door het verzet het onderwerp ‘liquidaties’ zo goed als taboe.

In kringen van het georganiseerde verzet (LO/LKP, RVV en OD) bestonden weerstanden tegen het doden van mensen als er geen absolute noodzaak was. Behalve door algemeen menselijke en soms religieuze overwegingen was dit ook te verklaren uit het respect van het verzet voor de Nederlandse rechtsorde. Het verzet ontleende zijn voornaamste bestaansgrond immers aan de brute aantasting van de integriteit van Nederland door de Duitse bezetter.

Het verzet was voornamelijk gericht op hulp aan mensen die direct in hun bestaan werden bedreigd. Bij de vraag hoe ver men daarbij kon gaan, hanteerde elke groep in het dagelijks handelen eigen normen. Helemaal vast lagen die nooit, maar in het in deze studie verzamelde materiaal zijn wel patronen te herkennen. Bij de ene groep werd pas tot liquidatie overgegaan als het doden van een gevaarlijk individu beslist onvermijdelijk werd geacht, bij andere werden ook wel mensen omgebracht als vorm van afstraffing of ter intimidatie. Pure wraak kwam ook voor, maar dat lijkt toch voornamelijk het motief te zijn geweest bij ‘wilde liquidaties’, waarvoor binnen het reguliere verzet weinig waardering bestond. De onstuimige drang om ‘iets’ te doen, jeugdige overmoed of een overspannen hang naar risico en avontuur waren in zulke gevallen nogal eens de beweegredenen.¹⁶³ Bij deze acties was het risico van misverstanden, een ongewenste afloop door amateuristisch optreden en interne onenigheid achteraf levensgroot. Soms vloeiden deze motieven ineen en ontstond een spiraal van geweld, van actie en reactie. Dat was het geval in Rotterdam, waar in het laatste oorlogsjaar door dit soort acties vele slachtoffers vielen.

Natuurlijk leefden er wraakgevoelens bij de mensen die dag in dag uit geconfronteerd werden met onmenselijke gedragingen van een vijandig regime en die in hun naaste omgeving met wanhoop en verdriet geconfronteerd werden. Maar die gevoelens werden doorgaans onderdrukt, tot de Duitse capitulatie. Prudentie was immers geboden bij de voortdurende dreiging die van de bezetter en zijn handlangers uitging en de gewelddadige reacties die vaak op liquidaties volgden. Dat dwong tot een rationele afweging van kosten en baten, noodzaak en risico. Want er stond veel op het spel. En er was moed nodig om tot gewapende actie over te gaan. Dat bleek al in februari 1941, toen de Amsterdammer Hendrik Koot van de Weerbaarheidsafdeling (WA) zwaargewond raakte na een treffen met een communistische knokploeg die was gevormd om de Jodenbuurt te beschermen tegen straatterreur. De NSB'er Koot stierf drie dagen later, op 14 februari, aan zijn verwondingen.¹⁶⁴ Meteen werd de

Joodse buurt door de bezetter hermetisch afgesloten, werd een Joodse Raad ingesteld en vonden de eerste grote razzia's onder de joodse bevolking op het Jonas Daniël Meijerplein plaats. Deze razzia's waren op hun beurt de aanzet tot de Februaristaking waartoe de communisten hadden opgeroepen en resulteerden in een bijna algemene staking in Amsterdam en de Zaanstreek.¹⁶⁵

Door al deze nuances is het begrip 'liquidatie' problematisch. Er zijn aspecten aan verbonden die fundamentele vragen oproepen. Die vragen zijn niet nieuw, en de antwoorden zijn zelden definitief en bevredigend. Daarom is, begrijpelijkerwijs, over dit onderwerp na de Tweede Wereldoorlog vooral gezwegen. In *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945*, dat in 2009 is verschenen, is de beschrijving van de liquidaties door Kooistra en mij voor het eerst uitvoerig ter hand genomen. Wel was in verscheidene boeken het een ander over liquidaties gepubliceerd, vaak summier in de context van de bezettingsgeschiedenis van een stad of streek. Slechts een enkele auteur is er uitvoeriger op ingegaan. Bert Schierbeek stelde het thema centraal in zijn in 1945 bij de Bezige Bij verschenen roman *Terreur tegen Terreur*.¹⁶⁶ Gerrit Kastein en de linksgeoriënteerde verzetsgroep CS-6 stonden model voor de hierin beschreven lotgevallen van intellectuele jonge mannen en vrouwen die verscheidene liquidaties pleegden.¹⁶⁷ In de geschiedschrijving van De Jong wordt het onderwerp niet uitputtend of systematisch behandeld. Maar uit *Recht op wraak* blijkt dat het alerm minst een randverschijnsel was, maar op grote schaal voorkwam. Daarbij zijn niet alleen veel rechtstreekse doden gevallen. Als reactie op liquidaties zijn grote aantallen verzetsmensen en buitenstaanders bij represailles omgebracht door de bezetter.

Over de noodzakelijkheid en legitimiteit van de liquidaties door het gewapend verzet ontstond in 1943 in de illegale pers een controverse. Zeker in orthodox-protestantse kring was het plegen van liquidaties een principiële kwestie en onderwerp van discussie.¹⁶⁸ Op 19 maart 1943 signaleerde het gereformeerde illegale blad *Trouw* in zijn derde nummer een nieuwe vorm van geweldgebruik door het verzet: de politieke moord. Aanleiding was de aanslag die op 5 februari in Den Haag op Hendrik Seyffardt, leider van het Vrijwilligerslegioen, was gepleegd. Uitvoerders van de liquidatie waren Kastein en Jan Verleun die tot de verzetsgroep CS6, de afkorting Corellistraat 6 in Amsterdam, behoorden.¹⁶⁹ De redactie was duidelijk in haar oordeel: 'De aanslag draagt niet het karakter van verdediging tegen een aanval, maar van een strafgericht tegen een landverrader. Een onwettig strafgericht, want het zwaard tot handhaving van het recht is aan de overheid toevertrouwd, niet aan particulieren.'¹⁷⁰

Een vergelijkbare stelling werd na een volgende aanslag betrokken in de uitgave van *Trouw* van 23 juni 1943. Uitvoerder van de liquidatie van een politieke collaborateur was ook deze keer Verleun. Op 3 juni 1943 liquideerde hij de 69-jarige landbouwkundige en nazi-sympathisant dr.ir. Folkert Posthuma terwijl deze in de serre van zijn woning in Vorden zat. 'Er zijn mensen, die betoogen, dat men (...) als particulier bepaalde misdadigers zou mogen bestraffen omdat de arm onzer wettige overheid te kort schiet. Wij gelooven niet dat dit laatste eenig particulier persoon de

bevoegdheid geeft hier de taak der overheid over te nemen.' Er stond een nuancering bij. Noodzakelijke liquidaties waren soms toegestaan om erger te voorkomen. Het doden van een tegenstander in noodweer (levensgevaar) of als onderdeel van militair handelen was te billijken 'als het gaat om de noodzakelijke verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen oogenblikkelijke wederrechtelijke aanranding.'¹⁷¹ De termen 'eerbaarheid' en 'goed' gaven daarmee sommigen een juridische rechtvaardiging voor meer geweld.

In september 1943 werden zonder nader commentaar de liquidatie van de hoofdcommissaris van politie Gerardus Kerlen in Utrecht, geliquideerd door Truus van Lier van CS6, en van de opperwachtmeester van de staatspolitie Philippus Bruijn in Rotterdam onder het kopje 'Het Guerilla-front' gemeld. Beide mannen werden op hun fiets doodgeschoten. In datzelfde nummer werden illegale werkers op één lijn gesteld met soldaten. 'De goede soldaat is hij, die als zijn strijdmakker sneuvelt, ook bij het stijgen van het gevaar, met te meer verbeterheid doorvecht.'¹⁷² Midden november 1943 werden represailles door de bezetter en hun Nederlandse handlangers op onschuldige burgers in Meppel, Blaricum en Wageningen, allen zogenaamde Silbertanne-acties, en de liquidaties door het verzet die daar aanleiding toe gaven kort becommentarieerd in *Trouw*. Het was zeer moeilijk hierover een zuiver oordeel te vellen, wraakzucht was nog steeds uit den boze, maar 'wij zijn overtuigd, dat er gevallen zijn (...) waarbij dit doden gerechtvaardigd is.'¹⁷³

In de uitgave van midden maart 1944 schrijft *Trouw*, in wier kringen toen zeer gevoelige verliezen waren geleden, onder het kopje 'Om het recht': 'In den slag is er dan maar één houding en die is: vernietigen. Dat is ons recht. Dit gaat natuurlijk niet zonder strijd gepaard. Als de vijand mensen op ons pad plaatst, grijpen we ze aan.'

Philippus Bruijn, rechercheur van politie, werd op 4 september 1943 op de Vroesenlaan door het verzet geliquideerd

Als deze mensen gewapend zijn, nemen ook wij wapens mede. Schieten zij, dan schieten wij ook, bij voorkeur iets eerder dan de man die 's vijands goed verdedigt. Begrijpen we het goed: hier is niet in het spel de misdadige zucht om te doden of te verwonden, maar de dringende noodzaak tot zelfverweer of wilt ge: de bescherming van het goed en het leven van den naaste. Niet wij, maar zij zijn de aanvallers'. Wie er anders over dacht, behoorde tot de 'slappe vaderlanders' die 'handenwringend' en met 'gelamenteer' deze gang van zaken gadesloegen.¹⁷⁴

In *Trouw* van midden juni 1944 klonk een opvallend tegengeluid, en wel van de in Londen residerende minister-president prof. mr. P.S. Gerbrandy: 'Gij zult geen daden van gewelddadig openlijk verzet plegen. Het zou den wreeden vijand slechts gelegenheid bieden represailles te nemen, veel en veel bloediger dan ooit te voren.' Dit commando kreeg een extra accent door een gelijktijdige publicatie van 'de samenwerkende illegale organisaties'. Hierin stond in vet gedrukt: 'Aan alle illegale werkers, die daadwerkelijk verzet willen en zouden kunnen plegen, wordt, op grond van een voorschrift van het geallieerd opperbevel, opgedragen niets te doen zonder opdracht van de leiding hunner organisaties.'¹⁷⁵

Het standpunt van *Trouw* over het plegen van aanslagen werd in andere illegale bladen heftig bestreden. *De Vrije Kunstenaar* schreef: 'Mag men tegen dit tuig slechts dreigend de vinger opheffen en afkeurend het hoofd schudden? Mag men één schurkenleven sparen als hierdoor tientallen levens van onschuldigen en patriotten verloren gaan? Dit ware toch onzin, dit ware toch een misdadige oudewijven moraal? Een dolle hond maakt men af, de wezens waar het hier om gaat zijn erger, slechter en gevaarlijker. Weg met hen!'¹⁷⁶ Het doden keurde men, wanneer het om een wraak- of strafoefening ging, niet goed, hoewel men er soms wel begrip voor kon opbrengen.

Prins Bernhard werd op 2 september 1944 benoemd tot bevelhebber van de Binnenlandse Strijdkrachten. Zijn eerste bevel luidde: 'Onthoudt U onder alle omstandigheden in het enthousiasme van het oogenblik van een vroegtijdige en afzonderlijke actie. Deze zouden U en de militaire operaties compromitteren.' Dat kwam overeen met de richtlijn van degene die hem benoemd had, generaal Dwight Eisenhower.¹⁷⁷ De BS-commandanten kregen bevel om NSB'ers en collaborateurs te arresteren. In afwachting van hun proces werden ze door de BS in verzekerde bewaring gesteld. Het verhoren van arrestanten behoorde nadrukkelijk niet tot de taak van BS. De kans op wraak hierbij zou namelijk groot zijn. Verhoren zouden worden afgenomen door leden van de Politieke Opsporingsdienst die een proces-verbaal opmaakten ten behoeve van een rechtszaak in het kader van de bijzondere rechtspleging. Ook mochten de leden van de BS geen Duitse militairen ontwapenen. Dat was een taak van de geallieerden.

Voor de illegale werkers was het uitvoeren van liquidaties een uiterst pijnlijke zaak, zeker voor die categorie die bij de keuze voor het verzet geïnspireerd werd door de Bijbel. Het zesde gebod uit Exodus 20:13, waar staat geschreven 'Gij zult niet doodslaan', maakte het er voor hen niet gemakkelijker op.¹⁷⁸ Dat ze toch overgingen tot dergelijke daden, gebeurde in de overtuiging dat, als de LKP niet ingreep, de ge-

volgen – zowel voor de bevolking als voor de illegaliteit – nog ernstiger zouden zijn. De liquidatie was de uiterste toepassing van het recht van verdediging van zichzelf en van anderen. Mede door de gegroeide overtuiging dat de nood vanaf het najaar van 1944 met de dag erger werd en onomkeerbaar leek, werd het gebod ‘Gij zult niet doodslaan’ ter zijde geschoven, wat menig (gelovig) KP’er zwaar viel. VU-hoogleraar V.H. Rutgers was aanvankelijk principieel tegen het plegen van moordaanslagen als verzetsmiddel vanwege dit gebod tenzij er sprake was van noodweer. Later in de oorlog nam de jurist Rutgers een meer genuanceerd standpunt in ten aanzien van dit onderwerp en werd mede door zijn toedoen als richtlijn vastgesteld dat het doodschieten in uiterste noodzakelijkheid geoorloofd was, als een of meer mensen onmiddellijk gevaar zouden lopen.¹⁷⁹

De Contact-Commissie van de Illegaliteit onder voorzitterschap van Willem Drees deelde op 25 maart 1945 aan Henri Koot, de commandant van de BS, het volgende mee: ‘de hoofdmotieven (voor het elimineren van enig persoon) mogen volgens de CC slechts gelegen zijn in een hoog militair belang, zelfverdediging en het wegnemen van een ernstige bedreiging van het leven van anderen. Als strafhandeling heeft het uit de weg ruimen van bepaalde personen geen reden van bestaan: berechting in deze zin komt vanzelfsprekend later aan de orde.’¹⁸⁰

De legitimiteit van liquidaties is per definitie discutabel. Het grote probleem bij de beoordeling door ons in 2015 van het handelen van verzetsmensen toen is dat Nederland in de bezettingstijd geen rechtsstaat was. Door de bezetting van Nederland trok Duitsland het gezag aan zich en verkreeg daardoor rechten maar ook bepaalde verplichtingen. In Nederland kwam de bevoegdheid van de gehele burgerlijke overheid in laatste instantie te liggen bij de door Hitler aangestelde Rijkscommissaris Seyss-Inquart.¹⁸¹ De volkenrechtsgeleerde prof. mr. J.P.A. François, chef van de afdeling Volkenbond van het ministerie van Buitenlandse Zaken, constateerde dat de Bijzondere Raad van Cassatie in de zaak tegen Rauter heeft vastgesteld dat ‘een volkenrechtelijke plicht van de bewoners van een bezet gebied om de bezetter te gehoorzamen’ niet bestaat.¹⁸² In Nederland gold gedurende een groot deel van de Tweede Wereldoorlog een vorm van Duits oorlogsrecht, dat op belangrijke punten in strijd was met de Haagse overeenkomst die bekend staat als het Landoorlogreglement (LOR) van 1907, waarin de regels van de oorlogsvoering te land in het aangehechte supplement, ‘Reglement betreffende de wetten en gebruiken van de oorlog te land’ waren vastgelegd. Het recht van verzet getoetst aan de internationaalrechtelijke status van het Landoorlogreglement, dat bedoeld was om de bewegingsvrijheid van de bezettende macht te beperken, hield in dat met de overgave van het Nederlandse leger de oorlogstoestand niet was beëindigd en burgers het recht hadden in het verweer te komen bij schending van de internationale verdragen en verplichtingen.

In haar dissertatie *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtpleging in bezet Nederland* (1999) brengt historica en politicologe Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel naar voren dat de ‘hardheid’ (uitvoerbaarheid) van het Haagse oorlogsrecht in de Eerste Wereldoorlog al pijnlijk aan het licht kwam. Het ontbreken van over-

eenstemming over bepaalde kwesties bijvoorbeeld over de volkenrechtelijke positie van verzetslieden had ook praktische consequenties, onder meer bij de centrale vraag of burgers het recht hadden zich gewapenderhand tegen het leger van de bezettende macht te keren. Vooral grote staten, zoals Duitsland, hadden aangegeven burgerlijk verzet zo veel mogelijk aan voorwaarden te willen binden, terwijl kleine staten, zoals België, burgers het recht wilden geven zich tegen een buitenlandse aanval te verzetten. Evenals in de Eerste Wereldoorlog beschouwde het Duitse bezettingsleger het als zijn recht om tegen burgerlijk verzet op te treden omdat verzetslieden als *non-combattants* het volkenrecht schonden en buiten de strijd dienden te blijven. Omdat het Landoorlogreglement volgens de bezettende macht voorschreef de openbare orde en het openbare leven te handhaven, beschouwde de Duitse legerleiding verzetsdaden als gevaarlijk en zag zij het als haar plicht en recht hier hard tegen op te treden.¹⁸³ En dat gebeurde. Het Duitse bezettingsrecht werd voornamelijk bepaald door een overheerser die zich niet aan internationale volkenrechtelijke afspraken gebonden achtte. Niet het dienen en handhaven van de internationale rechtsorde was het eerste doel van de bezettingsautoriteiten, maar het winnen van de oorlog.¹⁸⁴ Daarbij was iedereen verdacht die de strijd van de nationaalsocialisten niet steunde en schuldig wie hen tegenwerkte.

Maar zoals gezegd verplicht het Landoorlogreglement de bewoners van een bezet gebied niet tot gehoorzaamheid. De verzetsdeelnemer W.H. Nagel, vanaf 1956 hoogleraar penologie en criminele sociologie, schreef in 1962 in *Van het kleine koude front*: ‘De Duitsers hebben evenwel van stonde aan het LOR met voeten getreden. Dit feit deed het recht van de Nederlanders in het bezette gebied ontstaan, zich en hun naasten tegen machtoverschrijding door de vijand te verdedigen.’¹⁸⁵

2.5 Het zwijgen doorbroken

Terwijl het voormalig verzet in Rotterdam bleef zwijgen over het onderwerp liquidaties kwam het in andere plaatsen een enkele keer voor dat een verzetsdeelnemer er verantwoording over aflegde. Bij het uitvoeren van liquidaties zijn in het hele land honderden verzetsmensen betrokken geweest. Tal van liquidaties werden onterecht of op dubieuze gronden uitgevoerd. Enkele namen komen we in dit proefschrift meermalen tegen. Voor hen was een liquidatie meer dan een incident. Het maakte deel uit van hun verzetsbestaan. Bijzonder en voor een deel typerend voor de verwikkelingen waarin liquiderende verzetsmensen verzeild konden raken, is het verhaal van Leo van der Bijl (1917-2000) uit Voorschoten. Na de oorlog heeft hij als een van de weinigen verantwoording afgelegd voor zijn keuzes en daden, reden om er hieronder wat uitvoeriger op in te gaan.

Van der Bijl had als verzetsman de leiding over een illegale inlichtingendienst in Voorschoten. In 1988 heeft hij zijn herinneringen beschreven in *Zand over acht. Verzetsherinneringen van een Voorschotenaar*.¹⁸⁶ In Voorschoten en in de directe om-

geving werden door zijn verzetsgroep ten minste acht personen geliquideerd. In die plaats meldden zich, hoofdzakelijk in de herfst van 1944, ongeveer twaalf Duitse soldaten bij het verzet om onder te duiken. Deze toeloop werd een halt toegeroepen toen er niet voldoende onderduikadressen bleken te zijn. De wapens die zij meebrachten, waren van groot belang, maar wogen niet op tegen de risico's voor de betrokken gezinnen. Van der Bijl, die schrijver dezes in 1989 ontmoet heeft, zocht na het verschijnen van zijn boek in archieven nog een antwoord op de vraag waarom hij na zijn arrestatie niet op 12 maart 1945 in Rotterdam gefusilleerd werd.¹⁸⁷ Hij stond wél op de lijst van Todeskandidaten, maar werd daar op het laatste moment van afgestreept omdat hij te veel zou weten. De Duitsers hoopten nog bruikbare informatie van hem te krijgen. In een bericht van *Aussenstelleleiter* Wölk van 14 maart 1945 blijkt dat Van der Bijl als nummer vijf op de lijst stond en dat voor hem in de plaats Johan Willem de Jongh, de schuilnaam van de joodse verzetsstrijder Kurt Levie Callo (Kanne) die deel uitmaakte van de Knokploeg Westland, werd aangewezen.¹⁸⁸ Van der Bijl ontliep daarmee ternauwernood een standrechtelijke executie.¹⁸⁹

Eind jaren '80 vroeg Van der Bijl zich af waarom hij pas toen 'zand strooide' over de graven van acht mannen en vrouwen die door zijn toedoen geliquideerd waren, terwijl hij eerder en vaker 'zand had gestrooid' over de graven van twaalf jongens en mannen, met wie hij in de oorlog illegaal werk verrichtte en die na hun arrestatie wél waren gefusilleerd. Hij worstelde met de vraag wat hem en anderen ertoe had gebracht om in koelen bloede mensen dood te maken en tot in detail plannen te maken om ontdekking en daarmee represailles te voorkomen. De oud-illegale werker merkt op dat het in het laatste oorlogsjaar hard tegen hard ging en je op een gegeven niet meer wist wie je wel en niet kon vertrouwen: 'je moet alles bekijken tegen de achtergrond van de toenmalige chaos en rekening houden met de destijds op de spits gedreven tegenstellingen en met de geestelijke verrotting die toen ook in de gelederen van de ondergrondse om zich heen greep'.¹⁹⁰ Volgens Van der Bijl telde een leven meer of minder niet zo zwaar in een strijd waarin veel slachtoffers vielen.

De gebeurtenissen die hij zich herinnert, zo schrijft Van der Bijl zelf, zijn niet allemaal even fris. 'Door een deel ervan loopt een vage draad van roekeloze risico's, van ondoordachte beslissingen en van een onverantwoordelijke radicalisering. Geen fijne dingen om aan terug te denken. Ook om die reden lang uit het bewuste weggedrukt?'¹⁹¹ Dat zal zeker zo zijn geweest, maar in zijn boek geeft hij rekenschap van de verzetsactiviteiten van zijn groep. Over de onderduikers, deserteurs, die problemen veroorzaakten, ontevreden waren over hun onderduikadres, (vrouwelijke) huisgenoten lastig vielen, zich op straat begaven enzovoort, en over de gevolgen van dit niet te tolereren gedrag, schrijft hij openhartig. Waarschuwen, praten en sussen hielpen soms even, strengere isolering vond ook plaats, maar het vinden van andere onderduikadressen was moeilijk en in het laatste oorlogsjaar vaak niet eens mogelijk. Het verzet stond op dat moment voor het blok en moest onder onmenselijke spanning beslissingen nemen over de ondergedoken deserteurs.

In de besluitvorming had Van der Bijl een hoofdrol. Hij nam soms na verschei-

dene besprekingen, overtuigd dat er geen andere mogelijkheid was, het besluit tot liquidatie. Hoe verliepen de liquidaties? Vooraf werd een geschikte plaats gezocht om de liquidatie uit te voeren. Bijvoorbeeld een rustige afgelegen plek in de polder. Kort tevoren, pakweg in de loop van de middag, werd een kuil gegraven. Op het onderduikadres werd verteld dat er 'een oplossing' was gevonden. De onderduiker werd daar opgehaald onder het mom naar een ander onderduikadres te worden gebracht. Op de afgesproken plaats lopend of per fiets aangekomen werd de liquidatie voltrokken. Bij de acties waren telkens drie tot vijf mannen betrokken, onder wie een 'man achter de hand' die het genadeschot moest lossen. Nadat het slachtoffer was uitgekled en begraven, werd er over de plek van de liquidatie een emmer water gegoten om de bloedsporen uit te wissen. Behalve door de kogel werden ook slachtoffers in een woning door wurging omgebracht, wat nauwelijks geluid of bloedsporen veroorzaakte. Het lijk werd uiteindelijk in een tuin of park begraven.¹⁹²

Van der Bijl merkt op dat er ook deserteurs, meestal oudere militairen, waren die zich wél aan de regels hielden en geduldig het einde van de oorlog afwachtten en met een verklaring van de illegaliteit huiswaarts konden keren. Onmiskenbaar was voor Van der Bijl de oorlog een traumatische ervaring. Hij voelde zich verantwoordelijk voor zijn vrienden die gefusilleerd waren. Overigens stelt hij in zijn boek nadrukkelijk vast dat niemand buiten zijn groep, geen enkele inwoner van Voorschoten, slachtoffer is geworden van de activiteiten van zijn groep. Dat zal waarschijnlijk ook een van de redenen zijn geweest dat hij zich vrij voelde om over de liquidaties, waarop dus geen represailles volgden, te schrijven.¹⁹³ Hij was er van overtuigd dat bij het merendeel van de door zijn verzetsgroep uitgevoerde liquidaties juist is gehandeld. Na het verschijnen van *Zand over acht* kreeg hij op het punt van de liquidaties veel te 'slikken', óók van oud-verzetsmensen. Van der Bijl: 'En voorzover men nog begrip wilde opbrengen voor de liquidaties op zichzelf, bleef men afwijzend tegenover publicaties daarvan. Moesten die liquidaties worden doodgezwegen. Daar lijkt het wel op. (...) Zijn er te veel dingen gebeurd die men liever verzwijgt?'¹⁹⁴ Voor Van der Bijl was zijn boek een afrekening met een onbegrepen verleden, 'als een laatste schep zand over de graven van acht, nee van twintig mensen, met wie ik in de oorlog in nauw contact heb gestaan en die allen, binnen het verloop van een paar maanden, gewelddadig aan hun einde kwamen.'¹⁹⁵

Behalve in Voorschoten gaven zich in Nederland ook in andere plaatsen en streken honderden illegale werkers over aan het frequent uitvoeren van liquidaties. De gang van zaken rond liquidaties zoals die zich in Voorschoten heeft afgespeeld, treffen wij ook elders aan ieder met een eigen dynamiek waarbij zich ook excessen voordeden. Dat was bijvoorbeeld het geval in het Westland waar de knokploeg onder leiding van Piet Doelman soms op een brute wijze te werk is gegaan. Door de leden van de KP-Westland werd op instigatie van deze dominante leider onderling afgesproken om over interne zaken, waaronder liquidaties en overvallen, naar buiten toe niets te vertellen. Toch liet Doelman in een vergadering van de Commissie Militaire Onderscheiding in 1952 iets los over de leden van de Duitse bezettingsmacht die

wilden onderduiken. Terwijl sommige leden uit zijn verzetsgroep hier wel voor open stonden, heeft hij geen risico's willen nemen: hij accepteerde geen overlopers en dat had voor de onderduikers dodelijke consequenties. Overleg over de legitimiteit van een liquidatie waarmee hij enkele KP-leden belastte was er niet.¹⁹⁶

Naast Leo van der Bijl legde ook Truus Oversteegen, geboren op 29 augustus 1923 in Schoten, haar verzetsherinneringen vast in een boek. Zij was in de illegaliteit samen met haar zusje Freddy en met Hannie Schaft (bekend als 'het meisje met het rode haar') actief in de Haarlemse Raad van Verzet. Truus Menger-Oversteegen schreef haar herinneringen in 1982 op in *Toen niet, nu niet, nooit*.¹⁹⁷ Ook in de media vertelde zij over de oorlog en het verzet, onder meer in december 2008 in het radio-programma 'Dit is de Dag' van de Evangelische Omroep.¹⁹⁸ Haar zusje Freddy was de eerste van hen beiden die iemand moest liquideren. In een interview met het *Katholiek Nieuwsblad* vertelde Menger in 2001 openhartig over de eerste keer dat ze iemand, een verrader uit de eigen verzetsgroep, moest liquideren.¹⁹⁹ In haar boek beschrijft Menger hoe ze samen met Schaft een mislukte poging ondernam om Fake Krist te liquideren, een politieagent die lid was van de NSB en zich onder meer bezighield met het opsporen van joden, onderduikers en verzetslieden.²⁰⁰ Later, op 25 oktober 1944, werd Krist alsnog geliquideerd, andere Haarlemse illegale werkers waren de vrouwen voor geweest.²⁰¹ Op 1 maart 1945 slaagden de vrouwen er wel in om ter hoogte van het Krelagehuis aan de Leidsevaart in Haarlem de NSB-politieagent Wim Zirkzee te liquideren. Het motief voor de liquidatie was dat deze agent joden had verraden en een gevaar vormde voor het verzet, maar daarover verschilden verscheidene betrokkenen van mening.²⁰² De mislukte liquidatie van Ko Langendijk, een in IJmuiden en Velsen-Noord bekende herenkapper, op 15 maart 1945, komt ook aan de orde in het boek van Menger.²⁰³ Voor Truus waren de arrestatie van Schaft op 21 maart bij een straatcontrole in Haarlem (ze vervoerde nummers van *De Waarheid*) en haar executie op 17 april 1945 in de duinen bij Overveen zeer aangrijpend.²⁰⁴ Zij had gekleed in een verpleegstersuniform nog een vergeefse poging ondernomen om haar vriendin vrij te krijgen. De drie vrouwen vormden een jonge actieve verzetskern die met de door hen ook zelfstandig uitgevoerde aanslagen wisselend succesvol was. Na de oorlog heeft Truus, die samen met Schaft een nationaal symbool van het vrouwenverzet is geworden, moeten wennen aan de normale maatschappij. De dramatische gebeurtenissen heeft ze naar eigen zeggen redelijk goed kunnen verwerken. Dat deed ze onder meer in haar werk als kunstenaars.²⁰⁵

Het feit dat door het (voormalig) verzet is afgesproken om over liquidaties tijdens en na de oorlog niet meer te praten is de reden dat over veel gevallen nimmer iets bekend is geworden. Soms is zelfs niet bekend of een (vermist geraakt) persoon slachtoffer is geworden van een liquidatie. Van veel personen die geliquideerd zijn is geen laatste rustplaats bekend. De lijken werden na de liquidatie begraven of in met stenen verzwaarde jute zakken in het water gegooid. Van der Bijl en Menger-Oversteegen doorbraken het stilzwijgen en legden via een door hen geschreven boek verantwoording af over de noodzaak en legitimering van liquidaties. Het zijn uitzonderingen.²⁰⁶

Niet zelden kregen onderzoekers zicht op ontoelaatbare praktijken. En dat waren niet louter historici en journalisten.²⁰⁷

Behalve door Van der Bijl in 1988 werd ook in het begin van de 21^e eeuw soms nog het zwijgen doorbroken. Dat was het geval met de Meppeler verzetsman Gerrit Gunnink die in 2007 op zoek ging naar het antwoord waarom de verzetsgroep waar hij deel van uitmaakte nu eigenlijk een Rotterdamse onderduiker had geliquideerd. In 2005 was van zijn hand *De KnokPloeg. Schimmen uit het verleden* verschenen, waarin de liquidatie ter sprake komt.²⁰⁸ Hij wilde opening van zaken geven maar het vergde de nodige research om tot een reconstructie te komen. Maakte Gunnink in 2007 gebruik van het feit dat de overige oud-illegale werkers inmiddels waren overleden en hij niet meer aangesproken zou kunnen worden op het breken van de zwijgplicht? Wie was de ondergedoken Rotterdammer?

De op 12 september 1919 te Rotterdam geboren Pieter Hoppen was vanaf september 1940 als ambtenaar werkzaam bij de gemeente. In 1943 werd de klerk Hoppen als voormalig militair door de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken aangewezen voor terugvoering in krijgsgevangenschap. Hij verkeerde in de moeilijke situatie werkzaam te zijn bij de gemeente Rotterdam waar met een NSB-bestuur en fanatieke NSB-ambtenaren op sleutelposities niet of nauwelijks aan een dergelijke oproep viel te ontkomen.²⁰⁹ Dat was voor hem het moment om uit Rotterdam te vertrekken en onder te duiken. Onderweg van adres naar adres werd hij op zeker moment door de illegaliteit in Meppel gewantrouwd op verdenking van werken voor de Duitse vijand. Om die reden is, zonder nader onderzoek, besloten om hem te liquideren. De liquidatie vond op of omstreeks 16 juli 1943 plaats in de buurt van Hamingen in de gemeente Staphorst. In de buurt van de liquidatieplek werd hij begraven. Zijn ouders hebben hun zoon proberen te traceren, maar dat is nimmer gelukt, ook niet met de hulp van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis. In 2007 kwam Gerrit Gunnink, een van de uitvoerders van de liquidatie, met de onthulling dat de knokploeg waar hij deel van uitmaakte verantwoordelijk was voor de liquidatie. De EO-journalist Geertjan Lassche maakte van de verzetsactiviteiten van Gunnink's verzetsgroep een tweedelige documentaire, *Nooit meer laf*.²¹⁰ Het opsporen van het graf lukte na inschakeling van de Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht (BIDKL). In april 2009 werden de stoffelijke resten geborgen en korte tijd later werd aan de hand van vergelijkend DNA-onderzoek door het Nederlands Forensisch Instituut vastgesteld dat het geborgen lichaam Pieter Hoppen betrof.²¹¹

Voor Gunnink was het onderzoek confronterend omdat min of meer kwam vast te staan dat Hoppen ten onrechte van een verradersrol was verdacht en ook overigens geen dubieuze antecedenten bleek te hebben. Gunnink had last van schuldgevoelens maar hij was opgelucht dat hij niet langer meer hoefde rond te lopen met een geheim. Opgelucht waren ook de nabestaanden van de familie Hoppen. In kleine familiekring werden in alle stilte op 13 oktober 2010 op het Ereveld Loenen de stoffelijke resten van Hoppen (her)begraven. Een dag later vond een kleine ceremonie plaats in aanwezigheid van de familie, de burgemeester van Staphorst, de heer J.D.

Alssema, en namens de Gemeente Rotterdam (wegens verhindering van de burgemeester) de gemeentesecretaris A. van Gils. Gunnink vertelde staande voor het graf op 14 oktober 2010 dat hij opgelucht was dat het slachtoffer eindelijk een waardig graf had gekregen. Het beeld van Pieters moeder, die decennia lang naar haar zoon had gezocht, had hem niet losgelaten. Op 12 april 2011 werd in Staphorst, in aanwezigheid van familie, verzetsman Gunnink en burgemeester Alssema bij de plaats waar Hoppen in de oorlog werd begraven een wit gedenkkruis geplaatst met de tekst: Pieter Hoppen onderduiker geliquideerd op 16 juli 1943. In de hal van het stadhuis aan de Coolsingel bevindt zich sinds de oorlog een tegeltableau met de namen van omgekomen Rotterdamse gemeenteambtenaren. Ook de naam van Hoppen is hierop terug te vinden.²¹²

Begin 2011 maakte de voormalige illegale werkster uit de knokploeg van Marinus Post, K---, in een brief aan de burgemeester van Leiden bekend dat zij op 1 maart 1946, na overleg met leden van haar verzetsgroep, de ingenieur Felix Guljé, die in de oorlog zou hebben gecollaboreerd, staande in de voordeur van zijn woning in Leiden had doodgeschoten. Later bleek dat de verdenking van ernstige collaboratie onjuist was. Bij het onderzoek naar de moord in 1946 was K---, die werkzaam was voor de Politieke Opsporingsdienst, niet in beeld gekomen. K--- had evenals Truus Oversteegen ook haar oorlogsherinneringen te boek gesteld. Van haar verscheen in 1999 onder het pseudoniem Karin: *Marinus Post alias Evert. Oorlogsherinneringen uit 1944*. Onthullingen over de moord op Guljé liet zij in dit boek nog achterwege. In 2011 werd de op 23 juli 1914 in Rotterdam geboren K---, draagster van het verzetsherdenkingskruis, niet vervolgd door het Openbaar Ministerie omdat de moord ruimschoots verjaard was. K--- verklaarde dat ze de ‘liquidatie’ op Guljé niet zou hebben uitgevoerd als ze had geweten dat hij onschuldig was. De reden om de moord op te biechten was om de kinderen en kleinkinderen van het slachtoffer niet langer in onzekerheid te laten.²¹³

Als het aan de voormannen van de LKP-Rotterdam had gelegen waren deze bekentenissen niet gedaan: ‘Over liquidaties wordt niet gesproken, dat is de afspraak’. Dit is het adagium dat vooral wordt uitgesproken door het voormalig verzet dat zich op grote schaal met liquidaties heeft ingelaten. Dat merkte ook *NRC Handelsblad*-journalist Frits Groeneveld toen hij in april 1995 het verzetsmuseum in de Rotterdamse wijk Katendrecht bezocht.²¹⁴ Hij raakte in gesprek met enkele oud-KP’ers, onder wie Henk Scheffer en Charles van der Sluis. Laatstgenoemde atendeerde de journalist op een boek dat net was verschenen: *Guerrilla in Rotterdam* van Van der Pauw. De onderzoeker had openhartig gesproken met tal van direct betrokkenen, maar Groeneveld vroeg zich zelf wel af of de openhartigheid van twee kanten kwam. Toen hij informeerde naar de afrekeningen van het gewapend verzet in het voorjaar en in de zomer van 1945 reageerde Van der Sluis furieus: “Meneer, daarover praten we niet!” Een kameraad roept nog: Rustig aan alsjeblieft, maar hij herhaalt: “Over liquidaties wordt niet gesproken. Dat is vaste afspraak.”²¹⁵ Scheffer, de (co-) auteur van *Guerrilla in Rotterdam* dat in 1946 verscheen – en met zijn toestemming

mocht Van der Pauw deze titel voor zijn proefschrift gebruiken – valt Van der Sluis bij: “De deksel moet nog altijd voor een groot deel op de put blijven”.²¹⁶ De reden die Scheffer aanvoert is dat het pijnlijk is voor de nabestaanden van geliquideerden om bijzonderheden over verhoren, bekentenissen en de uitvoerders van executies te horen.

Met incidentele ontboezemingen van leden uit het voormalig verzet is de geschiedenis nog geen recht gedaan. Zoals we zagen hebben liquidaties plaatsgevonden op een grote schaal en zijn ze voor Nederland bij lange na nog niet goed in beeld gebracht door incidentele bekentenissen. Het is bewonderenswaardig dat in een enkel geval door de familie getracht is de waarheid rond liquidatie of moord, vaak decennia na de oorlog, te reconstrueren. Dat was bijvoorbeeld het geval betreffende de moord op de Haagse advocaat H. de Boer op 30 mei 1945. De zoon van het slachtoffer, Frits de Boer die in 1943 werd geboren, schreef het boek *Een na-oorlogse moord in mei '45 – De aanslag op mr. H. de Boer* (2006). De dader is door de autoriteiten niet opgespoord, maar de auteur meent hem wel te hebben achterhaald.²¹⁷

2.6 Geruchtmakende affaires

Sinds het einde van de oorlog zijn enkele liquidaties opgerakeld waaromheen een ‘zweem van duisternis’ was blijven hangen. In deze gevallen waren daar bekende personen bij betrokken.

Een liquidatie die veel aandacht kreeg in de media, was die van de onderduiker Walter Oettinger. Louis van Gasteren, geboren op 20 november 1922 in Amsterdam, doodde op 24 mei 1943 in zijn badkamer in de Beethovenstraat in Amsterdam de Duitse jood Oettinger. Die was korte tijd bij de elektricien Van Gasteren ondergedoken, maar moest weg toen tussen beide mannen problemen ontstonden. Toen Oettinger te horen kreeg dat hij zijn schuilplaats moest verlaten, zou hij gedreigd hebben zijn gastheer aan de SD te zullen verraden. Van Gasteren sloeg zijn onderduiker met een stuk kabel, beukte vervolgens diens hoofd enkele malen op de badkuiprand en hield de bewusteloze man met zijn hoofd onder water tot hij dood was. Het lijk werd vijf dagen later door de dader in de Boerenwetering gegooid.²¹⁸ Op 30 mei 1943 werd Van Gasteren op verdenking van doodslag gearresteerd en op 15 juni 1944 door de Amsterdamse rechtbank veroordeeld tot vier jaar gevangenisstraf. Door bemiddeling van de verzetsman Karel de Vries, een vriend van zijn vader, is Van Gasteren later gratieerd. De Grote Adviescommissie der Illegaliteit zond in 1946 een persbericht aan de media met de vermelding van de volledige rehabilitatie van Van Gasteren. Volgens Van Gasteren zelf doodde hij Oettinger in het belang van hemzelf en van zijn verzetsvrienden.

Tussen 1990 en 2006 was de dood van Oettinger meermalen in het nieuws. In 1990 verscheen in *Het Parool* een serie artikelen van Bart Middelburg, waarin gesuggereerd werd dat het om een roofmoord ging. Er volgde een gerechtelijke procedure,

die eindigde bij de Hoge Raad. Deze oordeelde in 1995 dat *Het Parool* onzorgvuldig was geweest en aan Van Gasteren een schadevergoeding moest betalen. Maar de Centrale Raad van Beroep oordeelde in 1997 dat Van Gasteren geen recht had op een verzetspensioen, omdat het doden van Oettinger niet als verzetsdaad kon worden aangemerkt. In 2006 verloor Van Gasteren een kort geding toen hij publicatie van het boek *De dood van een onderduiker. Louis van Gasteren en de waarheid* door Eric Slot, die de betrokkenheid van het verzet bij de liquidatie in twijfel trok, wilde verbieden.²¹⁹ Inmiddels had de filmmaker en beeldend kunstenaar zelf via een documentaire, een uitzending in december 1997 van *Het Uur van de Wolf*, de publiciteit gezocht.²²⁰

Op 19 februari 2005 verscheen in *NRC Handelsblad* het bericht ‘Verzet bracht Jan Campert om’ van journalist Godert van Colmjon. De dichter, schrijver en journalist Campert (1902-1943), bekend door zijn veel gereciteerde verzetsgedicht *De achttien dooden* uit 1941, zou op 12 januari 1943 in het concentratiekamp Neuengamme niet door ziekte zijn omgekomen, maar door Nederlandse medegevangenen zijn omgebracht. Het motief daarvoor zou zijn dat hij verraad had gepleegd. Hans Renders, die in 2004 *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert* schreef, was dit verhaal niet bekend.²²¹ De reputatie van Campert werd door deze informatie, die door de oud-verzetsman Gerrit Kleinveld met overtuiging in de openbaarheid was gebracht, in ieder geval onmiskenbaar beschadigd. De juistheid van Kleinvelds beweringen viel niet meer te verifiëren. Hij had zijn informatie gekregen van een verzetsman die al overleden was. Jan Campert kon zich niet meer verdedigen, zijn zoon Remco Campert nam in zijn column in de reeks CaMu op de voorpagina van *de Volkskrant* op grootmoedige wijze afstand van de discussie.²²²

Zekerheid over de wijze waarop Campert is overleden, wel of niet door liquidatie in het kamp, zal er door het ontbreken van harde bewijzen wel nooit komen. Hij werd na de oorlog als een verzetsheld beschouwd. In 1947 werd in Den Haag ter herdenking van de schrijvers die voor hun medewerking aan het verzet met hun leven hebben betaald, de Jan Campert-stichting in het leven geroepen. Door de publicaties in de media werd in 2005 de vraag actueel of de naam van deze gemeentelijke stichting niet veranderd moest worden. Het gemeentebestuur van Den Haag liet daarom in 2005 door personeel van het gemeentearchief een feitenonderzoek doen. De conclusie was dat het onwaarschijnlijk werd geacht dat Jan Campert wegens verraad door medegevangenen om het leven was gebracht.²²³ Er was dus geen reden voor naamsverandering van de Jan Campert-stichting. Het is in deze zaak van belang dat de historicus A.J. van der Leeuw, lid van de Commissie voor de Perszuivering en later werkzaam bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, in 1948 het bestuur van de stichting mondeling heeft gewezen op het oorlogsverleden van Campert. Ook ontving de stichting, evenals het College van B en W, in 1950 een rapport over Camperts handelen, op voorwaarde van geheimhouding. Het college heeft de gemeenteraad van de inhoud niet op de hoogte gesteld.²²⁴ Zo werd het rapport niet openbaar. Volgens historicus J.C.H. Blom raakt het verhaal

van Kleinveld over Camperts dood het laatste taboe van de oorlog: de onderlinge liquidaties.²²⁵

2.7 Gedenktekens

In Nederland stond, evenals in Frankrijk en België, bij de nationale en gemeentelijke herdenkingen in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog het verzet centraal. Dit beleid van de overheden had tot gevolg dat er bij de herdenking nauwelijks tot geen aandacht was voor burgerslachtoffers en vervolgingsslachtoffers. Daarmee werd tegelijk voorkomen dat er vragen zouden komen over de betrokkenheid bij en medeplichtigheid van de overheid aan de politiek van de bezettende macht. Ten aanzien van de herdenkingen beschikte de overheid over veel middelen om het beleid te bepalen. Niet alleen wat betreft de bouw van monumenten maar ook wat betreft de bepaling van de status en de organisatie van de herdenking.²²⁶ Behalve geïnspireerd door de overheid werden op particulier initiatief (comités, verenigingen of stichtingen) veel monumenten opgericht die refereren aan de lokale oorlogsgeschiedenis. In Nederland staan in de openbare ruimte van steden en dorpen duizenden oorlogsmonumenten, er is vrijwel geen gemeente zonder een gedenkteken.²²⁷

Bij gedenktekens, plaquettes en soms ook bij straatnamen is het in sommige gevallen niet duidelijk waaraan precies wordt herinnerd. In 2001 is het Nationaal Comité 4 en 5 mei een initiatief gestart om alle monumenten te inventariseren door alle gemeenten aan te schrijven. Inmiddels is via de website van het comité een overzicht te raadplegen. Oudere buurtbewoners zullen zich de gebeurtenis waarnaar het monument verwijst nog kunnen herinneren, maar anno 2015 valt de generatie die de oorlog bewust heeft meegemaakt langzaam weg, wat kan leiden tot functieverlies van de gedenktekens. De journalist van *Vrij Nederland* en dichter Ed Hoornik (1910-1970), overlevende van het concentratiekamp Dachau, schreef het toepasselijke gedicht *Tot de doden: (...)* Straten houden hun namen / voor heden en morgen in stand, / maar onze kinderen brengen / ze niet meer met u in verband (...).²²⁸ Ook Rotterdam heeft zijn eigen herdenkingsplekken – ‘lieux de mémoire’ – inzake de Tweede Wereldoorlog.

Vooraf in het laatste oorlogsjaar, toen overal in het niet-bevrijde Nederland de strijd tegen de bezetter heviger werd, zijn illegale werkers gefusilleerd. Op die plaatsen is direct na de oorlog – vaak op particulier initiatief – een eenvoudig houten kruis geplaatst, dat later meestal is vervangen door een oorlogsmonument. Zulke lieux de mémoire staan tot in onze dagen centraal bij lokale herdenkingen. Zo’n herdenking wordt soms gehouden op de datum waarop de fusillade heeft plaatsgevonden. Ook komt het voor dat op deze plaats de algemene dodenherdenking op 4 mei wordt gehouden. Daarbij zouden begrijpelijkerwijs de slachtoffers van de represaillemaatregel centraal moeten staan, maar wordt de aanleiding vaak nauwelijks genoemd.

De gebeurtenissen die het gevolg waren van liquidatieacties van het Rotterdamse gewapende verzet worden herinnerd op plaatsen waar de door de bezetter als represaille bedoelde fusillades plaatsvonden. Op de meeste van deze historische plekken, waar ‘goed’ en ‘fout’ ooit samenkwamen, vindt in Rotterdam de jaarlijkse 4-mei herdenking plaats. Op de sokkel van de monumenten staan de namen van de ter plekke gefusilleerden. In Rotterdam zijn in het jaar 2000 in de onmiddellijke nabijheid van de monumenten, op initiatief van het Voormalig Verzet Zuid-Holland (VVZH) en de afdeling Rotterdam van de Nederlandse Vereniging van Ex-Politieke Gevangenen uit de bezettingstijd (Expoge), natuurstenen keien neergelegd met korte bijschriften. Toch zijn er in de stad ook plekken waar fusillades plaatsvonden en waar *geen* monument is opgericht. De reden daarvan is dat de betrokken gefusilleerden geen illegale werkers waren.²²⁹ Voor deze personen is geen plaats ingeruimd in het collectieve geheugen.

Over de achtergrond van de slachtoffers van represailles is gebleken dat die zeer verschillend zijn. Naast verzetsdeelnemers werden ook ‘gewone’ misdadigers, zoals personen die zich aan roofovervallen hadden schuldig gemaakt, gefusilleerd. In veel gevallen bleek het echter moeilijk uit te maken of iemand een overtreding had begaan in opdracht van het verzet of te eigen bate.²³⁰ Bij terechtstellingen stonden daarom ‘goed’ en ‘fout’ niet alleen tegenover elkaar maar ook naast elkaar.

Gedenkboeken met de namen van oorlogsslachtoffers worden ook wel papieren monumenten genoemd. Een voorbeeld hiervan is *In Memoriam*, dat een alfabetische naamlijst bevat van uit Nederland gedeporteerde joden van wie geen graf bekend is en van A.M. Overwater: *De Rotterdamse gevallen van het verzet 1940-1945*, dat de gegevens bevat van honderden gevallen uit het verzet. Het jarenlange speurwerk van Overwater die in Rotterdam actief was in de illegaliteit (Geheime Dienst Nederland) heeft geresulteerd in de gegevens van bijna 600 veelal Rotterdamse gevallen van het verzet die een of andere binding met de stad hadden. Het boek bevat de namen van de slachtoffers die omkwamen in de concentratiekampen, in vuurgevechten en bij fusillades. De auteur heeft niet de namen van de fusilladeslachtoffers gememoreerd die volgens zijn onderzoekingen geen deel uitmaakten van het verzet. In de gevallen waarbij hij iemands antecedenten niet kon achterhalen heeft hij de namen wél opgenomen. Nader onderzoek wijst echter uit dat de consequentie hiervan is dat onbedoeld ook de namen van collaborateurs in deze publicatie zijn opgenomen. Het toont aan hoe complex en tijdrovend antecedentenonderzoek is. Persoonskaarten uit het bevolkingsregister, justitiële dossiers en het archief van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis kunnen echter uitsluitel geven over iemands antecedenten (bijvoorbeeld als een persoon tijdens de bezetting in Duitse staatsdienst was getreden).²³¹

Het verzet en het onderdrukingsapparaat

Het verschil in bezettingsregime in West- en Oost-Europa was essentieel en bepalend voor de ontwikkelingsgeschiedenis van het verzet in de door de het Duitse Rijk bezette gebieden. Om de bezettingspolitiek en de reacties van het verzet in Nederland te kunnen plaatsen, is het zinvol om de West-Europese en Oost-Europese situatie te vergelijken.²³²

In Oost-Europa en de Balkan waren vanaf het begin van de bezettingstijd partizanen actief. Het Duitse optreden resulteerde hier in een regelrechte verwoestende guerrillaoorlog. De oorzaak hiervan was dat de Duitse bezettingspolitiek vanaf het allereerste begin – dus al in Polen – gekenmerkt werd door onderdrukking en terreur. In Polen en later de Sovjet-Unie werden bezettingsregimes ingesteld die de oorlog in feite voortzetten tegen de onderworpen bevolking. In West-Europa probeerde de bezetter de bevolking voor de Nieuwe Orde, een nationaalsocialistische staatsvorm, te winnen door zich kalm en correct te gedragen. Door orde en rust en samenwerking met het lokale bestuur probeerde men geleidelijk de nazipolitiek in te voeren en de economieën in te schakelen ten behoeve van de Duitse oorlogvoering. De acties van partizanen en de Duitse represailles in Oost-Europa en de Balkan verstoorden gedurende de hele oorlog het gewone dagelijkse leven van grote delen van de bevolking. In Rusland waren er volgens verschillende schattingen in de loop van de oorlog tussen de 700.000 en 1.300.000 partizanen.²³³ Het verzet was hier grootschaliger en gewelddadiger dan in de West-Europese landen.

In Frankrijk, België en Nederland, waar vanaf de zomer van 1940 het dagelijks leven en de economie weer op gang kwamen, was het verzet in ieder geval qua omvang in de eerste jaren van de oorlog gering. In Frankrijk en België kwam het verzet in 1941 door de slechte economische omstandigheden (tekort aan brandstoffen en vervoersproblemen) iets eerder op gang dan in Nederland.²³⁴

Wat de economische gevolgen betreft, bevond Frankrijk zich tussen die van het oosten van het continent en die van de andere West-Europese landen. Het verzet was minder hevig en kwam later op gang dan in de hoofdzakelijk agrarische economieën van Oost-Europa en de Balkan, waar de bevolking alleen dankzij illegaal verkregen voedsel kon overleven, maar was omvangrijker dan in de andere West-Europese landen.²³⁵ Vanwege de *Arbeitseinsatz* doken vanaf 1942 een miljoen jonge mannen onder, vooral op het platteland. Maximaal 400.000 Fransen namen deel aan het verzet.

Van de groep mannen die in het laatste deel van de oorlog besloot onder te duiken, nam de helft veelal ongewapend actief deel aan het verzet. Een groot deel van de miljoen onderduikers sloot zich kort voor de bevrijding bij het verzet aan.²³⁶ In die fase had de oorlog Frankrijk niet alleen in een samenleving met collaboratie en verzet verdeeld, maar het land tevens in regelrechte armoede gestort. Volgens journalisten was voedseltekort in 1944 en 1945 de belangrijkste factor die van invloed was op de mentaliteit van de meerderheid van de bevolking.²³⁷ Het klimaat van onrust, angst en wantrouwen leidde in verscheidene regio's tijdens de Duitse terugtrekkingen in 1944 tot situaties tussen verzetsdeelnemers en collaborateurs als in een burgeroorlog, waarbij daders en slachtoffers uit dezelfde omgeving kwamen en geen onbekenden voor elkaar waren. Bij excessen en tragische vergissingen vielen dodelijke slachtoffers onder onschuldigen.²³⁸ In de tijd rond de bevrijding werden mensen op basis van roddel en geruchten als collaborateurs aangewezen en zelfs vermoord, ondanks waarschuwingen van de illegale pers en via de BBC in Londen. Na de bevrijding was er in Frankrijk geen strijd meer tussen het verzet en de bezetter maar tussen het verzet enerzijds en collaborateurs en verraders anderzijds. Vertrouwen in de rechtspraak was er niet bij het verzet. De zuiveringsacties van het verzet werden bepaald door de lokale omstandigheden, de opstelling van de leiding van het verzet en de bevolking. Dat hield in dat over lokale kwesties naar eigen normen 'recht' werd gesproken.²³⁹

In België was er vanaf het najaar van 1942 sprake van een kentering in het optreden van de bezetter. De oorzaak was de algehele verplichte tewerkstelling in Duitsland die veel onrust veroorzaakte in de Belgische samenleving.²⁴⁰ De politiek om de bevolking te winnen voor de Nieuwe Orde werd losgelaten. Er trad een verharding op in het optreden van de bezetter met onderdrukking, jodenvervolging en steun aan collaborateurs. De deportatie van joden vanaf de zomer van 1942 en de verplichte tewerkstelling van mannen betekende niet automatisch dat mensen in het verzet gingen. Vanaf dat moment was er wel meer sympathie bij de bevolking met het verzet.²⁴¹ Aan het verzet in België nam niet meer dan ongeveer 5% van de beroepsbevolking deel. Volgens een schatting van de *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* (SHAEF) in oktober 1944 was er – zoals zij dat noemde – een harde kern van 85.000 verzetsstrijders. Ook in België breidde het verzet zich in het laatste jaar van de bezetting uit (*résistants de l'onzième heure*). Er zaten veel opportunisten tussen van wie de gewelddadige en soms criminele acties – het plegen van diefstal onder de dekmantel van het verzet en het drijven van zwarte handel – het beeld bepaalden en versterkten dat de bevolking had over het gewapende verzet. Toen de bevrijding naderde – in tegenstelling tot Nederland dat door de Slag bij Arnhem (17 tot 26 september 1944) geen spoedige bevrijding kende – was het voor de sociale en politieke elite een grote zorg om deze groepen onder controle te krijgen.²⁴² De Belgische regering in ballingschap sprak over het gewapende verzet als *organisations turbulentes*. De poging om gezag over het verzet te verkrijgen lukte in beperkte mate.²⁴³ De politie en de gendarmerie, in opspraak geraakt vanwege hun rol in de oorlog, stonden tot ver in 1945 machteloos bij het voorkomen van de geweldsuitbarstingen van burgers en

gefrustreerde voormalige leden van het verzet tegen collaborateurs en verraders en wie daar voor doorging. De eigenrichting en de zelf ten uitvoer gebrachte zuivering liepen soms regelrecht uit de hand, ontaardend in lynchpartijen. Men ontdeed zich van personen die vanwege hun acties niet voldeden aan de ongeschreven conventies van de lokale gemeenschap in stad en dorp. Plaatselijke ambtenaren spraken over burgeroorlogachtige omstandigheden (*atmosphère de guerre civile*).²⁴⁴

Over de dynamiek en oorzaken van geweld in burgeroorlogen en burgeroorlogachtige situaties schreef Stathis Kalyvas in 2006 *The Logic of Violence in Civil War*. De politicoloog Kalyvas legt een verband tussen de mate van anarchie en de intensiteit van geweld. De escalatie van geweld komt vaak niet voort uit het eigenlijke conflict maar uit al bestaande rancune en animositeit tussen burgers. Burgers die er onder normale omstandigheden niet over zouden denken om tot zware geweld daden over te gaan, maar die in oorlogsomstandigheden door demoralisatie eigen rechter gaan spelen. Ondanks het feit dat is vastgesteld dat in (burger)oorlogen veel geweld voortvloeit uit particuliere conflicten, wordt dit volgens hem nog steeds gemarginaliseerd.²⁴⁵ De redenen om belastende informatie door te spelen (te klikken) en als verrader of collaborateur op te treden zijn velerlei. Behalve politieke overtuigingen spelen ook persoonlijk gewin, rancune en wrok in de privésfeer, chantage of de noodzaak om te overleven een rol.²⁴⁶ Oorlogen geven burgers de mogelijkheid om van hun vijanden af te komen en onderlinge grieven en rekeningen te vereffenen. Dat gebeurde door mensen te beschuldigen of te verklikken (soms tegen betaling). Het ten onrechte aanwijzen van een persoon als verrader op basis van valse informatie, geruchten, roddels maar ook vanwege persoonlijke afgunst of haat kwam vaak voor.²⁴⁷ Opzettelijk en direct fysiek geweld kan vele vormen aannemen: beroving, vernieling, brandstichting, vrijheidsberoving, het kidnappen, gijzelen, aframmelen, martelen, verminken, de intimidatie, detentie, verkrachting, iemand van het leven beroven en het onteren van dode lichamen.²⁴⁸ Bij de organisatie van het verzet was met dit soort praktijken geen rekening gehouden. Het verband dat Kalyvas legt tussen de mate van anarchie en de escalatie van geweld heeft niet alleen gegolden voor burgers maar ook voor bepaalde verzetsdeelnemers, zoals in Nederland in de door de hongerwinter zwaar getroffen steden.

In Nederland nam het onderduiken door mannen toe na uitvaardiging van de VO 26 van 23 maart 1942 toen ook niet-werklozen gedwongen konden worden in Duitsland te werken.²⁴⁹ De verplichte tewerkstelling met onder meer wervings- of uitkamacties en de jaarklassen-acties had in Nederland evenals in Frankrijk en België een grote impact op de generatie van 16 tot 25 jaar.²⁵⁰ Het is vooral deze generatie die ertoe kwam in het verzet te gaan. Tot deze leeftijdscategorie behoorden ook de meeste leden van de LKP-Rotterdam die in 1944 toetraden tot het gewapende verzet. Na de zomer van 1944 liep het gewapend verzet van de knokploegen in verscheidene steden en dorpen uit de hand qua geweldsuitoefening. In antwoord daarop escaleerde de Duitse geweldpleging. Er was bij de Duitsers geen geloof meer in de effectiviteit van de rechtspraak en van de gewezen vonnissen. Volgens de bezetter

oefende het gewapend verzet ‘terreur’ uit en was hij zelf gedwongen om over te gaan tot wat hij omschreef als ‘contraterreur’.²⁵¹ Relevante vragen in dit verband zijn: wanneer spreken we van ‘verzet’ en ‘illegaliteit’ en hoe omvangrijk was die in Nederland? Met welke vervolgingsinstanties (opsporingsapparaat) kreeg de illegaliteit in Rotterdam te maken? Wie waren de functionarissen van het Duitse en Nederlandse vervolgingsapparaat?

L. de Jong maakt een onderscheid – overigens zonder het te verabsoluteren – tussen ‘verzet’ en ‘illegaliteit’. Voor hem was verzet een veel ruimer begrip dan illegaliteit: ‘de illegaliteit begon eerst daar waar men, als regel in illegaal verband, daden bedreef die door de bezetter verboden en strafbaar gesteld waren.’²⁵² Als verzetsdaden beschouwde hij ‘alle daden waarmee men zich, het woord zegt het ook, tegen de bezetter en zijn streven verzette.’²⁵³ Verzetsdeelnemers noemden zich zelf tijdens de bezetting en in de eerste jaren na de bevrijding bij voorkeur *illegale werkers*.²⁵⁴

De Nederlandse illegaliteit stelde getalsmatig weinig voor. Volgens De Jong hebben in de periode vóór september 1944 – gecorrigeerd op dubbelstellingen – naar schatting 25.000 mensen deel uitgemaakt van het georganiseerde verzet. Onder de illegale werkers bevonden zich velen die aan verschillende vormen van illegaal werk deelnamen.²⁵⁵ Als reden die mensen er toe bracht om tot het verzet toe te treden wijst De Jong op de invloed van de arbeidsinzet in 1942-1943. De arbeidsinzet was inderdaad ook het motief van een deel van hen die zich aansloten bij de Landelijke Knokploegen. De grootste toestroom van leden tot de LKP had echter plaats na september 1944 toen een spoedige bevrijding in het verschiet leek te liggen. Het aantal medewerkers van de LKP kon vrij nauwkeurig worden vastgesteld, omdat deze na de oorlog zijn geregistreerd. Op basis hiervan wordt het totaal aantal KP’ers gesteld op 2.277, daarvan waren één op de drie deelnemers vóór september 1944 toetredend tot de LKP. Medio 1944 telde de LKP circa 750 leden. Ten minste 514 KP’ers zijn omgekomen. De Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers was de grootste verzetsorganisatie in Nederland en telde naar schatting tussen de 13.000 en 15.000 medewerkers.²⁵⁶ Bij het verzetswerk binnen het verband van de LO en LKP vielen in vergelijking met de andere provincies in Zuid-Holland de meeste slachtoffers, bijna 250.²⁵⁷

Volgens krijgshistoricus G.J. van Ojen richtte het verzet zich voornamelijk tegen de onrechtmatige maatregelen van de bezetter, te weten: de opdringing van een aan het Nederlandse volk vreemde en ongewilde ideologie; de wijzigingen in de Nederlandse wetgeving; de dwang tot deelneming aan de krijgsverrichtingen; de arbeidsinzet ten behoeve van de Duitse oorlogvoering; de jodenvervolging; het ter dood brengen van gijzelaars; de vorderingen en vernielingen; maatregelen betreffende de ambtenaren, de rechterlijke macht, de politie en de krijgsgevangenen; de nazificering van het onderwijs en de represailles.²⁵⁸

In *Guerrilla in Rotterdam* omschrijft Van der Pauw de begrippen ‘paramilitaire verzetsgroepen’ als ‘verzetsgroepen die zich geheel of voor een belangrijk deel toelegden of voorbereidden op activiteiten waarbij een vorm van geweld indien nodig

werd toegepast. Activiteiten die naar de maatstaven van de bezetter illegaal waren en vanuit het verborgene – ondergronds – werden uitgevoerd. Het doel van deze paramilitaire verzetsgroepen was volgens hem, vrij algemeen gedefinieerd: ‘het ongedaan maken van de bezettingssituatie en het bestrijden van haar negatieve gevolgen.’²⁵⁹ Paramilitaire verzetsactiviteiten waren: kraakwerk, sabotage, het verzamelen van wapens en sabotagemiddelen, straf- en veiligheidsmaatregelen tegen personen, bevrijdingsacties, gewapende ordehandhaving, bewaking en verdediging van strategische objecten, opvang van gedropt materiaal en het geven van wapen- en gevechtsinstructie.

Volgens Van der Pauw heeft Rotterdam twee periodes gekend waarin paramilitaire verzetsgroepen actief waren. Vóór februari 1943 waren het de – op een enkele uitzondering na – amateuristische paramilitaire verzetsgroepen die actief waren en door de bezetter zijn opgerold. De meeste illegale werkers waren na hun arrestatie in gevangenschap weggevoerd of gefusilleerd. De tweede periode begint in de loop van 1943 toen een volgende generatie verzetsgroepen aantrad. Hierin gingen de grote landelijke organisaties een belangrijke rol spelen: namelijk de Ordedienst (OD), de Landelijke Knokploegen en de Raad van Verzet (RVV).²⁶⁰ De oorlogskansen waren eind 1942 en begin 1943 voor de Duitsers gekeerd door militaire nederlagen op meerdere fronten. In bezet Nederland was een grote behoefte aan opvang van onderduikers, vooral voor mannen die in aanmerking kwamen voor gedwongen arbeidsinzet. Deelname aan dat verzet werd daardoor gestimuleerd maar zou getalsmatig vooral toenemen na *D-day* (6 juni 1944) en vooral na Dolle Dinsdag (5 september 1944) toen de eindstrijd, ook voor Nederland, definitief was aangebroken. De genoemde verzetsgroepen uit de tweede generatie kwamen landelijk in 1943 en in Rotterdam vanaf januari 1944 van de grond.

Het beeld dat de geallieerde inlichtingendiensten in november 1944 van het verzet in Nederland hadden was dat het minder krachtig was dan in Frankrijk en België, maar wel gedisciplineerder en minder communistisch. Volgens een Canadees rapport verschilde de organisatie van het verzet in Nederland per stad, was het in sommige plaatsen zelfs hopeloos, maar in het algemeen enthousiast en minder ‘quick on the trigger’ dan in België en Frankrijk. Men zag dit als een duidelijk positief verschil en daarom werd het verzetswerk in Nederland als effectiever geoordeeld.²⁶¹ Maar als militaire factor bij de bevrijding werden de Binnenlandse Strijdkrachten, met taken op het gebied van objectbewaking en het verrichten van arrestaties, door de geallieerde legerleiding van geringere betekenis geacht dan bijvoorbeeld de *Forces françaises de l'intérieur*. Toch is in Nederland scheeps- en havensabotage gepleegd die van betekenis is geweest.²⁶²

Het Nederlandse verzet kreeg met verscheidene Duitse en Nederlandse (politie) instanties te maken die als taak de handhaving van de openbare orde hadden. Eind mei 1940 kreeg Nederland een civiel bezettingsbestuur onder leiding van de door Hitler aangestelde *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*, dr. Arthur Seyss-Inquart. Aan het Rijkscmissariaat kwamen alle bevoegdheden die

voordien onder regering en parlement vielen, uitgezonderd de militaire soevereine rechten die toekwamen aan de *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*. Deze, generaal F.C. Christiansen, kon zijn gezag uitoefenen met in de provincies gevestigde *Wehrmachtkommandanturen* en daardoor bij grote ordeverstoringen militair ingrijpen. Onder Seyss-Inquart, die als Reichskommissar rechtstreeks onder Hitlers *Führerhauptquartier* viel, ressorteerden op landelijk niveau vier *Generalkommissare* voor respectievelijk financiën en economie (*Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*), bestuur en justitie (*Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*), bijzondere diensten (*Generalkommissar zur besonderen Verwendung*) en openbare orde en veiligheid (*Generalkommissar für das Sicherheitswesen*).²⁶³

Het Duitse bestuur was een *Aufsichtsverwaltung* waarbij de top toezicht hield en richtlijnen gaf en de uitvoering daarvan zoveel mogelijk overliet aan de Nederlandse bestuursinstellingen. Het Nederlandse bestuursapparaat werd zoveel mogelijk intact gelaten en werd aan de top op de verschillende departementen geleid door de secretarissen-generaal, op provinciaal niveau door de commissarissen en op gemeentelijk niveau door de burgemeesters.²⁶⁴ Seyss-Inquart liet de contacten met de departementen onderhouden door zijn Generalkommissare. Als Reichskommissar werd Seyss-Inquart in de provincies en in Amsterdam en Rotterdam vertegenwoordigd door gevolmachtigden, de *Beauftragten des Reichskommissars*, in totaal dertien, die als taak hadden toezicht te houden op het openbaar bestuur en het economisch leven. Seyss-Inquart was bevoegd om via de secretarissen-generaal, die hij uitvoeringsvoorschriften kon opleggen, verordeningen uit te vaardigen. Op 30 juli 1940 werd dr. C.L.F. (Carl) Völckers de *Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Rotterdam*. Hij bleef tot het einde van de oorlog in functie. Völckers had zich na de *Machtübernahme* in 1933 als lid van de NSDAP aangemeld. In de havenstad moest hij de Duitse belangen behartigen en er voor zorgen dat de opgelegde maatregelen werden uitgevoerd.²⁶⁵

Bij de uitvoering van maatregelen om de orde te bewaren waren Seyss-Inquart als Reichskommissar en Hanns Albin Rauter als Generalkommissar für das Sicherheitswesen en Höhere SS- und Polizeiführer betrokken. Als hoogste politieambtenaar had Rauter de Sipo und SD en de Ordnungspolizei (*Grüne Polizei*) onder zijn bevel.²⁶⁶ Van de Duitse politie werden in Nederland weinig manschappen gestationeerd, omdat de Nederlandse politie belast bleef met de ordehandhaving. Om het probleem van de onvoldoende mankracht van Sipo en SD op te lossen en omdat de Nederlandse politie in de ogen van de bezettingsautoriteiten niet langer voldeed, werd in november 1943 de Nederlandse Landwacht opgericht. Voor een groot deel bewapend met in beslag genomen hagelgeweren – later vervangen door grendelgeweren – kreeg de Landwacht steeds meer politietaken. De Landwachters die in de volksmond ‘Jan Hagel’ werden genoemd waren onder meer betrokken bij persoonsbewijscontroles op straat en bij het opsporen van onderduikers. In het laatste jaar van de bezetting fungeerde de Landwacht als een belangrijke hulpdienst van de SD en speelde een belangrijke rol in de jacht op verzetslieden.²⁶⁷

De Sicherheitspolizei (Sipo) en de Sicherheitsdienst (SD) waren twee samenwerkende diensten die zich uitsluitend bezig hielden met anti-Duitse zaken. Kort na de Duitse inval werd een *Einsatzgruppe* van de Sipo und SD in Nederland gevestigd met het hoofdkwartier aan het Binnenhof in Den Haag onder leiding van de Befehlshaber der Sipo und des SD (BdS). Deze *Einsatzgruppe* beschikte in verscheidene steden, maar niet in Rotterdam, over *Einsatzkommandos*. Na een reorganisatie in september 1940 werden de *Einsatzkommandos* vervangen door *Aussenstellen* die onder het directe bevel stonden van de BdS en aan het hoofdkwartier dagelijks moesten rapporteren. De BdS ressorteerde evenals het gehele Nederlandse politieapparaat onder Rauter.²⁶⁸

De bestrijding van de illegaliteit was een van de taken van de Sipo und SD en behoorde binnen dit apparaat tot het terrein van de Sipo. Binnen de Sipo und SD fungeerde de Sipo 'Abteilung IV', *Gegnerbekämpfung*. Twee onderafdelingen van *Abteilung IV*, zogenaamde *Referate*, hielden zich bezig met de bestrijding van het verzet: *Referat IVc*, *Widerstandsbekämpfung* en *Referat IVe*, *Spionageabwehr* (spionage en contraspionage). De Sipo richtte zich op recherche- en arrestatiewerk en de voorbereiding van strafprocessen en ontving daarbij inlichtingen van de *SD/Abteilung III* van de Sipo und SD. Bij confrontaties kreeg de illegaliteit vooral te maken met de Sipo, waarvan de geüniformeerde medewerkers van de dienst de letters SD op hun uniform droegen. Bij confrontaties kwam de illegaliteit dus in aanraking met de Sipo en niet met de SD, die geen arrestaties verrichtte.²⁶⁹

De strikte scheiding van de werkterreinen tussen de medewerkers van de Sipo (politiewerk) en SD (informatie- en inlichtingenwerk) werd in het laatste bezettingsjaar losgelaten omdat het verzamelen van inlichtingen vanaf september 1944 niet meer zo belangrijk werd gevonden. De SD werd opgeheven en de medewerkers werden bij razia's en arrestaties ingeschakeld.²⁷⁰ De benaming *Aussendienststelle* werd na september 1944 gewijzigd in *Einsatzkommando* (EK) Rotterdam. Dit commando bestond uit ongeveer veertig medewerkers en maakte bij zijn werkzaamheden gebruik van het hen ter beschikking staande Nederlandse politieapparaat én collaborateurs onder wie *V-Männer* en *V-Frauen* (de V stond voor *Vertrauen*).²⁷¹ De Sipo had binnen het Duitse systeem een universele bevoegdheid om in te grijpen.²⁷² En van deze bevoegdheid maakte de Sipo gebruik.

Het is van belang in kaart te brengen hoe het repressie- en opsporingsapparaat in Rotterdam er uit zag, waar het plaatselijk gewapende verzet mee werd geconfronteerd. De illegaliteit in Rotterdam en omliggende plaatsen kreeg te maken met de *Aussenstelle* van de Sipo und SD die tot 29 november 1944 gevestigd was aan de Heemraadssingel 226, op de hoek van de Mathenesserlaan. Op die datum werd het gebouw zwaar getroffen door een geallieerde luchtaanval en nam de *Aussenstelle* per 15 december haar intrek aan de overkant van dezelfde singel op nummer 219. *SS-Obersturmführer* H. Möller was vanaf begin 1941 tot september 1942 *Aussenstelleleiter*. Hij keerde terug naar Duitsland. In oktober 1942 werd Herbert Johannes Wölk voorlopig aangesteld. Vanwege diens doortastende optreden bij de

bestrijding van de illegaliteit volgde op 15 december zijn aanstelling als leider van de Aussenstelle Rotterdam. Daar bleef hij woonachtig aan de Calandstraat 47 en tot 30 april 1945 in dienst.²⁷³

Een van de belangrijkste medewerkers van Wölk was *Kriminalobersekretär* Paul Burghoff, woonachtig Koningin Emmaplein 5. Burghoff was waarnemend Aussenstelleleiter en had de leiding over Referat V, bestrijding criminaliteit, de afdeling die tot aan de capitulatie belast was met de bestrijding van communistische-, terroristische- en sabotagegroepen.²⁷⁴ Op de Aussenstelle werkten zowel medewerkers die gematigd optraden als anderen die soms wreed optraden. Een van de zogenaamde *Sachbearbeiter*, die bij de referaten zaken behandelden, was Johannes Wilhelmus (Hans) Hoffmann, bijgenaamd de Bokser. De voormalige bokskampioen van de Duitse politie heeft arrestanten, onder wie knokploegleden, tijdens verhoren zwaar mishandeld. Hoffmann haalde geregeld uit en sloeg daarbij zijn gesprekspartner niet zelden een gebroken kaak. Ook nam hij deel aan de fusillades. Wölk zelf mishandelde overigens ook arrestanten, met vuistslagen en schoppen.²⁷⁵ Door de Duitse veiligheidspolitie werd het grondbeginsel dat de verdachte niet tot het afleggen van een zichzelf belastende verklaring mag worden verplicht, stelselmatig geschonden. Bij de agressieve verhoortechnieken werden onder dwang verklaringen uit verdachten geperst. Tijdens de politieverhoren werd door een verdachte opvallend vaak een eerdere verklaring herroepen, kennelijk als gevolg van de druk die op hem werd uitgeoefend. In 1941 ontving de Duitse politie officieel toestemming om – anders dan volgens Nederlands recht – in bijzondere gevallen geweld te gebruiken. Dat gebeurde bij een zogenaamd ‘verscherpt verhoor’ (*verschärfte Vernehmung*) waarvoor nauw

Herbert Wölk, Aussenstelleleiter van de Sipo en de SD te Rotterdam, 1942-1945

Paul Burghoff, waarnemend Aussenstelleleiter van de Sipo en de SD te Rotterdam, 1942-1945

omschreven regels golden. Maar niet iedere politiefunctionaris hield zich aan deze regels. Veel verdachten hebben tijdens het voorarrest zware mishandeling moeten doorstaan.²⁷⁶

In de zomer van 1940 nam Rauter het initiatief om de inlichtingendiensten van de politie in de grote steden met behulp van Duitsgezinde beampten weer operationeel te maken. De Nederlandse politie had zich niet alleen bezig te houden met de ordehandhaving en de bestrijding van de criminaliteit, maar zou meer en meer het verlengstuk worden van het Duitse opsporingsapparaat.²⁷⁷ De Rotterdamse Inlichtingendienst werd op 2 september 1940 heropgericht. Op 13 september 1942 werd deze politieke dienst echter opgeheven, waarna het personeel als aparte recherche-eenheid onder de naam Groep 10 werd ingedeeld bij de Centrale Recherche aan het Haagsche Veer, die onder bevel stond van de hoofdcommissaris van politie van Rotterdam ir. J.J. Boelstra.²⁷⁸

Om tot een betere organisatie te komen, was de recherche van de Rotterdamse politie verdeeld in een aantal groepen, elk met een eigen taakveld. Zo was er bijvoorbeeld een groep die tot taak had economische delicten te behandelen en een andere zedenmisdrijven. Groep 10 was een Duitsgezinde politieke inlichtingendienst, waarin vrijwel uitsluitend NSB'ers zaten. Begin 1943 volgde de gelijkschakeling van de politie en werd het gehele politieapparaat Staatspolitie.²⁷⁹ Politieonderdelen als Groep 10 waren ook in andere grote steden actief, zoals Den Haag (Documentatiedienst), Utrecht (Centrale Controle) en Amsterdam (Bureau Inlichtingendienst).²⁸⁰ Binnen het Rotterdamse korps speelde deze harde kern van nationaalsocialisten een cruciale rol bij de opsporing van illegale werkers, van joden en andere onderduikers. Overigens werden Duitse (opsporings)opdrachten ook door agenten die niet bij deze afdeling werkzaam waren ondersteund en/of uitgevoerd.²⁸¹ De leiding van Groep 10 was vanaf 6 augustus 1941 in handen van inspecteur Jacob Breugem. Hij raakte in mei 1942 bij een liquidatiepoging zwaargewond.²⁸² Op de vaste medewerkers van Groep 10, Duitsgezinde hulpagenten en arbeidscontractanten werden in de jaren daarna verscheidene aanslagen uitgevoerd die niet allemaal het beoogde resultaat hadden. Omstreeks maart 1944 werden de circa 44 leden van deze politie-eenheid onder de naam *SD-Fahndungskommando* overgeplaatst naar de Aussenstelle en bij de Sipo aan de Heemraadssingel 219, schuin tegenover de Aussenstelle, ondergebracht. De SD'er Konrad Scholl werd met ingang van 15 maart benoemd tot verbindingsofficier van dit *Fahndungskommando*.²⁸³

Om uiteenlopende redenen maar vooral om hun kennis van de Duitse taal werden verscheidene leden van het politiekorps bij de Aussenstelle geplaatst. Dit waren veelal leden die sympathie hadden voor het nationaalsocialisme en lid waren van Groep 10. Enkelen van hen werden tewerkgesteld bij de afdeling V, *Kriminalpolizei*, en hielden zich bezig met criminele en economische delicten. Tot hun takenpakket behoorde ook het onderzoek naar de talloze roofovervallen die vanaf de zomer van 1944 in Rotterdam steeds vaker plaatsvonden en die werden uitgevoerd door personen die zich uitgaven als SD-beambte, lid van de *Wehrmacht* of illegaal werker. De

overvallen 'in naam van de ondergrondse' vormden behalve voor de politie en de bezetter (afdeling V) ook een nijpend probleem voor de illegaliteit. Deze probeerde dit een halt toe te roepen door met de 'goeden' onder de politie samen te werken.

De Sipo und SD onder leiding van Wölk trad met steun van Nederlandse handlangers met harde hand op tegen de illegaliteit in Rotterdam en omgeving. Daar werd in 1944-'45 het gewapende verzet aangevoerd door de LKP-Rotterdam en de RVV-brigade Rotterdam, die elk een kern van ongeveer 120 actieve leden telden.²⁸⁴ Daarnaast namen ongeveer twintig leden van de Ordedienst actief deel aan het gewapend verzet. In de 'guerrillastrijd', die ontstond, speelden de inlichtingendiensten van het verzet, in het bijzonder die van de LKP-Rotterdam, een hoofdrol.

DEEL I
DE KNOKPLOEG ROTTERDAM-ZUID 1944-1945

Van hulp aan onderduikers naar gewapend verzet

4.1 Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers

Al snel na het uitbreken van de oorlog ontstond er in Duitsland een grote behoefte aan arbeidskrachten. In het eerste oorlogsjaar trachtte de bezetter in overleg met de Nederlandse autoriteiten arbeiders door middel van propaganda te verleiden tot werk in Duitsland. Een verplichting tot werken in Duitsland werd toen achterwege gelaten, omdat de bezetter het Nederlandse volk als ‘rasverwant’ beschouwde en veronderstelde dat Nederlandse arbeiders wel vrijwillig in Duitsland zouden gaan werken. Toen dit niet zo bleek te zijn en het verloop van de oorlog voor Duitsland verslechterde, werd de behoefte aan arbeiders, vooral in de oorlogsindustrie, steeds groter. Daarom werden er maatregelen genomen die tot gedwongen tewerkstelling van werklozen en later ook van niet-werklozen zou leiden. Door uitvaardiging van Verordening 26, van 23 maart 1942, konden Nederlandse mannen verplicht worden tewerkgesteld buiten het Nederlandse grondgebied. Dat zorgde voor onrust bij de mannen die hiervoor in aanmerking kwamen. Wie kon er hulp bieden? Waar kon je onderduiken? Hoe zat het met de levensmiddelenvoorziening en hoe met het persoonsbewijs, waaruit kon worden opgemaakt dat je tot een opgeroepen lichterhoofd behoorde? En hoe zou het de achterblijvers vergaan als een kostwinner onderdook?²⁸⁵

De hulp aan mensen die wilden onderduiken speelde al eerder, namelijk toen de Nederlandse joden, onder het mom van tewerkstelling in Duitsland, werden opgeroepen zich te melden voor transport naar elders. Voor hen die zich eraan wilden onttrekken waren onderduikadressen dringend nodig. Daar was door de onderduikhulpverleners niet zomaar in te voorzien en op het laatste moment was dit probleem ook bijna onoplosbaar gebleken. Pas toen na de wegvoering van de joden steeds meer mannen werden opgeroepen voor tewerkstelling in Duitsland werd men zich in Nederland bewust van de situatie. Bij de April-mei-stakingen van 1943, die uitbraken naar aanleiding van het bevel van de Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden van 29 april 1943 dat Nederlandse oud-militairen moesten terugkeren in Duitse krijgsgevangenschap, speelde als één van de motieven ook de verscherping van de arbeidsinzet een belangrijke rol. Voor het overige is er nooit meer op grote schaal geprotesteerd tegen de arbeidsinzet. Maar bijna in iedere familie speelde de

vraag: hoe eraan te ontkomen? Veel mannen vonden bij familie of vrienden een onderduikadres.

Door verschillende kerkelijke denominaties van hervormde, gereformeerde en rooms-katholieke signatuur werd kort na het begin van de Duitse bezetting gewaarschuwd tegen de gevaren van het nationaalsocialisme. Vanaf verscheidene kansels in het land werden gemeenten en parochies door predikanten en pastoors in meer of minder verholde termen aanbevolen om de bezetter te weerstaan. Eén van die predikanten was Frits Slomp. Deze gereformeerde dominee te Heemse (Overijssel) behoorde spoedig tot de kern van een organisatie die zich landelijk bezig hield met de hulp aan onderduikers. Ds. Slomp was fel gekant tegen de verplichte tewerkstelling in Duitsland en zorgde ervoor dat weigeraars onderdak kregen. Hij had toen in de zomer van 1941 de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) werd verboden, in de illegale AR verder gewerkt en was op de geheime kaderbijeenkomsten dikwijls als inleider opgetreden. Tijdens de preken, die hij vrijwel overal in het land hield, onder meer op de Zuid-Hollandse eilanden, werd zijn komst in het kerkblad aangekondigd met de woorden: 'Geen opgave ontvangen.'²⁸⁶ Tijdens zijn rondreizen door Nederland kwam hij steeds vaker in contact met mensen, die er tegenover de bezetter dezelfde opvattingen op na hielden.²⁸⁷ Eén van de bekendste was de gereformeerde Helena Kuipers-Rietberg die haar woning in Winterswijk beschikbaar stelde voor onderduikers. In de zomer van 1942 verbleef ds. Slomp (Frits de Zwerver) daar enkele weken. Evenals deze dominee stond mevrouw Rietberg, voor vrienden en kennissen 'tante Riek', op het standpunt dat het jeugdverenigingsleven doorgang moest vinden. Onder de passanten in haar woning werd hierover gesproken evenals over de mogelijkheden om mensen te laten onderduiken.²⁸⁸

Door deze en dergelijke contacten ontstond na verloop van tijd een nauwere samenwerking tussen illegale werkers uit verscheidene provincies. Op een gegeven moment werd besloten tot het houden van vergaderingen op een centrale plaats. Op de eerste bijeenkomst die in januari 1943 in Zwolle werd gehouden, besloot men elke zaterdag bijeen te komen om alle bezoekers de mogelijkheid te bieden onderduikers uit te wisselen. Er ontstond een soort 'adressenbeurs' (plaatsingsbeurs) teneinde de aspirant onderduikers van een onderdak te voorzien en hen voor wegvoering naar Duitsland te behoeden.²⁸⁹ In deze begintijd bood het platteland de beste mogelijkheden om onder te duiken. Hier kwam men gemakkelijker aan voedsel dan in de steden en konden de onderduikers in de meeste gevallen aan werk worden geholpen.²⁹⁰

De uitwerking van die aanvankelijke contacten leidde in het voorjaar van 1943 tot het houden van een eerste vergadering in Rotterdam, die voor de organisatie van de onderduik in Zuid-Holland belangrijk zou blijken te zijn. Op deze en volgende vergaderingen werd benadrukt dat voor een verdere uitbouw van de organisatie een intensieve samenwerking nodig was, vooral om aan de toenemende vraag naar onderduikadressen te voldoen. Zo'n samenwerking kwam er niet vanzelf. Het werken in de illegaliteit betekende er voortdurend op bedacht zijn dat er gevaar dreigde. Wegens de censuur konden berichten niet per post of telefoon worden overgebracht. Alles

moest van persoon tot persoon geschieden, of door middel van een koerier of koerierster. Door deze handicaps verliep de communicatie nogal gebrekkig. Dit verklaart de weerzin van veel verzetsmensen tegen vergaderingen en tegen organisaties.²⁹¹

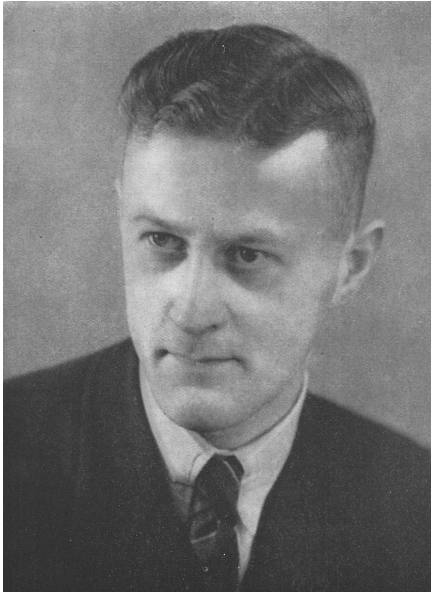
De contacten verliepen in de eerste tijd dan ook moeizaam. Kon men iedere betrokkene vertrouwen? Waren de nieuwe deelnemers zwijgzaam genoeg? Langzamerhand echter werden de contacten beter en veelvuldiger. Sommige medewerkers kregen vaste functies en een aantal sleutelfiguren kreeg een plaatsvervanger naast zich. Door deze ontwikkelingen werd de organisatie overzichtelijker en kon ze uitgroeien tot wat zou gaan heten de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO). Er werd een indeling gemaakt die vrijwel gelijk liep met de provinciegrenzen; iedere provincie met een eigen organisatie. Naast de landelijke 'beurs' kwamen er provinciale- en districts-bureaus. De wekelijkse provinciale vergadering in Zuid-Holland stond onder voorzitterschap van de provinciale leider en werd bijgewoond door de districtsleiders. Belangrijkste punten tijdens deze vergaderingen betroffen de uitwisseling en plaatsing van onderduikers, het verzorgen van aanvragen voor persoonsbewijzen, voor bijbehorende zegeltjes en bonkaarten.²⁹² In het najaar van 1943 kwam in de provincie Zuid-Holland een verdeling in een aantal districten tot stand. Op de districtsvergadering bracht de districtsleider zijn rayon- of plaatselijke leiders op de hoogte van hetgeen er op de provinciale vergadering besproken was.

Ds. Hantje (Hans) de Jong van de Bethelkerk (ook wel Vlietkerk genoemd) in Rotterdam-Charlois en Huibrecht Willem Blok, een lokale boekhandelaar, waren het eens met de denkbeelden van Slomp en nodigden hem uit eens bij hen te komen spreken.²⁹³ Al snel werd Huib Blok met de leiding van de LO-Rotterdam belast en wist hij de Rotterdamse afdeling uit te bouwen tot een district. Met al bestaande steunorganisaties ontstond een samenwerking. Onder meer met Nomedos (Niet Ondergaan Met En Door Onze Schuld), een organisatie die gericht was op de hulp aan de gezinnen van de onderduikers. In de zomer van hetzelfde jaar vormde zich naast het gereformeerde LO-werk in Rotterdam een aparte groep van rooms-katholieken onder leiding van pater Victor (N.G. Apeldoorn), de Groep Victor. In januari 1944 werd het besluit genomen dat zij naast de gereformeerden een zelfstandig district zouden gaan vormen. In het LO-district Rotterdam werd het merendeels gereformeerde deel aangeduid als F1 en het rooms-katholieke deel als F2.²⁹⁴

4.2 Landelijke Knokploegen

Op de beursvergadering van de LO-top in Amersfoort in augustus 1943 werd het besluit genomen te komen tot de oprichting van de Landelijke Knokploegen.²⁹⁵ De eerste knokploeg in Zuid-Holland, die zich ten dienste ging stellen van de LO, ontstond in het Westland. Bij Piet Doelman (oom Piet) en Leen Valstar (Bertus), die zich medio 1942 bezighielden met hulp aan onderduikers, sloot zich een aantal mensen aan, waarna vanaf juli 1943 de eerste overvallen plaatsvonden. Er ontstond

immers een steeds grotere behoefte aan zaken als distributiebonnen en legitimatiebewijzen (persoonsbewijzen).²⁹⁶ Al snel vormden zich in het Westland meer plaatselijk georiënteerde ploegen, die als ‘uitlopers’ van de hiervóór genoemde knokploeg beschouwd kunnen worden. Organisatorisch stonden deze ploegen via de oorspronkelijke Westlandse knokploeg in contact met de LKP.²⁹⁷

Samuel Esmeijer, in 1944 leider van de LKP-Rotterdam

Marinus van der Stoep, opvolger van Esmeijer als leider van de LKP-Rotterdam, 1944-1945

Enige tijd na de komst van Samuel Esmeijer in september 1943 kwam de eerste knokploeg in Rotterdam tot stand. Esmeijer werd op 20 december 1920 geboren als zoon van een gereformeerde onderwijzer in Driebergen.²⁹⁸ In 1933 verhuisde het gezin vanuit Delft naar Rotterdam. Sam was actief in de gereformeerde jongelingsvereniging Calvijn en voltooide in 1941 zijn HBS-opleiding. Daarna meldde hij zich als volontair bij de politie in Driebergen om opgeleid te worden tot inspecteur. Geconfronteerd met het Duitse optreden en de dreiging van verplichte bijscholing op Duitse leest koos hij voor het verzet. In het bijzonder de maatregelen tegen de joden raakten hem. Behalve de SD was ook de Nederlandse politie belast met de opsporing van joden. Een groot dilemma voor Esmeijer. In sommige plaatsen in Nederland collaboreerde de politie in de loop van de oorlog steeds meer met de bezetter. In Driebergen bleek dit nog enigszins mee te vallen, maar toch viel het Esmeijer daar steeds moeilijker om intensief met illegaal werk bezig te zijn. Het beleid van de politie, dat steeds meer gehoorzaamde aan de bezetter, stond hem niet aan. Zijn geloofsopvatting stelde hem voor een dilemma. Als gereformeerd gelovige stond hij voor de vraag of hij de overheid moest gehoorzamen, wat het steunen van

de politiek van de bezetter inhield én het loochenen van wat de vele vervolgd werden aangedaan, of dat hij zich volledig aan het verzet moest wijden. In 1943 volgde on-eervol ontslag bij de politie en zette hij zijn illegale activiteiten in Rotterdam voort. Het eerste half jaar hield Paul, zoals Esmeijer in de illegaliteit genoemd werd, zich bezig met rekerchewerk voor de organisatie Trouw.²⁹⁹ Hij hield zich bezig met het onderzoeken van de Duitse inspanningen om het verzet te bestrijden (het zogeheten contra-inlichtingenwerk) en in het verlengde daarvan met het schaduwen van verraders en provocateurs.³⁰⁰ In januari 1944 werd het besluit genomen de ‘ploeg Paul’ om te zetten in een knokploeg die in februari 1944 samen met de Westlandse knokploeg haar eerste overval pleegde. Esmeijer beschikte al snel over een goede knokploeg met een aantal bekwame KP’ers, koeriersters, een aantal auto’s en een hoofdkwartier.

In tegenstelling tot de meeste knokploegen die ontstaan waren om de doelen van de LO uit te voeren, werd de knokploeg van Esmeijer gesticht als opsporingsgroep voor de verzorgingsorganisatie Trouw.³⁰¹ Na verloop van tijd kreeg Esmeijer de opdracht, de groepen die gewapend verzet pleegden te coördineren. Zo ontstond er na enige tijd een vorm van samenwerking met andere ploegen die in het leven waren geroepen, zoals de door Marinus van der Stoep opgerichte knokploeg, de ‘ploeg Rien’, waar onder anderen F.R. Ruys (Frits), C.P.J. van der Sluis (Charles) en later H.J. Scheffer (Chris) bij aangesloten waren. In juli 1944 kreeg Esmeijer een derde knokploeg onder zijn hoede, namelijk die van J.A. de Groot (Jos), de ‘ploeg Jos’. De Groot was uit Amsterdam, waar het te gevaarlijk werd, naar Rotterdam vertrokken en vestigde zich in Kralingen. Wat de godsdienstige achtergrond van deze knokploegen betreft, kan gesteld worden dat de knokploeg van Esmeijer voornamelijk uit gereformeerden bestond, terwijl de knokploeg van Van der Stoep vier Nederlands-hervormde leden en een rooms-katholiek telde en de knokploeg van De Groot zowel protestanten, rooms-katholieken als niet-gelovigen in haar gelederen had. Later in 1944 verscheen er op instigatie van Esmeijer, die inmiddels stedelijk knokploegleider was geworden, een vierde knokploeg op het toneel die gevestigd zou worden in Rotterdam-Zuid. De mannen van deze knokploeg, de ‘KP-Zuid’, waren al sinds het voorjaar van 1944 bezig geweest om een ploeg te vormen, en waren samen met de eerder genoemde knokploegen actief op illegaal terrein. Het LKP-commando van West-Nederland, omvattende de provincies Zuid-Holland, Noord Holland en Utrecht, was sinds mei 1944 in handen van Piet de Beer (Witte Piet). Deze benoemde Esmeijer tot commandant Zuid-Holland van de LKP. Onder zijn bevel vielen behalve de knokploegen in Rotterdam ook die in Sliedrecht, Dordrecht en de Hoeksche Waard.³⁰²

4.3 De Knokploeg Rotterdam-Zuid

In *Het Grote Gebod* wordt de knokploeg van Rotterdam-Zuid genoemd als de vierde knokploeg in de stad. Dat wil zeggen dat deze ploeg officieel werd opgenomen in de organisatie van Landelijke Knokploegen. Hierbij kan de gedachte opkomen dat

Jan Engberts, leider Knokploeg Rotterdam-Zuid, 1944

Kees Bitter, opvolger van Engberts als leider van de Knokploeg Rotterdam-Zuid, 1944

de Knokploeg-Zuid op dit moment van ‘erkenning’ opgericht zou zijn, wat niet het geval is. De latere KP-Zuid ontstond al in het voorjaar van 1944 als zelfstandige ploeg. De grondleggers van deze ploeg waren Jan Engberts (Lange Jan, John), Kees Bitter (Keesje Zuid) en Piet Roubos (Bolle Piet). Zij allen waren al enige tijd actief in de illegaliteit voordat zij begin 1944 een knokploeg oprichtten. Langzaam maar zeker ontstond er een groepje van zeven personen. De leden die zich in de loop van de tijd hadden aangesloten waren: Jan van der Waal (Kleine Jan) die na wat distributiebinnenwerk in contact kwam met Bitter en Engberts, en via Van der Waal een paar maanden later Wim Swankhuisen. Vervolgens Hans van der Meulen (Gerard) na een gesprek met Roubos en tenslotte Frans de Wit (Frans Zuid), de man die voor het materiaal zorgde.³⁰³ Enkelen van hen, zoals Bitter, Van der Waal en Swankhuisen, studeerden aan de Nederlandsche Economische Hoogeschool in Rotterdam. De leden van de ploeg waren rond de 24 jaar oud en allen van protestantse huize, de meesten waren lid van de gereformeerde kerk en werden bewogen door noties die uit hun godsdienst voortvloeiden. Bij acties was hun christelijke overtuiging – net als bij de knokploeg van Esmeijer – leidraad: vooraf werd er gebeden en na afloop werd er een psalm gezongen.³⁰⁴ De ploeg stond in de beginfase onder leiding van de 24-jarige Engberts, die als enige van het gezelschap in militaire dienst was geweest.³⁰⁵ In 1940 had hij door het uitbreken van de oorlog zijn officiersopleiding moeten staken. Aan het bevel van 29 april 1943 aan alle vroegere militairen om zich weer te melden en in krijgsgevangenschap te gaan, had hij geen gehoor gegeven.

4.4 Eerste activiteiten

De eerste illegale activiteiten van de knokploeg vallen in de categorie kleiner werk, maar dat als alle illegaliteit niet van gevaar ontbloomt was en dat ten slotte het fundament zou vormen voor een goed georganiseerde ploeg met de nodige ervaring. De leden hielden zich in deze tijd niet alleen bezig met KP-werk maar ook met andersoortig illegaal werk. Enkele knokploegleden waren bijvoorbeeld actief in de LO en hadden zich bij de knokploeg aangesloten om zo de problemen van de LO op te kunnen lossen. De illegale verrichtingen van de KP-Zuid betroffen onder andere het buitmaken van distributiebonnen en wapens, en sabotage van het benzinespoorlijntje van Feijenoord naar Pernis ter hoogte van de Zuiderbegraafplaats in Rotterdam-Zuid. Twee gebeurtenissen die plaatsvonden in de tijd dat de ploeg slechts uit vier leden bestond springen eruit: de overval op het Huis van Bewaring aan de Bergstraat achter het Gerechtsgebouw aan de Noordsingel op 6 juni 1944 en de actie die een maand later werd ondernomen om aan distributiebonnen te komen.³⁰⁶

Op 6 juni 1944, *D-day*, werd door de gezamenlijke knokploegen in Rotterdam een actie ondernomen om een zeventiental illegale werkers, met name van de groep Je Maintiendrai, te bevrijden uit het Huis van Bewaring. Van vier van de gevangenen was het lot al bepaald: zij zouden binnen enkele dagen gefusilleerd worden, een vonnis dat al uitgevoerd had moeten worden, maar door het optreden van de onderdirecteur van het Huis van Bewaring, Van Marle, vertraagd was.³⁰⁷ Van Marle nam contact op met de KP-leiding en gaf de nodige aanwijzingen over het gebouw aan de Noordsingel, dat niet onder politiebewaking stond. Het was de stedelijke KP-leider Esmeijer die het bevrijdingsplan maakte. Van de ploeg uit Rotterdam-Zuid deden Engberts en Roubos mee.³⁰⁸ 's Avonds om omstreeks half zeven begon de actie. De knokploegleden vertrokken met een kleine bestelauto uit Katendrecht. Gelukkig wisten zij de Duitse autocontrole bij het Stieltjesplein zonder moeilijkheden te passeren. Esmeijer had zich tijdens de rit in SS-uniform gestoken. Toen zij bij het Huis van Bewaring arriveerden, vroeg hij de directeur te spreken. De andere knokploegleden overmeesterden ondertussen de portiers en borgen hen op in de nabijgelegen garage. Na ook de twee cipiers en het gezin van de directeur opgesloten te hebben in de badcellen, begaven de mannen zich naar de gaanderijen, overrompelden de bewakers, ontnamen de directeur de sleutels en sloten hen op bij de andere, zojuist achter slot en grendel gezette cipiers. Vervolgens werden de 17 gevangenen bevrijd, onder anderen door Engberts en Roubos. Nadat enkele gevangenen via de hoofdingang veilig de bestelauto, die in een zijstraat geparkeerd was, hadden bereikt, stond het volgende groepje op het punt te vertrekken toen er plotseling een bestelauto voor de hoofdingang arriveerde met nieuwe gevangenen. De knokploegleden vluchtten met de bevrijde gevangenen via de achteruitgang en de directeurswoning. Buiten werden zij opgewacht door koeriers en koeriersters, die hen naar veiliger oorden brachten. Engberts en Roubos fietsten via de Maasbruggen naar Rotterdam-Zuid om hun wapens aan Bitter te overhandigen.³⁰⁹ Door deze spectaculaire bevrijding wisten

verscheidene illegale werkers te ontsnappen tegen wie ter berechting al een aanklacht was ingediend.³¹⁰

Na het succes van die 6e juni maakte Engberts ruim een maand later het plan om het distributiekantoor in Schalkwijk te kraken. In juli vertrokken Engberts, Bitter, Van der Waal en Roubos per auto. In IJsselstein brachten ze een bezoek aan een café om het plan nog even door te nemen. Tegenover dat café bleek echter het plaatselijke distributiekantoor gelegen te zijn, dat bemand was door een aantal politieagenten. Na een overval op een distributiekantoor in het nabijgelegen Schoonhoven, gepleegd door de knokploegen van Esmeijer en Van der Stoep – een actie waarover *déze* ploeg, ondanks het feit dat zij regelmatig samenwerkten, niet was ingelicht – was de politie in de omliggende plaatsen namelijk extra alert geworden. Toen de agenten vanuit het distributiekantoor de KP'ers het café zagen binnengaan, roken zij onraad. De NSB-burgemeester, Henri Moot, die in de buurt was, gewaarschuwd door zijn vrouw die een paar keer een 'verdachte' auto voorbij had zien rijden, stuurde twee agenten naar het café. Binnengekomen liepen ze naar de KP'ers toe waarna Bitter als eerste zijn pistool trok en ook de andere mannen hun schietgerei niet ongebruikt lieten. Bij dit vuurgevecht werden de twee agenten geraakt. Toen de KP'ers de benen namen, werden zij onder vuur genomen, onder anderen door de NSB-burgemeester. Met pijn en moeite, maar zonder geraakt te worden, slaagden ze erin hun auto te bereiken en weg te komen, maar in de buurt van Utrecht kregen ze autopech. Noodgedwongen brachten ze de auto naar een garage voor reparatie, en na een bezoek aan een kennis van Bitter in Utrecht namen ze de trein naar Rotterdam.³¹¹ Van de mislukking van deze onderneming werd de les geleerd dat er op het gebied van de illegale activiteiten een betere samenwerking tussen de knokploegen tot stand moest komen.³¹² Na de

Klaas Boender, Arie Verolme en Jan de Geus, leden van de Knokploeg Rotterdam-Zuid

mislukte poging om het distributiekantoor te kraken, werd Engberts als ploegleider afgezet. Bitter vond dat Engberts, geconfronteerd met de twee agenten in het café, alerter had moeten optreden. Bitter nam zelf het roer over, wat door de overige leden geaccepteerd werd.³¹³ Engberts zette zijn werk in ander illegaal verband voort.

Eén van de ontmoetingsplaatsen van de knokploegleden in deze tijd was het ‘tuindershuis’ (zoals dat door de leden van de KP-Zuid werd genoemd) van de familie J. van der Vorm aan de Smeetslandschedijk 246 in IJsselmonde. Hier vonden de KP'ers onderdak en in de loop van 1944 werden er regelmatig voorbereidingen getroffen voor illegale activiteiten. Het tuindershuis werd tevens gebruikt als opslagplaats, onder meer voor (gedropte) wapens. Bij de nabijgelegen bakkerij van de familie Timmers aan de Hordijk werden regelmatig schietoefeningen gehouden. Deze vonden plaats onder leiding van (onder andere) Hans van der Meulen, de wapenmeester van de KP-Zuid. Na verloop van tijd sloot Jaap Timmers, de zoon van de bakker, zich bij deze knokploeg aan.

4.5 Opname in het Landelijk Knokploegenverband

In de zomer van 1944 werd de knokploeg Rotterdam-Zuid officieel opgenomen in het Landelijk Knokploegenverband (LKP); voortaan ressorteerde zij onder de stedelijke KP-commandant Esmeijer. Eén van de voordelen hiervan was dat er een betere communicatie tot stand kwam tussen de verscheidene knokploegen. Dat dit nodig was, blijkt wel uit de gebeurtenissen in IJsselstein. Volgens Roubos was het met name Esmeijer, die vond dat de KP-Zuid officieel opgenomen moest worden in het LKP-verband.³¹⁴ De basis hiervoor was al gelegd. Overigens was omstreeks deze tijd de samenstelling van de KP-Zuid aan verandering onderhevig, en kwantitatief breidde de ploeg zich flink uit. Uiteindelijk telde de ploeg ruim dertig leden waaronder zes koeriersters. Intussen was de periode van kleiner illegaal werk, zoals uit het voorgaande blijkt, afgesloten en werden de leden van de KP-Zuid regelmatig betrokken bij het zogenaamde ‘grotere werk’.

De KP-Zuid werd al snel na de opname in het LKP-verband versterkt door de komst van een aantal illegale werkers, vooral van het eiland Goeree-Overflakkee. Deze groep had zich al bekwaamd in het illegale werk door de verspreiding van illegale kranten en hulp aan onderduikers. Nadat de bezetter ook in die streken harder was gaan optreden tegen de illegaliteit, trok een aantal illegale werkers naar Rotterdam. Eén van hen was Jan de Geus (Jan Par) die na enkele arrestaties van illegale werkers op de Zuid-Hollandse Eilanden naar Rotterdam vertrok en zich na enige tijd aansloot bij de KP-Zuid. Op den duur tijd kwamen meer mensen van de eilanden en ten zuiden van Rotterdam gelegen plaatsen zoals Rhooen en Poortugaal de gelederen versterken. De belangrijkste representanten van deze groep waren Cor van Seters, Klaas Boender, Henk Huisman en de broers Joop en Arie Verolme. In deze tijd kreeg de KP-leider Kees Bitter, die aan een steeds grotere groep leiding moest geven en de

beschikking wilde hebben over een eigen hoofdkwartier, enige assistenten naast zich. Eduard Schilderink (Noor), die als illegaal werkzaam was geweest in Doetinchem en Den Haag, werd door de Rotterdamse KP-leiding naar Rotterdam-Zuid gestuurd. Schilderink werd op 9 april 1905 in Doetinchem geboren als zoon van gereformeerde ouders. Bij het uitbreken van de oorlog was hij in zijn geboorteplaats werkzaam als woninginrichter en meubelmaker. Toen het illegale werk daar te gevaarlijk voor hem werd, vertrok hij naar een onderduikadres in Den Haag, waar hij van april tot begin september 1944 bij de familie Nieuwland verbleef. Uit veiligheidsoverwegingen sprak hij zelden met deze mensen over het illegale werk, maar eenmaal, nadat hij iemand had geliquideerd, praatte hij daarover en vroeg hij zich af of deze prijs niet te hoog was. Op maandag 4 september 1944 bezocht hij in Rotterdam de vergadering van LKP-leiders in verband met de berichten dat de geallieerden in aankomst waren. Een dag later, op Dolle Dinsdag, was hij op zijn hoofdkwartier in de Buys Ballotstraat 5 in Den Haag. Op die dag was hij betrokken bij enige schermutselingen in het Bezuidenhout.³¹⁵ Toen het ook in Den Haag te gevaarlijk werd, verhuisde hij naar Rotterdam. Vóór zijn vertrek werd nog gezamenlijk op zijn onderduikadres psalm 91 gelezen, waarvan de woorden 'Wie in de schuilplaats des Allerhoogsten is gezeten, vernacht in de schaduw des Almachtigen' hem bemoedigden en hem de zekerheid gaven dat hij door moest gaan.³¹⁶ Reeds vóór hij uit Den Haag vertrok, kwam hij geregeld naar Rotterdam om er aan het illegale werk deel te nemen. Na samengewerkt te hebben met Esmeijer, sloot hij zich bij de knokploeg-Zuid aan. Bitter wilde graag iemand bij zich die de boel kon leiden, en volgens hem was Schilderink daar de geschikte persoon voor, niet in de laatste plaats door de rustige indruk die hij maakte op de andere knokploegleden.³¹⁷

Eduard Schilderink, opvolger van Bitter als leider van de KP Rotterdam-Zuid, 1944-1945

De motieven als van Schilderink om zich bij de LKP aan te sluiten, vinden we bij de meeste leden van de KP-Zuid terug. Schilderink was gereformeerd en dat bepaalde zijn optreden. Bij besprekingen of gevaarlijke acties ging hij altijd voor in gebed, iets wat door de meeste leden van de ploeg geaccepteerd werd, maar het gebeurde ook wel eens dat er door één van de KP'ers een flauwe opmerking over werd gemaakt. Enkelen van hen verbleven in die jaren op wisselende onderduikadressen, waar men zich moest aanpassen aan de bewoners. Dat gold ook voor de van Goeree-Overflakkee afkomstige Jan de Geus, die enige tijd bij een streng gereformeerd gezin was ondergedoken, waar

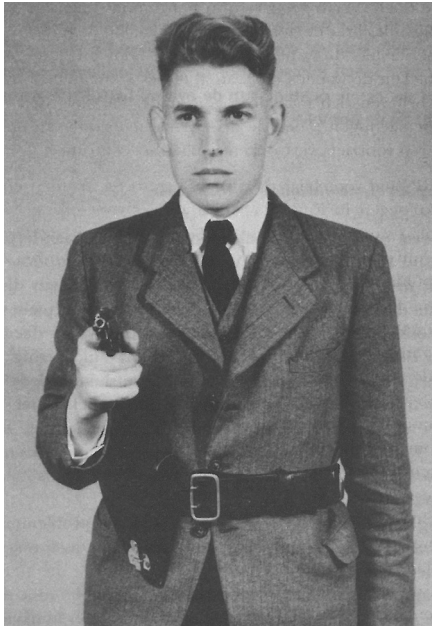
men vaak uit de Bijbel las. Dat dit hem niet ontgaan was, bleek na het gezamenlijk gebed dat altijd werd gehouden na afloop van belangrijke acties. De Geus sprak dan de woorden: ‘En de heuvelen van Flakkee, zij zullen juichen, halleluja.’³¹⁸ De top van de KP-Zuid werd versterkt door een derde persoon, die van alle zaken op de hoogte moest zijn, maar niet per se een ‘vechter’ hoefde te zijn. Via Frans de Wit kwam Pieter Jacobus Blik (Koos) bij de KP-Zuid. Blik werkte daar als een soort chef-staf onder Schilderink. Blik, geboren op 18 maart 1911 in Rotterdam, had een hoge maatschappelijke positie.³¹⁹ Hij was onder meer werkzaam geweest bij het Centraal Bureau van het Nederlandsch Landbouw Comité, en had in Rotterdam contact met leidende kringen. Het was Blik die er voor zorgde dat de KP-Zuid een eigen hoofdkwartier kreeg. Hij had contacten met de directie van de bierbrouwerij Oranjeboom, die genegen bleek te zijn ruimte af te staan voor de illegaliteit. Door de uitbreiding van de top zowel als van de ploeg werd het steeds noodzakelijker geacht dat de knokploeg over voldoende bewaarde koeriersters kon beschikken voor zaken zoals berichtgeving en kleine wapentransporten. Het waren de koeriersters J.H. Berrevoets (Molly), J.C. Elffers (Jopie), A. Molenaar (Adry), E.C. van der Meulen (Bep), en H. Smit (Hilly) die ertoe bijdroegen dat alles goedverliep. Adry, Molly en Jopie waren werkzaam op de christelijke huishoudschool aan het Ericaplein in Rotterdam-Zuid.

4.6 De overval op het Haagsche Veer

Voor de geschiedenis van het verzet in Rotterdam werd dinsdag 24 oktober 1944 een gedenkwaardige dag. Op deze dag werd een door Esmeijer ingenieus bedacht plan onder zijn leiding ten uitvoer gebracht.³²⁰ De dag was voor het verzet niet bepaald succesvol begonnen. Al vroeg had bij de Statentunnel een vuurgevecht plaatsgevonden. De KP was namelijk ter ore gekomen dat twee SD'ers wilden onderduiken. Deze twee hadden contact gezocht met de LKP-Rotterdam, die zij als tegenprestatie voor hun hulp een aantal belangrijke documenten zouden geven. De documenten zouden bij de tunnel, op de hoek van de Walenburgerweg, overhandigd worden. Toen de knokploegleden daar aankwamen, bleek het een val te zijn en ontstond er een schietpartij. Eén van de KP'ers en een SD-officier lieten het leven en twee KP'ers werden gearresteerd. Ondanks deze tegenslag riep Esmeijer 's middags zijn manschappen bijeen ter uitvoering van het plan om uit het politiebureau aan het Haagsche Veer een groot aantal gevangenen te gaan bevrijden.³²¹ Deze actie zou gerealiseerd worden door een gezamenlijk optreden van de knokploegen. Ook de KP-Zuid zou acte de présence geven.

Hilde, een koerierster, kwam met het verzoek of Bitter om drie uur met twee man naar de stad wilde komen, voorzien van wapens en Duitse uniformen. Als KP-leider moest Bitter twee mannen uit de KP-Zuid uitkiezen om aan deze overval mee te doen. Als eerste vroeg hij De Geus mee te gaan, die er meteen voor te vinden was. Roubos, die al eerder had deelgenomen aan de gevangenenbevrijdingsactie op de Noordsingel

en inmiddels een aardige staat van dienst had opgebouwd, wilde niet mee daar hij op dat moment niet geheel in orde was.³²² Bitter moest dus op zoek naar een ander. Hij had Jan van der Waal op het oog, maar deze was niet thuis. Als hij geen vervanger vond, zou de KP-Zuid een slechte indruk kunnen wekken. Uiteindelijk viel zijn keus op zijn studievriend Eddy Engelkes. Deze was bereid om mee te doen. Vervolgens werd in het tuindershuis alles in orde gemaakt. Molly Berrevoets haalde de uniformen en de andere koeriersters de wapens.

Jan de Geus als lid van de Knokploeg Rotterdam-Zuid

Toen Bitter, Engelkes en De Geus gereed stonden, bleken de wapens niet van al te beste kwaliteit te zijn. Adry Molenaar en Hilly Smit begaven zich naar de zogenaamde 'Parallelgroep' om wat beters te bemachtigen.³²³ Toen de drie knokploegleden ten slotte van behoorlijke wapens waren voorzien, vertrokken ze naar de Christelijke Ambachtsschool aan de Gordelweg waar alle deelnemers werden opgewacht door Esmeijer.³²⁴

Zoals de KP-Zuid voor haar mensen had gezorgd, hadden ook de andere knokploegen hun zaakjes voor elkaar. Zodoende kon het plan van Esmeijer, waar totaal twintig KP'ers aan mee zouden doen, ten uitvoer gebracht worden. De kantinebaas van het hoofdbureau van politie was ook bij het complot betrokken. Hij had zijn huis, dat grensde aan de kantine, ter beschikking gesteld om als toegangspoort tot het gebouw te fungeren. Om zeven uur hadden de KP'ers zich

aldaar verzameld. Eén van hen was verkleed als wachtmeester van de Staatspolitie en vier anderen, onder wie De Geus en Engelkes van de KP-Zuid, als SS'ers. De als wachtmeester van de Staatspolitie verklede KP'er belde de hoofdbewaker op met de mededeling dat vier man van de SS zouden komen voor controle, en de hoofdbewaker trapte erin. De KP'ers verlieten de woning van de kantinebaas en belandden via de kantine en de gang voor de deur van de gevangenis. Hier aangekomen, werden achtereenvolgens een drietal agenten, vier Landwachters en een aantal bewakers in bedwang gehouden. Snel werden met de sleutels, die één van de KP'ers had weten te bemachtigen, de celdeuren geopend en begon de aftocht via de kantine. Vervolgens verlieten 43 bevrijde gevangenen, twee politiemannen en een kantinebeheerder, die de grond te warm onder de voeten was geworden, en 19 KP'ers het gebouw en liepen richting Hofplein. Even later hoorden ze het alarm loeien. Op tijd stapten ze in de op het Hofplein gereedstaande bestelwagens en personenauto's en verdwenen naar een

schoolgebouw elders in de stad, waar ze werden opgewacht door een aantal LO'ers die verder zorg voor hen droegen.³²⁵ Na deze geslaagde actie vertrokken de KP'ers naar hun respectieve onderduikadressen. De volgende ochtend kwamen Bitter en Engelkes het goede nieuws in het tuindershuis aan de Smeetslandschedijk vertellen. De gespannenheid was nog van hun gezicht af te lezen. De Geus was er nog niet; hij lag waarschijnlijk nog op zijn onderduikadres aan de Provenierssingel te slapen. Hilly Smit en Adry Molenaar gingen hem opzoeken om hem van kleren te voorzien. Toen zij daar aankwamen, was hij verzonken in een diepe slaap. Op de grond lag het SS-uniform en ernaast een koffer vol wapens en andere buitgemaakte attributen.³²⁶

Zo was de overval op het Haagsche Veer een groot succes geworden. Meer dan veertig mensen, onder wie 35 politieke gevangenen, hadden hun vrijheid herkregen. Onder hen bevonden zich echter ook enkele niet te vertrouwen personen, zoals een man die de SD wilde inlichten over wat hij van de overval en de deelnemers had gezien. De KP was dit te weten gekomen via een informant die op de Aussenstelle werkte. Op 3 november werd deze verrader, Jacobus van Zon, door één van de leden van de knokploeg van Jos de Groot neergeschoten, waarna hij in het Coolsingelziekenhuis terecht kwam. Dezelfde avond kreeg hij nog bezoek van twee in burger geklede KP'ers, die voorgaven van de Sipo te zijn en werd hij doodgeschoten. Als represaille voor de overval op het Haagsche Veer werd de volgende dag een aantal mensen gefusilleerd, onder wie de twee KP'ers die op de ochtend van de overval betrokken waren bij het vuurgevecht bij de tunnel.³²⁷

4.7 De overval op het distributiekantoor in IJsselmonde

Na de overval op het distributiekantoor op het Afrikaanderplein, die op 8 augustus 1944 was gepleegd en die de op één na grootste buit aan levensmiddelenkaarten opleverde uit de tijd van de bezetting, was het gebrek aan distributiebonnen niet meer zo groot.³²⁸ De kraak op het Afrikaanderplein werd uitgevoerd door leden van verschillende knokploegen. Ook Eduard Schilderink deed eraan mee, maar verder was de inbreng van de KP-Zuid gering. In 1945 werd opnieuw een overval gepleegd, waarbij uitsluitend leden van de KP-Zuid betrokken waren, en wel op het distributiekantoor in IJsselmonde. De deelnemers aan deze kraak, die onder leiding stond van Schilderink en Rudolf Pontier, waren Arie Verolme, Hans van der Meulen, Piet Roubos, Frans de Wit en Jan de Geus.³²⁹

De vraag is waarom men juist nu de problemen wat betreft de distributievoorziening opgelost leken te zijn toch nog een dergelijke actie ondernam. In januari 1945 was het Centraal Distributiekantoor voor de laatste keer in de oorlog overgegaan tot de uitgifte van een bonkaart. Het probleem was nu: hoe men de duizenden mannen die bij de razzia's van 10 en 11 november 1944 waren opgepakt en later weer ontsnapt waren, en om die reden hun distributiebonnen niet durfden af te halen bij het distributiekantoor, aan kaarten kon helpen. Voor hen sprongen de knokploegen in

de bres. Het was de LKP-Rotterdam die begin januari de hand wist te leggen op een grote hoeveelheid distributiebonnen. De buit bleek uit maar liefst 40.000 bonkaarten te bestaan. Daar de distributiedienst een afgepast aantal bonnen had ontvangen en de KP'ers de 'gewone' bevolking niet in moeilijkheden wilden brengen, werd de helft teruggegeven. Toen medio januari echter bleek dat de LO 1.500 bonkaarten tekort kwam, zou de KP-Zuid actie ondernemen om dit probleem op te lossen.³³⁰

Het Hoofdbureau van Politie, tevens gevangenis, aan het Haagsche Veer te Rotterdam, op de achtergrond de Delftsche Poort, april 1941

Op 26 januari 1945 trok Schilderink er met een aantal KP'ers op uit om het distributiekantoor aan de Bovenstraat 113 in IJsselmonde te kraken. Rond half twee betraden de KP'ers, van wie er drie gewapend waren, het distributiekantoor, waar de aanwezigen te verstaan werd gegeven hun handen omhoog te steken. Nadat zij in de keuken en de wc waren opgesloten, werd aan één van de personeelsleden de sleutel van de kluis gevraagd. Toen de KP'ers te horen kregen dat deze in het bezit was van de kassier, die niet aanwezig was, haalden ze van alles overhoop om de reservesleutel te vinden, maar tevergeefs. Ze vertrokken zonder distributiebonnen.³³¹

Nog geen week later, op 31 januari, werd opnieuw actie ondernomen om aan bonkaarten te komen. Schilderink en Pontier maakten samen het plan.³³² 's Ochtends om half twaalf vertrokken de KP'ers per fiets naar de Bovenstraat om (in burger) de overval uit te voeren. Ook nu werden het personeel en een aanwezige bezoeker opgesloten. Vervolgens schakelden de KP'ers de alarmschel uit en rukten de snoeren

uit de telefoons, waarna ze de kluis, waar de sleutel nu wèl op zat geheel leeghaalden. Nadat ze het kantoor hadden gesloten, vertrokken ze zo snel mogelijk per fiets om de distributiebonnen naar het hoofdkwartier aan de Groene Zoom te brengen.³³³ Door deze actie was de LO weer uit de problemen en had de KP-Zuid aan haar plicht voldaan.

4.8 Liquidaties

In de vorige paragrafen werd ingegaan op door de knokploegen gepleegde overvallen; een andere activiteit van de LKP was het uitvoeren van liquidaties. Deel II van dit proefschrift is geheel gewijd aan dit onderwerp. In deze paragraaf beperk ik mij tot liquidaties waarbij de Knokploeg Rotterdam-Zuid was betrokken. Op de liquidatielijst die de LKP-Rotterdam bijhield staat onder het kopje 'executie' dat het hoofdkwartier in 18 gevallen de uitvoering aan de KP-Zuid heeft opgedragen. Volgens de lijst werden aan de (knok)ploegen in totaal 134 opdrachten verstrekt, waarvan er 43 slaagden.³³⁴ Van het aan de KP-Zuid toegewezen aantal personen zijn er slechts drie geliquideerd, een crimineel, een Landwachter en een verraadster. In de meeste andere gevallen werd zelfs geen poging tot liquidatie ondernomen. Leden van de KP-Zuid waren overigens bij meer liquidaties betrokken, maar de namen van deze personen ontbreken op de genoemde lijst.

Binnen de KP-Zuid verrichtte Wijnand Clements Sparreboom recherchewerk. Als het hoofdkwartier van de KP-Zuid om gegevens verlegen zat, was hij het die op onderzoek uitging. Hij schaduwde verdachte personen, kwam via een relatie aan gegevens uit het bevolkingsregister en had tevens contacten met een medewerker van het recherchebureau. Zodoende wist hij het hoofdkwartier veelal goed in te lichten.³³⁵ In februari 1945 willigde de KP-Zuid een verzoek in bij de LKP-Rotterdam om over te mogen gaan tot liquidatie. De knokploeg had een rapport opgesteld over de zwarthandelaar, SD-handlanger en roofovervaller Steketee.

Johannes Steketee, geboren op 23 februari 1916 te Tholen, was bij het uitbreken van de oorlog werkzaam als bakker in Rotterdam. Hij woonde aan de Maashaven.³³⁶ Met het verstrijken van de oorlogsjaren koos 'Jantje', zoals hij werd genoemd, voor een meer lucratieve broodwinning. Hij ging zich bezighouden met de zwarte handel, juist in een tijd dat de nood het hoogst was onder de bevolking. In die tijd viel er voor een zwarthandelaar veel geld te verdienen. Zowel de politie als de illegaliteit poogden dit kwaad uit te bannen, op den duur met steeds strengere maatregelen. Toch bleef het optreden van de politie tegen zwarthandelaren weinig succesvol. Daarom werden er contacten gelegd tussen de KP-Zuid en de politie. De samenwerking om dit probleem op te lossen kwam concreet tot uiting bij de liquidatie van Steketee.

Jantje Steketee was de spil van een dievenbende die opereerde op het Noordereiland en in Rotterdam-Zuid. Hij werkte ook samen met de SD, waaraan hij veel inlichtingen verstreekte; hij was namelijk vrij goed op de hoogte van hetgeen zich afspeelde in

de illegaliteit, in het bijzonder bij de BS.³³⁷ Door zijn contacten met de SD belandde hij, nadat hij door de Nederlandse politie was gearresteerd, bij diezelfde SD, die hem direct weer op vrije voeten stelde. Het was namelijk zo dat de SD desgewenst altijd om uitlevering van een arrestant kon vragen. En Steketee had zowel bij de SD als bij de politie enige corrupte vrienden. Nadat hij gearresteerd was en op het bureau Sandelingplein vastgezet was, waarschuwde een corrupte medewerker van de politie de SD. Op zijn beurt vroeg de SD om uitlevering. Daar dit al enkele keren was gebeurd, begon deze gang van zaken zowel de politie als de illegaliteit in Rotterdam-Zuid steeds meer dwars te zitten. In februari bracht de KP-Zuid rapport uit aan de LKP-Rotterdam, met het verzoek tot liquidatie. Als dit verzoek ingewilligd zou worden, zou de KP-Zuid tot actie overgaan.

In februari 1945 werd de jacht op Steketee geopend. De KP-Zuid had één van haar mensen belast met het opsporen van deze verdachte. Steketee werd op 17 februari getraceerd in café De Roef op de Putschelaan. Daar de knokploeg op dat moment nog geen toestemming had hem te liquideren werd de politie getipt. Een rechercheur van het bureau Sandelingplein nam de zaak in handen, waarna Steketee gearresteerd werd. De arrestant had op dat moment veel geld op zak, benevens papieren waarop de SD vermeld was; dit alles kwam in handen van de politie. Toen

Herbert Römer, SD-Unterscharführer, werd op 5 maart 1945 samen met SS-Unterscharführer Arnoldus Koster doodgeschoten. Als represaille werden op 12 maart twintig mannen op de Pleinweg gefusilleerd

hij opgesloten was, tipte de politie op haar beurt de KP-Zuid dat de arrestant op 20 februari om een uur of twee op transport zou worden gesteld naar de Aussenstelle. Zodra de KP-Zuid zou horen dat de LKP-Rotterdam het licht op groen had gezet, zou de leiding deze zaak persoonlijk opknappen. Op 20 februari rond een uur of half vier werden de deuren van het bureau Sandelingplein geopend om de arrestanten Jantje Steketee en Karel de Jong per arrestantenwagen weg te voeren.³³⁸ Op het moment dat Steketee het bureau verliet werd hij door Rudolf Pontier koelbloedig in het hoofd doodgeschoten.³³⁹ Op het moment van de liquidatie maakte zijn medegevangene Karel de Jong, beter bekend onder de naam 'Karel'tje SD', een crimineel uit Katendrecht en eigenaar van enige bordelen, van de gelegenheid gebruik om te ontsnappen. Zo succesvol als de liquidatie verliep, zo groot was de domper van de ontsnapping van De Jong, zowel voor de

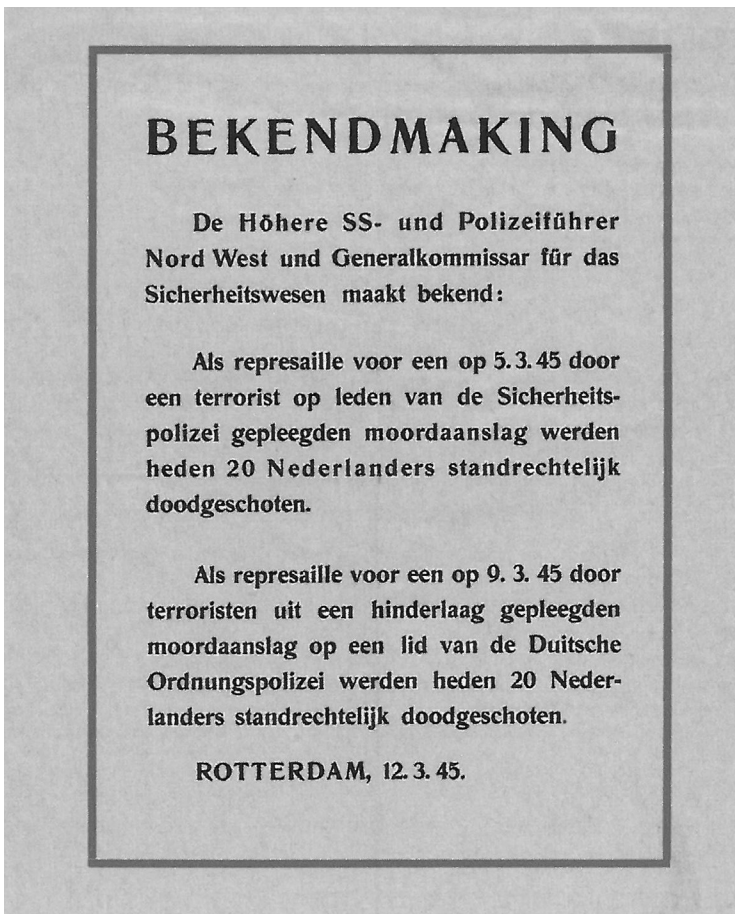
politie als voor de KP-Zuid. De Jong was na zijn ontsnapping direct naar de woning van Steketee gegaan en had diens vrouw beloofd de moord op haar man te wreken door middel van zijn relaties bij de SD. Groot was de opluchting, toen het bericht doorkwam dat de voortvluchtige twee dagen later gearresteerd was en uitgeleverd aan de Feldgendarmerie. Het belangrijkste was dat de bende van Steketee door deze actie was uitgeschakeld.³⁴⁰

Op 9 maart 1945 mislukte de poging van de KP-Zuid om de leider van de Productieslag, de NSB'er Adrianus van Breemen te liquideren. Deze 42-jarige gehuwde Landwachter die in Vreewijk aan het Meiland woonde, werd vlakbij zijn woning aan het Vonder 's ochtends om acht uur door het hoofd geschoten en zwaar gewond opgenomen in het Zuiderziekenhuis.³⁴¹ Een wél geslaagde liquidatie van de KP-Zuid op een Landwachter was die op de 26-jarige Arie Blokland, een landbouwer uit Stellendam. Op 20 maart 1945 verstrekte de LKP-Rotterdam de opdracht. Vier dagen later werd Blokland door enkele knokploegleden, rijdend op een fiets, 's ochtends om tien uur op de Piet Heynsbrug in Delfshaven doodgeschoten.³⁴² Kort voor de bevrijding, op 1 mei, werd door de KP-Zuid voldaan aan de op 31 maart verstrekte opdracht om Cornelia Martina Huijzer-de Hees te liquideren. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht is verstrekt met als reden: 'verraad de Jong' (welke De Jong bedoeld wordt is niet bekend). De 29-jarige Cor de Hees werd om omstreeks 13.30 uur in haar woning aan de Groepstraat 37b in het hoofd geschoten met de dood als gevolg.³⁴³

Op bovengenoemde liquidaties van de KP-Zuid, die bijna alle in Rotterdam-Zuid ten uitvoer werden gebracht, volgden van de kant van de bezetter geen represailles. Maar behalve door de KP-Zuid werden in dit stadsdeel ook aanslagen gepleegd door leden van andere verzetsgroepen en – mogelijk – buiten de kaders opererende individuen, waarop wel represailles volgden.³⁴⁴

Op 5 maart 1945 werden op de Pleinweg de 21-jarige *SD-Unterscharführer* Herbert Römer en de 22-jarige Rotterdamse *SS-Unterscharführer* Arnoldus Johannes Koster, werkzaam op het Einsatzkommando Rotterdam, door onbekenden doodgeschoten. De eerstvolgende dagen bleven represailles uit, totdat op 9 maart Dietrich Desselberger, een *Oberwachtmeister* van de *Ordnungspolizei* op het Hofplein neergeschoten werd door een lid van de Motordienst van de LKP-Rotterdam.³⁴⁵ Deze verzetsman, die volgens eigen zeggen belastend materiaal bij zich had, schoot uit vrees te worden opgepakt, Desselberger dood.³⁴⁶ De gevolgen van deze acties waren verstrekkend. Op de ochtend van 12 maart werden naar aanleiding van het neerschieten van Desselberger op de plaats van de aanslag twintig mannen, allen Todeskandidaten, gefusilleerd. Nog geen uur later, om tien uur, arriveerden op de Pleinweg enkele bussen met manschappen van de *Ordnungspolizei*, gevolgd door een bus met twintig gevangenen uit de cellenbarakken in Scheveningen en het Haagsche Veer, die gefusilleerd zouden worden om de schietpartij van 5 maart te wreken. De twintig mannen werden voor het vuurpeloton geleid – op de Pleinweg, bij de Goereschestraat – en doodgeschoten. Op last van de bezetter moesten de lijken tot de avondschemering

inviel blijven liggen.³⁴⁷ Om de bevolking te intimideren werden van de fusillade affiches in de stad opgehangen. De KP-Zuid had nog gepoogd deze represaillemaatregel te voorkomen. De illegaliteit was er reeds van op de hoogte dat de Duitse bezetter maatregelen zou nemen. De KP-Zuid verschanste zich op de Pleinweg, nabij het Zuidplein, in portieken en op de daken. Als de bezetter tot represaille over zou gaan, zouden de knokploegleden gewapend met pistool en handgranaat proberen paniek te veroorzaken. In de verwarring die zou ontstaan, zouden de te fusilleren personen kunnen vluchten. Na lange tijd verdekt opgesteld te hebben gestaan, kreeg de knokploeg het bericht dat eventuele represailles voorlopig uitgesteld zouden worden. Onverrichterzake verliet zij de Pleinweg...³⁴⁸

Bekendmaking door Rauter van het als represaille doodschieten van twintig personen op de Pleinweg en eenzelfde aantal op het Hofplein, 12 maart 1945

De Haagse knokploeg

5.1 Ontstaan en samenstelling

Eind september 1944 voegde zich bij de Knokploeg Rotterdam-Zuid een Haagse ploeg onder leiding van de 21-jarige student Chris Cattel, illegaal Erik genoemd.³⁴⁹ De meeste leden van deze groep hadden de middelbare school doorlopen; enkelen waren student. De meesten kenden elkaar van de Dalton-HBS en doordat zij bij elkaar in de buurt woonden (de Haagse Vogelbuurt). Deze knokploegleden waren tussen de 18 en 25 jaar. Wat hun godsdienstige achtergrond betreft: enkelen waren rooms-katholiek of protestants, maar de meesten hingen geen bepaalde godsdienst aan.

Cattel was de stuwende kracht en de grondlegger van deze knokploeg. Reeds in het voorjaar van 1944 was hij begonnen een ploeg te vormen. Willem de Zanger (Flip), een collega van hem op het ministerie van Handel en Nijverheid, afdeling keramiek, waar beiden in de buitendienst werkzaam waren om controles uit te voeren, werd al snel door hem benaderd om samen illegaal werk te gaan doen. De grondgedachte van Cattel was een ambulante ploeg op te richten om overal in het land het zogenaamde ‘zwaardere’ werk zoals overvallen op distributiekantoren uit te voeren. Hiervoor moesten zij de beschikking krijgen over enige auto’s, eventueel motorfietsen en benzine. Sinds het voorjaar van 1944 was Cattel bezig geweest om dit voor elkaar te krijgen. Doordat hij en De Zanger op het ministerie werkten, waren ze in het bezit van speciale *Ausweise* en zo konden ze overal ongehinderd controles uitvoeren. De ploeg voerde in deze begintijd enkele acties in Den Haag uit, waaronder het liquideren van een verrader.³⁵⁰ Op Dolle Dinsdag, 5 september 1944, kwamen verscheidene illegale werkers bijeen op de zolder van een arbeidershuisje in de Van Bylandtstraat 82 in Den Haag. Hier zette Cattel zijn plannen uiteen.³⁵¹ De ploeg, die op dat moment uit een twaalfstal leden bestond, werd echter reeds snel ingeschakeld als koeriersploeg voor J.A. van Bijnen (Frank), de Landelijk Sabotagecommandant (LSC).³⁵² Van Bijnen had Cattel, die hij reeds kende, gevraagd of hij zijn ploeg voor dit werk beschikbaar wilde stellen; zij beschikte immers over enige auto’s, voorraden benzine en de onontbeerlijke *Ausweise*.

In de weken die volgden, werd de Haagse illegaliteit steeds opnieuw geconfronteerd met berichten dat verzetsmensen door de SD waren opgepakt. Men vond het

Johannes van Bijnen, de Landelijk Sabotagecommandant, 1944

Chris Cattell, leider van de Haagse knokploeg, 1944

onverantwoord deze ploeg – die bekend kwam te staan onder de naam ‘de Haagse knokploeg’ (ofschoon zij voornamelijk als koeriersploeg zou optreden) – nog langer in Den Haag te laten opereren. Eind september vertrokken de knokploegleden per auto en motorfiets naar Rotterdam, waar ze de eerste dagen op een boerderij in Hillegersberg doorbrachten. Maar omdat hier de knokploeg van Jos de Groot was gestationeerd die dit gedeelte van de stad bestreek waren ze er niet welkom. Op initiatief van Esmeijer togen ze naar Charlois, waar ze zich als min of meer zelfstandige groep vestigden.³⁵³

De komst van de Hagenaars stelde de KP-leiding in Rotterdam-Zuid voor problemen: waar moesten zij gehuisvest worden en wat voor opdrachten kon men hen toevertrouwen? Schilderink had reeds bij hun komst de nodige bezwaren. Alleen al het feit dat enkelen van hen argeloos met een auto en een motorfiets door de Maastunnel reden en zich kwamen melden op het hoofdkwartier van de KP-Zuid bij de bierbrouwerij Oranjeboom, wekte argwaan.³⁵⁴ Volgens Schilderink, die min of meer de leiding had (naast Kees Bitter, die meer de grote lijnen in het oog hield), was het een stelletje niet erg gedisciplineerde KP'ers, die een gevaar voor hun omgeving zouden kunnen opleveren.³⁵⁵

De Haagse knokploeg bestond behalve haar leider Chris Cattell uit Ernst Cornelius, Bernard Cramer (Remarc), Segundo Ecury (Boy), Rein Goedheer, Ab Judell (Bill), Adrie Knijff, de broers Hans en Ron Koomen (Ronnie), Piet Schmidt Crans, Albert de Soet (Ab) en de Rotterdammer Willem de Zanger. De koeriersters waren: Wilhelmina Gerretsen (Helma), Ellis Maassen en Ger Pot (Connie).

5.2 Vertrek naar Rotterdam en activiteiten

Nadat enkele Hagenaars zich hadden gemeld op het hoofdkwartier van de KP-Zuid, vertrokken zij naar Charlois. Daar werden zij onder andere opgevangen door ds. Hantje de Jong van de gereformeerde Bethelkerk aan de Boergoensevliet. Wie in nood was kon bij deze predikant aankloppen. Hij wist goed welke gevaren hij liep als illegaal werker en werd daar in zijn gemeente ook voor gewaarschuwd, maar zei hij dan: ‘ik ben ongetrouwd, laat mij dat maar doen.’³⁵⁶

Ds. De Jong werd bij de komst van de Hagenaars geconfronteerd met het huisvestingsprobleem. Maar omdat Hantje naast zijn LO-werk ook in ander verband illegale arbeid verrichtte had hij relaties die hem bij de oplossing van dat probleem hielpen, zoals Koos de Jong (Bruintje), een catechisant, wiens aversie tegen de Duitsers de dominee was opgevallen. Koos de Jong, die werkzaam was bij een inlichtingendienst waarvoor ook Hantje hand- en spandiensten verrichtte, zorgde voor een aantal onderduikadressen.³⁵⁷ Bij Jan en Annie van der Pas, die ook lid waren van de gereformeerde kerk en woonachtig waren op de Pleinweg 75, vond hij een onderkomen voor een aantal Hagenaars, onder wie Piet Schmidt Crans en Rein Goedheer. De familie Breukhoven op de Pleinweg gaf onderdak aan Adrie Knijff. Voor het onderbrengen van de overige Hagenaars riep Hantje de hulp in van zijn gemeentelid Willem van der Schee, directeur van het Charlois Volkshuis. Een aantal van hen dook onder in een leeg huis aan de Wolphaertsbocht. Zo was het probleem van de huisvesting opgelost. Dit betekende echter niet dat de KP-Zuid met een gerust hart verder kon werken; immers, in zo’n gesloten gemeenschap als Charlois viel een dergelijke groep jonge mensen al snel op.

De verbindingen en contacten tussen de KP-Zuid en de Haagse knokploeg verliepen via Bitter en Schilderink, terwijl Cattel regelmatig contact onderhield met Van Bijnen. Eén van de eerste taken van de Haagse knokploeg was het verkennen van Rotterdam-Zuid. Vervolgens kregen zij onder andere tot taak het in kaart brengen van troepenbewegingen bij het spoorwegemplacement rond het complex Feijenoord-Rosestraat (vooral ’s avonds en vroeg in de morgen) en het observeren van het vervoer door de tunnel. Dit alles in het kader van de plannen die Van Bijnen had voor de bevrijding van Nederland. In zijn strategie was Rotterdam van eminent belang.

Zoals reeds gezegd, waren enkele knokploegleden in het bezit van valse *Ausweise*, onder andere van de voedselvoorziening. Dergelijke papieren waren van groot belang in een tijd waarin steeds meer mannen opgepakt werden in het kader van de arbeidsinzet. Deze legitimatiebewijzen moesten ze vaak tonen bij controles als ze van en naar Den Haag gingen in het kader van de koeriersdiensten voor Van Bijnen. Tijdens het verblijf op Charlois kreeg de ploeg weinig opdrachten van de leiding van de KP-Zuid, de taken die ze kregen waren zoethoudertjes zoals het tellen van het aantal auto’s dat de Maasbruggen passeerde. Dit wekte veel ergernis; de ploeg nam na enige weken dan ook zelf het initiatief om het een en ander te ondernemen.

‘Eén van de opdrachten van de ploeg was, zoals gezegd, alert te zijn op wat er zich

afspeelde op het treinemplacement in Feijenoord. Op een keer moest er een wagon met wapens die bij de luchtbrug aan de Kreekweg stond gekraakt worden. Daar het emplacement zwaar bewaakt werd door Duitse militairen, was het niet onmogelijk dat er een confrontatie plaats zou vinden. Die nacht zaten Annie en Jan van der Pas met Ernst Cornelius, een medisch student te wachten op de terugkeer van de jongens die dit karwei zouden klaren. Ernst had een verzameling medische instrumenten in de keuken gesteriliseerd en uitgesteld op de tafel in de zijkamer. Als alternatief voor noodverband zou er gebruik gemaakt worden van maandverband, waarvan men twee dozen bezat.³⁵⁸ Dit alles om hulp te kunnen verschaffen als er gewonden zouden vallen! Om 3 uur kwamen de jongens terug met de mededeling dat de wagon, nadat ze hem met een breekijzer gedeeltelijk opengebrouwen hadden, leeg bleek te zijn. De instrumenten werden weer opgeborgen in een vroedvrouwenkoffertje.³⁵⁹

Behalve deze kraak werden er nog andere acties door de ploeg ondernomen, zoals het opblazen van de wissels van treinen. Deze acties wekten de ergernis van Bitter en Schilderink, die binnen de kortste keren hun gezag over de Haagse ploeg volkomen kwijt waren. Bitter werd door de Haagse knokploegleden als een opgeblazen kikker beschouwd en Schilderink als een naprater van wat Bitter zei, ook als dat wartaal was.³⁶⁰ Na een paar weken, waarin de ploeg op de binnenplaats van het Charlois Volkshuis wapeninstructies – voor *Tommy guns* – kreeg van twee gedropte parachutisten, kreeg zij een opdracht van geheel andere aard: de liquidatie van een politiemann.

5.3 De liquidatie van Maarten Frikkee

Medio oktober 1944 kreeg de Haagse knokploeg van Kees Bitter de opdracht om Maarten Frikkee, hoofd-wachtmeester van de Staatspolitie en lid van het beruchte en gehate *SD-Fahndungskommando* (voorheen Groep 10), te liquideren.³⁶¹ Op verscheidene leden van dit collaborerende politieonderdeel waren al aanslagen gepleegd. Bij een aanslag op 4 mei 1942 raakte de chef van Groep 10 Jacob Bruegem voor zijn woning aan de Beatrijsstraat 60a zwaargewond. Deze liquidatiepoging werd uitgevoerd door een zelfstandig opererende verzetsman, een jonge economiestudent, die zich in 1944 zou aansluiten bij de LKP-Rotterdam. Hij voerde de actie uit op verzoek van een 'goede' inspecteur van politie.³⁶² Op 4 september 1943 volgde een aanslag van het verzet op rechercheur en NSB'er Philippus Bruijn, die op de Vroesenlaan werd doodgeschoten.³⁶³ Een jaar later, op 28 augustus 1944, opende de LKP-Rotterdam een klopjacht op de inmiddels berucht geworden Groep 10 en werden drie leden neergeschoten, van wie er een, Philippus Pikaar, direct het leven liet.³⁶⁴

In Charlois en omstreken was Frikkee een beruchte figuur die zich voor de SD verdienstelijk maakte door het aangeven van onderduikers en zogenaamde contractbrekers, mannen die in Duitsland te werk waren gesteld en tijdens hun verlof verkozen onder te duiken.³⁶⁵ Tijdens godsdienstoefeningen binnen de hervorm-

Jacob Breugem, chef Inlichtingendienst van de politie te Rotterdam, 1941-1943

Maarten Frikkee, agent van politie en werkzaam voor Groep 10, werd op 21 oktober 1944 geliquideerd

de en gereformeerde kerken luisterde hij naar de uitlatingen van de predikanten. Hadden deze een opruiend, beledigend of krenkende lading jegens de bezetter, dan rapporteerde Frikkee dit aan de SD. Zijn echtgenote en zijn kinderen, die op de hoogte waren van zijn pro-Duitse activiteiten, distantieerden zich van zijn gedragingen.³⁶⁶ Omstreeks midden oktober 1944 belastte Bitter, in zijn hoedanigheid van leider van de KP-Zuid, de Haagse knokploeg met de liquidatie. De uitvoering van deze doorgeschoven opdracht geschiedde onder de verantwoordelijkheid van Bitter die de Haagse knokploeg vertelde dat, als het hen niet zou lukken, de Rotterdammers het wel zouden opknappen. Het was de Haagse knokploegleden duidelijk dat zij zich moesten bewijzen. Overigens was het in de illegaliteit gebruikelijk dat een knokploeg zich moest bewijzen, wanneer zij in een andere omgeving gingen werken.

Degene die de liquidatie van Frikkee zou leiden, was Rein Goedheer, bijgestaan door Piet Schmidt Crans. Als 'reserve' zou Hans Koomen meegaan. Voor hen was het zaak het uiterlijk van deze collaborateur goed in zich op te nemen. Daartoe werd hij een paar keer geobserveerd wanneer hij op weg van en naar zijn werk over de Dorpsweg fietste. De Hagenaars werden hierin bijgestaan door de Barendrechtse koerierster Connie Pot, die Frikkee kende, omdat zij hem regelmatig in Barendrecht zag als hij daar bijvoorbeeld NSB-burgemeester Richard Brunsveld ging bezoeken.³⁶⁷ De eerste keer dat de mannen hun opdracht trachtten uit te voeren, kreeg Frikkee argwaan en sloeg plots een zijstraat in. Een andere keer bleek zijn kind bij hem ach-

terop de fiets te zitten – een reden om ditmaal van de actie af te zien. Op zaterdagmiddag 21 oktober 1944 volgde de liquidatie. Rond half vier, na diensttijd, fietste Frikkee met Franciscus Oortgijs, agent van politie, richting Charlois waar beiden woonden.³⁶⁸ Nadat hun wegen waren uiteengegaan bleven Goedheer en Schmidt Crans de nietsvermoedende Frikkee volgen. Toen zij hem tot op enkele meters waren genaderd, volgens het politierapport was dit ter hoogte van pand nummer 157 op de Dorpsweg, losten zij enkele schoten.³⁶⁹ Frikkee viel van zijn fiets en kwam in een nabijgelegen sloot terecht, en wist nog de woorden ‘gvd ... gvd’ uit te brengen. Goedheer, die zich volgens afspraak verdekt in de buurt zou opstellen om het genadeschot te geven, snelde op het slachtoffer af en probeerde enige schoten te lossen. Omdat zijn pistool van een slechte kwaliteit was, ging het echter niet af.³⁷⁰ Daarna maakten ze dat ze weg kwamen. In de verte hoorden ze de *Grüne Polizei* al aankomen. Hans Koomen, 18 jaar oud, vertrok snel naar zijn onderduikadres in het Charlois Volkshuis. Volgens de koerierster Ellis Maassen kwam hij daar totaal overstuurd aan, waarna beiden een potje huilden.³⁷¹ De blik waarmee Frikkee, al half dood, hem had aangekeken, kon hij maar niet van zich afzetten. Later op de avond kreeg hij van zijn ploeggenoot Ernst Cornelius een injectie met een rustgevend middel toegediend.³⁷² Goedheer en Schmidt Crans waren na de liquidatie snel naar hun onderduikadres op de Pleinweg 75 gegaan. Koos de Jong, die toevallig langskwam, zag Schmidt Crans op zijn gemak zijn pistool schoonmaken in de keuken. Op deze zaterdag aten de Haagse knokploegleden bij Jan en Annie van der Pas:

‘Annie had die dag erwtensoepp gekookt met wat bloedworst erbij. Over dat laatste werden een paar flauwe opmerkingen gemaakt. De spanning viel er enigszins af. Tijdens het eten werden de jongens intens vervelend. Ook het tafelgebed bracht hen niet tot bedaren, waarop Annie Hantje opbelde om te vertellen dat de zaak een beetje uit de hand dreigde te lopen. Er was tenslotte een mens geliquideerd. Ds. De Jong had hier begrip voor en gaf als opdracht: “Laat ze bij me komen, dan zal ik met ze spreken.” Ze zijn toen weggegaan en later hoorden we dat ds. De Jong ernstig met ze gesproken had en met hen had gebeden.”³⁷³

Diezelfde avond nog ging Ellis Maassen naar de koster van de kerk die vlakbij de plaats van de liquidatie gelegen was, om te vragen of de neergeschoten man was overleden – dit onder het mom of het nog wel verstandig zou zijn om naar de kerk te gaan in verband met een eventuele razzia. De koster kon echter geen uitsluitsel geven. Volgens het politierapport overleed Frikkee om 20.30 uur in het Zuiderziekenhuis aan zijn verwondingen. Twee dagen later werd op de plek des onheils nog het pistool van Frikkee gevonden, dat op het politiebureau werd afgegeven. Waarschijnlijk had hij nog terug willen schieten. De eerstvolgende dagen ontmoetten de Hagenaars elkaar nog regelmatig in de woning van ds. De Jong. Bij één van deze gelegenheden vond er een minder prettig gesprek plaats tussen Hans Koomen en Segundo Ecury. Hans vond dat Ecury, een Arubaan, moest onderduiken; zijn uiterlijk viel immers te veel op. Verder werd er nagepraat over de liquidatie. Albert de Soet merkte op dat deze gebeurtenis hen op dat moment nog niet veel deed, maar over een jaar of veertig

wellicht wél.³⁷⁴ Het Charlois Volkshuis werd uit veiligheidsoverwegingen niet meer gebruikt. Men had een nieuw onderkomen gevonden in een EHBO-gebouw aan de Wolphaertsbocht, waar tevens de wapens werden ondergebracht.

5.4 De aanhouding van Chris Cattel

Op donderdagmiddag 26 oktober 1944 werd Chris Cattel (Erik) met zijn koerierster Ellis Maassen, die tevens zijn verloofde was, door de Landwacht, aangehouden toen zij met de auto in Rotterdam-West reden.³⁷⁵ Cattel werd gesommeerd naar het Haagsche Veer te rijden, waar bleek dat enkele legitimatiepapieren niet klopten. Bij het politiebureau liet Cattel zijn vriendin in de auto achter; hij dacht immers snel weer vrij te zijn. Toen het wel erg lang ging duren, vroeg Ellis aan de wacht die naast de auto stond, of zij in het nabijgelegen restaurant Erasmus op haar vriend mocht wachten. De wacht stemde hierin toe. Met de nodige moeite wist zij enige compromitterende papieren mee te nemen. Maar het pistool van Cattel moest ze noodgedwongen in de auto achterlaten. Via de achteruitgang van het restaurant wist ze het verzamelpunt van de Haagse knokploeg te bereiken, de bar Le Perroquet in de Proveniersstraat. Daar ontmoette ze enige knokploegleden, die haar troostten. De caféhoudster, Elisabeth Neleman, was een vertrouwenspersoon voor enkele leden van de Haagse ploeg.³⁷⁶

Johannes Hoffmann, één van de beruchtste en wreedste medewerkers van de Aussenstelle Rotterdam die belast was met het oprollen van het verzet, 1940-1945

Nadat Cattel tegen de lamp was gelopen, vond de Sipo bij nader onderzoek van de auto, tussen de bankbekleding, zijn pistool en een sleutel met de label van het Charlois Volkshuis.³⁷⁷ Tevens vond men in zijn zakboekje het adres van ds. Hantje de Jong aan de Wolphaertsbocht.³⁷⁸ Ds. De Jong, die vanwege zijn vele illegale activiteiten waarschijnlijk toch al op het 'verlanglijstje' van de SD stond, liep nu groot gevaar gearresteerd te worden. Intussen was Albert de Soet, die nog onkundig was van de arrestatie van Cattel, met de motor onderweg naar Charlois om een nieuw knokploeglid, Hans Hovius, die overigens niet eerder illegaal actief was geweest, bij ds. De Jong te introduceren. Aan de Wolphaertsbocht werden zij bij het betreden van de woning door de inmiddels gearriveerde Sipo gearresteerd. Ds. De Jong, die in de Bethelkerk aan-

wezig was bij een dankstond voor het gewas, werd door buurtbewoners gewaarschuwd niet naar zijn woning te gaan. Desondanks ging hij; hij wilde zijn jongens niet in de steek laten. Toen hij bij zijn huis aankwam, werd ook hij in de kraag gevat en per auto weggevoerd naar het hoofdkwartier van de SD aan de Heemraadssingel. Na deze arrestaties volgde een inval in het Charlois Volkshuis, waar Willem van der Schee werd ingerekend. Om half acht begaf Klaas van Drimmelen, een kennis van de dominee, zich naar de woning, waar ook hij door de inmiddels gearriveerde Landwacht werd gearresteerd.³⁷⁹ Om nog meer arrestaties te voorkomen, heeft een buurtbewoonster een tijdje ‘wacht gelopen’ bij de woning van Hantje de Jong. Maar juist toen zij er even niet was, belde Koos de Jong aan om het een en ander aan de dominee te overhandigen. Ook hij ontkwam niet aan de Landwacht.³⁸⁰ Toen hij gefouilleerd werd, werd er onder andere een briefje gevonden waarop stond dat er wapens weggebracht moesten worden.³⁸¹

Daar de Landwachters nog meer illegale werkers hoopten te arresteren, bleven zij nog een poosje in de woning van de dominee. Het dienstmeisje van ds. De Jong, Jannie van Gemenen, moest voor hen koken. Een uur later kwam *SS-Sturmcharführer* en *Kriminalsekretär* J.W. Hoffmann met een handlanger Koos de Jong ophalen om hem naar de Aussenstelle te brengen. Op de gang werden hem reeds enige vragen gesteld door een lid van Groep 10, die op Charlois woonde. De eerste uren moest hij op zijn hurken zitten in de gang. Daarna werd hij overgebracht naar een kamer waar Hantje zat, die uiteraard schrok toen hij zijn ‘catechisant’ zag. Beiden moesten weer gehurkt gaan zitten. Koos vertelde Hantje dat hij bij diens woning was gearresteerd. Hij zou de Duitsers proberen wijs te maken dat hij daar voor catechisatie kwam. ’s Nachts werd Hantje ten tweeden male door Hoffmann verhoord. Daar dit in de kamer ernaast plaatsvond, hoorde Koos hier het een en ander van. Het ging er hard aan toe. Hantje, die waarschijnlijk wel beseftte dat hij het er niet levend af zou brengen, ging flink tekeer en sloeg enkele malen met zijn vuist op de tafel, waarbij hij emotioneel uitriep: ‘Je kunt mij alleen maar in de hemel schieten!’ Later werd Koos verhoord, ook door Hoffmann, en hij vertelde hem dat hij voor catechisatie naar Hantje was gegaan. Tijdens dit verhoor werd Cattel binnengebracht, aan wie gevraagd werd of hij Koos kende. Maar hij ontkende hem ooit eerder gezien te hebben.³⁸² Terwijl Hantje de nacht doorbracht in dezelfde cel als Koos, zaten in een andere cel Cattel, Hovius, De Soet, Van Drimmelen en Van der Schee. Van Drimmelen had tijdens het verhoor gezegd dat hij voor een kerkelijke aangelegenheid naar ds. De Jong was gegaan. Hovius had tijdens zijn verhoor – naar waarheid – verteld dat hij niet eerder had deelgenomen aan het illegale werk. Later zei hij in de cel tegen Van Drimmelen dat hij door de SD’ers was gefeliciteerd omdat hij niet had deelgenomen aan het illegale werk.³⁸³

In de nacht van 26 op 27 oktober werd Adrie Knijff van zijn bed gelicht door de Haagse Sipo, die door de Rotterdamse SD was gewaarschuwd. Knijff was in Den Haag gebleven omdat Hovius in zijn plaats met De Soet op de motor mee naar Rotterdam was gegaan.³⁸⁴ Voor de SD was de zaak duidelijk. De papieren van Cattel

klopten niet, in zijn auto werd onder andere een pistool gevonden en in de woning van Hantje werden wapens gevonden. In het Charlois Volkshuis werd een zak zogenoemd kneedplastic gevonden, die een andere verzetsgroep vergeten was mee te nemen. Koos de Jong werd tot zijn verbazing vrijgelaten; zo ook Klaas van Drimmelen. Waarschijnlijk hoopte de SD door Koos te schaduwen nog meer illegale werkers te pakken te krijgen. Hij kreeg nota bene al zijn spullen terug.³⁸⁵

Op vrijdagavond 27 oktober kwam de kerkenraad van de Bethelkerk in een bidstond samen en ook op zondagochtend werd erin de kerken in Charlois gebeden voor uitkomst. Na afloop van de dienst op zondagochtend kwam een rechercheur met het bericht dat onder de gefusilleerden van zaterdag 28 oktober op de Schietbaan in Kralingen zich ook 'een zekere H. de Jong' bevond. Ds. Nicolaas Willemse van Charlois wilde vóórdat hij dit nieuws aan anderen meedeelde, zichzelf vergewissen dat het juist was. Hij vertrok met een gemeentelid naar de Algemene Begraafplaats Crooswijk. Daar zagen zij ds. De Jong met een schotwond aan de slaap liggen, met aan beide zijden geflankeerd de doodgeschoten knokploegleden Chris Cattel, Albert de Soet en Hans Hovius en de directeur van het Charlois Volkshuis, Willem van der Schee. Op zondagavond werd het nieuws van het overlijden van ds. De Jong meege-deeld in de Charloisse kerken en was de ontroering groot.³⁸⁶ Door al deze gebeurtenissen was de Haagse knokploeg flink aangeslagen. Met name voor koerierster Ellis Maassen, die haar verloofde verloor, was het een drama. In haar dagboek schreef zij, kort nadat Chris Cattel was gefusilleerd, het volgende gedicht.

*Ik weet wat je bent begonnen, mijn jongen.
Ik weet ook wat komen kan.
Ik weet je maar één ding te zeggen mijn jongen,
Gedraag je als een man.*

*Je hebt dit werk gekozen
Want je voelde de hechte band
Die jou en mij en velen
Bindt aan ons Nederland.*

*Ik weet niet waar je nu bent
noch waar je morgen zult zijn,
wij zullen dit dapper dragen,
Dit offer is maar klein,*

*In verhouding tot dat, wat anderen
Aan de SD reeds hebben gebracht,
En mocht je toch nog vallen
Dan geve God ons kracht*

*Als jij komt voor de lopen
En ik alleen weer sta
Ik zal troost zoeken in jouw werk
Waarmee ik verder ga.*

5.5 Arrestaties en vertrek uit Rotterdam

Na deze treurige gebeurtenissen vertrok het restant van de Haagse knokploeg naar het Westen van Rotterdam. Segundo Ecury (Boy) en Bernard Cramer (Remarc) kregen onderdak bij de LO'er Tony Brantenaar op de Mathenesserlaan 352a, terwijl Willem de Zanger, koerierster Ger Pot (Connie) en de broers Ronnie en Hans Koomen op een onderduikadres aan de Heemraadssingel terechtkwamen. Ellis Maassen vertrok naar Amsterdam. De situatie waarin de knokploegleden verkeerden, was er een van grote onzekerheid. Allen waren bang dat hun hetzelfde lot te wachten stond als hun gefusilleerde metgezellen. Vooral Cramer maakte een onzekere indruk op zijn vrienden. Als de mannen op één van de onderduikadressen bij elkaar waren, zat hij telkens nerveus aan zijn ring te draaien. Meermalen zei hij, het angstige voor gevoel te hebben dat hij het volgende slachtoffer zou zijn.

Op zondag 5 november zag Piet Schmidt Crans vanuit het raam van zijn onderduikadres op de Mathenesserlaan Cramer en Rein Goedheer op een tandem voorbijkomen, ter hoogte van de Aussenstelle. Plotseling kwam er een groene legerbus

De Aussenstelle op de hoek van de Heemraadssingel en de Mathenesserlaan, 1945

achter hen aan. Geschrokken smeten ze de tandem tegen de grond en maakten dat ze wegwamen. Cramer bleef na enkele honderden meters verstijfd van angst stilstaan en zei: 'Rein, ik geef het op', waarna hij werd ingerekend. Goedheer wist via een zijstraat te ontkomen.³⁸⁷ Diezelfde ochtend verlieten Brantenaar en Ecury de rooms-katholieke kerk op de Mathenesserlaan, waar ze de ochtendmis hadden bijgewoond. Op weg naar de woning van Brantenaar passeerden ze de Aussenstelle. Plotseling renden enkele SD'ers naar buiten. Ecury probeerde nog zijn pistool te voorschijn te halen, maar was helaas te laat. Beiden werden overgebracht naar het bureau van de SD. Daar aangekomen, zagen ze Cramer. Aussenstelleleiter Wölk liet hen door Hoffmann verhoren.³⁸⁸ De woning van Brantenaar werd al snel doorzocht door de SD, maar er werd geen belastend materiaal gevonden. Enkele knokploegleden, die zich nog in veiligheid hadden weten te brengen, hadden reeds de wapens en ander belastend materiaal weggehaald. Ecury, Cramer, Brantenaar en een illegaal werker uit Delft, Pieter Arnoud Fentener van Vlissingen, werden allen in één cel ondergebracht.³⁸⁹ Later kwam er nog iemand bij, die beweerde een belangrijk illegaal werker te zijn. Hij vertelde wat hij zoal gedaan had, en wist snel het vertrouwen van zijn celgenoten te winnen. Zonder aarzeling vertelden zij op hun beurt wat zij gedaan hadden. Daarna werd de onbekende opgehaald voor verhoor. Bij terugkomst wist hij de mannen te vertellen dat hun zaak er niet goed voor stond. Hijzelf zou gefusilleerd worden. Vervolgens nam hij afscheid van zijn celgenoten. Zij waren onder de indruk van zijn flinke houding en bemoedigd door zijn afscheidswaarden.³⁹⁰ Wie deze man was, konden zij op dat moment niet bevroeden, dat zou pas later blijken.

Op 6 november moesten ze voor het *Standgericht* verschijnen. Drie van hen werden in staat van beschuldiging gesteld en ter dood veroordeeld. Alles ging in het Duits; een mogelijkheid om zich te verdedigen werd niet gegeven. Het vonnis van Brantenaar werd 'abgetrennt'; men wilde wachten totdat men meer gegevens had. In de middag werden ze naar Den Haag gebracht. Ze vernamen dat ze naar de Waalsdorpervlakte in Wassenaar gingen. Op een gegeven moment bleek dat de Duitsers de weg niet precies wisten. Cramer, die zelf uit Den Haag kwam, gaf de juiste richting aan. Hij was zich allerm minst bewust de vijand de weg te wijzen naar zijn eigen executie.³⁹¹ Tony Brantenaar werd bij het Oranjehotel, het Huis van bewaring in Scheveningen, afgezet. Het was de laatste keer dat hij zijn celgenoten zag. Segundo Ecury, Bernard Cramer en Pieter Fentener van Vlissingen werden op 6 november 1944 op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd.³⁹² Na deze rampspoed vertrokken de overgebleven Hagenaars uit Rotterdam. Hun taak als koeriersploeg hadden zij slechts ten dele kunnen vervullen.

De Binnenlandse Strijdkrachten en de nieuwe taak van de LKP

6.1 Binnenlandse Strijdkrachten

De geallieerde opmars, die niet meer te stuiten leek na de geallieerde landing in Normandië op 6 juni 1944 en de hoera-stemming drie maanden later op Dinsdag 5 september 1944, gaven de bevolking en de illegaliteit het idee dat de bevrijding nabij was. Duitsgezinde Nederlanders bekwam een angstig gevoel en vooral onder NSB'ers waren er velen die in september hals over kop op de vlucht sloegen. Dit voorval was voor de verzetsbewegingen één van de eerste tekenen dat zij in een geheel nieuwe situatie kwamen te verkeren. Voor de Landelijke Knokploegen betekenden de voorbereidingen op de bevrijding een omschakeling in de aard van het gewapende verzet. Hield zij zich oorspronkelijk bezig met zaken zoals het buitmaken van bonkaarten, thans moest zij overschakelen op een nieuwe werkwijze met sabotage als een van de kernactiviteiten.

De oprichting van de Binnenlandse Strijdkrachten op 5 september 1944 betekende het einde van de partizanenstatus van de leden der verschillende gewapende verzetsorganisaties; zij gingen nu deel uitmaken van de heropgerichte Nederlandse strijdmacht. De verzetsorganisaties hielden formeel op te bestaan toen de BS werden gevormd, het werk ging in de praktijk echter gewoon door. De BS moesten enerzijds het (gewapende) verzet bundelen dat zich concentreerde in West-Nederland en anderzijds een militaire bevelsstructuur binnen de veelal zelfstandige opererende knokploegen aanbrengen met als doel de vorming van een slagvaardige militaire strijdmacht die bij de opmars van de geallieerden de Duitse troepen in de rug konden aanvallen. De drie grootste verzetsgroepen, de OD, de RVV en de LKP bundelden hun krachten onder de eenhoofdige leiding van de bevelhebber prins Bernhard die in Londen en later in het bevrijde Zuiden verbleef. Het commando van de NBS werd in Nederland gevoerd door kolonel Henri Koot, kolonel b.d. van Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL), die zijn intrek nam in het hoofdkwartier te Amsterdam.³⁹³ Vanuit dit centrum van de nationaal georganiseerde illegaliteit werd een scheiding in de BS verordonneerd: het Strijdend Gedeelte (SG, Stoottroepen), bemand door militair geoefenden, kreeg als taak de oprukkende militairen bij te staan terwijl de overige leden, de overgrote meerderheid, werd aangewezen om deel uit te maken van de Bewakingstroepen.³⁹⁴ Bij de totstandkoming van de BS werd

de gewestelijke indeling van de OD overgenomen, waarbij het bezette Nederlandse grondgebied werd verdeeld in 14 gewesten. Gewest 14 omvatte het zuidelijk deel van de provincie Zuid-Holland en bestond uit de districten Rotterdam en IJsselmonde, de Hoeksche Waard ('Beijerland'), Alblasserwaard, Dordrecht en de Biesbosch, Voorne-Putten, Goeree-Overflakkee en Schouwen en Duiveland, het Westland en Schiedam.³⁹⁵

De samensmelting van de verschillende verzetsgroepen verliep op diverse plaatsen in Nederland niet altijd naar wens. Het gebrek aan voldoende eensgezindheid werd voornamelijk veroorzaakt door de verschillende achtergronden van de organisaties. De Ordedienst bestond grotendeels uit (voormalige) militairen en bestuurders en had een conservatief karakter, de leiding van de LKP was rechts georiënteerd en de RVV had leden van diverse gezindten.³⁹⁶ De OD hield zich bezig met inlichtingenwerk en was in tegenstelling tot de LKP en RVV niet gericht op actief verzet. Omdat veel RVV'ers en KP'ers de OD als passieve organisatie beschouwden werd deze door hen nauwelijks geaccepteerd. Individuele OD-leden waren, zoals in Rotterdam, echter wel betrokken bij het gewapende verzetswerk. De OD zag het als haar taak om na het vertrek van de Duitsers als vertegenwoordiger van de regering de rust en orde te handhaven. De militaire eenheden van de BS bestonden daarnaast voor een groot gedeelte uit mensen die voorheen nauwelijks of soms in het geheel niet illegaal werkzaam waren geweest. Het ging hier onder meer om mensen die voor de oorlog hun militaire dienst hadden vervuld en hierdoor als goed bruikbaar werden aangemerkt. Onder de mannen die tot de BS toetraden bevonden zich avonturiers en opportunisten die hun 'verleden' probeerden goed te maken, terwijl anderen dachten hier na de oorlog hun voordeel mee te kunnen doen.³⁹⁷

6.2 De vorming van de BS in Rotterdam

In Rotterdam bestond reeds geruime tijd een zogenaamde 'objectencommissie', die op Dolle Dinsdag tot actie overging. Deze commissie had tot taak om de belangrijkste openbare nutsbedrijven zoals de elektriciteitscentrales en het drinkwaterleidingbedrijf ongeschonden over te nemen en de bezetter niet de kans te geven om de diverse installaties moedwillig te vernielen. Na het bericht dat de geallieerden Dordrecht zouden hebben bereikt kwam Sam Esmeijer in actie. In allerijl liet hij een aantal belangrijke gebouwen bezetten. De objectbeschermingstaken mislukten jammerlijk omdat er onvoldoende ploegen voor konden worden ingezet. Nog dezelfde avond bleken de berichten echter onjuist te zijn en de Duitsers keerden weer op hun posten terug.³⁹⁸

De nieuwe BS-organisatie zorgde in gewest 14, Zuid-Holland-Zuid, waartoe Rotterdam behoorde, voor meer samenwerking en coördinatie binnen het verzet. Hier werden in de loop van de tijd elf bataljons opgericht. De taak om de drie grote verzetsorganisaties OD, RVV en LKP tot een geheel te formeren, werd toebe-

deeld aan de gewestelijk commandant strijdend gedeelte, Fake Albert (Piet) van der Hoeven. Toen de samenwerking tussen de leidende figuren van de partijen eenmaal op gang was gekomen, moest de leider van de LKP-Rotterdam, Marinus van der Stoep, die als districtscommandant strijdend gedeelte was aangewezen, er voor zorgen dat deze samenwerking gehandhaafd bleef.³⁹⁹ Met de vorming van sabotageploegen binnen BS-verband losten in dit gewest de knokploegen daarin op, uitgezonderd de LKP-Rotterdam die vanaf eind november 1944 onder leiding van Van der Stoep een groot deel van haar zelfstandigheid wist te behouden.⁴⁰⁰

Wat de situatie in Rotterdam-Zuid betreft ging de LKP, bij de komst van de reder Th.A.W. Ruys (Dorus) als commandant-BS van Rotterdam-Zuid, op 22 maart 1945 samen met de RVV op in het achtste bataljon van het strijdend gedeelte van de BS. Dit was opgebouwd uit de 30e, 31e, 32e en 33e compagnieën (respectievelijk bestaande uit 175, 125, 106 en 30 man), die weer onderverdeeld waren in secties en groepen.⁴⁰¹ De OD vormde een eigen bataljon, het zevende. De commandant van het achtste bataljon was Eduard Schilderink; zijn waarnemer was Eef van Walsum van de RVV. De samenwerking tussen de LKP en de RVV in Rotterdam-Zuid was vanaf de oprichting van de BS uitstekend. Met de OD trachtte men wel samen te werken, maar deze pogingen strandden op machtsstreven van de OD en op het feit dat diens rol in het verzet wel erg passief was geweest in vergelijking met die van de LKP en de RVV.⁴⁰² Schilderink was van mening dat de leiding en het gezag toekwamen aan diegenen die zich in de oorlog bekwaam en karaktervol hadden betoond; men moest zijn heil niet zoeken bij een organisatie die kwantitatief sterk was, maar concreet niet veel uitgevoerd had tijdens de oorlog.⁴⁰³ Deze slechte verstandhouding tussen LKP en RVV enerzijds en OD anderzijds zou bij de bevrijding wellicht problemen kunnen opleveren.

6.3 De nieuwe taak van de Landelijke Knokploegen

Binnen de topleiding van de Landelijke Knokploegen werden reeds in het voorjaar van 1944 plannen gemaakt om het 'kraakwerk' te laten voor wat het was en over te gaan op sabotage. Deze plannen waren begrijpelijkerwijs een doorn in het oog van de LO, die immers nog steeds zorg moest dragen voor tienduizenden onderduikers. Grote hoeveelheden distributiebonnen waren daarbij onmisbaar. De LO stond aanvankelijk dan ook negatief tegenover deze plannen. Maar door de vele distributiebonnen die buitgemaakt waren in de maanden juli, augustus en september, was zij voorlopig tevreden gesteld. Om de band tussen de LO en de LKP zo sterk mogelijk te houden, werd de LO-voorzitter opgenomen in de LKP-top. Buiten de topvergaderingen om werd regelmatig contact onderhouden met J.A. van Bijnen, de Landelijk Sabotagecommandant, waardoor diens plannen sneller konden worden verwezenlijkt. Overigens was er niet alleen op landelijk niveau een nauw contact tussen de LO en de LKP maar ook plaatselijk. In Rotterdam hield Tjerk Elsinga van de

LO voeling met het hoofdkwartier van de LKP en andersom. Al met al was de weg vrij voor de knokploegen om zich met hun nieuwe taak te gaan bezighouden. Een taak die niet gemakkelijk zou blijken te zijn. Het plegen van sabotage vergt immers speciale vaardigheden. De ervaring die zij hadden opgedaan bij het plegen van overvallen op distributiekantoren en dergelijke was van een geheel andere soort.

Om de omschakeling van kraakwerk naar sabotage te bespoedigen was de sterke hand nodig van iemand die grote leiderscapaciteiten bezat. Genoemde Johannes Arnoldus 'Frank' van Bijnen, geboren op 31 mei 1910 in Oosterhout, was zo'n man. In 1943 was hij districtsleider van de LO in Driebergen, maar toen de knokploegen in het leven werden geroepen ging hij daar al snel deel van uitmaken. Dank zij zijn kwaliteiten werd hij spoedig gewestelijk LKP-commandant in Brabant en Limburg, waar hij samenwerkte met Peter Borghouts (Peter Zuid). Op de laatste vergadering van de top op 25 augustus 1944 werd Van Bijnen benoemd tot Landelijk Sabotagecommandant. De top zou terugtreden waardoor alle macht bij hem zou komen te liggen.⁴⁰⁴ Op dat moment stonden alle knokploegen onder zijn bevel. Zijn hoofdkwartier vestigde hij in Rotterdam vanwege de strategische ligging. Pieter Hordijk (Peter Noord) van de Westlandse KP werd zijn Gewestelijk Sabotagecommandant in gewest IV dat bestond uit de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, terwijl P.J. de Beer (Witte Piet) de leiding behield over alle knokploeg-werkzaamheden die buiten de sabotage vielen.

De Landelijke Knokploegen waren getalsmatig zwak ten opzichte van de Raad van Verzet. Hun uitrusting en bewapening liet nogal te wensen over. Daarbij kwam dat de knokploegen nauwelijks over sabotagemateriaal beschikten. Dat moest uit Engeland aangevoerd worden hetgeen om tweeërlei redenen nog niet gelukt was. Als eerste reden kan genoemd worden het zogenoemde *Englandspiel*. De ene na de andere geheim agent werd na boven Nederland te zijn gedropt door de Duitsers gepakt. Een betere communicatie tussen de regering in Londen en de top van de illegaliteit bleef zodoende lange tijd uit. Het sabotagemateriaal dat toch al in zeer geringe mate gedropt werd viel op die manier ook in Duitse handen. Een tweede reden is dat de LKP lange tijd geen eigen (rechtstreekse) radioverbinding had met Engeland, een probleem dat eind 1944 steeds nijpender werd. De LKP was op dit punt te passief. Berichten en telegrammen over droppings en bepaalde sabotage-opdrachten werden onder andere via de radiodienst van de RVV doorgegeven. Het was met name de spionagegroep Albrecht die in Londen meer en meer voor de LKP ging pleiten. Immers: in Londen, waar de Nederlandse regering zetelde, was men medio 1944 nog niet op de hoogte van het bestaan van de LKP. Een merkwaardig verschijnsel gezien de door hen verrichte verzetsactiviteiten in Nederland. De komst van twee verbindingsofficieren en een radiotelegrafist op 6 juni 1944 bracht al snel verandering in de situatie. Spoedig werd contact gezocht met De Beer en op 28 augustus vond de eerste wapendropping voor de LKP plaats. Eindelijk kon men dus overgaan tot sabotage.⁴⁰⁵

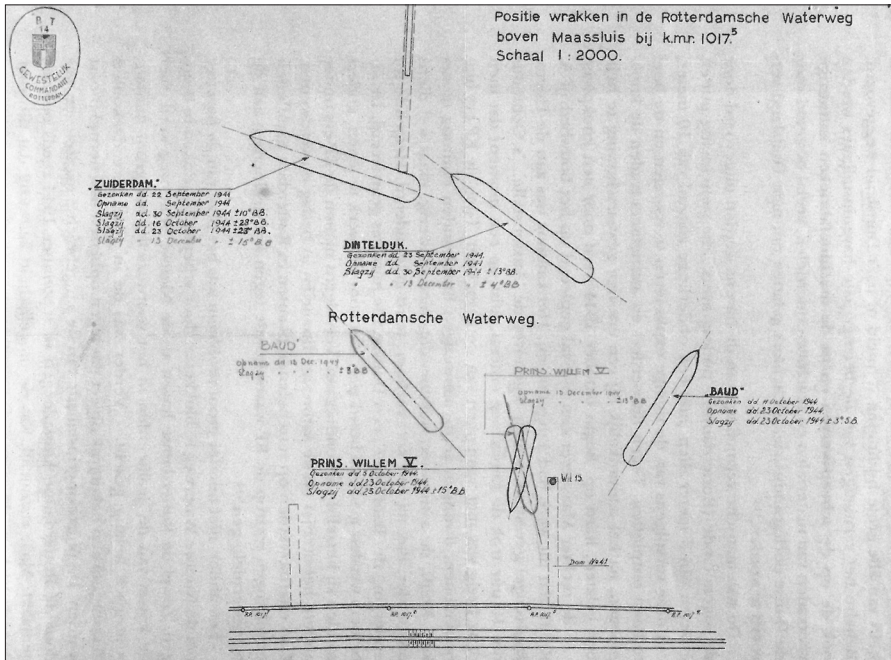
Door de steeds frequentere wapendroppings van de geallieerden kon Van Bijnen zijn ideeën in praktijk brengen. Volgens hem was het Allied High Command de instantie die de instructies moest geven. Deze kon het ogenblik bepalen waarop de knokploegen het meest van nut zouden zijn in de strijd. De geallieerde staf moest dan ook de doelen aanwijzen. Van Bijnen zag als hoofddoel voor de LKP het handelend optreden als de tijd van de invasie was aangebroken. Vóór die tijd moest men zich beperken tot zogenaamde stille sabotage, dusdanig uitgevoerd dat de bezetter daarin geen systeem zou zien en dus niet tot represailles zou overgaan. Het zouden niet meer dan speldenprikken moeten zijn. Tot een openlijk treffen zou het niet mogen komen; eventuele represailles moesten voorkomen worden.⁴⁰⁶ Hadden de knokploegen eenmaal het sabotagemateriaal ontvangen dan werden zij geconfronteerd met een ander probleem. Het welslagen van de sabotage hing niet alleen af van het initiatief en inzicht van de knokploegleden, maar vooral van de mate waarin zij geschoold waren in het hanteren van dergelijk materiaal. Van een systematische van bovenaf geregelde opleiding en instructie was geen sprake. Het geven van wapeninstructies bleek een eerste vereiste. Met de eerste wapendroppings landden daartoe tevens de eerste in Engeland opgeleide wapeninstructeurs.

Van Bijnen zorgde er voor dat de reeds bestaande organisatorische indeling van de LKP behouden bleef. Hij verdeelde het land daartoe in vier gewesten. In elk der provincies moest een provinciaal commandant worden benoemd. Op hun beurt werden de provincies weer onderverdeeld in districten onder districtscommandanten.⁴⁰⁷ In gewest IV werd de opzet van Van Bijnen gedeeltelijk doorkruist als gevolg van de in september 1944 door de overheid uitgevaardigde nieuwe richtlijnen met betrekking tot de BS.⁴⁰⁸ Een ander probleem voor Van Bijnen was dat hij in theorie alle knokploegen onder zijn gezag had, maar dat dit in de praktijk wel even anders was. Eén van de oorzaken was gelegen in de vele stagnaties in de verbindingen en de gebrekkige communicatie. Speciaal om aan dit probleem het hoofd te kunnen bieden was een koeriersploeg uit Den Haag naar Rotterdam overgekomen. Dat ook dit geen onverdeeld succes was, is gebleken. Toen de geallieerden het Nederlandse grondgebied naderden was het uur voor Van Bijnen aangebroken om tot daden over te gaan. De eerste bevelen van Van Bijnen betroffen de spoorwegasabotage, die voornamelijk uitgevoerd werd in gewest III, Noord-Brabant, en die duurde tot medio september. Opnieuw was er groot gebrek aan sabotagemateriaal door het uitblijven van zendingen wapens en explosieven. De represailles van de bezetter waren een ander punt waarmee de illegaliteit werd geconfronteerd.⁴⁰⁹ Toch vond met name in dit gewest het werk van Van Bijnen redelijk voortgang. Als we kijken hoe zijn orders in gewest IV, Zuid-Holland, en in het bijzonder in Rotterdam na de oprichting van de BS uitpakten, ontstaat er een ander beeld.

6.4 De havensabotageploeg

In gewest IV, waaronder Zuid-Holland ressorteerde, gaf Frank van Bijnen aanvankelijk geen orders om tot sabotage op grote schaal over te gaan. Door de LKP – in sommige gevallen in samenwerking met de RVV – werden echter wel sabotageactiviteiten verricht. Het geallieerde hoofdkwartier in Londen verzond vooral naar het economisch en strategisch belangrijke Rotterdam de nodige telegrammen waarin opgeroepen werd tot actie. Zowel de Nieuwe Waterweg als de Rotterdamse haven werd door de Duitsers voor de opmars van de geallieerden van groot belang geacht. Dit bleek toen zij in september 1944 om de mogelijke aanvoer voor de geallieerden te blokkeren een aantal zeeschepen in de Nieuwe Waterweg tot zinken brachten. Het gewapend verzet in Rotterdam kreeg tot taak om Duitse acties met het doel een eventuele geallieerde invasie te verhinderen, te saboteren.

De snelle geallieerde opmars in België, in het bijzonder de (ongeschonden) verovering van Antwerpen op 4 september 1944, was er de aanleiding toe dat Hitler bevel gaf om de vernieling van de haveninstallaties in Rotterdam en Amsterdam voor te bereiden. Op 10 of 11 september 1944 gaf hij vanuit het *Führerhauptquartier* de instructie dat de Wehrmacht de steden Rotterdam en Amsterdam en omgeving tot het uiterste moest verdedigen.⁴¹⁰ De Kriegsmarine ronselde in allerijl Nederlandse arbeiders om de kademuren op te blazen. Gedurende de volgende weken klonk de ene explosie na de andere. In Rotterdam werd op de Linker en Rechter Maasoever

Schema van de tot zinken gebrachte schepen in de Nieuwe Waterweg, 1944

respectievelijk 6.300 meter en 700 meter van de kademuuren verwoest. Tevens werd een groot deel van alle grote hijskranen vernield of naar Duitsland weggevoerd. Behalve het vernietigen van de belangrijkste haveninstallaties werden ook de op de scheepswerven en in de machinefabrieken aanwezige voorraden van materialen en machineonderdelen, veelal bestemd voor de Duitse oorlogsindustrie, op lichters geladen om naar Duitsland vervoerd te worden.⁴¹¹ De systematische vernielingen in de havens werden uitgevoerd door de zogenoemde 'putjesgravers', die stelselmatig putten groeven van 3 meter diep, met een onderlinge afstand van 10 meter, om deze vervolgens van de nodige explosieven te voorzien en de boel te laten ontploffen. Tegen uitvoerders en aannemers trad de LKP-Rotterdam na het aanvankelijk bij een ernstige waarschuwing te hebben gelaten hard op.⁴¹²

Eén van de objecten die tegen vernieling beveiligd moesten worden, was de in 1942 gereedgekomen Maastunnel. De RVV en LKP waren op de hoogte van de plannen die de Duitsers er mee hadden: als de tijd daar was de tunnel gedeeltelijk onder water zetten en een ander deel opblazen. De ontstekingsinstallatie van de aangebrachte explosieven was door de LKP-Rotterdam in september 1944 reeds onklaar gemaakt. Maar natuurlijk was de mogelijkheid aanwezig dat dit door de Wehrmacht zou worden ontdekt.⁴¹³ Een ander niet minder groot probleem was het plan van de bezetter om de Nieuwe Waterweg met schepen te versperren. Dit wilden de Nederlandse en de Britse regering tot elke prijs voorkomen.

Op 22 en 23 september bracht de bezetter in de Nieuwe Waterweg ter hoogte van Maassluis de grote schepen Zuiderdam en Dinteldijk, gevuld met zand en grind, tot zinken.⁴¹⁴ Het was de bedoeling om de Nieuwe Waterweg op slechts een smalle vaargeul na te blokkeren. Eén groot schip, eveneens gevuld met grind en puin, wilde men achter de hand houden om het, op het moment dat de geallieerden Rotterdam zouden naderen, als 'definitief' blokkadeschip te gebruiken. Voordat het zover was, zouden er nog verscheidene schepen tot zinken gebracht moeten worden. De versperring van het kanaal ter hoogte van Maassluis was echter niet goed gelukt.⁴¹⁵ De eerste schepen die tot zinken werden gebracht, zonken namelijk te langzaam, zodat ze vanwege de stroming niet op de beoogde plaats kwamen te liggen. Daarom moesten er nog meer schepen 'versenkt' worden.

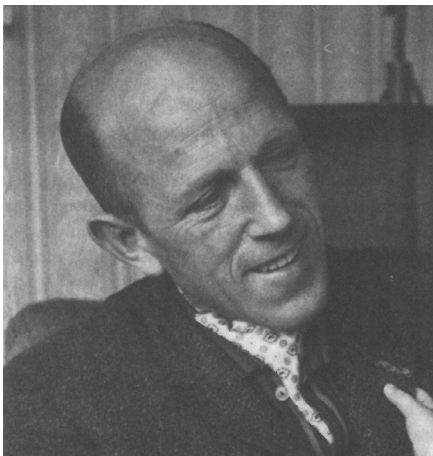
Naarmate er meer schepen tot zinken werden gebracht en de situatie steeds moeilijker werd, werden de telegrammen van de militaire staf in Londen talrijker. Londen, dat regelmatig op de hoogte werd gehouden van wat er zich in Rotterdam afspeelde, zond telegrammen via het Bureau Bijzondere Opdrachten (BBO) naar zijn agenten in Nederland om hen aan te sporen tot contra-sabotage teneinde zowel de blokkade als de verscheping van allerlei belangrijke haveninstallaties naar Duitsland te verijdelen.⁴¹⁶ Toen de situatie steeds nijpender werd gaf Van Bijnen de opdracht om de schepen tot zinken te laten brengen. Via de koeriersters kwamen de telegrammen binnen op het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam. Men werd voor de opgave gesteld om een totale blokkade te voorkomen. Dit leek een bijna onmogelijke taak. Nadat enkele leden van de knokploeg van Van der Stoep reeds vanaf september 1944 had-

den gepoogd dit te bewerkstelligen, wat slechts gedeeltelijk gelukt was, werd op instigatie van Esmeijer en Van Bijnen besloten om het tot zinken brengen van de blokkadeschepen over te laten aan de knokploeg Rotterdam-Zuid.

Eind september 1944 werd uit de KP-Zuid een afzonderlijke ploeg samengesteld van mannen die zich vrijwel uitsluitend zouden gaan bezighouden met het tot zinken brengen van in de haven gelegen rijnaken met strategische ladingen en schepen die op de nominatie stonden om als blokkadeschip te gaan dienen in de Nieuwe Waterweg. Het Allied High Command verstrekke de opdrachten voor scheepssabotage. De havensabotageploeg, ook wel sabotagegroep-Zuid genoemd, bestond uit Klaas Boender, Henk Huisman, Hans van der Meulen, Cor van Seters, Piet Roubos, Wim Swankhuisen, Jan van der Waal en Frans de Wit. De vorming van deze groep speelde zich helaas juist af in een periode van interne moeilijkheden. Als sabotagecommandant kozen de KP'ers Roubos, onder meer vanwege zijn staat van dienst in de illegaliteit èn omdat hij het oudste en langstdienende lid van de ploeg was.

Nadat de bezetter eind september de eerste schepen in de Nieuwe Waterweg tot zinken had gebracht, trof de KP-Zuid voorbereidingen om de als blokkadeschepen bestemde Schönfeld en Hansa tot zinken te brengen. Dit was geen gemakkelijke taak. Reeds de voorbereidingen bleken de nodige tijd te vergen. Alvorens over te kunnen gaan tot sabotage, moest er eerst een plan gemaakt worden; eventueel moesten er contacten gelegd worden om in de buurt van het desbetreffende object een tijdelijk onderkomen te vinden voor materiaalopslag, doorgaans op een scheepswerf of in een nabijgelegen woning; bovendien moesten er op tijd diverse materialen zoals kano's, springladingen, wapens en munitie naar toe worden gebracht, enz. Pas nadat dat allemaal gebeurd was, kon tot actie worden overgegaan.

Op 6 oktober 1944 werd in opdracht van het geallieerd opperbevel getracht, twee bij de werf Wilton-Feijenoord gelegen schepen, de Hansa en Schönfeld, tot zinken

Piet Roubos, lid van de KP Rotterdam-Zuid, tevens sabotagecommandant, 1944-1945

Henk Huisman, lid KP Rotterdam-Zuid en lid van de havensabotageploeg, 1944-1945

te brengen.⁴¹⁷ Deze schepen zouden voor verdere afbouw afgevoerd worden naar Duitsland. De actie zou ondernomen worden door Van Seters, Van der Waal, Van der Meulen en Huisman, die tevens de leiding en organisatie op zich zou nemen. Huisman, die reeds vóór de oorlog werkzaam was in de haven, wist als geen ander de weg ter plaatse en bezat als arbeider de spaarzaam door de bezetter uitgereikte speciale *Ausweise* om zich op bepaalde terreinen te mogen begeven.⁴¹⁸ Het plan luidde als volgt. Op klaarlichte dag, tijdens schafttijd, zouden de mannen zich, zogenaamd vissend, naar de desbetreffende schepen begeven om de *limpets*, magnetische kleefmijnen, aan te brengen. Reeds ruim van tevoren had Huisman het nodige sabotage-materiaal naar de haven gebracht. Zo staken zij op de bewuste dag in een roeiboort van de Kriegsmarine van wal. Toen Huisman en Van der Meulen de limpets aanbrachten en Van Seters en Van der Waal ondertussen aan het vissen waren, werden ze er door een werknemer van Wilton-Feijenoord tot tweemaal toe aan herinnerd dat ze daar niet mochten vissen. Door deze pottenkijker waren ze niet in staat de Hansa naar behoren te mineren.⁴¹⁹ Nadat ze het karwei zo goed mogelijk hadden volbracht en de limpets met tijdontsteking op 24 uur hadden afgesteld, vertrokken ze. Een dag later verdwenen beide schepen in de diepte. De Hansa was echter niet diep genoeg gezonken en zou waarschijnlijk nog gerepareerd kunnen worden. Het wachten was op de volgende klus, die niet lang uitbleef.

Nog geen week later kreeg de ploeg de opdracht, een aantal bewoonde rijnen in de haven van IJsselmonde tot zinken te brengen. Dit ter voorkoming van een geallieerd bombardement, wat immers het nodige gevaar voor de burgerbevolking met zich mee zou brengen. Het waren Van der Waal, Boender, Van der Meulen en Swankhuisen die deze opdracht tot een goed einde brachten, nadat enkelen van hen aan de buitenkant van de rijnen limpets hadden aangebracht. Roubos, de sabotage-commandant, die zich terdege op de hoogte hield van de verrichtingen, nam de verantwoordelijkheid op zich om een brief bij het nabijgelegen politiebureau te bezorgen, die het verzoek inhield, de bewoners van de rijnen te waarschuwen dat er op een bepaald moment een bombardement uitgevoerd zou worden. De politie op haar beurt bracht de SD op de hoogte, waarna Duitse luchtdoelartillerie in stelling werd gebracht. Uiteraard voor niets, zoals later zou blijken; ook de rijnen zonken als bakstenen.

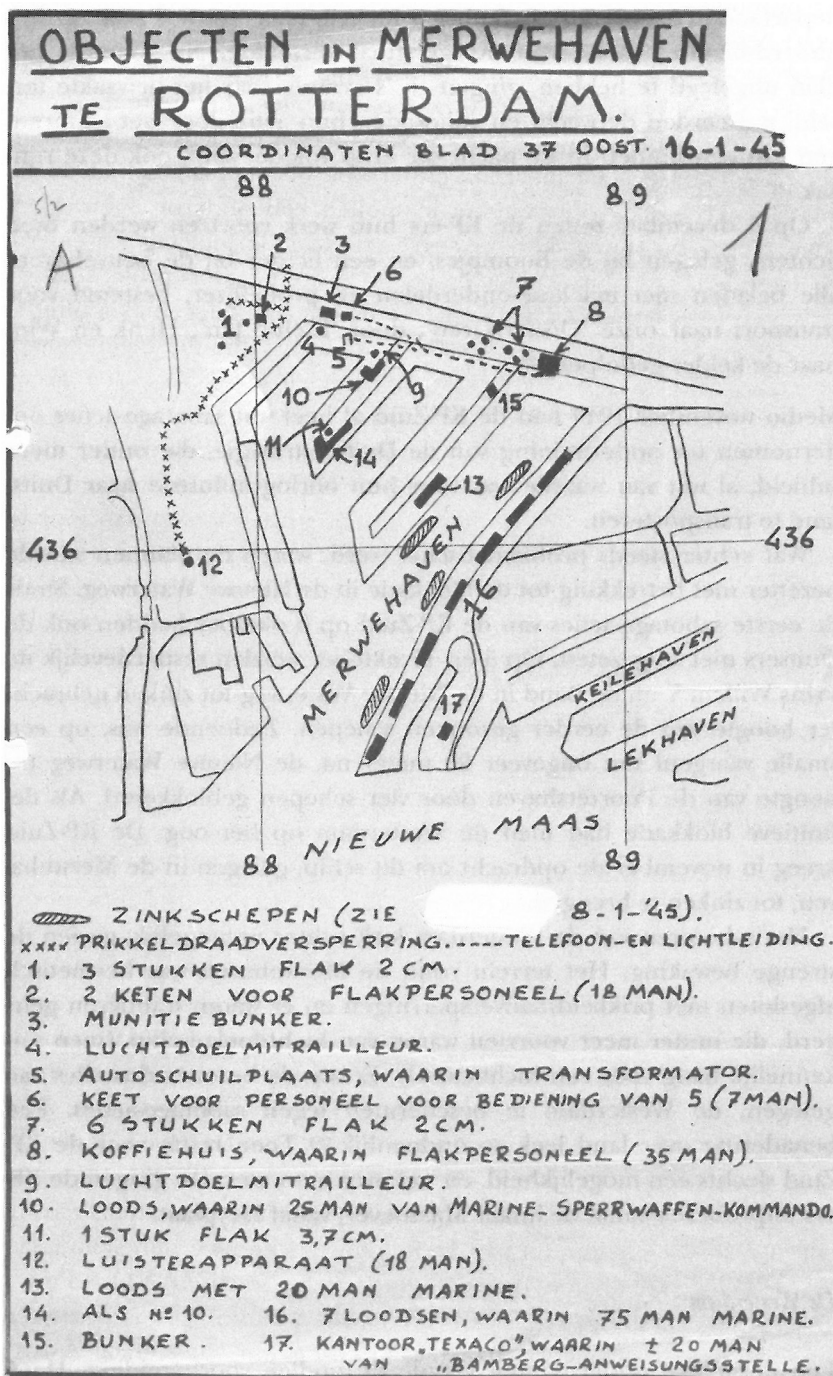
Op 10 november werd wederom een succes geboekt door de KP-Zuid. Op die dag werd er volkomen onverwacht een grote razzia gehouden – naar later zou blijken de grootste uit de Europese bezettingsgeschiedenis. Ongeveer 50.000 mannen werden in twee dagen tijd op transport gesteld naar het oosten van het land en naar Duitsland. Rotterdam was twee dagen lang geïsoleerd van de buitenwereld.⁴²⁰ Uiterekend op deze dag, waarop elke man in de leeftijd van 17 tot 40 jaar opgepakt werd, kwam de opdracht binnen, een in de Tweede Katendrechtse haven gelegen aak met duikbootmotoren tot zinken te brengen. Het was Roubos die het initiatief nam om deze klus te klaren. Het grootste probleem waar hij voor stond, was uiteraard hoe hij door de streng bewaakte en afgezette straten kon geraken; iedereen werd immers

opgepakt. Om deze moeilijkheid op te lossen, gaf hij zichzelf met een scheermes een flinke jaap in zijn arm en deed er een verband om (als gewonde kwam men immers niet snel voor deportatie in aanmerking). Zo begaf hij zich naar Van der Meulen, die op zijn onderduikadres in de Paul Krügerstraat verbleef. Na hem het plan uitgelegd te hebben, gingen zij 's avonds naar het bewaakte terrein, passeerden de wacht en voltooiden hun actie door het aanbrengen van een limpet. In de nacht die erop volgde, zonk ook deze rijnaak.⁴²¹ Op 5 december zetten de knokploegleden hun werk voort en werden twee lichters, gelegen bij de Boompjes, en een lichter bij de Leuvehaven, alle beladen met machineonderdelen en profielijzer, bestemd voor transport naar Duitsland, door Van der Waal, Huisman en Swankhuisen tot zinken gebracht.⁴²²

Medio november 1944 had de KP-Zuid al heel wat sabotageacties ondernomen ter ondermijning van de Duitse strategie, die onder meer inhield al wat van waarde was voor hun oorlogsindustrie naar Duitsland te transporteren. Wat echter steeds problematischer werd, waren de plannen van de bezetter met betrekking tot de blokkade in de Nieuwe Waterweg. Sinds de eerste sabotageacties van de KP-Zuid op 6 oktober hadden ook de Duitsers niet stilgezeten. Op 5 en 11 oktober werden respectievelijk de Prins Willem V en de Baud in de Nieuwe Waterweg tot zinken gebracht ter hoogte van de eerder gezonken schepen. Zodoende was, op een smalle vaargeul van ongeveer 90 meter na, de Nieuwe Waterweg ter hoogte van de Poortershaven door vier schepen geblokkeerd. Als definitieve blokkade had men de Westerdam op het oog. De KP-Zuid kreeg in november de opdracht om dit schip, gelegen in de Merwehaven, tot zinken te brengen. Het saboteren van de Westerdam leek echter onmogelijk, gezien de strenge bewaking. Het terrein rond de Merwehaven was hermetisch afgesloten met prikkeldraadversperringen en er waren militairen gelegerd, die onder meer voorzien waren van luchtdoelgeschut (men was kennelijk bang voor een luchtaanval). Er was de bezetter dus alles aan gelegen, de Westerdam te beschermen tegen sabotageacties. Een benadering over land leek zo ondoenlijk.⁴²³ Toen restte voor de KP-Zuid slechts één mogelijkheid, en wel over het water. Dit gingen de knokploegleden uitproberen vanaf de Linker Maasoever, vanaf Heijlplaat.

6.5 De Westerdam

Het tot zinken brengen van de Westerdam vergde de nodige voorbereiding. Henk Huisman werd bij Schilderink en Blik op het hoofdkwartier aan de Groene Zoom 77 ontboden om de mogelijkheden te bespreken.⁴²⁴ Na rijp beraad werd besloten dat Huisman de organisatie op zich zou nemen. Een actie overdag was te gewaagd; ze waren op de nacht aangewezen. Voor het vervoer was een rubberboot te traag; een kano leek het beste middel.⁴²⁵ Een ander probleem was de locatie van waaruit de actie ondernomen zou worden. Heijlplaat bleek na onderzoek het meest geschikt. Huisman vond een contactadres waar hij de spullen kon onderbrengen. Maar toen hij daar aankwam wilde men niet aan de actie meewerken. Zijn spullen waren dan

Situatieschets van de Merwehaven met ingetekend de objecten die van belang waren voor het tot zinken brengen van de blokkadeschepen, 1945

ook naar elders gebracht. Na enig zoeken bleek dit de nabijgelegen woning van het echtpaar Arend en Pietertje Ketting te zijn, die minder angstig uitgevallen waren. Nadat de kano's per tuinderwagen waren afgeleverd, werden ze via bemiddeling van Arie den Toom, de verzetsleider op Tuindorp Heijplaat, ondergebracht op het nabijgelegen Courzand.⁴²⁶ Vervolgens werd de strategie doorgenomen met behulp van enige gedetailleerde kaarten. De opdracht was, alle in de Merwehaven gelegen schepen tot zinken te brengen – een groter karwei dan waar ze aanvankelijk op hadden gerekend.⁴²⁷ Het was Frans de Wit die in dit soort gevallen uitkomst bood. Hij zorgde voor een kist met 50 kilo explosieven. Het huis van de familie Ketting herbergde – behalve de mannen een kist met springstof, twee zakken met limpets, vuurkoord en vier grote zwemvesten. Een paar dagen later leken de weersomstandigheden ideaal om van wal te steken.

Rekening houdend met de spertijd vertrokken de zes knokploegleden 's middags naar het huis van de familie Ketting in de Mijdrechtstraat. Zo ontweken ze de Duitse posten bij de marinebasis en het vliegveld Waalhaven. Het duurde die avond lang voordat het echt donker werd. De mannen besloten te wachten tot de 'kleine uurtjes'. Toen ze vonden dat de tijd gekomen was, gingen ze op pad. Achtereenvolgens werden de springstoffen en de kano's door de reeds eerder doorgeknipte draadversperringen geloodst. Voorzichtigheid was uiteraard geboden; al enkele malen waren Duitse soldaten voorbijgelopen. De mannen deden dan ook alles zoveel mogelijk kruipend en sluipend in de beschermende duisternis. Toen ze de waterkant hadden bereikt, bleek het toch niet donker genoeg te zijn en in arren moede zochten ze hun schuilplaats maar weer op om betere omstandigheden af te wachten.⁴²⁸ Om vier uur in de ochtend besloten ze, althans die nacht van hun actie af te zien, de spullen op te halen en na spertijd, twee uur later, naar huis te vertrekken om eens lekker uit te slapen. Een paar dagen later toog men weer naar Heijplaat. Al het materiaal werd weer te voorschijn gehaald. Ook deze nacht zaten de weersomstandigheden niet mee; wederom werd het niet donker genoeg. De KP'ers keerden onverrichterzake huiswaarts. Huisman, die samen met Van der Waal naar huis fietste, nam zich voor om de volgende keer door te zetten, wat er ook zou gebeuren.

Ongeveer een week later, op 21 december 1944, de nacht dat er op de Aussenstelle van de SD aan de Heemraadssingel een overval zou worden gepleegd door de verschillende knokploegen uit Rotterdam, ondernam de sabotageploeg een derde poging. Zo'n beetje de hele KP-Zuid was deze nacht dus actief, als dekkingploeg onder leiding van Schilderink bij de overval op het SD-gebouw, en in de haven onder leiding van Huisman.⁴²⁹ De mannen stonden onder een nog grotere druk dan eerst, want uit Londen waren opnieuw telegrammen gekomen. Huisman had reeds getest of de kano niet te zwaar zou zijn; de afstand van Heijplaat naar de Merwehaven bedroeg immers zo'n 1,7 kilometer retour.⁴³⁰ Toen de KP'ers de haven uitvoeren, begon zowel de kano van Van Seters en Huisman als die van Swankhuisen en Van der Waal tekenen van lekkage te vertonen. Dit verergerde toen ze verderop de rivier geraakten; daar beukten de golven veel heviger tegen de kano dan in de haven. Toen Van

Seters en Huisman tot hun middel in het water zaten, besloten ze terug te keren. Hun zwemvesten konden immers niet de volledige uitrusting torsen. Van Seters wist al snel de wal te bereiken. Huisman wilde aanvankelijk hetzelfde doen, toen hij zich bedacht, in het besef dat de kano, die van hout was, toch weer boven zou komen drijven. In de ijzige koude volbracht hij vervolgens het bijna onmogelijke: hij duwde de kano naar de kant en trok hem omver, zodat de limpets in het water terecht kwamen en naar de bodem zonken. Dat was voorlopig een goede bergplaats; later zou hij ze wel weer opduiken. Toen hij de wal opklauterde, zag hij dat Van Seters op hem stond te wachten. Ze vroegen zich af waar de anderen waren gebleven. Toen ze langs de waterkant verder liepen, kwamen ze Van der Waal tegen, die hun vertelde dat Swankhuisen een eindje verderop klappertandend en verkleumd achter een stellage uit de wind zat. Toen ze weer voltallig waren, waren de KP'ers blij dat ze het overleefd hadden. Voordat ze zich om de warme kachel van de familie Ketting konden scharen, moesten ze twee Duitse posten omzeilen en over een schutting van twee meter hoog zien te klimmen.⁴³¹ Onderweg vertelde Van der Waal dat hun kano net buiten de Heyschehaven was omgeslagen, waarbij de gehele lading verloren was gegaan. Zoals altijd werden ze weer gastvrij door het echtpaar Ketting ontvangen.

De volgende ochtend om acht uur vertrokken de 'logés' naar huis. Tegen de middag kwam Huisman weer terug om de limpets op te duiken. Met zijn pistool op zak ging hij naar het terrein van de Rotterdamse Droogdok Maatschappij (RDM), waar hij bij de hoofdingang werd aangehouden. De wacht vroeg hem 'Was haben Sie hier zu schaffen?', waarop Huisman antwoordde: 'Ich muss arbeiten auf die Dampfer Anna', een schip dat bij de RDM in reparatie lag. De wacht zei: 'Es stimmt', en Huisman liep verder. Op de bewuste plek ging hij op zoek naar een stuk betonijzer om te peilen waar de limpets ongeveer lagen. Spoedig had hij succes; het ijzer was echter te dun om de limpets met behulp daarvan naar boven te kunnen trekken. De enige mogelijkheid was, ze op te duiken.⁴³² Na zich uitgekleeft te hebben, dook hij het ijskoude water in. Na enig zoeken slaagde hij erin de limpets boven water te krijgen en hij vond ook nog zijn sten terug. Daarna begaf hij zich naar de familie Ketting om zich te warmen. Nog door de kou bevangen, vroeg hij aan mevrouw Ketting en haar dochter of meneer Ketting de spullen misschien op zou kunnen halen. Maar mevrouw Ketting zei kort en bondig: 'Je bent toch niet gek! We hebben veel voor jullie en je werk over, maar Ketting gaat nooit met tijdbommen lopen die jij hebt opgevist, nooit.'⁴³³ Uit het veld geslagen ging Huisman zelf met een jutezak op weg, kwam door de controle, liep naar de bewuste plek, stopte een aantal limpets in de zak en liep weer richting controlepost. Daar werd hem gevraagd wat erin die zak zat. Hij antwoordde dat hij schipper was en geen arbeider, waarna men hem doorliet. Vervolgens verborg hij de springstoffen in de schuur van Ketting en ging de laatste spullen halen. Toen hij weer met de jutezak richting controlepost liep, werd hem een halt toegeroepen.⁴³⁴ De wacht vroeg wat hij vervoerde, wierp een blik in de zak en vroeg wat erin zat. Huisman vertelde dat het een nieuw soort klemmen waren die bij stormweer gebruikt werden om de luiken vast te maken. De wacht vertrouwde

dit antwoord niet en Huisman moest het portierskantoortje in. Toen enkele andere arbeiders met grote zakken het terrein wilden verlaten, werd hij even alleen gelaten met de portier. Op dat ogenblik pakte hij zijn pistool, bedreigde de portier en nam de benen, stak de straat over, sprong over een muurtje en wachtte af. Even later hoorde hij voetstappen. Hij zag een paar man uit de poort komen, die niet verder keken dan hun neus lang was en al gauw uit het gezicht verdwenen. Huisman haastte zich naar het inmiddels vertrouwde adres.

Door wat Huisman had klaargespeeld, was een deel van de springstof behouden gebleven, waarmee vervolgens opnieuw een poging kon worden ondernomen. Huisman werd, daar hij het plan had gemaakt, ter verantwoording geroepen bij Schilderink en Blik, die er niet veel vertrouwen meer in hadden. Maar Huisman wist hen, onder andere door te wijzen op de succesvolle eerdere acties elders in de haven, ervan te overtuigen dat de benadering via het water de enige kans was om bij het schip te geraken. Ondanks drie mislukkingen mochten de knokploegleden ten slotte toch een vierde poging wagen. Huisman kocht een nieuwe kano bij een LO'er op Heijplaat. Inmiddels was de opdracht veranderd; op het programma stond, behalve de Westerdam, nu ook de Borneo, die al eens eerder tot zinken was gebracht. Het was Roubos die aan Van der Meulen vroeg of hij de actie wilde ondernemen. Deze sloeg het aanbod niet af, maar stelde wel enige eisen: hij zou bepalen wanneer en onder welke weersomstandigheden ze zouden vertrekken en hij zou kiezen wie er met hem meeging. Van der Meulen, geboren in Indonesië, zoon van een Nederlandse beroepsofficier, had van jongsaf aan reeds in kano's gevaren en daarmee dus de nodige ervaring opgedaan. Bij de vorige pogingen was hij niet betrokken, omdat hij toen elders in het land wapeninstructies moest geven.⁴³⁵

Intussen was de positie van de schepen in de haven veranderd. Op 16 januari 1945, een donkere nacht, kwamen de KP'ers in actie. Van der Meulen had Van der Waal uitgekozen om te helpen de schepen tot zinken te brengen. Toen ze na ongeveer 800 meter gepeddeld te hebben de Westerdam hadden bereikt, bevestigden ze vier limpets, afgesteld op 12 uur. Een Duitser die ter hoogte van het middenschip een sigaret stond te roken, merkte er gelukkig niets van.⁴³⁶ Daar de kano tekenen van lekkage begon te vertonen, konden ze de Borneo niet meer mineren. Rap voeren ze terug naar Heijplaat. In opgewekte stemming kwamen ze bij de familie Ketting aan. Daar hoorden ze dat in de Dokhaven de grote drijvende bok Titan en een lichter met machineonderdelen lagen. Huisman nam het initiatief om ook deze tot zinken te brengen. Samen met Van Seters en Boender trok hij erop uit. Hun sabotagecommandant Roubos kon helaas niet mee, omdat hij ziek was, terwijl Van der Meulen en Van der Waal nog te veel bevangen waren door de kou. Ook deze actie verliep zonder problemen, zodat de KP'ers met een tevreden en gerust hart hun bed konden opzoeken bij de familie Ketting. 's middags om half een hoorden ze tot hun genoegen de explosies in de Merwehaven.⁴³⁷ De Westerdam gevuld met ballast kon niet meer gebruikt worden als afsluiting van de Nieuwe Waterweg! Door deze acties waren de geallieerden niet meer genoodzaakt luchtbombardementen uit te voeren met het

risico op verwoestingen in nabijgelegen woonwijken. Het belang van dit alles werd onderstreept door de gelukstelegrammen uit Londen, afkomstig van de bevelhebber van de BS, prins Bernhard, en van de Britse Admiraliteit.

Verraad

7.1 Kees Bitter

Cornelis (Kees) Bitter werd op 15 september 1919 geboren in Den Bosch als zoon van een protestantse vader en een rooms-katholieke moeder. In 1938 verhuisde het gezin naar de Stationsweg 11 in Sliedrecht, waar vader Bitter directeur van het postkantoor was geworden.⁴³⁸ In 1940 haalde Kees op de gemeentelijke HBS in Dordrecht zijn diploma HBS-A, waarna hij aan de Nederlandsche Economische Hoogeschool (NEH) in Rotterdam ging studeren.⁴³⁹ In Sliedrecht had hij reeds illegale contacten gehad en ook in Rotterdam kwam hij na verloop van tijd in aanraking met personen die in het verzet zaten. De studie jaren 1940-1941 en 1941-1942 stond hij ingeschreven als student aan de NEH.⁴⁴⁰ Op 12 augustus 1942 werd Kees door de politie in Rotterdam opgepakt en vervolgens uitgeleverd aan de Sicherheitsdienst. Hij werd beschuldigd van jodenbegunstiging en wapenbezit. Tot 10 september zat hij vast op het Haagsche Veer, waarna hij op transport werd gesteld naar het concentratiekamp Amersfoort.⁴⁴¹ De ouders van Kees, die inmiddels van een en ander op de hoogte waren gebracht, stelden alles in het werk om hun zoon vrij te krijgen. Door bemiddeling van diverse personen kwamen zij ten slotte in Den Haag terecht bij *Kriminalsekretär* J.H.L. Munt. Na veel praten beloofde Munt dat hij alles zou doen wat in zijn vermogen lag om hun zoon vrij te krijgen.

Op 4 december 1942 werd Bitter vrijgelaten uit het concentratiekamp. Na zijn vrijlating moest hij zich bij de Sicherheitspolizei in Den Haag melden. Ook ging hij, in gezelschap van zijn vader, naar Munt. Deze bleek echter niet aanwezig te zijn; er werd gezegd dat ze een maand later maar terug moesten komen. In januari 1943 gingen ze voor de tweede keer naar Den Haag. De vader van Kees had bij deze gelegenheid een kistje postzegels meegenomen, bij het eerste bezoek was hij namelijk te weten gekomen dat Munt een postzegelverzamelaar was. Het was de bedoeling, dit kistje aan hem aan te bieden om hem milder te stemmen. In het gesprek met Munt kreeg vader Bitter te horen dat zijn zoon voor tewerkstelling naar Duitsland moest. Op het verzoek om een half jaar uitstel werd geen antwoord gegeven. Vlak voordat ze weggingen, bood de vader van Kees de postzegels aan Munt aan, waarop deze reageerde met de opmerking dat hij alleen die postzegels zou nemen die hij nodig had. Na ongeveer een half jaar kreeg Bitter het grootste gedeelte van de postzegels retour.⁴⁴²

Nadat Kees op vrije voeten was gesteld, ging hij weer regelmatig naar Rotterdam, waar hij contact had met zijn oud-medestudenten. Eind 1943 nam hij zijn intrek in een woning aan de Schonebergweg. Hij kwam vaak op de Proveniërsingel, waar veel studenten op kamers woonden, bij wie hij altijd welkom was. Hij maakte er vele feesten mee. In deze omgeving ontmoette hij onder anderen Eddy Engelkes, die later mee zou doen aan de overval op het Haagsche Veer. Wat deze jaren betreft kan Kees het beste getypeerd worden door een citaat uit een boekje, getiteld *'T Flat*, dat één der studenten van de Proveniërsingel schreef over de studenten die daar woonden en de vrienden die regelmatig bij hen te gast waren:

Kees Bitter op een door hem aan Eddy Engelkes geschonken en ondertekend portret, 1944

*Verder de naam Keesje Bitter,
de concentratiekampen-zitter
Kleinhandelaar in licht geschut,
en minnaar van het vrouwelijk grut,
dat bij ons op visite kwam
te voet, per fiets of met de tram.*

In het voorjaar van 1944 kwam Kees, zoals we reeds zagen, onder anderen in contact met Jan Engberts, onder wiens leiding een ploeg werd opgericht waaruit later de knokploeg Rotterdam-Zuid zou ontstaan. Toen Engberts als leider werd afgezet vanwege de mislukte overval op het distributiekantoor in IJsselstein, nam Kees het roer over. In die tijd raakte hij onder anderen goed bevriend met Roubos, met wie hij de nodige activiteiten op illegaal gebied zou gaan ontplooiën. Kees was niet bang uitgevallen; hij liet zich zelden intimideren door de bezetter en gaf, als het even kon, een grote mond terug. Hij beheerste de Duitse taal goed, omdat hij vóór de oorlog enige tijd op een rooms-katholieke kostschool in Aken had gezeten.⁴⁴³ Wat zijn persoonlijke levenssfeer betreft stond hij in contact met de zogenaamde hogere kringen, onder meer het gevolg van het feit dat zijn vader in Sliedrecht een belangrijke maatschappelijke functie vervulde. Anderzijds ging hij ook om met politiek onbetrouwbare figuren en leden van de bezettingsmacht. Als knokploegleider maakte hij op zijn ploeggenoten soms een merkwaardige indruk. Zo kon hij als geen ander Hitler imiteren. In het tuindershuis aan de Smeetslandschedijk deed hij dit ook enkele malen. Zo ook een keer toen men aan tafel ging om te eten. Met een stukje kool als snor imiteerde hij Hitlers redevoeringen in vloeiend Duits, wat tot de nodige hilariteit aanleiding gaf. Kees manifesteerde zich als een echte leidersfiguur, die door elk lid van de knokploeg geaccepteerd werd. Zijn intelligentie werd hoog geschat door de andere illegale werkers. Vermoedelijk vanaf de tijd dat Kees het concentratiekamp Amersfoort had verlaten, had hij contacten met hoge Duitse SD'ers, iets waar men in KP-kringen in Rotterdam geen weet van had. Zo bracht hij vermoedelijk enkele keren het weekend door bij Munt en kreeg hij enkele uitnodigingen om SD-feesten bij te wonen.⁴⁴⁴

7.2 De illegaliteit geconfronteerd met verraad

In de dagen na de geslaagde overval op het Hoofdbureau van Politie op het Haagsche Veer, die plaatsvond op 24 oktober 1944, werd de knokploeg Rotterdam-Zuid geconfronteerd met een reeks tegenslagen. Op 26 oktober werd de leider van de Haagse knokploeg, Chris Cattel, gearresteerd, waarop – zoals eerder gemeld – verscheidene arrestaties volgden. Zou Cattel doorgeslagen zijn? In ieder geval werd bij zijn arrestatie onder meer zijn adresboekje in beslag genomen. Hier stond hoogstwaarschijnlijk ook het adres in van het tuindershuis.⁴⁴⁵ Op de avond van 26 oktober kregen de

familie Van der Vorm en enkele leden van de knokploeg te horen dat ze beter uit het tuindershuis konden verdwijnen in verband met een mogelijke inval van de SD. In de ochtend van vrijdag 27 oktober begaf Kees Bitter, die van niets wist, zich per fiets naar de Smeetslandschedijk. De eerste dagen na de overval op het Haagsche Veer had hij met zijn vriend Eddy Engelkes doorgebracht in de woning van een communist, die niet ver van Van der Vorm vandaan woonde, op de Hordijk.⁴⁴⁶ Toen Kees wilde aankloppen, werd hij gearresteerd door de Sipo, waarna hij naar de Aussenstelle – op de hoek van de Mathenesserlaan en de Heemraadssingel – werd afgevoerd.⁴⁴⁷ Diezelfde dag deed de Sipo een inval in de schoenmakerij annex woning van de familie J.W. de Roon aan de Lijnzaadstraat 4b. Eerder op die dag had een zekere Wim uit Schiedam daar aangebeld; hij wilde Joost Wouter de Roon alsmede een aantal leden van de KP-Zuid spreken. Toen hij niet veel wijzer werd, zei hij dat hij 's avonds terug zou komen; kon hij dan met een aantal KP'ers spreken? Die avond verscheen de SD onder leiding van Hoffmann in de Lijnzaadstraat. Het huis werd door de KP-Zuid onder meer gebruikt als wapenopslagplaats en als onderduikadres. De Roon had in de loop van de dag enkele KP'ers gewaarschuwd, die 's avonds verdekt opgesteld, deze onbekende Wim zouden opwachten. Toen zij de overvalwagen met een groot aantal SD'ers zagen aankomen, besloten ze zich gedeisd te houden.⁴⁴⁸ De Roon had zich bijtijds in veiligheid weten te stellen. De volgende ochtend werd het tuindershuis doorzocht op wapens en ander belastend materiaal, maar er werd niets verdachts gevonden. Rond het middaguur werd het huis door de Wehrmacht in brand gestoken.⁴⁴⁹

De KP-Zuid werd snel op de hoogte gebracht van hetgeen zich die 27e oktober had afgespeeld. Wat zou de SD met Bitter doen, en wat zouden de gevolgen zijn? In de weken na dit incident kwamen de knokploegen in Rotterdam met nog meer onbeantwoorde vragen te zitten. Regelmatig werd de illegaliteit geconfronteerd met berichten dat er weer een verzetsman of -vrouw gearresteerd was. Iedere keer gebeurde het op een moment dat men het niet verwachtte. Eén van de eerste arrestaties vond plaats op 2 november. In Overschie werd een lid van de knokploeg van Van der Stoep, Frits Ruys, door de Sipo, die daar in een auto voorbijreed, aangehouden.⁴⁵⁰ Deze arrestatie werd op afstand toevallig gadeslagen door Sam Esmeijer.⁴⁵¹ Hij zag dat er op het moment van de arrestatie nog meer mensen in de auto zaten. Het merkwaardige was dat Ruys, ondanks het feit dat hij geen belastend materiaal bij zich had, toch werd meegenomen naar de Aussenstelle en twee dagen later gefusilleerd werd. In de week dat dit gebeurde, werd de KP-koeriersters Marijke Zwagerman, toen zij langs de Aussenstelle fietste, gearresteerd. De LO'er Simon Bersma fietste daar in de buurt toen hij een raam van de Aussenstelle hoorde opengaan en iemand tegen een langs het gebouw lopende SD'er hoorde roepen dat hij Marijke moest arresteren. Bersma schrok, maar was uiteindelijk blij dat hij niet opgepakt werd.⁴⁵² Ook Zwagerman werd naar de Aussenstelle overgebracht. In die week vonden, vlakbij de Aussenstelle, verscheidene van zulke onverwachte arrestaties plaats. Ook twee leden van de Haagse knokploeg, Segundo Ecury en Bernard Cramer, werden op deze wijze gearresteerd.

Sinds 27 oktober 1944, de dag van de arrestatie van Bitter hadden de leden van zijn knokploeg niets meer van of over hem vernomen. De vele arrestaties die gevolgd waren en, uiteraard, het feit dat Bitter als eerste van de reeks was gearresteerd, maakten hem in de ogen van zijn kameraden verdacht. Dit vermoeden werd nog sterker toen op 8 november J.A. Verolme (Joop) van de KP-Zuid door de Sipo werd ingerekend. Dit gebeurde juist op een moment dat de Sipo de 22-jarige koerierster Tina de Vries (Zus), van beroep typiste, van de knokploeg van Esmeijer aan het schaduwden was.⁴⁵³ De Sipo wist ook haar te arresteren. Verolme werd een dag later door de SD gefusilleerd. De Vries werd, na op de Aussenstelle verhoord te zijn, overgebracht naar de gevangenis in Scheveningen. In die tijd kwamen er langzamerhand berichten over Kees binnen, en het werden er steeds meer. Het gerucht ging dat hij zou zijn overgelopen naar de SD; hij zou een paar keer in Duits uniform gezien zijn in het centrum. Een paar dagen later werd hij in SD-uniform gesignaleerd, toen Rotterdam twee dagen lang van de buitenwereld was afgesloten door de grote razzia. Op 11 november, de tweede dag van de razzia, zou Kees gezien zijn op het Nenijs-terrein in gezelschap van enkele SD'ers.⁴⁵⁴ De illegale werkers die op die plek werden herkend, werden enige dagen later op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd.⁴⁵⁵ De illegaliteit kwam pas laat achter al deze geruchten. De onheilsberichten sijpelden maar langzaam door. Het ongeloof over de mogelijke verradersrol die Kees zou vervullen, was groot. Het verzet moest van een en ander op de hoogte gebracht worden, ook al bestond er nog geen volledige zekerheid over zijn precieze rol en of hij nog in leven was. De illegaliteit in Rotterdam en omstreken werd gewaarschuwd door middel van berichten die door de koeriersters naar de verschillende hoofdkwartieren werden gebracht. Klopten al deze berichten over de mogelijke rol van Bitter, een gerespecteerd KP-leider, of zou men zich vergissen? Eduard Schilderink, die de feitelijke leiding over de KP-Zuid had in deze barre weken, gaf mede namens Koos Blik het volgende getypte bericht door aan de KP'ers en koeriersters:

Meisjes, vrienden,

Wij, Koos en ik, voelen ons verplicht een speciaal briefje voor jullie te schrijven.

Het is noodzakelijk, gezien de vreselijke dingen, die de laatste dagen gebeurd zijn, o.a. de arrestaties van Marijke en Zus, en wat daarop volgde, dat ook jullie goed beseffen welk risico je loopt met het werk, dat je doet.

Wees uiterst voorzichtig let er steeds onopvallend op, dat je niet gevolgd wordt, b.v. neem een bocht, indien even mogelijk steeds zo groot, dat je onopvallend om kunt kijken. Let zodra je op de fiets zit met een boodschap ook op voor achtervolging. Rijd kalm, stap kalm af en geef ook heel kalm je boodschappen af, dit kalmeert ook anderen. Race niet, doch fiets gewoon!

Besef goed, dat het voor alles noodzakelijk is, dat de berichten niet in verkeerde handen komen. Bedenk, dat jullie arrestatie ernstige gevolgen voor jullie kan hebben en ook voor anderen.

Het is een daad van goed verstand, roep God te hulp en roert de hand!
 Kees Leeft!
 Dank God en bid voor zijn behoud.
 Noor

In andere berichten schrijft Schilderink dat indien voor een lid onomstotelijk vaststaat dat hij gevolgd wordt, de achtervolger zonder meer neergeschoten kan worden. Een rapport moet hier dan wel over worden uitgebracht aan het hoofdkwartier.⁴⁵⁶

7.3 Bitter ‘gearresteerd’

In de periode na de grote razzia van 10 en 11 november 1944 in Rotterdam werd Bitter daar niet meer gesignaleerd. De inval door de Amsterdamse Sipo bij de familie M. Verkuijl in Badhoevedorp op 24 november bracht echter weer een stroom onheilsberichten op gang. Verkuijl zelf en zijn dochter en schoonzoon waren, voordat zij naar Badhoevedorp verhuisden, illegaal actief in Rotterdam. Vader Matthijs Verkuijl was met zijn gezin in 1943 naar Badhoevedorp in de Haarlemmermeer vertrokken omdat hij daar bedrijfsleider van de grasdrogerij Veevita kon worden. Ook in hun nieuwe woonplaats zetten zij hun illegale werk voort, totdat op de genoemde datum de Sipo een grote inval deed. De familie Verkuijl en enkele anderen, onder wie hun schoonzoon Ger (Gerrit de Beer) en Piet (Pieter Ouwerkerk) werden door de Sipo ingerekend.

Na de vrijlating van mevrouw Verkuijl en haar dochters kwamen er berichten die meer licht op de zaak wierpen. Het was hun bij de verhoren van de SD in Amsterdam opgevallen dat Bitter in alle vrijheid kon gaan en staan waar hij wilde. De Verkuijls kenden Kees van een bezoek van een paar maanden geleden in Badhoevedorp, waarbij over het illegale werk en de te verwachten wapendroppings was gesproken. Bij de overval op 24 november zou hij naast één van de dochters van Verkuijl in de overvalwagen hebben gezeten.⁴⁵⁷ Ook Johannes de Bie (Pierre) van de Knokploeg Amsterdam was – via andere kanalen – van de mogelijke dubbelrol van Kees op de hoogte gebracht.⁴⁵⁸ Al deze berichten werden naar Rotterdam en andere plaatsen doorgeseind. Kees was dus, nadat hij in Rotterdam met de SD zou hebben samengewerkt, naar Amsterdam vertrokken. Toch kon de illegaliteit in Rotterdam maar moeilijk geloof hechten aan de mogelijke verradersrol van Bitter. Het beste komt dit tot uiting in een bericht, gedateerd 8 december 1944, van de Landelijk Sabotagecommandant aan de stedelijk KP-leider Van der Stoep (Rob, Rien).⁴⁵⁹ Dit is de reactie op het bericht dat Kees onder anderen een aantal illegale werkers zou hebben verraden.

Aan: Rob/Rien. K.P. leider R'dam 8 december 1944

Van: H.K./L.S.C. K.P.

K.P.-leider R'dam is niet gearresteerd! K.P.-leiders vertellen NIETS, ook niet als zij gearresteerd zijn. K.P.-leiders noemen NOOIT OF TE NIMMER, ook al zijn zij gearresteerd, namen van mensen hunner organisatie...

Deze berichten schaden de goede naam van de K.P. Wij wenschen onmiddellijk rehabilitatie en willen bekend gemaakt worden met den bron waaruit deze berichten omhoog borrelen, als troebel riekend water.

H.K./L.S.C. K.P

p/o Wim 1.

De gebeurtenissen die volgden, bevestigden echter de vele geruchten en beweringen over de verradersrol van Bitter. Op 14 december werd bij Adry Molenaar, koerierster van de KP-Zuid, 's ochtends vroeg aangebeld. Toen zij de deur opende, stond daar niet haar broer, die ze verwachtte, maar – tot haar grote verbazing – Bitter. Hij vertelde, destijds na zijn arrestatie weer vrijgelaten te zijn wegens gebrek aan bewijs. Hij vroeg naar zijn ploeggenoten, en hoe hij met hen in contact kon komen, waarop Adry antwoordde dat de knokploeg sinds zijn arrestatie en de daarop volgende gebeurtenissen uiteen was gevallen. Tevens vroeg Kees of zij nog had gehoord hoe het Esmeijer was vergaan. Adry antwoordde ontkennend. Toen Kees begreep dat hij niet veel wijzer werd, vertrok hij per fiets en zei dat hij nog wel eens terug zou komen. Even later hoorde Adry opnieuw de bel. Toen ze opendeed, stond ze oog in oog met de Sipo. Ook zij werd afgevoerd naar de Aussenstelle, waar ze werd verhoord. Maar ook de SD werd niet veel wijzer van haar en enkele dagen later werd ze overgebracht naar het Oranjehotel.⁴⁶⁰

Na deze gebeurtenissen was het duidelijk dat de LKP-Rotterdam maatregelen moest treffen. Piet Roubos kreeg van het hoofdkwartier, waar bijna alle zojuist opgesomde berichten waren binnengekomen, de opdracht om Kees op te sporen en hem naar het hoofdkwartier te brengen. Nadat hij via contacten met de illegaliteit in Sliedrecht achter het adres van Kees was gekomen, zocht hij hem samen met een vriend op. In een emotioneel gesprek wist Bitter Roubos ervan te overtuigen dat hij niet 'fout' was. Roubos, die een goede vriend van Kees was, vertrok weer per fiets naar Rotterdam en bracht rapport uit aan het hoofdkwartier. Van der Stoep vond dat Roubos verkeerd had gehandeld en wilde dat hij terugging om Bitter te halen.⁴⁶¹ Eventueel zou hij, als hij niet vrijwillig mee zou gaan, geliquideerd moeten worden. Op 27 december vertrok Roubos opnieuw richting Sliedrecht, nu in gezelschap van Jan van der Waal. Zoals bij het eerste bezoek van Roubos zouden ze via illegale contacten in Sliedrecht met Kees in contact moeten treden. Kees zat ondergedoken op de boerderij van de gebroeders Bons in Ottoland. Daar aangekomen, vertelden ze hem dat hij mee moest naar Rotterdam of anders geliquideerd zou worden. Kees koos uiteraard voor het eerste, waarna ze met z'n drieën per fiets naar Rotterdam vertrokken.⁴⁶² Daar werd hij overgedragen aan de LKP-Rotterdam, die hem een verhoor zou afnemen over de gebeurtenissen die hadden plaatsgevonden.

7.4 Het verhoor

Op woensdag 27 december 1944, 's avonds om een uur of zes, begon het verhoor van Kees Bitter in een woning aan de Statensingel. Aanwezig waren onder anderen Marinus van der Stoep (Rob) en enkele knokploegleden die deel uitmaakten van een commissie die op grond van de haar aangereikte rapporten van de Inlichtingendienst van de LKP de beslissing nam om al dan niet tot liquidatie over te gaan.⁴⁶³ De knokploegleden waren Charles van der Sluis en Henk Scheffer, respectievelijk aangeduid als D-1 en D-2, en een typiste die het verhoor zou opnemen.⁴⁶⁴ Uiteraard waren van tevoren de nodige gegevens over Kees verzameld en op papier gezet. Wat zijn verblijf van de laatste maanden betreft, hadden zij het vermoeden dat hij na zijn arrestatie de eerste tijd had samengewerkt met de SD in Rotterdam en dat hij medio november vermoedelijk naar Amsterdam was vertrokken om daar voor de SD te werken, waarna hij ongeveer een week later weer naar Rotterdam was gegaan om daar zijn verraderswerk voort te zetten.

Het verhoor begon met een analyse van de gebeurtenissen die zich hadden afgespeeld in de dagen na de overval op het Haagsche Veer.⁴⁶⁵ Kees vertelde eerst zijn belevenissen van de laatste tijd, waar hij geweest was en wat hij gedaan had. Een paar dagen na de genoemde overval, om precies te zijn op 27 oktober, zou Kees door de Sipo zijn gearresteerd toen hij 's ochtends vroeg naar de boerderij liep.⁴⁶⁶ Kees vertelde de SD dat hij daar regelmatig kwam om groente te halen, maar men geloofde hem niet. Al snel werd hij per auto naar de Aussenstelle gevoerd.⁴⁶⁷ Het eerste wat hem daar bij het verhoor werd gevraagd, was of hij Erik Cattel kende, wat Kees ontkende. Ze zeiden dat het jammer was dat Cattel 'gerade tot' was, anders hadden ze hem met Kees kunnen confronteren. De SD bleek alles van hem af te weten. Kees zou zich tijdens het verhoor van de domme hebben gehouden en niet hebben doorgeslagen. De SD beschuldigde Kees van van alles, in de trant van: 'U bent terrorist, of u bent het geweest, dus u kent de gevolgen.' Kees probeerde nu via zijn relaties in SD-kringen uit de problemen te komen. Wölk belde onder meer naar Munt in Den Haag. Deze wist echter niet meer te vertellen dan dat Kees mensen uit de gevangenis had proberen te helpen.⁴⁶⁸

Op de tweede avond zou Kees naar Scheveningen zijn afgevoerd en daar zestien dagen vastgezet hebben. Toen kwam hij in contact met Willy Lages, het hoofd van de Aussenstelle in Amsterdam. Met Lages, die hij wel eens eerder had ontmoet, zou hij vervolgens openhartig hebben gesproken en toegegeven hebben met illegale kringen in contact te hebben gestaan. Lages wilde dat Kees naar Amsterdam zou komen, waar hij hem een voorstel wilde doen. Dit hield het volgende in. Kees moest er voor zorgen dat de wapens die bij de heer Verkuijl in de fabriek hadden gelegen, te voorschijn zouden komen. Hij moest Verkuijl, die in de Aussenstelle in Amsterdam gevangen zat, bepraten om deze wapens boven water te krijgen. In dat geval zouden diens zoon en schoonzoon vrijgelaten worden. Kees vond dit een redelijke eis en bracht dit voorstel over aan Verkuijl. Hij, Kees, wist niet hoe de geschiedenis afgelo-

pen was, daar op die dag het bombardement op de Aussenstelle in de Euterpestraat plaatsvond.⁴⁶⁹ Kees was er heelhuids afgekomen, geestelijk had hij er echter een flinke klap van gekregen. Kees mocht in Amsterdam zomaar een keer weg, hij hoefde geen 'op erewoord' te geven, en was toen naar een oude kennis gegaan. Hij was echter niet ondergedoken, want daarmee zou hij eigenlijk schuld bekennen en dan had hij zich voortaan helemaal niet meer kunnen vertonen.⁴⁷⁰ Lages, die Kees goed gezind was, wilde hem vrijlaten, in tegenstelling tot Wölk, die vond dat Kees te veel wist. Ten slotte kwam er een compromis tot stand, dat inhield dat Kees zich tweemaal per dag moest melden bij het *Sonderkommando* in Rotterdam en zich niet in verbinding mocht stellen met de illegaliteit.

Kees vertelde, zich wat de meldingsplicht betreft aan de afspraak gehouden te hebben, maar hij zou wel bij een zekere Lies aan de Mathenesserweg geweest zijn.⁴⁷¹ Via een kennis van haar zou hij berichten aan zijn vader in Sliedrecht hebben gezonden. Later zou hij twee weken bij zijn vader hebben doorgebracht. Contact met de knokploegen zou hij niet hebben durven opnemen, omdat hij had gehoord hoe ze daar over hem dachten – dat ze hem zelfs wilden neerschieten. Zijn vader reageerde erg fel, schudde hem door elkaar en zei: 'Ben je nu een verrader of niet? Anders smijt ik je de deur uit.' Kees had zijn vader gevraagd of hij contact met zijn oude vrienden wilde opnemen om hun de zaak uit leggen. Met de kerstdagen was Kees naar Sliedrecht gegaan, omdat Hoffmann, van het Sonderkommando bij wie hij zich moest melden, met verlof was. Toen hoorde hij van Roubos van de overval op de SD en durfde hij niet meer terug naar Rotterdam, omdat hij bang was dat de verdenking op hem zou vallen.⁴⁷² Kees dook onder bij een boer, waar Roubos en Van der Waal, die beloofd hadden met hem te gaan praten, hem later zouden ophalen voor deze bespreking.⁴⁷³

Na deze eerste bespreking werd enige tijd gepauzeerd, waarna men het verhoor voortzette. Kees werd er achtereenvolgens van beschuldigd dat hij de executie van Ruys op zijn geweten zou hebben, de groep in Badhoevedorp zou hebben opgerold en enkele malen zou zijn signaleerd in een auto en op een tandem. Tevens zou hij een keer op het Nenijs-terrein zijn gezien in SD-uniform, waaruit werd geconcludeerd dat hij met de SD samenwerkte. Kees ontkende hardnekkig de mogelijkheid dat hij signaleerd zou zijn in een auto en op een tandem; hij had slechts in een auto gezeten toen hij naar Scheveningen en naar Amsterdam werd gebracht. Op een tandem had hij nooit gezeten. Hij vertelde dat een zekere Jansse, een SD'er, veel op hem leek. Deze zou wel in een auto en op een tandem hebben gereden.

Wat de kwestie Badhoevedorp betreft, ontkende Kees ooit iets verraden te hebben. Hij zou er slechts één keer, in september, geweest zijn met Frank van Bijnen. Van der Sluis vroeg of hij iets wist van de kwestie Frits Ruys. Kees zei dat hij er niets van wist, dat hij Frits niet eens kende.⁴⁷⁴ Scheffer merkte op dat hij Frits wel móest kennen, van de overval op het Haagsche Veer. Kees gaf toe, zich dit weer te kunnen herinneren. Vervolgens opperde hij dat een andere gearresteerde illegale werker iets ten nadele van Frits zou hebben kunnen zeggen.⁴⁷⁵ Van der Stoep vroeg of Kees na zijn arrestatie op de Schietbaan was geweest. De SD zou hem volledig hebben uit-

gekleed en gemarteld, en bedreigd hebben hem neer te schieten tenzij hij met hen zou gaan samenwerken. Kees zou dit toen hebben beloofd. Maar Kees ontkende ook deze beschuldiging. Van der Stoep wilde verder nog weten of hem gevraagd was, voor geld met de SD samen te werken. Kees antwoordde dat hem wel een dergelijk aanbod was gedaan door Wölk, maar dat hij daar niet op in was gegaan. Wölk had hem gevraagd: 'Warum arbeiten Sie nicht für den SD, wie Tonie?' (de Rotterdamse V-Mann Anton van der Waals), en attendeerde Kees op het vele geld dat Tonie verdiende.⁴⁷⁶ Vervolgens werd hem gevraagd hoe hij tegenover Duitsland stond. Kees zei in die zin nationalistisch te zijn, dat hij voor een sterke bewapening was. Vóór de oorlog had hij sympathie voor de NSB gehad, zolang er nog geen sprake was van jodenvervolging. Van der Stoep vroeg verder of hij de vijand iets verteld had over de plannen ter verdediging van de Maasbruggen. Kees merkte op dat de SD dit allang wist. Als hij had toegegeven dat hij van dergelijke dingen op de hoogte was, zo zei hij, had hij zijn eigen zaak alleen maar kunnen schaden. Scheffer vroeg of hij iets wist van de veertig arrestaties die hadden plaatsgevonden na zijn arrestatie, waarop Kees zei, niet te hebben doorgeslagen.⁴⁷⁷

Het volgende onderwerp dat aan de orde kwam, betrof de kennissenkring van Kees. Onder andere werd ingegaan op de verhouding die Kees had met een zekere Jopie Simons, wier vader handel dreef met de bezetter. Jopie was politiek onbetrouwbaar en zou onder meer een illegaal werker hebben aangegeven. Kees zei dat hij met haar omging teneinde informatie over deze aangelegenheden te verkrijgen. Hij deed dit voor de goede zaak.⁴⁷⁸ Vervolgens werd ingegaan op het functioneren van de leden van de KP-Zuid. In het bijzonder werden vragen gesteld over Schilderink (Noor) en Blik (Koos). Volgens Kees kreeg de verhouding tussen Noor en Koos het aanzien van een klik; zij zouden 'pijpjes smoren' op het hoofdkwartier en niet veel uitvoeren. Hij had geprobeerd dit te voorkomen door Noor in de buitendienst te zetten en Koos bij zich te houden, maar dit was niet gelukt, mede doordat hij, Kees, toen gearresteerd werd.⁴⁷⁹ Op de beschuldiging dat hij de verdedigingsplannen van Rotterdam zou hebben verraden, zei hij, het niet onmogelijk te achten dat Erik Cattel dit op zijn geweten had, daar hij flink zou hebben doorgeslagen. Cattel was namelijk een paar keer op het hoofdkwartier van de KP-Zuid bij de Oranjeboom-brouwerij geweest, waar Kees het over deze plannen had gehad. Vervolgens werden er nog vragen gesteld over andere personen uit de illegaliteit.⁴⁸⁰ Tevens werd er deze avond gesproken over de SD in Rotterdam. Zo kwamen onder andere de functies van verscheidene SD'ers aan de orde. Kees kon een omschrijving van het uiterlijk van velen geven. Hieruit bleek dat de SD'er Jansse inderdaad op Kees leek.⁴⁸¹

Zo eindigde het ruim zes en een half uur durende verhoor. De KP was niet veel wijzer geworden over de rol van Bitter. Schuld aan de executie van Ruys ontkende hij en schoof hij min of meer op een ander af. De kwestie Badhoevedorp ontkende hij ook. Dat hij in Rotterdam was gesignaleerd, onder andere in SS-uniform, ontkende hij eveneens. Het feit dat Jansse, een SD'er, op hem leek, maakte dit geloofwaardig. Toch was het wantrouwen allerminst verdwenen. Vooral over de kwestie

Badhoevedorp had men de nodige twijfels. De uitlatingen van mevrouw Verkuijl en haar dochter moesten nader onderzocht worden. Intussen waren ook van De Bie uit Amsterdam, de nodige berichten binnengekomen. Deze zou van een SD'er, die met de KP in Amsterdam was gaan samenwerken omdat hij inzag dat Duitsland de oorlog ging verliezen, gehoord hebben dat Bitter betrokken was geweest bij de overval van de Sipo in Badhoevedorp. Deze SD'er, Hendrik Lambertus (Henk) Klijn die in KP-kringen Gerard werd genoemd – wist dat, omdat hij zelf ook aan die overval had deelgenomen. Het was nu de bedoeling van de LKP-Rotterdam om Henny, de verloofde van Kleine Henk Verkuijl, die in Badhoevedorp opgepakt was, en de overgelopen SD'er over te laten komen naar Rotterdam, om hen met Bitter te confronteren tijdens het verhoor. Door de slechte verbindingen duurde het anderhalve week voordat zij arriveerden. In de tussenliggende periode bleef Kees in de woning aan de Statensingel. Naar buiten gaan of ontsnappen durfde hij niet, omdat hij ook bang was geworden voor de SD, die hem de schuld zou kunnen geven van de overval van de LKP-Rotterdam op de Aussenstelle op 21 december 1944.

7.5 De ontknoping

Op maandag 1 januari 1945 waren er allerlei besprekingen tussen de ploegleiders in de flat waar Kees Bitter vastgehouden werd. Van der Stoep moest onder meer de verdedigingsplannen – onder andere betreffende de Maasbruggen en het elektriciteitsbedrijf – bespreken om deze vervolgens mee te nemen naar Engeland. Zolang het bezoek uit Amsterdam, dat de schuld van Bitter zou kunnen vaststellen, niet was gearriveerd durfde men hem niet te liquideren. Van der Stoep overwoog Bitter mee te nemen naar Zuid-Nederland omdat hij daar geen gevaar zou vormen. Donderdag zou hij vertrekken, maar door vervoersproblemen werd dat nog twee dagen uitgesteld.⁴⁸²

Op vrijdag 5 januari arriveerden Henny, de verloofde van Kleine Henk Verkuijl, en Pierre de Bie en kon in aanwezigheid van Charles van der Sluis, Henk Scheffer, Piet de Beer (Witte Piet) en een typiste het tweede verhoor van Bitter beginnen. Henny mocht beginnen. Haar vragen hadden allemaal betrekking op wat er op 24 november in Badhoevedorp en tijdens de daarop volgende verhoren was gebeurd. Kees ontkende, in Amsterdam in Duits uniform te hebben rondgelopen en de Verkuijls verhoord te hebben. Toen hij zijn hoornen bril moest opzetten, wist Henny zeker dat het Kees was die haar destijds had verhoord. Overigens verbleekte Kees reeds toen hij met haar geconfronteerd werd. Zij vroeg hem: 'Moet ik Keesje zeggen of Herr?' Kees ontkende bij hoog en laag, de groep Badhoevedorp opgerold te hebben. Hij beweete, de hele geschiedenis pas later van Lages gehoord te hebben. De Bie vond het maar vreemd dat Lages een vriend van hem was, waarna Kees vertelde dat hij Lages wel kende, maar dat de relatie uit vroeger tijd dateerde.⁴⁸³ De Bie ging vervolgens wat dieper in op de transacties die Lages had voorgesteld. In ruil voor de wapens zou hij

het leven van de zoon en de schoonzoon van Verkuijl sparen. De Bie vond dit maar een raar voorstel, omdat Lages wel wist dat de wapens gedropt werden; hij zou hem nooit hebben vrijgelaten. Kees vertelde toen dat Lages van plan was de mannen te fusilleren en de vrouwen naar Scheveningen te sturen, en dat hij, Kees, naar beste kunnen geprobeerd had dit te voorkomen. Henny vroeg aan Kees, waarom hij tijdens het verhoor aldoor aanvullende vragen had gesteld. Hij antwoordde niet, maar haalde slechts zijn schouders op. Wel vertelde hij dat Henny en de andere vrouwen hun vrijlating eigenlijk aan hem te danken hadden. Hij had verzocht met Verkuijl te mogen praten om te redden wat er te redden viel.⁴⁸⁴ Daarna werd het verhoor onderbroken en Kees werd naar een zijkamer gebracht.

Voor Henny en De Bie bestond er geen twijfel meer over de verradersrol van Kees. Ze zeiden pas naar Amsterdam terug te zullen gaan als ze zeker wisten dat Kees opgeruimd zou worden. Op dat moment was Henk Klijn (Gerard) binnengekomen. Achter het gordijn had hij Kees gezien en herkend. Een openlijke confrontatie durfde hij niet aan, tenzij hij zeker wist dat Kees geliquideerd zou worden. Henny vertelde verder dat Bitter een keer met haar zwager Gerrit, de broer van Piet de Beer (Witte Piet), en een zekere Douwe bij haar thuis was geweest, evenals Zwarte Kees en zijn verloofde Grietje, en dat zij bij haar thuis de nacht hadden doorgebracht. Het waren volgens haar deze personen waar Kees tijdens het verhoor naar had gevraagd. Uit de zijkamer kwam intussen het bericht dat Kees tegenover Van der Sluis, met wie hij de afgelopen avonden vertrouwelijk had zitten praten, had toegegeven bij het verhoor aanwezig te zijn geweest.

Vervolgens werd Kees weer de kamer binnengelaten. Toen hij met Klijn werd geconfronteerd, werd hij grauwbleek. Er werden gelijk een aantal vragen en beschuldigingen op hem afgevuurd.⁴⁸⁵ Klijn vroeg aan Kees of hij hem kende, waarop Kees bevestigend antwoordde. 'Klijn zei, veel van Kees te weten. Hij vertelde dat hij hem onder meer in het uniform van Unterscharführer gezien had, en dat Kees bij het bombardement niet in de schuilkelder zat, maar de straat was opgelopen. Toen Kees dit niet ontkende, werd hem gevraagd eindelijk eens open kaart te spelen. Klijn ging verder met vragen stellen. De meeste hadden betrekking op wat Kees de eerste dagen na zijn komst in Amsterdam had uitgevoerd.'⁴⁸⁶ Klijn vroeg onder meer, waarom hij in een SS-uniform had rondgelopen. Kees antwoordde dat dat een voorwaarde was voor zijn vrijlating, en dat hij hiertoe gedwongen was omdat anders zijn ouders iets zou kunnen overkomen. Klijn merkte op dat de SD nooit de ouders aansprakelijk zou stellen voor de daden van hun zoon. Scheffer vroeg waarom Kees dat niet eerder had gezegd. Kees zei dat hij dat niet eerder had kunnen doen, omdat er nog een andere geschiedenis aan vast zat. Hij vroeg of hij Piet de Beer alleen mocht spreken. Scheffer vroeg waarom hij het niet aan het hele gezelschap wilde vertellen. Kees had er bezwaar tegen, dat in de aanwezigheid van damesgezelschap te doen. Nadat de dames de kamer hadden verlaten, vertelde hij de KP'ers door de SD gemarteld te zijn; daarom was hij op hun eisen ingegaan. Daarna werd hem opnieuw gevraagd of hij de stadsplannen had verraden, wat hij bleef ontkennen. Wel gaf hij toe, in Amsterdam

gedwongen te zijn met de SD samen te werken. Van der Sluis vroeg opnieuw naar de kwestie 'Ruud' (Frits Ruys).⁴⁸⁷ Kees antwoordde, hier absoluut niets van te weten en nooit met hem geconfronteerd te zijn.⁴⁸⁸ Klijn stelde ook nog een aantal vragen. Op een gegeven moment zei Kees, geen *V-Mann* (*Vertrauensmann*) van de SD te zijn, maar slechts hun werktuig. Ze moesten niet denken dat hij vrijwillig met de SD had samengewerkt, wat Klijn de woorden ontlokte: 'Dat moest er gvd nog bijkomen!' Kees gaf toe 'verdomd zwak' geweest te zijn. Scheffer vroeg waarom hij, toen hij in Amsterdam in alle vrijheid een kennis kon bezoeken, niet direct was gevlucht; hij kon immers zonder vrijgeleide weggaan. Volgens Scheffer had deze kennis hem wel geholpen.

Kees gaf toe, gedwongen verraderswerk verricht te hebben. Klijn vertelde, op de hoogte te zijn van Kees' opdracht; hij zou voortdurend in contact blijven met Amsterdam. Kees ontkende dit. Hij verklaarde dat hij niets te vertellen had en dat de SD alles bepaalde. Hij zou alleen beloofd hebben in Amsterdam mee te helpen; over Rotterdam zouden ze hem niets gevraagd hebben. Het was Lages die hem naar Amsterdam had gehaald.⁴⁸⁹ Ten slotte bekende Kees ook betrokken te zijn geweest bij het oprollen van de groep Badhoevedorp. Daarmee was het verhoor beëindigd. De rol van Kees na zijn arrestatie door de Sipo was en bleef vrij onduidelijk. De illegaliteit was niet op de hoogte van alle activiteiten die Bitter in de maanden na zijn arrestatie had ontplooid. Een reconstructie van de gebeurtenissen die zich hebben afgespeeld eind oktober 1944 tot begin januari '45, levert het volgende beeld op.

7.6 Een reconstructie

De dag waarop de ellende begon was donderdag 26 oktober 1944, toen de leider van de Haagse knokploeg, Chris Cattel (Erik), in de stad bij een controle werd aangehouden door de Landwacht. Bij onderzoek op het Haagsche Veer bleken enige legitimatiepapieren niet te kloppen. Na deze aanhouding, waarbij onder andere een wapen en een zakagenda met enige adressen werden aangetroffen, volgden nog meer arrestaties. Allereerst ging de Sipo naar de woning van ds. Hantje de Jong aan de Wolphaertsbocht. Toen Ab de Soet uit Den Haag met zijn vriend Hans Hovius, die overigens niet eerder illegaal actief was geweest, bij het huis van de dominee aankwam, werden ze daar meteen door de Sipo ingerekend. Toen ds. De Jong dit vernam, wilde hij zijn jongens niet in de steek laten; voor de deur van zijn woning werd ook hij gearresteerd. Diezelfde avond werden, zoals we zagen, tevens de directeur van het Charlois Volkshuis Willem van der Schee, Koos de Jong (Bruitje) en Klaas van Drimmelen in de kraag gevat. 's Nachts werd Adrie Knijff, lid van de Haagse knokploeg, die eigenlijk met De Soet mee naar Rotterdam had zullen gaan, in Den Haag gearresteerd door de Sipo.

De dag daarop, 27 oktober, verliet Bitter 's ochtends vroeg zijn onderduikadres aan de Hordijk in IJsselmonde, waar hij samen met Eddy Engelkes had verble-

ven, en ging op de fiets naar het tuindershuis van de familie Van der Vorm aan de Smeetslandschedijk. Kees, die in tegenstelling tot de andere knokploegleden niet gewaarschuwd was voor het mogelijke gevaar, liep naar de achterdeur, waar hij geheel onverwachts werd ingerekend door de Sipo. In het tuindershuis bleek het dienstmeisje, Lenie Verboom, aanwezig te zijn. De angstige blikken waarmee zij elkaar aankeken, waren veelzeggend.⁴⁹⁰ Kees werd overgebracht naar de SD. Nog diezelfde avond vond er bij de familie De Roon in de Lijnzaadstraat, waar onder andere wapens van de KP-Zuid waren opgeslagen, een overval plaats door de Sipo onder leiding van Hoffmann. De Roon, die 's ochtends gealarmeerd was door een verdacht bezoek, had zich al in veiligheid weten te stellen. Op het moment van de inval was alleen zijn vrouw aanwezig, die niet gearresteerd werd. Deze inval bleek op de korte termijn geen gevolgen te hebben. De volgende ochtend werd, nadat het dienstmeisje naar huis was gestuurd, het tuindershuis in brand gestoken. Het was ook op die ochtend dat ds. De Jong, Van der Schee, Cattel, De Soet en Hovius één voor één naar de Schietbaan werden afgevoerd, waar zij gefusilleerd werden. De SD had inmiddels Bitter zo weten te bewerken dat deze, bang als hij was om gefusilleerd te worden, met hen ging samenwerken. Kees werd in de daarop volgende weken een speelbal in handen van de Aussenstelleiter in respectievelijk Rotterdam (Wölk), Den Haag (Munt) en Amsterdam (Lages).

Wie Bitter had verraden was voor de inlichtingendiensten van de LKP-Rotterdam en de Ordedienst (de rechercheploeg van de OD-commandant van Rotterdam-Noord, A.A. Hoogeweg) een raadsel. Er waren berichten dat er pogingen werden ondernomen door handlangers van de bezetter (afkomstig uit Crooswijk) om in de ondergrondse illegaliteit in Rotterdam-Zuid in te dringen met als oogmerk hen te verraden aan de SD. De verdenking ging uit naar een zekere Hans Keijzer, een 20-jarige student die woonachtig was aan de Voorschoterlaan. Keijzer was enige tijd illegaal actief in een groep in Kralingen maar werd daar uitgezet. Reden was dat hij bonkaarten te eigen bate zou hebben gebruikt. Ook maakte hij zich volgens de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam schuldig aan zwarthandelspraktijken en kraakwerk. Hij kreeg een waarschuwing en werd verzocht hiermee te stoppen. Keijzer kende Bitter en ook deze zou hem gewaarschuwd hebben. Door de OD werd Keijzer op 7 november aangehouden voor verhoor. Na enkele dagen werd hij vanwege onvoldoende bewijsmateriaal weer vrijgelaten. Maar nieuwe verklaringen druppelden binnen en het leek de illegaliteit beter om Keijzer 'op te ruimen', ook omdat hij over veel kennis beschikte van de OD en de KP.

De rechercheploeg van de OD en de LKP-Rotterdam werkten met elkaar samen. Keijzer werd weer vastgezet, in een woning aan de Bergweg, en stond onder controle van de OD. De OD-commandant Hoogeweg wist niet zeker of Keijzer een verrader was maar vermoedde dat Bitter door hem verraden was. Hoogeweg adviseerde: 'niet neerschieten'. Hij besprak met de politie om hem voor rijwioldiefstal vast te zetten op bureau Boezemsingel. Daar is het niet van gekomen omdat de LKP-Rotterdam, zonder de OD hierover te informeren, Keijzer meegenomen had voor liquidatie.

Het lijk van Keijzer werd op 24 november 1944 in de Rotte aangetroffen en vertoonde een schotwond in de nek. Het motief voor deze liquidatie was volgens de Inlichtingendienst dat Keijzer kraken pleegde. Deze kraken pleegde hij samen met de op 8 november 1944 door de KP doodgeschoten Kees Koen en de LO'er Dick Bersma. Bitter heeft tijdens zijn verhoor op 27 december niet aangegeven Keijzer als zijn verrader te beschouwen, evenmin deed hij dat diens vriendin.⁴⁹¹

Nadat Kees gearresteerd was, probeerde hij via bemiddeling weer op vrije voeten te komen. Zijn poging om dit weer via Munt (inmiddels hoofd van de Aussenstelle in Den Haag) te realiseren, mislukte. De feiten waarvan hij verdacht werd, waren te ernstig. De SD deelde Munt, die hiervoor naar Rotterdam was gekomen, mee dat Bitter over een paar dagen te zijner beschikking zou worden gesteld als V-Mann. In een gesprek met Munt liet Kees blijken dat hij op de hoogte was van de illegaliteit in Den Haag; door met hem samen te werken, zou hij zijn leven kunnen redden. Om zijn betrouwbaarheid te onderstrepen, vertelde hij Munt te weten dat er in een fabriek in Den Haag valse stempels werden gemaakt. Naar aanleiding van deze mededeling ondernam de SD in Den Haag actie. Er vond een overval op de desbetreffende fabriek plaats, waarbij de fabrikant en zijn medewerker werden gearresteerd.⁴⁹² Toch werkte Kees de eerste weken niet voor de SD in Den Haag, ofschoon hij daar wel een paar keer gesignaleerd is. Op 2 november wees hij in Rotterdam Ruys aan, een belangrijk illegaal werker uit de ploeg van Van der Stoep. De volgende dagen bracht Kees de meeste tijd door op de Aussenstelle, gelegen op de hoek van de Mathenesserlaan en de Heemraadssingel. Toen daar de koerierster Marijke Zwagerman van de knokploeg van Esmeijer voorbijfietste, wees hij haar van achter de gordijnen aan. Vanaf deze plek zou hij spoedig meer mensen aanwijzen.

De Haagse knokploegleden, die na hun vertrek uit Charlois onderduikadressen in de buurt van de Mathenesserlaan hadden gevonden, liepen groot gevaar. Een paar dagen nadat Zwagerman was gearresteerd en Ruys gefusilleerd was, werden op 5 november Rein Goedheer en Bernard Cramer, toen ze langs de Aussenstelle waren gefietst, plotseling gevolgd door de Sipo in een legerbus. Goedheer en Cramer smeten de tandem neer en holden weg. Cramer gaf het al gauw op en bleef staan; Goedheer kon ontkomen. Niet lang daarna werden Segundo Ecury en Tony Brantenaar, nadat zij de mis in de rooms-katholieke kerk op de Mathenesserlaan hadden bijgewoond, en langs de Aussenstelle liepen, door Kees, die op de Aussenstelle weer achter de gordijnen zat, aangewezen, waarna ook zij door de SD werden ingerekend. Ecury en Brantenaar, Cramer en Fentener van Vlissingen, brachten vervolgens de nacht door op de Aussenstelle, waar ze verhoord werden. Achteraf is gebleken dat de zogenaamde illegaal werker die later bij hen in de cel werd gebracht en al snel hun vertrouwen wist te winnen, Bitter was, die voor de SD celspionage verrichtte. Een dag later werden ze naar Scheveningen overgebracht, waar zij, op Brantenaar na, op de Waalsdorpervlakte werden gefusilleerd.

In die tijd werd Kees regelmatig in Rotterdam gesignaleerd in SS-uniform. Op 6 november arresteerde de Sipo op aanwijzing van Kees de KP'er Bastiaan van Duin.

Naar aanleiding van informatie die men bij Van Duin vond, werd Jan 't Hart, een illegaal werker uit Overschie, gearresteerd. Op 8 november deed de Sipo een inval in Het Witte Huis, waar de directeur Frans de Ruijter werd gearresteerd. De Ruijter had namelijk dit gebouw beschikbaar gesteld voor de KP-Zuid ter verdediging van de Maasbruggen. Op die dag gaf Kees nog meer mensen uit de illegaliteit aan: achterenvolgens Frans Ludwig en Joop Verolme van de KP-Zuid, Ids Haagsma en de koe-rierster Tina de Vries. Van Duin, 't Hart, De Ruijter, Ludwig, Haagsma en Verolme werden op 9 november op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd.⁴⁹³

Tijdens de grote razzia was Bitter weer actief om illegale werkers aan te geven. Op 10 november stond hij naast Hoffmann op de verzamelplaats in het Feijenoordstadion en een dag later op het Nenijs-terrein in Blijdorp om illegale werkers te identificeren. Kees wist er drie te herkennen, namelijk Paulus Visser, Hendrik Zwaan en Gijsbert Jansen, commandant van de RVV in Rotterdam-Zuid. Tevens herkende hij op 10 november op de Aussenstelle de illegale werker Anne Koopman, die toevallig die dag met de trein uit Dordrecht was gekomen voor een contactbespreking van de Waarheid-organisatie en bij de razzia was opgepakt.⁴⁹⁴ De vier tijdens de razzia door Kees herkende personen werden op 13 november op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd. Na de razzia van 10 en 11 november werd Kees door Lages naar Amsterdam gehaald om daar voor de SD te werken.

In Amsterdam nam Bitter, zoals we zagen, deel aan de overval op 24 november door de Sipo Amsterdam op de 'verzetshaard' van de familie Verkuijl in Badhoevedorp. De familie werd gearresteerd, evenals een paar op dat moment aanwezige kennissen. Matthijs Verkuijl en zijn zoon Hendrik werden op 15 december in Amsterdam gefusilleerd, Gerrit de Beer en Pieter Ouwerkerk diezelfde dag in Uitgeest. Door de vrijlating van enkele gearresteerden kwam er enig licht in de zaak van deze geheimzinnige, onverwachte overval. Eén van de dochters van Verkuijl had Bitter in één van de Duitse auto's herkend en gaf dit na haar vrijlating op 5 december gelijk door aan de Knokploeg Amsterdam. Bovendien was deze knokploeg via de overgelopen SD'er Henk Klijn meer over Kees te weten gekomen. Klijn, die de Duitse nederlaag aan voelde komen, was in contact getreden met de KP in Amsterdam om te red- den wat er te redden viel. Alvorens de Amsterdamse KP de illegaliteit in Rotterdam kon overtuigen van de gevaarlijke rol van Bitter, werden er nog meer illegale wer- kers door hem aangewezen. Na het geallieerde bombardement op de Aussenstelle in Amsterdam, waar Kees gesignaleerd werd in SS-uniform, vertrok hij direct naar Rotterdam. Ofschoon Kees het bombardement overleefd had, hield hij er geestelijk een trauma aan over. Een dag later, op 27 november, gaf hij weer acte de présence op de Aussenstelle in Rotterdam. Toen hij van achter de gordijnen Leo van Heijningen (Harry), leider van de in Rotterdam gestationeerde Knokploeg Westland-Rotterdam, voorbij zag fietsen, tipte hij opnieuw de SD. Een dag later werd Van Heijningen ge- fusilleerd.⁴⁹⁵

In de volgende weken kwamen er dagelijks berichten over Bitter bij de illegali- teit in Rotterdam binnen en herhaaldelijk werd er voor hem gewaarschuwd. Op

13 december werd hij op een tandem, met voorop een SD'er, gesignaleerd op de Noordsingel. Een dag later gaf hij één van de koeriersters, Adry Molenaar van de KP-Zuid, aan. Kort daarna liet Kees zich vaak zien in Sliedrecht en omstreken. Ook daar was men voor hem gewaarschuwd en werd hij gewantrouwd. In de dagen rond Kerst was hij regelmatig bij zijn ouders. Tevens bracht hij enkele malen de nacht door bij zijn illegale makkers. Zo was Kees op eerste kerstdag te gast bij de familie Lanser in Sliedrecht. Ofschoon hij ook door de LO'er Lanser, een onderwijzer, werd gewantrouwd, wist hij hem er toch van te overtuigen dat hij niet 'fout' was. Toch vroeg zijn gastheer hem of hij er mee akkoord ging dat hem de volgende dag enige vragen werden gesteld door de KP-Sliedrecht. Tijdens dit verhoor wist Kees zich er uit te praten. Op een gegeven moment stond hij op, legde zijn hand op zijn hart en verklaarde plechtig een goed vaderlander te zijn. De illegaliteit in Sliedrecht, die in een bijzonder moeilijke situatie verkeerde, Kees was immers goed op de hoogte van het illegale werk daar, stelde toen als eis dat hij moest onderduiken. In Ottoland, op de boerderij van de gebroeders Bons, kreeg hij onderdak. Als hij zonder iets te zeggen zou vertrekken, mocht hij neergeschoten worden, zo werd hen meegedeeld.⁴⁹⁶ Op 27 december werd Kees door Roubos en Van der Waal naar Rotterdam gebracht. Ook tijdens de verhoren wist Kees, zoals we zagen, zich er vaak uit te praten door het meeste te ontkennen, of zelfs de schuld op een ander te schuiven. Ondanks deze verhoren bleef het wantrouwen zeer groot. Op vrijdagavond 5 januari werd Kees opnieuw verhoord en kwam zijn schuld vast te staan.

Na het verhoor op 5 januari 1945 wist Kees wat er met hem zou gebeuren; het doodvonnis zou aan hem worden voltrokken.⁴⁹⁷ Nadat Kees met chloroform bedwelmd was, werd hem een cyaankali-injectie toegediend. Toen dit middel niet voldoende bleek te werken, werd omstreeks 17.30 uur er met een pistoolschot door de Amsterdamse KP'er Pierre de Bie een einde aan zijn leven gemaakt. Vervolgens werd het lichaam in een jutezak gedaan en vanuit de woning aan de Statensingel 's nachts naar het Boerengat vervoerd en in de haven geworpen.⁴⁹⁸ Zo eindigde het leven van de 25-jarige Cornelis Bitter, die, na het uitbreken van de oorlog, voor het verzet tegen de bezetter koos en uiterst nuttig werk deed, maar op het moment dat hij in handen van de SD viel, geconfronteerd werd met de praktijken waar hij tegen had gestreden. Het is tragisch dat hij op dat moment daar niet tegen bestand was. Het werk dat hij, na gemarteld te zijn, voor de SD verrichtte, werd hem uiteindelijk ook zelf fataal.⁴⁹⁹ Een paar dagen later kwam het volgende telegram op het hoofdkwartier in Londen binnen.

From Rummy via Granta.

8 januari, 1945.

214 Two one four.

Reference Kees Zuid stop He confessed to be traitor so we killed him stop Rob can you tell more about this stop Number message Lodewijk was thirty nine stop Thanks news Reindert stop⁵⁰⁰

De Knokploeg Rotterdam-Zuid in 1945

8.1 Interne problemen

Omdat men was gaan twifelen aan de integriteit van Kees Bitter, die zich vanaf eind oktober 1944 amper meer liet zien, moest de knokploeg-Zuid in die tijd al een nieuwe leider hebben. Eduard Schilderink was hier volgens de meeste leden van de knokploeg-Zuid de meest geschikte persoon voor. Al voordat hij zich bij de KP-Zuid had aangesloten nam hij in Rotterdam aan het KP-werk deel. In augustus 1944 deed hij onder andere mee aan de succesvolle overval op het distributiekantoor aan het Afrikaanderplein, die werd uitgevoerd door leden van verschillende knokploegen onder leiding van Rien van der Stoep. Nadat op 28 oktober 1944 het tuindershuis aan de Smeetslandschedijk, waar de knokploegleden geregeld bijeenkwamen, platgebrand was, was er een machtsvacuüm ontstaan: de KP-Zuid zat zonder leider. Dit probleem werd opgelost door Schilderink, die al min of meer de leider was, als zodanig te benoemen. In theorie was Bitter dat, maar sinds de komst van Schilderink was Kees een andere rol gaan vervullen bij de knokploeg: hij hield voortaan de grote lijnen in het oog, en liet de dagelijkse leiding min of meer over aan Schilderink, die werd bijgestaan door Blick.

Nadat de ellende van het verraad van Bitter voorbij was, moest het illegale werk weer voortgang vinden. In januari ontstonden er nieuwe problemen, toen de KP-Zuid, en in het bijzonder Schilderink, die te flegmatisch zou zijn, laksheid op illegaal gebied verweten werd. Er werd getwijfeld aan zijn leiderscapaciteiten.⁵⁰¹ Deze twijfel was wellicht een gevolg van het mislukken van de overval op de Aussenstelle aan de Heemraadssingel op 21 december 1944, waarbij de KP-Zuid als dekkingsploeg zou fungeren. Schilderink zou bij deze actie, bedoeld om het archief te vernietigen en arrestanten te bevrijden, niet goed hebben gehandeld; en mede hierdoor zou de hele onderneming zijn mislukt.⁵⁰² Zijn passieve houding kwam mogelijk voort uit zijn jarenlange verzetsverleden en zijn verlangen naar het einde van de oorlog. Een andere factor die zijn gemoedstoestand drukte, was het gebeuren rond Bitter, dat hem erg had aangegrepen. Het was Rudolf Pontier die van het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam de opdracht kreeg om de communicatie met de KP-Zuid te verbeteren.⁵⁰³

De KP-Zuid werd begin 1945 – zij bestond toen uit circa 30 personen – steeds vaker bekritiseerd: zij zou de toestand in Rotterdam-Zuid op het gebied van het illegale werk niet beheersen. Steeds meer kraken in dat gedeelte van de stad werden verricht door ‘wilde’ knokploegen, zonder dat de staf van de KP-Zuid daarvan op de hoogte was.⁵⁰⁴ Ook werden door leden van de BS zelf in dit stadsdeel, tegen de nadrukkelijke instructies van de top in, pogingen ondernomen om aan voedsel te komen.

De bevolking van Rotterdam kreeg begin 1945 in de hongerwinter met steeds grotere ontberingen te maken. De nood was door een tekort aan voedsel en brandstoffen groot. Ziekten als paratyfus en difterie braken uit. Het sterftecijfer steeg.⁵⁰⁵ De politie trad hard op tegen de zwarte handel die welig tierde. Het verzet trad hier eveneens tegen op, ook in samenwerking met de politie, maar maakte zelf ook misbruik van zijn positie. Vaak begrijpelijk, want ook illegale werkers leden honger.

Bij een kraak door drie leden van de RVV, onder wie een groepscommandant, in een kruidenierswinkel in de Violierstraat in de wijk Bloemhof in Rotterdam-Zuid op 12 januari 1945 werden de daders na een achtervolging door de politie gearresteerd. Wat de mannen dreef was de honger. De illegaliteit zorgde daar volgens hen niet voor. Om hun vrouw en kinderen niet te laten verhongeren was men tot dergelijke acties gedwongen: ‘Het is heel mooi om er een principe op na te houden, maar daar kun je niet van eten’ vertelde een van de RVV’ers toen hij ter verantwoording werd geroepen. Er werd opgemerkt liever uit de RVV te stappen en aan de eigen voedselvoorziening te werken, op welke manier dan ook, dan dat men het eigen gezin liet verhongeren. De politie werd door het verzet gewaarschuwd om bij dergelijke arrestaties voor zover in hun vermogen lag deze personen niet uit te leveren aan de Duitse instanties omdat dit mensenlevens kon kosten.⁵⁰⁶

Ook Jan Engberts, de voormalige leider van de KP-Zuid, vormde een probleem. Hij was na zijn vertrek uit de knokploeg illegaal actief gebleven. Binnen het verband van de BS was hij wapeninstructeur en voerde hij in opdracht en onder zijn leiding verscheidene kraken uit: kolenkraken, levensmiddelenkraakjes en een klerenkraak. In januari 1945 werd door zijn ploeg waarvan de leden uit Tuindorp Vreewijk afkomstig waren de school aan de Frankendaal en de school aan de Berkendaal gekraakt en werden grote voorraden cokes buitgemaakt. De cokes werd tegen de richtlijnen in verdeeld onder de illegale werkers. Dit alles tot wrevel van de leiding van de KP-Zuid die hierover tevoren niet was geïnformeerd. Piet Roubos waarschuwde Engberts om met deze praktijken op te houden, anders zou hij ‘geblazen’ (geliquideerd) worden. Van het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam kreeg de KP-Zuid uiteindelijk op 14 februari 1945 opdracht om Engberts te liquideren. Een aanslag werd niet uitgevoerd.⁵⁰⁷ Verder werd er geopereerd door dievenbendes, zoals die van Steketee.⁵⁰⁸ Pontier kreeg de taak om de KP-Zuid te motiveren om dergelijke excessen in de toekomst te voorkomen. Na verloop van tijd bracht hij regelmatig verslag uit aan het hoofdkwartier. Zijn kritiek op Schilderink, vooral op diens passiviteit wat het illegale werk betrof, loog er niet om, maar desondanks zag hij toch perspectief voor

de toekomst, omdat hij het goed met hem kon vinden.⁵⁰⁹ Eind januari vernam het hoofdkwartier van hem dat hij met Schilderink tot overeenstemming was gekomen over zijn aansluiting bij de KP-Zuid. Pontier trad in het vervolg op als speciale contactman tussen het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam en het hoofdkwartier van de KP-Zuid. In het vervolg zouden zij eventuele beslissingen gezamenlijk nemen.⁵¹⁰

De problemen waren nu opgelost en het illegale werk kon voortgezet worden. De samenwerking tussen Schilderink en Pontier verliep verder zonder noemenswaardige problemen. De werkzaamheden in het voorjaar van 1945 bestonden onder meer uit politiek inlichtingenwerk, het in beslag nemen van materiaal en levensmiddelen, het liquideren van personen en het verrichten van sabotage (onder andere het plaatsen van zogenaamde bandenbommetjes op wegen waar Duitse wagens passeerden).⁵¹¹ Het zware sabotagewerk stond uiteraard op een wat lager pitje na het vele werk dat verricht was door de havensabotageploeg.

Inmiddels was het hoofdkwartier van de KP-Zuid een paar keer van adres veranderd: van Groene Zoom 77 naar nummer 285, en in het voorjaar van 1945 naar de Meiendaal 250. De vergaderingen van de KP-Zuid werden onder andere gehouden in de Vreewijkschool en in de kerk aan de Putschebocht.⁵¹² De samenwerking tussen Schilderink en Pontier kwam bijvoorbeeld goed tot uiting bij de overval op het distributiekantoor in IJsselmonde.

Op 12 april 1945 volgde, geheel onverwachts, een inval bij de familie De Roon in de Lijnzaadstraat. Daar was al op 27 oktober 1944, zoals we zagen, een inval gedaan. Toen had Joost de Roon zich bijtijds in veiligheid weten te brengen. Een half jaar na dato meende hij, in de veronderstelling dat de SD dit langzamerhand wel vergeten zou zijn, met een gerust hart naar huis te kunnen terugkeren. Tot zijn ontsteltenis werd hij echter in zijn woning gearresteerd en afgevoerd. Tijdens de verhoren op de Aussenstelle werd hij door Hoffmann hard aangepakt. Herhaaldelijk werd hem gevraagd waar de wapens van de KP-Zuid waren verborgen. Twee dagen na de arrestatie van De Roon werd er een inval gedaan in de groenten- en fruitwinkel van de familie Van der Waal in de Paul Krügerstraat 14a. Deze winkel werd onder meer als wapenopslagplaats en onderduikadres gebruikt door de KP-Zuid. De Sipo vond er geen wapens, maar arresteerde wel de eigenaar, Pieter van der Waal. Diens zoon Peter, lid van de KP-Zuid, had zich, evenals Hans van der Meulen, op tijd in veiligheid weten te stellen. Onmiddellijk daarna vond er een inval plaats in de gereformeerde kerk aan het Breeplein, die ook als wapendepot fungeerde. Ook hier waren de wapens, evenals in de Paul Krügerstraat, op tijd weggehaald. Bij deze inval werd de koster, Jacobus de Mars, opgepakt. Op 19 april werden De Roon, Van der Waal en De Mars, na een aantal dagen op het Haagsche Veer ingesloten te zijn geweest, overgebracht naar Scheveningen.⁵¹³

De knokploeg voerde in april 1945 een overval uit bij een fotograaf in Vreewijk die ook voor de bezetter hand- en spandiensten verleende. De reden voor deze actie was dat de fotograaf Jan van Maanen, die voor de illegaliteit (pas)foto's maakte, bij een Sipo-inval zijn Contax-fototoestel was kwijtgeraakt. Van Maanen zelf wist

bij de inval ternauwernood te ontkomen. Door de BS en medewerkers van het illegale blad *Het Kompas*, waarvoor hij als fotograaf actief was, werd het verzoek aan de KP gedaan om hem van een nieuw fototoestel te voorzien. Binnen de Rotterdamse illegaliteit was immers afgesproken dat alleen de KP, na toestemming van het hoofdkwartier, bevoegd was om overvallen te plegen. Onder leiding van Jan de Geus (Jan Parallel) werd vervolgens een overval gepleegd waarbij het gewenste fototoestel werd buitgemaakt. De gedupeerde fotograaf deed aangifte bij de politie maar deze was dit keer abusievelijk niet door de KP-Zuid geïnformeerd over de geplande overval. Was de politie namelijk wél geïnformeerd dan zou deze verder onderzoek achterwege hebben gelaten. Zodoende ontstond er verwarring. Binnen de leiding van de KP-Zuid was men niet goed geïnformeerd over de zaak. Men vroeg zich namelijk af of deze overval wel gerechtvaardigd was, een voorwaarde die het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam immers stelde. Nu men het toestel eenmaal in handen had gekregen was men van mening om dit – dus los van de vraag of de overval gerechtvaardigd was – aan Van Maanen te geven. Dat kon echter niet meer omdat Schilderink het apparaat inmiddels had teruggegeven aan de gedupeerde fotograaf! Van Maanen zelf was inmiddels van een fototoestel voorzien dat was buitgemaakt door illegale werkers uit CPN-kringen, dit tot grote wrevel van de KP-Zuid.⁵¹⁴

In april 1945 bracht de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam op Charlois nog een andere dievenbende in beeld. De leider was een zekere Wayens die woonachtig was aan de Wolphaertsbocht. Deze bende wist ook van gedeserteerde Duitse militairen wapens te verkrijgen. Aan de overvallen deden ook deze met automatische pistolen bewapende militairen mee. Er werd bij de acties gebruik gemaakt van een Wehrmachtsauto. Door het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam werd besloten dat de KP-Zuid de politie zou waarschuwen, die dan de Feldgendarmerie van de kwestie in kennis zou stellen. Op 25 april 1945 werd hierover een rapport gemaakt dat eindigde met de zin: 'De moffen kunnen elkaar dan uitroeien.'⁵¹⁵

De LKP-Rotterdam gaf op 23 april 1945 aan de KP-Zuid opdracht voor de liquidatie van Pieter (Piet) van Zessen en Alex de Zwart. Van Zessen was de leider van een dieven- en inbrekersploeg en werkte bij gelegenheid samen met andere ploegen, waaronder die van Freek Trijselaar en De Zwart. Als leider van de gecombineerde ploeg fungeerden De Zwart en Van Zessen. Er werden in het voorjaar van 1945 verscheidene overvallen (kraken) gepleegd in Feijenoord en op het Noordereiland. Daarbij maakten zij gebruik van een Wehrmachtsauto en buitgemaakte Duitse uniformen. Soms vonden de inbraken plaats in overleg en in samenwerking met leden van de bezettende macht. De politie stond machteloos omdat zij in deze gevallen niet durfde op te treden. Op de liquidatielijst stond bij Van Zessen en De Zwart als reden voor de executie: leider dievenploeg, werkt op naam o.g. (ondergrondse). Het neerslaan van de ploeg van Trijselaar werd vooralsnog aan de politie overgelaten. De liquidatie van De Zwart en Van Zessen is met de bevrijding in zicht niet meer ten uitvoer gebracht.⁵¹⁶

Dat het illegale werk gevaren met zich meebracht, bleek bijvoorbeeld ook bij

de acties die werden ondernomen om de zwarte handel te bestrijden. In april trok Th.A.W. Ruys (Dorus), de commandant van de BS in Rotterdam-Zuid, er met zijn chef-staf Koos Blik per fiets op uit om eens op de Beijerlandschelaan te gaan kijken of er zwarte handel werd bedreven. Toen zij wantrouwen wekten bij twee Duitsers, werden zij aangehouden. Aan Blik, die een pistool bij zich had, werd gevraagd of hij hier een speciale vergunning voor had. Op dit voor beide mannen kritieke moment werden de Duitsers echter afgeleid door enig passerend vrouwelijk schoon. Gebruik makend van de situatie smeed Blik zijn fiets tegen zijn ondervragers aan en holde weg. Juist toen hij een zijstraat in wilde lopen, openden de Duitsers het vuur en raakten hem in zijn arm. In die zijstraat stond Klaas Boender met zijn fiets; hij nam Blik achterop en bracht hem in veiligheid. De Duitsers stelden Ruys vervolgens aansprakelijk voor wat zijn kameraad had gedaan. Ruys, die slechthorend was, bracht het er door een smoes – en mede dank zij het feit dat zijn papieren in orde waren – goed vanaf, zodat dit incident verder geen consequenties had.⁵¹⁷ Met de naderende Duitse nederlaag als perspectief moest ook de KP-Zuid haar voorbereidingen voor de bevrijding gaan treffen. Zij zou dat binnen het verband van de BS gaan doen in samenwerking met de Raad van Verzet.

8.2 De verdediging en bevrijding van Rotterdam-Zuid

De Maastunnel was een van de belangrijke objecten die door de BS beschermd moesten worden. Daar het achtste bataljon van de BS de Raad van Verzet en de knokploeg uit Rotterdam-Zuid omvatte, was er een taakverdeling tot stand gekomen, die inhield dat de RVV onder meer de verdediging en bescherming van de Maastunnel voor zijn rekening zou nemen.⁵¹⁸ De KP-Zuid hield zich, al vóór de BS gevormd waren, bezig met de bescherming van (onder meer) de bruggen, de elektrische centrale, de luchtbrug bij de Stadionweg en de telefooncentrale. Verder hield het achtste bataljon het zicht op de troepenbewegingen en het traceren van opslagplaatsen van de Wehrmacht.

Eveneens belangrijke objecten die bescherming behoeften, waren de Maasbruggen. De plannen om de bruggen te beschermen, werden onder andere door Schilderink en Blik uitgewerkt. Toen de bezetter door verraad de plannen in handen had gekregen, bleef Blik, ondanks het feit dat de SD hem op de hielen zat, daaraan verder werken.⁵¹⁹ Blik en Schilderink werden hierin onder andere bijgestaan door de architect Herman Haan, die in het najaar van 1944 voor dit werk in de knokploeg was gehaald. Haan hield de KP-leiding steeds op de hoogte van wat er zich op en onder de Maasbruggen afspeelde (deze waren namelijk door de bezetter voorzien van springladingen). Met de bewaking hiervan waren drie Oostenrijkers belast. Haan en Pontier wisten uiteindelijk de Oostenrijkers, na enige bemiddeling, ertoe over te halen met hen samen te werken ter bescherming van de bruggen, in ruil voor een vrijgeleide wanneer de bezetter zou capituleren. Eén van de afspraken was, dat de

Oostenrijkers op het kritieke moment de vuurkoorden en slagsnoeren voor de in de beide bruggen aanwezige springladingen zouden vernietigen. Tevens zouden zij het verzet op de hoogte houden van de plannen, de bewapening, de orders en de stemming van de Duitsers.⁵²⁰ Haan speelde bij dit alles een centrale rol.

Op vrijdagavond 4 mei gaf de Belgische radio het bericht door dat Duitsland capituleerde in de nog bezette gebieden. Dit was het moment dat Ruys, de commandant van de BS, zijn bevelen moest geven. De koeriersters speelden als altijd een belangrijke rol in de berichtgeving en deden ook nu hun werk. Molly Berrevoets, Jopie Elffers, Hilly Smit en Katje, de zus van Bep van der Meulen, die de plaats innam van Adry Molenaar, brachten snel de brieven op de juiste adressen. Op zaterdag 5 mei werden de verschillende posten ingenomen. De staf en de manschappen van het achtste bataljon betrokken hun post in de graan silo aan de Maashaven. De staf was door het wegvallen van Blik (chef-staf) en Pontier (compagniescommandant) helaas verzwakt. Blik was, zoals we zagen, op de Beijerlandschelaan in zijn arm geschoten en Pontier raakte op 4 mei zwaar gewond bij een huiszoeking aan het Mijnsheerenplein. Hier was een vuurgevecht ontstaan waarbij Pontier in een long werd geraakt. Hij kon de trap nog afkomen en wegfietsen maar zakte een paar straten verderop in elkaar. Na doktershulp werd hij in een auto onder een valse naam met spoed overgebracht naar het Zuiderziekenhuis en direct geopereerd.⁵²¹

Volgens opdracht zouden de mannen om acht uur 's ochtends verzamelen, met hun wapens onzichtbaar bij zich. Schilderink beschikte in de kantoorruimte over een telefoon, waarmee hij in directe verbinding stond met Ruys en de andere hoofdkwartieren. Het eerste bericht dat binnenkwam, was dat de Duitsers de capitulatie niet erkenden en slechts op de hoogte waren van een wapenstilstand. Acties tegen de Duitse stellingen waren ten strengste verboden. De koeriersters Elffers en Berrevoets waren ondertussen op pad gegaan om de voorgeschreven mouwbanden van het hoofdkwartier in de stad naar Zuid te brengen.⁵²² Hoewel alles in gereedheid was gebracht voor actie, kwam Ruys met de mededeling dat de BS'ers ongewapend hun patrouilles moesten uitvoeren en alle bijzonderheden moesten rapporteren. 's avonds om negen uur moesten de troepen paraat zijn in de toestand van 'vooralarm', dat wil zeggen: consignatie op eigen adres. Alles bleef voorlopig bij het oude. Handhaving van orde en rust bleef tot nader order in Duitse handen. De zondag die volgde, verliep rustig totdat om 17.50 uur de telefoon in de silo rinkelde. Het bericht dat doorgegeven werd, luidde dat vanaf 17.30 uur de orde en rust door de BS met de wapens gehandhaafd zouden worden, met de beperking dat de Duitsers niet ontwapend mochten worden.

Het 'uur U' was aangebroken. De BS mochten zich openlijk vertonen. Als symbool van de hernieuwde vrijheid werd op de silo, veertien verdiepingen hoog, de Nederlandse vlag gehesen.⁵²³ De situatie tijdens de eerstvolgende uren was onduidelijk en verwarrend. Gewapende patrouilles, zowel van de Duitsers als van de BS, liepen, niet zeker van elkaars bedoelingen, door de straten. 's avonds reden drie tanks al vurende op de silo af. De bezetter dacht met communisten te maken te hebben,

Een arrestatieploeg bestaande uit leden van de Binnenlandse Strijdkrachten en de politie, 7 mei 1945

met wie ze in samenwerking met de BS wilden afrekenen. Schilderink wist met grote moeite een schietpartij te voorkomen. Maandag 7 mei was een rustige dag; de bevolking hield zich gedeisd. Enige patrouilles gewapende Duitsers wekten bevreemding. Het verrichten van politieke arrestaties moest men nog achterwege laten. Op dinsdagmorgen kwam er een bericht van de commandant van Zuid, Ruys, dat het op last van de commandant van het eerste Canadese legerkorps verboden was, wapens te dragen.⁵²⁴ Het patrouilleren diende ongewapend te geschieden; op mensen die gewapend waren, zou worden geschoten. 's middags om half drie werd het bericht doorgegeven dat men weer gewapend mocht patrouilleren, zodat er een einde kwam aan de hachelijke situatie zoals die bijvoorbeeld op de bruggen was, waar de BS'ers ongewapend tegenover de Duitsers stonden. Later in de middag arriveerden de Canadezen. Hun komst veranderde echter niets aan de bevoegdheden van de BS; deze moesten blijven patrouilleren zonder dat ze tot ontwapening van Duitse soldaten of inbeslagname van Duitse voorraden en dergelijke mochten overgaan.⁵²⁵

In de dagen die volgden kwam de bewapeningskwestie steeds weer aan de orde. De manschappen mochten alleen tijdens patrouilles en bij de uitoefening van hun dienst gewapend zijn. Op 13 mei werden de meeste problemen uit de weg geruimd en was de periode van steeds terugkerende irritaties beëindigd. De opperbevelhebber van het eerste Canadese legerkorps deelde mee dat na middernacht alleen zij die in het bezit waren van een Britse mouwband, zich gewapend op straat mochten begeven. De mouwbanden arriveerden een paar dagen later en gaven de BS'ers het recht wapens te dragen.⁵²⁶ In deze dagen hielden de BS'ers in Zuid zich voornamelijk bezig met de ordehandhaving, het voorkomen van plunderingen en het in bescherming nemen van 'moffenmeiden' die dreigden kaalgeknipt te worden.

Als we terugblikken op de plannen die gemaakt waren om bij de bevrijding van Rotterdam-Zuid orde en rust te handhaven, en deze dan vergelijken met de gang van zaken toen het ‘uur U’ was aangebroken, kunnen we de conclusie trekken dat een en ander teleurstellend verlopen is voor de leden van de BS in Rotterdam-Zuid. Terwijl op zondag 6 mei de capitulatie in Wageningen was ondertekend trokken de Canadese soldaten pas op 8 mei de stad binnen en was het onduidelijk wie het voor het zeggen had: de bezetter met nauwelijks gezag maar met de beschikking over wapens of de leden van de BS die popelden om hun rol op te pakken, maar geen toestemming kregen om wapens te dragen. De actieve rol die zij zichzelf hadden toegedacht, werd doorkruist door de orders die de geallieerden gaven. Het bleef voor hen bij wapeninstructies en schietoefeningen, een actieve rol als lid – militair – van de in september 1944 gevormde BS bij de bevrijding zou uitblijven. Zo bleken de plannen die door de staf van het achtste bataljon waren gemaakt en waar men veel tijd en aandacht aan had besteed, van generlei waarde. Was de samenwerking tussen de Raad van Verzet en de Knokploeg Rotterdam-Zuid uitstekend, dit was allesbehalve het geval ten aanzien van de Ordiedienst. De OD had vooral moeite met de volgens in hun ogen zeer links georiënteerde RVV Brigade Charlois. De frictie tussen de RVV en OD veroorzaakte een slechte stemming en frustreerde de vorming van een eensgezinde BS.⁵²⁷ De slechte communicatie tussen het zevende bataljon (de OD) en het achtste bataljon (RVV plus KP-Zuid) werd twee van de drie Oostenrijkers die

Stafleden van het 8e bataljon van de Binnenlandse Strijdkrachten, geflankeerd door twee koeriersters, opgesteld voor de graansilo bij de Maashaven. Zittend: Gerard van Dongen (RVV) en Joop van Vliet (RVV). Staand: Lucie Huisman (RVV), Gerrit Verschoor (RVV), Eef van Walsum (RVV), Jan van Welzen (RVV), Daan Blik (KP-Zuid), Joop Gohres (RVV), Eduard Schilderink (KP-Zuid), Wim Maas (RVV), Bertus Bos (RVV) en Bep van der Meulen (KP-Zuid), mei 1945

de bruggen bewaakten en met wie de KP-Zuid het op een akkoordje had gegooid, fataal. Tijdens de aanval op de Koninginnebrug, op vrijdagavond 4 mei, die tegen alle opdrachten en afspraken in door het zevende bataljon werd ondernomen, liepen de Oostenrijkers, in de veronderstelling dat deze aanval onder leiding van Pontier werd uitgevoerd, naar voren met de bedoeling zich bij de aanvallers aan te sluiten. Zij riepen nog tevergeefs: 'Nicht schiessen', en werden prompt neergeschoten.⁵²⁸

Ondanks de vele drama's die nog plaats hadden na de 4e mei – twee leden van het achtste bataljon (RVV'ers) lieten in die chaotische dagen het leven – werden de teleurstellingen overtroffen door de vreugde die de bevrijding met zich meebracht.⁵²⁹ Al met al zat het illegale werk van de knokploeg Rotterdam-Zuid er op.

Samenvatting

De geschiedenis van de knokploeg Rotterdam-Zuid is een verhaal geworden van heroïek, tragiek en verraad. De knokploeg hield zich in het laatste oorlogsjaar met typische knokploegactiviteiten bezig. In de eerste plaats nam zij deel aan overvallen op distributiekantoren zoals in IJsselmonde. Verder deed zij mee aan de gezamenlijke knokploegacties zoals de bevrijding van gevangenen uit het Huis van Bewaring aan de Noordsingel en uit het Hoofdbureau van Politie aan het Haagsche Veer. Bovendien hield de knokploeg zich bezig met de voor de leden moeilijkste taak: het liquideren van verraders en handlangers van de vijand. Van de 134 door het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam aan de knokploegen verstrekte liquidatieopdrachten die staan vermeld op de liquidatielijst werden er 18 bij de KP-Zuid neergelegd; daarvan zijn er drie voltrokken. Tragisch genoeg werd de ploeg zelf met een liquidatie in eigen gelederen geconfronteerd, te weten van de KP-leider Kees Bitter. Zijn arrestatie door de Sipo en de gebeurtenissen die daaruit voortvloeiden hebben verstrekkende gevolgen gehad.

Hoe valt het gedrag van iemand als Bitter, die drie dagen na zijn deelname aan de gewaagde bevrijdingsactie op het Haagsche Veer op 24 oktober 1944 werd gearresteerd, te verklaren? Tijdens een gesprek en daarop volgende correspondentie (1989) met de verzetsdeelnemer H.J. Scheffer, die Bitter heeft gekend, kwam naar voren dat Bitter een grote angst voor de dood had.⁵³⁰ Een angst die wellicht groter was dan zijn angst voor de – overigens niet geringe – fysieke kwellingen waaraan hij was blootgesteld. Die doodsangst zou de sleutel kunnen zijn tot de verklaring voor de houding van Bitter die zich voortaan ten dienste van de bezetter ging inspannen. Door zijn ommezwaai vielen ongeveer dertig mensen in handen van de bezetter. Van hen werden er ten minste zeventien gefusilleerd. Bij zijn besluit om in het verzet te gaan moet Bitter zich niet geheel bewust zijn geweest van de consequenties die hieruit konden voortvloeien. Door de SD werd hij voor het menselijkerwijs onmogelijke dilemma gesteld voor de Duitsers te gaan werken of te worden doodgeschoten. Nadat hij tenslotte door knokploegleden ‘gearresteerd’ en verhoord was, vond hij uiteindelijk toch de dood, maar nu door de illegaliteit, een bijzonder moeilijke taak voor deze mensen. De beslissing die zij namen was gezien de omstandigheden nagenoeg onontkoombaar. Zo eindigde het leven van een man die in het verzet veel gepresteerd had, maar op het moment dat zijn eigen leven werd bedreigd, een keuze maakte, die

wel te begrijpen is maar niet goed te keuren. Geconfronteerd met de brute methoden van verhoor door de bezetter is het te begrijpen dat men bezwijkt. Het is echter niet te vatten, waarom Bitter de SD zo actief heeft geholpen om zoveel illegale werkers op te pakken, hij kreeg immers een paar keer de vrijheid te gaan en staan waar hij wilde en daarmee de kans om de illegaliteit in te lichten.

Na deze tragische gebeurtenissen moest het illegale werk voortgang vinden. De KP-Zuid kreeg een nieuwe leider in de persoon van Eduard Schilderink. Zijn motieven om in het verzet te gaan, waren, zoals vermeld, in feite dezelfde als voor de meeste leden van deze knokploeg golden. In de periode van zijn leiderschap heeft de KP-Zuid inmiddels een nieuwe taak ter hand genomen: de havensabotage. Op dit terrein heeft de knokploeg zich zeer verdienstelijk gemaakt. Zij wist de blokkade van de Nieuwe Waterweg door de bezetter te voorkomen, zodat de geallieerden na de overgave van de Duitsers de haven van Rotterdam vlot konden bereiken.

De volgende morgen, Maandag, hoorden we, dat heel Duitsland had gecapituleerd. Inderdaad goed nieuws. 's Middags kwamen de eerste Canadese auto's voorbij. Het publiek juichte en bracht de Canadezen ovatie na ovatie. Bij God, wij misgunden het hen niet. Dat in geen geval! Maar wij stonden voor de ramen en wachtten, wachtten. De Canadezen bevrijdden Nederland, bevrijdden Rotterdam. En wij, en het hele Strijdend Gedeelte, waaronder dus de voltallige Knokploegen, zaten binnen en deden niets. Nu is het Dinsdag 8 mei 1945, ongeveer 3 uur 's middags en we liggen op onze matrassen in ons slaapvertrek en we denken. Zojuist hoorden we, dat alleen de Canadezen de Duitsers, waaronder dus ook de S.D. en de S.S., die wij eigenlijk als onze privévijanden beschouwen, mogen ontwapenen en dat wij er niet aan te pas zullen komen. En we vloeken en we zeggen nog eens: 'Verdomme, wat worden we belazerd'. Mei 1945

Citaat van een ooggetuige dat de ontgoocheling illustreert van de aan de kant geschoven BS'ers in de dagen volgend op de capitulatie. In: T. de W. en C.V. (initialen van Tilly de Waard en Chris Voorhoef, pseudoniemen van T. Friederich en H.J. Scheffer, leden van de LKP-Rotterdam), *Guerilla in Rotterdam*, Amsterdam 1946, p. 91-92.

DEEL II
LIQUIDATIES IN ROTTERDAM

Het verzet en de dood

10.1 Inleiding

‘Je fietst iemand achterop en dan zeg je: “Pang” en dan is hij er geweest, heel eenvoudig!’ De Westlandse illegale werker Bertus, schuilnaam van Leen Valstar, had weinig woorden nodig om zijn liquidatiemethode te beschrijven.⁵³¹ Zo eenvoudig als hij het samenvatte, was het doden van een vijand echter niet, ook niet in de Tweede Wereldoorlog. Het lot van Valstar zelf bewijst dit. Hij viel enige tijd nadat hij deze woorden had uitgesproken in handen van de Sicherheitsdienst. Op 4 september 1944 werd Leen Valstar gefusilleerd in kamp Vught.⁵³² Navrant is dat kort voor de fusillade van Leen, zijn vader Fulps Valstar, als represaille voor de liquidatie op de Vlaardingse NSB'er Jan Willem Stuit bij een Silbertanne-actie was doodgeschoten. Het lijk van Fulps was samen met het lijk van een andere geliquideerde verzetsman, Dirk Voskamp, op 31 augustus door de SD aan de Veenweg neergelegd om te voorkomen dat het spoor naar de Aussenstelle aan de Heemraadssingel zou leiden. Het in jutezakken gebonden lijk van Stuit was in de avond van 26 augustus in een sloot langs de Kanaalweg aangetroffen. De SD had aangenomen dat Stuit op last van de LKP-Rotterdam was geliquideerd.⁵³³

Vandaag de dag denkt men bij het woord liquidatie aan afrekeningen in het criminele milieu, zoals die in Amsterdam vanaf het eind van de vorige eeuw veel zijn voorgekomen. Als politiek geïnspireerde liquidatie is de moord op de politicus, columnist en publicist Pim Fortuyn te beschouwen, die op 6 mei 2002 plaatsvond. Daar werd door vriend en vijand geschokt op gereageerd. Want politieke aanslagen komen en kwamen in ons land nauwelijks voor. Voor een politieke moord op Nederlandse bodem vóór die op Fortuyn moet men vër teruggaan in de geschiedenis. Uit de tijd van revolutiedreiging en sociale beroering zijn er, anders dan in Frankrijk, Duitsland en Rusland, nauwelijks voorbeelden van te vinden. In Nederlands-Indië zijn van Nederlandse kant overigens wel mensen geliquideerd, ook in de jaren na de Tweede Wereldoorlog. In publicaties naar aanleiding van de moord op Fortuyn is door journalisten en historici verwezen naar de lynchpartij die in 1672 de gebroeders Johan en Cornelis de Witt in Den Haag het leven kostte. Maar voor die orgie van agressie en redeloos geweld lijkt liquidatie toch een te neutraal woord. De gebroeders De Witt werden als slachtoffers van opgezwepte volkswede op wrede wijze vermoord.

Politieke, niet-criminele liquidaties vonden voor ons besef altijd plaats in het buitenland. We denken aan de gewelddadige uitschakeling van Palestijnse leiders door Israël, aan politieke moorden over en weer door Hamas- en Hezbollah-aanhangers, aan bewust geplande gewelddadigheden tussen Sjiïeten en Soennieten in Irak, aan mensen die door de Russische KGB of de Amerikaanse CIA zijn omgebracht, aan Noord-Ierland, Baskenland, Zuid-Amerika, de Balkan en in Afrika de Centraal-Afrikaanse Republiek, Uganda en Zimbabwe met de beruchte dictators Bokassa, Amin en Mugabe.

Naarmate liquidaties in een rechtsstatelijke context plaatsvinden, hebben we er meer moeite mee. Dat geldt ook voor de Verenigde Staten van Amerika, waar president J.F. Kennedy (1963) en Martin Luther King (1968) zijn omgebracht door schutters die met hun daad waarschijnlijk een politiek doel nastreefden. Ze zijn eigenlijk altijd gewoon als moordenaars beschouwd. Omdat het verzet niet uitging van een rechtsstatelijke context heeft het later weinig aandacht besteed aan liquidaties gepleegd door verzetsdeelnemers. Toch zijn in ons land in de jaren 1940-1945 honderden aanslagen op 'foute figuren' gepleegd door het verzet. Slachtoffers waren soms prominente functionarissen, maar ook vaak gewone mensen die een ernstig al dan niet reëel gevaar voor het verzet vormden. Onder hen waren ook onwillige joodse onderduikers en onbetrouwbare leden van de Duitse bezettingsmacht die waren gedeserteerd. Er zijn daarnaast ook echte en vermeende nazi-sympathisanten omgebracht vanuit minder duidelijke of in een rechtsstaat niet te accepteren motieven.

Tientallen liquidaties door het georganiseerde verzet vonden plaats na een soort proces, waar ook juridisch geschoolden en geestelijken bij werden betrokken om de dader later, na de oorlog, juridisch en moreel te kunnen vrijwaren. Daarbij werd rekening gehouden met consequenties in de vorm van represailles. Om die reden werd wel eens geprobeerd het op een ongeluk te laten lijken, en zijn veel lichamen van geliquideerden verzaagd met stenen afgezonken of op een geheime plek begraven. Maar er vonden ook liquidaties ondoordacht en door 'onbevoegden' plaats, uit wraakzucht of in een opwelling van woede. Nogal wat personen zijn ook gedood in een vuurgevecht bij toevallige ontmoetingen. In het laatste geval, een uit de hand gelopen treffen, is er géén sprake van een liquidatie, want daarvoor is voorbedachten rade nodig. Een van de meest dramatische aanslagen van deze categorie, op Rauter bij de Woeste Hoeve, wordt er normaliter wel toe gerekend. Zulke aanslagen werden niet zelden knullig uitgevoerd. De gevolgen waren navenant. Bij een betere uitvoering en een meer doordachte selectie van de doelwitten hadden represailles voor een deel voorkomen kunnen worden.

De 'echte' liquidaties die in dit proefschrift worden beschreven, zijn naar het motief van de dader globaal in drie categorieën in te delen: 1) preventieve uitschakeling van tegenstanders, ter bezwering van een dreigend gevaar van verraad dat bij voortleven van het doelwit manifest zou worden; 2) reactieve aanslagen, ter vergelding van door het doelwit gepleegde wandaden met grote kans op herhaling; 3) uit wraak en

ongenoegen, veroorzaakt door maatregelen en daden van het regime waar het doelwit diensten of openlijk steun aan verleende.

Daarnaast zijn er uit de hand gelopen confrontaties tussen verzetslieden en dienaars of helpers van de bezettingsmacht, en aanslagen waarbij het motief onduidelijk of discutabel is. Het onderscheid is niet absoluut. Van sommige liquidaties is de dader nooit bekend geworden en het motief achteraf slechts bij benadering vast te stellen. De aanslagen van de eerste twee categorieën zijn in brede kring geaccepteerd. Uitschakeling van gevaarlijke verraders was soms noodzakelijk om erger te voorkomen. Acties van de tweede categorie, ter vergelding, zijn te beschouwen als vereffening, maar stuiten op meer reserves. De derde categorie ligt in de sfeer van wraak en sentiment; zulke daden zijn en worden over het algemeen als onjuist, schadelijk en gevaarlijk beoordeeld.

In eerder verschenen publicaties met betrekking tot dit onderwerp zijn voorbeelden van preventieve uitschakeling van 'gevaarlijke verraders en moordenaars' beschreven. Andere liquidaties hebben in de literatuur veel minder aandacht gekregen.⁵³⁴ Het willekeurig doden van 'foute' Nederlanders of Duitsers werd door de leiding van het georganiseerde verzet over het algemeen afgekeurd, en niet alleen vanwege de soms desastreuze gevolgen. Dat verklaart het in verhouding geringe aantal Duitsers en collaborateurs dat weloverwogen door het verzet is gedood. Zulke acties pasten kennelijk minder bij de Nederlandse verzetscultuur en de daarin gekoesterde humanistische en christelijk ethische normen dan bij die van bijvoorbeeld partizanen in Midden- en Oost-Europa. De gehanteerde normen konden trouwens per stad of streek verschillen, zoals de beschreven voorbeelden in Voorschoten en Rotterdam illustreren.

Van een aantal geliquideerde personen is geen graffigging bekend. Bij anderen is soms als doodsoorzaak ongeval of natuurlijke dood geregistreerd. Klemmender dan de vraag waar hun stoffelijke resten zijn verborgen en wat er in de laatste seconden van hun leven is gebeurd, is het waarom. Wat voor mensen waren het die geliquideerd werden? Zijn die in een paar categorieën onder te brengen? Vanuit het daderperspectief is het van belang om de motieven bloot te leggen. Zijn de slachtoffers die naar het toen heersende rechtsgevoel zijn geliquideerd dat ook volgens ons huidige rechtsgevoel? Op grond van welke criteria vormen we zo'n oordeel? Via korte en soms ook wat langere biografieën wordt in het volgende hoofdstuk op deze vragen ingegaan, wordt er stof tot nadenken geboden over fundamentele vragen van recht en onrecht en daarmee een uiterst gevoelig thema aan de orde gesteld: het recht om te doden.

10.2 Verzet tegen terreur

De meerderheid van de Nederlandse bevolking was binnen een jaar na de Duitse inval in mei 1940 tégen de Duitse bezetting, maar slechts weinigen kwamen in de eerste oorlogsjaren tot actief verzet. Passief verzet, waarbij aversie tegen de bezetter werd getoond, was veel wijder verbreid: van het dragen van een anjer in het knoopsgat op de verjaardag van prins Bernhard op 29 juni 1940 ('Anjerdag'), het luisteren naar de BBC, tot het zetten van oranjekleurige bloemen voor het raam op Koninginnedag. Dit min of meer passieve anti-Duitse gedrag ging in toenemende mate over in actief verzet met de verschijning van illegale bladen, het uitvoeren van sabotageacties, het bieden van hulp aan onderduikers en het onderbrengen en over de grens helpen van neergestorte geallieerde piloten. De eerste verzetsgroepen werden echter al bij de capitulatie gevormd, vooral in communistische en gereformeerde kringen.⁵³⁵

De toenemende bereidheid tot steun aan het verzet hing nauw samen met het steeds hardere optreden van de bezetter, waardoor grote groepen werden getroffen. De meedogenloze jodenvervolgning en de verplichte tewerkstelling van ruim een half miljoen Nederlandse mannen vormden belangrijke impulsen voor de groei van verzetsorganisaties. De gunstiger toekomstverwachting door overwinningen van de geallieerde troepen vanaf 1943 hielp, in combinatie met het door de oorlog veroorzaakte ongerief, talloze weifelaars over de streep. De bezetting bracht, in weerwil van propagandistische beloften, voor vrijwel iedereen weinig goeds en veel ellende. Steeds meer mensen – joden, verplicht tewerkgestelden, illegale werkers, spoorwegstakers en oud-militairen – zagen zich gedurende de oorlogsjaren gedwongen eigen huis en haard te verlaten. Ze waren aangewezen op de hulp van de illegaliteit bij het zoeken van een plek waar ze het vege lijf konden redden. En daar werd voor gezorgd. Naar schatting driehonderdvijftigduizend mensen vonden een onderduikadres, wat vaak hun behoud betekende. Niettemin was de onderduik voor deze mensen een zware tijd met veel onzekerheden. Onderduikers moesten zich aanpassen aan een hen vreemd milieu, waar de spanning van verraad en ontdekking soms dagelijks voelbaar was. In die grote stroom mensen op drift mengden zich incidenteel onbetrouwbare figuren en raakte een enkeling verstrikt in eigen onzekerheid, angst en frustratie. Zij vooral plaatsten verzetsgroepen voor bijna onoplosbare problemen. Behalve dat de onderduikers in een tijd van gebrek en voedseldistributie gevoed moesten worden, waren verplaatsingen vaak noodzakelijk. Het Nederlandse verzet was vooral gericht op het redden van mensen, meer dan op bestrijding en uitschakeling van de vijand om militair-politieke redenen. In die motivatie vonden aanhangers van zeer verschillende, soms tegenstrijdige levensbeschouwelijke opvattingen elkaar en vonden ze aansluiting bij de bevolking. De gedeelde overtuiging dat het menselijk leven een hoge prijs waard is, bracht met zich mee dat het verzet over het algemeen slechts in uiterste noodzaak tot het doden van tegenstanders besloot en overging.⁵³⁶

Het grote keerpunt in de houding van het Nederlandse volk was 29 april 1943,

toen op bevel van generaal Christiansen, de Wehrmachtbefehlshaber in den Nederlanden, alle Nederlandse militairen zich moesten melden voor terugkeer in krijgsgevangenschap. Het werd een grote tegenvaller voor de Duitsers. Slechts weinig militairen meldden zich. Naar aanleiding van de oproep braken eind april 1943 overal in het land – spontaan en onverwacht – proteststakingen uit. Deze Aprilmei-stakingen duurden plaatselijk voort tot 6 mei 1943 en werden door de bezetter met grof geweld onderdrukt. De Duitse overheersers en hun Nederlandse collaborateurs begrepen dat de meeste Nederlanders met geen mogelijkheid voor hun zaak te winnen waren. Het vijandige regime wierp toen definitief zijn masker van schijnbare legitimiteit af in een sfeer van systematische onderdrukking en terreur.⁵³⁷ In een poging de stakingsacties snel de kop in te drukken kondigde Seyss-Inquart op 30 april 1943 overal in Nederland het Politie-Standrecht af. De hoogste autoriteit, *Höhere SS- und Polizeiführer* Rauter, kreeg formeel de bevoegdheid ‘van het geldende recht’ af te wijken, en hij aarzelde niet dat te doen. In de praktijk betekende het dat stakers en wie hen steunden zonder tussenkomst van rechtscolleges onmiddellijk ter dood gebracht konden worden. Door de *Polizei-Standgerichte* werden inderhaast 116 doodvonnissen geveld, waarvan er tachtig werden bekrachtigd en uitgevoerd. Op straat waren 95 Nederlanders doodgeschoten en meer dan vierhonderd gewond. Van sommigen was hun enige misdaad dat ze niet aan het werk waren of zich in een groep in de openbare ruimte bevonden. Het Politie-Standrecht werd op 15 mei 1943 opgeheven, maar het kon sindsdien voor elk geval van sabotage en liquidatie weer van toepassing worden verklaard. Om represailles snel uit te kunnen voeren werden lijsten met Todeskandidaten aangelegd.

De brute intimidatie door de bezettende overheid leidde wel tot een snel verloop van de Aprilmei-stakingen, maar had verder een voor de bezetter averechts effect. Door het massale onderduiken van de honderdduizenden vervolgte landgenoten werd het verzet toen een centrale factor in de Nederlandse samenleving, die vrijwel elk individu in stad, dorp en buitengebied tot een eigen positiebepaling dwong. Niemand kon zich in 1943 eigenlijk meer aan een keus onttrekken. Men was voor of tegen de bezetter, en daarbij meer of minder actief in het steunen of bestrijden van zijn streven. De Nederlandse bevolking, die in het begin nog enige meegaandheid had getoond, was nu in overgrote meerderheid overtuigd anti-Duits. Het aanvankelijk dichtbevolkte middenveld vol twijfelaars en opportunisten raakte leeg, ook al nam slechts een betrekkelijk kleine minderheid actief deel aan het georganiseerde verzet. Dat was, gezien de gewelddadigheid waarmee de bezettingsmacht op de groeiende weerstand reageerde, wel te begrijpen. De toen in volle hevigheid tot uitbarsting komende staatsterreur was voor vrijwel alle Nederlanders een onbekend fenomeen. Het leidde tot een verharding en vergroving van de strijd, waardoor het onderscheid tussen goed en fout duidelijker werd dan tussen goed en kwaad.

In september 1944 werd door de bezetter de militaire rechtspraak, het standrecht (*Standgericht*), als krachtig middel ingezet om de discipline en orde in eigen gelederen te handhaven. Het militair standrecht, een extreme vorm van rechtspraak waarbij

bewezen verklaarde schuld, overwogen in een vonnis, vrijwel altijd de doodstraf in hield, werd ook gebruikt om de orde in bezet gebied te handhaven. Behalve Duitse militairen (o.a. deserteurs) werden ook burgers (o.a. verzetsdeelnemers) na uitgesproken vonnis via een standrechtelijke executie ter dood gebracht. Ook vonden niet standrechtelijke executies plaats, zonder enige vorm van proces. Dat gebeurde veelal wanneer burgers – al of niet deel uitmakend van het verzet of in opdracht daarvan handelend – bij hun overtreiding op heterdaad werden betrap.⁵³⁸

10.3 Hongerwinter en ordehandhaving

In de eindfase van de oorlog was het in de door de Duitsers bezette landen zonder zwarte markt vrijwel onmogelijk om te overleven. Voor Nederland ving de fase van schaarste en ontberingen aan na de Slag om Arnhem in september 1944. De legale rantsoenen boden onvoldoende soelaas en de autoriteiten waren niet in staat de bevolking te overtuigen dat regulering van de voedselvoorraad in hun eigen belang was.⁵³⁹

In Nederland bedroeg het landelijk sterftecijfer in 1938 8,5 overledenen per 1.000 inwoners. Dit cijfer was in 1943 gestegen tot 10 en nam daarna toe tot 11,8 in 1944. In 1945 lag het sterftecijfer in de drie provincies Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht met ruim 17 overledenen per 1.000 inwoners een stuk hoger dan het landelijke sterftecijfer van 15,3. Het sterftecijfer piekte vooral in de grote steden spectaculair door de hongerwinter: 18 in Amsterdam en 20 in Rotterdam en Den Haag. In Rotterdam stierven in de eerste vijf maanden van 1944 2.831 inwoners en in dezelfde periode in 1945 7.307 inwoners.⁵⁴⁰ De voornaamste doodsoorzaken waren honger, kou, lichamelijke uitputting en (verschillende) besmettelijke ziekten.⁵⁴¹ De hongersnood werd in het bezette westen veroorzaakt door het optreden van de bezetter na de bevrijding van Zuid-Nederland en door de vervoersuitval tengevolge van de spoorwegstaking.⁵⁴² Door de spoorwegstaking die tot het einde van de oorlog duurde werden de kolentransporten vanuit het Duitse achterland belemmerd, terwijl de normale aanvoer van steenkolen uit het bevrijde Limburg geheel wegviel. Ook de voedselvoorziening van de grote steden in het westen werd door de spoorwegstaking gefrustreerd.⁵⁴³

De bewoners van de Randstad werden geconfronteerd met een hongersnood, die sterk verergerde door de strengheid van de winter 1944-'45. Burgers konden het hoofd slechts boven water houden door te trachten buiten de officieel-toegestane kanalen om in hun levensonderhoud te voorzien. In de noodsituatie werd overgegaan tot allerlei vormen van 'zelfhulp': diefstal (houtroof, het organiseren van brandstof door het slopen van huizen en het omhakken van bomen), het handelen of kopen op de zwarte markt om de door de bezetter krap bemeten rantsoenen aan te vullen (het betrof vooral de fundamentele levensbehoeften brood en aardappelen) en het ondernemen van hongertochten (waarbij kostbaarheden werden geruild voor voed-

sel), allemaal manieren om te overleven.⁵⁴⁴ Ook producenten, grossiers en winkeliers namen deel aan de zwarte handel.⁵⁴⁵ In de hongerwinter was een aardappel voor de stedeling een luxe.⁵⁴⁶

Tot in 1944 was gezagsondermijning een sluipend proces geweest, maar in de winter van 1944-45 was, mede doordat de politie haar taken niet adequaat kon uitvoeren, de hele bevolking er door aangetast. Door de bezetting en de hongerwinter leken sommige misdaden, zoals plundering van huizen en overvallen op boerderijen, zelfs gewoon te zijn geworden. In grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag nam om in het levensonderhoud te voorzien het sociaal wangedrag enorm toe en kan gesproken worden van aanzienlijk moreel verval van een groot deel van de bevolking.⁵⁴⁷ In Rotterdam kon de orde uitsluitend door harde repressie worden gehandhaafd. Na de SD trok het gewapend verzet de gezagshandhaving en de openbare orde in toenemende mate naar zich toe, de politie hierin overvleugeland. Geen van deze partijen bleken in staat de dagelijkse praktijk van de zwarte markt, die een grote greep had op de economie, te beteugelen en te zorgen voor een adequate ordehandhaving, waardoor een goede voedselrantsoenering mogelijk zou zijn geweest.⁵⁴⁸ Het centrum van de zwarte handel was het Noordplein in het Oude Noorden waar de groentemarkt werd gehouden.⁵⁴⁹

Een complicerende factor was dat leden van de bezettende macht, het politiekorps en het verzet zelf participeerden in de zwarte handel. In Rotterdam gestationeerde leden van zowel de Wehrmacht als de bezettingsmacht – inclusief de deserteurs onder hen – waren betrokken geraakt bij diefstal en transacties op de zwarte markt. Dit verschijnsel deed zich ook in andere bezette landen voor. Voor Duitse militairen was de zwarte markt een goed alternatief om gemakkelijk spullen die niet legaal konden worden verkregen te bemachtigen. Voor hen was het veelal geen probleem om hoge prijzen te betalen. Het kwam echter ook voor dat Duitse militairen zich vanwege de inflatie en/of gebrek aan contant geld met zwartemarktactiviteiten inlieten.⁵⁵⁰

Steeds meer jonge mensen, onder wie ook leden van het verzet, vervielen geleidelijk tot criminaliteit.⁵⁵¹ Overleven door terug te vallen op netwerken in familie of directe omgeving was niet altijd mogelijk. Vooral voor mensen in een arm milieu die op zich zelf waren aangewezen was het zwaar om de onzekere oorlogsjaren in een soms zedeloze samenleving te overleven. Een combinatie van wanhoop en opportunisme wierp een golf van criminaliteit op. De mogelijkheid om in naam van het verzet te roven was voor deze mensen, die zich in de marge van de samenleving bevonden en die toegang hadden tot vuurwapens (gestolen van de bezetter of verkregen van het verzet), een grote verleiding.⁵⁵²

De oorlog had het land in grote armoede gestort en de bestraffing van zwarthandelaren en criminelen werd door het gewapende verzet – dat op eigen gezag handelde – zelf ter hand genomen. De status van zwarthandelaren was voor het bonafide verzet duidelijk: het waren verraders die na een waarschuwing dienden te worden uitgeschakeld.⁵⁵³ Zodoende was er naast een strijd tussen het verzet en de bezetter ook een strijd tussen enerzijds het verzet en anderzijds collaborateurs en profiteurs.

Door het ontbreken van een centraal gezag voltrokken deze processen zich in stad en land vrij autonoom.⁵⁵⁴

10.4 Represailles

In Europa waren de Duitse strijdkrachten in de door hen bezette gebieden niet opgewassen tegen de diverse vormen van verzet. De bestrijding van het verzet was vooral een probleem in landen als de Sovjet-Unie, waar controle over uitgestrekte gebieden door een groot tekort aan voldoende legereenheden vrijwel onmogelijk was.⁵⁵⁵ Volgens Duitse bronnen werden alleen al daar meer dan 50.000 Duitsers vermoord door de partizanen, de helft van dit aantal betrof soldaten.⁵⁵⁶ Verzetsacties werden door de bezetter bestreden met zware represaillemaatregelen. In West-Europa nam tegen het einde van de oorlog de terreur wijdverbreid toe, toen het voor de bezetter steeds moeilijker werd om de bevolking – die wist dat de oorlog eigenlijk al was gewonnen – onder controle te houden.

In Oost- en Zuid-Europa leefden de bewoners vanaf het begin van de oorlog met terreur. In Joegoslavië deden zich gruwelijke excessen voor. Enkele voorbeelden. Een jaar na de invasie werden op 15 oktober 1941 naar aanleiding van een aanslag van partizanen in Kraljevo door de Wehrmacht duizenden Serven vermoord. Nog geen week later vond na een aanslag van partizanen een dergelijke tragedie plaats in Kragujevac, waarbij ook leerlingen van een nabijgelegen school werden vermoord. Waarschijnlijk was de extreme terreur in Servië behalve door racisme ook ingegeven door traditionele anti-Servische gevoelens (veel van de Wehrmacht-commandanten waren uit Oostenrijk afkomstig). In Griekenland, Joegoslavië en de Sovjet-Unie werd besloten om voor iedere Duitse soldaat die door partizanen werd doodgeschoten vijftig burgers te executeren.⁵⁵⁷

Tijdens de Duitse bezetting zijn in Griekenland ten minste 40.000 burgers omgekomen bij represailleacties en massa-executies. Soms maakten, net als in Nederland, collaborateurs afkomstig uit de eigen omgeving deel uit van de executiepelotons.⁵⁵⁸ Excessen deden zich onder meer voor in Athene. Hier werd door een Duitse patrouille, die naar de plaats van een doodgeschoten Duitse soldaat werd gestuurd, rigoureuus opgetreden. Ter plekke werden de eerste vijftig personen die toevallig de straat inliepen aangehouden. Zij aan zij werden de passanten tegen een muur gezet en doodgeschoten.⁵⁵⁹ Engelse inlichtingendiensten constateerden in Griekenland dat Duitse represailles een slechte impact hadden op de populariteit van het verzet bij de bevolking. De bevolking begon zich zelfs tegen het verzet te keren. Ook kwam het lokaal soms voor dat de bevolking lobbyde om het gewapend verzet af te laten zien van acties zodat zware represailles in hun dorp achterwege zouden blijven. Zo werden de voor- en nadelen van gewapende acties, bijvoorbeeld het voornemen om een aanslag te plegen op een Duitse beambte in april 1944 in Malandreni (provincie Argolida), tussen dorpsbewoners en de partizanen openlijk besproken.⁵⁶⁰ In Nederland, dat lan-

ger bezet was dan Griekenland en 22% meer inwoners telde, werden minstens 2.800 mensen geëxecuteerd. Onder hen bevonden zich veel Todeskandidaten. In Frankrijk dat zes keer zoveel inwoners telde dan Griekenland werden voor februari 1944 1.711 mensen geëxecuteerd.⁵⁶¹

Ook kwam het voor dat door Duitse strijdkrachten in bezet gebied hele dorpen met de grond gelijk werden gemaakt en de bevolking grotendeels werd afgeslacht. Bekende voorbeelden zijn Lidice in Tsjechië en Oradour-sur-Glane in Frankrijk.⁵⁶² Minder bekend is dat in het oosten dit gruwelijke fenomeen veel vaker voorkwam. Alleen al in de Oekraïne ondergingen ongeveer 250 dorpen een dergelijk lot.⁵⁶³ De toepassing van geweld waarbij burgers willekeurig als slachtoffer werden aangewezen (*random violence*) was een extreme vorm van naziterreur. Het is overigens twijfelachtig of met dergelijk geweld de doelen van de bezetter, de controle over het gebied, bereikt werd.⁵⁶⁴ Door Duitse officieren werd alom erkend dat dergelijke terreur contraproductief was, maar het bleef desondanks een gangbare reactie op een incident of aanslag.⁵⁶⁵

In de bezette landen werd door het verzet op de zware Duitse represaillemaatregelen waar (willekeurige) burgers het slachtoffer van waren verschillend gereageerd. Soms werd de intensiteit van gewapende verzetsacties gereduceerd of werden acties zelfs helemaal stopgezet. In Noorwegen besloot het verzet in 1943 van gewelddadig verzet af te zien naar aanleiding van de zware represailles. Het verzet was ervan overtuigd geraakt dat de ellende en gevolgen voor de bevolking van de acties niet opwogen tegen het militaire gewin.⁵⁶⁶ In België was er tussen de Militärverwaltung en de Belgische justitiële autoriteiten stil overleg over belangrijke zaken. In januari 1944 werd door hen overeengekomen dat het laatstgenoemde partij toegestaan was om gewapende misdaden inclusief die van het verzet te onderzoeken zonder de verplichting de Duitse autoriteiten hierover te informeren.⁵⁶⁷

Vanaf 1943 steeg in Nederland het aantal liquidaties van Duitsers en hun handlangers sterk. Die werden geregeld beantwoord met scherpe vergeldingsmaatregelen. Openbare fusillades van verzetsmensen, gijzelaars of toevallige passanten waren geen uitzondering meer. Het doel was intimidatie van verzetssympathisanten en de niet direct betrokken burgerbevolking. De liquidaties van prominente NSB'ers veroorzaakten bij de bezetter en binnen de Nederlandse pendant van de internationale nationaalsocialistische beweging grote nervositeit. Een van de eerste liquidaties die veel ophef veroorzaakten was die op Hendrik Seyffardt, luitenant-generaal b.d. en voormalig stafchef van het Nederlandse leger. Hij was in 1935 togetreden tot de NSB en in de oorlog oprichter en leider van het Vrijwilligerslegioen Nederland, dat onder meer hulpkrachten leverde voor de Duitse strijd aan het Oostfront. Op 5 februari 1943 belden twee leden van de verzetsgroep CS-6 bij de woning van Seyffardt in Den Haag aan. Het waren de illegale werkers Gerrit Kastein, neuroloog en communist, en de student Jan Verleun. Seyffardt werd ter plaatse door Verleun neergeschoten en overleed een dag later.⁵⁶⁸ Verleun werd later opgepakt en op 7 januari 1944 in Wassenaar gefusilleerd.

Kastein pleegde twee dagen na de aanslag op Seyffardt in zijn eentje een volgende liquidatie. Het slachtoffer was de pas benoemde secretaris-generaal van het departement Volksvoorlichting en Kunsten, mr. Hermannus Reydon. Bij die aanslag werd ook diens vrouw Wilhelmina Angenita Haak Steenhart gedood. Dit gebeurde op 7 februari 1943 in de woning van het echtpaar in Voorschoten. Wilhelmina werd het eerst beschoten. Zij was op slag dood. Haar man, die op dat moment niet thuis was, werd na door Kastein te zijn opgewacht het tweede slachtoffer. Reydon raakte bij de liquidatiepoging ernstig gewond en bezweek op 24 augustus 1943 aan zijn verwondingen. Kastein, die kort na de liquidatie werd gearresteerd, had zijn pistool gekregen van de provocateur Van der Waals, die in diverse verzetsgroepen had weten binnen te dringen. Kastein, de verhoormethoden van de SD kennend, sprong plotse-ling tijdens het verhoor op 19 februari 1943 in Den Haag geboeid door een raam op de tweede verdieping van het bureau op het Binnenhof naar beneden en was op slag dood.⁵⁶⁹ Zo voorkwam hij dat hij bij verhoor met foltering gegevens over zijn verzetsgroep prijs gaf.

Omdat Seyffardt vlak voor zijn dood had gevraagd om het doodschietsen van gijzelaars als represaille achterwege te laten en verklaarde dat hij zijn twee overval-lers als studenten meende te herkennen, reageerde de bezettingsmacht met groot-scheepse razia's onder studenten. De *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler was daar persoonlijk van op de hoogte gesteld.⁵⁷⁰ Naar aanleiding van de liquidaties van het echtpaar Reydon schreef Himmler aan Rauter op 10 februari 1943 in een telex-bericht: 'Seien wir uns darüber klar, dass mit den Aktionen der letzten Tage die bewusste Obstruktion und Sabotage der Gegner in den Niederlanden begonnen hat.'⁵⁷¹

Niet alleen hooggeplaatste NSB'ers werden geliquideerd. Het ontluikende ver-zet, vooral van communistische zijde, begon al in 1940 lijsten aan te leggen met namen van NSB'ers en verraders die voor liquidatie in aanmerking konden komen. Deze dreiging werd in NSB-kringen alom gevoeld. Daarom mochten NSB'ers op schietles en kregen zij pistolen uitgereikt. Het treffen van bloedige represaillemaat-regelen werd midden 1943 gangbare praktijk. Rauter liet vanaf september van dat jaar na diverse liquidaties geheime vergeldingsacties (*Gegenterror*) uitvoeren onder de codenaam *Aktion Silbertanne*, waarbij de slachtoffers via anonieme sluipmoor-den werden omgebracht.⁵⁷² In Rotterdam mislukte een Silbertanne-actie nadat op 28 augustus 1944 door de LKP-Rotterdam op drie politieagenten van Groep 10 aanslagen waren gepleegd, waarbij één dodelijk slachtoffer viel.⁵⁷³ Naar aanleiding van deze aanslagen vond er twee dagen later een Silbertanne-actie plaats. Het lukte de twee leden van het commando-Feldmeijer echter niet om de drie daarvoor aange-merkte rechercheurs van de Economische Recherche te vermoorden.⁵⁷⁴ De terreur-acties hielden aan tot september 1944. Er vielen ten minste 45 dodelijke mannelijke slachtoffers.⁵⁷⁵ Het beoogde doel, het verzet dwingen te stoppen met het uitvoeren van aanslagen, werd er niet mee bereikt. De vergeldings- en wraakacties werkten eerder escalerend.⁵⁷⁶

Het middel van represailles vertoonde zich via de Silbertanne-moordpartijen dus in een nieuwe gedaante naast de openlijke en veelal op de openbare weg uitgevoerde fusillades. Deze fusillades als reactie op de talloze aanslagen hadden onvoldoende afschrikkende werking in de ogen van de bezetter en dat was de reden dat Himmler tot tegenterreur besloot door middel van de Aktion Silbertanne. Terecht is door de president van een van de Bijzondere Gerechtshoven, belast met de naoorlogse bijzondere rechtspleging van oorlogsmisdadigers, opgemerkt dat een represaillemaatregel wel mag worden genomen om de tegenpartij in het gareel te houden, maar dat in het geval van geheime daden zoals de Silbertanne-sluipmoorden nooit aangevoerd kan worden dat deze moorden als represaille uit te leggen zijn, vanwege de anonimiteit waarin het gebeuren zich afspeelde. In de processen werd gesteld dat deze acties misdadige praktijken waren in strijd met elementaire beginselen van het volkenrecht.⁵⁷⁷

De uitvoerders van de Silbertanne-acties, Nederlandse SS'ers (het Sonderkommando Feldmeijer en het Sonderkommando Nord) waren belast met deze taak.⁵⁷⁸ De bezetter, onder wie Aussenstelleleiter Wölk, ondervond grote problemen bij de uitvoering van de acties, die vaak niet adequaat en vlot verliepen. De doelstelling, waarbij voor ieder Duitsgezind slachtoffer als wraak binnen 24 uur drie anti-Duits georiënteerde Nederlanders doodgeschoten moesten worden, werd niet altijd bereikt. Dat was de reden dat in september 1944 een einde kwam aan de Silbertanne Aktion.⁵⁷⁹ De rechteloosheid werd echter groter toen in diezelfde maand vanwege het falen van de Silbertanne Aktion in Nederland het *Niederlegungsbefehl* (*Schiessbefehl*, 'Afmaakbevel') van kracht werd, waarbij de bezetter personen die bij verzetsacties op heterdaad werden opgepakt direct en zonder proces standrechtelijk kon fusilleren.⁵⁸⁰ Acties door het verzet werden nu niet meer anoniem via Silbertanne-moorden vergolden, maar openlijk en onverhuld via executies. Hierbij vielen niet alleen slachtoffers die om verzetsacties waren opgepakt maar ook slachtoffers die om niet-politieke redenen gearresteerd waren.

Excessen deden zich vooral voor bij liquidaties en overvallen waarbij vuurgevechten ontstonden en er meerdere dodelijke slachtoffers vielen. Dat leidde tot één van de ergste daden van staatsterreur op Nederlandse bodem. In de nacht van 30 september op 1 oktober 1944 werd door een verzetsgroep op de rijksweg Nijkerk-Putten een aanslag gepleegd op een auto met Duitse militairen, waarbij één Duitse officier omkwam. De repressie van de bezetter was buiten alle proporties. Op zondagochtend 1 oktober werd door een regiment Wehrmachtsoldaten een kordon om Putten gelegd. Vanuit de wijde omgeving werden mannen, vrouwen en kinderen opgejaagd naar de dorpskern. Als represaille voor de niet opgehelderde aanslag werden zeven mensen doodgeschoten, 660 mannen weggevoerd naar Duitse concentratiekampen en werden ruim honderd Puttense woningen in de as gelegd. Van de weggevoerde mannen zou nog geen tien procent na de bevrijding terugkeren.⁵⁸¹

In de nacht van 6 op 7 maart 1945 wilde een Apeldoornse eenheid van de BS bij Woeste Hoeve vlak bij Apeldoorn een Duitse legerauto in beslag nemen. Bij het

stoppen bleek het geen legervoertuig te zijn, maar een personenauto, waarin zich Rauter zelf bevond. In het vuurgevecht dat ontstond, raakte deze zwaargewond. Als represaille voor de zogenaamde aanslag op Rauter werden 263 Nederlanders doodgeschoten.⁵⁸²

De reactie van de bezetter plaatste het verzet voor een ernstig dilemma. Na de eerste voorbeelden was immers duidelijk dat elke bloedige aanslag represaillemaatregelen kon uitlokken. Dit onderwerp is bij een beoordeling van de feiten nog steeds actueel.⁵⁸³ De vragen die dit verband tussen liquidatie en fusillade oproep, lijken in schrill contrast met de korte aanwijzing van Valstar.⁵⁸⁴ Maar zijn methode zal in zijn eenvoud wel doeltreffend zijn geweest en aangewend zijn door vooral praktisch ingestelde illegalen, mannen én vrouwen, die het aandurfd en om tot actie over te gaan. Het was ook een vorm van zelfbescherming om er zo laconiek mee om te gaan. Bij discutabele liquidaties door indirect bij het verzet betrokkenen waren de gevolgen soms ernstiger dan bij de gesanctioneerde. Ook die leidden herhaaldelijk tot fusillades, meestal op de openbare weg. En ze konden plaatselijke verzetsgroepen bij buitenstaanders in een kwaad daglicht stellen. De gelijkgeschakelde pers schreef over zulke daden in termen van brute moord.

Mede als gevolg van de mislukte moordaanslag op Hitler op 20 juli 1944 volgden nieuwe richtlijnen (bevelen) om verzetshandelingen nog zwaarder te vergelden. Wölk werd op de hoogte gebracht van een nieuw op 30 juli 1944 ondertekend bevel van Hitler, het zogenaamde *Terror und Sabotage Erlass*, waarbij de Gerichtbarkeit in Nederland werd opgeheven, wat inhield dat de rechtbanken hun werkzaamheden moesten staken (voor het bestraffen van verzetsmensen was geen vorm van juridisch proces meer nodig). De volmacht op het 'executieve terrein voor Nederlandse personen die waren gearresteerd' kwam te liggen bij de Aussenstelleleiter en zijn plaatsvervanger, die nu, behalve het opsporen en verhoren van politieke tegenstanders ook het vonnis (inclusief de doodstraf) over hen kon en moest vellen.⁵⁸⁵ Het *Führerbefehl* hield in dat 'Terroristen und Saboteure' ter plekke, zonder vorm van proces, doodgeschoten moesten worden.⁵⁸⁶ Wölk onderhield hierover per telefoon en/of telex contact met de Befehlshaber der Sipo und des SD (BdS). Op 11 september 1944 worden de Aussenstelleleiter met betrekking tot de 'Bekämpfung von Terroristen und Saboteure' geconfronteerd met een nog verdergaand bevel, het genoemde *Niedermachungsbefehl*. De beslissing werd nu dus overgelaten aan de beambte van de Sipo die ter plaatse was. De illegaliteit was met dit tweede bevel geheel vogelvrij verklaard.

In de gevallen waarbij op heterdaad betrapte verzetslieden niet direct werden doodgeschoten hoopte men na verhoor verdere informatie te verkrijgen en tot meer arrestaties te kunnen overgaan. Een *Sachbearbeiter* stelde bij een arrestant(e) vast van welke feiten hij of zij werd verdacht en bracht daar een verslag van uit aan het hoofd van het Einsatzkommando (Aussendienststelle). Op basis van dit verslag bepaalde Wölk of de arrestant *todeswürdig* was. Met het fusilleren van deze arrestanten, Todeskandidaten, werd gewacht tot het moment dat een nieuwe verzetsactie daar-

toe aanleiding gaf. Vaak vond de vergeldingsactie plaats op de plek waar het verzet iemand had doodgeschoten.⁵⁸⁷

Volgens Wölk is het *Niedermachungsbehl* tot aan het einde van de oorlog van kracht gebleven. De bevoegdheid voor de Aussenstelleleiter werd gedeeltelijk ingetrokken toen Rauter weer ‘Gerichtsherr’ werd en het zogenaamde ‘Verfahren Sonderbehandlung’ ingevoerd werd en personen die ter dood veroordeeld konden worden nu eerst moesten worden opgegeven aan de BdS. Dat geschiedde via een kort telexbericht. Wölk kreeg vervolgens bericht wat over de betreffende verdachte beslist was: in gevallen van *Sonderbehandlung* werd de verdachte persoon niet direct doodgeschoten maar op een bijzondere lijst geplaatst. Op de Aussenstelle werd deze lijst bijgehouden door Wölk’s plaatsvervanger, *Kriminalobersekretär* Paul Burghoff. Zijn lijst correspondeerde met een soortgelijke lijst bij de BdS. Bij sabotage- of terreurdaden in de regio Rotterdam die represailles noodzakelijk maakten werden de personen die op die lijsten voorkwamen door de BdS aangewezen voor represaille. Wölk kreeg dan opdracht om een bepaald aantal van deze gevangenen, Todeskandidaten, voor executie beschikbaar te stellen. Ook nam hij zelf het initiatief om deze gevangenen te fusilleren. De eerste maanden liet Wölk het voltrekken van de doodstraf over aan zijn Sipo-medewerkers. Vanaf november 1944 gaf hij de Todeskandidaten over aan majoor Herbert Gerhard Scholz van de Ordnungspolizei die executiepelotons samenstelde die vaak onder leiding stonden van Alfred Rest.⁵⁸⁸

Volgens historicus Bart van der Boom had een deel van de bevolking zijn bedenkingen bij de aanslagen en sabotage van het gewapend verzet. Hij concludeert dat op basis van dagboeken waarin opgetekend staat dat men door het gewelddadige verzet geschokt is en dat men dergelijk verzet ziet als een teken van ontworteling, verwilderding en balkanisering van Nederland. De Landelijk Sabotagecommandant Frank van Bijnen schreef in oktober 1944 aan Peter Borghouts, de commandant van de Stoottroepen van de BS, dat de actieve verzetsgroepen onpopulair waren door het plegen van actief verzet dat rechtstreeks resulteerde in aanwijsbare represailles. De Engelse *Special Operations Executive* (SOE) trok in een rapport in november 1945 de conclusie dat door de groeiende angst voor represailles de steun van de bevolking voor het verzet begin 1945 afnam en dat in sommige plaatsen de (N)BS zelfs werd gezien ‘as a terrorist organization in view of the ruthless methods sometimes adopted by NBS members.’⁵⁸⁹

10.5 Problemen en dilemma’s

Het verzet was door het ontbreken van een geldend rechtssysteem gedwongen om bij voorgenomen liquidaties zelf gedrageregels vast te stellen en te bepalen wél of niet tot actie over te gaan. De richtlijnen en morele codes die bij het uitschakelen van tegenstanders werden gehanteerd verschilden per streek en stad. Vooral in de chaotische omstandigheden in het laatste jaar werden verzetsdeelnemers ondanks deze richt-

lijnen regelmatig voor grote morele dilemma's en gewetensconflicten gesteld. Niet altijd kon het bewijs tegen een verdachte goed en snel vastgesteld worden. Hierbij kwam het voor dat de degenen die erover moesten beslissen verschillende meningen waren toegedaan en niet tot een eensgezind besluit konden komen. Vooral in de laatste maanden van de oorlog en zelfs in de weken na de bevrijding werden beslissingen genomen die moreel niet te verantwoorden waren en vonden er omstreden liquidaties plaats die vragen oproepen over het motief.

De Nederlandse regering in Londen had gewaarschuwd tegen het 'eigen rechter spelen'.⁵⁹⁰ De illegaliteit zat met het dilemma of het zichzelf recht verschaffen zonder tussenkomst van een rechter als eigenrichting moest worden aangemerkt en dus niet geoorloofd was. Was het naar eigen oordeel liquideren van iemand wel of geen eigenrichting? Was zelfverdediging door het voltrekken van liquidaties met het argument, dat als er geen actie ondernomen werd tegen collaborateurs dit fatale gevolgen zou hebben, nu wel of niet juridisch gerechtvaardigd?

Liquidaties en represailles plaatsten verzetsmensen voor bijna ondragelijke dilemma's. Een deel van de illegaliteit redeneerde dat naast het concrete resultaat van de liquidatie, uitschakeling van een acuut dreigend gevaar, ook de algemene preventie ermee gediend was. Er ging een sterke waarschuwing van uit naar politiek 'foute' individuen. Hen zou hetzelfde kunnen overkomen. Inderdaad droegen geruchtmakende aanslagen ertoe bij dat weifelmoedige nazi-sympathisanten zich uit actieve dienst bij Landwacht of NSB terugtrokken, soms na intimidatie. Daarmee werd de kans op verraad verkleind.

Verraad is zo oud als de wereld en wijdverbreid in tijden van oorlog. In bezette gebieden, maar ook in Duitsland zelf, was het schrijven van verraadbrieven een veelvoorkomend verschijnsel. Tijdens de bezetting werden in Frankrijk naar schatting tussen de drie en vijf miljoen brieven met beschuldigingen geschreven. Veel van deze brieven waren voorzien van een handtekening.⁵⁹¹ Vaak betroffen de beschuldigingen in aan de SD gerichte brieven grieven van persoonlijke aard. Voor de aangever was het een gemakkelijke manier om van iemand af te komen, bijvoorbeeld ook als het een echtgenoot of echtgenote betrof. Het motief en de aanleiding kon zijn: ruzie over geld, een slecht huwelijk (scheidingen, conflicten over geliefden, overspel), conflicten op het werk, bureen- of familietwisten of eenvoudigweg jaloezie.⁵⁹² In Duitsland liep het beschuldigen dermate uit de hand dat er vanuit het Gestapohoofdkwartier in Berlijn in 1941 een brief werd gestuurd naar alle Gestapoposten, met het consigne extra alert te zijn als het om familieleden ging, in het bijzonder getrouwde stellen. De meeste beschuldigingen die de *Gestapo* in Düsseldorf ontving waren aanklachten van vrouwen tegen echtgenoten met wie ze in scheiding lagen, of van vrouwen over hun mannen als die betrokken waren in buitenechtelijke relaties. Feitelijke beschuldigingen en verraad waren ook achteraf moeilijk vast te stellen, maar bewaard gebleven archieven van de Gestapo geven hierover uitsluitel.⁵⁹³

Ook binnen de gelederen van het verzet kwam verraad veelvuldig voor. In Frankrijk leed de maquis tussen 1942 en 1944 meer verliezen door verraad in eigen kring dan

door Duitse acties.⁵⁹⁴ In Nederland vormde verraad de achilleshiel van het verzet. Dit moest na het oprollen en het vernietigen van een aantal bekende verzetsgroepen leven met een geregeld oplaaiend, verlamd wantrouwen jegens alles en iedereen. Voor het verzet, dat door de bezetter hard en met alle middelen werd bestreden, was het ontmaskeren van potentiële infiltranten of verraders dan ook een algemeen probleem.

Het aantal mensen dat uit ideologische motieven of op grond van persoonlijke belangen structureel een verradersrol op zich nam, was beperkt. Maar het effect van hun daden was direct en indirect, groot. De gevolgen waren niet te overzien als na één arrestatie door de SD een heel netwerk werd opgerold omdat gevangenen niet opgewassen waren tegen de wrede verhoormethoden en doorsloegen. Onschuldiger lijkende verraderspraktijken op basis van motieven als jaloezie en begeerte (verraad werd financieel beloond) kwamen geregeld voor, zo mag men afleiden uit diverse publicaties. Op 'vertrouwde' postkantoren werden heel wat, meestal anonieme, brieven aan bezettingsautoriteiten uit de post gehaald met een naargeestige, dreigende inhoud. Ze konden, misschien zonder dat de aanbrengrers het ten volle beseften, noodlottige gevolgen hebben voor onderduikers en hun helpers. Vrouwen probeerden via verraad van een ongewenste echtgenoot af te komen, jaloerse NSB-sympathisanten onthulden naam en verblijfplaats van wie zich aan de arbeidsinzet onttrokken, ruziemakers brachten zo een hun onwelgevallig buurtgenoot ernstig in de problemen. Het kwam zelfs voor dat boze kinderen hun eigen ouders schriftelijk van Duitsvijandige activiteiten beschuldigden. Als de identiteit van zulke briefschrijvers werd achterhaald, werd meestal via gerichte intimidatie geprobeerd hen het zwijgen op te leggen.

Veel moeilijker was het bestrijden van collaborateurs en premiejagers die van verraad een levensdoel of broodwinning maakten. Met het liquideren van zulke personen hoopten verzetslieden de vijand een wapen uit handen te nemen. Door verraders en provocateurs in dienst van de bezetter is een groot aantal Nederlanders omgekomen. Sommige van deze collaborateurs, die als geheim agent of informant bij het verzet infiltrerden, werden door de Duitsers aangeduid als *Vertrauensmann* (*V-Mann*). Zij wisten onder het mom van anti-Duitse sympathieën vaak diep door te dringen in verzetskringen. Soms werden deze overlopers zelf bedreigd met deportatie of de kogel. Onder hen bevonden zich ook leden uit de illegaliteit die uit lijfsbehoud voldeden aan de opdrachten van de Sicherheitsdienst. Voor het bezweren van dit gevaar is veel spuurwerk verricht door de inlichtingendiensten binnen het verzet. De illegaliteit heeft een aantal van hen geliquideerd. Toch hebben sommige beruchte V-Männer, zoals Anton van der Waals, en sommige V-Frauen, onder wie Miep Oranje, de oorlog overleefd. Van der Waals kreeg de doodstraf, de studente Oranje verdween na de oorlog zonder een spoor achter te laten; een groot raadsel.⁵⁹⁵ Mede door het verraad van Van der Waals zijn 51 geheim agenten in het *Englandspiel* in handen gevallen van de bezetter en gedood. Hij was het ook die de Duitsers de verzetsman Kastein in handen speelde. Na de oorlog zijn verschillende V-Männer

in het kader van de bijzondere rechtspleging ter dood veroordeeld. Doodvonnissen werden soms in de jaren vijftig omgezet in een gevangenisstraf.

Een liquidatie van een verrader uit de eerste oorlogsfase betrof Hugo de Man, een student van de Technische Hogeschool in Delft. Nadat hij in mei 1941 met andere leden van zijn groep was gearresteerd, zou hij kameraden uit het verzet hebben verraden met een reeks arrestaties als gevolg. Op 14 augustus 1941 werd De Man geliquideerd. Over het bovenlichaam van het slachtoffer werd een jute zak getrokken, die met stenen werd verzwaard en in de nabijgelegen vijver van het Delftse Agnetapark werd geworpen. Op 22 augustus kwam het lijk bovendrijven.⁵⁹⁶ Derk Koerselman werd op 6 september 1943 in Deventer ontmaskerd als verrader toen hij telefonisch gevoelige informatie doorgaf aan de SD. Kort tevoren was hij als zogenaamd verzetsman betrokken bij de arrestatie van acht door hem begeleide onderduikers op het station van Deventer. Hij werd door de ondergedoken verzetsman Arend Schipper neergeschoten en overleed aan zijn verwondingen.⁵⁹⁷ Maarten Barto overleed op 15 september 1943, na te zijn vergiftigd door de vrouw van de Zwolse marechaussee Piet Draaijer. Hij ging als geheim functionaris van de SD door het leven onder de schuilnaam Bart van der Griendt.⁵⁹⁸ Een van de beruchtste verraders in het Noorden was Frans Vergonet, een voormalig onderwijzer, uit Leeuwarden. Tientallen ondergedoken joden zijn het slachtoffer geworden van zijn praktijken. Vergonet werd op 27 oktober 1943 op de Petrus Campersingel geliquideerd door de medisch student Reint Dijkema.⁵⁹⁹

Gezien de acute dreiging die van verraad uitging, kon het verzet bij liquidaties niet altijd de gewenste zorgvuldigheid in acht nemen. En zeker na een golf van arrestaties door de SD kon het voorkomen dat een verdacht figuur uit eigen kring terecht of ten onrechte voor verrader werd gehouden. Provocateurs maakten dankbaar gebruik van de verwarring en het wantrouwen dat in zulke situaties om zich heen greep. Er hebben dan ook wel liquidaties plaatsgevonden die ernstige vragen omtrent de rechtmatigheid oproepen. De vraag of iemand wel of niet geliquideerd moest worden, was voor de meeste verzetsgroepen dus een lastig probleem. Er werd plaatselijk op eigen wijze invulling aan gegeven, van zeer terughoudend tot onbeschroomd. Coen van Tricht, die in de oorlog de leiding had over een knokploeg, meldt in zijn in 1991 verschenen boek *Onderduikers en Knokploegen* dat er ook elders in het land voordat er tot liquidatie werd overgegaan, overwegingen hebben plaatsgevonden, maar dat er 'natuurlijk ook onterechte dingen zijn gebeurd'.⁶⁰⁰ Volgens Van Tricht werden er bij het liquideren van verraders wel eens vergissingen gemaakt. Bijzonderheden daarover geeft hij niet.

Hoever moeilijk te verantwoorden, overhaast uitgevoerde liquidaties hebben plaatsgevonden, is niet meer vast te stellen. Maar enkele voorbeelden zijn wel te noemen, ook van liquidaties waarin het verzet de noodzaak van een nadere verantwoording onder ogen zag. Op 20 maart 1945 werd de 20-jarige Jozef Saive, die het verzet probeerde te infiltreren, door de ondergedoken neergestorte Engelse piloot George Kelly in Beek bij Didam geliquideerd. Door Herman Ankoné, groepsleider van de

KP-Beek, en Wim Moorman die ook bij de liquidatie betrokken was, werd een rapport over deze gebeurtenis opgemaakt om zich na de bevrijding tegenover justitie te kunnen verantwoorden.⁶⁰¹ Ook waren er gevallen waarbij men tot liquidatie had besloten, maar er op het laatste moment van af heeft gezien. Daar kon een praktische afweging van nut en risico aan ten grondslag liggen maar ook een emotioneel argument.

Het standpunt ten opzichte van represailles komt in *Het Grote Gebod* aan bod in de bijdrage van K. Norel: 'Hoe ontzettend de Duitse wraakmaatregelen ook waren, de KP moest doorgaan met haar actie ter voorkoming van nog verschrikkelijker rampen. Of altijd de noodzakelijke voorzichtigheid is betracht, of er niet wel eens een liquidatie is geschied, die niet door strikte noodzaak werd gevorderd? Wie werkt maakt fouten. De KP maakte er ook bij haar hard en zenuwslopend werk.'⁶⁰² In het gedenboek wordt gesproken over 'het sporadisch liquideren van onderduikers', wat uitsluitend gebeurde als iemand een gevaar van verraad voor het verzet opleverde.⁶⁰³ Norel beschrijft erin hoe een onderduiker in Limburg ter elfder ure aan een voorgenomen liquidatie ontkwam: 'Een piepjong Duits soldaatje, 17 jaar, had zich als deserteur bij de illegaliteit vervoegd en was daar aangenomen. Er rees echter verdenking tegen hem en bij een verhoor bekende hij, dat hij Ludo Bleijs, als illegaal Pater Lodewijk genoemd, had willen verraden. 'Nu is er maar één straf voor jou, de kogel,' werd hem toegevoegd. Na drie uur zou het vonnis voltrokken worden. Intussen zat de jongen opgesloten. Toen de LO-man, aan wie hij de bekentenis gedaan had, kwam voor de executie, vond hij hem in een plas zweet. Hij praatte nog eens met hem. De knaap had diep berouw. En toen heeft deze illegale werker genade voor recht laten gelden en in plaats van de jongen dood te schieten, hem in zijn huis genomen. 'Het was de fijnste onderduiker die ik ooit gehad heb,' eindigt zijn verhaal.'⁶⁰⁴ Hoe vaak is het anders dan in dit verhaal verlopen? En, wat betekent in deze context 'genade voor recht laten gelden?' Uit publicaties die na het verschijnen van *Het Grote Gebod* in 1951 zijn verschenen, weten wij dat het liquideren van onderduikers meermalen is voorgekomen.

Kwamen liquidaties op leden van de bezettende macht en NSB'ers direct volop in de publiciteit, bij onderduikers was dat slechts een enkele keer het geval. Omdat ze op de vlucht waren, duurde het meestal ook geruime tijd voordat ze als vermist werden opgegeven. Vele duizenden mensen hebben op een geheim adres onderdak kunnen vinden in een poging te ontkomen aan arbeidsinzet, gevangenschap en deportatie.⁶⁰⁵ Onder hen waren er honderden die zich niet goed wisten te handhaven op hun onderduikadres en een gevaar vormden voor hun omgeving en daarmee voor het verzet. Het probleem bij deze onderduikers was dat men ze niet kon lozen of isoleren, en dat ze zelf nergens anders naar toe konden. Dat gold zeker voor joden.

Als iemand door wangedrag op meerdere adressen niet te handhaven was, had het verzet vrijwel geen andere oplossing voorhanden dan het doden van de persoon in kwestie. Dat is gebeurd met potentiële verraders, maar ook met mannen en vrouwen die grote spanningen op onderduikadressen veroorzaakten omdat ze onaangepast,

chronisch in de war of niet ten volle betrouwbaar waren. Men stelle zich het lot voor van de eenzame joodse moeder die op het Friese platteland de afwezigheid van man, kinderen en familieleden geestelijk niet aan kon, het echtpaar dat noodgedwongen gescheiden dreigde te worden, de jonge vrouw die in een geestelijk labiele toestand meermalen een fatale liefde opvatte voor getrouwde mannen in wier gezinnen ze was opgenomen. Zulke mensen liquideren was voor gewone verzetslieden een zware beproeving, die veel later ondraaglijke spanningen ten gevolge kon hebben, ook omdat geen van de verzetskameraden het zwijgen over deze gebeurtenissen wilde verbreken.

Behalve joden, voor de arbeidsinzet opgeroepen mannen en spoorwegstakers waren er ook groepen mensen die minder vertrouwd werden, die wilden onderduiken. Een aantal rijksduitsers dat al voor de oorlog in Nederland woonachtig was, verkoos onder te duiken om, volgens hun verklaring, niet bij de Wehrmacht ingelijfd te worden. Naarmate de Duitse capitulatie naderde, kwamen er ook steeds meer Duitse deserteurs die wilden onderduiken. Onverdacht waren de motieven niet altijd, want zeker na *D-day* werd de kans op een Duitse overwinning klein geacht. De bewering dat zo'n deserteur antinazi was, betekende onder die omstandigheden weinig. Verdenking van opportunistische motieven lag voor de hand, om van het risico van infiltratie maar niet te spreken. De illegaliteit was daarom over het algemeen argwanend, maar de wapens en uniformen van militaire onderduikers waren zeer welkom, zeker vóór augustus 1944, toen er vanuit Engeland nog geen wapens door de lucht werden aangevoerd. Het door Norel beschreven Duitse soldaatje kwam er goed vanaf. Andere onderduikers die moeilijk te handhaven waren, hadden minder geluk. Menigeen werd door verzetsmensen als slachtoffer van onleefbare omstandigheden ter dood gebracht. In de onderduikhulpverlening werd de veiligheid van de verzetsorganisatie belangrijker geacht dan het leven van een individuele onderduiker.⁶⁰⁶ Het 'technisch' uitvoeren van zo'n liquidatie leverde daarbij niet zelden extra complicaties op.

Bij de meeste verzetsgroepen gingen aan een potentiële liquidatie vaak uitvoerige besprekingen vooraf waar soms geestelijken bij betrokken waren. In Rotterdam, de stad waar tijdens de oorlog de meeste liquidaties hebben plaatsgevonden, had de LKP een commissie die op grond van de rapporten van de eigen Inlichtingendienst de beslissing nam om al dan niet tot liquidatie over te gaan.⁶⁰⁷ Elders in Nederland was er sprake van een soort informele rechtspraak door mensen die tot oordelen en beslissen bevoegd werden geacht.

10.6 Het veemgericht

In de drie noordelijke provincies werd het voornemen van het verzet om iemand te liquideren in een aantal gevallen voorgelegd aan een veemgericht. De persoon in kwestie moest na 'gevangenneming' door het verzet voor verhoor voor deze 'recht-

bank' van de illegaliteit verschijnen. Als 'arrestatie' niet mogelijk was werd op basis van rapportages over betrokkene een besluit genomen. De term veemgericht verwijst naar een geheime rechtbank in middeleeuws Duitsland. Aanleiding om deze alternatieve vorm van rechtspleging in te stellen waren enkele zogenaamde wilde liquidaties, waarvoor het georganiseerde verzet moreel noch juridisch de verantwoordelijkheid kon en wilde nemen. De instelling van het veemgericht dateert uit de herfst van 1943. Zo'n gerecht bestond uit leden van de rechterlijke macht (rechters) en (ex-) ambtenaren van het OM die zich bij de beraadslagingen en oordeelvorming baseerden op de door de illegaliteit aangeleverde rapporten met beschuldigingen.⁶⁰⁸ De leden van het rechtscollege namen binnen 24 uur nadat de rapporten aan hen waren voorgelegd een besluit. Was de verdachte betrouwbaar of een verrader? Wat moest er in het geval van verraad met deze persoon gebeuren: een waarschuwing geven, vasthouden tot aan de bevrijding of om verder gevaar te voorkomen overgaan tot liquidatie? Soms drongen deze rechters aan op nader onderzoek of bepleitten ze een minder gewelddadig alternatief, zoals het intimideren van de persoon in kwestie of, wat in een enkel geval gebeurde, opsluiting in het Psychiatrisch Ziekenhuis Franeker.⁶⁰⁹ Bij twijfel onthield het veemgericht zich na een rechtszitting van een advies om tot liquidatie over te gaan.⁶¹⁰

Hoe vaak door het veemgericht een doodvonnis is uitgesproken is niet bekend. Aan deze vorm van rechtspleging werd door de betrokken verzetsdeelnemers grote waarde gehecht, het gaf hun handelen een zekere juridische verankering. Met de inschakeling van dit geheime rechtscollege probeerden de verzetslieden willekeur te voorkomen en aan een voorgenomen liquidatie een vorm van legitimiteit te verschaffen.⁶¹¹ Volgens de na de oorlog bekend geworden schrijver en oud-verzetsman Norel werden zo waarborgen ingebouwd tegen het liquideren van onschuldige personen die in andere provincies niet bestonden.⁶¹²

In Friesland hebben verscheidene zittingen plaatsgehad van het veemgericht. Anno Houwing (1905-1983) en Pieter Wijbenga (1912-1990) waren beiden nauw betrokken bij het aanleveren van zaken voor het veemgericht. Houwing was na zijn ontslag als rijksrechercheur in het verzet beland en Wijbenga had in 1943 als directeur van de Distributiedienst in Drachten ontslag genomen om zich volledig met verzetswerk bezig te kunnen houden. Beide mannen onderhielden de contacten tussen de illegaliteit en de leden van het veemgericht en verstrekten de rapportages op basis waarvan een zo verantwoord mogelijk besluit – wel of geen liquidatie – genomen kon worden.⁶¹³ In Friesland verschenen de meeste van verraad en collaboratie verdachte personen niet in persoon voor het veemgericht, dat was in de meeste gevallen te moeilijk om te bewerkstelligen.

De Amsterdamse kantoorbediende Max Biegel was als jood ondergedoken in de buurt van Sneek. Op zijn onderduikadres hield hij zich niet aan de afspraken. Hij begaf zich bijvoorbeeld onnodig veel op straat en ook werd hij in staat geacht om verraad te plegen. Omdat dit gevaar opleverde voor de onderduikgevers werd door de illegaliteit besloten om het veemgericht in Leeuwarden te consulteren. Het advies

van dit college was om 'met Biegel naar bevind van zaken te handelen'. Op het erf van Marten de Jong in Scharnegoutum werd Biegel, vermoedelijk in februari 1944, geliquideerd. Het lijk werd ongekist en clandestien begraven in de boomgaard bij het erf.⁶¹⁴

De NSB'er Sikke Wolters was werkzaam bij de politie. Hij was een fanatieke SD-medewerker die actief was bij de opsporing van joden en van ondergedoken bemaningsleden van gecrashte geallieerde vliegtuigen en die niet schuwde hen te mishandelen. Ook liet hij zich in met zwarthandelspraktijken. Voor het Friese verzet was zijn verwerpelijke gedrag reden om het veemgericht in te schakelen. Houwing stelde de aanklacht tegen Wolters op en op basis daarvan concludeerde het veemgericht dat hij geëlimineerd moest worden. In de fietsenstalling van het NS-station in Heerenveen werd Wolters op 27 juni 1944 door de verzetsstrijder Gerrit Hagen met een nekschot gedood.⁶¹⁵

Esmée van Eeghen, afkomstig uit een Amsterdams patriciërsgezicht, was als verpleegster werkzaam in Amsterdam en betrokken bij de hulp aan joodse onderduikers. Via een vriend raakte zij in Friesland bij allerlei verzetsactiviteiten betrokken en werd daar koerierster van de gehuwde KP-leider Krijn van der Helm met wie een intieme relatie ontstond. Van Eeghen raakte in het voorjaar van 1944 echter ook bevriend met Hans Schmälzlein, een *Oberleutnant* van het *Verpflegungsamt* van de Wehrmacht in Groningen, en liet Van der Helm toen weten Friesland een tijdje te verlaten. Toen in KP-kringen bekend werd dat zij toch in Leeuwarden was gezien en een Duitse officier als liefde had was liquidatie volgens KP-leider Wijbenga en de KP'er Piet Oberman de enige oplossing. Van der Helm was echter van mening dat zij geen verraad zou plegen en deed een tegenvoorstel dat inhield Esmée uit Friesland te verbannen. Er vonden beraadslagingen tussen de leden van het veemgericht plaats, waarvan de uitkomst was dat zij uit de noordelijke provincies moest vertrekken op straffe van de kogel. Zij keerde terug naar Amsterdam waar zij door toedoen van een verraadster door de Sipo op 9 augustus 1944 werd gearresteerd. Na een verblijf in het Scholtenshuis in Groningen werd de zesentwintigjarige vrouw in Noorddijk (Groningen) door SD-Untersturmführer Ernst Knorr samen met de Drentse KP'er Luitje Kremer op 7 september doodgeschoten en in het Van Starckenborghkanaal gedumpt.⁶¹⁶

Grietje Sinnema, geboren op 6 juni 1924 in het Friese Ried, was overtuigd pro-Duits en was vanaf eind november 1944 als tolk en secretaresse werkzaam op het kantoor Ernährung und Landwirtschaft. Zij hielp bij de vordering van paarden en hooi, waardoor ze zich bij veel boeren gehaat maakte. In haar omgeving werd ze bovendien verdacht van verraad. Dat was ernstig, want er waren in dat gebied veel onderduikers. Beducht voor represailles bij een openlijke aanslag op Grietje besloot de in Sexbierum ondergedoken districtscommandant van de BS Anne Gerrit van der Horst ondanks de positieve beslissing van het veemgericht tot uitstel. Toen twee in Achlum ondergedoken illegale werkers, aangeduid met hun schuilnamen Gatze en Fokke, zich bij hem meldden met de vraag 'of er niet wat te schieten viel', reageerde

hij scherp. 'Deze oorlog is geen spelletje voor mensen die graag schieten.' Hij vroeg hen, verklaarde hij later, om haar gangen na te gaan, pas daarna zou een besluit over haar lot worden genomen. De beide mannen, Cornelius Livius Koster uit Joure en Oedse Hendrik Klevringa uit Bolsward, konden dat geduld kennelijk niet opbrengen of begrepen het niet. Ze wachtten Grietje op 3 maart 1945 op een verlaten landweggetje op en troffen haar met vijf schoten. De jonge vrouw overleefde de aanslag doordat een kogel haar hart rakelings miste. Als vergelding werden vijf dagen later vijf mannen uit het Huis van Bewaring in Leeuwarden gehaald, die in Dongjum werden gefusilleerd en een etmaal onder politiebewaking langs de weg bleven liggen. Verzetsleider Van der Horst was woedend, vooral op de Duitsers, maar ook op de plegers van de knullige aanslag. Hij waarschuwde de SD in Leeuwarden in een brief voor de gevolgen van voortzetting van hun onmenselijke verhoormethoden en herhaling van zulke represailleacties. De bevrijding, dat wist iedereen, was immers nabij. Klevringa ontving in 1983 het Verzetsherdenkingskruis. Hij overleed in 1987 in zijn woonplaats Hoogetveen. Koster woonde na de oorlog in het Friese Oosterwolde en heeft eveneens geen rekenschap hoeven af te leggen van de onberaden aanslag op Sinnema met de treurige fusillade als gevolg.⁶¹⁷

De NSB'er Petrus Mous was groepscommandant bij de Staatspolitie en was actief in het opsporen van onderduikers. Hij werd begin 1944 door het veemgericht in Leeuwarden vanwege verraad ter dood veroordeeld. Hij werd hiervan schriftelijk op de hoogte gesteld. Pogingen om hem te liquideren liepen aanvankelijk op niets uit. Hij was op zijn hoede voor een aanslag. Bij de bevrijding, op 14 april 1945, werd hij door enkele BS'ers in zijn woning in Dokkum gearresteerd. De commandant van de BS, Dirk Humalda, besliste dat het vonnis van het veemgericht alsnog moest worden voltrokken. Mous werd vier dagen na de bevrijding van Dokkum door drie leden van de BS geëxecuteerd. Bij de moord op 18 april 1944 moesten acht leden van de Landwacht gedwongen toekijken. Na de executie werd door een van de BS'ers nog een wraakschot op Mous gelost.⁶¹⁸

Van de meeste zaken die in het veemgericht ter sprake kwamen is niet heel veel bekend. Ook in Friesland heeft het verzet grotendeels gezwegen over liquidaties en over het veemgericht. Wijbenga was vanaf 1946 als journalist werkzaam voor het *Friesch Dagblad* en schreef in de jaren '60 veel artikelen over de oorlog en het verzet. Maar ook in deze publicaties en in de door hem geschreven, tussen 1970 en 1978 verschenen, trilogie *Bezettingstijd in Friesland* komt het onderwerp liquidaties en het veemgericht slechts zijdelings voor en blijven verder ook veel zaken onbesproken. Over Van Eeghen verscheen van de predikant en journalist Ype Schaaf (1930-2003) het boek *Dodelijke dilemma's in het Friese verzet. Het veemgericht en Esmée van Eeghen* (Franeker 1995). Deze schrijver interviewde onder meer de Sneker verzetsman Gerben Oppewal (1919-1998) die werkzaam was geweest bij de marechaussee. Oppewal liet hem weten dat na de oorlog door het verzet besloten was om over liquidaties en het veemgericht te zwijgen. Volgens Schaaf was die afspraak logisch omdat 1) liquidaties voor de direct betrokken verzetsdeelnemers herinneringen zijn gewor-

den die (nog steeds) pijn doen, 2) op sommige liquidaties represailles of Silbertanne-acties volgden, waarbij soms bij verzetsdeelnemers bekende onschuldige slachtoffers vielen, 3) bij de besluiten tot liquidatie en de uitvoering ervan fouten zijn gemaakt en 4) omdat na de oorlog de juridische vraag naar de rechtmatigheid van de vonnissen aan de orde zou kunnen komen.⁶¹⁹

Behalve in Friesland werd het veemgericht ook in Groningen en Drenthe door het verzet ingeschakeld om een eventueel doodvonnis uit te spreken. Ter sprake komen de geschiedenissen van een domineesechtpaar en een koerierster die verraad zou hebben gepleegd.

Ds. Jacques Brinkerink werd op 7 juli 1941, toen zijn NSB-lidmaatschap bekend werd, als voorganger van de Hervormde Gemeente Eext in Drenthe ontheven uit zijn kerkelijk ambt. Nadat hij in juni 1942 met goed gevolg een burgemeestersexamen had afgelegd werd hij in oktober 1943 tot burgemeester benoemd van de gemeente Oude-Tonge en Nieuwe-Tonge en een maand later geïnstalleerd. Op 25 april 1944 werd hij eervol ontslagen vanwege de inundatie van beide gemeenten. Samen met zijn vrouw Aaltje Telder nam Brinkerink onder een schuilnaam zijn intrek in een zomerhuisje in Schipborg. Op dit adres is het echtpaar door leden van het verzet ontvoerd en op de boerderij van verzetsdeelnemer Lammert Zwanenburg in het dorp Hijken in Drenthe ondergebracht. Hier vond een rechtszitting plaats van het veemgericht. Twee oud-leden van het OM, W.H. Nagel en W.H. Overbeek, Bert Dijkstra van de KP Noord-Drenthe en de na de oorlog bekend geworden schrijver Anne de Vries hadden hierin zitting. Het advies was om tot liquidatie over te gaan. Het echtpaar werd op 24 mei 1944 achter de boerderij geliquideerd en aldaar begraven. De reden om tot liquidatie over te gaan was dat het echtpaar een gevaar opleverde door hun onhandelbaarheid en het veroorzaken van overlast.⁶²⁰

De verradersrol van een Groningse koerierster en haar verdediging voor het veemgericht staat – onder meer aan de hand van bewaard gebleven verslagen van de zitting – beschreven in de biografie *Het spoor terug. J.B. Charles. W.H. Nagel 1910-1983* (Amsterdam 2010) van de socioloog en jurist Kees Schuyt. De biografie gaat uitgebreid in op de minder bekende rol die de jurist Willem Nagel heeft gespeeld als verzetsman bij de zittingen van het veemgericht. In deze beschrijving wordt duidelijk in welke omstandigheden verzetsmensen door verraad verzeild konden raken, hoe ze soms gedwongen waren om keuzes over leven en dood te maken en waar het besluit om iemand niet te liquideren toe kon leiden.

De drieëntwintigjarige Geessien Bleeker was in de zomer van 1944 werkzaam op een distributiekantoor in de stad Groningen. In het kosthuis waar zij in deze stad woonachtig was kwam zij in contact met enkele verzetslieden. Zij ‘organiseerde’ al snel zo nu en dan voor hen wat bonnen. Zo raakte zij al meer bij het verzet betrokken, leerde verschillende knokploegleden kennen, en werd onder de schuilnaam Rennie koerierster. Wat het verzet niet wist was dat zij inmiddels een hartstochtelijke relatie had gekregen met een lid van de Sicherheitsdienst. Deze SD’er was overgeplaatst naar Arnhem, maar het contact bleef, evenals dat met een collega van hem.

Deze SD'er informeerde al gauw bij Bleeker naar de activiteiten van de verzetslieden met wie zij omging. Kort daarop werd de illegaliteit in Groningen opgeschrikt door talloze arrestaties en werden enkele knokploegen bijna geheel weggevaagd. Er was verraad in het spel, maar waar dat vandaan kwam wist men aanvankelijk niet. Na nog meer arrestaties werd men argwanend ten opzichte van de koerierster Bleeker. Had zij misschien verraad gepleegd? Twee knokploegleden maakten een afspraak met haar en namen haar vervolgens als 'gevangene' mee naar de boerderij van de familie Zwanenburg in het dorp Hijken in Drenthe. Hier verbleef ze van 30 augustus tot 19 oktober en moest zij voor een veemgericht verschijnen.⁶²¹ Op verzoek van de knokploegen werd aan Nagel, die lid was van de KP in de stad Groningen en werkzaam was geweest bij het OM, gevraagd om haar aan een verhoor te onderwerpen en een oordeel te geven. Tijdens het veemgericht stelde zij zich coöperatief op, was charmant en ontkende tijdens de langdurige verhoren verraad te hebben gepleegd. De drie 'rechters' konden de verdenkingen van verraad niet onomstotelijk vaststellen en het advies luidde om niet tot liquidatie over te gaan. Nog steeds verdacht van verraad werd ze een paar keer verkast. Anne de Vries, die ook aan de beraadslagingen had deelgenomen, drong er alsnog op aan om haar te liquideren maar daar was de meerderheid op tegen. Op 9 februari 1945 werd de plek waar ze was ondergebracht door de Sipo overvallen. Bleeker werd opgepakt en bij de verhoren door de SD vertelde zij bijna alles wat ze over het verzet wist. Uiteindelijk werden door haar toedoen in de maanden vóór en ná haar vangenneming tientallen verzetsdeelnemers opgepakt.⁶²²

Voor Nagel was het vonnis van het veemgericht en met alles wat daarop volgde een blijvend litteken. Het gevolg van het besluit om Bleeker niet te liquideren betekende immers dat verscheidene gevangen genomen verzetsdeelnemers werden gefusilleerd. Onder de slachtoffers bevond zich ook zijn oudste broer Hendrik die op 8 april 1945 met negen andere Todeskandidaten in Norg in Drenthe werd gefusilleerd. De wroeging over en de herinnering aan het genomen besluit was voor hem moeilijk te dragen. Was hij verantwoordelijk voor het besluit, het latere verraad van Bleeker en alles wat daarop volgde, de arrestatie van zijn broer inclusief? Bleeker werd uiteindelijk in 1946 tot de doodstraf veroordeeld, een straf die in 1948 bij Koninklijk Besluit werd omgezet in levenslang.⁶²³

Voor veel verzetsdeelnemers was de oorlog in mei 1945 nog lang niet voorbij. Pijnlijke gebeurtenissen bleven een rol spelen in hun herinneringen en in hun gezinsleven. Al direct na de bevrijding gaven verscheidene verzetsdeelnemers in herinneringsliteratuur rekenschap van vijf jaar Duitse bezetting. Nagel, een vooraanstaand criminoloog, werd bekend als schrijver onder het pseudoniem J.B. Charles, dat een van zijn schuilnamen in het verzet was. Zijn doorleefde oorlogservaringen en visie op wat het fascisme voor mensen betekende staan beschreven in *Volg het spoor terug* dat in 1953 verscheen. De wreedheid van de bezetter, de collaboratie van Nederlandse handlangers, vaak verzwegen gebeurtenissen, ze staan er allemaal onopgesmukt in beschreven. Maar er was ook (zelf)kritiek: "Tegenover de vijand (...) stond helaas

niet een collectief van ‘goede’ mensen. Ik hoef niet te herhalen dat zich onder KP-ers mensen bevonden hebben met de persoonlijkheidsstructuur van de SS-er, en omgekeerd. Dat voorbeeld is wat grof, minder wit en zwart zijn talloze tegenstellingen in andere verhoudingen waarin men zus of zo terecht kwam. Wie kreeg wel, wie kreeg niet de kans om te collaboreren, zo goed als om illegaal te werken?’⁶²⁴ In 1962 schreef hij in *Van het kleine koude front*, dat ook over de oorlog en bezetting ging, en net als *Volg het spoor terug* een groot succes werd: ‘Iemand die zou willen zeggen dat in het verzet is gebleken dat eendracht macht maakt, zal op bepaalde geslaagde illegale activiteiten willen wijzen. Het is goed, dan ook andere geschiedenissen niet te vergeten, die ons het spreekwoord met recht zouden kunnen doen omkeren tot: eendracht ontkracht.’⁶²⁵

Voor de jurist Nagel was de reden dat hij in het verzet ging zijn rechtsgevoel. Hierbij speelde mee dat de bezetter zich niet hield aan de internationaal erkende afspraken van het Landoorlogreglement. Hij was strikt in zijn opvattingen. Zo was hij ook de mening toegedaan dat direct na de bevrijding, bij het herstel van de rechtsorde, eigenrichting volledig verboden was.⁶²⁶ Van een mogelijk beroep op noodweer of noodweereces kon toen geen sprake meer zijn: niet meer het recht van de sterkste maar het recht der Gerechtigheid gold vanaf dat moment.⁶²⁷ Nagels principiële rechtsgevoel bleef overeind, ook nadat hij in 1951 in de vrouwengevangenis aan de Noordsingel in Rotterdam een ontmoeting had gehad met Bleeker. Zijn moderne criminologische opvattingen, onder andere inzake de schadelijkheid van een te lange gevangenisstraf, botste met zijn emotionele betrokkenheid nu hij geconfronteerd werd met deze politieke delinquente uit zijn verzetsverleden. In gevangenschap had zij berouw getoond en wilde zij een gratieverzoek indienen. Nagel spande zich uiteindelijk in voor een omzetting van haar straf en eventuele vervroegde invrijheidstelling. Dat lukte hem en Bleeker kwam in augustus 1960 op vrije voeten.⁶²⁸

De geschiedenis van de koerierster en verraadster Bleeker illustreert goed de dilemma’s waar het verzet mee geconfronteerd werd. Hoe moeilijk was het om in de oorlog achter de waarheid of achter iemands motieven te komen? Was er sprake van zelfbeheersing bij de betrokken verzetsdeelnemers bij het voornemen om iemand te liquideren. Wat waren de consequenties van een besluit inzake leven en dood? Het gewapend verzet in Nederland werd, overal met een eigen dynamiek en eigen regels en waarborgen, met dergelijke situaties geconfronteerd.

10.7 Liquidaties van NSB-burgemeesters

In de loop van de bezetting werd de positie waarin de burgemeesters terecht kwamen steeds gecompliceerder. In 1944 kwamen veel burgemeesters in een lastige spagaat terecht, omdat ze steeds vaker gehoor moesten geven aan opdrachten van de bezetter die in het teken van de oorlogvoering stonden. Dit betrof bijvoorbeeld de verplichting om mannen in de leeftijd van 17 tot 45 jaar op te roepen – de zogenaamde spit-

ters – om in het kader van de verdedigingswerken palen rechtop in de grond te zetten om eventuele geallieerde luchtlandingen te voorkomen, tankvallen te graven of om mee te doen aan de kledinglevering, wat inhield dat de burgerij kleding moest inleveren ten behoeve van Duitse burgers.⁶²⁹ Met het uitoefenen van zijn functie laveerde de burgemeester tussen de eisen van de bezetter en de belangen van de inwoners van zijn gemeente. Indien hij de instelling had om de Duitse maatregelen (bevelen) punctueel uit te voeren, dan was dit schadelijk voor de bevolking en riep hij bij het plaatselijke verzet weerstand op. Het aanblijven betekende samenwerking met de bezetter, terwijl in geval van afreden zijn plaats veelal door een NSB'er zou worden ingenomen, wat de situatie voor de bevolking vanwege de Duitse maatregelen en plannen nog zou kunnen verergeren. De burgemeester was als gezagdrager een instrument van de bezettingsmacht die hem volgens de historicus Peter Romijn gebruikte om de maatschappij te controleren, te nazificeren en te exploiteren.⁶³⁰ Op grond van het Landoorlogreglement moest hij enerzijds de bezetter bijstaan en anderzijds de Nederlandse rechtsorde respecteren. In veel van de duizend Nederlandse gemeentes gaven burgemeesters hun aan de bezetting gelieerde bestuurlijke functie op na tot het inzicht gekomen te zijn dat het niet langer verantwoord was om aan te blijven. Dit gebeurde soms ook na onder druk te zijn gezet door het verzet. Deze burgemeesters wilden uiteindelijk niet langer meewerken om aan Nederland de Nieuwe Orde op te leggen. Burgemeesters werden ontslagen, traden gedwongen af of besloten om onder te duiken. Begrip voor het burgemeesters-dilemma, de positie van de burgemeester als schakel tussen het Duitse bezettingsbestuur en de Nederlandse samenleving, was er vaak niet bij de bevolking, zeker niet in kringen van de illegaliteit.⁶³¹

Na het ontslag van een 'goede' burgemeester werd op de vacante plek vaak een NSB'er benoemd. Ondanks een antecedentenonderzoek naar geschiktheid voor het burgemeestersambt door de interne inlichtingendienst van de NSB ('Algemeen Toezicht Leden') bleken veel kandidaten niet geschikt. De achtergrond en drijfveren van NSB'ers voor een burgemeesterspost verschilden per kandidaat. De NSB-burgemeesters vormden een heterogene groep.⁶³² De gedrevenheid en dienstijver in de openbare rol van sommige nieuwbenoemde NSB-burgemeesters ten faveure van het bezettingsregime waren voor het gewapend verzet aanleiding om enkele keren tot een aanslag over te gaan. Vaak ging daar een geweldspiraal aan vooraf. Het verzet waarschuwde de NSB-burgemeester om zich niet pro-Duits op te stellen en de bevelen van de bezetter niet al te stipt uit te voeren. Er werden schriftelijke waarschuwingen gegeven maar het kwam ook voor dat verzetslieden overgingen tot een ongenadige afranseling van zo'n burgemeester. Naast beraamde aanslagen vonden echter ook incidenten plaats. Sommige NSB-burgemeesters waren bewapend en vuurgevechten en schermutselingen met verzetslieden bleven, zeker rond de bevrijding, niet uit. De volkswoede was groot evenals de kans op wilde afrekeningen.

In het dorp Baexem in Limburg werd op 29 maart 1943 de eerste NSB-burgemeester, Willibrord Hettterscheid, door verzetslieden geliquideerd. De reden hiervoor was dat de lokale verzetsgroep had vernomen dat hij een netwerk voor

hulpverlening aan ondergedoken joodse onderduikers dreigde op te rollen.⁶³³ Geert Bisschop, de NSB-burgemeester van Schoonebeek in Drenthe werd op 29 juli 1943 op het gemeentehuis door twee mannen van wie hij hun persoonsbewijzen wilde controleren doodgeschoten. Bisschop was onwetend dat de twee voor hem verschenen mannen leden van een knokploeg waren.⁶³⁴ Herman Apeldoorn was vanaf 17 maart 1944 NSB-burgemeester van Oss en werd op 10 augustus 1944 in Ravenstein (gemeente Oss) door leden van het gewapend verzet tijdens een vergadering in hotel De Keurvorst door het verzet geliquideerd. Angst dat de burgemeester het verzetswerk binnen de gemeentelijke organisatie zou ontdekken was de reden van deze afrekening.⁶³⁵ De NSB-burgemeester van Edam ir. Hendrik August van Baak werd op 31 januari 1945 door het verzet ontvoerd en in De Rijk geliquideerd. Zijn adjudant in Edam, Jan de Boer, werd eveneens geliquideerd. De reden voor deze liquidaties was dat beide mannen zich actief bezighielden met het opsporen van verzetsdeelnemers.⁶³⁶ Nadat bij de bevrijding in april 1945 de Canadese troepen het dorp Marum in Groningen zonder veel tegenstand waren gepasseerd probeerde de door de bevolking gehate NSB-burgemeester Hillebrand Groenewold in het ontstane machtsvacuüm naar het gemeentehuis terug te keren. Hij weigerde zich over te geven aan de BS, waarmee hij zijn lot bezegelde. Op 15 april is Groenewold doodgeschoten.⁶³⁷

Begin september 1944 kreeg de ten zuiden van Oud-Beijerland gestationeerde Knokploeg-Zinkweg de opdracht om de NSB-burgemeester van Nieuw-Beijerland te liquideren. De leider van de knokploeg was Theo le Grand die eerder actief was geweest in de Rotterdamse knokploeg van Marinus van der Stoep.⁶³⁸ De totstandkoming van de knokploeg die deel uitmaakte van het Strijdend Gedeelte van de

BS, werd noodzakelijk geacht toen in het laatste jaar van de oorlog de Hoeksche Waard frontgebied was geworden en de bevolking, direct en dagelijks, met een veel talrijker bezetter dan voorheen werd geconfronteerd. Het optreden tegen zwarthandelaren (hieraan werd op het eiland veel geld verdiend), de betrokkenheid bij de geallieerde wapendroppings,⁶³⁹ *crossings*⁶⁴⁰ en het kraken van bevolkingsregisters waren zaken waar de knokploeg een groot aandeel in had.⁶⁴¹

In het laatste nummer van december 1944 van het illegale streekblad *De Koerier* wordt de komst van de nieuwe burgemeester van Nieuw-Beijerland,

Theo le Grand, leider van de Knokploeg-Zinkweg

Goudswaard en Piershil aangekondigd. Het bleek de 56-jarige NSB'er Marinus Adrianus Simonis te zijn, die tot Dolle Dinsdag burgemeester van Leidschendam was geweest.⁶⁴² Op die 5e september vluchtte hij evenals vele andere NSB'ers en omdat de bevrijding uitbleef keerde hij terug in Leidschendam. Toen bleek een 'kameraad' in zijn plaats te zijn aangesteld. In de *De Koerier* werd de bevolking gewaarschuwd met hem op te passen. Eén van de eerste daden van Simonis was het aanstellen van zijn zoon, een SS'er, als ambtenaar op de secretarie. Al kort na zijn aanstelling voerde Simonis een waar schrikbewind. Ten behoeve van de Duitse verdedigingswerken probeerde hij zo veel mogelijk mannen in het dorp te ronselen. Dit was door het gemis van het bevolkingsregister echter allesbehalve gemakkelijk. Toen de burgemeester en zijn zoon naar het inzicht van velen te fanatiek hun baantjes behartigden en zich ten behoeve van de bezetter schuldig maakten aan afpersingen en andere wandaden, was dit voor de knokploeg voldoende reden om een bezoek te gaan brengen aan het gemeentehuis. Een actie die door zes knokploegleden onder leiding van Le Grand werd uitgevoerd. Op 13 februari 1945 stonden de mannen op het afgesproken tijdstip voor de deur, die uit veiligheidsoverwegingen op slot was. Alleen na controle, zo wisten zij, liet de burgemeester mensen binnen. Eén van de KP'ers, gestoken in het uniform van een Duitse soldaat, belde aan en vertelde Simonis dat hij een saboteur had gearresteerd. Na dit verhaal als aannemelijk te hebben geaccepteerd opende Simonis de deur, waarop de KP'ers naar binnen drongen en hem en zijn zoon overrompelden. Zij werden hardhandig naar afzonderlijke kamers gebracht om daar te grazen genomen te worden. Simonis werd voorovergebogen op een stoel vastgebonden en kreeg er met een karwats geducht van langs. Marien Traas wist als oud-concentratiekampgevangene uit Vught als geen ander hoe je een harde afstraffing moest geven. Samen met Lein Rottier gaf hij de zoon van Simonis eenzelfde pak rammel.⁶⁴³ De broers Hage lieten het er ook niet bij zitten. Leen sloeg er met zijn gummiknuppel op los, terwijl broer Piet het kunstgebit van Simonis op de grond kapot trapte. De burgemeester werd duidelijk te verstaan gegeven zich koest te houden en niet over te gaan tot represaillemaatregelen. Na de afranseling namen de KP'ers een schrijfmachine en de persoonsbewijzen mee.⁶⁴⁴

Simonis bleek onverbeterlijk. Kort na de afstraffing werd mede op zijn instigatie door Duitse militairen een razzia in Nieuw-Beijerland gehouden. Enige tientallen jonge mannen werden opgepakt en gevangen gezet in de hervormde kerk. Dat het een gespannen situatie was in het dorp bleek toen enkele mannen 's avonds laat door het raam van de consistoriekamer wisten te ontsnappen en twee van hen werden aangeschoten. De opgepakte mannen werden op transport gesteld naar Schouwen om voor een paar dagen mee te werken aan Wehrmachtswerkzaamheden.⁶⁴⁵ In *De Koerier* werd begrip opgebracht voor de moeilijke situatie waarin de bevolking kwam te verkeren. Dit mocht er echter niet toe leiden dat men de schuldigen ging zoeken onder degenen die zich inzetten voor de goede zaak. Duidelijk werd gesteld dat de knokploeg zich had ingezet voor de handhaving van het recht. Voor de wegvoering van de mannen werden de bezetter en zijn handlangers verantwoordelijk gesteld.⁶⁴⁶

De Knokploeg-Zinkweg bracht de compagniescommandant Simon de Vries uitgebreid op de hoogte van de gebeurtenissen. Op 15 februari 1945 gaf Simon aan Le Grand, in zijn hoedanigheid van leider van de knokploeg, de opdracht Simonis te liquideren. Na overleg tussen Le Grand en Israël Traas werd besloten tot uitvoering over te gaan. Het was de knokploegleden bekend dat Simonis wegens gebrek aan vervoer iedere zaterdag op de fiets naar zijn woning in Leidschendam ging en als eerste deel van de route de Rijksweg naar de Barendrechtse brug nam. Op deze weg, even ten zuiden van Heinenoord, werd hij op de vroege ochtend van zaterdag 17 februari door vier leden van de knokploeg opgewacht. Eén van hen zou zogenaamd bij de langs de rijksweg gelegen sloot, waarvan het water samenviel met dat van het onder water gezette land, staan te vissen. Op het moment dat hij Simonis zag, zou hij de verderop in een woning wachtende KP'ers een signaal geven. Het duurde niet lang of Simonis werd door 'de visser' gesignaleerd en na het afgesproken teken stapten de KP'ers op hun fietsen. Toen zij het doelwit tot op enige meters waren genaderd klonk er een salvo met een aantal voltreffers als gevolg. Het lijk van het slachtoffer werd in de sloot gedumpt. Zelf namen de daders de wijk naar hun onderduikadressen.⁶⁴⁷

Op zaterdagmiddag om één uur kreeg Ferdinand Pels, wachtmeester van de Staatspolitie in Heinenoord, telefonisch bericht dat er een lijk van een man in het water lag ter hoogte van de Rijksweg.⁶⁴⁸ Toen hij op de plaats arriveerde en het lijk uit het water trok stopte er een auto. Hier bleken twee leden van de Rotterdamse SD, Konrad Scholl en Alfred Siemon, in te zitten die een bezoek hadden gebracht aan de *Ortskommandant* van Oud-Beijerland en naar Rotterdam terugkeerden. Toen Pels het persoonsbewijs uit de zak van de dode haalde en dit aan Siemon overhandigde zei hij: 'Ah das ist der Herr Simonis.'⁶⁴⁹ Pels kreeg toen de opdracht het lijk over te brengen naar het lijkenhuisje in Heinenoord.⁶⁵⁰ Onmiddellijk werd Aussenstelleleiter Wölk op de hoogte gesteld.⁶⁵¹ Diezelfde avond laat overhandigde deze aan Scholl een lijst met tien namen van illegale werkers, die opgesloten waren in de Strafgevangenis te Scheveningen. Scholl kreeg de opdracht van Wölk deze Todeskandidaten de volgende ochtend in alle vroegte op te halen en over te brengen naar de Dienststelle van de Sicherheitspolizei aan de Van Vollenhovenstraat in Rotterdam. In opdracht van Wölk zou Scholl het executiepeloton vergezellen naar de executieplaats en rapport opmaken.

Op zondag 18 februari 1945 stopte even onder Heinenoord om negen uur 's ochtends een vrachtauto, precies op de plaats waar een dag tevoren de liquidatie van Simonis had plaatsgevonden.⁶⁵² Tien aan hun handen geboeide mannen werden midden in het verlaten, verdrinken polderland aan de kant van de Rijksweg op een halve meter afstand van elkaar in een rij gezet. Op het bevel van de commandant werden de geweren op de weerloze mannen gericht en de schoten afgevuurd. Alle mannen vielen neer, enkelen leefden nog. Hun gekerm en hulpgeroep verstomde nadat één van de Duitsers op elk van de slachtoffers een genadeschot door de slaap had afgevuurd.⁶⁵³ Op last van de bezetter moesten de lichamen onder bewaking van de politie tot 's avonds acht uur blijven liggen.⁶⁵⁴ Bij de lichamen werden twee borden

De Knokploeg-Zinkweg kort na de bevrijding, van links naar rechts: Israël Traas, Piet Hage, Leen Hage (voor), Lein Rottier (achter), Marien Traas, Theo le Grand (midden vooraan), Arie Vermaas (voor), Piet Lips (achter), Cees van Rees, Mees Weeda (voor), Paul Visser (achter), Flip Leenman (voor, geheel rechts), Bas Stok (achter)

geplaatst, waarop vermeld stond dat deze mensen wegens het plegen van terroristische daden waren gedood.⁶⁵⁵ Om acht uur 's avonds werden de tien lijken overgebracht naar de begraafplaats aan de Oud-Heinenoordseweg. Hier werden zij zonder kist in een gemeenschappelijk graf begraven. Bij de begrafenis mocht geen geestelijke of ook maar enig publiek aanwezig zijn.⁶⁵⁶

De beslissing om tot liquidatie over te gaan was weliswaar een moeilijke zaak voor de leden van de Knokploeg-Zinkweg, hoewel zware represaillemaatregelen door hen niet werden verwacht. De knokploeg was in de veronderstelling dat represailles van Duitse kant, waarbij illegale werkers werden gefusilleerd, alleen plaatsvonden bij liquidaties van Duitsers. Dat het slechts een door de bezetter aangestelde handlanger betrof en de korte tijd tussen de liquidatie en de uitvoering van de fusillade, deze feiten overrompelden de betrokkenen totaal. Binnen één dag werd de dodelijke aanslag gewroken. In *De Koerier* werden de gevallen met eerbied en ootmoed herdacht, ook werd stil gestaan bij de moeilijke beslissing om over te gaan tot liquidatie, waarbij van twee kwaden het minst kwade zou zijn gekozen. Wat het minst kwade was, viel moeilijk uit te maken. Van te voren kon immers niet worden overzien wat de gevolgen van deze daad zouden zijn. De redactie bracht naar voren dat de uitvoerders van

de actie heel wat meer te verwerken hadden dan de lezers en de redacteur zelf, die passief bij deze dingen betrokken waren en daardoor grotendeels de verantwoordelijkheid omzeilden. De ongelukkigen die de dood vonden lieten elk een grote leegte achter. De meesten waren getrouwd, een aantal had kinderen, van de ongehuwden waren het eveneens de nabestaanden die geschokt en bedroefd achterbleven. Behalve echtgenoten en kinderen waren er ouders, broers, zusters, vrienden en bekenden voor wie de gewelddadige dood van hun geliefde familielid of relatie een grote en moeilijk te verwerken schok betekende.⁶⁵⁷

Met de liquidatie sloot de knokploeg-Zinkweg zich aan bij de trend van andere knokploegen, zoals in het nabijgelegen Rotterdam, om op een niet mis te verstane wijze een daad te stellen. Het liquideren van een burgemeester was zoals bovenstaande voorbeelden illustreren geen verschijnsel dat zich in de grote steden voordeed. Daar was de afstand van de burgemeester tot zijn inwoners in het dagelijkse leven een stuk groter. Een dorpsburgemeester overzag zijn gemeente en kon snel zien wat er zich zoal aan overtredingen afspeelde en raakte daardoor sneller bij incidenten betrokken of kwam op het moment dat hij een pro-Duitse rol aannam en waarschuwingen van illegale zijde negeerde eerder in aanmerking om geliquideerd te worden. In een grote stad, zoals in Rotterdam, was de strijd van het gewapend verzet zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien gericht op de bezetter en hun handlangers en niet op de bestuurders van de stad, waaronder de burgemeester. De LKP-Rotterdam redeneerde dat dergelijke hooggeplaatste functionarissen hun berechting na de bevrijding toch niet zouden kunnen ontlopen.⁶⁵⁸

10.8 De techniek van het doden

We zien in gedachten fragmenten uit de speelfilm *Het meisje met het rode haar*, horen doffe knallen en zien een collaborateur dood op straat ineenzakken. Hannie Schaft fietst gehaast weg.⁶⁵⁹ Zo is het vaak gegaan als doorgewinterde en vaardige verzetslieden een liquidatie voor hun rekening namen.

Voor veel gewone verzetsdeelnemers was het doden van mensen minder eenvoudig dan voor de eerder aangehaalde Valstar en Kastein. In het algemeen, zoals in tal van getuigenissen vastgelegd, voelde men weerstand tegen het koelbloedig doden van een mens. Verleun, toch niet voor een kleintje vervaard, voelde zich naar zijn zeggen 'zo ziek als een hond' nadat hij Seyffardt had neergeschoten.⁶⁶⁰ Wie over liquidaties moest beslissen, ervoer de belasting die dit, ook gezien de kans op represailles, met zich mee bracht. Veel illegale werkers die de liquidaties uitvoerden of eraan meewerkten, realiseerden zich ook dat er ooit rekenschap voor moest worden afgelegd in eigen kring, aan wettige autoriteiten en, door gelovigen, aan God.

Bij geplande liquidaties werd het stiekeme karakter, de overeenkomst met sluipmoord, als pijnlijk ervaren. Een liquidatie buitenshuis was in bepaalde opzichten minder belastend dan het doden van een gevangene in een huiskamer of een schuil-

plaats. De verzetsman die uit menslievendheid tot de illegaliteit was toegetreden, was doorgaans niet voorbereid op het doden van een mens met wie hij oog in oog stond. De doodsangst van een beoogd slachtoffer greep menig executeur hevig aan, zeker de eerste keer. Ook daarom moest de noodzaak van liquidatie voor bonafide verzetsmensen wel onomstotelijk en zo objectief mogelijk worden vastgesteld. Soms gingen aan het voltrekken van een 'vonnis' heftige debatten vooraf. De legitimiteit van de daad ter bescherming van 'de goede zaak', de onvermijdelijkheid door het ontbreken van alternatieven was in deze gevallen een harde eis.

De noodzaak om de tegenstander te identificeren was voor de bezetter een groot probleem. De leden van de bezettingsmacht waren gemakkelijk herkenbaar, terwijl de illegale werker in burgerkleden liep en daardoor niet of nauwelijks was te onderscheiden van andere burgers. De illegaliteit ondervond een dergelijk identiteitsprobleem zelf bij het opsporen van spionnen.⁶⁶¹ Na vaststelling van de identiteit was een niet gering praktisch probleem hoe het beoogde doelwit uit de weg geruimd moest worden.

Bij goed voorbereide liquidaties waarbij de kans op bloedige represailles reëel was, waren wurging, vergiftiging en verdrinking geëigende methoden, als er tenminste niet een dodelijk 'ongeluk' met een auto geënceneerd kon worden. Vooral bij vergiftiging ging het nog wel eens mis. De dosis van bijvoorbeeld met thee toegediend gif was niet zwaar genoeg of het beoogde slachtoffer ontkwam door braken aan de dood. Bij een in januari 1945 in Vroomshoop vergiftigde onbetrouwbare deserteur duurde de doodstrijd volgens getuigen minstens twintig minuten. Dat moet voor beide partijen afschuwelijk geweest zijn.⁶⁶² Er was in oorlogstijd ook buiten apotheken wel dodelijk gif voorhanden. Voor ongediertebestrijding hadden veel gewone burgers dodelijke stoffen, zoals strychnine, in huis. Veel tuinbouwers en akkerbouwers beschikten over een indrukwekkend arsenaal vergiften. Natuurlijkehebers wisten ook dat bijvoorbeeld vingerhoedskruid en sommige nachtschaden zwaar gif bevatten. Maar hoe en in welke dosering dit bij mensen toegediend moest worden, wist vrijwel niemand.

Een secuur werkende verzetsgroep zorgde er voor dat een bij ontdekking gevaarlijk slachtoffer na het voltrekken van de liquidatie, liefst voor altijd, uit het zicht verdween. Er zijn meerdere gevallen bekend van buiten bewustzijn gebrachte personen die in met stenen verzwaarde zakken zijn verdrongen, en er zijn ook meerdere halfdode mensen op een geheime plek begraven. Het aantal moedwillig in het water geduwde en daarna verdrongen liquidatieslachtoffers zal nooit bekend worden. Maar wie de lange dodenlijsten in de boeken *Een Laatste Saluut* en *Strijders, onderdrukkers en bevrijders* van Jack Kooistra zorgvuldig doorneemt, komt alleen in Friesland al opvallend vaak verdrinking als doodsoorzaak tegen.⁶⁶³ In verduisterde steden met veel grachten en hoge kademuren was het betrekkelijk eenvoudig om op die wijze iemand uit te schakelen.

Hoewel het risico van ontdekking en represaille bij vuurwapen- of ander mechanisch geweld vaak groter was, denk aan alarmerend geluid en bloedsporen, werden

op deze wijze veel liquidaties voltrokken, niet zelden met ernstige gevolgen. De door-gaans weinig geoefende Nederlandse militairen hadden technisch en moreel soms de grootste moeite met het uitvoeren van een liquidatie op een minder afstandelijke wijze dan met karabijn of pistool. Hier wreekte zich het feit dat Nederland sinds het begin van de negentiende eeuw officieel neutraal was, zodat het handwerk van militairen ook het grootste deel van de mannelijke bevolking volslagen onbekend was.

Verzetslieden in het Friese Echten zouden, zo werd later verteld, een gevangen genomen collaborateur hebben gevraagd hoe hij doodgeschoten wilde worden: met een nekschot of met de loop op de slaap gericht. Hij koos voor het eerste, maar de schutter raakte het beeld van zijn hulpeloze slachtoffer zijn leven lang niet meer kwijt. Met als doodsoorzaak 'verhanging' zijn ook nog na de bevrijding collaborateurs om het leven gekomen. Vrijwel altijd was de officieel gemelde doodsoorzaak 'suicide', maar het slachtoffer kon natuurlijk zelf niet meer getuigen. Datzelfde geldt voor het niet geringe aantal 'door eigen vuurwapen' gedode Duitse militairen, waarbij ook 'zelfdestructie' de omgeving kon vrijwaren van wraakacties. Er is, doordat weinig Nederlandse burgers ervaring hadden met het doden van mensen, veel misgegaan. Er is daarnaast echter ook systematisch en planmatig gewerkt.⁶⁶⁴

Liquidaties in Rotterdam 1944-1945

11.1 Inleiding

In het laatste jaar van de oorlog ging er in Rotterdam bijna geen week voorbij zonder dat er door het verzet een of meerdere aanslagen werden gepleegd. Voor 1944 waren de aanslagen incidenteel en vooral gericht op collaborerende politieagenten, de leden van Groep 10.⁶⁶⁵

Soms bleef het bij een voornemen om iemand te liquideren. Op de gewetenloze V-Mann Anton van der Waals, die zich bediende van verscheidene valse identiteiten, werd door de Rotterdamse politiemannen Jan van den Ende en Leendert Ridderikhoff een aanslag beraamd. De jonge rechercheur Van den Ende kreeg hier toe de opdracht van de Inlichtingendienst van de Ordedienst, waartoe hij behoorde. Het plan werd echter voortijdig verraden en beide mannen werden op de dag dat zij de aanslag wilden plegen, 7 augustus 1941, gearresteerd door de Sipo en enkele leden van Groep 10.⁶⁶⁶ Er zouden nog meer pogingen volgen om deze provocateur te liquideren. Zo trachtte Pieter Stenstra, een KP'er en actief bij de verspreiding van illegale bladen, samen met Sam Esmeijer in 1944 een aanslag op Van der Waals te plegen, maar zonder resultaat.⁶⁶⁷ Van der Waals wist zijn verraderswerk tot aan de bevrijding voort te zetten. Door zijn toedoen werden ten minste tachtig verzetslieden gearresteerd.

Van het gewapende verzet in Nederland waren bij de uitvoering van liquidaties door de LKP-Rotterdam in 1944 en 1945 een aantal aspecten die opvallen, namelijk een namenlijst van personen die voor liquidatie in aanmerking kwamen, de verhoren die in een aantal gevallen werden afgenomen en het grote aantal uitgevoerde moord-aanslagen.

Leo van der Bijl die in *Zand over acht* (1988) openheid van zaken gaf over de in het laatste oorlogsjaar uitgevoerde liquidaties in Voorschoten en directe omgeving, kreeg in dat opzicht geen navolging in Rotterdam. Wel zijn in verscheidene publicaties cijfers gegeven van het aantal geliquideerden. De Jong geeft in deel 10b van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dat in 1981 verscheen, slechts enkele cijfers van in Nederland uitgevoerde liquidaties. De schaarse gegevens betreffen Groningen, Friesland, Amsterdam en Rotterdam waar respectievelijk 5, 10, 28 en circa 80 liquidaties werden voltrokken.⁶⁶⁸ Volgens *Het Grote Gebod* (1951), waar

De Jong zijn gegevens mede aan ontleende, zijn door de LKP-Rotterdam iets minder dan 80 personen geliquideerd.⁶⁶⁹ De Jong verwijst naar een door de LKP-Rotterdam opgestelde bewaard gebleven (onvolledige) lijst met namen waarin 132 voor liquidatie in aanmerking komende personen zijn vermeld. Reden voor de opdracht tot liquidatie was: verraad, oplichting, wangedrag, roof, het lidmaatschap van de NSB of Landwacht en het aannemen van werk van de Wehrmacht. In enkele gevallen is geen reden tot liquidatie aangegeven. Ook werden enkele opdrachten ingetrokken of opgeschort. In 51 gevallen had de uitvoering van de liquidatie tot het beoogde doel geleid.⁶⁷⁰

In *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* stelt Van der Pauw dat er door de LKP-Rotterdam of in haar opdracht vanaf januari 1944 tot aan de bevrijding circa honderd aanslagen zijn uitgevoerd, met in circa tachtig gevallen een dodelijke afloop.⁶⁷¹ Hij noemt wel aantallen maar geen of nauwelijks namen van slachtoffers. Over de motieven, de rechtvaardiging, de uitvoering, de excessen en de gemaakte fouten (onschuldige slachtoffers) is weinig bekend geworden. De wijze waarop mensen omgekomen zijn, is in veel gevallen ook onvermeld gebleven.

11.2 Besluitvorming en procedure

De verklaring voor de vele Rotterdamse liquidaties ligt volgens Van der Pauw in het succesvolle werk van de 'Inlichtingendienst der L.K.P. Rotterdam' (ID, ook wel Groep IV) als gevolg van het vaardige en doortastende optreden van deze dienst.⁶⁷² In de periode waarin deze ID heeft gefunctioneerd, van begin november 1944 tot aan de bevrijding, zijn de meeste aanslagen uitgevoerd. Vóór de oprichting van de BS waren de commandanten van de verzetsgroepen verantwoordelijk voor de doodvonnissen die werden uitgesproken en voltrokken.⁶⁷³ Voor november 1944 lag de verantwoordelijkheid voor een besluit tot liquidatie bij de stedelijk KP-leider Esmeijer en het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam, dat zelf informatie inwon bij betrouwbare politiemensen en andere verzetsdeelnemers. In een instructie van 12 oktober 1944 benadrukte Esmeijer nog eens dat het neerschieten van bijvoorbeeld provocateurs of personen die voor de Wehrmacht werkten of lieten werken alleen toegestaan was na een schriftelijke opdracht van het hoofdkwartier.⁶⁷⁴ Met de komst van de ID veranderde er in de praktijk in de besluitvorming rond liquidaties niet veel. De verantwoordelijkheid werd namelijk overgedragen aan de ID waarin dezelfde knokploegleden zitting hadden als in het hoofdkwartier.⁶⁷⁵

Voordat de ID van de LKP-Rotterdam in november 1944 ertoe overging een liquidatielijst ten behoeve van het hoofdkwartier bij te houden, hadden al tientallen aanslagen plaatsgevonden. Ook voor november '44 werd op getypte lijsten bijgehouden wie er geliquideerd waren. De namen zijn terug te vinden op overzichtlijsten van door de LKP-Rotterdam uitgevoerde acties van velerlei aard (sabotageacties).⁶⁷⁶ Tussen 23 september en 4 oktober 1944 werden door de LKP-Rotterdam

vier liquidaties gepleegd. Op 23 september 1944 werd de automonteur Hermanus de Jongh geliquideerd, op 28 en 29 september respectievelijk Maria Scheulderman en Pietje Kleinjan, beiden werkzaam als bewaakster bij het gevangeniswezen en op 4 oktober Jan Hatenboer, directeur van een bergingsbedrijf.⁶⁷⁷ Behalve door de LKP-Rotterdam werden ook aanslagen gepleegd door leden van de Brigade Rotterdam van de RVV, van de OD, van linkse groeperingen en door buiten deze kaders opererende individuen.⁶⁷⁸

De activiteiten van de OD in Rotterdam hebben zich in het laatste oorlogsjaar niet beperkt tot de ordehandhaving en objectbescherming rond de bevrijding. Verschillende leden van de OD-manscappen hebben gewapend verzet gepleegd, ook in ploegenverband. De ploeg Lenstra onder leiding van Chris van den Bouwhuijsen was wellicht de meest actieve knokploeg. Willem Aart (Lange

Maria Scheulderman, hulpagente van politie, in haar woning geliquideerd door de LKP-Rotterdam, 28 september 1944

Willem) van Wijlen, de districtscommandant van de OD in Rotterdam, was hierop tegen, maar kon niet voorkomen dat zijn manscappen zich naast het inlichtingenwerk (spionage) soms zeer actief met het gewapende verzet bezighielden. Naast levensmiddelenkraken en bestrijding van de zwarte handel stonden ook liquidaties op het programma. Het verzoek tot liquidatie van de slachter Jacob Boom was afkomstig van enige agenten, met wie de rechercheafdeling van de knokploeg Lenstra intensief samenwerkte. Boom is op maandagmiddag 20 november 1944 in zijn woning aan de Vredehofstraat 55a door in burger geklede leden van de ploeg Lenstra doodgeschoten. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam komt de naam Boom ook voor en staat dat hij geliquideerd is met als reden: NSB'er met SD connecties. Op 16 januari 1945 schoten

enige leden van de knokploeg Lenstra de auto-monteur Petrus Verboven met meerdere pistoolschoten neer, terwijl hij op de fiets door de Nobelstraat reed. De uitvoerders van deze liquidatie waren eveneens op de fiets. De reden van de liquidatie was dat Verboven zich schuldig had gemaakt aan verraad.⁶⁷⁹

Binnen de LKP-Rotterdam was er wrevel over het feit dat andere illegale groepen, waaronder de ploeg Lenstra, zich op KP-terrein begaven. Knokploegleider Rien van der Stoep heeft getracht om de zelfstandig opererende ploeg Lenstra van Van den Bouwhuijsen onder controle te krijgen als knokploeg binnen de LKP-Rotterdam.

Dit is hem niet gelukt. Naast de LKP-Rotterdam, die het alleenrecht wilde hebben op bepaalde terreinen – behalve kraakwerk vooral het terrein van de liquidaties – waren er dus meerdere paramilitaire verzetsgroepen actief. De ploeg Lenstra telde ongeveer vijftien actieve mannen en tien mannen ‘in los verband’. Evenals de knokploegen had ook de groep Lenstra, en in het bijzonder haar leider Van den Bouwhuisen, contacten met ‘de goeden’ onder de Rotterdamse politie. Enkele leden van de ploeg Lenstra waren werkzaam als rechercheur en beschikten daardoor over politiek-legitimatiebewijzen.⁶⁸⁰

Het gewapende verzet werd vanaf het najaar van 1944 beheerst door de LKP-Rotterdam en – in mindere mate – door de Brigade Rotterdam van de RVV. Ze beschikten elk over een kern van ongeveer 120 actieve leden, plus enige honderden leden die hand- en spandiensten verleenden.⁶⁸¹ Eind oktober 1944 sloot het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam met de leiding van de RVV een soort gentleman’s agreement, die inhield dat alleen de knokploegen zich voortaan met liquidaties zouden bezighouden.⁶⁸² De LKP was goed bewapend en getalsmatig het sterkst. Dat was niet verwonderlijk: de Landelijk Sabotagecommandant en de Gewestelijk Sabotagecommandant van de LKP, hadden er hun actiecentrum.⁶⁸³ De stad met zijn belangrijke havenfaciliteiten was van grote strategische betekenis voor de oorlogvoerende partijen.

Ondanks het gentleman’s agreement werden ook door niet-KP’ers nog liquidaties uitgevoerd en was de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam hiervan niet op de hoogte. Op 7 maart 1945 werd ’s ochtends om acht uur aan de Kromme Zandweg het lijk van Elli Jakimovic gevonden met een schotwond aan het hoofd. Jakimovic was in Hamborn (bij Duisburg) geboren en in 1940 gehuwd met de Rijnvaartkapitein H.J.T. (Harrie) Scholten. Het echtpaar had één kind en was woonachtig aan de Strevelsweg 63a in Rotterdam-Zuid. Scholten was in 1944 onder de illegale naam Mooie Harrie aangesloten bij de Raad van Verzet. Bij afwezigheid van meerdere, van elkaar onafhankelijke bronnen moet het motief van de moord vooralsnog als ‘onbekend’ aangemerkt worden en mag ‘betrokkenheid (van leden) van het verzet’ hier alleen als ‘mogelijkheid’ geopperd worden. Niet alle activiteiten van individuen, die banden met het verzet hadden, zijn per definitie ook daden van ‘het verzet’, of ten behoeve van ‘het verzet’ gepleegd. Een motief hoeft ook niet noodzakelijk enkelvoudig te zijn zoals bij ‘onvermijdelijke noodzakelijkheid’, waarbij de veiligheid van verzetsmensen op het spel stond, meestal het geval was. Volgens de weergave van Harrie Scholten en andere betrokkenen tegenover directe familieleden was er wel degelijk sprake van een liquidatie door ‘het verzet’ (dat wil zeggen een bovenindividueel besluit genomen in een groepsverband met een hiërarchie zoals een groepsleider). Ook zou onmiddellijk dreigend gevaar voor de levens en activiteiten van de verzetsgroep door mogelijke loslippigheid van of verraad door zijn echtgenote Elli het onontkoombare motief hebben gevormd. Tijdens de laatste maanden van de oorlog zouden er onder andere illegale wapens verborgen zijn geweest in het woonhuis van het echtpaar (of zou het weet hebben gehad van opslagplaatsen en ook van andere verzetsactiviteiten).

Volgens Scholten was het de leider van de verzetsgroep, waarvan hij deel uitmaakte ter ore gekomen dat de vriendschappelijke omgang van zijn echtgenote met leden van het Duitse leger zo ver ging dat ze beducht waren voor per ongeluk of opzettelijk gepleegd verraad. In een bijeenkomst van de groep, waarbij Scholten aanwezig was, werd eerst door de groepsleider een hypothetisch geval van gevaar door verraad aan de groep voorgelegd met de vraag of en hoe in zo'n geval gehandeld moest worden. De consensus was dat dan tot liquidatie moest worden overgegaan. Na dit groepsbesluit over de hypothetische casus werd Scholten geïnformeerd dat het voorbeeld zijn vrouw betrof. Onduidelijk is of deze mededeling gedaan werd terwijl de overige groepsleden nog aanwezig waren of in een meer besloten situatie. Vervolgens heeft hij, naar eigen zeggen, volledig ingestemd met het besluit en ook actief meegewerkt aan de uitvoering daarvan. Er zijn geen bronnen die de genoemde weergave verder ondersteunen of in twijfel trekken. Wel waren er privéomstandigheden in de huiselijke sfeer van het echtpaar, waardoor het niet uitgesloten is dat er een ander motief dan alleen angst voor verraad in het spel was. Ook is het mogelijk dat de 'liquidatie' gepleegd is door mensen die lid waren van het verzet maar niet door 'het verzet' in de gebruikelijke betekenis van het woord.⁶⁸⁴

Een in de landelijke LKP-top voorgestelde hergroepering en specialisatie van de knokploegen in drie soorten – voor kraakwerk, liquidaties en sabotagedaden – bleef uiteindelijk achterwege.⁶⁸⁵ In Rotterdam ontstond wel een groep van zo'n zestien mannen uit verschillende knokploegen die zich min of meer specialiseerden in liquidaties. In de meeste gevallen namen twee tot vier knokploegleden de uitvoering voor hun rekening.⁶⁸⁶ Er kwam zelfs een aparte lijkenophaalploeg om de in jutezakken genaaide lichamen naar de havens af te voeren.⁶⁸⁷

Het door bombardementen en deportaties van joden al zwaar getroffen Rotterdam kreeg na *D-day* nog andere zware slagen te verwerken.⁶⁸⁸ Dat waren de grootschalige havenvernielingen, de grote razzia's van 10 en 11 november 1944 en de langdurige hongerwinter. Door de hiermee samenhangende demoralisatie was de wetteloosheid hand over hand toegenomen. De onderwereld onderhield contacten en werkte zelfs samen met corrupte leden van de bezettingsmacht, die zelf ook op rooftocht uitgingen. Overvallen door roversbenden die uit naam van het verzet opereerden en liquidaties die door andere 'niet erkende' of 'wilde' groeperingen werden uitgevoerd vormden een groot probleem.⁶⁸⁹ De LKP voelde zich genoodzaakt om tegen schadeveroorzakende en gevaarlijke personen hard op te treden. De Inlichtingendienst speelde bij het in kaart brengen van betrokken personen een belangrijke rol. De directe aanleiding van de LKP-leiding voor het oprichten van de ID was overigens de arrestatie van Bitter en de nasleep ervan.

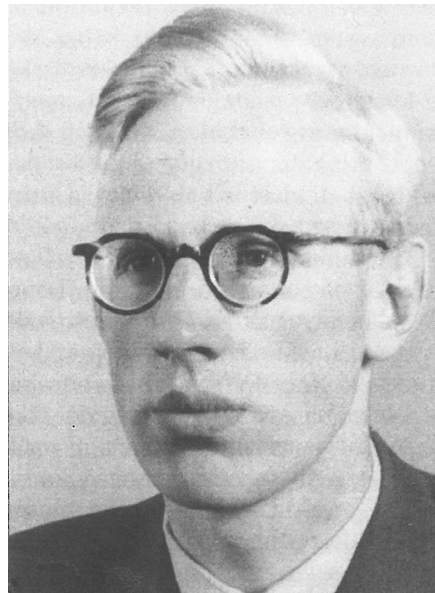
Met de komst van de Inlichtingendienst was de schriftelijke opdrachtverstrekking tot liquidaties door het hoofdkwartier verleden tijd. Verdachte personen waarvoor een onderzoek naar de antecedenten noodzakelijk werd geacht, werden in de regel aangemeld bij de eigen ID. De leiding van de ID was in handen van de hoofdkwartierleden Charles van der Sluis en Henk Scheffer. De dienst had een uiteindelijk

omvang van zes mannen en vier vrouwen, koeriersters die vooral de administratieve ondersteuning voor haar rekening namen en ook de verslagen van de verhoren typeten. De doelstelling van de ID was de in- en externe beveiliging. Van der Sluis hield zich binnen de ID, die uit twee afdelingen bestond, bezig met interne beveiliging, het traceren van onbetrouwbare leden in eigen gelederen en burgerzaken (*Afdeeling 3* genoemd). Scheffer hield zich bezig met externe beveiliging, het voorkomen van penetratie van verraders van buitenaf, het onderhouden van contacten met zogenaamde 'goede politieagenten' en de 'moordbrigade' van de Rotterdamse politie (*Afdeeling 4*). De afdelingen 1 en 2 bestonden niet en waren bedoeld om de bezetter eventueel op een dwaalspoor te zetten. Van der Sluis en Scheffer beschikten over een eigen team. Aandachtsgebieden waren het registreren van collaborerende politiebeambten en verraders van onderduikers, zwarte handel, het kraken op naam van de illegaliteit, afpersing etc. Ook hield de ID als 'politieke waakhond' het communistische verzet in de gaten.⁶⁹⁰

Van honderden personen werd door de Inlichtingendienst informatie verzameld dat in een rapport werd verwerkt. Ook werd informatie ontvangen van informanten, tipgevers en inlichtingendiensten van andere illegale organisaties, waaronder de ID van de LO (IDLO) en de ID van de Ordedienst (IDOD). In haar aanpak ten aanzien van gevaarlijke of schadelijke personen koos de LKP-Rotterdam in de lichtere gevallen voor een waarschuwing en zo nodig een aframmeling. In een enkel geval werd een persoon dwingend verzocht uit de stad te vertrekken (internering, het verbannen uit de stad op straffe van de kogel). Volgens de liquidatielijst van de LKP

Charles van der Sluis, één van de twee leiders van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam

Henk Scheffer, één van de twee leiders van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam

kwamen personen die een gevaar vormden voor de illegaliteit of schade toebrachten aan de bevolking voor de doodstraf in aanmerking. De eerste opdracht tot executie die op de lijst staat vermeld heeft als datum 12 november 1944 en de laatste twee opdrachten werden op 2 mei 1945 verstrekt. Tot de categorie die tot de doodstraf werd veroordeeld behoorden enerzijds de politieke ‘gevallen’ en anderzijds personen die zich aan economische criminaliteit schuldig maakten. Men onderscheidde: collaborateurs, NSB'ers, Landwachters, Nederlanders in Duitse dienst, gedeserteerde Duitse militairen, ‘foute’ politieambtenaren verantwoordelijk voor het arresteren van illegale werkers en onderduikers, en/of corrupt waren (veelal werkzaam voor Groep 10), verraders (uit eigen kring), handlangers van de bezetter (provocateurs), leden van dievenbendes (roofovervallers), hardnekkige zwarthandelaren en ook ‘illegale werkers’ die deelnamen aan zwarte handel, steekpenningen aannamen of inbraken pleegden te eigen bate.⁶⁹¹

Na antecedentenonderzoek in het ID-archief schijnt bij een aantal liquidaties een gegronde reden (een valide motief) te ontbreken. Het is de vraag of alle in een bepaald geval belastende gegevens ook in de bronnen (tenlastelegging) zijn terecht gekomen. Het motief voor een liquidatie van de LKP-Rotterdam kon variëren en kan achteraf niet altijd als een voldoende rechtvaardiging worden beschouwd. Tot liquidatie werd namelijk niet alleen overgegaan als het doden van een gevaarlijk individu beslist onvermijdelijk werd geacht, er werden ook mensen omgebracht bij wijze van afstraffing, afrekening of intimidatie. Hierbij was geen sprake van algemeen belang maar van een persoonlijk of groepsbelang. Het motief lag in de sfeer van opgekropte woede die werd gekoesterd tegen bijna iedereen die met de bezetter op welke manier dan ook had samengewerkt, wraak, ongenoegen, en financieel en materieel persoonlijk eigenbelang. Een combinatie van deze motieven was ook aan de orde. Het lijkt erop dat de LKP-Rotterdam in het dagelijks handelen eigen normen hanteerde die niet vast lagen. Dat lijkt bijvoorbeeld het geval te zijn bij de gedeserteerde hoge Duitse militair die met zijn echtgenote voorzien van geld en goud in contact trad met de LKP; bij de moeder die haar zoon zag worden opgepakt bij de grote novemberrazzia in 1944 en overmand door verdriet en jaloezie haar buurjongen aangaf die zich had verstopt; de vader van een groot gezin die gedreven door groot voedselgebrek op een onwettige manier zich voedsel had toegeëigend; een koerierster die na de bevrijding op verdenking van verraad vermoord werd. Deze en andere voorbeelden van burgers die vermoord werden zijn terug te vinden in bijlage 3b, liquidaties door en in opdracht van de LKP-Rotterdam.

Een deel van de gevallen die eventueel voor liquidatie in aanmerking kwamen werd wél zorgvuldig voorbereid en vond plaats na een soort proces, waarbij de ID-rapportage ter bespreking werd voorgelegd aan een commissie die uit vijf personen bestond. Deze zogenoemde ‘Commissie van vijf’ nam op basis van het rapport een besluit over de sanctie die genomen moest worden, wat de wenselijkheid van een liquidatieopdracht kon zijn. De commissie bestond uit drie leden van het hoofdkwartier van de LKP, te weten Hans (J.L) de Jonge (1918), Frans (F.A.M.)

Dijkshoorn (1919) en Max Pino (1922) en de leiders van de ID, Van der Sluis en Scheffer (beiden geboren in 1919). De drie laatstgenoemden waren studiegenoten van de Nederlandsche Economische Hoogeschool. Volgens naoorlogse verklaringen werd volgens deze verzetsdeelnemers bij een voornemen tot liquidatie soms ook de mening gevraagd van LO-districtsleider Tjerk Elsinga.⁶⁹²

De door de ID samengestelde rapporten variëren van één pagina met slechts enkele alinea's tekst met informatie over betrokkene tot soms meer dan twintig A-4 vellen van uitgetypte verhoren die door enkele knokploegleden waren afgenomen en waarbij soms ook andere betrokkenen aanwezig waren ten behoeve van de bewijslevering. Dit betrof gevallen waarbij men zekerheid wilde hebben of iemand daadwerkelijk geliquideerd moest worden of dat men eerst nog voor de illegaliteit belangrijke informatie van hem dacht los te krijgen. Het doel van een verhoor was om de verdenkingen en de voorlopige tenlastelegging verder te onderzoeken. Soms werd fysiek geweld (een klap) niet geschuwd. Het oppakken van een verdachte voor verhoor ter bepaling van de schuldvraag vond plaats bij de overgelopen knokploegleider Bitter; andere gevallen komen verderop ter sprake. Voor een verhoor diende de verdachte opgepakt te worden – wat op zich al een grote opgave was – en er moest een plek gevonden waar het verhoor veilig kon worden afgenomen. In geval van hoor en wederhoor, waarbij voldoende ruimte werd geboden aan verdachte, was er sprake van een vorm van recht. Een enkele keer kwam het voor dat een verdachte op straat staande werd gehouden om hem ter plekke te ondervragen. Soms ontaardde zo'n ontmoeting in een schermutseling en/of een vuurgevecht.

De leden van de Commissie van vijf hadden als regel het individuele vetorecht. Als één van hen twijfelde aan de rechtvaardigheid van een voorgenomen liquidatie werd er geen opdracht toe gegeven. Op papier was de procedure duidelijk maar de praktijk was weerbarstig. Op grond van de veelal summier opgestelde en bewaard gebleven rapporten van de ID kan gesteld worden dat deze commissie op basis van een beperkte aanklacht en – wat zwaarder weegt – zonder dat er (voor zover uit de beschikbare bronnen blijkt) sprake was van hoor en wederhoor, in een groot aantal gevallen geen opdracht tot liquidatie had mogen afgeven. De lat van bewijsvoering lag in deze gevallen niet hoog. De prominente KP'ers Van der Sluis en Scheffer hadden in de besluitvormingsprocedure een dubbele rol. Als commissielid vormden zij hun mening op basis van de onder hun auspiciën opgestelde rapporten of wat daarvoor moest doorgaan, zo traden ze in feite op als 'aanklager'. Een kritische blik op de (eigen) ID-rapportage lag niet voor de hand. Scheffer en Van der Sluis namen behalve de rol van 'aanklager' ook die van 'rechter' (samen met de andere leden van de Commissie van vijf) op zich. Zij hebben deze rollen mijns inziens niet kunnen scheiden. De aanklachten konden door een onzorgvuldig en tekortschietend antecedentenonderzoek niet kritisch bekeken worden met de kans van een falende beoordeling als gevolg. Gezien het motief tot liquidatie was er in veel gevallen geen sprake van noodweer en werd de opdracht tot liquidatie ten onrechte gegeven. De opdrachten voor liquidaties werden gegeven aan verscheidene in Rotterdam gestationeerde

knokploegen. De aanslag vond plaats binnen een tijdsbestek variërend van enkele dagen tot soms wel enkele maanden of – en dat was het geval in het merendeel van de gevallen – in het geheel niet. De uitvoerders van de hen toegeschoven opdracht waren veelal niet op de hoogte van de precieze toedracht of zelfs geheel onwetend hieromtrent. Overigens was voorafgaand aan de aanslagen door de LKP-Rotterdam in de meeste gevallen geen sprake van een verhoor. De verdachte werd na een besluit tot liquidatie door de commissie, dat gebaseerd was op de niet altijd gegronde ID-rapportage, doodgeschoten. De verdachtmakingen ten aanzien van het slachtoffer – de geformuleerde aanklachten betroffen onder meer diefstal van voedsel of verdenking van verraad – konden door hem of haar niet weerlegd of toegelicht worden. Grondig onderzoek had niet plaatsgevonden.⁶⁹³

Elders in Nederland werden door de illegaliteit juridisch geschoolde personen en geestelijken bij de procedure betrokken, ook om de uitvoerders na de oorlog juridisch en moreel te kunnen vrijwaren. In de noordelijke provincies waren er de veemgerichten, bemand met illegale werkers die als jurist in de rechterlijke macht werkzaam waren.⁶⁹⁴ De leden van de Commissie van vijf hadden een gemiddelde leeftijd van 25 jaar en ontbeerden een juridische achtergrond. De commissie was samengesteld uit leden van de 'studentenploeg' rond Van der Sluis, waarvan ook twee niet-studenten deel uitmaakten. De commissie bood geen garantie voor een eerlijk proces (*fair trial*) met hoor en wederhoor, waar volgens de ook in oorlogstijd geldende rechtsregels elke aangeklaagde recht op heeft. In de meeste gevallen was van dat alles geen sprake en werd een grondig onderzoek ter rechtvaardiging van het vonnis niet nodig geacht. Een procesgang met waarborgen voor de verdachten was wel het uitgangspunt van de veemgerichten met oudere juridisch geschoolde leden, onder wie W.H. Nagel.⁶⁹⁵

Van Ojen merkt in *De Binnenlandse Strijdkrachten* op dat de bevelsverhoudingen in het gewest Zuid-Holland-Zuid met het daarin gelegen 'district 1: Groot Rotterdam' in de top van de BS niet duidelijk waren. De knokploegen namen hier beslissingen over liquidaties waar de Gewestelijk Commandant – in strijd met de bevelsverhoudingen – officieel niet aan te pas kwam. De commandant van de LKP-Rotterdam, Van der Stoep, verklaarde dat zelf op 12 januari 1945 in een te Eindhoven gehouden vergadering met topfiguren in de BS, onder wie prins Bernhard. Bij hem moesten de rapporten worden ingediend, wanneer er een liquidatie noodzakelijk werd geacht. De Commissie van vijf trok dan na bestudering van deze rapporten haar conclusie.⁶⁹⁶ Wanneer de commissie een liquidatie gerechtvaardigd achtte, kreeg een ploegcommandant van de LKP de opdracht de taak uit te voeren.⁶⁹⁷

De meeste liquidaties door de LKP-Rotterdam werden door middel van de kogel voltrokken: het slachtoffer werd op straat of in zijn woning neergeschoten en ter plaatse achtergelaten. De KP'ers gebruikten daarvoor het woord 'blazen'. Een aantal slachtoffers kwam om het leven door verdrinking, wurging of gif. In dat laatste geval werden slachtoffers – veelal na verhoor door de ID – bedwelmd met chloroform en geïnjecteerd met cyaankali. De lichamen werden na de liquidatie in met stenen

verzwaarde jutezakken gedaan en in de havens gegooid. Dit was in KP-kringen bekend als de ‘zakken-manier’.⁶⁹⁸ Een combinatie kwam ook voor – bijvoorbeeld, als gif niet de verwachte uitwerking had, moest een kogel het karwei afmaken. Vanaf het najaar van 1944 werden de lijken van geliquideerden – op aansporing van een hoge politiefunctaris die in verbinding stond met het verzet – in veel gevallen in het Boerengat geworpen, omdat daar een sterke stroming stond en zo’n lijk dus zelden teruggevonden werd. Desondanks kwamen er na verloop van tijd lijken bovendrijven. Bijzonder waren de zogenaamde ‘stille liquidaties’, die strikt geheim moesten blijven omdat er represailles van de Duitsers op konden volgen.⁶⁹⁹ Het ging hierbij veelal om leden van de Duitse bezettingsmacht. Na liquidatie werden de lichamen doorgaans in een van de havens gegooid. Hoeveel stille liquidaties er hebben plaatsgevonden, is niet bekend.⁷⁰⁰ Leden van de Sipo en Groep 10 werden in het najaar van 1944 vogelvrij verklaard en mochten zelfs zonder opdracht op de korrel worden genomen. Deze KP-richtlijn werd al snel ingetrokken vanwege de grote kans op represailles. Behalve bij liquidaties zijn ook personen gedood in schrikreactie bij een toevallige ontmoeting (hier is feitelijk geen sprake van een liquidatie). Er deden zich ook vergissingen voor, zoals persoonsverwisselingen veroorzaakt door tekortschietend recherchewerk.

Een in jute zakken genaaid slachtoffer van waarschijnlijk een liquidatie door het gewapend verzet, opgedregd door de rivierpolitie, 29 november 1944

Sommige lijken die in de havens waren gegooid, werden nooit teruggevonden. Ook werden lichamen die door het verzet begraven zijn, later niet opgegraven. Van sommige vermiste personen is soms jaren later via een vermelding in de Nederlandse *Staatscourant*, gebaseerd op dossiers van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, wel formeel vastgesteld dat ze niet meer in leven waren. In deze gevallen werd, als de datum van overlijden niet was vast te stellen, naar juridisch gebruik een

fictieve datum bepaald. Het opmaken van de overlijdensakte in de laatst bekende woonplaats van een vermiste vond plaats zodra drie maanden waren verstreken na dagtekening van de *Staatscourant* waarin bekend was gemaakt dat aangifte was gedaan.⁷⁰¹ Het spoorloos laten verdwijnen van lichamen om represailles te voorkomen was een richtlijn die de commandant van de BS, H. Koot, aan alle gewestelijke commandanten Strijdend Gedeelte per brief had laten uitgaan.⁷⁰²

Op een reünie van de KP Zuid-Holland in Rotterdam op 21 september 1946 lieten twee Rotterdamse oud-KP'ers zich uit over de gang van zaken rond liquidaties: 'Een speciale taak van groep IV was ook om in samenwerking met eenige door hen persoonlijk uitgezochte KP'ers dubieuze en tot strikte geheimhouding verplichte liquidaties uit te voeren. Met het oog op represailles die hiervoor waren, werd het systeem gebruikt om slachtoffers, nadat ze 'uitgemolken' waren, hetgeen op schrift gesteld werd, eerst met chloroform weg te maken en dan een inspuiting te geven met cyaankali. Ter voorkoming van spoedige identificatie werden de slachtoffers volkomen uitgekled, in een zak gestopt, waarin een zware steen ging, een andere zak over het hoofd gedaan, de twee zakken werden aan elkaar genaaid en met een speciaal bestelwagentje werden ze in de rivier gegooid.'⁷⁰³

Dat de LKP-Rotterdam tot talloze liquidaties of liquidatiebesluiten kwam lag naar mijn overtuiging aan het negeren van, of het niet of onvoldoende op de hoogte zijn van de door de Nederlandse regering in Londen en door de BS uitgevaardigde richtlijnen hieromtrent (het voorkomen van eigenrichting). De richtlijnen bereikten het verzet ook via de illegale pers en Radio Oranje.⁷⁰⁴ In een uitzending op 25 september 1944 werden algemene aanwijzingen van de BS bekendgemaakt ten aanzien van de beveiliging. Verraders en provocateurs die de BS waren binnengedrongen mochten direct en op afdoende wijze worden geëlimineerd. De bevelhebber van de Nederlandse Strijdkrachten, prins Bernhard, had een week eerder opdracht gegeven om personen die de bezetter konden helpen, te arresteren en bij verzet hiertegen uit te schakelen. In november 1944 had Koot aan zijn Gewestelijke Commandanten (GC) bij de bestrijding van de SD en provocateurs het recht verleend om beslissingen tot eliminatie te nemen als dat noodzakelijk was voor de eigen veiligheid. Op 27 december 1944 werden nadere aanwijzingen aan de GC verstrekt om dit recht te binden aan redelijke normen. De GC moest persoonlijk onderzoek doen en was aansprakelijk voor de genomen beslissingen. De ondercommandant kon een liquidatieverzoek doen aan de GC die de eindbeslissing nam. Begin 1945 had de leiding van de BS grote bedenkingen bij de manier waarop liquidaties werden uitgevoerd. Op 14 februari waarschuwde Koot de GC dat de uitgevaardigde schriftelijke richtlijnen inzake liquidaties geen vrijbrief waren om er op los te slaan in wilde en ongemotiveerde daden. Het actieve deel van de verzetsbeweging moest geen 'moordenaarsbende' zijn. Hij deed een dringend beroep op alle aangesloten commandanten van de RVV, OD en LKP om terughoudender te werk te gaan. De liquidaties resulteerden immers in represailles waarbij verscheidene Nederlanders werden vermoord, wat volgens Koot een stemming bij het publiek veroorzaakte die niet bepaald getuigde van bewon-

dering voor de BS. Hij constateerde ook dat personen geliquideerd waren voor wie achteraf gezien geen gegronde reden bleek te zijn om hen uit de weg te ruimen. Dit waren in zijn optiek tekenen van verwildering en een groot gebrek aan discipline. Duidelijk moest zijn wie de verantwoordelijkheid droeg voor de aanslagen en daarmee ook van de slachtoffers die vielen bij de represaillemaatregelen, die daar op volgden. Vanwege de risico's die de onverantwoorde aanslagen en onrechtmatige 'wilde' overvallen van ongedisciplineerde groepen of 'wilde' verzetsgroepen met zich meebrachten voor de samenleving gaf Koot zijn commandanten volmacht om in zware gevallen losgeslagen verzetsmensen te bestraffen met de dood. Dit gold ook voor een BS'er die zich aan een roofoverval had schuldig gemaakt en die bij wijze van voorbeeld ter dood kon worden gebracht. Door prins Bernhard werd ingestemd met het verzoek van Koot om over te gaan tot de tenuitvoerlegging van de doodstraf ingeval van ernstige krijgstucltelijke vergrijpen van leden van de BS. De legitimiteit van het verzet mocht niet in het gedrang komen.⁷⁰⁵

Binnen de hiërarchische structuur van de BS waren bij de bevelen inzake liquidaties in Rotterdam KP-commandant Esmeijer en zijn opvolger Van der Stoep de eerstverantwoordelijken.⁷⁰⁶ Laatstgenoemde vertrok eind 1944 naar Londen en keerde in januari 1945 via het bevrijde Zuiden in Rotterdam terug. Het gevolg van het omkomen van Esmeijer en Van der Stoep na vuurgevechten met de vijand was dat hier een krachtig leiderschap kwam te ontbreken. De hen opgevolgde KP-leiders namen de BS-richtlijnen onvoldoende serieus. Enkele knokploegleden gingen uiteindelijk hun eigen gang.

In Rotterdam speelden ook de oorlogsomstandigheden een rol: de LKP nam de taak van de ordehandhaving in de zwaar getroffen stad rigoureus ter hand door zware sanctiemiddelen toe te passen. Dat was een taak van de politie, maar die trad – verzwakt als zij was – in de ogen van de LKP te slap op. Daarnaast speelden de verliezen in eigen gelederen in de guerrillastrijd, onder andere door het fusilleren van Frits Ruys, een grote rol; actie en reactie gaven aanleiding tot verharding en wraak. De KP'ers die bij een groot aantal liquidaties in het laatste oorlogsjaar betrokken waren, zoals de ploegen van Rien van der Stoep en Jos de Groot, waren qua geloofsachtergrond een verzameling van al of niet gelovige protestanten, praktiserende en niet-praktiserende katholieken en seculieren. Voor hen speelden bij de acties wel algemeen menselijke waarden, maar religieuze overwegingen nauwelijks of geen rol. Zij achtten liquidaties noodzakelijk in zoverre deze bijdroegen aan het herstel van de verstoorde orde.

11.3 Aanslagen door de LKP-Rotterdam

De liquidatielijst, die door de KP'ers als 'l-lijst' werd aangeduid, werd door de Inlichtingendienst bijgehouden ten behoeve van het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam. In *Guerrilla in Rotterdam* telt Van der Pauw 136 namen op die 'werk-

lijst, waarvan op 53 personen een aanslag werd gepleegd, daarvan 44 met dodelijke afloop.⁷⁰⁷ Nader onderzoek naar de lijst wijst uit dat het om 134 personen gaat. Twee personen, een verraadster en een Landwachter, komen namelijk tweemaal voor. Daarnaast staan vier mannen op de liquidatielijst die niet geliquideerd zijn (reden: afpersing onder dekmantel van de KP) maar door de Duitsers als represaille zijn gefusilleerd.⁷⁰⁸ Op de liquidatielijst staan geen kopstukken zoals de NSB-wethouders, de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau Rotterdam, de NSB'er Lambert Fokkema of de hoofdcommissaris van politie ir. J.J. Boelstra, die lid was van de NSB en de SS. Uitzondering was de NSB-hoofdcommissie ter secretarie Theo Hendriksen die door NSB-wethouder Jaap Dijkhuis bij het Gemeente Ziekenhuis aangesteld was als zogenaamde vertrouwensman (de schakel tussen de dienst en het college van B&W). Hendriksen werd in de Sint-Agathastraat op 15 december 1944 's ochtends door een knokploeglid vanaf zijn fiets doodgeschoten.⁷⁰⁹

Mede aan de hand van het bevolkingsregister en de overlijdensakten van de Burgerlijke Stand is komen vast te staan dat ten minste veertig personen zijn geliquideerd. De aannemer Knijff zou op 16 februari 1945 zijn geliquideerd, maar dat bleek onjuist.⁷¹⁰ Van drie personen (een Landwachter, een saboteur en een uitvoerder van Wehrmachtswerken) zijn de gegevens onvoldoende om de overlijdensakte op te sporen. Hun overlijden is echter aannemelijk, zodat met enige zekerheid is vast te stellen dat 43 personen van de liquidatielijst werkelijk zijn geliquideerd. De lijst telt 114 mannen waarvan er 33 zijn geliquideerd. Opmerkelijk is dat van de twintig vrouwen die op de liquidatielijst staan er tien zijn geliquideerd. Veertig van die liquidaties zijn door mij in bijlage 3b kort beschreven. Van sommige personen is niet erg duidelijk waarom ze op de lijst voorkwamen. Naast ernstige gevallen zijn er ook die niet boven het niveau van geroddel of onderlinge verzetskwesaties uit komen. Er lag een schemergebied tussen criminaliteit en illegaliteit: wat voor de een diefstal was, beschouwde een ander als een verzetsdaad.

In vergelijking met de rest van Nederland heeft het Rotterdamse politiekorps veel leden verloren door aanslagen van het verzet. Op de liquidatielijst staan veel namen van personen die bij de politie werkten.⁷¹¹ Van de twaalf namen van politiemensen die er op staan zijn er tien geliquideerd.⁷¹² Daarnaast zijn er in Rotterdam zeven politiemensen geliquideerd waarvan de naam niet staat vermeld op de liquidatielijst.⁷¹³ Minstens vijf politiemensen die in Rotterdam gewerkt hebben, zijn na overplaatsing omgekomen.⁷¹⁴ Er zijn dus ten minste 22 binnen het politieapparaat werkzame personen ter dood gebracht die in Rotterdam gewerkt hebben.⁷¹⁵ In heel Nederland zijn gedurende de oorlog ongeveer honderd politiefunctionarissen door het verzet geliquideerd.⁷¹⁶

Op basis van het archief van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam en de liquidatielijst kunnen we concluderen dat zo'n vijftien liquidaties zijn mislukt. Over sommige aanslagen is slechts summiere informatie beschikbaar en ontbreekt zelfs de naam van het slachtoffer. Zo staat op de lijst achter 'Moeder v.d. hoer Leentje' dat de aanslag op 30 november is uitgevoerd, maar dat betrokkene 'niet dood' is.

Bij een politieagent, die corrupt zou zijn, staat dat de liquidatie mislukt is en dat betrokkene is ondergedoken.⁷¹⁷ Op de lijst staat in een paar woorden aangegeven waarom betrokkene moest worden geliquideerd. Hieronder worden enkele niet geslaagde liquidatiepogingen beschreven, die meestal plaatsvonden bij de woning van het slachtoffer of op straat. De reden van de aanslag varieerde van samenwerking met de vijand (SD), NSB-lidmaatschap, verraad, diefstal, bedrog, zwarte handel of een combinatie van deze.

Op 21 november 1944 werd op Willem Rijsterborgh, die werkzaam was als klerk bij de Raad van Arbeid, een aanslag gepleegd. Op 20 maart 1945 werd Rijsterborgh op de liquidatielijst gezet met als reden: Gestapo-hond. Twee knokploegleden schooten hem in zijn woning aan de Groene Zoom 162 in de buik.⁷¹⁸

Op 22 november 1944 overleeft Casper van Eijck, woonachtig aan de 's-Gravenweg 1, een aanslag. Op de liquidatielijst staat dat de opdracht voor de liquidatie van Van Eijck op 22 november 1944 is verstrekt met als reden: stempelafdruk op P.B. f 300.⁷¹⁹

Op 9 december 1944 werd op de zoon van de NSB'er Louis Gillet, directeur van Cliever's Toffee en Caramelfabrieken, woonachtig 's-Gravenweg 145, een aanslag gepleegd. Dit gebeurde nadat vader en zoon dreigbrieven van het verzet hadden ontvangen. Deze brieven werden genegeerd. De naar zijn vader vernoemde 18-jarige Louis overleefde de aanslag ternauwernood. Op de liquidatielijst werden vader en zoon Gillet op 9 maart 1945 bijgeschreven met als reden: verraders, NSB'ers.⁷²⁰

Gerardus Heideman, als agent van politie gedetacheerd bij de Aussenstelle, werd op 9 januari 1945 gewond bij een aanslag door de LKP-Rotterdam

Op 6 januari 1945 werd een aanslag gepleegd op Julius Tepaske. Op de liquidatielijst staat dat de opdracht voor de liquidatie op 30 december 1944 is verstrekt, zonder vermelding van de reden. In het rapport van de Inlichtingendienst staat dat Tepaske contacten zou hebben onderhouden met de SD. In zijn woning aan de Beukelsdijk 118 raakte de koopman Tepaske door twee schoten in zijn liesstreek zwaargewond.⁷²¹

Op 9 januari 1945 werd door de knokploeg van Jos de Groot op Gerard Graeler en Gerard Heideman een aanslag gepleegd op de Noordsingel, ter hoogte van de Teilingerstraat. De mannen werden gewond afgevoerd en overleefden de aanslag. In december 1944 waren deze twee leden van het politiekorps op de lijst gezet met als reden: SD-man. Zij waren namelijk op de Aussenstelle gede-

Gerard Graeler, als agent van politie gedetacheerd bij de Aussenstelle, werd op 9 januari 1945 gewond bij een aanslag door de LKP-Rotterdam

tacheerd en hielden zich daar op de afdeling Kriminalpolizei bezig met criminele en economische delicten.⁷²²

Op 6 februari 1945 vond 's middags op het kantoor van de Staatsbrandweerpolitie aan de Wilhelminakade een incident plaats, waarbij de voor de LO en KP werkzame opperwachtmeester Leendert Eland met een schot in de nek werd doodgeschoten.⁷²³ Aanleiding hiervan was waarschijnlijk het voornemen van de afdelingscommandant, de NSB'er kapitein Cornelis van der Kleij, om de hoofdwachtmeester Jan

Flipse uit te leveren aan de SD. Dit gebeurde naar aanleiding van een Sipo-arrestatie van een andere medewerker van de Staatsbrandweerpolitie. Flipse, illegaal actief voor de KP, werd op de kamer van Van der Kleij geroepen. Na een woordenwisseling verliet Flipse de kamer, gevolgd door Eland die poolshoogte was gaan nemen. Flipse en Eland werden richting de buitendeur gevolgd door Van der Kleij die hen tegen wilde houden. Flipse wist te ontkomen (en dook direct onder) maar Eland werd door Van der Kleij neergeschoten en overleed ter plekke. Van der Kleij zou van de commandant, luitenant-kolonel ir. Derk Budde, opdracht voor de aanhouding hebben gekregen. Volgens laatstgenoemde was de SD bij deze zaak betrokken, omdat deze het vermoeden had dat er wapens in de kazerne zouden liggen. De Inlichtingendienst verzamelde informatie over Budde en Van der Kleij. Budde werd na een opdracht tot liquidatie, verstrekt op 15 februari 1945 (reden: verraad), op 23 februari om 9.15 uur op de 's-Gravenweg, vlakbij zijn woning, getroffen door een schot gelost door een KP'er. Hij raakte niet levensgevaarlijk gewond aan zijn kaak en werd in het Bergwegziekenhuis opgenomen. De opdracht tot liquidatie van Van der Kleij werd gegeven op 14 februari 1945 (reden: neerschieten van Eland). In maart werd hij bij een aanslag door een hand geschoten. Hij verliet daarop de stad.⁷²⁴

Op 23 maart 1945 werd Willem Versteeg, korpchef van politie in Schiedam, op de liquidatielijst bijgeschreven. Volgens het rapport van de Inlichtingendienst was hij een zwarthandelaar en zouden er al drie aanslagen op hem zijn gepleegd. Uit angst voor een aanslag droeg Versteeg, lid van de NSB en van de SS, een pantservest. Dat was niet overbodig want hij maakte zich onder meer door het fanatiek bestraffen van anti-Duitse uitlatingen zeer gehaat. De uitvoering van een aanslag in opdracht van de LKP-Rotterdam bleef uiteindelijk achterwege.⁷²⁵

Op 1 april 1945 werd Christiaan Rüter om 12.15 uur in de gang van zijn woning aan de Van Rijnstraat 42b in de linkerkaak geschoten. Op de liquidatielijst staat dat de opdracht voor de liquidatie van Rüter op 11 maart 1945 is verstrekt met als reden: schrijft dreigbrieven. Rüter was steuntrekker en voorheen caféhouder. In het rapport van de Inlichtingendienst staat dat voorafgaand aan de liquidatie zijn handschrift vergeleken moet worden met dat van de dreigbrief. Dit bericht gedateerd 13 maart 1945 was bedoeld om eventuele vergissingen te voorkomen. Of de controle van de handschriften heeft plaatsgevonden is niet bekend. Behalve aan verraad zou hij zich ook schuldig hebben gemaakt aan zwarte handel.⁷²⁶

Op 3 april 1945 omstreeks 9.45 uur dringen twee knokploegleden onder het mom een brief af te willen geven aan Petrus van Rooijen diens woning aan de Bentincklaan 37c binnen. De garagehouder wordt, door meerdere pistoolschoten geraakt, zwaarwond overgebracht naar het Sint Franciscus Gasthuis. Hij overleeft de aanslag, waarvan op de liquidatielijst staat dat de opdracht ervoor op 5 maart 1945 is verstrekt met als reden: weghalen van Nederlandse productie-middelen.⁷²⁷

De meeste liquidatiepogingen slaagden wel. Enkele daarvan komen uitvoerig ter sprake. Een overzicht van de geslaagde liquidaties is opgenomen in de bijlagen 3b en 3c. Behalve door de LKP-Rotterdam werden ook door andere leden uit de Rotterdamse illegaliteit liquidaties uitgevoerd, onder andere door de leden van de RVV en OD. Ook hiervan mislukten enkele aanslagen. Van de uitvoering van deze liquidaties had de LKP-Rotterdam soms in het geheel geen weet. Op 20 oktober 1944 werd er aangebeld bij de kruidenier Albert Koehoorn aan de Klein Coolstraat. Op de vraag wie daar was werd geantwoord: Luchtbescherming. Toen de NSB'er Koehoorn de deur opende werd hem een pistool op de borst gericht en ontstond er een worsteling waarbij een schot afging maar niemand gewond raakte. De dader van de mislukte moordaanslag vluchtte met achterlating van het pistool dat Koehoorn had weten te bemachtigen.⁷²⁸

11.4 Verhoren door de Inlichtingendienst

Door de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam werd in een aantal gevallen alvorens tot liquidatie over te gaan een verhoor afgenomen.⁷²⁹ In een enkel geval werd na een of meerdere verhoren de conclusie getrokken dat betrokkene moest onderduiken. De leiders van de Inlichtingendienst, Charles van der Sluis en Chris Scheffer, waren bij de meeste verhoren betrokken en hadden dan de leiding. In de getypte verslagen werden Van der Sluis en Scheffer respectievelijk aangeduid als D-1 en D-2. Ook deed de Inlichtingendienst het verzoek aan andere knokploegen om verhoren af te nemen met als doel het verzamelen van informatie. Een verhoor kon tot de slot-som liquidatie leiden, maar dit was niet altijd het geval.

Jan Smalheer was vanaf het najaar van 1944 actief onder de schuilnaam Jan de Zeeuw en wilde zich aansluiten bij de Dordtse KP. Deze knokploeg won vervolgens

Jan Smalheer, werd als BS'er beschuldigd, zogenaamd voor de ondergrondse, diefstal en oplichting te hebben gepleegd. Om die reden werd hij in januari 1945 door het verzet verhoord en na de bevrijding door de politie aangehouden

inlichtingen in bij het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam. De reden om dit te doen was dat Smalheer, afkomstig uit Zonnemaire in Zeeland, zich schuldig maakte aan diefstal en oplichting op naam van de ondergrondse. Smalheer maakte deel uit van de BS in Rotterdam. Op 14 januari 1945 gaf de LKP-Rotterdam opdracht tot arrestatie, verhoor en liquidatie. Het verhoor vond plaats door

Michiel, Jacob, Bas, Klaas, Cas en Dirk van de KP-Dordrecht. Smalheer werd eind januari 1945 drie keer verhoord. Sinds 31 december 1944 verbleef hij op verschillende adressen in Dordrecht, waar zijn moeder woonde. Hij gaf tijdens het verhoor toe bij de kraken de naam van de ondergrondse te hebben misbruikt. Na het derde verhoor concludeerde de KP-Dordt dat uit het verhoor niet was gebleken dat Smalheer en enige anderen feiten hadden gepleegd die een terechtstelling rechtvaardigen: 'Het zijn o.i. gewone misdadigers (dieven, roovers).' Na het verhoor werd Smalheer ingesloten en ter beschikking gesteld aan de verzetsorganisatie in Rotterdam.⁷³⁰ Op 4 augustus 1945 werd door de waarnemend commissaris van politie in Dordrecht het verzoek gedaan aan de burgemeester van Zonnemaire om Smalheer aan te houden 'als verdacht van diefstal met braak'.⁷³¹

Op 19 december 1944 werd in de woning van de ondergedoken LO-districtsleider Tjerk Elsinga aan de Mathenesserweg 118b de koerierster Didi (Tine) Gaazenbeek en de BBO-marconist Arie (Nol) van Duyn, die beiden werkzaam waren voor de BBO-agent Lambertus Arend (Bert) de Goede, gearresteerd. Dat gebeurde nadat het zendapparaat was uitgepeild. Ook Folkert, de zoon van Elsinga, werd op dit adres gearresteerd.⁷³² Van Duyn nam een groot deel van het telegrafisch verkeer voor zijn rekening en verzond voor de LKP en De Goede, die verbindingsagent was van de Landelijk Sabotage Commandant Frank van Bijnen, veel telegrammen. Van Duyn en Gaazenbeek hielpen na hun arrestatie gedwongen mee aan het voorstel van *Sachbearbeiter* van *Abteilung IV* Otto Haubrock om drie andere zendapparaten in Rotterdam op te sporen, wat lukte.⁷³³ Een en ander geschiedde op voorwaarde dat de personen bij wie de zendapparaten werden aangetroffen niet gearresteerd werden en deze in ruil daarvoor De Goede moesten zien te bewegen met zijn werk te stoppen. Volgens Haubrock zouden de gedropte wapens tenslotte toch bij de 'communistische' Raad van Verzet belanden. Op een contactadres afgegeven onder dwang geschreven

briefje van Van Duyn reageerde De Goede echter niet. Gaazenbeek verklaarde zich toen, zwaar onder druk gezet door Haubrock, bereid in Rotterdam op zoek te gaan naar De Goede en de bevindingen terug te koppelen aan de Sicherheitsdienst.⁷³⁴ Bij weigering zouden een aantal Todeskandidaten, onder wie Van Duyn, worden gefusilleerd.

Na ontslag uit de strafgevangenis in Scheveningen besloot Tine contact op te nemen met de LKP-Rotterdam. Dat was op 10 januari 1945. Scheffer nam 's avonds tussen 18.30 en 21.00 uur, in het bijzijn van een andere illegale werker, van de koe-rierster een verhoor af. Zijn eerste vraag was waarom zij was gekomen. Was dat om het opgelegde voorstel van de Duitsers over te brengen? Tine vertelde al vier jaar illegaal werkzaam te zijn in de illegaliteit, in Gelderland met de verzorging van eerst *Het Parool* en later *Je Maintiendrai*. Er werd ingegaan op het verloop van de inval en andere zaken kwamen ter sprake. Tine had beperkt informatie prijs gegeven, waarvan zij wist of het vermoeden had dat die geen gevaar of nadelen meer zou opleveren. D-2 alias Scheffer vroeg haar of zij zich realiseerde wat de gevolgen waren van haar handelen: D-2: 'Je weet wat ik bedoel?' Tine: 'Doodschieten'. D-2: 'Dat klinkt direct zoo onaesthetisch.' Tine: 'Als je het nodig acht, moet je het doen'. D-2: 'Nee, nee, ik hoor alleen jouw verhaal aan, breng desgevraagd advies uit en voor de rest blijf ik er buiten.' Volgens Scheffer kon de leiding van de LKP-Rotterdam dan tot twee conclusies komen. De zaak was duidelijk en er was begrip voor de motieven om als vrouw zo te handelen, de uitkomst was in dit geval dat zij moest onderduiken. Ook kan de conclusie zijn dat er één rechte lijn wordt getrokken, namelijk dat er met de bezetter samengewerkt is, dat zij de sets verraden heeft en dat het gevolg hiervan bekend moet zijn, namelijk liquidatie. Op 13 januari werd aan het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam het advies 'deportatie' uitgebracht.⁷³⁵ Tine Gaazenbeek werd onder streng toezicht op een onderduikadres, een boerderij in Nieuwerkerk aan den IJssel, ondergebracht.⁷³⁶ De LKP deed Haubrock weten dat men haar had omgebracht.⁷³⁷

Cornelis Petrus (Kees) de Roeper, ene Joop Buitendijk en Cornelis Arnoldus (Kees) van Wichem waren actief voor de Raad van Verzet en zouden zich in het najaar van 1944 gezamenlijk schuldig hebben gemaakt aan overvallen en het schrijven van dreigbrieven op naam van de ondergrondse. Van Wichem kwam voor een van de overvallen, een overval bij een bakker in de Gaffeldwarsstraat, vast te zitten op het Haagsche Veer. Hier vertelde hij vertrouwelijk aan een 'goede' agent van politie, dat de opbrengst van de overval voor de ondergrondse bestemd was. Door de politie werd dit geloofd en de zaak werd in de doofpot gestopt maar volgens de Inlichtingendienst van de LKP was de opbrengst echter te eigen bate gebruikt. Van Wichem en De Roeper werden daarop op 7 maart 1945 verhoord door Max Pino, namens het hoofdkwartier van de LKP, en door Van der Sluis en Scheffer in aanwezigheid van vier knokploegleden. Buitendijk kon niet verhoord worden omdat hij uit de stad was vertrokken. Van Wichem en De Roeper gaven toe zich schuldig te hebben gemaakt aan afpersing en verduistering. De conclusie was dat Van Wichem en De Roeper enerzijds alle illegale activiteit in de toekomst ontzegd werd en an-

derzijds dat zij voor 10 maart 1945 de stad moesten verlaten tot het einde van de oorlog.⁷³⁸

Bij de bovengenoemde verhoren werd na afloop van het verhoor het besluit genomen om niet tot liquidatie over te gaan. In sommige andere gevallen gebeurde dat wel.

Hendrik Herman (Harry) Minke, geboren op 24 november 1921 in Rotterdam, van beroep kelner, was onder de schuilnaam Jaap actief geweest als KP'er en was tevens betrokken bij de Vrije Garde, een verzetsgroep die zich had toegelegd op de hulp aan onderduikers, en de RVV. Samen met anderen hield Minke zich in het najaar van 1944 bezig met wapentransacties. Hij kocht wapens van gedeserteerde Duitsers en verkocht deze vervolgens met winst door binnen de illegaliteit. De Inlichtingendienst concludeerde over Minke en zijn compagnon John van der Loo dat ze 'nogal een gemakkelijke opvatting van hun taak' hebben. Harry Minke werd bijgeschreven op de liquidatielijst met als reden: wapenhandel en eventueel verraad.⁷³⁹

Op 20 september 1944 was Minke samen met Karel Matena, Van der Loo en Willy Holinga tijdens een wapentransactie betrokken bij een schietpartij in de Aleidisstraat. Minke werd bij deze confrontatie door de Sipo op de vlucht in de tuin neergeschoten, terwijl Holinga (ook een kelner) wist te ontkomen. De SD zou tegen de gewonde Minke, met schoten in arm, buik en been, hebben gezegd: 'Wij laten je doodbloeden, of je komt in een ziekenhuis, maar dan moet je ook alles zeggen' waarop Minke's antwoord was: 'Laat me leven, dan zeg ik alles.' Hij werd toen verhoord door de SD en vervolgens overgebracht naar het Zuiderziekenhuis.⁷⁴⁰

Van der Loo, Matena en Marinus de Regt, die alle drie bij de wapentransacties betrokken waren en in contact hadden gestaan met twee ondergedoken Duitse militairen, werden op 21 september 1944 overgebracht naar de schietbaan aan de Kralingseweg in Kralingen en gefusilleerd. De politie constateerde echter dat Van der Loo nog in leven was en bracht het zwaargewonde slachtoffer over naar het Zuiderziekenhuis in Rotterdam-Zuid. De SD werd hiervan door de politie in kennis gesteld. Op 22 september werd Van der Loo wederom naar de schietbaan gebracht en daar zwaargewond op de grond gelegd en doodgeschoten.⁷⁴¹

Hoe verging het Harry Minke, die de fusillade wist te ontlopen? In het Zuiderziekenhuis verbleef hij tot begin november 1944 en werd hij nog eens tweemaal verhoord door de SD. Op 3 november 1944 werd hij samen met verscheidene andere 'patiënten' met een illegale achtergrond in opdracht van Van der Boesterd, de plaatsvervangende OD-commandant van de BS aldaar, bevrijd. De BS'ers die Minke hadden bevrijd waren namelijk niet op de hoogte van zijn antecedenten c.q. de rapportage door de Inlichtingendienst. Evenmin was dat het geval met betrekking tot sommige andere mensen die zij bevrijd hadden. Minke werd nu behalve door de SD ook op de hielen gezeten door de LKP-Rotterdam. Vanuit het ziekenhuis probeerde hij op verscheidene adressen onder te duiken, maar dat was zeer moeilijk, ook vanwege zijn open verwondingen. Contacten leggen met de illegaliteit voor een onderduikadres was in de gegeven omstandigheden erg problematisch. Hij verbleef

op verscheidene adressen, ook bij zijn familie. Zo verbleef hij een nacht bij een ouderling van de gereformeerde kerk op Zuid. Toen hij de volgende dag 's avonds naar een ander adres zou worden gebracht werd hij door de man die hem had opgewacht plotseling beschoten. Hij werd slechts in de arm getroffen en wist te ontkomen. Bij een verbandpost heeft hij zich daarop laten verzorgen. Hij vond een onderduikadres bij een kennis. Vandaar is hij naar zijn ouders vertrokken. Op dit adres aan de Hooidrifft ontving hij een niet ondertekende dreigbrief met de mededeling dat als hij het huis zou verlaten hij doodgeschoten zou worden. Vanwege zijn verwondingen begaf hij zich naar het (geheime) noodhospitaal voor de illegaliteit in de Van Brakelstraat 15b, dat was opgericht op initiatief van de LO.⁷⁴² Hier besloot hij uit angst voor wraak oefeningen naar aanleiding van de dreigbrief te vertrekken. De Inlichtingendienst van de LKP was inmiddels geïnformeerd over het feit dat Minke in het noodhospitaal lag en sloeg groot alarm toen vernomen werd dat Minke vertrokken was van dit adres. Op het adres van zijn grootmoeder in de Vinkenstraat wordt Minke op 15 december 1945 's ochtend om half zes 'gearresteerd' door leden van de knokploeg van Jos de Groot, voor een verhoor dat op nog op dezelfde avond om 20.30 uur plaats vond.⁷⁴³

Bij het verhoor onder leiding van Van der Sluis en Scheffer van de Inlichtingendienst waren verder bijeengeroepen een hoofdkwartierlid en twee KP'ers uit de ploeg van Jos de Groot. Minke vertelde dat hij was ondergedoken voor de arbeidsinzet. Hij zou in aanraking zijn geweest met de politie voor fietsendiefstal en deed aan zwarte handel. Hij hield zich met Van der Loo, Matena en De Regt bezig met wapentransacties. Hij bekende tijdens het verhoor aan de wapenhandel te hebben verdiend en betoonde hiervan spijt te hebben. Hij had het vermoeden dat hij op 20 september door een bezoeker van een café in de Aleidisstraat was verraden. De verhoorders constateerden dat Minke aan lager wal was geraakt, in het rapport staat: 'van een gereformeerde opvoeding, via rijwioldiefstallen naar zwartenhandel'. Om 22.15 uur 's avonds werd de 23-jarige Harry Minke, gehuwd en vader van een zoon, geliquideerd. De motieven waren volgens het rapport van de Inlichtingendienst dat Minke 1) op ergerlijke manieren had gekwanseld met wapens die bestemd waren voor de ondergrondse beweging en 2) dat hij een gevaar vormde voor de samenleving en vooral voor de illegale beweging door eventueel verraad. Er was bovendien angst dat hij zou doorslaan bij een volgende arrestatie. Ook had hij zich ondanks de dreigbrief op straat begeven en was er de angst dat zijn verblijf aan het noodhospitaal gevaar zou opleveren voor de betrokken medewerkers.⁷⁴⁴

Maria Jacoba (Mia, Mien) van Zon, geboren 23 december 1920 in Rotterdam, was op 1 juli 1941 aangesteld als schrijfster bij de politie.⁷⁴⁵ In september 1942 trad Mia, dochter van een oud-hoofdinspecteur van politie, in dienst bij de Ordepolitie aan de Oostervantstraat. Vervolgens werkte Mia, die lid was geweest van de NSNAP, als invalkracht bij de Aussenstelle van de SD. Naast typiste en tolk bij de afdeling V van de Sipo was zij daar ook toezichthouder van het keukenpersoneel. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie op 5 december 1944 is verstrekt met als reden: SD-agente.⁷⁴⁶ Op weg naar haar werk

is zij op zaterdag 3 februari 1945 samen met haar 19-jarige buurmeisje Pieterella Johanna Patings gekidnapt door de knokploeg van Jos de Groot. Nelly werkte sinds kort in de keuken bij de SD en was daarvoor door Mia gevraagd. Zij deed dit volgens eigen zeggen voor het eten. Na haar arrestatie werd Nelly nog dezelfde ochtend door Van der Sluis en Scheffer verhoord. Tussentijds waren andere KP'ers aanwezig bij het verhoor. Het verhoor duurde niet lang. De sanctie die Nelly opgelegd kreeg was dat zij naar een adres buiten de stad werd gebracht, waar zij tot aan de bevrijding moest verblijven. Haar ouders werden hierover geïnformeerd.⁷⁴⁷

Maria van Zon, als typiste en tolk werkzaam op de Aussenstelle, werd op 3 februari 1945 door de LKP-Rotterdam ontvoerd en verhoord en nog dezelfde dag geliquideerd

Nelly Patings, hier met een onderwachtmeester der Staatspolitie, was werkzaam in de keuken van de Aussenstelle. Zij werd op 3 februari 1945 door de LKP-Rotterdam ontvoerd en verhoord en als straf uit Rotterdam verbannen

Het verhoor van Mia van Zon duurde langer en vond op dezelfde ochtend plaats tussen 8.45 en 12.30 uur. Er werden haar onder andere vragen gesteld over de werkverhouding binnen de Aussenstelle en over bekende verraders, onder wie Bitter. Jos de Groot stelde aan de hand van het notitieboekje van Mia enkele vragen over personen die met hun naam daarin stonden vermeld. Tijdens het verhoor kreeg Mia, die verloofd was met een lid van de Kriegsmarine, enkele tikken uitgedeeld. Mia vertelde bij de Sipo voor afdeling 5 te werken. Dit was de afdeling die zich bezighield met diefstal, roofovervallen etc. Volgens haar waren de werkzaamheden van deze afdeling feitelijk dezelfde als die van de politie, die zich hier ook mee bezighield. Zij had geen gewetensbezwaren om voor deze afdeling te werken. Nadrukkelijk vertelde zij niet werkzaam te zijn voor de afdeling die belast was met het oprollen van het verzet.

Volgens eigen zeggen zou zij geweigerd hebben om voor deze afdeling te werken. Zij bekende wel op de Aussenstelle meisjes te hebben gefouilleerd. Scheffer vroeg naar de represaillemaatregelen naar aanleiding van de overval van de LKP-Rotterdam op de Aussenstelle op 21 december 1944. Volgens Van Zon werden negen gevangenen, allen mannen, doodgeschoten. Deze zouden volgens haar toch doodgeschoten worden omdat het plundersaars waren. Ze werden afgevoerd in aanwezigheid van een dokter in verband met een eventueel genadeschot. Zij vertelde het erg te vinden dat die mensen hadden geplunderd en zich hadden uitgegeven voor de SD.⁷⁴⁸

Nog op de dag van haar aanhouding, op 3 februari 1945, is Van Zon door de knokploeg van De Groot geliquideerd. Bij de SD bestond direct het vermoeden dat Van Zon door het verzet was ontvoerd ('Entführung durch Gegnerkreise'). In een bericht van Wölk, dat twee dagen na de verdwijning van Mia van Zon verstuurd werd aan dr. K.G.E. Schöngarth, de Befehlshaber der Sipo und des SD, werd voorgesteld een plakkaat in de stad te verspreiden met de volgende tekst: 'Falls v.Z. nicht binnen 3 Tagen freigelassen wird, wird eine grössere Anzahl von Bürgern der Stadt öffentlich erschossen. Ferner werden Gegenmassnahmen gegen hier in Haft befindliche illegale Kurierinnen getroffen.'⁷⁴⁹ Wölk vroeg aan Schöngarth om in te stemmen met het verspreiden van het plakkaat en vroeg aan hem welke represaillemaatregelen genomen konden worden. Deze maatregelen zouden uiteindelijk achterwege blijven.⁷⁵⁰ Het lijk van Maria van Zon werd op 28 maart 1945 in Hoek van Holland aangetroffen.⁷⁵¹

De voltrekking van een liquidatie na verhoor werd veelal uitgevoerd in de intimiteit van een woning en slaagde vrijwel altijd maar zelden vlekkeloos. Indien mogelijk werd voorafgaand aan een voorgenomen liquidatie de beslissing voorgelegd aan de Commissie van vijf. Bij de meeste liquidaties werd echter geen verhoor noodzakelijk geacht en werd onmiddellijk tot liquidatie overgegaan. De liquidatielijst telt namen van personen waarop uiteindelijk geen aanslag zou worden gepleegd en personen, waarop wel een aanslag werd gepleegd maar die niet de dood tot gevolg had. Het ene beoogde slachtoffer had geluk door bij een schietpartij niet geraakt te worden, terwijl het andere slachtoffer zwaargewond raakte. Slachtoffers werden veelal in hun woning of op straat beschoten en getroffen door kogels in de buik of in het hoofd. De uitvoerders voltrokken de aanslagen vaak vanaf hun fiets. De slachtoffers droegen de verminkingen veroorzaakt door pistoolschoten de rest van hun leven met zich mee. Opvallend is dat een aantal door de LKP-Rotterdam in de periode november 1944 tot aan de bevrijding voltrokken liquidaties niet op de liquidatielijst staan. Het geval van het echtpaar Van Vessem toont aan dat slachtoffers van 'stille liquidaties' (veelal Duitse militairen die na de liquidatie werden begraven of in de havens werden gooid en over wie verder niet gesproken werd) niet op de lijst werden gezet. De reden daarvan kon ook zijn dat een gegronde reden voor liquidatie ontbrak en er sprake was van persoonlijk belang.

11.5 Excessen

Bij verschillende liquidaties is de LKP-Rotterdam tot buitensporig en ontoelaatbaar optreden overgegaan. Op twee gebeurtenissen wordt in dit proefschrift uitgebreid ingegaan: de liquidatie van *SS-Hauptsturmführer* Van Vessem en zijn adjudant en de overval op het aannemingsbedrijf Knijff. Om met de laatste te beginnen. In Rotterdam werden arbeiders geronseld om de kademuren op te blazen. De knokploegen traden tegen collaborerende aannemers hard op. Op 30 september 1944 om ongeveer 9.45 uur werd een strafexpeditie gehouden bij aannemingsbedrijf A. Knijff, dat dit werk had aangenomen. De overval was juist op een moment dat men druk bezig was met aannemen van werkkrachten. Jos de Groot had van het hoofdkwartier de opdracht gekregen en voerde deze met zeven anderen uit. De knokploegleden betraden het pand met revolvers in de hand en riepen 'SD handen omhoog'. Op het kantoor van Knijff aan de Heemraadssingel 223 1^e etage (schuin tegenover de Aussenstelle) kreeg uitvoerder Wouter Vaandrager een cyaankali injectie toegediend, en toen deze niet bleek te werken, werd hij met een schot door het hoofd doodgeschoten. Op de 2^e etage was het kantoor van het Centraal Distributie Kantoor. De chef loon distributie, die 12 jaar lid van de NSB was geweest, kreeg nadat hij met een gummistok bewusteloos was geslagen, een injectie, hield zich dood, en overleefde de liquidatiepoging. Zijn medewerker, die aan de politie de signalementen van de overvallers had doorgegeven, werd later een dreigbrief gestuurd met het verzoek onder te duiken. Als dat niet gebeurde waren de knokploegen genoodzaakt haar 'uit de circulatie te nemen'. Haar chef hoorde tijdens de liquidatie van Vaandrager hem nog roepen 'niet doen, niet doen', waarop hij een schot hoorde. De korte tijd later binnengekomen Duitser Gerhard Neumann, Technische Angestellte Wehrmacht Bauleitung Rotterdam, werd na een honende begroeting direct doodgeschoten. Er waren ongeveer twintig mensen aanwezig, voor het merendeel mannen die met de armen in de nek tegen de muur moesten staan. Zij kregen te horen dat de actie in opdracht van de geallieerden was uitgevoerd en werden nadrukkelijk verzocht niet voor de Wehrmacht te werken. De administratie met de namen en adressen van de werknemers, die later een dreigbrief ontvingen, werd meegenomen evenals de inhoud van de geldkist: circa 12.000 á 15.000 gulden. Voorts verscheidene persoonsbewijzen, papieren, een armbandhorloge, een portemonnee etc. Op verschillende plaatsen werden pamfletten opgehangen waarop de LKP-Rotterdam waarschuwde tegen het deelnemen aan de havenvernielingen.⁷⁵² Aannemer Adrianus Knijff was op 30 september toevallig niet op kantoor. Hij overleefde de oorlog. De inspecteur van politie Antoon Marinus Starrenburg (1898-2000) en rechercheur Pieter Krommenhoek werden belast met het onderzoek en maakten een proces verbaal op van de overval en de moorden.⁷⁵³ De uitvoerders van de actie werden niet gearresteerd (dossier N.N.). Dat kwam omdat Starrenburg, een zogenaamde 'goede' onder de politie, nauwe contacten met de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam onderhield. Zo werd het Starrenburg duidelijk dat het hier om een gecoördineerde verzetsactie van de KP ging.⁷⁵⁴ De strafexpeditie riep bij Esmeijer

Jos de Groot, leider van een van de Rotterdamse knokploegen

toch vragen op. De wijze waarop de actie werd uitgevoerd was overgelaten aan de knokploeg van De Groot maar was qua aanpak veel te hard. Van dergelijke optredens wilde Esmeijer niet meer weten.⁷⁵⁵

Met het einde van de oorlog in zicht besloten verscheidene Duitse soldaten onder te duiken. De wapens die zij meebrachten waren van groot belang voor de illegaliteit, maar dat woog niet op tegen de risico's voor de betrokken gezinnen. De illegaliteit werd met grote problemen geconfronteerd. Ook in Rotterdam doken militairen onder. In enkele gevallen werd tot liquidatie besloten. Op liquidatielijst

van de LKP-Rotterdam staat als reden voor de liquidatie op 28 april 1945 achter de naam Teunis Mertens: 'adjudant van Van Vessem, een Haagsche SD'er'.⁷⁵⁶ De werkelijke naam van Teunis Mertens was Theunis Spee. Het antwoord op de vraag waarom Spee werd geliquideerd en wie Pieter van Vessem was is terug te vinden in het proces verbaal dat tussen augustus en oktober 1945 is opgemaakt door inspecteur van politie Starrenburg tegen de opperwachtmeester der marechaussee Frederik (Freek) A---.⁷⁵⁷

Freek A---, geboren in 1901 te Amsterdam en woonachtig in Zwijndrecht, was vanaf de oprichting in september 1944 tot 31 juli 1945 lid van de BS. Hij was op een breed terrein illegaal actief geweest. Als koerier bracht hij voor de koeriersdienst Trouw (ondermeer op het traject Dordrecht-Rotterdam) geheime rapporten over en bij verscheidene wapentransporten had hij mede de leiding. Bij de *crossings* was hij eveneens betrokken. Ondermeer uit Rotterdam bracht hij verscheidene mensen over naar Zwijndrecht die hier of in de omliggende plaatsen op een onderduikadres werden ondergebracht in afwachting van de overtocht naar Brabant. Dat duurde soms maanden, onder meer vanwege de slechte weersomstandigheden.⁷⁵⁸

Freek werd verdacht van diefstal subsidiair verduistering van gelden. In het proces verbaal staat dat Starrenburg in april 1945 geïnformeerd was dat de *Hauptsturmführer* Van Vessem en diens vrouw door leden van de BS waren 'geliquideerd' en dat na zijn dood zijn bezittingen waren verdwenen.⁷⁵⁹ Starrenburg, die in nauw contact stond met de Inlichtingendienst, en wist dat het echtpaar Van Vessem door de BS was geliquideerd, heeft de op de lijken gevonden papieren verbrand en vervolgens de lijken als 'onbekend' ter aarde doen bestellen op de begraafplaats Crooswijk. Ondanks dat politie en justitie geweten hebben wat er zich had afgespeeld, werd er kort na de oor-

log géén onderzoek ingesteld naar de dubbele liquidatie, maar wél naar de diefstal en verduistering van de eigendommen van het geliquideerde echtpaar. Dit onderzoek deed Starrenburg.

Freek werd ervan verdacht een deel van de bezittingen te hebben verduisterd. Het deel (restant) van de nalatenschap dat niet verduisterd was, was aan Starrenburg overgedragen door het hoofd van het afwikkelingsbureau van de BS. Dit bureau had f 16.400,- en enkele voorwerpen (waaronder sieraden) ontvangen van de Politieke Opsporingsdienst. Dergelijke gelden werden bestemd voor het Nationaal Steunfonds en gebruikt voor de familie van de omgekomen leden van de BS. De verdwenen bezittingen van Pieter Johannes Cornelis van Vessem, geboren op 24 december 1907 te Amsterdam, betroffen een bedrag van ongeveer f 75.000,- (hij had in het voorjaar van 1945 onder meer zijn meubilair en inboedel verkocht) en ongeveer 305 gouden tientjes. Daarnaast had zijn vrouw als onafscheidelijk accessoire een damestas bij zich gehad met geld en waardevolle spullen, zoals sieraden. Ook de inhoud van deze tas was verdwenen. Freek werd verdacht f 40.000,- á f 50.000,- verduisterd te hebben en dáár werd door Starrenburg een proces verbaal van opgemaakt. Freek werd op 27 september ingesloten op het Haagsche Veer en na enkele verhoren op 13 oktober overgebracht naar het Huis van Bewaring in Rotterdam. Door Starrenburg werden tientallen personen verhoord, onder wie voormalige leden van de LKP-Rotterdam en personen die geen deel hadden uitgemaakt van de illegaliteit maar op de een of andere manier bij de zaak waren betrokken. De oud-illegale werkers meldden bij de verhoren direct aan Starrenburg dat ze tot de BS hadden behoord en daardoor formeel de militaire status te hebben gehad en het werk in die kwaliteit te hebben uitgevoerd.⁷⁶⁰

Starrenburg was in de oorlog één van de belangrijke contacten van de Inlichtingendienst. Van der Sluis en Scheffer die leiding gaven aan deze dienst waren niet bij de kwestie Van Vessem betrokken. De leider van de LKP-Rotterdam, Rien van der Stoep, was eind februari 1945 teruggekeerd uit Londen waar hij was 'bijgeschoold', en de instructie had gekregen vooral informatie te verzamelen. Bij de overval op het kantoor van de *Gestapo* aan de Oudorpweg in Kralingen op 5 april 1945 raakte hij zwaargewond. Op 9 april kwam hij aan zijn verwondingen te overlijden. Vanwege de militair strategische informatie die Van Vessem kon verstrekken was liquidatie niet het voornemen, maar door het overlijden van Van der Stoep kwam de richtlijn uit Londen in de lucht te hangen. De Gewestelijk Sabotagecommandant P.W. Hordijk was wel op de hoogte van het deserteren van deze hoge Duitse militair.⁷⁶¹

Pieter (Peter) van Vessem was 1e luitenant in het Nederlandse leger en sloot zich in augustus 1940 vrijwillig aan bij de *Waffen-SS*. Hij maakte carrière en klom op tot de rang SS-Hauptsturmführer. Vanaf 20 juni 1944 maakte hij deel uit van de *Verteidigungsstab* Scheveningen en gaf hij leiding aan de *1.SS Panzerjägerkompanie Nord-West* in Den Haag.⁷⁶² Hij deserteerde nadat hij contact had gelegd met de BS en zijn bataljon zich opmaakte om zich te verplaatsen naar een ander deel van

het land. Tijdens de onderduik verbleef hij samen met zijn vrouw onder meer in Puttershoek in de Hoeksche Waard. Hier was het wantrouwen ten opzichte van het echtpaar groot. Hij was bewapend en beiden deden geheimzinnig over een koffer die ze onder geen beding wensten te openen. Er werd door de illegaliteit overwogen om het echtpaar te liquideren maar uiteindelijk werden ze overgebracht naar Dordrecht. Hier zat de illegaliteit ook al snel met het onderduikerechtpaar in de maag.⁷⁶³

In de nacht van 9 op 10 april 1945 dook Van Vessem met zijn vrouw en zijn adjudant Spee onder in Rotterdam-Zuid en brachten ze de nacht door in een woning aan de Beijerlandschelaan. In ruil voor een vals persoonsbewijs en hulp bij hun overtocht naar Brabant speelde hij de BS geheimen van de vesting te Scheveningen in handen, waaronder tekeningen. Omdat de overtocht naar Brabant te lang op zich liet wachten zou hij bedreigingen zijn gaan uiten. Hij eiste op korte termijn te willen vertrekken en wees op de maanstand die gunstig was. Als de oversteek niet zou plaatsvinden, dreigde hij terug te keren op zijn post bij de SS en de illegaliteit te zullen verraden. Hij zou vertellen dat hij tegen zijn wil was vastgehouden en dat zijn auto was afgenomen. Van Vessem, in de overtuiging dat hij naar Brabant overgebracht zou worden, kreeg te horen dat hij op een van de volgende expedities mee kon gaan. Binnen enkele dagen zou er waarschijnlijk nog 'gecrossed' worden. Het echtpaar zou mee kunnen gaan als op dat moment hun papieren in orde waren. En daar zag het naar uit.

De bedreigingen aan het adres van de illegaliteit, waren volgens de knokploegleden, in hun naoorlogse verklaringen, de reden dat Van Vessem en zijn vrouw geliquideerd werden. Het voornemen om Van Vessem in leven te houden en om zo informatie te verzamelen werd dus losgelaten. De opdrachtverstrekking ging buiten het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam om en werd genomen na overleg met Freek. De daders, onder wie Freek, zouden ten volle verantwoordelijk zijn voor de liquidatie van Van Vessem en zijn vrouw. De liquidatie van het echtpaar vond halverwege april 1945 plaats en speelde zich als volgt af.

Op zondag 15 april 1945 werden Van Vessem en zijn vrouw door Freek A.--- van hun onderduikadres aan de Beijerlandschelaan per fiets naar de Voorschoterlaan in Kralingen gebracht. Aanvankelijk was het de bedoeling om Van Vessem een dag eerder te liquideren, maar dat liep mis door een defect aan de fiets van Freek, waardoor deze een kwartier te laat op de afspraak kwam. Op zondagmiddag arriveerden Van Vessem en Freek wél op tijd per fiets aan de Voorschoterlaan. In de kelder van een pand werden zij opgewacht door twee knokploegleden. De KP'ers, alle drie rond de 25 jaar, schoten Van Vessem dood. Het lijk werd in de nevenkelder gelegd. Vervolgens haalde Freek mevrouw Van Vessem op. Zij zou meegaan naar de Voorschoterlaan om stukken te ondertekenen. Per damesfiets arriveerde zij ruim een uur later begeleid door Freek bij de Voorschoterlaan. In de kelder werd zij op dezelfde wijze als haar man van het leven beroofd. De trouwringen werden van de lijken gehaald evenals de gouden damesarmband, collierhanger, het gouden herenhorloge, het gouden hakenkruis etc. De twee lijken werden in jute zakken genaaid en de bloedsporen werden

opgeruimd. Een dag later, om acht uur 's ochtends, werden de twee lijken door drie mannen van de lijkenophaalploeg opgehaald, vervoerd naar het Boerengat en daar in het water gegooid.

Op 17 april 1945 kwamen de lijkenzakken al bovendrijven. Aan de Admiraleitskade zagen enkele spelende kinderen op die dag twee zakken in het water van het Boerengat drijven. Met behulp van dreggen werden de zakken op de kant getrokken. Een dag later werd bij een inspectie in het lijkenhuisje op de begraafplaats Crooswijk vastgesteld dat beide personen door kogels in het hoofd waren omgebracht. In het colbertjasje van de man werd volgens het proces verbaal een persoonsbewijs aangetroffen op naam van Pieter Post, geboren 24 december 1903 te Amsterdam en gehuwd met Kotecki. In het jasje van de vrouw werd een *Personalalausweis* aangetroffen op naam van Elsbeth Gertrud van Vessem, geboren Kotecki, geboren te Allenstein op 14 april 1911. Behalve de identiteitsbewijzen werden geen andere bezittingen aangetroffen.⁷⁶⁴

Verscheidene knokploegleden en andere personen bemoeiden zich direct met de nalatenschap van het echtpaar Van Vessem. Onder hen een winkelier die berucht was in de zwarte handel, contacten had met de knokploegen, en al voor de komst van het echtpaar Van Vessem naar Rotterdam contacten met het echtpaar had aangeknoopt. De afhandeling van de nalatenschap was in handen van de voor de dubbele liquidatie verantwoordelijke KP'ers en genoemde winkelier. De bespreking tussen hen verliep slecht. In de hectiek na de liquidatie waren de lichamen vluchtig gefouilleerd, terwijl het onderduikadres van het echtpaar aan de Beijerlandschelaan twee dagen later bezocht was om een inventarisatie te doen. Er zou onder meer circa f 70.000,- en 200 gouden tientjes moeten zijn, maar dit geld werd niet aangetroffen. Al snel concluderen de knokploegleden dat er 'teveel is gerommeld' en alles grotendeels zoek was. Een van de betrokkenen verklaarde enkele maanden na de oorlog 'dat het stonk en een vieze affaire was'. Verschillende van de sieraden werden weggegeven aan leden van de BS, en het verwijt dat sommige te gul waren geweest werd al snel gemaakt. Het gouden herenarmbandhorloge met inscriptie *SS Hauptsturmführer Van Vessem, SS Westland* kwam in handen van een prominent verzetsman. Hij vroeg Starrenburg na de oorlog of hij het horloge mocht houden, hij had immers het nodige gevaar gelopen rond deze zaak.⁷⁶⁵

Freek vroeg vanuit de gevangenis aan zijn oud-illegale 'vrienden' om anoniem f 40.000,- te storten bij Starrenburg, die in illegale kring ook wel 'Star' werd genoemd. Deze inspecteur die met de illegaliteit samenwerkte was echter principieel. In de ogen van corrupte illegale werkers werd hij wel omschreven als 'een beul'. Ook Freek ervoer hem als zodanig. Als het ontbrekende geld en de voorwerpen boven water zouden komen kon aan de penibele situatie van Freek een einde komen. Al snel vernam een van de voormalige Rotterdamse KP-leden van de rechercheurs die de zaak in behandeling hadden dat Freek alleen nog te redden was als er f 40.000,- bij Starrenburg op tafel kwam, het bedrag dat nog zoek was. De rechercheurs hadden nog gezegd dat als de f 40.000,- niet op tafel kwam, Freek 'zou kunnen gaan kotsen

en de hele zwik er aangaat'. In woorden van deze strekking werd de boodschap door de rechercheurs overgebracht.⁷⁶⁶

De bij de liquidatie van het echtpaar Van Vessem betrokken knokploegleden hadden gezien dat Freek een portefeuille met geld had meegenomen na de dubbele liquidatie. Freek zelf verklaarde *f* 700,- in de portefeuille van Van Vessem te hebben aangetroffen en gaf als verklaring voor het feit dat hij een grote som geld op zijn bankrekening had, dat hij in 1943 een schenking van zijn oom van *f* 23.000,- had ontvangen. Daarvan had hij in juli 1945 een schenkingsmemorie laten opmaken. Bij het onderzoek van Starrenburg bleek al snel dat het onmogelijk was geweest dat zijn oom over een dergelijk groot bedrag zou hebben beschikt. De voormalige KP-leden gaven Freek daarom opdracht om snel *f* 40.000,- bij Starrenburg te storten. Tijdens de verhoren ontkende Freek dit te hebben gedaan. Over de dubbele liquidatie verklaarde Freek dat de bedreigingen van Van Vessem voor hem aanleiding waren geweest om er mee in te stemmen.⁷⁶⁷ Freek stond op 10 april 1946 voor de Krijgsraad en hoorde de auditeur-militair mr. T. Semeijns de Vries van Doesburgh twee jaar gevangenisstraf tegen hem eisen wegens verduistering. Een week later werd hij wegens gebrek aan bewijs vrijgesproken.⁷⁶⁸

De SS'er Theunis Spee werd op 28 april 1945 's middags op de Sophiakade door leden van de LKP-Rotterdam doodgeschoten.⁷⁶⁹ Freek was ontdaan toen hij dit bericht vernam. Hij vroeg zich af waarom het nodig was geweest dat dit voor hem geheim gehouden was, want zelfs na de capitulatie had men dit voor hem verborgen gehouden en hem in de waan gelaten dat Mertens (Spee), de KP'ers spraken over 'de oppasser', nog in Kralingen woonde.⁷⁷⁰

De liquidatie van Van Vessem lijkt ingegeven door meer motieven dan alleen de angst dat Van Vessem zou terugkeren op zijn post. Haat tegen de bezetter en materiële motieven (geld en goederen) speelden waarschijnlijk ook een rol. Van Vessems vrouw moest om deze zaak niet uit te laten komen ook vermoord worden. Om dezelfde reden werd de 22-jarige Spee doodgeschoten. Volgens de normen van het verzet was er sprake van 'liquidaties', maar in deze gevallen is de betiteling moord meer van toepassing. De illegaliteit heeft deze zaak in de doofpot weten te houden, doordat politie en justitie hieraan hebben meegewerkt. Een grondig onderzoek naar de rechtvaardiging van de liquidaties werd niet nodig geacht, wél naar de verduistering van de bezittingen van het omgebrachte echtpaar. De KP-leden beriepen zich op het feit dat zij de executies hadden uitgevoerd als leden van de BS, dus als liquidatie. Het echtpaar Van Vessem ligt naamloos begraven op de begraafplaats Crooswijk. Volgens de voormalig verzetsdeelnemer en oud-rechercheur van de Rotterdamse politie Jan van den Ende, die voor de POD werkzaam was geweest, waren groepen van de Rotterdamse LKP, in dit geval die rond Jos de Groot (Jos de Killer) voor dergelijke moorden verantwoordelijk en werd het voornamelijk gedaan uit eigenbelang.⁷⁷¹ Volgens Van den Ende was de groep gespecialiseerd in het uitvoeren van liquidaties en berovingen. In een interview in de *Leeuwarder Courant* in 1976 noemt hij als voorbeeld de moord op Van Vessem, die volgens hem joodse bezittingen had opge-

kocht: 'Met alleen het doel van roef voor ogen werd deze Van Vessem door de groep geliquideerd.'⁷⁷²

Theunis Spee had, nadat hij gelijktijdig met het echtpaar Van Vessem was ondergedoken, de onderduiknaam Theunis Mertens aangenomen en onder die naam is hij op Crooswijk begraven. Om die reden zijn de ouders van Theunis nooit te weten gekomen wat hun zoon is overkomen. In 1954 vernamen zij van de politie dat hun zoon was doodgeschoten. In 1963 ontvingen zij een brief van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis dat het zeer waarschijnlijk was dat hun zoon zou zijn overleden. De moeder liet in 1988, op bijna 89-jarige leeftijd, een brief schrijven aan het Informatiebureau met de vraag of de grafplaats van haar zoon bekend was. Het antwoord luidde dat haar zoon nog steeds als vermist geregistreerd stond.⁷⁷³

11.6 Onschuldige slachtoffers

Van meerdere personen kon door de inlichtingendiensten van het verzet de schuld onvoldoende worden vastgesteld en moeilijk worden ingeschat hoe groot het risico was als niet tot liquidatie werd overgegaan. Als in twijfelgevallen, waarbij de inlichtingendienst niet voldoende bewijsmateriaal kon verzamelen of met verkeerde informatie was gekomen, toch tot liquidatie werd overgegaan, was het niet ondenkbaar dat er onschuldige slachtoffers vielen.

Volgens de Landelijk Sabotagecommandant Van Bijnen ontbrak het de LKP aan 'brains' en waren niet alle ploegcommandanten in de lagere regionen van een goed gehalte. Die mening was ook Gewestelijk Sabotagecommandant Hordijk enigermate toegedaan. Slechts enkele leiders konden de daden op hun reële waarde schatten.⁷⁷⁴ We mogen toch waarschijnlijk wel aannemen dat bij de meeste liquidaties regels in acht zijn genomen waardoor een beschuldiging van (poging tot) doodslag of moord kon worden afgewezen.⁷⁷⁵

Soms werd inadequaat informatie verzameld over de antecedenten van verdachte personen. De leraar wis- en natuurkunde Johannes Gerardus (Jo) Mager, die al vroeg in de oorlog illegaal actief was onder de schuilnaam Wouters, was vanaf medio 1942 actief voor de hulp aan onderduikers en spionagewerk. In de zomer van 1944 was hij betrokken bij de oprichting van de Hervormde Groep (H.G.) die hulpsteun gaf aan onderduikers. Hij speelde in deze organisatie die was geconcentreerd in Kralingen samen met ds. J.J. Stam een leidende rol. Binnen het verband van de BS was hij hoofdinstructeur van het Strijdend Gedeelte en in het najaar van 1944 was hij commandant van een OD-stoottroep. Omstreeks 21 februari 1945 werd in Nieuwerkerk aan den IJssel een boerderij gekraakt waarbij onder meer f12.750,- en 650 kilo tarwe werd buitgemaakt. De eigenaar van de boerderij bleek echter niet 'fout' te zijn. Volgens de KP'er Ferdinand Dijkshoorn, die Van der Stoep als Districtscommandant Strijdend Gedeelte verving, zat Jo Mager behoorlijk fout door zijn eigenmachtig optreden. Hij werd uit de BS gezet en veroordeeld tot de kogel. Een maand later bleek

dat Mager niet zelf aan de kraak had deelgenomen. Bovendien was gebleken dat de buit aan het Centraal Voorzieningsbureau was afgedragen. Op 30 maart volgde de rehabilitatie van Mager. Aan liquidatie door de LKP-Rotterdam was hij ternauwernood ontkomen.⁷⁷⁶

Van Riet geeft in zijn proefschrift over de Rotterdamse politie in de Tweede Wereldoorlog (2008) enkele voorbeelden van gevallen waarbij het verzet niet juist of onvolledig was geïnformeerd. De politieagent Willem Frederik Los, werkzaam bij Groep 10, was in 1944, toen duidelijk werd dat Duitsland de oorlog ging verliezen, met het verzet in contact getreden. Hij verzamelde al enige tijd belangrijke gegevens voor het verzet toen op 28 augustus 1944 ten onrechte op hem een aanslag werd gepleegd. De kogels misten ternauwernood hun doel. De uitvoerders van liquidatie waren niet op de hoogte van zijn dubbelrol.⁷⁷⁷

Een ander voorbeeld was een aanslag op een politieagent die volgens de LKP-Rotterdam corrupt was. Hij overleefde de aanslag omdat de kogel ketste. Hij zou een paar maanden voor de bevrijding een partij suiker van de Wehrmacht hebben gestolen, maar de KP was niet op de hoogte dat hij dit had gedaan op verzoek van zijn superieuren met de bedoeling dit onder zijn collega's te verdelen. De agent stond bij de recherche aangeschreven als één der zeer weinigen die absoluut niet corrupt was. Omdat het slachtoffer al weken op de hoogte was dat hij geliquideerd zou worden, was hij net als zijn vrouw en twee kinderen ziek van angst. Van zijn collega's op het politiebureau kreeg hij het nadrukkelijke verzoek om weg te blijven, omdat hij anders de kans liep doodgeschoten te worden. De knokploegleden concludeerden achteraf dat als de liquidatie was geslaagd, zij een moord op hun geweten hadden gehad en dat hun houding zonder meer 'schofterig' was. Bij het vervolgonderzoek, waarbij was gebleken dat de agent onschuldig was, waren de bevindingen namelijk niet aan hem en zijn superieuren verteld. De agent en zijn gezin leefden daardoor zes weken in doodsangst.⁷⁷⁸

De liquidatielijst geeft voorbeelden van personen die op de lijst kwamen te staan maar waarvan de reden (later) onvoldoende bleek te zijn. Betrokkene had in dat geval geluk dat hij in de tussenliggende periode niet geliquideerd was. De opdracht om Jan Boelhouwer, geboren op 27 juli 1889 in Giessendam, te liquideren werd op 15 februari 1945 gegeven. De Gewestelijke Inlichtingen Centrale 14 en de Inlichtingendienst Zuid (ID-Zuid) hadden informatie verzameld en doorgespeeld aan de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam. Boelhouwer was op 1 oktober 1944 eervol ontslagen bij de Rotterdamse politie. Volgens de Inlichtingendienst Zuid had hij een brief gestuurd naar Lambert Fokkema, de NSB-directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau, 'met het verzoek een buurjongen van hem naar D. te sturen, omdat hij al 14 dagen thuis was'. Bij nader onderzoek zou de brief inderdaad van hem afkomstig zijn en werd besloten tot liquidatie. Op 4 april 1945 werd de liquidatieopdracht echter ingetrokken omdat volgens de LKP-Rotterdam 'het feit inmiddels als verjaard kan worden beschouwd'.⁷⁷⁹

Onschuldige slachtoffers vielen ook wanneer liquidaties in de woning van het

slachtoffer plaatsvonden. Het verzet was niet altijd goed op de hoogte van het aantal mogelijk aanwezige personen.

Op de liquidatielijst staat als reden voor de opdracht tot liquidatie van het echtpaar Brinkhoff aangegeven: verrader. Bij de aanslag in de woning aan de Hoofdweg op 3 januari 1945 raakt Brinkhoff zwaargewond en sterft een week later, op 10 januari 1945. Zijn vrouw Cornelia Fasen werd tijdens de uitvoering van deze liquidatie-opdracht op 3 januari wél direct dodelijk getroffen. Bij de aanslag die om 7.45 uur plaatsvond, raakte de weduwe Berdina Brinkhoff die geen voorbestemd doelwit was door pistoolschoten zwaargewond.⁷⁸⁰

Peter Brinkhoff, garagehouder, werd op 3 januari 1945 bij een aanslag van de LKP-Rotterdam zwaar gewond en overleed een week later

Cornelia Fasen, echtgenote van Peter Brinkhoff, evenals haar man van verraad beschuldigd werd zij op 3 januari 1945 geliquideerd

Door de aard van het beschikbare bronnenmateriaal is het soms heel moeilijk om vast te stellen of een liquidatie gerechtvaardigd was. De journalist Theo Jongedijk schreef voor het blad *Accent* in 1976 een reeks artikelen over de rol van H.W. (Harry) van Doorn die na de bevrijding Militaire Commissaris voor inbewaringstelling en hoofd van de Politieke Recherche Afdeling (de opvolger van de Politieke Opsporingsdienst, POD) was.⁷⁸¹ Van Doorn, in de oorlog verzetsdeelnemer, was in 1976 de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Jongedijk schrijft over de dubieuze rol die Van Doorn naar zijn mening heeft gespeeld bij het laten verdwijnen van belangrijke justitiële archieven, waardoor aspecten van collaboratie van de Rotterdamse politie in de doofpot verdwenen. De journalist baseert zich uitsluitend op de bevindingen van Jan van den Ende, die als rechercheur voor de

Willem van den Broek, agent van politie, werd door de LKP-Rotterdam op 6 januari 1945 geliquideerd

POD werkzaam is geweest. Van den Ende beweert dat Van Doorn, zijn toenmalige chef, Duitse oorlogsmisdadigers de hand boven het hoofd heeft gehouden en 'foute' politiefunctionarissen heeft laten lopen door hun processen-verbaal te laten verdwijnen, liefst veertig in totaal. Deze mannen kwamen daardoor niet voor de bijzondere rechtspleging en konden hun carrière bij de politie voortzetten.

Als voorbeeld noemt Van den Ende de moord op zijn collega Willem Frederik van den Broek. Raadplegen wij de be-

waard gebleven archieven van de LKP-Rotterdam, dan staat op hun liquidatielijst vermeld dat hij is geliquideerd met als reden: oplichter. Er werden door de Inlichtingendienst enkele korte rapporten opgemaakt over vermeende oplichtingszaken van deze politieagent. De opdracht die het hoofdkwartier uiteindelijk aan enkele knokploegleden gaf was: 'Probeer v.d. Broek in handen te krijgen, knijp hem uit om meerdere gegevens te bekomen over soortgelijke werkzaamheden, daarna te liquideren. Is verhoor niet mogelijk, dan terstond liquideren.' Dat verhoor vond inderdaad plaats op vrijdagavond 5 januari 1945. De uitkomst was klaarblijkelijk helder voor de betrokkenen knokploegleden. Het ontzielde lichaam van de hoofdwachtmeester der Staatspolitie Van den Broek werd een dag later op de Nieuw Terbregscheweg vlakbij de Boezembarakken aangetroffen en naar het lijkenhuisje op de begraafplaats Crooswijk overgebracht. Het slachtoffer was getroffen door twee schoten in het linkerdijbeen en een in het achterhoofd.

Volgens Van den Ende was de reden van de moord niet het feit dat Van den Broek zich had ingelaten met oplichtingpraktijken, maar was de ware reden een uitspraak van hem na Dolle Dinsdag. Toen had hij tegen enige politiechefs gezegd dat zij na de Duitse nederlaag ter verantwoording zouden worden geroepen vanwege hun laffe houding in de oorlog met betrekking tot de medewerking aan de deportatie van de joden. Het stak hem dat juist deze agenten in de overwinningsoes op Dolle Dinsdag de Nederlandse vlag hadden uitgehangen bij het politiebureau aan de Rochussenstraat. Van den Broek had hen er op attent gemaakt dat ze dit beter achterwege konden laten, er waren immers genoeg gegevens waaruit hun vaderlandslievendheid niet bleek.⁷⁸² Dit soort opmerkingen had Van den Broek volgens Van den Ende beter niet kunnen maken: het was de reden dat deze politiefunctaris op 6 januari 1945 werd gedood. Van den Ende ging na de bevrijding

op zoek naar de daders, de leden van de LKP-Rotterdam. Ook vroeg hij het voormalige hoofd van de Aussenstelle Wölk en enkele leden van de Ordnungspolizei naar Van den Broek, maar ook deze kenden hem niet. Anno 1976 was de vroegere politiemann ervan overtuigd dat collega Van den Broek vanwege zijn uitlatingen als lastige getuige was vermoord.⁷⁸³

11.7 Fusillades

Na Dolle Dinsdag werd door de SD en de Wehrmacht steeds vaker tot afschrikking van de illegaliteit en ter intimidatie van de bevolking tot brandstichting overgegaan als in een woning onderduikers, wapens of sabotagemateriaal werden aangetroffen. In Nederland werden in ten minste zestig plaatsen woningen in brand gestoken.⁷⁸⁴ De intensivering van het gewapend verzet in Rotterdam met vele overvallen en liquidaties riep vanaf september steeds hardere reacties van de bezetter op. Tot alleen brandstichting als wraakneming voor sabotage door het verzet zou het niet beperkt blijven. De bevolking werd geconfronteerd met nog afschrikwekkender vergeldingsmaatregelen waarbij velen het leven verloren als slachtoffer van fusillades. De gewapende strijd zal veel burgers een hart onder de riem hebben gestoken, maar kritiek van de kant van de bevolking na represailles was er ook. Liquidaties door het verzet en fusillades waarbij illegale werkers werden uitgeschakeld gingen hand in hand. Voor een aanslag op een spoorbaan werden meestal vijf Todeskandidaten gefusilleerd, voor een Landwachter of 'foute' politiemann achtereenvolgens vijf, tien tot tenslotte vijftien. Als represaille voor een aanslag op een Duitse militair werden meestal tien Todeskandidaten gefusilleerd, maar dat konden er ook meer zijn.⁷⁸⁵ Het kwam voor dat naast Todeskandidaten ook criminelen en personen die zowel criminele activiteiten op hun geweten hadden, maar tevens hand- en spandiensten aan de illegaliteit hadden geleverd, slachtoffer werden van represailles door de bezetter. In Rotterdam stonden in sommige gevallen bij fusillades illegale werkers en personen zonder illegale achtergrond naast elkaar.⁷⁸⁶

Met de bevrijding in zicht kon de illegaliteit, aangemoedigd door de Nederlandse regering die een bundeling van het gewapende verzet verordonneerde, zich richten op de mogelijkheid om mee te vechten. Veel mannen sloten zich ná Dolle Dinsdag aan bij de BS. Onder hen bevonden zich ook dubieuze personen. Het was voor de 'zittende illegaliteit' in deze hectische tijd bijna ondoenlijk om bij de mensen die zich aanmeldden bij de BS het kaf van het koren te scheiden. Er was een vervaging in het onderscheid tussen vriend en vijand, tussen verzet en de bezetter, tussen wie 'goed' en wie 'fout' was. Zonder gevaar was dat uiteraard niet want iedere illegale werker kon onder de bepalingen van de *Ausnahmezustand* (uitzonderingstoestand) ofwel staat van beleg, die in september 1944 door de rijkscommissaris was afgekondigd, ter plekke standrechtelijk geëxecuteerd worden. Alle handelingen die de Duitse *Wehrkraft* ondergroeven konden met deze regeling met de doodstraf worden

vergolden. Duitse rechtbanken, militaire standgerechten en SS- en politie-standgerechten konden dergelijke straffen opleggen.⁷⁸⁷ Daarnaast bleef de Sicherheitspolizei volledig bevoegd tot het nemen van 'maatregelen' buiten de rechtspraak om. De Aussenstelleleiter maakten gebruik van de buitengewone bevoegdheden die de Sipo vanuit het *Reichssicherheitshauptamt* in Berlijn had gegeven en waarbij de dienst zelf arrestanten mocht berechten en op heterdaad betrapte illegale werkers ter plekke kon executeren. Tussen 21 september en 23 november werden 39 betrapte illegale werkers onder verantwoordelijkheid van Wölks Einsatzkommando gefusilleerd zonder dat er sprake was van represailles. Dat gebeurde op de dag van de arrestatie of binnen enkele dagen. In deze gevallen kan van een toepassing van het *Niedermachungsbehehl* gesproken worden.⁷⁸⁸

In de herinnering van veel Rotterdammers is het zo dat zich onder de fusilladeslachtoffers ook (jonge) mannen bevonden die willekeurig van straat werden geplukt om doodgeschoten te worden. Dat was zelden het geval. De fusilladeslachtoffers kunnen in drie categorieën worden ingedeeld: 1) gevangen genomen illegale werkers die als Todeskandidat waren aangemerkt om in geval van sabotage of liquidaties van het verzet te worden gefusilleerd; 2) gevangen genomen mannen die vanwege diefstal ingesloten waren (en soms acties in naam van het verzet gepleegd hadden en de opbrengst te eigen bate gebruikt) en 3) onschuldige mannen die zich toevallig in de onmiddellijke omgeving van de sabotageactie bevonden en die werden opgepakt als represailleslachtoffer. De Rotterdamse fusilladeslachtoffers betroffen in meerderheid de groep van Todeskandidaten. Of collaborateurs wel of niet door het 'erkende' verzet waren geliquideerd was niet altijd duidelijk voor Wölk die verantwoordelijk was voor de fusillades. Het speelde geen rol bij de besluiten die hij nam. Voor hem waren de daders 'Terroristen', gewapende illegale werkers. Ter afschrikking en intimidatie van de burgerij en het verzet moesten de represailles zo snel mogelijk worden genomen, vaak binnen een dag. Onderzoek naar de toedracht door de bezetter werd dan ook niet gedaan. In Rotterdam werd als locatie voor grote represailleacties de plek van de aanslag aangewezen. Daarnaast vonden ook op de Schietbaan in Kralingen represailleacties plaats.

Het uit de weg ruimen van vijandelijke of verraderlijke individuen om redenen van zelfbescherming en noodzakelijk verweer was soms onvermijdelijk. Maar een aantal liquidaties lijkt ondoordacht, met als ernstig gevolg zware represailles, vooral tussen februari en april 1945. Twee maanden na de bevrijding werd door de centrale recherche van de Gemeentepolitie Rotterdam een, overigens onvolledig, overzicht samengesteld getiteld 'Opgave van door of vanwege de vijand te Rotterdam plaatsgevonden terechtstellingen (fusillieren) van Nederlanders en Nederlandse onderdanen'. De lijst telt 156 namen, waarvan het grootste deel personen betreft die tussen 7 september 1944 en 3 april 1945 als vergelding voor aanslagen en liquidaties van de illegaliteit zijn gefusilleerd. Op 26 augustus 1968 werd door de gemeentepolitie een rapport opgemaakt getiteld: '38 Nederlanders, in 1944 gefusilleerd op de schietbaan Kralingen, te Rotterdam'. In het begeleidende schrijven werd vermeld dat zeven van

de slachtoffers geen illegale werkers waren.⁷⁸⁹ Een vergelijkbare lijst werd opgemaakt door de Politiek Recherche Afdeling in Rotterdam.⁷⁹⁰

Op de avond van 10 oktober 1944 werd de Duitser Ernst Friedrich Lange op de Rijdsdijk in de buurtschap Het Sluisje te Rotterdam op de grens met Rhoon, door aanraking van een losgeraakte of gesaboteerde elektriciteitskabel geëlektrocuteerd. De 18-jarige Lange was matroos in opleiding bij de Kriegsmarine en was tijdens zijn inkwartiering in Rhoon bevriend geraakt met een 14-jarig meisje uit het dorp. Tijdens de gebeurtenis was Lange in gezelschap van zijn vriendin, haar zus en twee andere militairen. Het optreden van de bezetter, die er onmiddellijk van uitging dat er sprake was van sabotage, was meedogenloos. *Oberleutnant* Karl Schmitz wenste op korte termijn vergeldingsmaatregelen te nemen. Een onderzoek naar de oorzaak van de breuk in de hoogspanningskabel bij de Rhoonse vlasfabriek – was het een ongeluk of een sabotagedaad? – werd door hem niet noodzakelijk geacht. Een dag na de fatale gebeurtenis met de elektriciteitsdraad werden zeven mannen, die voor het merendeel niet bij de illegaliteit betrokken waren, in de directe omgeving van de plaats waar het drama zich had afgespeeld, gefusilleerd. Twee van hen waren zonder verhoord te zijn pas kort voor de fusillade als slachtoffer aangewezen. Ook werden vijf woningen in brand gestoken.⁷⁹¹ Lange werd op 14 oktober begraven op de Algemene Begraafplaats Crooswijk.⁷⁹²

Of de opgepakte dorpelingen het slachtoffer zijn geworden van een represaille als gevolg van een bewuste aanslag door een eenling, een actie door het verzet (of van een ‘wilde knokploeg’) of door een ongeluk, is nooit bekend geworden. Wat was in het geval van een bewuste actie het motief geweest? Was dat weerzin tegen de bezetter of wraak, of jaloezie vanwege de omgang van ruim dertig Rhoonse meisjes en vrouwen (moffenmeiden) met een aantal van de circa 300 daar gestationeerde militairen, waaraan velen zich hadden gestoord? Opmerkelijk is dat de vergelding plaatsvond buiten medeweten van Wölk. Hij had van zijn superieuren opdracht gekregen represaillemaatregelen te nemen. Wölk zou tien Todeskandidaten fusilleren maar constateerde ter plekke aangekomen dat door Schmitz al maatregelen waren genomen. Hij maakte bezwaar tegen deze handelwijze. Volgens hem kon een dergelijk standgericht niet plaatsvinden omdat de gijzelaars niet veroordeeld waren. Van de Höhere SS- und Polizeiführer Rauter en de Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden Christiansen kreeg Schmitz vanwege zijn eigenmachtig optreden en negeren van de voorschriften een mondelinge reprimande.⁷⁹³

Op 24 oktober 1944 werden als represaillemaatregel voor de overval van de LKP-Rotterdam op het Haagsche Veer, vier Todeskandidaten voor de schuilkelder op het Gedempte Doelwater gefusilleerd. De lijken moesten ter afschrikking van de bevolking tot de volgende dag blijven liggen en om 17.00 uur worden weggehaald.⁷⁹⁴ Op 28 november 1944 werden langs de Nieuwe Terbregseweg vijf personen en langs de spoorbaan van de 's-Gravenweg nog eens vijf personen standrechtelijk doodgeschoten. Aanleiding voor deze maatregel waarbij in totaal tien mannen werden gefusilleerd was een aanslag op een spoorwegviaduct bij de 's-Gravenweg.⁷⁹⁵ Naar aanleiding

van een roofoverval op een boerderij waarbij een Duitse soldaat door een dief werd doodgeschoten werden aan de Grintweg op 7 januari 1945 tien mannen gefusilleerd (de illegaliteit had met de overval niets te maken).

Op 20 februari 1945 werden tien mannen tegen de zijkant van het gebouw De Utrecht aan de Coolsingel tegenover het postkantoor gefusilleerd. Aanleiding van de fusillade was de liquidatie van Hermann Pennings, een dag eerder. De SS'er Pennings was werkzaam bij de Sipo en was op weg naar zijn werk toen hij ter hoogte van het postkantoor op de Coolsingel werd ingehaald door twee fietsers die hem tijdens de inhaalmanoeuvre in het hoofd schoten. Een dergelijke liquidatie van een medewerker van de Aussenstelle kon niet zonder gevolgen blijven. Alle tien lijkten moesten de gehele dag ter afschrikking blijven liggen. Bij de lichamen werd een kartonnen bord gelegd met de in slecht Nederlands geschreven tekst: 'Deze 10 wegen illegal werk geaasterde Personen zijn als vergelding wegen een moordaanslag op een nederlandse SS-mann van de Sicherheitspolizei doodgeschoten.'⁷⁹⁶

Een treurig dieptepunt in de reeks van openbare terechtstellingen was die op 12 maart 1945. Twintig mannen vonden de dood aan het Hofplein en twintig mannen bij de Pleinweg.⁷⁹⁷ De Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam schreef in het rapport van de door het verzet doodgeschoten *SD-Unterscharführer* Herbert Römer op 14 mei 1945: 'Is indertijd op de Pleinweg door de o.g. neergeschoten. Dat op die plaats op 12 Maart de 20 Menschen als represaille voor Rauter zijn neergeschoten, kan ook wel ter eere van hem zijn gebeurd.'⁷⁹⁸

Bij de opdrachten tot liquidatie zijn door de LKP-Rotterdam inschattingfouten gemaakt met catastrofale gevolgen. Dit was het geval bij de liquidatie van Tetenburg, commandeur van de Ordepolitie, die vanaf november 1944 werkzaam was in Rotterdam. De opdracht tot liquidatie was op 24 maart 1945 verstrekt met als reden: verraad, diensten aan de vijand. Tetenburg is op 31 maart omstreeks 11.05 uur in de Hoflaan met twee pistoolschoten gedood door een van de twee knokploegleden die hem op de fiets passeerden. Toen hij met zijn motorfiets wilde stoppen zagen de mannen hun kans schoon hem te liquideren. Ze hadden er een week op gewacht. De LKP-Rotterdam hield hem verantwoordelijk voor veel arrestaties, waaronder die van de KP'er Cornelis van den Broek. Drie dagen later, op 3 april 's ochtends om acht uur, werden als represaille twintig arrestanten, bijna allen lid van het verzet, onderaan het talud van de Oostzeedijk ter hoogte van de Hoflaan gefusilleerd door een executiepeloton van de Ordnungspolizei. Pas tegen het vallen van de avond mochten hun lichamen worden weggehaald. Het voorstel voor de vergeldingsactie van Wölk aan zijn superieur Schöngarth, was daarmee gehonoreerd.⁷⁹⁹ De verslagenheid was groot onder de bevolking maar niet bij iedereen. De beruchte NSB'er L.J. Gillet, directeur van de nabijgelegen Cliever's Toffee en Caramelfabrieken, vroeg zijn personeel cynisch waarom zij zo stil waren. Volgens hem waren de slachtoffers immers sluipmoordenaars. De opmerking van Gillet was echter ingegeven door verscheidene dreigbrieven van het verzet gericht aan hem en zijn zoon. Reden was dat zij in hun fabriek een keuken hadden ingericht ten behoeve van de Nederlandse vrijwil-

ligers in Duitse dienst. Vader en zoon Gillet werden op de liquidatielijst gezet, mede op verzoek van de Geheime Dienst Nederland. L.J. Gillet jr. werd neergeschoten en overleefde de liquidatie maar net.⁸⁰⁰

Bij de fusillades, onder meer aan de Pleinweg en het Hofplein en aan de Hoflaan, maakten Nederlandse politieagenten die waren overgestapt naar de Ordnungspolizei deel uit van het executiepeloton. Er werd door deze Orpo-leden wel bezwaar gemaakt tegen het doodschieten van landgenoten maar desondanks volbracht men de opgedragen taken.⁸⁰¹

De LKP-Rotterdam wist vanaf het najaar van 1944 steeds minder goed de toestand op het gebied van het illegale werk te beheersen. Er werden steeds meer kraken verricht door 'wilde' knokploegen die zich na de vorming van de BS welbewust niet aan de aanwijzingen van bovenaf stoorden. Ook werden door leden van de BS, vaak gedreven door de honger – tegen de instructies van de top in – pogingen ondernomen om aan voedsel te komen waarbij verscheidene kraken werden gepleegd. Engberts, de voormalige leider van de KP-Zuid, was hierbij als wapeninstructeur bij de BS onder meer actief. Verder werd er geopereerd door dievenbendes zoals die van Steketee, betrokkene werd om deze reden op de liquidatielijst bijgeschreven en daadwerkelijk geliquideerd.

Binnen de LKP, RVV en OD lieten de leden zich overigens zeer kritisch uit over de eigen verzetsorganisatie. In een van de rapporten van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam wordt Jan Nieuwenburg, die illegaal actief was voor de Inlichtingendienst afdeling noord van de OD en de daar aan gelieerde knokploeg Lenstra, genoemd. Op 16 januari 1945 wordt gerapporteerd: 'N. staat zeer sceptisch

J.C. Tetenburg, commandeur van de Ordepolitie, werd op 31 maart 1945 op de Hoflaan door leden van de LKP-Rotterdam geliquideerd

tegenover alles wat illegaal is. De meeste KP'ers zijn dieven en bij de R.V.V. en O.D. is corruptie aan de orde van de dag, zo luidt zijn meening.⁸⁰²

Tussen het bonafide verzet en de zogenaamde 'wilde' (verzets)groepen die ook onder de dekmantel van het verzet opereerden bevond zich een schemergebied met betrekking tot personen die zich schuldig maakten aan criminaliteit en zwarte handel. Het grote probleem was hoe deze lieden, die het verzet in diskrediet brachten, moesten worden aangepakt. De bezetter en de Nederlandse politie traden tegen deze overtreders hard op, terwijl ook de BS deze 'verwilderde' verzetslieden probeerde te disciplineren en in het gareel te houden. In verscheidene plaatsen en streken werkten de 'goeden' onder de politie samen met het verzet om de problemen aan te pakken. Bij het Rotterdamse korps werkten tientallen politieambtenaren die bij de LKP, RVV en OD waren aangesloten, terwijl anderen bereid waren om hand- en spandiensten te verlenen. Door de informatie-uitwisseling was vaak al snel duidelijk of het bij aanslagen, overvallen, inbraken of diefstallen om gecoördineerde verzetsacties ging. Waren hier 'gewone criminelen' of wilde verzetsgroepen bij betrokken, dan werd het verzet daarover door de politie geïnformeerd.

De SD maakte doorgaans zelf uit wie bij hen werd voorgeleid. Over het algemeen leverde de Nederlandse politie, voor zover zij daar zelf over kon beslissen, gearresteerde criminelen niet uit en gebeurde dit wel dan werd dit door het verzet als een doodzonde beschouwd. De uitlevering door de politie van zogenaamde pseudo-illegalen aan de SD wilde het verzet enerzijds voorkomen om als organisatie niet verder in diskrediet te worden gebracht en anderzijds omdat deze personen vaak over gevoelige informatie beschikten die verzetsmensen zelf in geval van loslippigheid fataal zou kunnen worden. De angst daarvoor was groot en voor leden van de LKP-Rotterdam een reden om onverschillig te zijn als dergelijke personen alsnog door de bezetter werden geëxecuteerd. Men beschouwde het dan als een terechte straf, een zienswijze die min of meer werd ondersteund door de BS-richtlijn dat in zware gevallen 'wilde' verzetsmensen door het verzet uiteindelijk toch ook met de dood bestraft mochten worden.⁸⁰³ Zo werd Engberts in februari 1945 op de liquidatielijst bijgeschreven (maar een aanslag bleef hem uiteindelijk bespaard).

In Rotterdam waren in verschillende stadsdelen dievenbendes actief. Van de ploeg die hun thuishaven had in het Oude Noorden van de stad werden verscheidene mannen door de LKP-Rotterdam op de liquidatielijst gezet. Hun lot was dramatisch, hoewel ze niet door de KP werden geliquideerd. De mannen die vooral woonachtig waren in en rond de Ruivendwarstraat en de Van Boendalestraat waren actief met het plegen van roofovervallen in naam van de ondergrondse. De Inlichtingendienst sprak in dit verband over 'een bende' en 'een roverscomplot' en ontving hierover verscheidene berichten.⁸⁰⁴ Dit resulteerde erin dat verscheidene mannen van deze ploeg, onder wie Gijs Blanker, Cornelis Martinus Tabbernee en de gebroeders Jan en Reinier Hoppema werden bijgeschreven op de liquidatielijst. De datum van de executieopdracht was 22 november 1944 en de reden was: afpersing onder dekmantel LKP.⁸⁰⁵ Van hun liquidatie door de LKP-Rotterdam is het niet gekomen. Een aantal

van de mannen werd begin december namelijk gearresteerd door de Sipo. Onder de gearresteerden bevond zich ook een KP'er die via bemiddeling van een inspecteur van politie van het hoofdbureau weer los gelaten werd door de SD, met als reden dat hij voor de politie goed werk had gedaan als particulier rechercheur.⁸⁰⁶ Op de liquidatielijst staat vermeld dat vier mannen gefusilleerd zijn door de SD als represaille voor de overval van de LKP-Rotterdam op de Aussenstelle op 21 december 1944. Gijs Blanker en Reinier (geboren 1 oktober 1917) en Jan Hoppema (geboren 3 maart 1920) werden doodgeschoten. De Rotterdammer Cornelis Tabbernee (geboren 12 november 1928) bleef dit lot bespaard, waarschijnlijk vanwege zijn leeftijd.⁸⁰⁷ Ook een andere Reinier Hoppema (geboren 10 maart 1907), vader van vier kinderen, werd gefusilleerd. Tussen 22 en 24 december werden in totaal acht mannen als represaille doodgeschoten, waarschijnlijk op de Schietbaan in Kralingen. Een aantal slachtoffers bleek in het bezit van een strafblad wegens het plegen van diverse vermogensdelicten.⁸⁰⁸

Bij de genoemde overval op de SD was Paul Kramer, *SS-Unterscharführer* van het SD-Einsatzkommando Rotterdam, doodgeschoten en waren er gewonden gevallen.⁸⁰⁹ De groep rond de gebroeders Hoppema was door de erop gevolgde represailles een zware slag toegebracht. Een groot deel van de ploeg was weggefallen en bij de overblijvende leden leefde het vermoeden dat Heideman en Graeler, twee politieagenten die als SD-functionarissen waren gedetacheerd op de Aussenstelle en die belast waren met de bestrijding van roofovervallen, verantwoordelijk waren voor de arrestatie van hun ploeggenoten. Op 9 januari 1945 werd op beide mannen, zoals we zagen, een aanslag gepleegd die mislukte en die volgens de SD de wraak van het verzet was voor de represailles na de SD-overval van december laatstleden. De SD werd in deze mening versterkt door een aan hem gerichte anonieme brief, een brief die afkomstig was van de KP'er Jos de Groot.⁸¹⁰

Volgens de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam behoorden ook Helmut Lehmann en Jan Wassing tot 'het roverscomplot van Hoppema en consorten'. Enkele leden behoorden binnen het BS-verband tot de OD en pleegden in groepsverband – de groep bestond uit circa acht mannen – overvallen en kraken. Deze groep van Wassing en Lehmann werd door de SD verantwoordelijk gesteld voor de aanslag op Heideman en Graeler. In het rapport van Wassing schrijft de Inlichtingendienst dat het 'verder buitengewoon prettig is, als het geboefte elkaar uitmoordt'.⁸¹¹ Door de LKP werd dat in ieder geval nog eens bevorderd met de anonieme brief van De Groot aan de SD.⁸¹² Wassing en Lehmann waren de knokploegen een doorn in het oog. De mannen hadden onder meer een kraak gezet in de parfumeriezaak van zwarthandelaar Peter Louis Hensen in de Noordmolenstraat. Deze man werkte nauw samen met enkele knokploegleden en had Wassing en Lehmann bij de overval herkend. Beide mannen werden op 9 maart 1945 bijgeschreven op de liquidatielijst. Ook werd een ex-vrouw van een van de overvallers op 30 januari 1945 op de lijst bijgeschreven met als reden: werkt voor de SD. Zij was ook gearresteerd door de Sipo maar weer vrijgelaten met de opdracht de overige bendeleden c.q. de aanslagplegers

van Heideman en Graeler, op te sporen. De liquidaties werden niet ten uitvoer gebracht. Wassing en Lehmann werden gezocht door zowel de SD als de illegaliteit. De KP'ers waren bang dat zij gearresteerd zouden worden door de Sipo vanwege hun kennis van de knokploegen. Een van de leden van de ploeg, sectiecommandant C.B. Hoogendijk, is in februari 1945 door de KP verhoord en losgelaten op voorwaarde dat hij de verblijfplaats van Wassing en Lehmann zou aanwijzen.⁸¹³

Lehmann werd ook verdacht van een in groepsverband uitgevoerde woningoverval op 9 maart 1945, waarbij de daders op zoek waren naar levensmiddelen. Hij voerde de overval, gekleed in Duits uniform, samen met Adrianus Jordaans, Johannes Pronk en Bertus Rijndertse uit. De Inlichtingendienst maakte hier op 13 maart 1945 een aantekening van in het rapport van betrokkenen. Op 4 april 1945 werd in de rapporten van Jordaans, Pronk en Rijndertse een korte aantekening toegevoegd: de mannen waren in verzekerde bewaring gesteld en neergeschoten als represaille voor Tetenburg. De drie mannen waren op 3 april samen met 17 andere mannen gefusilleerd. Zij werden begraven op de begraafplaats Crooswijk en later herbegraven op het ereveld te Loenen, Rijndertse in 1960, Pronk in 1963 en Jordaans in 1981.⁸¹⁴ Er waren meer dievenbendes actief in Rotterdam. Het lot dat enkele leden van bovenstaande groep overkwam was opmerkelijk.

Met de vele aanslagen van het gewapende verzet in de weken voor de bevrijding was de bezetter op scherp gesteld om overtredingen hard te bestraffen. Op 24 april 1944 werden zes mannen doodgeschoten in de Vriendenlaan in Rotterdam-Noord.⁸¹⁵ Of deze mannen wel of niet tot de illegaliteit behoorden werd door de bezetter niet meer onderzocht. De slachtoffers bleken door groot voedselgebrek gedreven te zijn tot het plegen van overvallen. Johannes Bredius, een zoon van een van de slachtoffers, maakte de tragedie als kind mee. In een briefwisseling met de auteur gaf hij over het gebeuren de volgende lezing. Het gezin telde eind 1944 vier kinderen, waarvan de oudste 9 jaar was en de jongste in de nacht van 10 op 11 november 1944 werd geboren. Zijn moeder moest die nacht per brancard naar het Bergweg Ziekenhuis gebracht worden, omdat er geen voertuig ter beschikking was. In verband met de grote razzia van Rotterdam die toen plaatsvond kon zijn vader, Petrus Bredius, met medewerking van het personeel in het ziekenhuis onderduiken. In de hongerwinter die inmiddels was aangebroken was er gebrek aan alles. De baby Hennie kreeg de fles gevuld met water. De suikerbieten en spierinkjes, gevestigd uit de Rotte, werden in de vorm van koekjes geconsumeerd na deze ingrediënten door de gehaktmolen te hebben gehaald en in het wafelijzer te hebben gebakken. In deze omstandigheden ging zijn vader opererend in een groep mannen, waarin ook zijn oom zat 's avonds in de duisternis op pad om levensmiddelen te stelen en kolenhokken leeg te roven. De opbrengsten waren karig en de roep om voedsel in het gezin was groot. Op 28 maart 1945 stierf zijn broertje Peter, net twee jaar oud. Het kind werd 's ochtends dood aangetroffen in bed. Het plotselinge overlijden kwam hard aan binnen het gezin, ook al omdat het kindje ogenschijnlijk niet ziek was geweest.⁸¹⁶ Op 23 april werd door de groep van zijn vader het plan gemaakt om een voedselpakhuis van de Duitsers in

de Vriendenlaan te beroven. Tot het groepje mannen behoorde echter ook een informant die voor de SD werkte en de actie zou verraden. Het gevolg was dat de mannen bij de actie op 24 april werden aangehouden en direct ter plekke werden doodgeschoten. Dat zijn vader niet tot een illegale organisatie behoorde was Johannes Bredius bekend en volgens hem was dit ook haast onmogelijk met een gezin van vier jonge kinderen. Tot de slachtoffers van de fusillade behoorden ook de broer van Petrus Bredius, Johannes, en de 18-jarige Heimen van Vliet.⁸¹⁷

Op de fusilladeplaats werd direct na de bevrijding geen kruis geplaatst, ook nadien niet. Zelfs in de overzichtslijsten van slachtoffers van fusillades opgesteld door de Gemeentepolitie Rotterdam en de Politiek Recherche Afdeling in Rotterdam ontbreken de namen van de slachtoffers.⁸¹⁸ In 2001 schreef een zoon van Bredius mij in een brief over zijn vader: 'Misschien ben je dan minder in de ogen van de instanties, aangezien na een executie van zes jonge mannen, vlak voor de bevrijding geheel geen aandacht is geschonken, en in mijn ogen en ook die van anderen. Zes helden die in deze zeer moeilijke periode sneuvelden die opkwamen voor hun families en verder in de vergetelheid raakten.'⁸¹⁹ In het collectieve geheugen van de stad en bij de naoorlogse herdenkingen heeft deze groep slachtoffers nooit een plek gekregen.

11.8 Den Haag, Amsterdam en Rotterdam

Het optreden van de bezetter en het gewapende verzet dreigde in het voorjaar van 1945 te ontaarden in terreur. In het bijzonder was dat het geval in Rotterdam. De excessieve mate van geweld binnen de geledingen van de BS in deze stad, in het bijzonder van de LKP-Rotterdam die na een afspraak 'formeel' het 'alleenrecht' kreeg om liquidaties ten uitvoer te brengen – in de praktijk gebeurde dat niet –, doet de vraag rijzen waarom er geen voornemen was om met de bezetter, die steeds vaker overging tot het nemen van represailles, tot een vergelijk te komen om de vicieuze geweldsspiraal te doorbreken. Het initiatief daartoe kon enerzijds van de kant van de bezetter komen en anderzijds van de leidende figuren in illegaliteit, de BS c.q. de LKP-Rotterdam. Maar was dit in Rotterdam wel mogelijk, in een stad waar de relatie van de SD en het verzet zeer gespannen was en liquidaties bijna aan de orde van de dag waren? Waar lag het zwaartepunt van de macht eigenlijk in Rotterdam? Bij de Duitse bezetter of bij het gewapende verzet? Verzetsdeelnemer J.W. de Boer schreef in 1967 in zijn aantekeningen ten behoeve van het niet geschreven boek van professor P.W. Klein over Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog onder het kopje 'Historie Verzet' bij het jaartal 1945: 'In Rotterdam alleen het Verzet aan de macht.'⁸²⁰ Het machts-evenwicht was in het najaar van 1944 gekanteld en de feitelijke macht kwam vanaf het voorjaar van 1945 in Rotterdam inderdaad voor een groot deel bij het gewapende verzet te liggen. Of hun optreden tegen collaborateurs en (semi-) criminelen en misdadigers en de in hun ogen gehate SD ten goede kwam aan de oorlogvoering en het welbevinden van de bevolking is zeer de vraag.

Hoe zat het in de andere grote steden in het westen van het land, Den Haag en Amsterdam? Gooiden de leidende figuren uit de illegaliteit het hier met de bezetter, de Aussenstelleleiter, op een akkoord om een 'stadsguerrilla' te voorkomen?

In Den Haag was sinds april 1944 Johannes Heinrich Louis Munt het hoofd van de Sicherheitsdienst. Munt had in stilte bewondering voor illegale werkers maar zag ze als verkeerd georiënteerde idealisten.⁸²¹ Als Aussenstelleleiter stond hij open om de vicieuze cirkel van geweld te doorbreken. Met leidende figuren uit de illegaliteit, onder wie ds. J.C.J. Kuiper van de LO, sprak hij over de chaos veroorzaakt door aanslagen, wilde overvallen, arrestaties en represailles en hoe hier een einde aan gemaakt kon worden. Hij dacht dit te bereiken door de illegaliteit haar wapens onder betrouwbaar toezicht te laten concentreren, waardoor wilde overvallen en aanslagen achterwege bleven en hij niet hoefde over te gaan tot het nemen van represailles.⁸²²

Het informele circuit, van omkoperij en wederdiensten, bleek naast de 'formele' gesprekken, onderhandelingen, tussen de illegaliteit en het verzet belangrijk. Verscheidene zwarthandelaren hadden de SD jarenlang van allerlei goederen voorzien. Een van hen was Jan Haakman, een NSB'er. Het was deze man die wist hoe de bezetter tot medewerking kon worden bewogen. Met het einde van de oorlog in zicht bood deze beruchte zwarthandelaar de illegaliteit zijn diensten aan om zijn slechte conductestaat te zuiveren.⁸²³ Daar werd in kringen van het verzet verschillend over gedacht. P.W. Hordijk wilde van dit soort gebalanceer niets afweten: met deze vijand in een stad waar volgens hem 'een net... van SD-penetratie' lag, onderhandel je niet, maar dient deze bestreden te worden, was zijn zienswijze.⁸²⁴

Het was Haakman die eind 1944, los van de al bestaande contacten van Munt met de illegaliteit, in opdracht van Friedrich Frank en diens meerdere Joseph Schreieder overleg voorstelt tussen de leiding van het verzet en de bezetter.⁸²⁵ SS-Obersturmführer en Kriminalkommissar Frank was leider van het Kommando Frank, dat in september 1944 was opgericht en de bestrijding van de illegaliteit en spionage als taak had en Schreieder was Kriminalrat en hoofd van Referat IV E, de Spionageabwehr. A. van Velsen, een van de leiders van het Nationaal Comité van Verzet (NC), een tweede afzonderlijke overkoepelende verzetsorganisatie, sloeg de uitnodiging aanvankelijk af, maar stemde in januari 1945 in met besprekingen, ná de arrestatie van enkele illegale werkers. Hij hoopte door in gesprek te gaan iets voor deze arrestanten te kunnen betekenen. En dat lukte, want een paar dagen later werden enkele illegale werkers vrijgelaten. Het NC maakte in de contacten echter wel gebruik van een intermediair, de makelaar Reinder Zwolsman. Haakman werd namelijk door Van Velsen niet vertrouwd. Ook Zwolsman had met zwarte transacties in de oorlog veel geld verdiend. Hij had echter het verzet ook hand- en spandiensten verleend. Bij de SD had hij invloed gekregen door met 'zijn' auto's gevangenen voor hen te vervoeren en in overleg met deze instantie overvallen te plegen bij zwarthandelaren. Volgens een van zijn illegale contacten bewoog Zwolsman zich 'op de grens van twee werelden'.⁸²⁶

Op 9 januari 1945 vond een bespreking plaats op het Sipo-kantoor op het

Binnenhof. Namens het NC waren aanwezig Van Velsen en diens rechterhand E.P. Wellenstein, ds. Kuiper van de LO en de Haagse internist dr. W.F. Noordhoek Hegt, van het Medisch Contact en aan Duitse zijde onder meer Frank en Schreieder. Ter sprake kwamen onder andere de bewapening van de illegaliteit en de executies door de SD. Op 23 januari was de tweede bespreking, waar ook de chef van Abteilung IV E. Deppner, de meerdere van Frank en Schreieder bij aanwezig was. Van illegale zijde werd gezegd dat zij niet staande de bespreking konden beslissen en dat er door het ontbreken van volledig mandaat ruggespraak moest worden gehouden. Zij konden zich wel vinden in een aantal afspraken, te weten: dat door de illegaliteit wapens op bepaalde plaatsen werden geconcentreerd en niet zonder meer uitgegeven; dat van Duitse zijde geen pogingen werden ondernomen om die wapenopslagplaatsen te achterhalen; dat wapentransporten onder dezelfde voorwaarde vielen en niet werden aangehouden. Van illegale kant werd toegezegd geen aanslagen meer te zullen plegen op alleen lopende geüniformeerde Duitsers. Met betrekking tot het bestrijden van de zwarte handel zegden de Duitsers toe dat zij overvallen door de illegaliteit oogluikend zouden toestaan.⁸²⁷

Tegelijkertijd kwam er via een in december 1944 gearresteerde KP'er uit Rijswijk, W.G. (Wim) Paape, en diens Sachbearbeiter, *SS-Untersturmführer* Hermann Bauer, wél een overeenkomst tot stand tussen de illegaliteit en de Sicherheitspolizei, die inhield dat de KP wapens voor arrestanten zou ruilen. De 57-jarige mr. Hendrik de Boer, een advocaat die geregeld illegalen verdedigde, bemiddelde voor Paape en enkele leden van de Rijswijkse KP, die daadwerkelijk vrij kwamen, in ruil voor wapens (stenguns). Samen met Bauer zetten beide mannen de onderhandelingen voort en kwamen er nog meer mensen vrij. De gesprekken met Bauer duurden tot 20 maart 1945. Op die dag werd Bauer bij een schietpartij in Den Haag door de verzetsman Wolter Zandberg doodgeschoten. Zandberg werd wegrennend na zijn daad door een ander lid van de SD doodgeschoten.⁸²⁸ Ook nadien weet De Boer nog gearresteerde illegale werkers na onderhandelingen met Munt voor een fusillade te behoeden. Onder hen M.M. Oosenbrug, de leider van de Falsificatiecentrale van de LO, die in gevangenschap de bevrijding haalt.⁸²⁹ Eind april 1944 informeerde Munt mr. De Boer dat de geallieerden in zekere zin een wapenstilstand hadden gesloten en vroeg aan hem of hij iedereen die hij ontmoette wilde zeggen om geen terroristische daden tegen Duitsers meer te plegen. Dit om represailles te voorkomen.⁸³⁰

De bedenkingen die er ten opzichte van bepaalde personen over hun rol in het verzet bestonden, bleven voor velen ook ná de bevrijding bestaan. Zo werd mr. De Boer op 30 mei 1945 in de deuropening van zijn woning neergeschoten. Op 3 juni 1945 overleed hij aan zijn verwondingen. De dader werd niet gevonden, maar de verdenking is bij de illegaliteit komen te liggen. Kort voor de aanslag ontving De Boer, die bij de wapeninleveringen betrokken was en een soort intermediair was tussen de illegaliteit en de SD, nog een dreigbrief uit bepaalde illegale kring, die de advocaat onbetrouwbaar hadden geacht. De Boer had in een zwart schriftje de gegevens verzameld van dubieuze figuren die in naam van de ondergrondse zich in de hongerwinter

hadden verrijkt. Volgens Munt werd De Boer vermoord omdat hij had gedreigd 'de vuile was van de illegaliteit buiten te hangen.'⁸³¹

Volgens Bart van der Boom was er veel vuile was in de Haagse illegaliteit door een wildgroei van allerlei groepen ('stuntploegen', 'stunTERS', 'mooi-weer-legertjes' en 'operettelegertjes') en een gebrek aan een duidelijk illegaal 'gezag'. In de geleerden van het verzet nestelden zich volgens hem naast avonturiers en excentriekelingen ook zwarthandelaren en criminelen die opbrengsten van (roof)overvallen, zogenaamd uitgevoerd in naam van de illegaliteit, achteroverdrukten. Bij deze roofovervallen vielen ook dodelijke slachtoffers die niet het gevolg waren van 'bedrijfsongelukken' of zelfverdediging. Een van deze groepen stond onder leiding van W.J.K. Kicken. Wim Kicken was in 1916 in Aken geboren als zoon van een Duitse moeder en een Nederlandse vader en groeide op in Limburg. In de lente van 1944 keerde hij terug in Den Haag na twee jaar gevangenisstraf in Duitsland te hebben uitgezeten voor diefstal. In de zomer was hij actief in een knokploeg maar werd daar uitgezet, omdat men dacht dat hij een deel van de opbrengst te eigen bate had gebruikt. Hij formeerde vervolgens zelf een groep mensen om zich heen en onder zijn leiding werden vanaf september vijftien overvallen gepleegd. Onder andere op een postkantoor en een juwelier. De opbrengsten waren vooral voor de eigen groep bestemd. Ook dreef deze groep zwarte handel. Bij een overval op een zwarthandelaar werden vier aanwezigen doodgeschoten. Al met al bracht zijn groep ten minste vijftien mensen om het leven. Kicken beschouwde zijn slachtoffers als 'geen goede vaderlanders'. De bonafide illegaliteit keerde zich van Kicken af, omdat zij hem niet als verzetsman wilde erkennen. Kicken werd op 10 oktober 1944 samen met zijn makker Mullenders na spertijd door een politieagent aangehouden. De agent in kwestie, Leonardus Zegstroom, die niet met de bezetter sympathiseerde werd bij die gelegenheid doodgeschoten.⁸³² Na de oorlog werd Kicken voor de Krijgsraad gedaagd, die de aanklachten niet ontvankelijk verklaarde en doorverwees naar de rechtbank. Zijn advocate eiste ontslag van rechtsvervolging, omdat haar cliënt naar 'na-oorlogse maatstaven' werd beoordeeld. Met Kicken stond volgens haar de hele illegaliteit terecht. Kicken kreeg van de rechter viereneenhalf jaar met aftrek opgelegd en TBR.⁸³³

In het laatste jaar van de bezetting bestonden in Den Haag, net als in Rotterdam, (knok)ploegen met verschillende integriteit die weliswaar niet rechtstreeks of 'officieel' bij de LKP waren aangesloten, maar erin een aantal gevallen wel mee in verbinding stonden en die gewapend verzet pleegden en de opbrengst van de criminele activiteiten ook te eigen bate gebruikten.⁸³⁴ Na Dolle Dinsdag is het KP-werk in Den Haag binnen BS-verband gereorganiseerd. Deze reorganisatie leidde niet tot verbetering. Door interne verdeeldheid en de vele arrestaties bleef het verzet in deze stad zwak georganiseerd.⁸³⁵ Het LO-district in Den Haag werd als zwaarste in Nederland getroffen, voornamelijk door toedoen van interne verdeeldheid en provocateurs.⁸³⁶ De LKP was in Den Haag niet officieel vertegenwoordigd terwijl de RVV pas in september 1944 een Haagse 'brigade' kreeg. De na eerdere arrestatiegolven in 1944 weer

opgekrabbelde OD was relatief zwak. Deze factoren tezamen maakten de bundeling van deze drie organisaties binnen het verband van de BS niet tot een daadkrachtig instrument dat bij de bevrijding een belangrijke rol kon vervullen.⁸³⁷ Volgens Hordijk was de SD volledig op de hoogte van wat er zich in Den Haag afspeelde en was de verzetsgeest te betitelen als 'volkomen rot'.⁸³⁸ Het LO-district Den Haag telde 96 slachtoffers, in Amsterdam en Rotterdam waren dat er 32.⁸³⁹ In Den Haag kwamen er desondanks via bemiddelingen en overeenkomsten tussen het verzet en de bezetter wél arrestanten vrij in ruil voor onder meer wapens en werd verder bloedvergieten via nog meer fusillades voorkomen.

In Amsterdam werd naar aanleiding van de Februaristaking die op 25 februari 1941 uitbrak de leiding van de Aussenstelle van de Sipo und SD op last van Rauter vervangen. De Aussenstelleleiter in Den Haag, Willi Paul Franz Lages, geboren op 5 oktober 1901 in Braunschweig, werd in Amsterdam aangesteld.⁸⁴⁰ Willy Lages had in de eerste jaren na zijn aantreden zijn handen vooral vol aan de grootschalige deportatie van de Amsterdamse joden. Dat schrikbewind ging grotendeels aan de niet-joden voorbij. Voor hen ontvouwde de nietsontziende terreur van het nationaalsocialistische regime zich pas op straat in het laatste oorlogsjaar. Verzet, *Gegnerbekämpfung*, was iets waar Lages vooral in 1944 mee zou worden geconfronteerd. Door twee totaal mislukte overvallen in de eerste helft van 1944 om gedetineerde illegale werkers uit het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te bevrijden was het verzet zwaar getroffen en marginaal geworden.⁸⁴¹

In juli 1944 werd in overleg met de top van de landelijke LKP en de LO-leiding in Amsterdam door Philip Vermeer, Fritz Conijn en Pierre de Bie de Knokploeg Amsterdam gesticht. Deze knokploeg bestond uit de gedeeltelijk opgerolde knokploegen uit Alkmaar en Hoorn en enkele Amsterdamse LO'ers en onderduikers. De Amsterdamse KP, die in vergelijking met Rotterdam moeizaam en laat tot stand kwam, had een gemengde samenstelling van zowel protestanten, rooms-katholieken als niet-kerkelijken.⁸⁴²

Begin september 1944 pretendeerden drie groepjes in de hoofdstad gewapend te kunnen optreden. Dat waren de OD van luitenant-kolonel W.A. Boswijk, een groepje communisten dat zich bij de Raad van Verzet had aangesloten onder leiding van de oud-Spanjestrider Max Meijer (1908-1976) en het groepje KP'ers die in de zomer naar Amsterdam was gedirigeerd en onder leiding stond van de tuindersknecht Vermeer uit het Westland. Op de dag na Dolle Dinsdag ontmoetten de commandanten van de KP, RVV en OD elkaar voor het eerst en werd besloten op te gaan in de BS. Hun verwachting was dat de geallieerden spoedig Amsterdam zouden naderen en zij een ondersteunende rol zouden krijgen. Onder leiding van Vermeer waren ongeveer 140 verzetsstrijders actief met het plegen van sabotage. De RVV beschikte in de zomer van 1944 vermoedelijk over 20 bewapende en nog eens 40 á 50 ongewapende leden. De werkzaamheden betroffen het onschadelijk maken van Duitse voertuigen, het opblazen van bunkers en het liquideren van collaborateurs.⁸⁴³

Ook in Amsterdam raakte de samenleving na Dolle Dinsdag ontwricht en vluchtte een deel van het Duitse personeel in paniek naar de Heimat. Door Seyss-Inquart werd de noodtoestand afgekondigd en aan Duitse zijde kreeg de Wehrmacht de leiding. Van het bezettingapparaat bleef de kern overeind, te weten de Wehrmacht, Ordnungspolizei en Sicherheitspolizei. De politie werd in Amsterdam onder Duits bevel gesteld met als gevolg dat de korpsleiding de instructies van de Duitse verbindingsofficier moest opvolgen.⁸⁴⁴ Naar aanleiding van de zorgwekkende situatie in de stad was er tussen bezetter en illegaliteit over en weer het besef gerezen tot een *modus vivendi* te moeten komen. Er ontstond een stilzwijgend bestand tussen de Sicherheitsdienst en het gewapend verzet.⁸⁴⁵ Lages zag af van standrechtelijke executies van illegale werkers als het verzet geweld tegen Duitsers achterwege liet.⁸⁴⁶ Omdat het gewapend verzet was opgegaan in het hiërarchische verband van de BS, kon dit worden toegezegd: voor acties was immers voortaan toestemming nodig van de BS-leiding, die daar niet snel mee instemde. Om deze reden hielden KP-leider Vermeer en RVV-leider Meijer voor de uitvoering van eventuele in hun ogen noodzakelijke acties en sabotage manschappen buiten dit nieuwe BS-verband, bang dat ze waren dat de BS-leiding geen toestemming zou geven.⁸⁴⁷

De Amsterdamse KP heeft inderdaad enkele keren verzuimd de BS-leiding te betrekken bij geplande acties. Ik noem hier twee gebeurtenissen die de Amsterdamse bevolking veel schrik aanjoegen. De eerste in oktober 1944 toen de KP ontdekt had dat de SD'er Herbert Oehlschlägel over enkele infiltranten in het verzet beschikte en ook dat hij de clandestiene Centrale Inlichtingendienst, waar de LKP mee samenwerkte, wilde oprollen. Vermeer wilde dit voorkomen door handelend op te treden en omdat hij verwachtte dat de BS-leiding dit niet zou goedkeuren, liet hij die buiten de voorgenomen actie. Hij was van plan Oehlschlägel te ontvoeren, te verhoren en vrij te laten in de hoop dat Lages dan geen represailles zou nemen. Lages was echter over het voornemen geïnformeerd en waarschuwde Oehlschlägel. Op 23 oktober probeerde de KP op de Apollolaan hem te ontvoeren, maar dat mislukte omdat de fles met chloroform, waarmee ze hem buiten bewustzijn wilden brengen, kapot viel. Na een worsteling met enkele knokploegleden werd Oehlschlägel met pistoolschoten om het leven gebracht. Lages reageerde onmiddellijk. Na overleg met Rauter werden als represaille negenentwintig Nederlanders, die bijna allen vastzaten vanwege hun verzetsactiviteiten, op de Apollolaan gefusilleerd en twee villa's in de as gelegd.⁸⁴⁸ De BS-leiding was pijnlijk verrast door het eigenmachtig optreden van de KP en kon niet veel meer doen dan hun leden opnieuw te wijzen op het verbod om zelfstandig op te treden.⁸⁴⁹ Op 4 en 5 januari 1945 werden zeven (Duitsgezinde) medewerkers van het Gewestelijk Arbeidsbureau Amsterdam uitgeschakeld. Zij werden thuis opgezocht, naar de deur gelokt met het verzoek een brief persoonlijk in ontvangst te nemen en vervolgens doodgeschoten. De liquidaties werden voltrokken door leden van de KP, de RVV en de OD. Rauter was ervan overtuigd dat de namen van de geliquideerde medewerkers door collega's aan het verzet waren verstrekt en droeg om die reden aan Lages op om elf willekeurige medewerkers van het Arbeidsbureau op te pakken

om gefusilleerd te worden. Dat geschiedde op 18 januari 1945.⁸⁵⁰ In het voorjaar van 1945 werden sabotage en beveiliging voor de LKP hoofdzaak. Daarnaast werd veel rekerchewerk verricht naar collaborateurs en leden van de Ordnungspolizei en werden enkele liquidaties uitgevoerd, ook in eigen kring.⁸⁵¹

In een intern rapport merkte de commandant van het gewapende verzet (Strijdend Gedeelte BS) op dat zwarte handel en roofovervallen, waaraan ook gedeserteerde Duitsers deelnamen, een grote bedreiging waren voor de Amsterdamse samenleving. De politie kon deze misstanden niet bestrijden en was machteloos. De BS-leiding besloot daarop enige zwarthandelaren en plundersaars te liquideren. In toenemende mate ging de BS optreden als handhaver van de openbare orde. In Amsterdam raakten de machthebbers, de bezetter en het verzet, door de noodtoestand (een nijpend voedselgebrek) uit hun evenwicht. De neiging onder Duitsers om te deserteren nam toe. De SD had een grote taak in het opsporen van deserteurs. De BS zelf had ook een zware taak om de orde in de eigen gelederen, bedreigd door de hongersnood, te handhaven. De leiding betrapte een enkele verzetsgroep op het kraken van voedsel-opslagplaatsen (plundering). De commandant van het Amsterdamse verzet sprak in een rapport in januari 1945 over een 'algemene verwildering' onder zijn mensen, veroorzaakt door de hachelijke voedingstoestand met uitputting tot gevolg.⁸⁵² Ook in Amsterdam waren de (zelfbenoemde) ordehandhavers ten prooi gevallen aan de morele malaise.

Begin april 1945 trad in Amsterdam de Wehrmacht informeel met de BS-leiding, die bang was dat de Duitsers in het zicht van de nederlaag tot vernielingen zou overgaan, in contact om een vreedzame machtsoverdracht tot stand te brengen. Lages stopte met het vergelden van verzetsacties, toen hij hiervan op de hoogte was gebracht, terwijl de Ordnungspolizei bleef patrouilleren in de stad en wapengeweld richting bevolking niet schuwde.⁸⁵³ Bij de onderhandelingen met de BS was ook de militaire Ortscommandant van de stad, dr. Hans Schroeder, betrokken die vanaf het voorjaar al contact met de BS had over een wapenstilstand en zich vanuit zijn functie meerdere keren had ingezet voor gevangengenomen verzetsmensen.⁸⁵⁴ Het overleg werd in de loop van april op nationaal niveau voortgezet door het College van Vertrouwensmannen. De sabotageacties van de BS verminderden toen er in grote delen in het westen van het land sprake was van een wapenstilstand.⁸⁵⁵

Terwijl in Den Haag en Amsterdam de bezetter en het verzet, in het besef erger te moeten voorkomen, zochten naar een *modus vivendi* en die ook deels wisten te realiseren, woedde in Rotterdam in de maanden, weken en dagen voor de bevrijding een soms roekeloze guerrilla onder aanvoering van de LKP. Aussenstelleiter Wölk stond met de rug tegen de muur door de talloze liquidaties die bijna dagelijks plaatsvonden.⁸⁵⁶ De bezetter intensiverde de jacht op verzetstrijders omdat Wölk bijna geen ander alternatief kreeg geboden dan met bruto geweld terug te slaan. Wölk initieerde in Rotterdam verscheidene zware represailleacties. In het voorjaar van 1945 werden aan de Coolsingel op 20 februari tien mannen gefusilleerd, op 12 maart aan het Hofplein en de Pleinweg totaal veertig mannen en op 3 april aan de Lage

Oostzeedijk nog eens twintig mannen. Aanleiding voor de fusillades waren de liquidaties op leden van de Duitse bezettingsmacht. Bovendien ging het om verscheidene vrouwen die voor de Sipo en SD werkten als typiste en/of tolk. Opgepakt door het verzet werden zij na een kort verhoor soms op dezelfde dag al geliquideerd. Veel van deze jonge vrouwen hadden een (goede) relatie met leden van de bezettingsmacht. Dergelijke aanslagen noopten Wölk in ieder geval tot actie.

Contacten tussen het (gewapende) verzet en de bezetter waren er in Rotterdam nauwelijks, terwijl het belang daarvan groot was. Ook voor de Rotterdamse illegaliteit was het zaak om na de arrestatie van een illegale werker zo snel mogelijk te onderzoeken hoe deze weer op vrije voeten kon komen. Zeker in het laatste jaar van de oorlog was dat van groot belang toen gearresteerde illegale werkers steeds vaker kort na hun arrestatie, soms binnen enkele dagen, werden terechtgesteld. Om een standrechtelijke executie te voorkomen waren er verschillende mogelijkheden: een bevrijdingsactie, ruiltransacties zoals in Den Haag (het inleveren van wapens in ruil voor de vrijlating van arrestanten) of omkoping. Van de bevrijdingsacties is in de Rotterdamse verzetshistoriografie in geuren en kleuren in verscheidene publicaties verslag gedaan. Voor ruiltransacties en omkoppingen was het leggen van contact een vereiste, maar dat was door de regelrechte guerrillastrijd niet of nauwelijks mogelijk.

Van een enkele Rotterdamse verzetsman is bekend dat deze na arrestatie wél aan een doodvonnis ontkwam en niet gefusilleerd werd. Dat was het geval met Gerrit Cornelis van Bijsterveld (1905-1987), als illegaal Cor West genoemd. Samen met zijn vrouw gaf Van Bijsterveld onder meer hulp aan onderduikers, ook werd hij ingeschakeld als BBO-reception officer. In de Verschoorstraat in Rotterdam-Zuid werd hij op 27 maart 1945 tijdens het zenden naar Engeland door verraad samen met zijn marconist en nog een illegaal werker gearresteerd. In Den Haag werd hij verhoord door Otto Haubrock, die de nederlaag voelde naderen, en Hermann Joseph Giskes. Zijn vrouw probeerde hem via connecties vrij te krijgen. Via Wilhelm Dalkmann, directeur van het Beurscafé-restaurant aan de Coolsingel, lukte dat uiteindelijk. Via zijn horecabedrijf kende Dalkmann namelijk veel hoge Duitsers en via deze relaties wist hij te bewerkstelligen dat Van Bijsterveld 'sichergestellt' werd en niet gefusilleerd.⁸⁵⁷ Daarvoor was in april wel losgeld nodig. Het ging om een bedrag van f 50.000,-, bestemd voor enkele SD'ers, onder wie Hoffmann. Volgens de oud-KP'er Van der Sluis bracht de illegaliteit f 14.000,- bijeen en kwam daar via een NSB'er, die eveneens de bevrijding voelde naderen, nog eens f 36.000,- bij. Dalkmann liet mevrouw Van Bijsterveld weten dat er verraad in het spel zou zijn geweest bij de arrestatie op het zendadres.⁸⁵⁸ Om duidelijkheid te krijgen over het verraad adviseerde hij haar om naar mr. H. de Boer in Den Haag te gaan, van wie zij onder meer te horen zou krijgen aan wie het losgeld betaald moest worden. Op 7 mei 1945 kwam Van Bijsterveld vrij uit gevangenschap. Om opheldering te krijgen in de verraadkwestie ging men naar het huis van de advocaat De Boer die in de oorlog had bemiddeld om arrestanten vrij te krijgen. Maar deze was inmiddels als gevolg van een aanslag overleden. Over de verraadkwestie kwam men zodoende niets meer aan de weet.

Generaal H.J. Kruls van het Militair Gezag wilde Van Bijsterveld voordragen voor de Militaire Willemsorde, maar daaraan wilde deze niet meewerken.⁸⁵⁹ Ook voor andere onderscheidingen paste hij.⁸⁶⁰

In maart 1945 dreigde de situatie naar aanleiding van de liquidaties en fusillades in Rotterdam volledig te escaleren. Op 21 maart 1945 was er groot alarm bij het Einsatzkommando van Wölk toen uit door hen in beslag genomen documenten van het verzet duidelijk werd dat de LKP-Rotterdam als represaille voor de fusillades aan het Hofplein en de Pleinweg voornemens was '80 sogenannte 'Moffenhuren', NSB-er und Wehrmachtslieferanten zu erschiessen'. Het bericht van de op handen zijnde actie van de verzetsorganisatie werd via de *Funkdienst der Sicherheitspolizei und des SD* aan alle Einsatzkommando's doorgespeeld.⁸⁶¹ De verzetsactie zou uiteindelijk niet plaatsvinden, maar het voornemen illustreert hoe de boel op scherp stond. Informele contacten waren er niet of nauwelijks tussen de verzetsorganisaties en de lokale bezettingsmacht in Rotterdam. Om de verwachte opstand van de verzetsorganisaties (de BS) de kop in te drukken werd op 1 april 1945 een grote razzia gehouden met de codenaam (*Aktion*) 'Morgenwind'. Door de Orpo werden verscheidene uitvalswegen in de stad afgezet en een intensieve controle uitgevoerd waarbij 6.832 personen werden aangehouden. Van deze groep werden 128 personen, vooral vanwege vervalste papieren, in hechtenis genomen. De meesten van hen werden na een dag vrijgelaten. De operatie *Morgenwind* die op 1 april 's avonds om acht uur werd afgesloten was volgens het Einsatzkommando geen doorslaggevend succes, omdat het verzet was gewaarschuwd en ondergedoken in verband met de liquidatie van Tetenburg een dag eerder.⁸⁶² Er vonden in april meer opsporingsacties van de Orpo plaats. Op 7 april vond op instigatie van een V-Mann een inval plaats in een café in Rotterdam-Noord en werden enkele illegale werkers opgepakt. Op 12 april is er een opsporingsactie op 31 bij name bekende illegale werkers, waarbij er 21 werden opgepakt, onder wie drie vrouwen. Illegale kranten, munitie en dergelijke en adressenmateriaal werden in beslag genomen.⁸⁶³

Door het (gewapende) verzet, in het bijzonder door de LKP-Rotterdam, werden binnen of buiten BS-verband geen pogingen ondernomen om tot een vergelijk te komen met de bezetter. Zodoende kwam er geen einde aan het geweld (liquidaties) bijvoorbeeld door af te zien van represailleacties. Tot aan de bevrijding en zelfs daarna vonden er liquidaties plaats. Dit in tegenstelling tot Den Haag en Amsterdam waar in het ressort van de Aussenstelleleiter Munt en Lages beduidend minder liquidaties plaatsvonden. In Den Haag had de illegaliteit om tot een vergelijk te komen contacten met zwarthandelaren die in verbinding stonden met de bezetter en als intermediair fungeerden. In Rotterdam werd samenwerking met dit soort figuren doorgaans vermeden en kwamen ze niet zelden op de liquidatielijst terecht.

11.9 Afrekeningen na de bevrijding

Het punt van de ordehandhaving was voor de regering in Londen een groot probleem. Het Bureau Militair Gezag, in 1943 opgericht, stond onder leiding van H.J. Kruls en zou met de bevrijding het door de Duitsers ingestelde gezag overnemen. Het zou functioneren totdat het Nederlandse openbare gezag was hersteld c.q. een nieuwe regering was aangetreden. In het bevrijde Zuiden had het Militair Gezag veel moeite zijn gezag te vestigen en liet daarom – in strijd met de wet – de arrestaties voor een groot deel over aan het verzet. Het verzet deed dat op zijn manier: het maakte veelal geen proces-verbaal op en zorgde nauwelijks voor een fatsoenlijke detentie. Minister J.A.W. Burger en procureur-generaal E.L.M.H. baron Speyart van Woerden hadden hier bezwaren tegen, maar kregen geen voet aan de grond bij de koningin en minister-president P.S. Gerbrandy. Het Militair Gezag zette zich vervolgens in voor het ontslag van Burger en Speyart van Woerden. En dat lukte. Het Militair Gezag vaardigde vervolgens een Algemene Lastgeving uit waarin uitsluitend de BS de taak om te arresteren werd toebedeeld en processen-verbaal niet langer noodzakelijk waren. De nieuwe lastgeving werd in bezet gebied half maart 1945 bekend gemaakt. Het Strijdend-Gedeelte van de BS werd belast met de arrestaties waarmee de Ordedienst, als Niet-Strijdende gedeelte van de BS, naar het tweede plan werd geschoven. De BS, die nu als taak kreeg om volgens de nieuwe Algemene Lastgeving de arrestatie van collaborateurs te regelen, vorderde de oprichting van een Politieke Opsporingsdienst (de POD). In afwachting van een daadkrachtig Militair Gezag deelde de BS daardoor, gefrustreerd door de marginale rol die zij speelde bij de bevrijding door de geallieerden, de lakens uit. Het politieapparaat moest in hun ogen als eerste gezuiverd worden van collaborateurs. De BS beperkten zich in hun takenpakket overigens niet tot ordehandhaving en het oppakken van collaborateurs. Door het ontbreken van een hersteld regulier leger, een politieapparaat en verder openbaar gezag eigenden zij zich als BS'er (militair) deze terreinen toe, met excessen tot gevolg. Het zich conformeren aan een militair regime – de overgang van Binnenlandse Strijdkrachten naar Nederlandse Strijdkrachten – was voor veel voormalige leden van het gewapende verzet problematisch. De vrijheid die men had als voormalig illegaal werker moest men achter zich laten in ruil voor een bevelstructuur. Evengoed gold dit voor de BS'ers die terugkeerden in hun burgerfunctie.⁸⁶⁴ Op papier leek alles door de regering goed geregeld, maar hoeveel mensen, van collaboratie of anderszins verdacht, door het voormalige verzet in hun functie van BS'ers na de bevrijding zijn gedood, is niet bekend. Het zijn er heel wat geweest, ook in Rotterdam.⁸⁶⁵

Christina Adriana van der Have werd op 5 april 1920 te Rotterdam als dochter van de aannemer Adrianus Johannes van der Have en Maria Clement geboren.⁸⁶⁶ Het gezin telde drie kinderen, een dochter en twee zonen. Stien volgde na de MULO een opleiding voor secretaresse en was in het begin van de oorlog als zodanig werkzaam voor een kantoormeubelenfabriek in Hillegersberg. Via haar broer Johan raakte zij in januari 1945 nauwer bij het verzet betrokken, zij werd in die kringen Kitty ge-

noemd. Kitty was toen goed bevriend geraakt met de 24-jarige Kees de Roeper, die illegaal actief was voor de Raad van Verzet. Hij woonde aan de Beukelsdijk 57 en op nummer 57a woonde zijn huurbaas, de NSB'er Abraham Fetter. Op de ochtend van 15 januari 1945 heeft De Roeper met Fetter hevige ruzie omdat hem de huur wordt opgezegd. In woede stapt Fetter met de geïrriteerde huurder in zijn kielzog naar de Duitsers. Fetter was op de hoogte van het illegale werk van zijn huurder. De Roeper werd daarop gearresteerd. Kitty vraagt aan haar broer Johan om hem te helpen. Op de Beukelsdijk aangekomen wordt hij bij aankomst gearresteerd op het moment dat de Duitsers huiszoeking komen doen. Kitty probeert in de dagen die volgen de beide mannen uit Duitse handen te krijgen en legt daarvoor zelfs contacten met de NSB'er Aubert Pierre Tresfon, een koopman. Deze belooft haar te zullen helpen. Dat

Kitty van der Have, illegaal werkster, werd op verdenking van verraad door oud-leden van de LKP-Rotterdam op 5 juni 1945 vermoord

lukt niet helemaal. De mannen worden in het kader van de arbeidsinzet op transport gezet. Vanuit Amersfoort weten De Roeper en Van der Have te vluchten.⁸⁶⁷ De Roeper had inmiddels in februari aan de LKP-Rotterdam het verzoek gedaan om Fetter en zijn vrouw te liquideren. Dit vanwege de kwalijke rol die Fetter had gespeeld bij zijn aanhouding. Op 8 maart 1945 wordt

het echtpaar Fetter op de liquidatielijst bijgeschreven en op 4 april wordt hun lot bezegeld. Om 7.10 uur op deze dag werden zij door vijf met pistolen bewapende knokploegleden in hun woning geliquideerd.⁸⁶⁸ De 'illegale' werkzaamheden van De Roeper (waaronder afpersing) riepen echter zoals we zagen vragen op bij de Inlichtingendienst en waren aanleiding om hem te verhoren. Na het verhoor werd hij gesommeerd voor 10 maart Rotterdam te verlaten.⁸⁶⁹ Dat deed hij echter niet. Op 14 maart kwam Van der Sluis hem in gezelschap van Kitty op de Schieweg tegen. De Roeper schrok en vroeg Kitty om door te lopen. Van der Sluis vroeg hem waarom hij nog in de stad was en niet had gehoorzaamd. Hij kon namelijk weten dat de consequentie de kogel was. Meer dan een sommatie zat er niet in, Van der Sluis had op dat moment niet zijn pistool op zak. De Roeper vertrok daarop uit de stad.⁸⁷⁰

In maart 1945 ontving de Inlichtingendienst het bericht dat op een Dienststelle van de *Abwehr* aan de Oudorpweg 33 in Kralingen een lijst zou circuleren met de namen van vooraanstaande figuren van de BS in Rotterdam. Met deze lijst zou een

deel van het gewapende verzet opgerold kunnen worden, en dat moest voorkomen worden. Om de lijst in handen te krijgen, voerden tien leden van de LKP-Rotterdam in de avond van 5 april 1945, op het moment dat er een feest werd georganiseerd, een overval uit. Knokploegleider Rien van der Stoep, die tevens districtscommandant Strijdend Gedeelte BS was, nam tegen de veiligheidsrichtlijnen in deel aan deze gevaarlijke actie. Hij kwam net terug uit Engeland waar hij was bijgeschoold. In illegale kringen was bij zijn afwezigheid echter aan zijn gezag gemorrelt. Om zich te bewijzen deed hij aan de verrassingsaanval mee.⁸⁷¹ Een goed gevoel had Van der Stoep daar niet over, want tegenover zijn vrienden onder wie LO'er Bram Sijpesteijn vertelde hij 'dat hij er eerstdaags tusschen uit zou worden geschoten.'⁸⁷²

Een onbekende voor Van der Stoep is Kitty van der Have, die inmiddels in illegale kringen diverse contacten had, ook met enkele knokploegleden, onder wie de economiestudent B---. Kitty zou op haar 'verjaardagsfeest' de sterke drank rijkelijk laten vloeien. Wat de knokploegleden niet wisten, was dat zij goed bevriend was geraakt met een lid van de Kriegsmarine, Hans Grill, die zij ontraadde naar het feest op de Oudorpweg te komen. Grill vertelde het bericht van Kitty door aan *Oberleutnant* Ulrich Schwartz, die besloot tot het nemen van veiligheidsmaatregelen. Er werd twintig man bewaking aangerukt om de overval te laten mislukken. Om ongeveer tien uur 's avonds zag Kitty dat er een mitrailleur op het balkon werd geïnstalleerd. Ze realiseerde zich dat er iets mis was gegaan. Zoals met de knokploegleden afgesproken legde ze in het kelderraam een briefje met 'alarm' erop. Bij het naderen van het huis werden de mannen van verscheidene kanten onder vuur genomen en gedwongen te vluchten.⁸⁷³ Van der Stoep bleef met een zware wond aan het achterhoofd achter. De KP'er Kees Goudswaard wist ook weg te komen, maar loopt wel een schotwond op. Al snel bleek dat voor de overval geen overleg had plaatsgevonden met de Gewestelijk Commandant Strijdend Gedeelte van de BS Zuid-Holland-Zuid, Fake Albert van der Hoeven.⁸⁷⁴ Hij vroeg zich af wat de LKP-Rotterdam in een gebouw dat nog maar net betrokken was te zoeken had. Ook de KP vroeg zich dat later af. Bestonden de lijsten met namen en adressen van het verzet wel? Wat was er gebeurd als de overval was geslaagd? De reputatie van de LKP kreeg wederom een flinke deuk. Op 3 april waren als vergelding voor de aanslag op Tetenburg twintig arrestanten gefusilleerd.⁸⁷⁵

De LKP-Rotterdam vermoedde al snel dat er, gezien het verloop van de actie, sprake moest zijn van verraad. Na enkele weken ging de verdenking uit naar Kitty. Het lukte de knokploegleden niet makkelijk om haar te vinden. De zaak van Kitty kwam aan Duitse zijde in handen van Schwartz van de Abwehr, die verliefd was op haar. Hij zorgde er voor dat de zaak niet in behandeling werd genomen door de SD. Het stel vertrok enkele dagen na de overval naar Den Helder en vervolgens naar Amsterdam, waar ze tot 1 juni verbleven. Inmiddels zaten de oud-KP'ers haar op de hielen. Rond de bevrijding wisten ze nog niet waar Kitty was, maar om de 'verantwoordelijke' voor de ongelukkig verlopen overval haar verdiende straf niet te laten ontlopen, moest en zou men haar in handen krijgen. Eind mei werd ze in Amsterdam aangehouden in

het bijzijn van Schwartz. Terug in Rotterdam werd in verhoren door Willem Mooij van de Politieke Opsporingsdienst en Kees van Roon (Kees West), haar voormalige BS-commandant, duidelijk dat ze een stommiteit had begaan, maar geen verraad. Anders zou tijdens of na de mislukte overval de verzetsgroep opgerold zijn. Kitty was opgelucht. Ondertussen was B--- een paar keer op bezoek geweest bij de ouders van Kitty, bezorgd over haar lot, zo dachten zij. Kitty vertelde haar moeder dat ze dacht dat B--- verliefd op haar was, nadat hij haar op 5 juni had opgezocht.⁸⁷⁶

Op 5 juni werd Kitty op straat aangesproken door twee BS'ers in burger. Via het hoofdkwartier werd ze naar het huis van de ouders van C--- aan de Oostmaaslaan gebracht, dat vlakbij het Boerengat lag en om die reden een praktische locatie was. In tegenstelling tot de eerdere verhoren stond voor B--- na het verhoor haar verraad wél vast. Het briefje met 'alarm' hadden ze op de avond van de overval niet bij het kelderraam gevonden, kreeg zij te horen.⁸⁷⁷ De dood van hun KP-leider Van der Stoep moet worden gewroken. Dezelfde avond namen zeven voormalige illegale werkers het recht in eigen hand en werd Kitty vermoord. Terwijl ze in bedwang werd gehouden duwde een van de aanwezige mannen een doek met ether voor haar mond. Daarna droegen ze haar naar de badkamer en werd ze bedwelmd in een met water gevulde badkuip verdrinken. Om identificatie te bemoeilijken werd haar hoofd kaal geschoren en het lichaam naakt in aan elkaar vastgemaakte jutezakken gedaan. De zak werd verzwaard met stenen en een stuk bindijzer. In een roeiboortje werd het ontzield lichaam naar het midden van het Boerengat gebracht en overboord gezet.⁸⁷⁸ De mannen spraken af nooit over de liquidatie te praten.

In de ochtend van 11 juni 1945 zag de meubelmaker Leendert de Graaf de jutezakken drijven in het Boerengat. Hij meldde de vondst op het politiebureau Hoflaan, waarna de rivierpolitie inderdaad een lijk binnenboord haalde. Het lichaam werd ingeschreven door de negentienjarige Johannes van der Have, die in opdracht van de BS voor de bewaking van het Bergwegziekenhuis moest zorgen. Johannes, de broer van Kitty, wist toen niet dat de registratie zijn zuster betrof. Aan de hand van haar gebitsstatus werd echter al snel duidelijk dat het om haar ging. De eindconclusie van prosector Manuel Straub, hoofd van het pathologisch anatomisch laboratorium, in zijn sectierapport was dat de dood ingetreden was door verdrinking na etherbedwelming.⁸⁷⁹ Door de Burgerlijke Stand in Rotterdam werd een overlijdensakte opge maakt met 12 juni 1945 als overlijdensdatum.⁸⁸⁰

Zes dragers van het detachement van de BS waarvoor Kitty had gewerkt, brachten haar naar haar laatste rustplaats op de begraafplaats Crooswijk. Van de juiste toedracht van de moord was de verzetsgroep waarvoor zij actief was niet op de hoogte. Kitty zou door de Duitse contraspionage vermoord zijn, zo werd in deze kringen gedacht. *De Rotterdammer* schreef een dag later onder meer: 'met haar is een van de moedigste strijdsters van het illegale front heengegaan' en verder 'de ingekankerde, onmenselijke nazi-methodes hebben hier weer eens parten gespeeld'. Mooij van de POD, die Kitty na de eerste verhoren in Rotterdam vrijliet, werd door B--- en zijn mannen geïntimideerd en zelfs beschuldigd van de moord op Kitty en bedreigd met

arrestatie als hij niet zou toegeven dat Kitty aan hem bekend had dat ze verraad had gepleegd. Na een van de verhoren werd Mooij meegenomen in een auto. Eenmaal buiten Rotterdam vroeg B--- hem wat de Duitsers op zo'n moment met arrestanten deden, waarop hij zélf vertelde dat deze werden vrijgelaten en zogenaamd als vluchteling werden neergeschoten. De intimidatie bestond ook uit het geven van enkele klappen in het gezicht. Mooij werd uiteindelijk zo'n drie weken gevangen gezet op het Haagsche Veer en op 9 juli in vrijheid gesteld.⁸⁸¹ Ook Schwartz werd, als hij niet 'toegeeft' dat hij niet via Grill van de overval heeft gehoord maar via Kitty zelf, door B--- cum suis beschuldigd van de moord op Kitty. Ondertussen deden brigadier-rechercheur Leendert de Klerk (1895-1956) van de Centrale Recherche (Moordzaken) onder leiding van inspecteur Antoon Starrenburg onderzoek naar de moord. Al snel werd de recherche duidelijk dat de moordenaars zich in kringen van het voormalig verzet ophiielden. Starrenburg wist goed de weg te vinden in die kringen, want in de oorlog had hij als zogenaamde 'goede politieagent' op verzoek van de Inlichtingendienst van de LKP tientallen liquidaties 'opgelost'. In de zaak Van der Have werd hij een paar dagen nadat het lijk uit het Boerengat was opgehaald in vertrouwen genomen door de voormalige KP-leider Hans de Jonge, die het wenselijk achtte de zaak te staken en niet verder te onderzoeken omdat een oud-KP'er en vriend van hem de dader was.⁸⁸² Terwijl men wist wie de verdachten waren, werd de zaak na overleg tussen de politie en de Rotterdamse officier van justitie, mr. J.C. Donker geseponneerd. In de opvatting van Starrenburg was de liquidatie te beschouwen als een nasleep van de oorlog.⁸⁸³

Het dossier Kitty van der Have blijft tot 1950 gesloten. Kitty's vader wist overigens al kort na het vinden van het lijk van zijn dochter wie de moordenaars waren, in ieder geval dat deze zich bevonden in kringen van het voormalig verzet. Door de Rotterdamse recherche voelt hij zich echter niet serieus genomen en afgewimpeld. In 1950 komt dan toch de onaangename waarheid alsnog aan het licht en wordt de zaak heropend. De in de oorlog beruchte zwarthandelaar Peter Henssen werd vanwege een smokkelaffaire gearresteerd. In de oorlog was hij zijdelings bij enige liquidaties betrokken. Hij wilde zijn geweten zuiveren door een verklaring af te leggen, onder andere over wat hij wist over de moord op Van der Have. Hij was daar zelf niet bij betrokken geweest, maar wist er wel over te vertellen. Het onderzoek door de Rijkspolitie werd overgenomen door de Koninklijke Marechaussee omdat de BS na de bevrijding onder het militair regime viel. Zeven leden van het voormalige verzet werden aangehouden. Onder hen C--- die, geconfronteerd met de verklaringen van Henssen, uit de doeken deed wat ieders aandeel bij de moord was geweest. Ook werden in 1950 Ulrich Schwartz en Hans Grill verhoord. Grill verklaarde dat Kitty niet de bedoeling had de overval te verraden maar hem in vertrouwen had genomen om zijn leven te redden.

De officier van justitie mr. T. Semeijns de Vries van Doesburgh sprak van een bijzonder stuitende liquidatie en vond dat het niet anders kon dan dat er 'bijbedoelingen zijn geweest'. B--- en de mededaders gaven de moord op Van der Have onmid-

dellijk toe, maar er zou geen sprake zijn geweest van bijbedoelingen. Ze werd zelfs door de voormalige KP'er beschuldigd van seks met zo'n beetje iedereen.⁸⁸⁴ Tijdens de verhoren gaf B--- aan dat er voor hem drie overwegingen waren geweest om tot zijn daad te komen: 1) dat tijdens de bezetting 'ieder verraad' met de dood werd bestraft; 2) hij zich 'verplicht' voelde de dood van Rob van der Stoep te wreken en 3) dat hij de gang van zaken rond Van der Have toen als een 'privéaangelegenheid' van de illegaliteit beschouwde. Tevens zei hij zich niet voldoende gerealiseerd te hebben dat de oorlog voorbij was en liquidaties niet meer waren toegestaan. Op de vraag of het verraad van Van der Have opzettelijk was, antwoordde B--- dat 'niet is bewezen dat Kitty ons opzettelijk verraadde, doch anderzijds ook niet vaststaat, dat zij in geen geval opzettelijk handelde.'⁸⁸⁵

Er stonden uiteindelijk alsnog vier van de zeven oud-KP'ers, tevens voormalige leden van de BS, terecht. Omdat zij ten tijde van de moord als BS'er of POD'er, zoals B---, werkzaam waren en in dienst waren van het Militair Gezag, diende de zaak voor de Krijgsraad en werden de mannen tot voorwaardelijke gevangenisstraffen veroordeeld. De moordenaars hoefden niet de cel in. Als getuige à décharge traden de hoofdcommissaris van politie H.M.C.A. Staal en wethouder van Financiën en Havenbedrijf en verzetsdeelnemer Jan van Tilburg op. De uitspraak tegen B--- luidde een voorwaardelijke straf van één jaar terwijl de andere drie mannen tot drie en vier maanden voorwaardelijk werden veroordeeld. Auditeur-militair mr. F. van der Dussen had zwaardere straffen geëist en ging nog dezelfde dag in hoger beroep. Dat ging echter niet door omdat de minister van Justitie, mr. A.A.M. Struycken, niet wilde dat 'goede vaderlanders onbillijk worden bestraft'. Van der Dussen trekt het hoger beroep in 1951 in en op de brief van de Advocaat Fiscaal zet hij een vraagteken bij 'noodtoestand', bij verraad 'Kitty is geen verraadster', bij grondig onderzoek 'slecht' en bij de strafbepaling: 'Als B--- fout was dan zeker vijftien jaar geëist.'⁸⁸⁶

De geruchtmakende moord op de 25-jarige Kitty van der Have werd in 1976 weer opgerakeld toen de affaire Menten zich afspeelde. De Rotterdammer Pieter Nicolaas Menten (1899-1987), een zakenman die voor de oorlog goede zaken had gedaan in Polen en zich tijdens de bezettingsjaren in Polen misdragen had als lid van de SS. Daar had hij op dubieuze wijze fortuin gemaakt. Pieter Menten was er in 1949 met een lichte straf vanaf gekomen. Het oorlogsverleden van kunstverzamelaar Menten kwam in 1976 echter weer onder de aandacht toen hij een aantal kunstwerken uit joods bezit wilde laten veilen die hij door roof in de oorlog zou hebben verkregen. Na grondig onderzoek door de journalist Hans Knoop en verscheidene televisie-uitzendingen, onder meer van TROS-Aktua, kwamen nieuwe verhalen over zijn oorlogsverleden boven water. De zaak kreeg landelijke bekendheid.⁸⁸⁷

De Nederlandse regering stelde een onderzoekscommissie in om een wetenschappelijk rapport op te stellen. Menten werd door een Nederlandse rechtbank in 1980 voor oorlogsmisdaden tot tien jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest en honderdduizend gulden boete veroordeeld. Hij zat uiteindelijk tweederde van de straf uit.⁸⁸⁸ Een van de leden die deel zou uitmaken van de onderzoekscommissie-Menten

was de journalist en (pers)historicus dr. H.J. Scheffer. Hij werd tot lid benoemd, hoewel hij tevoren bij de minister van Justitie mr. A.A.M. van Agt nadrukkelijk had gevraagd of het kabinet wist van zijn oorlogsverleden als Rotterdamse verzetsman. De betekenis van de vraag van Scheffer was niet goed tot Dries van Agt doorgedrongen. Uit angst dat deze affaire weer opgerakeld zou worden en een rapport over Menten daardoor gedevalueerd, trok Scheffer zich uiteindelijk terug uit de onderzoekscommissie.⁸⁸⁹

En er was de moord op Pieter Adrianus Kuntz, vader van drie jonge kinderen, die verdacht werd van verraad. Kuntz was afkomstig uit een gezin van zes kinderen. Zijn vader had de Duitse nationaliteit en was gehuwd met een Nederlandse vrouw. Kuntz, geboren op 20 oktober 1904 in Rotterdam, kreeg ook de Duitse nationaliteit.⁸⁹⁰ Als rijksduitsler werd hij na een keuring in november 1942 verplicht om vanaf januari 1943 bij de Wehrmacht te dienen. Na Dolle Dinsdag deserteerde hij en meldde zich bij de ondergrondse. Hij verrichtte illegaal werk onder de schuilnaam (Duitse) Koen voor de knokploeg van Joost (Harro) Schouten. Op 13 januari 1945 viel hij door een toevalligheid in handen van V-Mann Van der Waals waarna hij door leden van de Sipo werd overgebracht naar de Aussenstelle.⁸⁹¹ Hij werd herkend als rijksduitsler en moest vanwege desertie voor het *Kriegsgericht* verschijnen. Door de bevrijding kwam zijn zaak niet meer voor. De bezetter wilde hem echter in Duitsland alsnog zijn straf laten ondergaan, maar door ingrijpen van geallieerde instanties kwam hij op 27 mei 1945 weer op vrije voeten. Op 29 mei meldde hij zich bij het Militair Gezag te Rotterdam. Hier kreeg hij van luitenant J.A. Louwers te horen dat hij zich vrij kon bewegen en dat er voor papieren gezorgd zou worden. 's Avonds ging hij met zijn vrouw naar zijn oude kameraden van de KP om over de gebeurtenissen te praten. Hij was namelijk als bewaker betrokken geweest bij de opslag van munitie in een boot op een onopvallende plek in een bocht van de Boezem. Tijdens zijn gevangenschap werd hij hierover door de SD ondervraagd. Na martelingen maakte hij de locatie bekend, in de veronderstelling dat de boot niet meer op de oude ligplaats zou liggen. Wat hij toen niet wist was dat juist op die dag de boot weer op dezelfde plek was afge-meerd.⁸⁹² Bij een vuurgevecht bij de wapenschuit kwam de bewaker Johannes Pieter Hendrikse van de LKP-Rotterdam om het leven. Ook de KP'er Nicolaas Koers werd gearresteerd en met negen andere mannen op 20 februari 1945 op de Coolsingel gefusilleerd.⁸⁹³

Binnen kringen van het verzet ging het gerucht dat Kuntz als V-Mann voor de SD was gaan werken. Wat Kuntz eind mei 1945 ook niet wist was dat hij onder zijn schuilnaam Koen op 16 april was toegevoegd aan de liquidatielijst met als reden: verraad.⁸⁹⁴ De opdracht werd verstrekt aan enkele KP'ers van de Motordienst.

Bij het bezoek op 29 mei werd mevrouw Kuntz verzocht naar huis te gaan. Op dat moment voorvoelde zij iets dat zij op dat moment niet kon omschrijven. Zij ging niet vrijwillig weg en werd op straat gezet. Zij zocht haar heil bij dominee J.J. Stam en de politie, maar deze konden haar niet helpen. Zij kreeg het wanhopige gevoel dat de BS 'boven de wet stond'.⁸⁹⁵ Haar wantrouwen bleek gerechtvaardigd. Op 31 mei

Pieter Kuntz, deserteerde als rijksduitser bij de Wehrmacht en verrichtte illegaal werk voor de LKP, werd verdacht van verraad begin juni 1945 door oud-leden van de LKP-Rotterdam vermoord

1945 kreeg zij op het hoofdkwartier van de BS te horen dat haar man aan het einde van de week thuis zou zijn. De dood van Hendrikse en Koers en ander verraderswerk waar Kuntz van werd verdacht moest echter gewroken worden. En dat deden de voormalige knokploegleden, onder wie B---. In de nacht van 1 op 2 juni 1945 werd Kuntz doodgeschoten.⁸⁹⁶ Na dagen wachten en navraag doen kreeg mevrouw Kuntz op 3 juni te horen dat

haar man dood gevonden was in Nieuwerkerk aan den IJssel met een schot in zijn hoofd. Luitenant Louwers, die de zaak onderzocht, vertelde mevrouw Kuntz dat haar man onschuldig door een laffe daad was omgekomen. De toedracht kon hij niet vertellen. Op haar vraag wie hij door zijn zwijgen spaarde, kreeg zij als antwoord dat hij zwijgen moest om mevrouw Kuntz, zichzelf en nog enkele anderen te ontzien. Van de Stichting 1940-1945 kreeg mevrouw Kuntz een uitkering, maar deze werd per 30 september 1946 plotsklaps beëindigd, omdat de stichting alleen nabestaanden ondersteunde waarvan de kostwinnaar vóór 5 mei 1945 ten gevolge van illegaal werk om het leven was gekomen.⁸⁹⁷

Bij het onderzoek van de Koninklijke Marechaussee in de zaak Van der Have kwam aan het licht dat de ex-KP'ers B---, F--- van de Knokploeg Westland en C--- tot de liquidatie van Kuntz hadden besloten. De auditeur-militair F. van der Dussen schreef in een notitie aan officier-commissaris mr. J. Barendrecht: (...) 'Ik verwijs hier slechts naar deze zaak omdat vaststaat dat in dit geval B---, F--- en C--- het slachtoffer in B---'s auto naar een plaats buiten Rotterdam zijn gereden en dat, nadat de auto ergens z.g. wegens een lekke band tot stilstand was gebracht F--- de man met twee revolvergeschoten heeft gedood (...)'⁸⁹⁸ Ondanks deze constatering in de zaak Kuntz werd niet besloten tot strafvervolging van de verdachten.

Het Rotterdamse voormalige verzet heeft zich na de oorlog gehouden aan de 'code' om niet over liquidaties of aspecten daarvan te spreken. Er werd inderdaad niet of nauwelijks over gesproken maar kort na de bevrijding wel door het verzet zelf over geschreven, uitgerekend door B--- zelf. Hij deed dat onder het pseudoniem C.V., samen met T. de W., de initialen van Chris Voorhoef en Tilly de Waard alias B--- en T. Friederich. In 1946 verscheen *Guerilla in Rotterdam*. De zaak Kitty van der Have komt in dit boekje in een apart hoofdstuk aan bod.⁸⁹⁹ B--- schrijft dat Kitty

haar vriend Grill had geïnformeerd over het feit dat er iets zou gebeuren op haar verjaardagsfeestje en hij beter niet kon komen. Grill vertelde het verder waarna er maatregelen werden getroffen. Over wat er na de bevrijding precies met Van der Have gebeurde laat B--- zich – december 1945 – niet uit. Hij eindigt het verhaal over Kitty met de alinea: ‘Op 18 juni werd op Crooswijk begraven een zekere Kitty van der Have. De pers deelde mede, dat een van de moedigste strijders van het illegale front was heengegaan, terwijl de dominee aan het graf wist te vertellen, dat het meisje voor Koningin en Vaderland was gevallen en nu tot het verbond der genade behoorde.’⁹⁰⁰ Van der Have senior had tijdens de begrafenis B--- uitgemaakt voor de ‘moordenaar van mijn dochter’ en tot zijn ontsteltenis gaf deze zijn vrouw een hand terwijl hij haar nog had gewaarschuwd ‘die hand niet te nemen omdat er bloed aan kleefde.’⁹⁰¹

B--- had in de jaren 1944-1945 een relatie met Tilly Friederich. Tilly was als typiste voor Scheffer en Van der Sluis, de twee hoofdfiguren van de Inlichtingendienst, werkzaam. Zij heeft verhoren uitgetypt, ook van liquidatiegevallen. Friederich, geboren in 1923 in Amsterdam, was na haar studie evenals B--- werkzaam in de journalistiek. Na de bevrijding vertrok zij naar Nederlands-Indië, huwde in 1949 met een Amerikaan, en ging in Engeland wonen.⁹⁰² In augustus 2009 bezocht zij met haar kleindochter verzetsmusea in Nederland en kwam zij in contact met Leo de Groot, die de oorlog in Rotterdam had meegemaakt en auteur is van *Vannacht vliegen alle uilen. Oorlogsherinneringen van een Rotterdamse jongen*.⁹⁰³ Er ontstond een briefwisseling waarin Friederich ook in ging op de moord op Kitty van der Have, de rol van B--- en de na de overval op de Dienststelle van de Abwehr omgekomen Marinus van der Stoep.

Tilly Friederich schreef in 2009 aan De Groot in een aan de onderzoeker ter hand gestelde brief onder andere: ‘Ik was in de oorlog de vriendin van B--- geworden en was confuus toen hij – nadat de Duitsers Rotterdam hadden overhandigd aan de geallieerden – het meisje, Kitty, vermoordde. Zij had heel stom haar Duits vriendje gevraagd niet naar het verjaarsfeest op het Abwehr-kantoor te komen, de dag dat wij er een overval zouden plegen. En de dag dus dat Rob gevangen werd genomen. Feitelijk kon ik Kitty’s houding snappen. Ze wilde de ondergrondse helpen maar ze had ondertussen een Duitse vriend die ze niet gevaar wilde laten lopen. Ik vermoedde dat zij dacht dat haar vriend toevallig een tijdje voor de Abwehr werkte maar feitelijk niet bij de ‘misdadigers’ hoorde en een ‘aardige’ Duitser was. Ze was natuurlijk doodstom dat ze haar vriendje waarschuwde en niet snapte dat die als goed Duits soldaat het door zou geven. Het kwam niet bij me op dat ze misschien echt immoreel was, want dan zou ze het aan de hoogste instantie verraden hebben en niet alleen maar haar vriendje een stomme boodschap geven vond ik. B--- zag alles wit-en-zwart. Rob was zijn ‘god’ en Kitty was de smerige verraadster en nu was ineens de oorlog afgelopen en zou zij schotvrij gaan terwijl Rob langzaam aan doodgemarteld was geworden. In de oorlog zou ze zijn doodgeschoten. Er waren andere verraders die werden doodgeschoten. Wij konden er de luxe van gevangenen niet op nahouden. Waar, gedurende de oorlog, B---, Rob en Pierre hun pistolen konden gebruiken zoals mensen nu hun

mobile phones gebruiken, een paar dagen na de oorlog werd het ineens een misdaad!!!⁹⁰⁴ Belachelijk!! En toch zat het me erg dwars – wat ik me goed herinner is dat Kitty niet werd doodgeschoten maar verdronken werd in haar badkuip dus dat B--- daarbij te kennen gaf dat ie bliksemsgoed wist dat de oorlog was afgelopen en vooral wist dat nu andere regelen golden – en ik viel er over uit met B--- en sprak naderhand nooit meer met hem en ik sloot me verder ook volkomen af van de lui die ik gedurende de oorlog had gekend. Een leider van een K-ploeg, Jos, een charmante en verschrikkelijk ingenieuze jongen, werd een smokkelaar tussen België en Nederland.⁹⁰⁵ In Indonesië ontmoette ik een ander van onze helden, die klaarstond in het leger om op de Indonesische jongens te schieten die daar voor *hun* vrijheid vochten! ‘Zet er een punt onder’ zei ik razend tegen iemand en ik deed dat zeker. Tot nu.⁹⁰⁶

Naar aanleiding van het verschijnen in 2009 van *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* schreef *Algemeen Dagblad* journalist Marcel Potters een artikel over de in dit boek beschreven moord op Kitty en interviewde hij haar broer Ruud van der Have. Hij was het met de beschrijving van de moord op zijn zus in dit boek eens en pleitte voor rehabilitatie, voor eerherstel. Leo de Groot stuurde Tilly Friederich een kopie van dit krantenknipsel.⁹⁰⁷ Friederich schreef De Groot in augustus 2009 in een brief: ‘Er waren zeker geen zeven man die het meisje verdronken. Voor zover ik weet twee, en een van die twee was B---, mijn vriend en mijn verzetsleider die nu ook al een paar jaar dood is. Heel vreemd toen ik *dat* las. Ik vertelde al dat ik het helemaal niet eens was met de moord van Kitty maar ik heb me later wel eens bedacht dat B--- onze leider, Rob, (Marinus) die doodgeschoten werd vanwege het verraad van Kitty, ongeveer als een broer, of half vader, of geliefde officier zag. (...) Zijn broertje stierf op erg jonge leeftijd en B---, nu enig kind, zei dat zijn moeder hem had verteld dat ze het broertje veel liever had en aardiger vond dan B---.⁹⁰⁸ (...) Ik geloof ook omdat B--- het contact met Kitty had gemaakt, hij zichzelf als de oorzaak van Rob's dood beschouwde en zich erg schuldig voelde. (...) Desalniettemin blijft B--- een moordenaar en hoewel ik niet vond dat hij er jaren voor het gevang in moest, kon ik er toch helemaal niet mee overweg.⁹⁰⁹

De voormalige KP'ers, onder wie Van der Sluis en Scheffer, beschouwden in 1995 het merendeel van alle positieve adviezen tot liquidatie van de ID – dus hun eigen oordeel van destijds – boven twijfel verheven.⁹¹⁰ Het uit de weg ruimen van vijandelijke of verraderlijke individuen om redenen van zelfbescherming en als noodweer bij levensgevaar was ook naar mijn oordeel tijdens de bezetting onvermijdelijk. Er zijn echter door de LKP-Rotterdam in een aantal gevallen evident richtlijnen genegeerd, gevallen waarbij van onoorbare eigenrichting kan worden gesproken. Voor de geweldpleging van de knokploegen acht ik in die gevallen het begrip liquidatie een te neutrale kwalificatie en de betiteling ‘moord’ van toepassing. Dat geldt in ieder geval voor de bovenvermelde, ruim na de bevrijding door voormalige leden van de LKP-Rotterdam in hun hoedanigheid van BS'er gepleegde delicten die, omdat er van noodweer in het geheel geen sprake was, voluit als moord aangemerkt kunnen worden.

(...) Tijdens het verzet kenden wij slechts voornamen, geen titels, die afstand schiepen. In leven en in dood konden wij op elkaar aan. Zingend zijn wij het kamp Ravensbrück binnengemarcheerd. We hebben geleerd in de vreselijkste momenten te bidden en onze kerkdiensten te houden ter ere van die ene goede Vader, want Katholieken, Hervormden, Gereformeerden en Doopsgezinden wisten zich allerdiepst afhankelijke kinderen van één Vader, van één volk. Baronessen, dienstboden, verpleegsters, intellectuelen en ongeletterden, alle waren volkomen één. Toen kwamen wij terug. Sommigen van ons lichamelijk gebroken, maar geestelijk sterk, met een hart brandende in ons. De vreugde werd getemperd door het optreden van September-artiesten en Mei-kevers, die zich naar voren hadden gedrongen. Zij hadden de plaatsen van onze kameraden ingenomen; wel te verstaan toen die plaats een plaats in de zon was geworden. Er was een plutocraten-domein ontstaan. Het gebeurde dat men de schillenboer, die overvallen had gepleegd, niet meer als K.P.-er herkende: men deed aan politiek. (...)

Toespraak (getuigenis) van de voormalige Rotterdamse LO-koerierster Joukje Grandia-Smits op de grote Landdag van de LO-LKP in Zeist op 27 juni 1946 over de ontgoocheling die veel oud-verzetslieden ten deel viel na de bevrijding, getiteld 'Erfenis uit de Concentratiekampen', aangehaald door verzetsdeelnemer Jan Bouwen in het door hem geschreven in memoriam: 'Joukje Grandia-Smits (Clara), 1917-1985', *Rotterdams Jaarboekje 1986*, p. 162-163.

Conclusie

De rol en betekenis van het verzet gedurende de bezettingstijd vormen een actueel thema in de nationale oorlogshistoriografie dat zich in deze studie toespitst op de vraag in hoeverre de liquidaties van het gewapend verzet effectief zijn geweest.⁹¹¹ De verzetsdeelnemers hebben de herinnering aan het gewapend verzet levend gehouden door er enerzijds zelf over te publiceren en anderzijds anderen er over te laten schrijven. Het voormalig verzet heeft zich echter niet of nauwelijks verantwoord over de keerzijde van het gewapende verzet, de represailles naar aanleiding van liquidaties en andere acties; er over praten was een taboe. Met de recente discussie over ‘foute’ verzetslieden is het debat over goed en fout in de Tweede Wereldoorlog opnieuw actueel geworden. Ondanks het feit dat over de oorlog onvoorstelbaar veel is geschreven, is een aantal aspecten onderbelicht gebleven. Dat geldt ook voor de lokale historiografie, ook wat Rotterdam betreft. Aspecten van het gewapend verzet van de LKP-Rotterdam die onderbelicht zijn gebleven zijn de liquidaties en de nasleep ervan, zij komen in dit proefschrift aan de orde. Onderdelen ervan geven aanleiding tot bijstelling van bestaande opvattingen over het gewapende verzet. Ze corrigeren de kleurrijke beeldvorming van het gewapend verzet, zowel die in de historiografie als die in de nationale herinnering.

De centrale vraagstelling in dit proefschrift is:

In hoeverre biedt het optreden van het gewapend verzet in Rotterdam, in het bijzonder van de LKP in 1944-'45, aanleiding om het bestaande beeld van dit verzet in de Rotterdamse verzetsgeschiedschrijving te herzien?

Deze vraagstelling wordt aan de hand van de volgende drie deelvragen in deze conclusie beantwoord.

- 1) Op welke wijze heeft de Knokploeg Rotterdam-Zuid, een protestants-christelijke knokploeg binnen het Landelijke Knokploegenverband, in 1944-1945 gefunctioneerd?
- 2) Waarom werd door het gewapend verzet in Rotterdam, in het bijzonder door de LKP, in 1944-1945 het grote aantal van circa honderd liquidaties gepleegd?

- 3) In hoeverre levert dit onderzoek een bijdrage aan een herinterpretatie van de geschiedenis van het gewapend verzet in Rotterdam?

Knokploegen

In Oost-Europa en de Balkan was het verzet vanaf het begin van de bezettingstijd grootschaliger en gewelddadiger dan in West-Europa. In Frankrijk, België en Nederland, waar vanaf de zomer van 1940 het dagelijks leven en de economie weer op gang kwamen, was het verzet in ieder geval qua aantal deelnemers in de eerste jaren van de oorlog gering. De Duitse strijdkrachten waren echter in het algemeen in de door hen bezette gebieden niet opgewassen tegen de diverse vormen van verzet. De bestrijding ervan was een probleem en de regel was dat verzetsacties bestreden moesten worden met represaillemaatregelen. Tegen het einde van de oorlog, toen het voor de bezetter steeds moeilijker werd om de bevolking onder controle te houden, nam in West-Europa de naziterreur wijdverbreid toe. Gewapend verzet en terreur gingen hand in hand.

Over het aantal verzetsdeelnemers in Frankrijk, België en Nederland bestaan geen exacte cijfers. Als we de schattingen afzetten tegen de inwonertallen van genoemde landen dan blijken de percentages niet veel te verschillen. Het verzet in Nederland omvatte getalsmatig geen groot gezelschap. De schatting is dat in de periode vóór september 1944 25.000 mensen deel hebben uitgemaakt van het georganiseerde verzet. De Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) was de grootste verzetsorganisatie en telde naar schatting 15.000 medewerkers, terwijl de Landelijke Knokploegen (LKP) medio 1944 circa 750 leden telden. Het ontstaan van de LO en indirect de LKP kwam voort uit de maatregelen rond de verplichte tewerkstelling van mannen in het Duitse Rijk die in het voorjaar van 1942 begon. Deze *Arbeitseinsatz* had een grote impact op de bevolking en in het bijzonder op de generatie in de leeftijd van 18 tot 25 jaar en bevorderde in hoge mate het onderduiken en navenant ook de toetreding van mannen tot het verzet. Binnen het Landelijk Knokploegenverband waren circa tachtig knokploegen actief. In Nederland traden, net als in andere door de Duitsers bezette landen, veel mensen kort voor de bevrijding tot het verzet toe.

Het verzetswerk binnen de LKP vond plaats in een periode waarin grote delen van bezet Europa in grote armoede waren gestort. Dit als gevolg van het grotelijks ontregeld raken van de nationaalsocialistische en fascistische bezettingsregimes door hun sterke achteruitgang in macht. Voor Nederland ving de fase van schaarste en ontberingen aan na de mislukte geallieerde slag om Arnhem in september 1944. Vanaf die tijd was het land verdeeld in een bevrijd en een geïsoleerd bezet gebied. De bewoners in de bezette provincies Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht werden geteisterd door hongersnood, die sterk verergerde door de strenge winter van 1944-'45. Door het nijpende voedselgebrek was het in de grote steden vrijwel onmogelijk om te overleven zonder terug te vallen op de zwarte markt. Burgers trachtten het

hoofd boven water te houden door buiten de officieel toegestane kanalen om in hun levensonderhoud te voorzien.

Door de hongerwinter nam in de grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag de criminaliteit enorm toe. De regelrechte armoede was de belangrijkste factor die van invloed was op de mentaliteit van een groot deel van de bevolking en de grootscheepse toename van sociaal wangedrag. Misdaden als plundering van huizen en overvallen op boerderijen leken zelfs gewoon te zijn geworden. Er was sprake van een aanzienlijk moreel verval onder een deel van de bevolking. De gezagsondermijning verergerde hoe langer hoe meer en op den duur leek het wel of de hele bevolking erdoor was aangetast. De politie kon haar taken, zoals het bestrijden van de toegenomen criminaliteit tussen burgers onderling, niet meer adequaat uitvoeren, omdat ze als ordehandhaver gezag miste.

In Rotterdam kon de orde uitsluitend door harde repressie worden gehandhaafd. Na de bezetter trok het gewapend verzet in toenemende mate de gezagshandhaving en de openbare orde naar zich toe, terwijl de politie op deze terreinen bijna volledig werd overvleugeld. Geen van de partijen bleek in staat de dagelijkse praktijk van de zwarte markt te beteugelen. Door het ontbreken van een centraal gezag voltrokken deze processen zich in stad en land vrij autonoom. De knokploegen opereerden op eigen gezag en spraken – soms in samenwerking met de ‘goeden’ onder de politie – naar eigen normen ‘recht’. Zij namen de bestraffing van collaborateurs, zwarthandelaren en criminelen zelf ter hand, waarbij sprake was van escalatie van geweld. In Rotterdam was er niet alleen een strijd tussen het verzet en de bezetter maar ook tussen het gewapend verzet en collaborateurs, profiteurs en dievenbendes. Een complicerende factor daarbij was dat leden van de bezettende macht, van het politiekorps en van het verzet zelf ten prooi waren gevallen aan de morele malaise en zelf participeerden in de zwarte handel. In de stad waren verscheidene groepjes, waar zowel burgers, verzetsdeelnemers en Duitse deserteurs deel van uitmaakten, die – soms onder de dekmantel van het verzet – zelfstandig opereerden: overvallen pleegden en zwarte handel bedreven. Onder genoemde personen die actief waren in het schemergebied van de misdaad vielen door optreden van zowel het gewapend verzet, via liquidaties, als door de bezetter, via standrechtelijke executies, slachtoffers. Er waren ‘wilde’ knokploegen actief, waarvan individuele leden soms waren aangesloten bij de LKP, de Raad van Verzet (RVV), de Ordedienst (OD) of de Binnenlandse Strijdkrachten (BS), die welbewust de aanwijzingen van bovenaf negeerden en kraken pleegden. Overtreders werden gewaarschuwd en als dat niet hielp werden er liquidatieopdrachten uitgevaardigd. Ook tegen personen in de eigen gelederen van de BS werd bij het negeren van de richtlijnen en het zich schuldig maken aan wandaden hardhandig opgetreden. Verscheidene aanslagen werden na waarschuwingen door de LKP-Rotterdam gepleegd op criminele individuen en dievenbendes. Een dergelijke problematiek als in Rotterdam deed zich ook in andere steden voor, zoals in Den Haag en in Amsterdam.

In de loop van 1944 kwam in Rotterdam het gewapende verzet op gang, het werd gedomineerd door de ook landelijk georganiseerde verzetsgroepen, de LKP, de RVV en de OD. De eerste knokploeg in Rotterdam kwam tot stand in januari van dat jaar en was een voortzetting van de opsporingsploeg van Sam Esmeijer die recherchewerk deed voor de organisatie Trouw. Esmeijer kreeg de opdracht om de groepen die gewapend verzet pleegden te coördineren. De LKP-Rotterdam verwierf onder zijn aanvoering een leidende rol in het gewapende verzet en telde uiteindelijk circa 120 leden die daadwerkelijk en intensief verzetsactiviteiten hebben verricht. Na Dolle Dinsdag kreeg door de oprichting van de BS in september 1944 het verzet een stevige impuls. De BS moesten enerzijds het verzet bundelen dat zich concentreerde in West-Nederland en anderzijds een militaire bevelsstructuur binnen de veelal zelfstandig opererende knokploegen aanbrengen met als doel de vorming van een slagvaardige militaire strijdmacht die bij de opmars van de geallieerden de Duitse troepen in de rug kon aanvallen.

De Knokploeg Rotterdam-Zuid ontstond in de loop van 1944 en was de vierde Rotterdamse knokploeg die werd opgenomen in het Landelijk Knokploegenverband. De knokploeg bestond uit leden die deels afkomstig waren van buiten Rotterdam en die in meerderheid lid waren van de Gereformeerde Kerk. De leden waren al eerder in het illegale werk actief, deels ook in het verband van de LO. De vraag 'op welke wijze de protestants-christelijke Knokploeg Rotterdam-Zuid in 1944-1945 heeft gefunctioneerd?' kan als volgt worden beantwoord. De KP-Zuid hield zich met typische knokploegactiviteiten bezig, zoals het plegen van overvallen op distributiekantoren, acties ter bevrijding van gevangenen en het plegen van liquidaties. De arrestatie van KP-leider Kees Bitter was een dieptepunt in de geschiedenis van de LKP-Rotterdam. Onder dreiging van executie koos hij er voor als V-Mann te gaan werken voor de bezetter. Ten minste zeventien illegale werkers zijn ten gevolge van zijn verraad gefusilleerd. Van de 134 opdrachten tot liquidatie die door de LKP-Rotterdam zijn verstrekt zijn er aan de KP-Zuid 18 toegewezen. Daarvan zijn er drie met succes uitgevoerd, namelijk van een crimineel, een Landwachter en een verraadster. In de andere gevallen werd de opdracht zelfs niet uitgevoerd. Enkele knokploegleden waren echter ook betrokken bij aanslagen op personen die niet op de genoemde liquidatielijst stonden. Binnen de LKP-Rotterdam heeft de havensabotageploeg van de KP-Zuid zich op verzoek van Londen vanaf september 1944 in het bijzonder ingezet en verdienstelijk gemaakt voor de geallieerde oorlogvoering. Een blokkade van de Nieuwe Waterweg door de Duitsers werd vrijdeld door het tot zinken brengen van de daartoe bestemde blokkadeschepen.

De ontwikkeling van de KP-Zuid werd in dit proefschrift beschreven in haar gevarieerde samenstelling, de plaats en positie van de leden binnen hun gemeenschap en omgeving, de voor- en tegenspoeden van de ploeg, haar (wisselend) leiderschap, haar (in)effectiviteit, en haar lotgevallen in het laatste jaar van de oorlog. De knokploeg had een oude kern van zeven man, kreeg een toeloop van de Zuidhollandse eilanden van zes man, waarna nog eens vijftien illegale werkers zich bij hen aansloten,

terwijl ook de uit Den Haag gevluchte knokploeg van dertien man in hun gebied werd gestationeerd. De knokploeg kende dus een zeker verloop en bestond met de koeriersters meegerekend (ook nog wisselend van samenstelling) uit mensen die elkaar soms helemaal niet kenden en eerst op elkaar ingespeeld moesten raken. De KP-Zuid en de Haagse knokploeg hadden de pech dat ze door arrestaties zwaar werden getroffen.

De knokploegen binnen het Landelijk Knokploegenverband hebben met wisselend succes geopereerd. Illustratief hiervoor is een vergelijking van de Knokploeg Rotterdam-Zuid met de in september 1944 in de Hoeksche Waard geformeerde Knokploeg-Zinkweg. De KP-Zinkweg telde twaalf mannen en enkele koeriersters, en was typisch een ploeg die in een uitermate hechte gemeenschap was ontstaan, waarvan de leden elkaar over het algemeen lang en goed kenden en die op elkaar ingespeeld waren. In tegenstelling tot de KP-Zuid hebben alle twaalf leden de oorlog overleefd. De KP-Zinkweg was betrokken bij de geallieerde wapendroppings, trad op tegen zwarthandelaren, kraakte bevolkingsregisters en liquideerde op 17 februari 1945 de NSB-burgemeester van Nieuw-Beijerland, met als gevolg de fusillade van tien Todeskandidaten. De liquidatie van M.A. Simonis was niet nodig geweest. De uitvoering ervan roept de vraag op: waarom het lijk niet werd verborgen, zodat het voor de bezetter onduidelijk zou zijn geweest wat er met hem was gebeurd; hij had zelfs ondergedoken kunnen zijn.

Met het besluit tot liquidatie sloot de KP-Zinkweg zich aan bij de trend van andere knokploegen om een niet-mis-te-verstane daad te stellen. Behalve Simonis werd tijdens de bezetting nog een handvol NSB-burgemeesters door verzetslieden geliquideerd. De slachtoffers van de liquidaties van het verzet waren soms burgemeesters die hun wortels in de regio op het platteland hadden. In tegenstelling tot een burgemeester van een stad was de afstand van een dorpsburgemeester tot zijn inwoners in het dagelijkse leven een stuk kleiner. Die overzag zijn gemeente, kon snel zien wat er zich zoal aan overtredingen afspeelde en raakte daar eerder gewild of ongewild bij betrokken. Op het moment dat zo'n burgemeester een pro-Duitse rol aannam werd zijn positie riskant. In dat geval hadden zijn Duitsgezinde activiteiten ten dienste van het bezettingsregime, zoals het oprollen van een verzetsnetwerk of het oproepen van mannen voor tewerkstelling, vrijwel directe gevolgen voor de inwoners (en onderduikers) en ontstond er vaak al snel een spiraal van geweld tussen enerzijds de ordehandhavers en anderzijds het lokale verzet. Daarbij kwam het voor dat een burgemeester van illegale zijde een waarschuwing en/of een afranseling kreeg, maar ook in het uiterste geval de kogel. In Rotterdam waar het gewapend verzet niet terugdeinsde voor geweld overwoog men echter niet om NSB-burgemeester F.E. Müller of andere hooggeplaatste Duitsgezinde functionarissen te liquideren. De LKP-Rotterdam maakte zich om deze categorie collaborateurs geen zorgen, omdat men de mening was toegedaan dat deze personen na de bevrijding hun berechting niet zouden ontlopen. De strijd van het gewapend verzet in Rotterdam was gericht op de bezetter en hun handlangers, niet op de bestuurders van de stad.

Liquidaties

Liquidaties zijn in de bezettingsgeschiedenis geen marginaal verschijnsel. Geschat wordt dat er tijdens de bezetting ongeveer vijfhonderd in Nederland hebben plaatsgevonden. Het met voorbedachten rade elimineren van collaborateurs of verraders werd door verzetsdeelnemers aangeduid als 'liquidatie'. De kwalificatie 'moord' werd niet gebruikt vanwege de associatie met de niet-politiek gemotiveerde moord. Daarmee wensten de uitvoerders met hun daad niet op één lijn te worden gesteld. In Rotterdam werden ongeveer honderd liquidaties door het gewapend verzet voltrokken. De LKP-Rotterdam heeft in 1944-'45 veruit het grootste aantal liquidaties uitgevoerd, maar heeft vooraf de represailles van de Duitsers als consequentie van deze acties onvoldoende ingeschat. Acties door het gewapend verzet werden gepleegd 'om erger te voorkomen'. Men ging er namelijk van uit dat met het uitschakelen van een enkeling gevangenschap en deportatie van meerdere mensen kon worden voorkomen. Maar bij de tientallen liquidaties in het laatste oorlogsjaar werd in Rotterdam helaas 'erger' meestal niet voorkomen. De knokploegen voerden liquidaties uit en meenden er ook het 'alleenrecht' op te hebben. Dat werd hun in de praktijk door andere verzetsgroeperingen niet gegund. Zodoende ging er nogal wat mis en vonden er verscheidene liquidaties plaats zonder dat de LKP-Rotterdam daarin gekend was. De spanning waarin de illegale werkers vanwege verraad en veelvuldige arrestaties verkeerden moet groot geweest zijn. Dit is echter geen rechtvaardiging voor het toepassen van zoveel buitensporig geweld.

Aan de besluiten om tot liquidatie over te gaan zullen meestal valide motieven ten grondslag hebben gelegen. De afweging van nut en noodzaak van een liquidatie en de kans op vergelding was lastig en zal in zijn algemeenheid de besluitvorming hebben bemoeilijkt. Er zijn in de opzet en uitvoering grote fouten gemaakt. Naast lichamen van liquidatieslachtoffers die het verzet spoorloos liet verdwijnen, kwam het ook voor dat lichamen in de haast ergens werden achtergelaten of dat in-het-water-gegooide lichamen kort daarop werden gevonden, met onvermijdelijke represailles als gevolg. De schade die aan de bezetter of het bezettingsapparaat werd toegebracht was daarbij vergeleken te verwaarlozen. De fusillades, waarbij men de stoffelijke overschotten ter intimidatie de hele dag op straat liet liggen, en de Silbertanne-acties als antwoord op liquidaties eisten zinloze offers in een tijd dat de geallieerden al dichtbij en in aantocht waren. Elke liquidatie die voltrokken werd bracht een schok teweeg en riep vragen op, niet alleen bij de directe omgeving van het slachtoffer, maar ook bij de rest van de burgerij die met de represaillemaatregelen werd geconfronteerd. Bij een deel van de liquidaties door de LKP-Rotterdam is het motief discutabel en het besluit ertoe niet op basis van gedegen bewijs weloverwogen genomen.

De LKP-Rotterdam heeft in de lichtere gevallen personen die de illegaliteit in gevaar konden brengen of schade aan de bevolking toebrechten getracht te waarschuwen of een lichte afstraffing te geven om hem of haar ertoe te bewegen zich gedeisd te houden. Een enkele keer kwam het voor dat iemand verzocht werd uit

Rotterdam te vertrekken op straffe van de kogel of vond er een internering plaats. Ook kwam het voor dat een verdacht persoon werd aangehouden en meegenomen voor verhoor. Daarmee gingen de KP'ers op de stoel van de rechter zitten. Was het feit waarvan iemand werd verdacht voldoende belastend en oordeelde men dat de schuld van betrokkene 'vast' stond, dan werd de persoon in kwestie bijgeschreven op een liquidatielijst, waarna er opdracht gegeven werd om hem of haar te liquideren. Voor de doodstraf kwamen in aanmerking: de politieke 'gevallen', degenen die zich aan economische criminaliteit hadden schuldig gemaakt en de leden uit de eigen verzetsorganisatie die verraad hadden gepleegd. De verwoesting van de havens, door aannemers die 'putjesgravers' inschakelden om de kademuren op te blazen, bracht de knokploegen ertoe hard op te treden. Aanvankelijk werden er slechts ernstige waarschuwingen uitgedeeld. Tenslotte meende men toch dat er handelend opgetreden moest worden. In het kantoor van een aannemer werden twee liquidaties voltrokken. De wijze waarop deze actie werd uitgevoerd was zeer hardhandig. Stedelijk knokploegleider Esmeijer wilde van dergelijk optreden niets weten, maar excessen konden door hem niet geheel worden voorkomen. De uit zeven getypte bladzijden bestaande liquidatielijst, die is bijgehouden ten behoeve van het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam, werd als 'l-lijst' aangeduid en telt uiteindelijk 134 namen. Van de 114 mannen op de lijst is met enige zekerheid vast te stellen dat er 33 zijn geliquideerd, van de 20 vrouwen werden er 10 geliquideerd. We kunnen vaststellen dat ongeveer een op de drie personen die op de lijst zijn gezet geliquideerd werden, van de vrouwen de helft.

Het optreden van de LKP-Rotterdam met betrekking tot de liquidaties vond daarin zijn oorzaak dat verzetsgroepen meer macht kregen en daar onder andere gebruik van maakten door het recht in eigen hand te nemen. In de stad ontbrak bovendien vanaf november 1944 een krachtig leiderschap binnen het gewapend verzet, zowel binnen de LKP door het wegvallen van de KP-leiders Sam Esmeijer († 29 november 1944) en Rob van der Stoep († 9 april 1945), als binnen de BS. Het ontbreken van gezag binnen de LKP-Rotterdam heeft geleid tot een zwakke organisatie, waarbij er van samenwerking soms nauwelijks sprake was en men vaak niet goed op de hoogte was van elkaars illegale activiteiten. Dit werkte het op eigen houtje opereren van leden te eigen bate, soms in wisselend ploegverband, in de hand. Daardoor konden prominente knokploegleden, gedreven door rancune over het verlies van makkers die in de illegale strijd waren gesneuveld (zoals Frits Ruys en Van der Stoep) hun gram halen op collaborateurs, criminelen, verraders en burgers die de bezetter welgezind waren. Tijdens de oorlog werden door insiders uit het verzet kritische oordelen geveld over het verzet in Rotterdam. Zo stond een lid van de OD bijvoorbeeld zeer sceptisch tegenover alles wat illegaal was, noemde de meeste KP'ers dieven en constateerde dat bij de RVV en OD corruptie aan de orde van de dag was.⁹¹²

Elders in Nederland gingen aan de liquidaties soms uitvoerige besprekingen vooraf. In de drie noordelijke provincies werd het voornemen van het verzet om iemand te liquideren voorgelegd aan een veemgericht. Zo'n gerecht bestond uit

mensen die tot oordelen en beslissen bevoegd werden geacht: leden van de rechterlijke macht (rechters) en (ex-) ambtenaren van het OM die zich bij de beraadslagingen en oordeelvorming baseerden op de door de illegaliteit aangeleverde rapporten. Er was sprake van een soort informele rechtspraak waaraan door de betrokken verzetsdeelnemers grote waarde werd gehecht, omdat het hun handelen een zekere legitimiteit gaf. Volgens verzetsdeelnemer K. Norel, tevens een van de auteurs van *Het Grote Gebod*, werden met dit geheime rechtscollege waarborgen tegen het liquideren van onschuldige personen ingebouwd die in andere provincies niet bestonden.

Voor het voormalig verzet waren er verschillende redenen om over liquidaties te zwijgen. Liquidaties – en de represailles die er soms op volgden – waren voor de verzetsdeelnemers pijnlijke herinneringen. Bij de besluiten ertoe en de uitvoering ervan waren fouten gemaakt en de juridische vraag naar de rechtmatigheid zou na de oorlog aan de orde kunnen komen. Zowel aan de top als op het uitvoerend niveau lieten illegale werkers zich zelden uit over de keerzijde van de illegale actie. Voor zover deze getuigenissen er wel zijn, zijn ze onthullend en waardevol, vooral als ze dateren uit of van kort na de oorlog. J.A. van Bijnen, de Landelijk Sabotagecommandant, sprak zich in 1944 uit over het gehalte van de ploegcommandanten in de lagere regionen. Volgens hem ging de LKP te weinig doordacht te werk en werden verzetsdaden door slechts enkele knokploegleiders op reële waarde geschat. P.W. Hordijk, Gewestelijk Sabotagecommandant, was zoals hij ná de oorlog aangaf deze mening tot op zekere hoogte ook toegedaan.⁹¹³ In Rotterdam, waar hij de scepter zwaaide, was inderdaad het gehalte van niet alle ploegcommandanten goed. In deze stad heeft de LKP onderling een soort afspraak gemaakt om over liquidaties nooit iets naar buiten te brengen, toch lieten twee oud-KP'ers zich op een reünie van de KP Zuid-Holland in Rotterdam in 1946 uit over de gang van zaken rond liquidaties. De notulen van deze bijeenkomst leveren een beeld op van de gevolgde procedures bij liquidaties. De LKP gaf er bij liquidaties de voorkeur aan om personen eerst te verhoren en dan te bedwelmen en met een injectie te doden. Ter voorkoming van identificatie werden de lijken met stenen verzwaard in de haven gegooid. Dit om strikte geheimhouding te bewerkstelligen.⁹¹⁴

Met betrekking tot de vraag 'waarom door het gewapend verzet in Rotterdam, in het bijzonder door de LKP, in 1944-1945 het grote aantal van circa honderd liquidaties werd gepleegd?' kan in de eerste plaats worden gesteld dat dit aspect van gewapend verzet, ondanks de oprichting van de BS die bedoeld was om de leden van het verzet meer in het gareel te krijgen, is ontspoord. Vóór de vorming van de BS waren de commandanten van de verzetsgroepen verantwoordelijk voor de vonnissen die werden uitgesproken. In de periode januari tot november 1944 lag de verantwoordelijkheid voor een besluit tot liquidatie bij Esmeijer en vond de voltrekking plaats na een schriftelijke opdracht van het hoofdkwartier. Het dringende beroep dat BS-commandant Henri Koot nadien verschillende malen op de commandanten van de RVV, OD en LKP heeft gedaan om inzake liquidaties terughoudender te werk te

gaan heeft in deze stad geen weerklank gevonden. De door de BS opgestelde landelijke richtlijnen hielden in dat er voor aanslagen gegronde motieven moesten zijn, dat duidelijk moest zijn wie de verantwoordelijkheid voor de actie droeg en daarmee ook voor de eventuele represaillemaatregelen. De vergeldingsacties hadden een weerslag op het publiek en stelden de BS in een ongunstig daglicht. Doordat in Rotterdam de leiding van de BS geen regie of controle had over de aangesloten verzetsorganisaties konden uitwassen plaatsvinden. Het gebrek aan discipline van de manschappen binnen de BS deed zich vooral voor bij de LKP-Rotterdam. In de loop van 1944 ging deze verzetsorganisatie een overheersende positie binnen het gewapend verzet in de stad innemen, terwijl in de eigen gelederen goed leiderschap ontbrak. Daardoor ontspoorde en escaleerde de geweldstoepassing van de knokploegen en werden tegen de richtlijnen en instructies van de landelijke BS-top in talloze liquidaties gepleegd die niet of nauwelijks te verantwoorden waren.

De meeste liquidaties zijn uitgevoerd nadat de LKP-Rotterdam in november 1944 een inlichtingendienst in het leven had geroepen mede als gevolg van het verraad van Bitter. Daardoor was men namelijk extra op zijn hoede voor buitenstaanders en eventuele interne verraders. De doelstelling van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam, die uit twee afdelingen bestond, was de interne en de externe beveiliging. C.P.J. van der Sluis hield zich bezig met interne beveiliging: het traceren van onbetrouwbare personen in eigen gelederen. H.J. Scheffer deed de externe beveiliging, deze hield in het voorkomen van penetratie van verraders en het onderhouden van contacten met zogenaamde ‘goede politieagenten’ uit het politiekorps. De informatie over leden van de Duitse bezettingsmacht en over verdachte personen werd verkregen van informanten en inlichtingendiensten, welke informatie door het verzet in rapporten op naam werd verwerkt.

De besluitvorming rond een ‘liquidatiegeval’ werd overgelaten aan de zogenaamde ‘Commissie van vijf’, waarvan de leden als regel individueel het vetorecht hadden. De commissieleden, die ook knokploegleden waren, hadden een leeftijd van ongeveer 25 jaar. Drie waren student en geen van hen had enige juridische scholing. Na het voorbereidende werk van de eigen Inlichtingendienst nam deze commissie beslissingen over leven en dood. In de hectiek van het moment was de praktijk vaak zo dat de Commissie van vijf niet bij de besluitvorming kon worden betrokken. In die gevallen was er geen sprake van hoor en wederhoor van de verdachte. Opmerkelijk is de dubbelrol die Van der Sluis en Scheffer hadden in de procedure. Als lid van de commissie vormden zij hun mening op basis van rapporten die onder hun auspiciën waren opgesteld door een Inlichtingendienst waaraan zij beiden als hoofdkwartierleden leiding gaven. Zo traden deze mannen in feite op als ‘aanklager’ (zonder kritische blik op de eigen ID-rapportage) en ‘rechter’, twee rollen die mijns inziens niet in dezelfde persoon behoorden verenigd te zijn.

De vertrouwelijke informatie-uitwisseling tussen leden van de Inlichtingendienst en de politie over verscheidene gepleegde liquidaties leidde ertoe dat onderzoeken op een lager pitje werden gezet of zelfs gestaakt. Dat gebeurde onder meer bij de

liquidaties op 15 april 1945 van de gedeserteerde *SS-Hauptsturmführer* Pieter van Vessem en zijn echtgenote. Deze werden waarschijnlijk zowel door materialistische motieven als door haat tegen de bezetter ingegeven, maar dat was de politie op dat moment niet direct duidelijk. Na de bevrijding werden de vertrouwelijke contacten over moordzaken met politie- en justitieambtenaren voortgezet door voormalige leden van de LKP-Rotterdam die als BS'er en/of beambte in dienst van de Politieke Opsporingsdienst werkzaam waren. Met aanvullingen op rapporten over van verraad verdachte personen, opgesteld door deze ex-verzetsdeelnemers, leek het erop alsof de bevrijding voor een aantal van hen niet had plaatsgevonden. Voor verscheidene knokploegleden werd de dagelijkse werkelijkheid van het gewapend verzet in bezettingstijd na de bevrijding op 5 mei 1945 voortgezet, tot het plegen van moorden toe.⁹¹⁵ Opmerkelijk was dat eliminatie van (vermeende) collaborateurs of verraders door leden van het voormalig verzet in de periode dat de handhaving van het recht weer aan een legitieme overheid was toevertrouwd en de rechtsstatelijkheid was hersteld nog steeds aangeduid werd als 'liquidatie', over 'moord' sprak men niet. Het was in diverse BS-richtlijnen zonder meer duidelijk gemaakt dat eigenrichting in oorlogstijd ongeoorloofd was en vanzelfsprekend was dat ook na de bevrijding het geval. De uitvoerders van dubieuze verzetsliquidaties die in de oorlog hadden plaatsgevonden werden daarvoor ná de oorlog zelden strafrechtelijk vervolgd, voor de moorden die door het voormalig verzet na de oorlog waren gepleegd gebeurde dat in een enkel geval wel. Dieptepunt waren de moorden begin juni 1945 op de van verraad verdachte verzetsdeelnemers Pieter Kuntz en Kitty van der Have. Om te voorkomen dat deze moorden voor de bevoegde gerechtelijke instanties kwamen werden justitiële onderzoeken niet alleen gefrustreerd en getraineed maar werden lastige getuigen door ex-verzetsdeelnemers zelfs geïntimideerd of met de dood bedreigd. Voor de moord op Kuntz werd na onderling overleg besloten niet tot strafvervolgning van de verdachten over te gaan. De daders van de moord op Van der Have werden pas in 1951 door de Krijgsraad veroordeeld.⁹¹⁶ Morele maatstaven lijken voor een aantal van deze verzetsdeelnemers na de bevrijding geen rol te hebben gespeeld, evenmin als het besef dat eigenrichting niet past binnen een rechtsstaat. Voor de berechting van van collaboratie verdachte personen was door de Nederlandse regering in Londen een systeem van bijzondere rechtspleging ontworpen. Daar hadden deze verzetsdeelnemers klaarblijkelijk geen vertrouwen in.

In vergelijking met Amsterdam en Den Haag nam in Rotterdam binnen het gewapende verzet de LKP-Rotterdam met het grote aantal van circa tachtig liquidaties een bijzondere plaats in. Ook elders in het land deed het verschijnsel zich niet op zo'n grote schaal voor, al waren er plaatselijk uitzonderingen zoals in de Zaanstreek, Haarlem en Voorschoten. Den Haag telde geen officiële knokploegen en de Knokploeg Amsterdam werd op verzoek van de landelijke top van de LKP pas in juli 1944 opgericht. Ook in deze steden werd het represaille-middel door de Aussenstelle-leiter als antwoord op aanslagen toegepast. Pas met de bevrijding in zicht realiseerden partijen in Den Haag en Amsterdam zich voldoende de wisselwerking

tussen een actie van het verzet en de reactie van de bezetter. Er werden ‘overeenkomsten’ gesloten of in het geheim afspraken gemaakt over een staakt-het-vuren. In Rotterdam was dit nauwelijks of niet het geval en bleven verzet en bezetter tot op de dag van de bevrijding lijnrecht tegenover elkaar staan.

De verzetsdeelnemer W.H. Nagel, van beroep criminoloog en na de oorlog als schrijver bekend geworden onder het pseudoniem J.B. Charles, beschreef zijn oorlogservaringen in *Volg het spoor terug* dat in 1953 verscheen. Als jurist nam hij in de noordelijke provincies deel aan verscheidene zittingen van het veemgericht. Nagel, die strikt was in zijn opvattingen, was de mening toegedaan dat bij het herstel van de rechtsorde direct na de bevrijding eigenrichting volstrekt verboden was en dat van een mogelijk beroep op noodweer of noodweereces dan geen sprake meer kon zijn. Bij sommige leden van de LKP-Rotterdam ontbrak een dergelijke notie. Ondanks zijn kritische benadering heeft Nagel over de veemgerichten geen openheid van zaken gegeven. Was hij misschien niet geheel gerust op het rechtmatige karakter van deze ‘rechtbank’? Over enkele kwesties waar hij bij betrokken is geweest is immers niet veel meer bekend dan de namen van de slachtoffers en hun plaats van overlijden. Ook Nagel heeft over bepaalde zaken gezwegen.

De verschillen in de aanpak en uitvoering van liquidaties, zoals bijvoorbeeld door de LKP-Rotterdam en de veemgerichten, waren niet van invloed op de opvatting van het Nederlandse verzet om over dit onderwerp geen verantwoording af te willen leggen. Over ten onrechte uitgevoerde en over de door het ontbreken van politieke motieven niet noodzakelijke liquidaties werd niet geschreven. De verzetsliteratuur laat vooral de prestaties zien waar het verzet trots op was en liquidaties en fusillades pasten daar niet bij. Dubieuze liquidaties kwamen er dan ook niet in ter sprake, of werden als ‘gerechtvaardigde daden’ beschreven. Het voormalig verzet heeft klaarblijkelijk redenen gehad om zaken voor te stellen zoals zij die zagen, of ze zelfs geheel te verbloemen. Men zou dat als een erkenning kunnen zien van het feit dat ze het achteraf niet juist vonden. Slechts een paar verzetsdeelnemers legden er vanwege hun geschonden rechtsgevoel en hun twijfel over de rechtmatigheid van één of meer liquidaties op soms hoge leeftijd toch verantwoording over af. De ‘richtlijn doofpot’ voor dit aspect van het gewapend verzet is door nagenoeg alle verzetsdeelnemers hun leven lang in acht genomen. Zij waren er zich onvoldoende van bewust dat het om een in wezen ongeoorloofde stilte ging. Met het publiek maken van de verzwegen liquidaties hebben zowel de uitvoerders als de slachtoffers een gezicht gekregen. Het blijkt een onvermoede opeenstapeling van geweld, omvangrijker dan tot nu toe bekend was.

Historische herinterpretatie

In de geschiedschrijving van het verzet in de Tweede Wereldoorlog loopt tot een zeer recent verleden als een rode draad de betrokkenheid van en de beïnvloeding door

het voormalig verzet. Verzetsdeelnemers traden enerzijds op als auteur van (gedenk) boeken en anderzijds als initiator van boeken over het verzet.

Het onderzoek ten behoeve van het tweedelige werk *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in de LO en LKP* (1951) was geïnitieerd en stond onder regie van de Stichting LO-LKP. De gegevens werden door de voormalige LO-LKP'ers zelf verzameld. Met het beeld van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers en de Landelijke Knokploegen in *Het Grote Gebod*, dat systematisch en vanuit een protestants-christelijk perspectief is beschreven, kreeg het verzet in protestantse, vooral in gereformeerde kring grote bekendheid en werd het geïdealiseerd. De redactie was weliswaar op de hoogte van de excessen rond liquidaties door de LKP, maar koos ervoor om daaraan nauwelijks of geen aandacht te besteden. De excessen van de LKP-Rotterdam staan er in ieder geval niet in beschreven. Van het boek werd door onderzoekers, onder wie L. de Jong, dankbaar maar ook kritiekloos gebruik gemaakt en dat is de reden dat het lang goed aangeschreven stond in de verzetsliteratuur. De LO/LKP-weergave van het verzet sloot aan bij De Jongs opvattingen over de geschiedschrijving vanuit het perspectief van collaboratie en verzet, het goed-foutschema.

Uit de historiografie van Rotterdam blijkt dat de geschiedschrijving over het verzet vanaf de bevrijding voor een groot deel het domein is geweest van het voormalig verzet. Over het gewapende verzet in Rotterdam zijn tussen 1945 en 1995 verschillende typen publicaties verschenen door en op verzoek van het voormalig verzet. Kort na de bevrijding namen leden van de LO/LKP de geschiedschrijving zelf ter hand en al in 1945-1946 verschenen er drie boeken. De meest in het oog springende publicatie was *Guerilla in Rotterdam* met H.J. Scheffer als (hoofd)auteur. Mede door het moment van verschijnen is er geen kritisch oordeel op het eigen verzetsverleden in aan te treffen. De motieven tot publicatie van de auteurs waren velerlei. In de eerste plaats mochten de activiteiten van de verzetsdeelnemers – en daarmee van hen zelf – niet vergeten worden; men was trots op de in eigen oog succesvol gevoerde strijd tegen de bezetter. Ten tweede moest het beeld worden bijgesteld van het verzet als een stelletje vrijbuiters. Hierover bestond binnen het voormalig verzet groot onbehagen, vooral als de kritiek kwam van degenen die aan de zijlijn waren blijven staan. Ook hadden zij hun bedenkingen tegen de verzetsdeelnemers van het laatste uur. De insteek bij deze publicaties was hoe het volgens het verzet zelf was gegaan, dat moest vastgelegd worden. Op de keerzijde van de illegale acties werd nauwelijks of niet ingegaan. Voor een terugblik en reflectie was ook meer tijd nodig. Van de kort na de bevrijding verschenen publicaties is de invloed op de latere geschiedschrijving echter groot geweest.

De boeken over het verzet werden vaak geschreven als eerbetoon. Binnen de LKP in Nederland waren er verzetsgroepen die goed functioneerden en die veel hebben bereikt, maar bij andere pakt de balans negatief uit. Diverse aspecten zoals de mate van het toegepaste geweld werden na de bevrijding niet meegenomen in de beoordeling. De studies in dit proefschrift verhelderden op basis van archiefonderzoek de plaats en betekenis van het verzet zoals dat heeft geopereerd in Rotterdam en werpen daarmee

een nieuw licht op diverse kwesties. De bevindingen over de LKP-Rotterdam staan daarmee soms haaks op de geschetste positieve beeldvorming over het gewapende verzet in een boek als *Het Grote Gebod* en in de lokale verzetsliteratuur.

Een scherpe analyse van het eigen verzetsverleden bleef zowel in de nationale als in de lokale historiografie lang uit. Een kritische blik van verzetsdeelnemers en van naoorlogse onderzoekers werd in kringen van het voormalig verzet niet gewaardeerd. Dat bleek na de verschijning van *Zand over acht* in 1988 van Leo van der Bijl uit Voorschoten, waarin deze kritisch terugblijkt op zijn eigen rol en op die van andere leden van het verzet. Hij brengt de schaduwzijden van illegale acties wél expliciet ter sprake waar hij ingaat op de gevolgen en de rechtvaardiging van acht liquidaties. Op zijn boek werd in kringen van het voormalig verzet schamper en afwijzend gereageerd.

In de wetenschappelijke geschiedschrijving brengt Bart van der Boom in zijn dissertatie *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (1995) misstanden van het gewapend verzet naar voren. Volgens de auteur waren er in Den Haag in de eindfase van de oorlog (knok)ploegen met verschillende integriteit. Enkele van deze ploegen stonden in verbinding met de LKP maar opereerden desondanks buiten de kaders en gebruikten de buit van allerlei criminele activiteiten ook te eigen bate. De historicus Bas von Benda-Beckmann stelt in *De Vëlser Affaire. Een omstreden oorlogsgeschiedenis* (2013) vast dat leden met leidende posities in de BS die als politieambtenaar werkzaam waren geweest in die functie een dubbelrol hadden gespeeld door in een eerder stadium van de oorlog 'gedwongen' met de Duitsers mee te werken bij arrestaties van joden, verzetsdeelnemers en communisten.

In *De afrekening. Ontmaskering van het gewapend verzet* (2012), over de Knokploeg Westland, toont Maarten van Buuren aan dat wat in Den Haag voorkwam bepaald niet op zich zelf stond. De auteur nam stelling tegen de verslaglegging in *Het Grote Gebod*. Hij stelt dat het gewapend verzet van de LKP los van de LO zelfstandig opereerde in een weinig hecht netwerk en dat iedere knokploeg er zijn eigen ideeën op nahield. Dit is juist gezien en was ook in Rotterdam bij de LKP het geval. Van Buuren brengt misstanden van het gewapend verzet rond liquidaties, overvallen en zwarte handel voor eigen profijt ter sprake en stelt dat het optreden van de Knokploeg Westland representatief is voor het hele gewapende verzet. Volgens hem is het beeld van het gewapend verzet doordat het gekoppeld is aan de geschiedenis van de LO te veel geïdealiseerd en in christelijke zin gemythologiseerd. Hij relateert de betekenis van het gewapend verzet en beoordeelt dit los van de deugdame motieven van de LO. Van Buuren baseerde zijn stellingname in eerste instantie op zijn onderzoek naar het gewapend verzet van één enkele knokploeg, namelijk de Knokploeg Westland. Dat zou voor het trekken van algemene conclusies een te beperkte basis zijn, hij verbreedde echter naderhand zijn onderzoek met gegevens uit Den Haag en Rotterdam. Met wat in dit proefschrift naar voren is gebracht, heeft zijn stelling substantieel aan bewijskracht gewonnen.

Met betrekking tot de vraag ‘in hoeverre dit onderzoek een bijdrage levert aan een herinterpretatie van de geschiedenis van het gewapend verzet in Rotterdam?’ moet worden geconstateerd dat de beschrijving in *Het Grote Gebod* en de eigen lokale publicaties, wat de aspecten van gewapend verzet betreft, uiteindelijk een eenzijdig en vertekend beeld heeft opgeleverd. Hoe waardevol deze boeken in meerdere opzichten ook zijn, de gebeurtenissen erin zijn met te weinig distantie beschreven. De nadruk ligt op spectaculaire en vaak succesvolle verzetsacties (kraken, overvallen en sabotagedaden), terwijl de noodzaak van een groot aantal gepleegde liquidaties met soms verstrekkende consequenties (fusillades) nauwelijks aan de orde komt. De verzetsdeelnemers Van der Sluis en Scheffer, beiden auteur van verzetsherinneringsliteratuur, fungeerden decennia later nog als informanten voor het proefschrift van J.L. van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam*, dat in 1995 verscheen. Het door het voormalig verzet zelf ter hand nemen van de geschiedschrijving over het verzet was niet een typisch Nederlands verschijnsel, maar kwam overeen met hoe het in België en Frankrijk is aangepakt. Ook daar heeft het verzet tot ver na de oorlog met publicaties een stempel op de verzetshistoriografie gedrukt. De recente generatie onderzoekers toont duidelijk meer distantie tot het onderwerp dan de generatie voor hen, voor wie het verzet zelf meegemaakte geschiedenis was.

Over ‘goed’ en ‘fout’

De setting van de ‘guerrilla’ in het laatste oorlogsjaar was een schimmige wereld waarin verzetsmensen goed en fout niet of nauwelijks meer van elkaar wisten te onderscheiden. Het was een wereld waarin tegenstellingen tussen burgers en ordehandhavende partijen, de bezetter, de politie en het verzet, aangejaagd door sociale desintegratie, volledig escaleerden. Deze verschijnselen deden zich ook voor in België en Frankrijk, waar de nationaalsocialistische bezettingsregimes in de eindfase van de oorlog sterk in macht achteruit gingen, er weinig vertrouwen was in de rechtspraak en waar de zuiveringsacties van het verzet werden aangepakt op een manier zoals men dat lokaal meende te moeten doen.

“Hoe ‘fout’ was het ‘goede’ verzet?” was de titel van een bijlage in dagblad *Trouw* van 30 november 2011. Aanleiding voor het artikel in deze voormalige verzetskrant waren enerzijds bekentenissen van verzetsdeelnemers over door het verzet gepleegde liquidaties, die achteraf gezien niet nodig waren geweest, en anderzijds het verschijnen van de boeken *De afrekening* en *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* waarin op tal van ten onrechte uitgevoerde liquidaties de aandacht werd gevestigd.

Tot in de jaren ’50 was er onder de bevolking overeenstemming over de rol die het verzet en in het verlengde daarvan de bevolking zelf in de strijd tegen de bezetter hadden gespeeld; men zou van een verzetsmythe kunnen spreken. Door het bekend raken van de omvang van de jodenvervolging en het inzicht dat het grootste deel van

de bevolking een passieve houding had aangenomen, volgens het Rotterdamse verzet 'de-kat-uit-de-boom-kijkende 80 procent', werd dat beeld al snel bijgesteld. Van het beeld van Nederland als verzetsland zijn rond de bevrijding al voorbeelden te geven. Zo gaven op bijtjesdag veel mensen, waaronder ook leden van de BS, zich over aan wangedrag ten opzichte van 'moffenmeiden' en vermeende collaborateurs. In dorpen en steden stroomden de straten en pleinen vol en werd 'recht' gedaan. De uitvoerders van deze acties dachten hierdoor open en bloot aan te geven deel uit te maken van de groep die in de oorlog aan de goede kant had gestaan. Daarover ontstond al snel wrevel binnen het 'oude' verzet van voor Dolle Dinsdag, die deze BS'ers gingen betitelen als 'september-artiesten' en 'mei-kevers'. Er bestond zoiets als een misprijzende houding van de 'oude' verzetslieden ten opzichte van de 'nieuwe' die na september 1944 tot de BS waren toegetreden. Vertrouwen bij het 'oude' verzet in de bijzondere rechtspleging was er niet of nauwelijks. Dit openbaarde zich ook in Rotterdam.

Het was voor mij van belang om te toetsen of de stelling van Van der Pauw juist is, dat slechts een kleine minderheid van de bevolking, te weten de illegaliteit, zich tijdens de oorlog op voortreffelijke wijze heeft ingezet.⁹¹⁷ Volgens hem heeft het gewapend verzet in Rotterdam met succesvolle acties de bevolking een hart onder de riem gestoken. In hoeverre dat inderdaad het geval is geweest valt echter moeilijk na te gaan.⁹¹⁸ Zo zou de bevolking ondanks de doorstane beproevingen in de oorlog geen aandeel hebben gehad in de bevrijding en was het slechts de illegaliteit die een moedige houding heeft aangenomen. Bij de morele beoordeling van de Rotterdamse bevolking kan deze zich volgens hem niet op de moedige houding van de illegaliteit beroepen. Van der Pauw tekent het verzet conform het vertrouwde goed-foutschema van De Jong. Uit dit proefschrift blijkt dat een niet onaanzienlijk aantal leden van de LKP-Rotterdam zich in het laatste oorlogsjaar heeft ingelaten met het plegen van dubieuze liquidaties en regelrechte moorden, die in enkele gevallen fusillades tot gevolg hadden. Het aantal geliquideerden, voornamelijk ontleend aan de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam, telt alleen al in de periode januari tot juni 1945 eenenveertig slachtoffers.

Het beeld dat van een aantal leden van de LKP-Rotterdam overblijft is niet zwart-wit. Ook de leden uit het voormalig verzet moesten in hun hoedanigheid als lid van de BS, voor zichzelf en hun omgeving primaire levensbehoeften zien te bemachtigen. Dat valt door de oorlogsomstandigheden nog te verklaren, maar niet-kleinschalige diefstal en onderlinge afrekeningen kunnen toch niet anders dan als misdaden worden bestempeld. En leden van het verzet maakten zich daar schuldig aan. Moreel gezien werden door hen grenzen overschreden, zeker ook wanneer wraak als motief een rol ging spelen en zij tot eigenrichting overgingen. Het is een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de LKP-Rotterdam en bijzonder pijnlijk voor de knokploegleden die van dit soort praktijken niets moesten hebben. Dat was het merendeel van hen. Zo waren er KP'ers die hun leven waagden om een schip tot zinken te brengen en die verder geen mens te na kwamen, maar helaas ook KP'ers die zich naast legitiem verzetswerk overgaven aan het plegen van niet-politieke moorden. De bewering van Van

der Pauw dat een kleine minderheid van de bevolking, de illegaliteit, zich voortreffelijk en op moedige wijze heeft ingezet dient daarom gerelativeerd te worden. Het optreden van deze KP'ers is een smet op het blazoën van het bonafide verzet, vooral op dat van de LO/LKP waarbinnen zij figureerden. Er kan daarom geen sprake zijn van het wit-zwart beeld dat Van der Pauw schetst met enerzijds het verzet en anderzijds de rest van de bevolking. Ook delen van het verzet waren 'zwart' als het om de beoordeling van hun daden gaat. Met betrekking tot het NSB-stadsbestuur is er juist geen sprake van een grijs beeld zoals hij dat schetst, maar van een zwart-wit beeld.

Bij de door J.C.H. Blom geïnitieerde paradigmaverandering, waarbij het klassieke goed-foutschema in het denken over de Tweede Wereldoorlog plaats maakt voor een grijs perspectief, waarin zowel daders als slachtoffers gezien kunnen worden, sluit dit proefschrift zich aan. Wit en zwart, goed en fout, het grootste deel van de bevolking is in dit eenvoudige en overzichtelijke schema niet onder te brengen. Het loslaten van het goed-foutschema, zoals Blom heeft bepleit, is daarom ook voor het gewapende verzet in Rotterdam geboden.

Als antwoord op de vraag naar de rol en betekenis van het gewapende verzet van de LKP-Rotterdam komt een diffuus beeld naar voren. Voor Rotterdam geldt dat bonafide illegale werkers ook buiten de kaders opereerden en zich schuldig maakten aan misdaden en overvallen te eigen bate. Knokploegleden hielden er hun eigen ideeën op na over wat wel en niet kon. Uit dit proefschrift blijkt dat bij het optreden van knokploegen ook elders misstanden voorkwamen en dat die bepaald niet op zichzelf stonden. Maar op basis van de bestaande historiografie is het niet mogelijk generaliserende beschouwingen te formuleren en algemene conclusies te trekken over het gewapende verzet in Nederland als geheel. Er zijn door de studies over het gewapende verzet in het Westland, Voorschoten, Den Haag, Kennemerland en Rotterdam wél patronen zichtbaar geworden van het opereren van illegale werkers over de grens van 'legale illegaliteit' en indicaties van de omvang van dit verschijnsel. Deze patronen onderbouwen de conclusie dat de positieve beeldvorming van het gewapend verzet in Rotterdam dient te worden bijgesteld.

De LKP-Rotterdam heeft, ook binnen het verband van de BS, nauwelijks concrete invloed gehad op het verloop van de oorlog, ook niet bij de komst van de geallieerden ter bevrijding van Nederland. De bevrijding van Rotterdam en de taken die de LKP voor zich zelf zag weggelegd in haar rol als Strijdend Gedeelte van de BS hadden toen het 'uur U' was aangebroken een teleurstellend verloop. Toen de Canadese soldaten op 8 mei de stad binnenkwamen was het duidelijk wie het voor het zeggen had. De bezetter had nauwelijks gezag, maar beschikte over wapens en de BS, die een actieve rol wilde spelen bij de bevrijding, kreeg geen toestemming om wapens te dragen en moest op orders wachten van de geallieerden. Juist vanwege de strijd van de LKP tegen de SD en de in de stad aanwezige collaborateurs was de teleurstelling groot, dat zij toen het erop aan kwam geen rol van betekenis kon spelen. Dat was mede een reden dat knokploegleden het recht in eigen hand namen en ook ná de bevrijding nog rekeningen vereffenden. In hun naoorlogse taakuitoefening als BS'ers bleef het

ten onrechte niet bij het handhaven van orde en rust en de arrestatie en bewaking van van collaboratie verdachte personen.

Wanneer de balans opgemaakt wordt kan geconcludeerd worden dat de acties ten behoeve van onderduikers (overvallen op distributiekantoren), bevrijdingsacties van gevangenen en de havensabotageacties ten behoeve van de geallieerde oorlogsvoering effectief waren, van de frequent uitgevoerde liquidaties in Rotterdam kan dit echter helaas niet worden gezegd. Vele liquidaties waren in het algemeen niet nuttig en hebben nauwelijks of geen tastbaar resultaat – het redden van mensenlevens – opgeleverd. De verzetsguerrilla stelde het bezettingsregime op scherp, veroorzaakte onrust onder de bevolking en kostte veel burgers het leven. Door de vele niet-politieke liquidaties in de oorlog en enkele moorden ná de oorlog is het beeld niet terecht dat het gewapende verzet zo correct opereerde, als het tot nu toe in publicaties zoals in *Het Grote Gebod* en *Guerrilla in Rotterdam* is voorgesteld. Het voormalig gewapend verzet in Rotterdam heeft nauwelijks of geen verantwoording willen afleggen over onwelgevallige zaken rond liquidaties, wel over acties die te rechtvaardigen waren. Dit proefschrift stelt vast dat het beeld van het verzet in de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog, dat gedurende ruim een halve eeuw gangbaar is geweest en in het verlengde daarvan in de nationale herinneringspolitiek (de verzetsmythe), bijgesteld is door recente publicaties waarin de rol van het gewapend verzet geproblematiseerd wordt. Dit onderzoek toont aan dat de knokploegen in Rotterdam lang niet zo voorbeeldig opereerden als dat tot nu toe in publicaties naar voren komt. Aangetoond is dat een niet gering aantal verzetstrijders zich in moreel opzicht op een hellend vlak heeft begeven.

Noten

- 1 J. Bouwen, 'Joukje Grandia-Smits (Clara), 1917-1985' in: *Rotterdams Jaarboekje* (hierna: *RJB*) 1986, 157-163. Joukje Grandia-Smits gaf les op de Steven Stemerdingsschool, een Hervormde lagere school. Zij overleed op 17 mei 1985 in haar geboorteplaats Rotterdam.
- 2 Voor het onderzoek naar het verzet in Rotterdam heb ik vijftig personen geïnterviewd, voor dat naar de verzetsgroep Zinkweg elf. Onder de in totaal zesenvestig door mij geïnterviewde personen bevonden zich naast leden uit het voormalige verzet, een weduwe van een verzetsdeelnemer en een politieagent, die zelf niet in het verzet had gezeten.
- 3 De gesprekken met Meeuwis Hendrik Weeda, geboren op 18 maart 1922 in Oud-Beijerland en Maarten Castelein, geboren op 27 april 1921 in Mantgum, vonden respectievelijk plaats op 25 augustus en 29 oktober 2013. De aan het Streekmuseum Hoeksche Waard geschonken stengun is te zien op een groepsfoto van de Knokploeg-Zinkweg die enkele dagen na de bevrijding werd gemaakt door de gemengd gehuwde joodse fotograaf Richard Strauss (geboren 1 september 1900 in Steele, Duitsland). De leden van de knokploeg staan in het tenue van de Binnenlandse Strijdkrachten met hun stengun in de aanslag, zie foto op p. 185. Door mijn onderzoekingen hebben archivalia en verscheidene objecten een archief- of museumbestemming gekregen. Een kleefmijn van Henk Huisman, lid van de havensabotageploeg van de Knokploeg Rotterdam-Zuid, is via mijn bemiddeling bij het OorlogsVerzetsMuseum Rotterdam terechtgekomen (foto kleefmijn, zie Albert Oosthoek, *De Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945*, Rotterdam 1990, 71).
- 4 Heinrich Boere, geboren op 27 september 1921 in Eschweiler, moest volgens justitie in de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen zijn straf alsnog uitzitten. Hij kon zich met betrekking tot de Silbertanne-moorden niet beroepen op het 'bevel-is-bevel'-verweer. Deze strafuitsluitingsgrond, de zogenaamde 'Befehlsnotstand' is niet van toepassing op deze moorden. Het beroep tegen zijn veroordeling werd in 2010 verworpen. De uitlevering van de in Duitsland woonachtige, voormalige Waffen-SS'er, Klaas Carel Faber was tot zijn overlijden op 24 mei 2012 ook actueel. Faber was in 1952 uit de gevangenis gevlucht. Net als bij Boere werd ook in zijn zaak de doodstraf omgezet in levenslang. De broer van Klaas Faber, Waffen-SS'er Pieter Johan, is op 10 juli 1948 wél geëxecuteerd. De vader van de broers, Pieter Faber, is op 8 juni 1944 neergeschoten door Hannie Schaft en Jan Bonenkamp. Hij overleed aan zijn verwondingen op 14 juni 1944 in een ziekenhuis in Haarlem. Volgens het OM kunnen oorlogsmisdadigers zoals Faber en Boere niet uitgeleverd worden, omdat beide mannen de Duitse nationaliteit hebben. Bij toetreding tot de SS en het Duitse leger werd de Duitse nationaliteit automatisch verkregen. Duitsland levert geen eigen onderdanen uit en daarom konden beide mannen na hun ontsnapping niet naar Nederland worden teruggestuurd. Zie hierover: 'Proces-Heinrich Boere. Aangifte tegen Boere: zeven nieuwe moorden', *Trouw*, 29 januari 2010; Joop Bouma, 'Lafhartige daad verjaart niet'. Levenslang geëist tegen oud-SS'er Boere', *Trouw*, 3 maart 2011; Joop Bouma,

- 'Zeven hulzen naast lichaam van Bicknese', *Trouw*, 16 maart 2011; Joop Bouma, 'Slachtoffers als procespartij', *Trouw*, 8 april 2011; 'Duitsland zal SS'er Klaas Carel Faber niet uitleveren', *Trouw*, 3 mei 2011; Joop Bouma, 'Een deken van zwijgen', *Trouw*, 3 mei 2011; 'Faber kan alleen worden uitgeleverd als hij toestemt', *Trouw*, 3 mei 2011; Joop Bouma, 'Heinrich Boere (89) toch nog achter tralies; Oud-SS'er fit genoeg voor straf', *Trouw*, 10 september 2011; Perdiep Ramesar, 'In memoriam Klaas Faber 1922-2012. Lijfwacht van Anton Mussert in vrijheid gestorven', *Trouw*, 29 mei 2012; 'Oud-SS'er Heinrich Boere (92) overlijdt in gevangenis', *Trouw*, 3 december 2013; Tessel Pollmann, *Mussert & Co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen*, Amsterdam 2012, 188.
- 5 Nico de Fijter, 'De rechtszaak tegen Siert Bruins (92) is een mirakel. Oorlogsmisdadiger leek te ontkomen, maar staat nu terecht voor moord op verzetsman', *Trouw*, 31 augustus 2013; Nico de Fijter, 'Dezelfde man, met hetzelfde leren tasje. Oorlogsmisdadiger Bruins na 33 jaar opnieuw voor de rechter', *Trouw*, 3 september 2013; Nico de Fijter, 'Wat gebeurde er echt op 22 september 1944?', *Trouw*, 4 oktober 2013; Nico de Fijter, 'Rechter: Bruins schoot Dijkema dood, maar of het moord was?', *Trouw*, 9 januari 2014; Nico de Fijter, 'Vonnis Siert Bruins. Proces zonder grote woorden en gebaren', *Trouw*, 10 januari 2014; website www.oorlogsgravenstichting.nl (slachtofferregister). Siert Bruins, geboren op 2 maart 1921 in Vlagtwedde, vluchtte naar Duitsland en werd in 1949 in Nederland bij verstek ter dood veroordeeld, een straf die later werd omgezet in levenslang. In 1980 werd hij in Duitsland toch nog vervolgd en veroordeeld voor de medeplichtigheid aan de moord op de twee joodse broers Lazarus en Meijer Sleutelberg in Delfzijl. Er was toen geen tenlastelegging voor de moord op Aldert Klaas Dijkema (geboren op 3 oktober 1907 in Ten Boer en overleden in Appingedam op 22 september 1944), omdat het volgens de Duitse justitie niet ging om moord maar om doodslag, en op grond daarvan was de zaak verjaard. Het Duitse Openbaar Ministerie was echter 33 jaar later alsnog de overtuiging toegedaan dat de dood van de verzetsman een moord betreft. In juni 2014 heeft het Openbaar Ministerie het hoger beroep tegen het besluit om Bruins niet te veroordelen echter weer ingetrokken (in: 'Bruins: definitief geen straf voor doden van verzetsman', *Trouw*, 25 juni 2014).
- 6 Zie hoofdstuk 2.5.
- 7 G. Geerts en H. Heestermans, *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, 1992 (12e uitgave), Utrecht-Antwerpen, p. 1881. In C. Kruyskamp, *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, 1976 (10e uitgave), p. 1517-1518, wordt als voorbeeld van een historische mythe genoemd: het Franse bewustzijn dat na 1945 door de mythe van de 'résistance' werd bepaald.
- 8 Albert Oosthoek, *De Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945*, Rotterdam 1990.
- 9 Albert Oosthoek, *Uit Trouw geboren. Illegaliteit in Oud-Beijerland*, Oud-Beijerland 1995. Uit dit boek zijn delen uit hoofdstuk 2 getiteld: 'De Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO)' en hoofdstuk 4 getiteld: 'De Knokploeg-Zinkweg' (betreffende de liquidatie van een NSB-burgemeester en de represailles) opgenomen. Genoemde delen zijn in dit proefschrift verwerkt in respectievelijk hoofdstuk 4.1 en hoofdstuk 10.7.
- 10 Jack Kooistra en Albert Oosthoek, *Recht op wraak, Liquidaties in Nederland 1940-1945*, Leeuwarden 2009. Over de totstandkoming van deze publicatie zie aldaar 314-315.
- 11 Over *De Velsler Affaire. Een omstreden oorlogsgeschiedenis* (Amsterdam 2013) van Von Benda-Beckmann, zie hoofdstuk 2.3.
- 12 Van Ad van Liempt verscheen: *De drogist. Hoe een verzetsheld na de oorlog in ongenade viel*, Amsterdam 2013. Dit boek gaat over de verzetsdeelnemer Gerard Reeskamp die in 1947 in hoger beroep door het Hoog Militair Gerechtshof tot vier jaar gevangenisstraf werd veroordeeld, zie noot 154.

- 13 Zie hoofdstuk 2.4.
- 14 Kooistra en Oosthoek, 72-73. G.J. van Ojen jr., *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 2 delen, Den Haag 1972, 854, verstaat onder liquideren of elimineren: 'het volgens voornemen of plan doden van lieden (Duitsers, handlangers van de vijand, provocateurs, verraders, collaborateurs), die door optreden of handelingen gevaren veroorzaakten voor het verzet in het algemeen, bepaalde takken van verzetswerk, illegale groepen en verzetslieden, of leiding en medewerking gaven aan de vervolging van volksgroepen (joden, onderduikers), dan wel het landsbelang ernstig schaadden'.
- 15 Behalve voor collaborateurs en verraders gold dit ook voor andere categorieën zoals leden van de Duitse bezetingsmacht, criminelen, zwarthandelaren en lastige onderduikers.
- 16 Veelal betrof het een enkel document of een foto, in de noten wordt hier naar verwezen. Van deze tussen 1988 en 2015 verzamelde archivalia zijn door mij veelal kopieën gemaakt die deel uit maken van de documentatiecollectie van de auteur. Een overzicht van de geraadpleegde archieven is in dit proefschrift te vinden onder het kopje bronnen en literatuur.
- 17 Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtpleging in bezet Nederland*, Amsterdam 1999, 122.
- 18 A.J. van der Leeuw, 'Oorlogsgetroffenen en oorlogsarchieven' in: *Met zin en verstand*, Deventer 1995, 107-108. Voor zover Sipo-archieven naar Duitsland werden gezonden zijn deze ook niet bewaard gebleven. Alleen zijn, waarschijnlijk tegen de instructies in, circa 80 dossiers van het *Judenreferat IV B4* bewaard gebleven en een verzameling kopieën en dossiers van algemene aard over de verplichte tewerkstelling.
- 19 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (hierna: De Jong), deel 4, 92-95; Van der Leeuw, 108.
- 20 De Jong, deel 10a, 70. Voor een schema van de rechterlijke instanties in bezet Nederland, zie Von Frijtag Drabbe Künzel, 316, 254-256, 264. Het Obergericht was een rechtscollege dat uit drie leden bestond en het Landesgericht uit één alleensprekende rechter.
- 21 Von Frijtag Drabbe Künzel, 188.
- 22 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), BS, Rotterdam, 192a, 7d (rapport M.J. van Zon); Frank van Riet, *Handhaven onder de Nieuwe Orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Zaltbommel 2008, 250.
- 23 Tessel Pollmann, '1941-1945: Terreur op het stadhuis van Rotterdam. Burgemeester Müller en rechterhand Jaap Dijkhuis opnieuw onderzocht' in: *RJB 2010*, 223-224.
- 24 Van der Leeuw, 111.
- 25 H. van Riessen, R. van Aerde e.a., *Het Grote Gebod, Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* (hierna: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*), 2 delen, Kampen-Bilthoven 1951 (3^e ongewijzigde druk 1989), deel II, 609-612. Het aantal knokploegleden werd gesteld op 2.277, zie hoofdstuk 3.
- 26 De berichten werden doorgegeven aan de Directeur-Generaal van Politie, J.A. van Thiel, en de Gewestelijk Politie President, J.J. Boelstra. Per telex ontving de Gewestelijk Politie Commandant en Oberleutnant Hollenstein de berichten. Per telefoon werd bericht overgebracht aan de majoor H.G. Scholz van de Ordnungspolizei, de Hoofdcommissaris van Politie van Rotterdam, Kolonel en Commandeur, de Commandeur in de Provincie, Burgemeester F.E. Müller en dr. Carl Völckers, der Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Rotterdam, de Sicherheitsdienst (Groep 10), de Ortskommandant/Feldgendarmarie, de Ordnungspolizei en de Wasserschutzpolizei. Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst; *Algemeen Politieblad*, nr. 9 van 5 maart 1942, deel A, 296-297. Het Berichtenboek Hoofd van Dienst maak-

- te voor de overbrenging naar het Gemeentearchief Rotterdam deel uit van de Historische Collectie politie Rotterdam-Rijnmond, Boezemsingel.
- 27 Van Riet, 2008, 18, 369.
 - 28 Een eerste toegang tot het archief Binnenlandse Strijdkrachten, Rotterdam (192a) is in 1973 vervaardigd door mevrouw A.H. Schölvinc-Stork en een nadere toegang in 1996 door J.L. van der Pauw.
 - 29 P. Thompson, *The Voice of the Past: Oral History*, Oxford 2000 en S. Leydesdorff, *De mensen en de woorden: geschiedenis op basis van verhalen*, Amsterdam 2004. Paul Thompson (1935) en Selma Leydesdorff (1949) zijn pioniers op het gebied van oral history. *The Voice of the Past* van de historicus en socioloog Thompson, dat in 1978 verscheen, was de eerste belangrijke studie over oral history en de methode die daarbij gehanteerd moet worden. Thompson wees er op dat mondeling verkregen informatie subjectief is, maar dat dit ook geldt voor schriftelijke bronnen die als algemeen aanvaard worden beschouwd. Van belang is volgens hem het adequaat interpreteren van de mondelinge bronnen. Hij benadrukt dat oral history niet louter gebruikt moet worden ter ondersteuning en aanvulling van een al vastgesteld betoog. Dat zou volgens hem geen recht doen aan de betekenis van deze bron en interpretatie van het betoog. Historicus Leydesdorff heeft methodieken voor en theorievorming over oral history ontwikkeld en publiceerde daarover in *De mensen en de woorden*. Volgens haar dienen individuele belevenissen van mensen een plaats te krijgen in de geschiedschrijving en is oral history daarvoor een belangrijke historische bron (het plaats geven aan subjectieve ervaringen van mensen naast de feitelijke gebeurtenissen).
 - 30 Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge 2006, 406.
 - 31 Met betrekking tot de liquidatie van de politieagent Maarten Frikkee op 21 oktober 1944 door leden van de in Rotterdam-Zuid gestationeerde Haagse knokploeg (zie hoofdstuk 5.3) werd ik er tijdens mijn onderzoek in 1990 door twee rapporteurs van de Stichting 1940-1945 op geattendeerd, dat er enkele aanvragen voor de Wet Buitengewoon Pensioen 1940-1945 waren gedaan door personen die zeiden de genoemde liquidatie te hebben voltrokken, of daarbij betrokken te zijn geweest. Volgens de rapporteurs was hun versie van de liquidatie in eerste aanleg aannemelijk en bleek later dat betrokkenen – onbewust? – in hun eigen onjuiste versie van het verhaal – oprecht? – waren gaan geloven.
 - 32 Kalyvas, 405.
 - 33 Zie hoofdstuk 11.2 en 11.7. In de door de LKP-Rotterdam zelf ter hand genomen naoorlogse geschiedschrijving ligt de nadruk op de succesvolle bevrijdingsacties van gevangen genomen illegale werkers en overvallen op distributiekantoren. De keerzijde van de verzetsacties, de represaillemaatregelen van de bezetter en de destructieve weerslag die deze hadden op de families van de slachtoffers, blijven buiten beeld. Dergelijke boeken moeten met voorzichtigheid gebruikt worden, omdat ze niet onpartijdig zijn en persoonlijke belangen er in meespelen.
 - 34 Barbara Allen en William Lynwood Montell, *From Memory to History: Using Oral Sources in Local Historical Research*, Nashville (Tennessee) 1981, 26. Volgens Allen en Lynwood Montell komt het hoogst zelden voor dat informanten data precies onthouden.
 - 35 Als voorbeeld noem ik de berichten in het archief Binnenlandse Strijdkrachten, Rotterdam (NIOD, inventaris 192a). De in verscheidene documenten van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam genoemde data, waarop bijvoorbeeld door de knokploegen aanslagen werden gepleegd, bleken niet te kloppen. Dagrappporten van de politie (GAR, politiearchief, inventaris 63) en van de Gemeentesecretarie Rotterdam afdeling Bevolking c.a.: Bevolkingsregister (GAR, inventaris 494.03), Gemeentesecretarie Rotterdam afdeling Bevolking c.a.: Geneeskundige verklaringen van Overlijden Rotterdam (GAR, inventaris 494.07) en

- Gemeentesecretarie Rotterdam, Burgerlijke Stand (GAR, inventaris 494.01) geven hierover afdoende uitsluitel.
- 36 Problemen kunnen zich voordoen als er sprake is van persoonlijke betrokkenheid van de interviewer bij de geïnterviewde. Dit kan voorkomen als er meerdere gesprekken gedurende een lange periode plaatsvinden en er een relatie van wederzijdse sympathie of antipathie ontstaat. Bij het verwerken van het interviewmateriaal levert dit problemen op als de visie van de informant niet gedeeld wordt. Hoe reageert zo iemand op het verschijnen van het boek als daarin onwelgevallige dingen staan? Of houdt de onderzoeker daar rekening mee door de tekst in de conceptfase aan te passen? Om problemen in de relatie te voorkomen kan de onderzoeker als hij onwelgevallige informatie wil verwerken water bij de wijn doen, wat de geschiedschrijving vanzelfsprekend niet ten goede komt.
- 37 Van de geïnterviewden van de verzetsgroep Zinkweg gaf één verzetsdeelnemer, P.J. Hage, aan niet te voelen voor een geluidsopname, wat gerespecteerd is. Van de interviews voor het boek over de Knokploeg Rotterdam-Zuid zijn geen geluidsopnamen gemaakt.
- 38 Het betreft hier een door Israel Traas ingesproken geluidscassette ter aanvulling op het interview met de auteur op 6 januari 1995. De inhoud is toegespitst op de relatie tussen Traas persoonlijk (met in het verlengde daarvan de verzetsgroep Zinkweg) en de burgemeester van Oud-Beijerland: J.C. Diepenhorst.
- 39 Voor mijn doctoraalscriptie geschiedenis aan de Vrije Universiteit getiteld 'De Knokploeg Rotterdam-Zuid. Een detailstudie naar een knokploeg in Rotterdam in de jaren 1944-1945' heb ik tijdens het onderzoek in 1989 enkele hoofdstukken voorgelegd aan de verzetsdeelnemers van deze knokploeg. Een kopie van de integrale scriptie heb ik op verzoek van C.P.J. van der Sluis en H.J. Scheffer na mijn afstuderen naar hen toegestuurd. Een concept van *Uit Trouw geboren. Illegaliteit in Oud-Beijerland* heb ik in de conceptfase voor commentaar gestuurd naar Th. le Grand, H.A. Korteweg en J.J. van Strien (dit geschiedde met instemming van de overige leden van de verzetsgroep).
- 40 Het archiefmateriaal van C.P.J. van der Sluis is na zijn overlijden in 2001 opgenomen in het Gemeentearchief Rotterdam (inventaris 1224) en de realia (waaronder wapens) in de collectie van het OorlogsVerzetsMuseum Rotterdam. De realia en het archiefmateriaal van J.J.H. van Welzen zijn opgenomen in het OorlogsVerzetsMuseum Rotterdam.
- 41 In de eindfase van mijn onderzoek heb ik behalve met de oud-knokploegleden M. Castelein en M.H. Weeda enige gesprekken gehad met A.M. Overwater, geboren te Rotterdam op 4 februari 1924. Arie Overwater was in de oorlog werkzaam voor de Geheime Dienst Nederland. Na de oorlog heeft hij onder meer gepubliceerd over de Rotterdamse gevallen van het verzet (zie literatuurlijst). Ook was hij secretaris van de Vereniging Voormalig Verzet Zuid-Holland (VVZH). Hij beheert het archief van VVZH. Over verscheidene verzetsdeelnemers heeft hij aanvullende informatie verstrekt, onder andere over personalia (schuilnamen). Van Overwater verschenen in eigen beheer: *De Rotterdamse gevallen van het verzet 1940-1945*, Barendrecht 1997; *Het monument in Heinenoord. De Gevallen 1941-1945*, Barendrecht 2002 (2^e druk 2011); *Verzetsmensen vernoemd in Vrijheidsakker in Barendrecht*, Barendrecht 2006; *Rotterdamse gemeentepersoneel, omgekomen in de oorlogsjaren 1940-1945*, Barendrecht 2007; *Schuilnamen van het Verzet 1940-1945 in de regio Rotterdam*, Barendrecht 2012 en *Gevallen van het Verzet 1940-1945 in de regio Dordrecht*, Barendrecht 2013.
- 42 Zie hoofdstuk 7.6.
- 43 J.L. van der Pauw, 'Charles van der Sluis, 1919-2001 – Een verzetsman van formaat' in: *RJB 2002*.
- 44 In 1990 verscheen Bram van Mourik, e.a., *Gids Tweede Wereldoorlog. Verzamelingen in het Gemeentearchief Rotterdam*, een uitgave van het Gemeentearchief Rotterdam. Verscheidene schenkingen van oud-verzets-

strijders zijn in deze publicatie opgenomen waarvan enkele met embargo. De meeste embargo's zijn echter inmiddels opgeheven. Dat geldt niet voor de schenkingen van C.P.J. van der Sluis (2001, inventaris 1224) en H.J. Scheffer (2008, inventaris 551). Hier rust tot 2025 een embargo op en deze mogen pas na toestemming van de gemeentearchivaris ingezien worden. In de gesprekken met de oud knokploegleden, die plaatsvonden tussen 1988-1990 ten behoeve van *De Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945*, werd mij meegedeeld dat het nog te vroeg was om over zo'n gevoelig onderwerp als liquidaties te schrijven en zou dit pas over 15 tot 20 jaar kunnen.

- 45 Collectie auteur, H.J. Scheffer in een brief aan de auteur, 15 oktober 1989.
- 46 Collectie auteur, H.J. Scheffer in een brief aan de auteur, 1 november 1989.
- 47 Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 646. Zelfs in het register Verraders en provocateurs ontbreekt zijn naam. In het 'Register van werkelijke namen' in *Registers behorende bij Het Grote Gebod, Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, Kampen 1989, is de naam Bitter wel opgenomen. Een type KP-leider als Bitter paste blijkbaar niet in het gewenste beeld van het verzet in LO/LKP, het verzet uit de protestants-christelijke hoek. L. de Jong (deel 10b, 674) noemde wel de liquidatie van 'de KP-leider van Rotterdam-Zuid' maar vermeldde niet de naam Kees Bitter, evenmin als bijzonderheden over diens rol.
- 48 Bij de liquidaties die ik beschreven heb, zijn slechts de initialen van de slachtoffers gebruikt. Zoals in het geval van Jantje S., zwarthandelaar en de spil van een dievenbende en Maarten F., een berucht lid van Groep 10. Deze terughoudendheid in het noemen van slachtoffers werd door de tijd ingehaald. In recenter publicaties (J.L. van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945*, Den Haag 1995, 231, 296-298 en Van Riet, 2008, 372-373) komen de namen Jantje Steketeë en Maarten Frikkee wel voluit voor.
- 49 Over mijn doctoraalscriptie en de uitgave hiervan als boek was contact gelegd tussen Liepke Scheepstra, voormalig LKP-topman en drs. A.H. Paape, de directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Op 22 maart 1990 ontving ik een brief van Paape (Ref.: AHP / AB) met het verzoek om met de verlangens van leden van de voormalige de LKP-Rotterdam (J.L. de Jonge, Van der Sluis, Scheffer) rekening te houden, in het bijzonder wat betreft de beschrijving van de liquidatie van Kees Bitter. Ik heb daar goeddeels aan voldaan.
- 50 Voor het boek *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945*, dat Jack Kooistra samen met mij samenstelde en dat in 2009 verscheen, heb ik geen interviews afgenomen. De verzetsdeelnemers waren inmiddels op een enkeling na overleden. Het boek, dat de namen bevat van de personen die door het verzet werden geliquideerd, heeft binnen kringen van het voormalig Rotterdamse verzet of wat daarvan nog was overgebleven, voor zover mij bekend is, geen beroering gewekt.
- 51 De uitvoering van de liquidatie van Simonis (zie hoofdstuk 10.7) roept de vraag op: waarom het lijk door de mannen van de knokploeg niet is verborgen (door het te begraven of in met stenen verzwaarde jutezakken in een nabijgelegen kreek of sloot te laten verdwijnen). Voor de bezetter zou het dan onduidelijk zijn geweest wat er met Simonis was gebeurd (was hij wellicht ondergedoken?).
- 52 S. Stokman (red.), *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie. Herderlijke brieven, instructies en andere documenten*, Utrecht 1945; H.C. Touw, *Het verzet der hervormde kerk*, Den Haag 1946; Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het Nationaal-Socialisme en de Duitse tyrannie*, Kampen 1949.
- 53 J.J. Bolhuis, C.D.J. Brandt (red.) e.a., *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, 4 delen, Arnhem/Amsterdam 1948-1954.
- 54 P.J. Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943*, Den Haag 1950; B.A. Sijes, *De Februaristaking, 25-26 februari*

- 1941, Amsterdam 1954; A.J.C. Rüter, *Rijden en staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd*, Den Haag 1960.
- 55 Voor een globaal overzicht over de historiografie van het verzet, zie: David Barnouw, 'Het verzet in het Westland (en elders) bekeken', in: *Historisch Jaarboek Westland*, p. 33-44. Zie tevens: Marton van Hennik, 'De oorlog op herhaling: recente literatuur over de Duitse bezetting van Nederland', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 1996, nr. 4, 493-516. Voor de overige publicaties over het verzet zie de literatuurlijst in dit proefschrift.
- 56 Ter aanvulling verscheen in 1989 de door Jan Bulthuis vervaardigde *Registers behorende bij Het Grote Gebod, Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*. Het betreft een bijna volledig register van schuilnamen, van werkelijke namen, van trefwoorden en een topografisch register.
- 57 Vgl. C.C. de Kool-Verhoog, 'Rotterdamse oorlogsprenten' in: *RJB* 2012, 167-200, aldaar 190-192.
- 58 Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, IX-XI.
- 59 Voor een lijst van de circa tachtig knokploegen in Nederland per provincie met summere gegevens inzake leiders, gevallen, redenen afloop actie, zie Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod* deel I, 418-419.
- 60 J. Grandia-Smits, 'LO-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 288.
- 61 J. Bouwen, 'Joukje Grandia-Smits (Clara), 1917-1985' in: *RJB* 1986, 157-163; Jan Brokken, *Blok. De boekhandelaar van mijn vader*, Amsterdam 2012, 7-10; Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis (hierna: IB/NRK), Collectie persoonsdossiers aangelegd door het Informatiebureau en de Afdeling Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis, 2011 (hierna: Collectie persoonsdossiers, 2011), 97.892, Huibrecht Willem Blok; GAR, Collectie beeld en geluid, GV 1400-1 en 1400-2, geluidsregistratie van een interview met J. Grandia-Smits, 22 februari 1982. In dit interview schetst Grandia haar levensgeschiedenis, toegespitst op de periode van het nationaalsocialisme. Joukje Smits was in 1939 lerares op de Christelijke Nijverheidsschool in Bodegraven en kwam daar in contact met G.J. van de Waal (1904-2010) die kort na de capitulatie hulp had verleend aan de oorlogsgewonden. In 1943 werden zij geconfronteerd met de problematiek rond de arbeidsinzet, met name het scheppen van mogelijkheden voor betrokkenen om onder te duiken. Van de Waal (Mees), vertrok naar Rotterdam en volgde daar de gereformeerde LO-districtsleider Huibrecht Willem Blok (Bol) op. Blok werd op 2 oktober 1943 in Rotterdam gearresteerd. Hij werd verhoord en overgebracht naar het Haagsche Veer. Vervolgens werd hij via Vught op transport gesteld naar Dachau. In juni 1945 keerde hij terug in Rotterdam. Smits werd een van de eerste 'koeriersters' van de LO toen zij Van de Waal naar Rotterdam volgde. Met behulp van dr. P.B.V. Quartero, röntgenoloog in het Sint Franciscus Gasthuis, maakte zij zich vrij voor het illegale werk. Quartero stelde de nepdiagnose 'chronische rugafwijking'. Van de Waal liet Smits (bonkaarten)transporten doen en leerde haar een revolver hanteren. Op 13 juni 1944 sloeg door verraad het noodlot toe toen zij op het adres van de Persoonsbewijzen Sectie (PBS) op de Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam werd gearresteerd. Bij de overval werden 27 mensen gearresteerd. Van hen kwamen er vijf na korte tijd vrij, terwijl slechts zeven de oorlog overleefden. Smits werd naar Ravensbrück afgevoerd en van daaruit kwam zij in Dachau terecht. Ondervoeding en zware dwangarbeid waren haar deel. Op 1 mei werd ze door de Amerikanen bevrijd en volgde de repatriëring via Lyon, Brussel en Oudenbosch naar Rotterdam. Hier trad zij in dienst van de Politieke Opsporingsdienst (POD). Grandia-Smits beschrijft in *Het Grote Gebod* de geschiedenis van de LO in Zuid-Holland in een periode – tot aan haar arrestatie – waarin zij zelf ook actief was voor deze organisatie. In november 1945 trouwt Smits met Johannes Grandia. In 1985 is in Rotterdam-Hoogvliet in de zgn. 'verzetstrijdersbuurt' een straat naar haar vernoemd, de Joukje Grandiastraat.

- 62 Sytze van der Zee, *Vogelvrij. De jacht op de Joodse onderduiker*, Amsterdam 2010, 221; Ad van Liempt (red.), *De jacht op het verzet. Het meedogenloze optreden van Sicherheitsdienst en Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2013, 117-118, 125-126, 285.
- 63 G.J. de Vries, *De balans van 'Verzet in en om Dordt'*, Dordrecht 1982, 7. Bob de Vries was collega van Beinema bij het Gemeentelijk Energiebedrijf in Dordrecht en was als enige rooms-katholiek actief in de gereformeerde LO-groep van Beinema.
- 64 K. van Loon, *Verzet in en om Dordt*, Den Haag/Batavia 1947, 194. Van Loon schrijft dat de combinatie Huug II (Verspuy), Herman (Evers) en Karel (Kors van Loon) het schild was waarachter het Dordtse verzet gewerkt heeft.
- 65 G.J. de Vries, 1982, 18.
- 66 J. Grandia-Smits, 'LO-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 284.
- 67 J.W.M. Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst. Mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie*, Den Haag 1998, 324-325. Volgens voormalige OD-leden schreef K. van Loon in zijn boek *Verzet in en om Dordt* vele onjuistheden over de Ordedienst. Het wekte grote beroering binnen OD-kringen. De kwestie werd tijdens de OD-vergadering van 14 april 1948 besproken. Volgens Van Loon had de OD zich uitsluitend voorbereid op acties na de bevrijding en was het geen echte verzetsorganisatie. In Dordrecht was samenwerking tussen het (gewapend) verzet en de OD onmogelijk geweest omdat volgens Van Loon de OD de baas had willen spelen, wat volgens hem niet kon. Omdat Van Loon tot de BS had behoord werd de kwestie overgedragen aan reserve generaal-majoor H. Koot. De uitkomst was dat bij een herdruk verschillende passages gewijzigd zouden moeten worden. De 2^e druk van *Verzet in en om Dordt* verscheen in 1980, ongewijzigd.
- 68 De eenzijdige geschiedschrijving over het verzet in Dordrecht komt in 2010 opnieuw in de publiciteit als twee Dordtenaren, Maarten-Jan Leentvaar en Kees Robbemond, besluiten om de documentatiegroep Bureau J.O.T. (Juist op Tijd) op te richten. J.O.T. is de onderzoeksafdeling van de Max van Pelt Stichting. De doelstelling van deze stichting (www.verzetinenomdordrecht.nl) is: 'Het publiceren over verzetsmensen en -groepen in de regio Dordrecht in en na WOII. Dit willen wij bereiken door het doen van onderzoek en geven van voorlichting over de rol van het verzet tijdens de bezetting en de nasleep hiervan in de ruimste zin van het woord. Ook stelt de stichting zich het rehabiliteren van verzetsmensen ten doel en van Max van Pelt in het bijzonder. Tevens pleit de stichting voor een onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek naar de gang van zaken in het verzet.' De onderzoekers brengen drie liquidaties onder de aandacht. Volgens genoemde onderzoekers zijn de liquidaties (waarvan een na de bevrijding heeft plaatsgevonden) vermoedelijk uitgevoerd door leden van de BS en zijn de motieven waarschijnlijk niet politiek.
- 69 In deel 14 van De Jong, getiteld *Reacties*, dat in 1991 verscheen, komt het punt 'excessen van het gewapend verzet', niet ter sprake. De Jong schrijft volgens critici wel uitvoerig over de talloze fusillades van de bezetter. De auteur beaamde dit en stelde dat de reden ervoor was dat de fusillades een belangrijk onderwerp vormden in de naoorlogse bijzondere rechtspleging, zie De Jong, deel 14, p. 657.
- 70 Maarten van Buuren, *De afrekening. Ontmaskering van het gewapend verzet*, Rotterdam, tweede herziene en uitgebreide uitgave 2012, 230, 242.
- 71 Idem, 241-242, 248-249.
- 72 Maarten van Buuren, 'Een afrekening in Maassluis', *Trouw*, 15 oktober 2011; idem, 'De schemerzone van het gewapend verzet', *Trouw*, 26 november 2011; George Marlet, 'De oorlog is nog steeds het morele ijkpunt', *Trouw* (bijlage de Verdieping getiteld: Hoe 'fout' was het 'goede' verzet?), 30 november 2011; Herman Langeveld, 'Kwaadaardig geschrijf', *Trouw*, 17 december 2011. Het verschijnen van de tweede editie van *De afrekening*

was voor Van Buuren aanleiding om een 'Nabeschouwing bij de nieuwe editie' te schrijven (Van Buuren, 2012, 265-273). In de nabeschouwing gaat Van Buuren uitvoerig in op een debat in Nationaal Monument Kamp Vught op 24 maart 2012 naar aanleiding van de eerste editie van *De Afrekening*. Een van de 'opponenten' was historicus Hans Blom, voormalig directeur van het NIOD. Blom vond het een slecht boek. Van Buuren zou namelijk de bronnen slecht gebruikt hebben en suggestief te werk zijn gegaan. Hij zou onder meer NSB'ers hebben verontschuldigd voor hun optreden bij aanhoudingen, huiszoekingen en diefstallen en deze activiteiten hebben betiteld als economische controles. Van Buuren vroeg waar dat in het boek stond, maar daar kon Blom geen antwoord op geven. Blom had zijn informatie gekregen van zijn assistent. Dat bleek de historicus en freelance journalist Eric Slot te zijn, die in opdracht van Jan Doelman, de zoon van BS-commandant Piet Doelman, tegen betaling een rapport had opgesteld. Hieruit zou blijken dat *De afrekening* ongegrond en onjuist zou zijn. Het rapport spitst zich toe op de dood van de NSB'er Lein Francke op 8 mei 1945 en de betrokkenheid van Piet Doelman daarbij. De reden volgens Doelman was dat Francke hem aan de Duitsers zou hebben verraden, maar dat was volgens Van Buuren onwaarschijnlijk en niet te bewijzen. Blom had ter voorbereiding van het debat zonder nadere beschouwing de kritiek overgenomen van de door Doelman ingehuurde Slot. Het boek had Blom volgens Van Buuren tot zijn verbazing zelf niet gelezen. Volgens Van Buuren heeft Jan Doelman getracht zijn boek in diskrediet te brengen. Twijfel zaaien over de betrouwbaarheid van zijn bronnen zou afleiden van het pijnlijke gegeven waar het in het boek om draait: het lot van collaborateurs en NSB'ers (zoals Francke) die na de bevrijding het slachtoffer werden van willekeurige wraakacties van leden van het voormalige gewapende verzet in hun rol van BS'er.

- 73 Herman Langeveld, 'Kwaadaardig geschrijf', *Trouw*, 17 december 2011. Langeveld vond de generalisatie van Van Buuren niet gefundeerd. Hij spreekt van een pamflet of schotschrift waarin gebeurtenissen die ten gunste van het gewapend verzet zijn onderbelicht blijven en ongunstige zaken overbelicht worden, bijvoorbeeld wat er met de 'buit' van de overvallen gebeurde, zonder rekening te houden met tijd- en plaatsgebonden omstandigheden. Het is volgens hem een eenzijdig boek. Kritiekpunt van Langeveld is onder meer de terminologie. Bijvoorbeeld het gebruik van het woord *roofovervallen* voor overvallen van de knokploegen op boerderijen van zwarthandelaren. Verder is hij van mening dat Van Buuren weinig voorbeelden geeft ter onderbouwing van zijn stellingen. Bijvoorbeeld met betrekking tot zijn kritiek op *Het Grote Gebod*. Het gewapend verzet wordt in dit boek volgens hem 'verdraaid, geïdealiseerd en in christelijke zin gemythologiseerd' (Van Buuren, 2012, 13). Als enige voorbeeld hiervoor noemt Van Buuren de gebeurtenis waarbij een NSB-burgemeester bij een overval zijn partijspeldje dat hem voor tien jaar trouwe dienst was uitgereikt, terug vraagt en krijgt (Van Buuren, 2012, 241). De publicatie van *De afrekening* was voor het schrijverscollectief 'Gemeente Naaldwijk 1940-1945' aanleiding om begin december 2012 de website www.deafrekening-naderbekeken.nl te lanceren. De reden was dat het boek van Van Buuren volgens hen op een aantal punten een onjuist beeld schetst.
- 74 Van Buuren, 2012, 265-273.
- 75 Er is relatief weinig gepubliceerd over afzonderlijke verzetsgroepen en voor zover er wel over geschreven is, zijn het summere beschrijvingen in overzichtswerken van dorp, streek en stad of in boeken die over deelaspecten van het verzet handelen, zoals over de LO en LKP. Het zou lang duren voordat er wetenschappelijk historisch onderzoek plaatsvond naar het verzet in Rotterdam. *De Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945*, verschenen in 1990, was het eerste boek over dit onderwerp.
- 76 Tevens kan genoemd worden: F.W. Blase e.a., *Studenten onder de bezetting*, Amsterdam 1946. Dit boek bevat onder meer een bijdrage van de Rotterdamse verzetsdeelnemer S.C. Bersma onder het pseudoniem Van Deventer over het verraad van Kees Bitter, de leider van de Knokploeg Rotterdam-Zuid.

- 77 Van der Pauw, 1995, 248, 278; GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Jacob Ofman, geboren 15 februari 1882 in Alkmaar. De Motordienst van de LKP-Rotterdam verzorgde het transport van onder meer gedropte wapens en munitie en het vervoer van goederen en personen na overvallen. De Motordienst werkte binnen BS-verband samen met de zogenaamde 'Vliegende Colonne' die oorspronkelijk een eenheid was van de Raad van Verzet, zie J.L. van der Pauw, *Rotterdam 40-45*, Zwolle 2014, 99.
- 78 G.J.P. de Vries, *Achter de schermen. De ondergrondse strijd voor onze bevrijding. Onthullingen over de werkzaamheid der illegale organisaties tijdens de Duitse bezetting*, Rotterdam 1945, 10. GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Gerardus Jacobus Paulus de Vries, geboren 21 oktober 1884 in Rotterdam. De zoon van G.J.P. de Vries, Gerardus Jozef (Bob), werd geboren op 17 september 1914 in Rotterdam.
- 79 Collectie auteur, afschrift publicatie van M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, z.d. (1946). De koerierster Maria Johanna (Mia) Wilhelm (1916-2004) maakte direct na de oorlog aantekeningen over haar verzetswerk en dat van haar man Arie Pontier (1914-1992), die in januari 1945 was toegetreden tot de Knokploeg Rotterdam-Zuid. De aantekeningen zijn niet gepubliceerd maar het manuscript is in 1946 onder de titel *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen* wel in kopie in kleine kring verspreid. Op 27 juli 1944 traden Arie Pontier en Maria Johanna Wilhelm in Rotterdam in het huwelijk.
- 80 Onder de 'kraken' moeten in dit verband kleine gevechtsacties worden verstaan, die geschieden volgens een vooropgezet plan, gewapenderhand en in disciplinair verband. Zij hadden ten doel: het bevrijden van gevangenen, het bemachtigen van wapenen, het verkrijgen van levensmiddelen en het verwijderen of vernietigen van administratieve systemen. Winkler Prins encyclopaedie, zesde druk, 18e deel, Amsterdam/Brussel 1954, 98-99.
- 81 Sommige acties van de LKP-Rotterdam worden er gedeeltelijk geanonimiseerd in beschreven. Zo bevat *Achter de schermen* het relaas van een op 30 september 1944 gehouden strafexpeditie tegen A. Knijff, één van de aannemers die verantwoordelijk waren voor de systematische verwoesting van de haveninrichtingen, waarbij twee personen op diens kantoor werden geliquideerd (zie hoofdstuk 11.5).
- 82 Von Freitag Drabbe Künzel, 188.
- 83 *5 mei 1955. Voormalig verzet Zuid-Holland, district Rotterdam*, programmaboekje, Rotterdam 1955, 18.
- 84 Er verschenen tevens vijf in memoria in het *Rotterdams Jaarboekje* van verzetsdeelnemers die geen deel uitmaakten van het LO/LKP verzet en waarvan het verzetsverleden, veelal terloops, ter sprake komt: Herman Besselaar, 'Jan Willem de Boer, 1893-1979' in: *RJB 1980*; A.J. Teychiné Stakenburg, 'Dr. Johannes Philippus Backx, 1903-1982' in: *RJB 1983*; W.F. Lichtenauer, 'Ir. Arij Pieter van der Meer, 1903-1985' in: *RJB 1986*; J. Dutilh, 'Th.A.W. Ruys, 1904-1989' in: *RJB 1990* en Jan Spoelder, 'In memoriam drs. N. van der Blom, 1917-2006' in: *RJB 2007*. De ondernemer ir. A.P. van der Meer (NV Van der Meer en Schoep) kreeg een in memoriam vanwege zijn ondernemerschap en zijn verzetsactiviteiten (onder andere zijn afwijzende houding in januari 1945 ten op zichte van de verplichte tewerkstelling van mannen, de *Liese-Aktion*).
- 85 N.Th. Koomans, 'In memoriam A. Kortlandt' in: *RJB 1946*. Kortlandt was vanaf de zomer van 1940 actief in de havenspionage. Bij een poging per trawler naar Engeland over te steken werd hij gearresteerd. Hij overleed in Neungamme op 27 november 1944. Zie tevens: Frank Visser, *De zaak Antonius van der Waals*, Den Haag, 1974, 244; Van der Pauw, 1995, 418.
- 86 Ch.P.J. van der Sluis, 'Gerrit Cornelis van Bijsterveld, 1905-1987' in: *RJB 1988*, 129-137.
- 87 Ch.P.J. van der Sluis, 'Nicolaas Gerardus Apeldoorn, 1908-1982' in: *RJB 1984*, 150-159.
- 88 J. Bouwen, 'Joukje Grandia-Smits (Clara), 1917-1985' in: *RJB 1986*, 157-163; *Nieuwsbrief Voormalig Verzet Zuid-Holland*, februari 1990, 3.
- 89 J.L. de Jonge en G.J. van de Waal, 'Tjerk Elsinga, 1903-1990' in: *RJB 1991*, 129-133.

- 90 Ch.P.J. van der Sluis, 'Kroniek van een huis in het Oude Westen en zijn bewoners gedurende de bezettingsjaren. Claes de Vrieselaan 21' in: *RJB 1976*, 161-167. In de bijdrage vertelt Van der Sluis over de verzetsacties, zoals de succesvolle overval op het Haagsche Veer op 24 oktober 1944 en de mislukte overval op een Dienststeltje van de Abwehr in Kralingen op 5 april, waar zijn knokploegleider Van der Stoep dodelijk gewond raakt.
- 91 Voor een bespreking van in 1995 verschenen boeken zie: Marton van Hennik, 'De oorlog op herhaling: recente literatuur over de Duitse bezetting van Nederland', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 1996, nr. 4, 493-516.
- 92 Van der Pauw, 1995, 485. Voorts verschenen: M. Onderdijk e.a., *Verzet, meer dan een gerucht. Verzet in Rotterdam 1940-1945*, Rotterdam 1990 en M. Oprel, *Sterker door strijd. De ondergrondse pers in Rotterdam 1940-1945*, (ongepubliceerde doctoraalscriptie Erasmus Universiteit), Rotterdam 1990.
- 93 J.L. van der Pauw, 'Joop de Jonge (Hans-KP), 1918-2006' in: *RJB 2007*, 60-63. H.J. Scheffer maakte in verband met het schrijven van het in memoriam van De Jonge bij de redactie van het *Rotterdams Jaarboekje* bezwaar tegen het feit dat er sprake was van een maximale omvang van de bijdrage, waaraan overigens geen gehoor werd gegeven. Als reactie verscheen een uitgebreidere herdenkingsuitgave: J.L. van der Pauw, *Joop de Jonge 'Hans KP' 1918-2006*, Rotterdam 2007. Johannes Leendert de Jonge werd geboren op 19 september 1918 in Rotterdam en overleed aldaar op 24 juli 2006.
- 94 Jean-Philippe van der Zwaluw en Joop van der Hor, *Henk Huisman: Verzetsstrijder op de Heijplaat*, Rotterdam 2011, 30-27. Piet Roubos en Henk Huisman, leden van de Knokploeg Rotterdam-Zuid, kregen wel een laan en plantsoen naar hen vernoemd, respectievelijk in Voorschoten (Rouboslaan) en in Rotterdam-Heijplaat (Henk Huismanplantsoen).
- 95 Een voorbeeld van vroege memoires van een leider uit het verzet in België is het boek van Fernand Demany, *Herinneringen uit het Maquis*, Brussel 1945. Een goed voorbeeld van geschiedschrijving die ruim 40 jaar na het einde van de oorlog nog in handen was van oud-verzetsmensen en mensen in hun directe omgeving, is: J. Puttemans, *De bezetter buiten. Beknopte historiek van het Onafhankelijkheidsfront, Nationale Verzetsbeweging, 1941-1945*, Lier/Almere 1987.
- 96 Voor verwijzingen naar publicaties van verzetsdeelnemers in de eerste 20 à 25 jaar na de oorlog: G. Lovinfosse, 'La résistance belge et les Alliés', in: *European Resistance Movements*, Oxford, 1964, 263-281 en Henri Bernard, *La Résistance, 1940-1945*, Brussel 1969. Voor een kort en informatief overzicht van het verzet in België: Pieter Lagrou, 'Belgium' in Bob Moore (ed.), *Resistance in Western Europe*, Oxford 2000, 27-63; Fabrice Maerten, 'Het verzet. Antifascisme en patriotisme' 207-263 (met literatuurverwijzingen) in Mark Van den Wijngaert, Bruno De Wever, Fabrice Maerten, Dirk Luyten, Patrick Nefors, Luc Vandeweyer, Marnix Beyen, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen 2004 en Benoit Majerus in 'Belgien: Der Widerstand gegen die NS-Okkupation 1940-1945', in: Gerd R. Ueberschär (Hrsg.), *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/39 bis 1945*, Berlin 2011, 125-135. Voor een uitgebreide beschrijving over België in de turbulente periode rond de bevrijding: Martin Conway, *The Sorrows of Belgium Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947*, Oxford 2012. Over de plaats en verwerking van het verzet in de nationale herinnering: Pieter Lagrou: 'Herdenken en vergeten. De politieke verwerking van verzet en vervolging in België na 1945', in: *Spiegel Historiae*, jrg. 29, no. 3/4 (themanummer) maart-april 1994, 116-122 en Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge 2000, deel I, hoofdstuk 1: 'Troublesome heroes: the post-war treatment of resistance veterans', hoofdstuk 2: 'Heroes of a nation: Belgium and France' (38-58) en hoofdstuk 3: 'A nation of heroes: the Netherlands', 59-78.

- 97 Charles de Gaulle, *Mémoires de Guerre*, deel I, *L'Appel*, 1940-1942 (Parijs 1954), deel II, *L'Unité*, 1942-1944 (Parijs 1956) en deel III, *Le Salut*, 1944-1946 (Parijs 1959).
- 98 Olivier Wieviorka, *Divided Memory. French Recollections of World War II from the Liberation to the Present*, Stanford 2012, 108-111, 177. Tot de jaren '70 verschenen over het Vichy-regime en Philippe Pétain evenmin kritische studies. Frankrijk ontwaakte over wat zich in de Tweede Wereldoorlog echt had afgespeeld door *Vichy France. Old Guard and New Order, 1940-1944* van de Amerikaanse historicus Robert O. Paxton. Dit boek verscheen in 1972 en werd een jaar later in het Frans vertaald (*La France de Vichy*, Parijs 1973). Het was een doorbraak met rake onthullingen, waarin het Vichy-regime werd ontmaskerd. De studie, die primair gebaseerd was op Duitse archieven, bracht een schok teweeg. Paxton concludeerde onder meer dat de collaboratie niet voortvloeide uit Duitse druk maar uitging van de Franse autoriteiten zelf, die bij hun onderhandelingen met de bezetter het belang van Frankrijk in nazi-Europa vooropstelden. Ook aan de jodenvervolgung werkte het Vichy-regime uit eigen beweging, dus zonder daartoe door de bezetter gedwongen te zijn, mee. Tot het verschijnen van *Vichy France* werd gesuggereerd dat het regime-Pétain onder dwang en met veel tegenzin aan de jodendeportaties had meegewerkt. De verzetsmythe spatte uiteen en het beeld kantelde zowaar 180 graden. Na lang als verzetsland te zijn gezien, werd Frankrijk in de jaren '70 uiteindelijk zelfs als een land van collaborateurs beschouwd.
- 99 In Frankrijk was er net als in Nederland sprake van een verzetsmythe. In *Divided Memory. French Recollections of World War II from the Liberation to the Present* (11-16, 102, 122, 172-173) geeft Olivier Wieviorka een historisch overzicht van het regeringsbeleid inzake de herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog en schetst hij de rol en invloed daarop van de zittende presidenten (inclusief hun oorlogsantecedenten). Onder Charles de Gaulle (1944-1946) lag de nadruk in het herdenkingsbeleid op het verzet en niet op collaboratie. De helden stonden in het middelpunt en was er geen plaats voor de rouw van de slachtoffers. De herdenkingsstrategie sloot joden, gedeporteerden, dwangarbeiders, bombardementsslachtoffers en krijgsgevangenen uit. Ook werd de realiteit van het Vichy-regime, waaronder de jodenvervolgung, ontkend. Waren de Fransen collaborateurs vanwege het Vichy-regime of waren het zoals voorgesteld door De Gaulle verzetsstrijders? Waren de Fransen de verliezers van 1940 of de overwinnaars van 1944-1945? De Gaulle gaf met de verzetsmythe een duidelijk antwoord. Volgens hem waren de Fransen een betrouwbare partner die een heroïsche en voornamelijk militaire strijd hadden geleverd tegen een vreemde overheerser (de rol van de geallieerden bij de bevrijding van Frankrijk werd door hem gemarginaliseerd). De werkelijkheid in 1944 en 1945 was echter dat veel Fransen weet hadden van de collaboratie en halve waarheden daarover niet duldden. Tot eind jaren '60 werden door de opeenvolgende regeringen de kwalijke kanten van het Vichy-regime en de jodenvervolgung ontkend en bleef de verzetsmythe bestaan. De contemporain historicus Henry Rousso vatte de herinnering en herdenking chronologisch kort samen: een periode van onvoltooide rouw tussen 1944 en 1954, gevolgd door verdringing van 1954 tot 1971 en het geleidelijk centraal stellen van de jodenvervolgung en het Vichy-regime sindsdien. Vgl. Megan Koreman, *The expectation of Justice. France, 1944-1946*, Durham, 1999, 3, 198-199.
- 100 Vgl. Wieviorka, 8, 76, 91, 113, 138-139, 176-177. Bij de beeld- en mythevorming over het verzet speelde behalve historici de overheid een belangrijke rol. De overheid was betrokken bij de totstandkoming van herdenkingsmonumenten en oorlogsmusea en het vaststellen van het onderwijsprogramma. Daarnaast speelden ook belangenverenigingen, lokale overheden, journalisten en kunstenaars (schrijvers en filmmakers) een rol. Een kritisch beeld van het verzet werd in Frankrijk geïntroduceerd door de film. In *Lacombe Lucien* van Louis Malle uit 1974 wordt het verzet ontheiligd door te stellen dat deelname afhing van toevallige omstandighe-

den (kansen) en dat het verlangen om tot actie over te gaan belangrijker was dan welke ideologische overtuiging ook. In de kritische documentaire *Le chagrin et la pitié* van Marcel Ophüls uit 1969 wordt het verhaal van de Franse bezetting met de nadruk op de gebeurtenissen in Clermont-Ferrand en het Vichy-regime verteld. Naast filmarchiefbeelden krijgt men verzetsdeelnemers en collaborateurs te zien die vertellen over hun keuzes en motieven. De vertoning op televisie werd door de overheid lang tegengehouden. Pas in 1981 werd onder president François Mitterrand de film op televisie getoond. De documentaire van Ophüls werd door de VARA al op 29 september 1972 op televisie uitgezonden onder de titel 'Kommer en verdriet' en inspireerde tot een soortgelijke Nederlandse documentaire die in 1974 werd uitgezonden. Ook het boek *Vastberaden maar soepel en met mate. Herinneringen aan Nederland, 1938-1948*, Amsterdam 1976, van H.J.A. Hofland, Hans Keller en Hans Verhagen was door de Franse film geïnspireerd, zie: 'Afrekening met mythe rond Frans verzet', *De Tijd*, 28 september 1972, 2; Pim Griffioen en Ron Zeller, *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, Amsterdam 2011, 26, noot 38; Peter Romijn, 'Burgemeester in oorlogstijd', in: Madelon Keizer, M. Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, Amsterdam 2010, 119. Er loopt een directe lijn van de Franse naar de Nederlandse documentaire-film. De film *Papy fait de la résistance* uit 1983 van Jean-Marie Poiré, dreef de spot met de mythe rond het verzet. De film is een hilarische satire met principiële verzetstypes (rijke bourgeois-dames en jonge heethoofden) en stereotiepe personages aan de kant van de bezettende macht (de brute nazi, de nette Duitser etc.). Ook in Nederland speelde de bioscoop een rol in de beeldvorming over het verzet. Veel bekendheid kreeg de film over Hannie Schaft *Het meisje met het rode haar* van Ben Verbong uit 1981, naar de gelijknamige roman uit 1956 van Theun de Vries. De mythe van het verzet werd doorbroken door *Zwartboek*, een film uit 2006 waarvan het scenario werd geschreven door Paul Verhoeven en Gerard Soeteman. De film vertelt geen waar gebeurd verhaal, maar is gebaseerd op verscheidene gebeurtenissen die wel hebben plaatsgevonden en beschreven staan in boeken over het verzet. De film, die hoofdzakelijk is gesitueerd in Den Haag, speelt zich af in het laatste jaar van de oorlog en loopt door tot na de bevrijding. Enkele hoofdrolspelers – ook aan Duitse zijde – blijken een dubieuze dubbelrol te hebben gespeeld. De moord op mr. H. de Boer in Den Haag op 30 mei 1945 (zie hoofdstuk 2.5 en 11.8) is een van de verhaallijnen. De eerste speelfilm van regisseur Verhoeven over het verzet was *Soldaat van Oranje* uit 1977, gebaseerd op de belevenissen van de verzetsstrijder Erik Hazelhoff Roelfzema. Genoemde films maakten het verhaal over oorlog en verzet voor een breed publiek toegankelijk.

- 101 Wiewiorka, 81. De Franse historicus Lucien Febvre (1878-1956) merkte op: 'Historians will say what they can say, being men of the year 2000, living in the climate of the year 2000... All the more reason for us to provide them... in all honesty, with our version of events, which they will of course interpret in a different way... And we cannot say whether they are right and we are wrong. At least our version of events is based on living evidence. It is countersigned by thousands of sacrifices.' In: Lucien Febvre, 'Avant-propos', in *Les idées politiques et sociales de la Résistance*, ed. Henri Michel and Boris Mirkine-Guetzévitch, Parijs 1954, XI; aangehaald in Wiewiorka, 94.
- 102 H.R. Kedward, *Resistance in Vichy France. A Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone, 1940-1942*, Oxford 1978; H.R. Kedward, *Occupied France. Collaboration and Resistance 1940-1944*, Oxford 1985; Roderick Kedward en Roger Austin (red.), *Vichy France and the Resistance. Culture & Ideology*, London 1985 en H.R. Kedward, *In Search of the Maquis. Rural Resistance in Southern France, 1942-1944*, Oxford 1993, dat een vervolg en in feite een afsluiting was op het boek uit 1978. Uitgebreid wordt het verzet in Frankrijk behandeld in het standaardwerk *France. The Dark Years 1940-1944* van de Britse historicus Julian Jackson,

- Oxford 2001. In de historiografie van Frankrijk zelf biedt een genuanceerd overzicht deel 2 van *La France des années noires* van Jean-Pierre Azéma en François Bédarida getiteld *De l'occupation à la Libération*, Parijs 1993. Een korte beschouwing over het verzet geeft Olivier Wieviorka in zijn bijdrage 'France', in Bob Moore (red.), *Resistance in Western Europe*, Oxford 2000, 125-155. Megan Koreman beschrijft in *The expectation of Justice. France, 1944-1946*, Durham 1999, de hectische periode na de bevrijding.
- 103 Een voorbeeld hiervan is het boek van Raymond Aubrac dat zelfs in vertaling verscheen: *The French Resistance 1940-1944* (Parijs 1997, expliciet met dank aan het Ministère des Anciens Combattants en aan het Lyon Centre d'Histoire de la Résistance et de la Déportation).
- 104 De archieven van reguliere Franse overheidsinstanties – waaronder die van het Vichy-regime – kregen door een nieuwe archiefwet in 1979 een grotere toegankelijkheid voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek (Griffioen en Zeller, 28, noot 44). Pas in 1997 werden archieven die tot dan toe niet ter inzage waren door een overheidsbesluit vrijgegeven voor onderzoek. Hieronder bevonden zich ook de vele verraadbrieven met beschuldigingen van Franse burgers aan de SD (zie hierover hoofdstuk 10.5). Angst voor wraak was de reden van de geheimhouding (Wieviorka, 152-158, 176).
- 105 Wieviorka, 7, 123, 147; Koreman, 104, 262. De negen uur durende documentaire *Shoah* van Claude Lanzmann uit 1985 in de vorm van interviews met getuigen en betrokkenen is daarin medebepalend geweest. Ook de vervolging van oorlogsmisdadigers stimuleerde het discours over de rol en houding van overheid en burgers in de Tweede Wereldoorlog. De periode van de verzetsmythe en de ontkenning van wat in de oorlog verkeerd was gegaan was definitief voorbij. Voor deelname aan ondermeer de jodenvervolging werden verscheidene Franse en Duitse oorlogsmisdadigers alsnog vervolgd. De Duitser Klaus Barbie (1913-1991) die de leiding had over de Gestapo in Lyon werd in 1987 tot levenslang veroordeeld. De Fransman Paul Touvier (1915-1996) werd in 1994 veroordeeld voor misdaden tegen de menselijkheid. Maurice Papon (1910-2007) werd in 1998 tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld voor misdaden tegen de menselijkheid in Vichy-Frankrijk.
- 106 GAR, Verzameling Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 6-23: manuscripten van bijdragen aan het boek 'Rotterdam tijdens de Duitse bezetting', ca. 1950. Zie tevens: Bram van Mourik, e.a. (red.), *Gids Tweede Wereldoorlog. Verzamelingen in het Gemeentearchief Rotterdam*, Rotterdam 1990, p. 15. De geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog in dorp en stad kwam in Nederland na de bevrijding traag op gang. Het besef materiaal te moeten verzamelen was overigens alom aanwezig. Vanuit de overheid werd tegen het einde van de oorlog al besloten tot oprichting van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RvO). De aanwas van egodocumenten, kranten, pamfletten etc. had gestaag voortgang. In steden, zoals in Rotterdam, werd dit vanuit de gemeentelijke overheid geïnitieerd. De gemeentemusea verzamelden de realia (voorwerpen) en het gemeentearchief de documenten, het zogenaamde 'platte materiaal'. In 1967 verscheen van deze dienst de *Catalogus van stukken betreffende de Tweede Wereldoorlog van Rotterdam* door Th.J. Poelstra. In 1973 verscheen een aanvulling door R.H. Krans. De onverminderde belangstelling voor de oorlog was aanleiding voor het gemeentearchief om het vele materiaal dat deze dienst beheerde in een duidelijk overzicht te presenteren in de *Gids Tweede Wereldoorlog. Verzamelingen in het Gemeentearchief Rotterdam*, Rotterdam 1990.
- 107 *Nieuwsbrief Voormalig Verzet Zuid-Holland*, januari 1980, 5. Welke rol De Boer in het Rotterdamse verzet heeft gespeeld was zelfs zijn vrienden binnen de vereniging Voormalig Verzet Zuid-Holland niet bekend, zie Herman Besselaar, 'Jan Willem de Boer, 1893-1979' in: *RJB 1980*, 123-124.
- 108 R.A.D. Renting, Index op 'Het verzet in Rotterdam', (ongepubliceerd), Rotterdam 1983.
- 109 GAR, Verzameling Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 24-28: aantekeningen ten behoeve van een boek 'Rotterdam 1940-1945', door prof.dr. P.W. Klein, 1967-1972 en inv.nr. 29: 'Het verzet in Rotterdam' door

- J.W. de Boer, index vervaardigd door R.A.D. Renting bij inv.nr. 28, 1983. Zie tevens: Van Mourik, *Gids Tweede Wereldoorlog*, p. 16.
- 110 De aangegeven reden dat P.W. Klein (1931-2014), hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan de Nederlandse Economische Hogeschool en buitengewoon hoogleraar aan de universiteit in Leiden, zijn opdracht om een boek over Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog te schrijven teruggeeft, is zijn protest tegen het besluit van de Rotterdamse gemeenteraad tot een spreiding, waarbij per woonwijk niet meer dan vijf procent rijksgenoten van overzee en buitenlanders worden toegelaten. Mede naar aanleiding van de rellen die op 10 augustus 1972 uitbraken tussen wijkbewoners en in pensions in de arbeiderswijk Afrikaanderwijk wonende gastarbeiders voerde de gemeente een spreidingsbeleid (percentageregeling) in. Volgens Klein is de maatregel met goede bedoelingen ontworpen maar is het des te erger dat een Nederlandse overheidsinstantie erkent dat zo'n maatregel discriminatoir is en die dan toch wil uitvoeren. In het kader van een woonstop mag je niemand, arbeider noch hoogleraar, dwingen. Klein waarschuwt voor een afglijden van beleid: 'Het druist tegen mijn gevoelens voor een rechtsstaat en vrijheidsbeginsel in. Onbewust heeft daarbij natuurlijk ook een rol gespeeld dat ik van joodse afkomst ben, ik kan mezelf toch niet ontlopen? En ik weet hoe wij destijds toen wij hier kwamen, ontvangen zijn en geholpen door de Nederlanders. Daarom duld ik die niet' ('De man, die zijn studie over Rotterdam-in-oorlog staakt', *Het Vrije Volk*, 6 oktober 1972). Het kardinale punt voor Klein was dat hij het vertrouwen in de gemeenteraad had verloren. Het gaat Klein om het principe: 'Ik heb "nee" gezegd tegen een beleid waarin een afglijden van de democratie gebouwd is. Door dit raadsbesluit bereidt men de weg tot een maatschappelijk systeem zoals het in de Tweede Wereldoorlog van kracht was' ('Historicus geeft opdracht terug. Gemeenteraad schendt norm van democratie', *Rotterdams Nieuwsblad*, 5 oktober 1972). Voor het onderzoek naar Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog dat Klein in 1969 was gestart had hij alleen voorbereidend werk gedaan. Hij wilde op zijn besluit terugkomen als de gemeenteraad het besluit terugneemt. Het raadsbesluit over de buitenlanderstop waartegen hij bezwaar had gemaakt werd door minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, B.J. Udink, geschorst en voorgelegd aan de Kroon. In 1974 werd het besluit door de Raad van State vernietigd. Zie tevens: 'Als protest tegen spreidingsbesluit: Hoogleraar geeft opdracht boos terug', *Rotterdams Nieuwsblad*, 4 oktober 1972; 'De prof en Rotterdam', *Rotterdams Nieuwsblad*, 5 oktober 1972; 'Historicus geeft opdracht terug na besluit Rotterdam', *NRC Handelsblad*, 4 oktober 1972; GAR, zitting gemeenteraad, 14 maart 1968; verzameling 1968, volgnummer 63, Algemene Zaken, voorstel College van B&W aan de Gemeenteraad: publicatie Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog. De aantekeningen ten behoeve van het boek van Klein zijn opgenomen in *Gids Tweede Wereldoorlog, Verzamelingen in het Gemeentearchief Rotterdam*, inventarisnummers 24 tot en met 28.
- 111 Een voorbeeld van een stad waar de te boekstelling van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog ook lang op zich liet wachten is Den Haag. Hier gaf burgemeester S.J.R. de Monchy in 1946 opdracht aan de gemeentearchivaris dr. W. Moll om een dergelijk boek te realiseren. Verder dan het verzamelen van materiaal kwam het in de hofstad niet. In 1995 promoveerde Bart van der Boom op het proefschrift *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag 1995.
- 112 De motie (L.M.M.) Bolsius, vergadering van de gemeenteraad van Rotterdam, 9 en 11 november 1999; openbare vergadering van de Commissie voor Algemeen Bestuurlijke Zaken, Veiligheid en Politie, projectvoorstel geschiedschrijving Rotterdam WO II, 6 april 2000 (motie Bolsius).
- 113 In *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, Rotterdam 2006, p. 955, schrijft Van der Pauw in het dankwoord: "Mijn bijzondere dank geldt bovenal dr. H.J. Scheffer, die bij dit boek dezelfde onmisbare rol heeft vervuld als bij mijn vorige boek annex proefschrift 'Guerrilla in Rotterdam'. Hij las altijd als eerste de concepten van

- de opeenvolgende hoofdstukken en hij heeft deze zowel stilistisch als inhoudelijk steeds zeer uitvoerig become-
mentariseerd. Ik heb van zijn talrijke correcties en leerzame aanwijzingen ook ditmaal weer dankbaar gebruik
gemaakt.”
- 114 Van der Pauw, 2006, 8.
- 115 Idem, 9-10. Van der Pauw stelt voorts dat het algemene oorlogsverloop en de daaruit voortkomende toekomst-
verwachtingen ook van invloed waren op de wederopbouwplannen van de stad.
- 116 Van de oorlogsgeschiedenis van de grote steden in Nederland zijn betreffende Amsterdam diverse boeken
verschenen, waaronder: Herman de Liagre Böhl en Guus Meershoek, *De Bevrijding van Amsterdam: een strijd
om macht en moraal* (Zwolle 1989), Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941*
(Amsterdam 1998), Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting*
(Amsterdam 1999), Guus Meershoek, 'Onder nationaalsocialistisch bewind' in: P. de Rooy (red.), *Geschiedenis
van Amsterdam*, deel 4: *Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000*, Amsterdam/Nijmegen 2007, 234-321 en
Barbara Beuys, *Leven met de vijand. Amsterdam onder Duitse bezetting 1940-1945* (Amsterdam 2013).
- 117 P. Bakker-Schut, 'Opruiming, herstel en wederopbouw' in: 's-Gravenhage: *mededelingen van het bureau voor
statistiek en voorlichting der gemeente 's-Gravenhage 1946*, 32; aangehaald in Van der Boom, 1995, 247.
- 118 Van Riet, 2008, 15.
- 119 Van der Pauw, 2006, 735 en 815, noot 13.
- 120 Idem, 738. Van der Pauw ziet over het hoofd dat de verlening van de spreuk ook te maken kan hebben met het
feit, dat er in het hart van Rotterdam vijf dagen lang door de mariniers tijdens de Duitse aanval in mei 1940 is
standgehouden.
- 121 Sylvain Ephimenco, 'Nederland liegt', *Trouw*, 19 maart 1994. De historicus J.A.G. Jüngen ging in 1989 in
zijn kritiek op het verlenen door de Koningin van het devies 'Heldhaftig, Vastberaden, Barmhartig' aan
Amsterdam, Van der Pauw voor. *Trouw* columnist Ephimenco verwijst in zijn artikel 'Nederland liegt' naar
twee publicaties van Jüngen: 'Ubi bene, ibi patria?' in: Marijke Gijswijt-Hofstra (red.) *Een schijn van verdraag-
zaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*, Hilversum 1989, 263-285 en
het ingezonden stuk in *de Volkskrant*, 5 mei 1992, getiteld 'Ook Amsterdammers bleven grotendeels passief
in oorlog'. Jan Jüngen is van mening dat de aan Amsterdam in 1947 toegekende wapenspreuk 'Heldhaftig,
Vastberaden, Barmhartig' als dank voor het verzet tegen de tirannie beter teruggestuurd kan worden aan de
Kroon omdat Amsterdam als collectief hier geen recht op heeft gezien de massale jodendeportaties uit de stad.
Jüngen kan zich een schrijnender geval van geschiedvervalsing niet voorstellen.
- 122 Van der Pauw, 2006, 739.
- 123 Na het grote mei-bombardement in 1940 vonden ook in de jaren daarna plunderingen plaats na bombarde-
menten, onder andere na het hevige bombardement op Rotterdam-West op 31 maart 1943.
- 124 Zie tevens Tessel Pollmann, *Mussert & Co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen*, Amsterdam 2012, 143-164;
vgl. J.L. van der Pauw, *Rotterdam 40-45*, Zwolle 2014, 57.
- 125 Via het blad voor het Rotterdamse gemeentepersoneel *De Schakel* maakte Dijkhuis als hoofdredacteur fana-
tiek propaganda voor werk in Duitsland. Alle gemeenten in Nederland ontvingen instructies voor het uit-
zenden van gemeentepersoneel. In november 1943 werd bepaald dat gemeenten 20% van het personeel voor
uitzending naar Duitsland moesten afstaan. Er werden lijsten opgesteld voor gemeenten die zeer onvoldoende
hadden geleverd en als gevolg daarvan op de zwarte lijst kwamen (circa 1 tot 8%). Gemeenten die circa 9 tot
18% hadden geleverd kwamen op de zilveren lijst en moesten aanvullend leveren. Rotterdam kwam, samen
met 44 andere gemeenten, op de gouden lijst, de *Goldene Liste*, met exact 20%. Op een personeelsbestand van

- 17.000 ambtenaren betekende dit dat ongeveer 3.400 man gemeentepersoneel is tewerkgesteld. Amsterdam gaf aan het vorderen van overheidspersoneel een stuk minder gehoor en had maar 7,6% geleverd. B.A. Sijes, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945*, Den Haag 1966, 375-377; Van der Pauw, 2006, 330-333; Kooistra en Oosthoek, 50-51; Tessel Pollmann, 'Frits Müller', deel 2 (Rotterdam), op website <http://www.tesselpollmannonderzoek.nl>; Pollmann, '1941-1945: Terreur op het stadhuis van Rotterdam' in: *RJB 2010*, 236; Pollmann, 2012, 161.
- 126 Pollmann '1941-1945: Terreur op het stadhuis van Rotterdam' in: *RJB 2010*, 217-242, aldaar 224-226, Pollmann, 2012, 150-151. Dr. C.L.F. Völkers, der Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Rotterdam, had ook een braaf imago maar Pollmann weet door onder meer het raadplegen van de dossiers van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging een beeld te schetsen wat daar haaks op staat. Völkers had onder meer anti-Duitsgezinde medewerkers op het stadhuis verraden.
- 127 Van der Pauw, 2006, 649.
- 128 Idem, 738-739.
- 129 J.C.H. Blom, 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland' in: *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*, Den Haag 1989, 102-120; Chris Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Meppel/Amsterdam 1987, 242-245.
- 130 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*, 2 delen, Den Haag 1965.
- 131 Griffioen en Zeller, 898, bijlage 6c, aantallen gedeporteerden uit Nederland (1941-1944), bestemming, slachtoffers en overlevenden. Het aantal gedeporteerden uit Nederland was ca. 107.083, het aantal overlevenden ca. 5.202 en het aantal slachtoffers ca. 101.881. Zie tevens: Marnix Croes en Peter Tammes, 'Giflaten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945, Amsterdam 2004, 41-42. Vgl. Hein Klemann en Sergei Kudryashov, *Occupied Economies. An Economic History of Nazi-occupied Europe, 1939-1945*, London/New York 2012, 64, 434. In Nederland woonden aan de vooravond van de Duitse bezetting circa 140.000 joden. Op de Nederlandse bevolking was dat een percentage van 1,4%. Daarmee was Nederland het land met procentueel de grootste joodse minderheid in West-Europa.
- 132 H.M. van Randwijk, dichter, schrijver, journalist en oprichter van het illegale blad *Vrij Nederland*, beschreef in het eerste overzichtswerk over Nederland in de Tweede Wereldoorlog, *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, dat tussen 1948 en 1954 verscheen, de begrippen 'goed' en 'fout' als het om de houding en daden van Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog als volgt: 'Goed was een ieder, die men vertrouwen kon, ieder, die men deelgenoot kon maken van de geheimen van het onder- en bovengrondse verzet, met wie men over de BBC en over Radio Oranje vrijuit kon spreken en van wie bekend was, dat hij de Duitsers haatte en verafschuwde. Fout was iedereen van wie men zulks niet met 100% zekerheid kon zeggen.' Volgens Van Randwijk waren het tijdens de Duitse bezetting voor iedereen bekende en makkelijk hanteerbare begrippen. Behalve als juridische maatstaf bij de Bijzondere Rechtspleging na de bevrijding zouden de begrippen goed-en-fout als morele maatstaf blijvend verankerd raken in de Nederlandse samenleving. Zie: H.M. van Randwijk, "Fout" en "Goed" in: J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt e.a., *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (hierna: Van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en Verzet*), 4 delen, Arnhem/Amsterdam ca. 1948-1954, deel 1, 381.
- 133 Vgl. Klemann en Kudryashov, 306. De historiografie van de Tweede Wereldoorlog is gefocust op de onderwerpen onderdrukking, verzet, geweld en in het bijzonder de jodenvervolging. Als het onderwerp economie aan de orde komt betreft het vooral de aspecten uitbuiting, verarming en hongersnood. Het geschetste beeld van

- grote armoede en economische rampspoed in West-Europa gedurende de *gehele* bezettingstijd komt volgens recente macro-economische studies echter niet of nauwelijks overeen met de werkelijkheid. Statistieken tonen aan dat de eerste bezettingsjaren in Nederland economisch gezien de beste waren in een decennium (in 1945 was de industriële capaciteit door forse investeringen substantieel groter dan in 1939 en er zijn aanwijzingen dat dit ook gold voor de meeste andere bezette West-Europese landen).
- 134 Blom, 1989, 102-120.
- 135 J.C.H. Blom, 'The Second World War and Dutch Society: Continuity and Changes' in: A.C. Duke en C.A. Tamse (ed), *Britain and the Netherlands VI. War and Society*, 228-248; J.C.H. Blom, 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: Continuïteit en Verandering' in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, deel II: 19^e-20^e eeuw, 336-357, aldaar 338-339, 356. Vgl. C.M. Schulten, *'En verpletterd wordt het juk'. Verzet in Nederland 1940-1945*, Den Haag 1995. Volgens Schulten, directeur van het NIOD (1990-1995), was er vanaf het begin van de oorlog juist sprake van een vrij algemene verzetsmentaliteit onder het Nederlandse volk tegen de Duitse bezetter. Zie tevens Bas Kromhout en Frans Smits, 'Weg met grijs – bewonderen mag', *Historisch Nieuwsblad*, nummer 8, 2009. In dit artikel stelt de door Kromhout en Smits geïnterviewde sociologe Jolande Withuis terecht dat Blom niet zei dat goed en fout helemaal niet bestonden, evenmin dat in de geschiedschrijving van L. de Jong daarover geen nuances werden aangebracht.
- 136 Blom lijkt hier het optreden van de Geuzen, de gebeurtenissen op Anjerdag, de rellen met NSB'ers, de stakingen, de illegale pers (*Vrij Nederland, Het Parool*) en opwinding over de Nederlandsche Unie over het hoofd te zien.
- 137 Blom, 1989, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940-5 mei 1945' (oorspronkelijk verschenen als hoofdstuk in deel 15 van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1982), 58-59, 97-98; Van der Boom, 1995, 5-6.
- 138 Van der Boom, 2003, 13.
- 139 Blom, 1989, 112-117; Lorenz, 242-245. Over genoemde onderwerpen verschenen: Bart van der Boom, *We leven nog. De stemming in bezet Nederland*, Amsterdam 2003 en de handelseditie van het proefschrift uit 2008 van Pim Griffioen en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, Amsterdam 2011.
- 140 Het begrip 'accommodation' werd geïntroduceerd door Werner Warmbrunn in *The Dutch under German Occupation, 1940-1945*, Stanford 1963, 103-104 (Nederlandse vertaling, *De Nederlanders onder Duitse bezetting*, Amsterdam 1964, 101-102). De term 'accommodation' vertaald als accommodatie werd naderhand uitgewerkt door respectievelijk Kossmann en Blom. Zie: E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, 2 delen, Amsterdam 1986, deel 2, 141-205; E.H. Kossmann m.m.v. W.E. Krul, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, *De Lage Landen van 1780-1970*, Amsterdam/Brussel, 1977, 267-286; J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Amsterdam 2007, 158. Vgl. Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam 2006, 160-161.
- 141 Gjal't Zondergeld, *Goed en Fout. Vijftien opstellen, van fascisme tot pacifisme, van Rudolf Steiner tot Colijn*, Antwerpen/Apeldoorn 2002, 191-192; G.R. Zondergeld, 'Continuïteit en discontinuïteit in de moderne Nederlandse geschiedenis. De these van J.C.H. Blom nader bezien', in *Kleio*, oktober 1984, 4-5. Dat er al kort na het begin van de bezetting in brede lagen van de samenleving sprake was van een anti-Duitse stemming wordt ook aangetoond in het boek van Bart van der Boom, *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland*, Amsterdam 2003. Dick Verkijk schreef naar aanleiding van het debat over de Tweede Wereldoorlog *Die slappe*

- Nederlanders – of viel het toch wel mee in 1940-1945*, Soesterberg 2001. Verkijk maakt bezwaar tegen de stelling dat de Nederlanders tot 1942 passief waren en pas tot enig verzet kwamen toen de geallieerden eind 1942, begin 1943 overwinningen boekten. Aan de hand van voorbeelden toont hij aan dat de Nederlanders geen slappe houding hebben aangenomen. Hij noemt het fiasco van de actie Winterhulp in december 1942 en de in 1942 opgerichte nationaalsocialistische vakbond, waarvoor geen belangstelling was. Voorts wijst hij op de aversie van veel Nederlanders tegen NSB'ers. Honderdduizenden Nederlanders wezen het nationaalsocialistische regime zichtbaar af en het is volgens Verkijk dan ook onjuist om het verleden als 'grijs' te betitelen.
- 142 J.C.H. Blom, 'Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?' in: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Amsterdam/Meppel 2007, hoofdstuk X, 155-179.
- 143 Idem, 172.
- 144 Idem, 162-165.
- 145 Met betrekking tot zaken uit onder meer de Tweede Wereldoorlog zijn het rechters die nog altijd hun oordeel geven, ook anno 2013. Voorbeelden zijn: het proces tegen Ivan Demjanjuk die medeplichtig zou zijn aan de moord op joden in Sobibor, tegen de Silbertanne-moordenaar Heinrich Boere (zie noot 4) en betreffende de Nederlandse oorlogsmisdaden (executies) in het dorp Rawagedeh in Nederlands-Indië in 1947. Het proces in München tegen Ivan (John) Demjanjuk betrof zijn medeplichtigheid als kampbewaarder aan de moord op joden in het vernietigingskamp Sobibor. Het was lastig om de bewijslast rond te krijgen. Een persoonsbewijs van de SS met de naam Ivan Demjanjuk, die in maart 1943 kampbewaarder zou zijn geweest, zou het sleutelbewijs zijn. Sinds begin jaren '80 was zijn naam overigens al bekend omdat hij de kampbeul 'Ivan de Verschrikkelijke' van Treblinka zou zijn. Na een veroordeling in Israël werd hij in hoger beroep vrijgesproken vanwege twijfel aan zijn identiteit: Ivan de Verschrikkelijke bleek een ander te zijn. Na een procesgang die duurde van november 2009 tot mei 2011 is hij door de officier van justitie in Duitsland schuldig bevonden en veroordeeld voor zijn rol in Sobibor. In afwachting van zijn hoger beroep is Demjanjuk op 17 maart 2012 overleden. Wim Boevink, *Dienstausweis 1393. Demjanjuk en het laatste grote naziproces. Bericht van een verslaggever*, Laren 2011.
- 146 Evelien Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader. Essay de Nederlandse Historikerstreit over de grijze oorlog', *De Groene Amsterdammer*, 27 januari 2010.
- 147 Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen 2001, 378-379.
- 148 Vgl. Kalyvas, 92, 245. Het geen partijkiezen en een neutrale positie innemen (*fence-sitting*), of bij beide partijen tegelijkertijd in de gunst proberen te komen, wordt door veel mensen beschouwd als een voor de hand liggende manier om een oorlog door te komen. In de Tweede Wereldoorlog werd zowel door de bezetter als het verzet geprobeerd deze omvangrijke bevolkingsgroep aan zijn kant te krijgen. Voor de illegaliteit was de steun van de bevolking van groot belang, voor onderdak en eten en voor het sluiten van de ogen bij gewapende acties.
- 149 Chris van der Heijden, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, Amsterdam 2011.
- 150 Ook de studie uit 2009 van Ad van Liempt, *De oorlog*, past in de nieuwe trend. De auteur suggereert dat het leven van de mensen tot 1944 'gewoon doorging' en het verzet niet als een morele keuze kan worden beschouwd maar als een toevallige samenloop van omstandigheden (en bovendien geen concrete invloed had op het oorlogsverloop). *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* van Koos Groen uit 2009 over de slechte behandeling van NSB'ers, SS'ers en andere van collaboratie verdachte

- personen in de interneringskampen na de bevrijding geeft aan dat een deel van het voormalig verzet niet 'goed' was omdat zij deelnam aan de mishandelingen die in de kampen plaatsvonden.
- 151 Evelien Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader. Essay de Nederlandse Historikerstreit over de grijze oorlog', *De Groene Amsterdammer*, 27 januari 2010. Volgens Gans benadert Van der Heijden de Shoah 'met een extreem staaltje van nivellering, door deze onvoorstelbaar te verklaren, én te relativieren'. Volgens Gans is er in *Grijs verleden* van Van der Heijden sprake van suggestief taalgebruik, 'regelrechte geschiedvervalsing' en 'nivellering en van uitholling van het joodse slachtofferschap'. Gans verwijst naar *Grijs verleden* (225): 'zoals alle joden zich lieten registreren, zo liet de overgrote meerderheid zich gelaten wegvoeren' en (230) 'dat het merendeel van de joden zich inderdaad gelaten liet wegvoeren'.
- 152 Hermann von der Dunk, 'Kleurrijk verleden', *Vrij Nederland*, 12 mei 2001; Mischa Cohen, 'Niet zwart, niet wit, maar grijs. De oorlog van Chris van der Heijden', *Vrij Nederland*, 3 maart 2001; aangehaald in: Evelien Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader. Essay de Nederlandse Historikerstreit over de grijze oorlog', *De Groene Amsterdammer*, 27 januari 2010. Overigens nuanceren Blom, door het relativieren van het goed-foutschema en Van der Heijden met zijn opvatting van een bevolking als een 'grijze' massa, geen van beiden het verzet als zodanig, maar wel het puur heroïsche beeld van het verzet, met andere woorden de naoorlogse nationale verzetsmythe.
- 153 Vgl. Marjan Schwegman, 'Waar zijn de Nederlandse verzetshelden?', Van der Lubbelezing 2008, zie www.niod.knaw.nl. Tijdens de Van der Lubbelezing hield Schwegman een pleidooi voor meer aandacht voor verzetshelden en -heldinnen in de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog. Volgens haar zijn deze mensen door het beeld dat ontstaan is dat iedereen in de oorlog 'grijs' was 'ten onrechte in de schaduw komen te staan'.
- 154 Vgl. Ad van Liempt: *De drogist. Hoe een verzetsheld na de oorlog in ongenade viel*, Amsterdam 2013. Dit boek gaat over de verzetsdeelnemer Gerardus Adrianus Reeskamp, geboren in Utrecht op 13 augustus 1899 en overleden in Soest op 27 maart 1970, die op 18 juli 1947 door de Krijgsraad te Velde-Noord tot twee jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest werd veroordeeld voor betrokkenheid bij twee verzetsacties – afpersingszaken die in de oorlog hebben plaatsgevonden met boeren als slachtoffers (Van Liempt, 2013, 191). Reeskamp, van beroep drogist, speelde in Friesland een prominente rol in het gewapende verzet. Zo pleegde hij samen met Leendert van der Groep een overval op een distributiepost in Wommels op 23 oktober 1942 en deed hij ruim twee jaar later op 8 december 1944 mee aan de succesvolle overval op het Huis van Bewaring in Leeuwarden, waarbij 51 mannen werden bevrijd. Een verzetsactie waar Reeskamp na de oorlog voor werd gearresteerd vond plaats op 15 januari 1945. Op die dag probeerden twee leden van zijn knokploeg, Jan Bosga en Tinus Pieters, de Friese boer Hantje Zijlstra in Vijfhuis geld afhandig te maken. De KP-leden waren in de veronderstelling dat deze boer het verzet niet wilde steunen en zich aan zwarte handel had schuldig gemaakt. Later zou blijken dat Zijlstra wel met het verzet in verbinding stond en enige tijd een joods kind in huis had gehad. Dat was het verzet niet bekend, dus ook Reeskamp niet. Bij genoemde actie loste Bosga, die een pistool van Reeskamp had geleend, een waarschuwingsschot. Door dit schot werd Zijlstra onbedoeld in het hoofd geschoten. Hij overleed op 27 januari 1945 (Van Liempt, 2013, 106-110). Reeskamp werd op 25 november 1947 in hoger beroep door het Hoog Militair Gerechtshof tot vier jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest veroordeeld. Bosga kreeg twee jaar celstraf en Pieters drieënhalf jaar. In het vonnis van Reeskamp staat: 'Door misbruik van gezag en door het verschaffen van middelen en inlichtingen opzettelijk uitlokken van het misdrijf van diefstal, voorafgegaan van bedreiging met geweld tegen een persoon met het oogmerk om die diefstal gemakkelijk te maken, de dood ten gevolge hebbend, gepleegd door twee verenigde personen' (Van Liempt, 2013, 195-197). L. de Jong herzag zijn aanvankelijke negatieve oordeel over Reeskamp, die een deel van de buit uit Wommels te

- eigen bate in de zwarte handel verkocht zou hebben en komt tot de slotsom dat hij in Friesland een belangrijk illegaal werker was die bovendien tot een van de allereersten behoorde (De Jong, deel 6, 118-119, 129; idem, deel 7, 604). Een opmerkelijke rol in de zaak-Zijlstra speelde de onderzoeker Simon Aukema. Deze politieagent had voor zijn gedrag tijdens de bezetting, het verraden van een joods gezin, een berisping gekregen. In 1949 viel het besluit hem daarvoor niet meer strafrechtelijk te vervolgen. Zijn medeverantwoordelijkheid op de moord van zes joden uit het gezin van Jonas van Oosten had voor hem slechts een administratieve straf tot gevolg (Van Liempt, 2013, 134-138, 203-204). Over Reeskamp zie tevens website www.gareeskamp.nl.
- 155 Lodewijk Dros, 'De slagschaduw van het verzet', *Trouw*, 15 oktober 2011.
- 156 Vgl. Bart van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot.' Gewone Nederlanders en de Holocaust*, Amsterdam 2012, en de reactie op dit boek van Evelien Gans en Remco Ensel, 'Wij weten iets van hun lot. Nivellering in de geschiedenis', *De Groene Amsterdammer*, 12 december 2012. De prangende vraag over dit gevoelige onderwerp in de geschiedenis is of de gewone Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog weet hadden van de *Holocaust*. Van der Boom schetst in *'Wij weten niets van hun lot'* aan de hand van dagboeken wat Nederlanders over de jodenvervolging hadden vernomen en wisten. Zijn bevinding is dat 'gewone Nederlanders' de joden niet genoeg geholpen hebben, omdat ze geen weet hadden van wat er met hen ging gebeuren. De historici De Jong en Presser waren van mening dat men er geen weet van had. Historici na hen trokken hun bevindingen in twijfel: via de BBC, Radio Oranje en de illegale pers waren namelijk zo nu en dan berichten doorgesijpeld, waarin gesproken werd van 'uitroeiing' en 'vernietiging' van de joden. Ook in dagboeken werden dergelijke verwijzingen aangetroffen. Onder historici is een zekere consensus over wat Nederlanders over het lot van de joden wilden weten en konden weten, uit onverschilligheid keek men toch maar liever een andere kant uit.
- 157 Zie hoofdstuk 11.7.
- 158 Jan Brokken, *De vergelding. Een dorp in tijden van oorlog*, Amsterdam/Antwerpen 2013, 247-248, 345-362. Ofschoon vrijwel alle personages in het boek geanonimiseerd zijn is het in veel gevallen duidelijk om wie het gaat. Henk Huisman (in het boek Wout Wachtman), lid van de Knokploeg Rotterdam-Zuid en stuwende kracht van de havensabotageploeg, drager van de Bronzen Leeuw, wordt opgevoerd als een van de mogelijke personen die de hoogspanningskabel naar beneden heeft getrokken waardoor de Duitser werd geëlektrocuteerd. Sluitend bewijs heeft Brokken niet dat 'lone wolf' Huisman hiervoor verantwoordelijk was, maar wel een vermoeden. Hij baseert dat onder meer op het feit dat Huisman in 1975 intensief heeft geijverd voor een waardige plek van het monument van de zeven gevallen (waarom deed Huisman dat? vraagt de schrijver zich af) en een krantenknipsel over een politiebericht in dagblad *Trouw* in het privéarchief van Huisman. Dit knipsel ging over een lijk van een onbekende vrouw dat op 11 juni 1945 boven kwam drijven in het Boerengat in Rotterdam. In de kantlijn van dat knipsel had Huisman 'Kitty?' geschreven. Brokken koppelt de naam aan een zekere Kitty in Rhooen, een moffenmeid, en vraagt zich af of zij misschien de drenkeling is. Het lijk betreft echter het lichaam van de Rotterdamse Kitty van der Have die op 5 juni 1945 vermoord werd door voormalige leden van de LKP-Rotterdam (zie hoofdstuk 11.9). Huisman was bij deze moord in het geheel niet betrokken.
- 159 Bas von Benda-Beckmann, *De Velsler Affaire. Een omstreden oorlogsgeschiedenis*, Amsterdam 2013. Het begrip 'Velsler Affaire' verwijst naar de beschuldigingen van een aantal politie- en justitieambtenaren in Velsen (en Haarlem) die beweerden dat zij in de oorlog anti-Duits en 'goed' waren geweest en zich na de oorlog hebben geprofileerd als harde kern van het verzet. In werkelijkheid waren deze personen in de eerste oorlogsjaren weliswaar illegaal actief, maar ook 'fout' geweest. Binnen het politiekorps waren agenten die arrestaties wisten te voorkomen en het verzet steunden, maar door hun aanblijven ook 'gedwongen' meewerkten aan het op-

pakken van ondergedoken joden, verzetsstrijders en communisten. Opmerkelijk is dat deze lieden binnen de BS in 1944 en 1945 leidende posities innamen en toen betrokken waren bij dubieuze liquidatieopdrachten. De commandanten stonden onverschillig tegenover de risico's die aan deze opdrachten, waarmee onder meer Hannie Schaft en Truus en Freddie Oversteegen werden belast, verbonden waren. Na de bevrijding waren zij werkzaam bij de Politieke Opsporingsdienst en Politieke Recherche Afdeling en zuiveringsinstanties en frustreerden zij klachten tegen hun beroepscategorie. Problematisch was dit onder meer in kwesties rond liquidaties en moorden waarin zij zelf een rol hadden gespeeld. De spil hierin was gewestelijk commandant BS Nico Sikkels, een anticommunist, die in de oorlog substituut-officier van justitie was en na de bevrijding optrad als openbaar aanklager. Hij stelde politieagenten die gecollaboreerd hadden aan als medewerker. Over de dubbelrol van verscheidene personen was vooral bij het bonafide deels communistische verzet grote twijfel en wrevel. Het rechtsgeoriënteerde verzet onder wie de Velsers politieagenten, werd ervan verdacht communistische verzetsstrijders, onder wie Schaft, te hebben verraden. Er zou met betrekking tot verscheidene kwesties sprake zijn van een doofpotpolitiek. Ook een reeks van onderzoeken bracht daarin destijds geen helderheid. Men sprak zelfs over een complottheorie waarbij gesuggereerd werd dat communistische verzetsgroepen in Velsen en Haarlem waren verraden op bevel van de regering in Londen. De debatten hierover zijn sindsdien gebleven en waren aanleiding voor de Stichting Onderzoek Velsers Affaire zich te beijveren voor een nieuw onafhankelijk onderzoek. Bas von Benda-Beckmann werd aangezocht om een boek te schrijven dat in november 2013 resulteerde in *De Velsers Affaire. Een omstreden oorlogsgeschiedenis*. In deze studie wordt de theorie ontkracht dat er achter de Velsers Affaire een anticommunistisch complot schuilging en de regering in Londen (minister-president P.S. Gerbrandy) hierbij betrokken was. De historicus Hans Blom die deel had uitgemaakt van de commissie-Schöffers verklaarde eind jaren zeventig al dat van een anticommunistische samenzwering geen sprake was geweest. Zie Von Benda-Beckmann, 7-12, 79, 110, 119, 345-354. Voor Marjan Schwegmann, sinds 2007 directeur van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, vormen de recente publicaties waarin de vraag wordt opgeroepen of bepaalde verzetsdeelnemers wel of niet over de schreef zijn gegaan, aanleiding om het verzet opnieuw te onderzoeken. Zij hoopt hiervoor financiers te vinden (zie: Meindert van der Kaaij, 'Zwarte kant van het verzet belicht' en 'Welke oorlogshelden blijven overeind?', *Trouw*, 10 mei 2014).

160 In *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* zijn behalve van de slachtoffers van geplande liquidaties ook de namen opgenomen van hen die zijn omgekomen door misverstanden, vuurgevechten en schermutselingen. Na verschijnen kwamen bij de uitgever en auteurs tientallen reacties binnen met gegevens over liquidaties die hen tot dan toe onbekend waren. Een en ander leidt tot de conclusie dat er naar schatting vijfhonderd liquidaties hebben plaatsgevonden, een aantal dat door toekomstig onderzoek waarschijnlijk nog hoger zal uitvallen. Volgens Van Ojen (422, 508) werden in één gewest meer dan honderd doodvonnissen uitgesproken en voltrokken. Van Ojen zal Gewest 14, Zuid-Holland-Zuid, bedoelen. Vgl. tevens de website www.zaanstreek4045.wordpress.com van journalist Erik Schaap. Volgens Schaap worden in *Recht op wraak* acht liquidaties genoemd die in de Zaanstreek hebben plaatsgevonden, terwijl daar in werkelijkheid tweemaal zoveel personen, onder wie twee vrouwen, zijn gedood. Op de website worden alle door hem getraceerde slachtoffers besproken. Bovendien constateert Schaap dat verscheidene Zaanse kanters bij mislukte aanslagen zwaar gewond raakten.

161 Kalyvas, 174.

162 IB/NRK, Centrale Documentatie, 32, XI, map 27, uitgave nummer 936 van het Centraal Bureau voor de Statistiek Nederlandse Rode Kruis, 8 oktober 1948, getiteld 'Oorlogsverliezen 1940-1945'. Volgens deze uit-

- gave, die een overzicht bevat van de categorieën oorlogsslachtoffers, waren door executies en standrecht 2.800 personen omgekomen. Zie voorts: Klemann en Kudryashov, 68 en Jack Kooistra, Klaas Jansma, Geert-Jan Knoops, Auke Piersma en Bob Smalhout, *Gewapend verzet en bloedige wraak. Represailles in Nederland 1940-1945*, Grou 2013. Volgens recent en lopend onderzoek van journalist en schrijver Jack Kooistra is het aantal represailleslachtoffers een stuk hoger, wat zou moeten blijken uit nog te verschijnen publicaties. In de serie *Gewapend verzet en bloedige wraak* van Jack Kooistra e.a., bedoeld te verschijnen tussen 2013 en 2016, per provincie een deel met een opsomming van de honderden slachtoffers die om het leven zijn gekomen op basis van de Duitse rechtspraak en van de vergeldingsmaatregelen na de door het gewapende verzet gepleegde liquidaties en sabotageacties. Volgens Von Benda-Beckmann (129) werden tijdens de bezetting minstens tweeduizend Nederlanders geëxecuteerd.
- 163 Vgl. Kalyvas, 95-96. Kalyvas stelt dat burgers in oorlogen – zowel collaborateurs als verzetsmensen – worden aangetrokken door nieuwsgierigheid, avontuur, de mogelijkheid om meer status te krijgen en het verkrijgen van materiële voordelen.
- 164 De Jong, deel 4, 881.
- 165 De Liagre Böhl en Meershoek, 28.
- 166 B. Schierbeek, *Terreur tegen terreur*, Amsterdam 1945.
- 167 Buck Goudriaan, *Verzetsman Gerrit Kastein, 1910-1943. 'Een communistische intellectueel van een gevreesde koelbloedigheid'*. Leiden 2010, 13, 208-226. Behalve Schierbeek inspireerde Kastein ook CS-6 lid Kas de Graaf tot het schrijven van een roman. Onder het pseudoniem A.J. Noël de Gaulle verscheen van hem bij de Bezige Bij: *Carnaval der desperado's: getrouw relaas ener militaire opdracht, zoals deze in vijandelijk gebied werd uitgevoerd door geallieerde agenten, bijgestaan door verzetscellen* (Amsterdam 1948).
- 168 Van der Pauw, 1995, 166.
- 169 Zie hoofdstuk 10.4.
- 170 *Trouw*, 19 maart 1943, in: *Trouw. Een ondergrondse krant. Heruitgave van alle Trouw-nummers uit de Tweede Wereldoorlog* (hierna: *Trouw. Een ondergrondse krant*), Kampen, 1978; Kooistra en Oosthoek, 118-119.
- 171 *Trouw*, 23 juni 1943, in: *Trouw. Een ondergrondse krant*; Goudriaan, 220-221. Johannes Adrianus Jozef Verleun, geboren 13 augustus 1919 in Watergraafsmeer, is op 7 januari 1944 op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd.
- 172 *Trouw*, midden september 1943, in: *Trouw. Een ondergrondse krant*; De Jong, deel 7, 958; M. van der Kooij, *Om niet te vergeten. Overschieënaars in verzet*, Overschie 1986, 33; Van der Pauw, 2006, 407-408; Van Riet, 2008, 369-370; Kooistra en Oosthoek, 85, 102. Gerardus Joannes Kerlen, geboren 3 augustus 1890 in Zutphen, werd op 3 september 1943 in Utrecht geliquideerd. Philippus Hendrikus Bruijn, geboren 23 maart 1898 in Amsterdam, werd op 4 september 1943 in Rotterdam geliquideerd.
- 173 *Trouw*, midden november 1943, in: *Trouw. Een ondergrondse krant*. De slachtoffers in Meppel op 28 september 1943 waren de garagehouder J. Dijkstra, de chirurg E.J. Roelfsema en het schoolhoofd A. Boldewijn, in Blaricum (18 oktober 1943) de schrijver A.M. de Jong en in Wageningen (28 oktober 1943) ziekenhuisdirecteur dr. J. Boes.
- 174 *Trouw*, midden maart 1944, in: *Trouw. Een ondergrondse krant*.
- 175 *Trouw*, midden juni 1944, in: *Trouw. Een ondergrondse krant*.
- 176 J. Meulenbelt, 'Bezetting en verzet' in: Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, deel 3, 596; L.E. Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945*, Amsterdam 1989, 299-301.
- 177 *Trouw*, 19 september 1944, in: *Trouw. Een ondergrondse krant*.

- 178 De Jong, deel 10b, 674.
- 179 Gjal't Zondergeld, *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting*, Zoetermeer 2002, 188. Prof.mr. V.H. Rutgers werd vanwege zijn illegale werk gearresteerd. Hij overleed in gevangenschap in Bochum op 5 februari 1945. Noodweer of noodweereces, zie artikel 41, lid 1 en lid 2 Wetboek van Strafrecht.
- 180 H.W. Sandberg, *Witboek over de geschiedenis van het georganiseerde verzet voor en na de bevrijding. Witboek van de Grote Advies-Commissie der Illegaliteit*, Amsterdam 1950, 64 e.v., aangehaald in Frits de Boer, *Een naoorlogse moord in mei '45. De aanslag op mr. H. de Boer*, Soesterberg 2006, 62-63.
- 181 L.A. Donker, 'Wetgeving' in: Van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en verzet*, deel 1, 360. Het uitoefenen van het hoogste regeringsgezag kreeg met de verordening van de Rijkscommissaris tot uitoefening van de regeringsbevoegdheden in Nederland van 29 mei 1940 concreet gestalte.
- 182 J.P.A. François, 'De bezetting en het volkenrecht' in: Van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en Verzet*, deel 4, 248; vgl. Van Ojen, 10, die in zijn passage over het recht tot het plegen van verzet verwijst naar J.P.A. François, *Handboek van het Volkenrecht*, deel II, Zwolle 1950, 322 e.v.; Schuyt, *Het spoor terug. J.B. Charles. WH. Nagel 1910-1983*, Amsterdam 2010, 161-162.
- 183 Von Freitag Drabbe Künzel, 36-38, 254.
- 184 J.H.W. Verzijl, 'De inrichting van het Duitse bestuur' in: Van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en Verzet*, deel 1, 326. Het geldende recht zou van kracht blijven voor zover het verenigbaar was met de bepalingen van Hitler's decreet van 18 mei 1940 (*Erlass* nr. I, 1940) en de belangen van het Grootduitse Rijk.
- 185 J.B. Charles, *Van het kleine koude front*, Amsterdam 1962, 144, 151; Schuyt, 275. Ter verduidelijking van de in het Landoorlogreglement vastgestelde bepalingen werden door de raad van ministers in 1937 *Aanwijzingen* vastgesteld voor de houding die door de bestuursorganen en het personeel van het Rijk, de Provinciën en Gemeenten aangenomen moest worden als er sprake zou zijn van een vijandelijke inval, zie: L.H.N. Bosch Ridder van Rosenthal, 'De Aanwijzingen' in: Van Bolhuis e.a., *Onderdrukking en Verzet*, deel 1, 385; A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*, Assen 1978, 419-420; Romijn, 2006, 53. Aan het recht op verzet werd in de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 uitgebreid aandacht besteed. Volgens verscheidene deskundigen die hierover gehoord werden staat 'de rechtmatigheid van het plegen van verzet door de bevolking tegen de bezetter, zeker zover het de bezetting 1940-1945 betreft, buiten twijfel'. In: *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 7 A en B, 36, aangehaald in D.M. de Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*, Tilburg 1999, 189-190.
- 186 L. van der Bijl, *Zand over acht. Verzetsherinneringen van een Voorschotenaar*, Rijswijk 1988.
- 187 De toedracht van het neerschieten van deze man, zoals in *Zand over acht* wordt beschreven, bleek bij nader onderzoek volgens Van der Bijl onjuist te zijn. In zijn boek (27-29) stelt hij dat de verzetsman op het Hofplein in een noodsituatie verkeerde toen hij Dietrich Desselberger neerschoot. Dat gebeurde nadat er iets uit zijn binnenzak was gevallen. Een vrouw die dit zag attendeerde Desselberger hierop die vervolgens naar de verzetsman toeliep. De verzetsman die een wapen bij zich had, draaide zich om en schoot Desselberger neer. In *Dorp in oorlog. Voorschoten 1940-1945* (127-131), dat in 1994 verscheen, komt Van der Bijl tot een afwijkende reconstructie naar aanleiding van een gesprek dat hij had met een bij de zaak betrokken verzetsdeelnemer, die hij had weten op te sporen. Deze, indertijd 19-jarige verzetsman (illegale naam Sjeng) was lid van de LKP-Rotterdam en zou op het Hofplein zijn aangehouden. Om controle en arrestatie te voorkomen schoot hij Desselberger neer. De reden was volgens hem dat 'elke Rotterdamse verzetsman strikte instructies had zich aan arrestatie te onttrekken wegens gevaar van doorslaan bij verscherpte verhoren door de SD.' Het antwoord van Sjeng op de

- vraag van Van der Bijl: hoe het kon dat hij Desselberger in de rug heeft geschoten terwijl hij op hem afliep?, bleef onduidelijk. Volgens het politierapport was Desselberger namelijk in de rug geschoten.
- 188 NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, 14 maart 1945.
- 189 Kurt Callo was Leo van Heijningen (gefusilleerd op 28 november 1944 in Rotterdam) opgevolgd als leider van de in Rotterdam gestationeerde ploeg Westland-Rotterdam. Hij werd bij de Beurs waar de LKP-Rotterdam bijeenkwam voor besprekingen op 9 maart op straat gearresteerd door de SD vanwege zijn verzetsactiviteiten ('terroristische Betätigung'). Callo werd op 12 maart 1945 aan het Hofplein gefusilleerd en onder de naam Johan Willem de Jongh begraven op Crooswijk. Van der Pauw, 1995, 230, 279; Overwater, 1997, 92; Van Buuren, 2012, 74, 232.
- 190 Van der Bijl, 1988, 44.
- 191 Idem, 57.
- 192 Van der Bijl beschrijft in *Zand over acht* in het hoofdstuk 'Moelijke beslissingen' (78-86) de acht liquidaties. Zie tevens Van der Bijl, 1994, 153-157, 216. Tot liquidatie van de Hongaarse deserteur Rudolph Szlagije, geboren 1 januari 1922 in Boedapest, en de uit de Wehrmacht gedeserteerde militair Franz Pitzinger werd na verscheidene besprekingen besloten. Szlagije werd eerst opgehaald, een paar dagen later Pitzinger. Van der Bijl vond een rustige plek bij het Jaagpad bij de Vliet in de buurt van Allemansgeest. Afgesproken werd dat hij de man 's avonds om half acht zou ophalen en met Szlagije, die hem kende, naar die plek zou lopen. In de loop van de middag werd een kuil gegraven. Freek Vlag, de verbindingsman met de illegaliteit in Den Haag, zou hem doodschieten. Dat gebeurde op 5 december 1944. Vlag zat in de struiken en schoot Szlagije neer, waarna Jan Luiten het genadeschor loste. Nadat het slachtoffer was uitgekled en begraven, werd er over de plek van de aanslag een emmer water gegooid om de bloedsporen uit te wissen. Szlagije werd in Voorschoten begraven en op 18 januari 1955 herbegraven op de Duitse militaire begraafplaats in Ysselsteyn. Pitzinger werd op 7 december 1945 door de 24-jarige Poolse verzetsman Hans Adamski in de polders van Stompwijk geliquideerd. De derde liquidatie betrof Richard Müller, een matroos van de Kriegsmarine, wiens vader volgens de inlichtingendienst van het verzet als SS'er aan het Oostfront dienst deed. Müller, geboren 27 maart 1927, zag het in het najaar van 1944 niet meer zitten en wilde zijn wapens en uniform inleveren voor een onderduikadres. Van der Bijl stemde ermee in en bracht hem bij de familie Van Gastel. Daar hield hij zich niet aan de afspraken en ging de straat op. Van der Bijl bracht hem onder bij zijn broer, waar hij zich ook niet aan de regels hield. Er werd 'krijgsraad' gehouden, waar tot liquidatie werd besloten. In december 1944 werd Müller in Hazerswoude neergeschoten, maar was niet direct dood. De stervende jongen werd snel in een sloot geduwd, waar hij een dag later door voorbijgangers werd aangetroffen. Hij werd begraven in Voorschoten en op 18 januari 1955 herbegraven in Ysselsteyn. Een week na de liquidatie kwam de moeder van de jongen bij de familie Van Gastel op bezoek. Er werden aanvankelijk smoesjes verzonnen, maar wat te doen als zij een vermoeden kreeg van wat er was gebeurd? Er werd volop beraadslaagd. De uitkomst was dat zij geliquideerd moest worden, wat kort daarop bij een van de illegale werkers thuis ten uitvoer gebracht werd. Van der Bijl (1988, 82): 'Moesten wij onszelf en onze medewerkers in gevaar brengen door een vrouw te sparen die met haar man en zoon jarenlang "Heil Hitler" en "Hou Zee" had geroepen en die zo daadwerkelijk (man en zoon in vijandelijke krijgsdienst) op de hand van de vijand is geweest?' Eén oplossing bleef slechts over: liquidatie. Bij Matla, een van de illegale werkers, werd thuis een kopje surrogaatkoffie met haar gedronken, toen vier jongens de woning binnenkwamen. Van der Bijl (1988, 83): 'Hans Adamski kwam met uitgestoken handen op de vrouw toe, alsof hij haar begroeten wilde, greep haar bij de keel, de drie andere jongens en ikzelf paktten elk een

arm of been en Matla drukte een kussen op haar gezicht. Ze werd begraven in de tuin van Matla.' Haar echtgenoot en vader van de matroos kwam jaren later, teruggekeerd uit gevangenschap, zijn vrouw en zoon zoeken. Bij die gelegenheid werd hem de waarheid verteld. Bij Van der Bijl kon hij meer informatie krijgen, maar daar heeft hij geen gebruik van gemaakt. Van der Bijl kreeg in januari 1945 opdracht van de Haagse illegaliteit om de in Voorschoten woonachtige gehuwde verzetsman Gerardus Johannes Vroom, geboren 25 december 1916 in Den Haag, die een verrader zou zijn, te liquideren. Uit veiligheidsoverwegingen kon hem geen nadere informatie over het beoogde slachtoffer worden gegeven. De voorbereiding van deze actie deed hij samen met Freek Vlag en de uitvoering vond overeenkomstig de liquidatie van de moeder van de Kriegsmarine-man plaats. Vlag en Vroom arriveerden op 9 februari 1945 in het pand Leidscheweg 41 in Voorschoten, dat alleen in gebruik was voor kerkdiensten en clandestiene bijeenkomsten van een verboden jeugdvereniging. Enkele minuten later kwam Adamski met nog een paar jongens via de achterdeur binnen. Vervolgens ging alles snel en volgens scenario. Vroom werd begraven achter het park. Na de oorlog werd het lijk bij de bouw van de nieuwe Nassauwijk bij grondwerkzaamheden blootgelegd. Het stoffelijke overschot werd herbegraven op de Nederlands hervormde begraafplaats in het dorp. De volgende liquidatie betrof de onderduiker Carlo Battini, een Italiaanse deserteur die bij de Wehrmacht had gediend. De Stompwijkse gastfamilie was ingenomen met deze onderduiker, maar Matla werd volgens eigen zeggen nerveus van het gedrag van Battini. Volgens Van der Bijl was er zeker geen aanleiding om maatregelen te nemen. Niet veel later ontstond er toch onrust en bij een bezoek zei de Italiaan weg te willen. Matla meldde weer alarmerende verhalen. Van der Bijl (1988, 84): 'onze mentaliteit was door dat alles zó op het scherp van het mes gebracht dat wij om een liquidatie meer of minder onze hand niet meer omdraiden, hoe ongelooflijk dat ook klinken mag. Zo deelde Battini het lot van zijn mede-deserteurs. In de huiskamer van Matla werd hij gewurgd en begraven in diens tuin. Wij waren van hem af.' Curieus was de liquidatie die daar op volgde. Op de Leidscheweg in Voorschoten stond een vrachtwagen van de NSKK (*Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps*) met twee mannen en een vriendin, die een dag onderdak hadden gekregen, maar moesten vertrekken. Van der Bijl bracht de mannen onder op één adres en de vrouw elders. Twee dagen later waren beide mannen met hun vrachtauto vertrokken, zonder hun vriendin. De contactman van Van der Bijl vertelde hem dat de vrouw levensgevaarlijk en volkomen in de war was en domme dingen kon gaan doen, die voor het verzet fatale gevolgen konden hebben. Na kort beraad ging Van der Bijl positief in op zijn suggestie haar te liquideren. Van der Bijl: 'Achteraf heb ik de indruk dat in mijn omgeving andere, meer persoonlijke motieven een rol hebben gespeeld, die ik toen niet heb onderkend. Want wat had die vrouw al met al gedaan? Wat had zij kunnen doen? Dat vraag je jezelf af na veertig jaar. Maar toen was alles anders. De opgekropte haat tegen alles en iedereen die met de Duitsers op welke manier dan ook hadden samengewerkt, kreeg altijd de overhand.' De liquidatie vond plaats aan de Leidscheweg 41. De laatst beschreven liquidatie van Van der Bijl betrof Yaros Basnovic, een Joegoslavische vrijwilliger in de Wehrmacht. Op zijn onderduikadres schepste Basnovic op over het aantal geallieerde vliegtuigen dat hij had neergehaald met zijn Flak-geschut en pochte dat de Duitsers de beste soldaten ter wereld waren. Toen hij daarover werd aangesproken, zei hij dronken te zijn geweest. Hij werd overgebracht naar een ander adres, de woning van de ouders van Van der Bijl, die met hem geen raad wisten. Van der Bijl haalde hem op, bracht hem naar de Leidscheweg 41, waar hij geliquideerd werd. Zijn lijk werd later bij grondwerkzaamheden opgegraven. In Voorschoten was Henryc Alexander Adamski, geboren op 18 januari 1920 in Krakau, bij verscheidene liquidaties betrokken. Adamski studeerde bij het uitbreken van de oorlog medicijnen in Warschau. Na het vastlopen van de inval in Rusland stelde het Duitse gouvernement in Polen (de Oostmark) een groot aantal gearresteerde Poolse studenten voor de keuze om dienst te nemen in de Wehrmacht of naar een dwangarbeiderskamp gestuurd te

- worden. Adamski koos voor de Wehrmacht en kwam met zijn eenheid in Nederland terecht. Hij deserteerde, dook onder en sloot zich aan bij de illegaliteit. Na zijn arrestatie eind februari 1945 werd hij op 12 maart 1945 in Rotterdam gefusilleerd.
- 193 Er werden in Voorschoten meer personen geliquideerd. Mr. H. Reydon, gemachtigde voor volksvoorlichting en diens echtgenote werden daar op 7 februari 1943 omgebracht (zie hoofdstuk 10.4). De tuinder Johan Bouw, lid van de NSB, W.A.'er en Landwachtcommandant, werd op 2 september 1944 op zijn planten- en boomkwekerij door messtekken gedood (Van der Bijl, 1994, 30, 35, 45, 115, 147; gemeente Voorschoten, Burgerlijke Stand, overlijdensakte Johannes Gerardus Bouw, geboren 26 februari 1893 in Voorburg en overleden op 2 september 1944 in Voorschoten). Door wie is niet bekend; het verzet achtte hem niet levensbedreigend. Daarop volgden wél represailles. Aussenstelleiter Wölk gaf opdracht tot drie Silbertanne-moorden, uitgevoerd door het Sonderkommando Feldmeijer. Als slachtoffers vonden Teunis de Groot en Frans Willem Kusters de dood, terwijl een derde slachtoffer, Lambertus Johannus (Bertus) van Aken, de aanslag wonderbaarlijk overleefde. Uitvoerders van het Sonderkommando Feldmeijer waren: J.P. Besteman, H. Boere, H. Kromhout en W.A. Rauwerda. Zie: Inger Schaap, *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland 1943-1944*, z.p., 2010, 189-193; Van Liempt, 2013, 33-34.
- 194 Van der Bijl, 1994, 156. Volgens Van der Bijl is van de liquidatie van Gerard Vroom na de bevrijding aangifte gedaan bij de politie en mogelijk ook van de 'NSKK-vrouw'. Er is geen aangifte gedaan van de liquidaties van de vijf Duitse deserteurs en de moeder van de jongen die bij de Kriegsmarine was.
- 195 Van der Bijl, 1988, 87-89.
- 196 Van Buuren, 2012, 125-128.
- 197 Truus Menger, *Toen niet, nu niet, nooit*, Den Haag 1982.
- 198 Radio 1, 'Dit is de Dag', Evangelische Omroep, 19 december 2008. Op de website www.kindermonument.nl beschrijft Truus Menger-Oversteegen haar gevoelens die ze had bij het uitvoeren van het verzetswerk.
- 199 Dick Berts, 'Verzetsstrijdster Truus Menger vertelt', *Katholiek Nieuwsblad*, 4 mei 2001.
- 200 Menger, 128-129; Ton Kors, *Hannie Schaft. Het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's*, Amsterdam 1976, 132-140.
- 201 Guus Hartendorf, *De Vélser Affaire. Bezettingstijd 1940-1945 in Kennemerland*, Haarlem 2001, 92-93, 119. Fake Krist werd door Gommert Krijger in samenwerking met de Politie-knokploeg uit Haarlem doodgeheten. Naar aanleiding van de liquidatie werden een dag later tien mannen aan de Leidsevaart in Haarlem gefusilleerd.
- 202 Hartendorf, 124; Von Benda-Beckmann, 169-170.
- 203 Menger, 133-135. Er is twijfel over de noodzakelijkheid van verscheidene liquidaties die gepleegd zijn door Hannie Schaft en Truus Oversteegen. Het motief ervan zou kunnen zijn: wraak van de opdrachtgevers, zie: Hartendorf, 178-179. J.J. Langendijk ('Mooie Ko'tje') had korte tijd bij de SS gediend aan het Oostfront en kreeg in augustus 1944 een officiële aanstelling bij de politie in IJmuiden, zie Von Benda-Beckmann, 91.
- 204 De verzetsstrijdster Jannetje Johanna Schaft, geboren 16 september 1920 in Haarlem, groeide op in een socialistisch gezin. Zij studeerde in het begin van de bezetting rechten in Amsterdam en raakte via de hulp aan joodse medestudenten steeds meer betrokken bij het illegale werk. In 1943 was zij al betrokken bij aanslagen en was actief voor de Raad van Verzet in haar geboorteplaats. Na haar arrestatie ontdekte men in de gevangenis dat zij de vrouw was die door de SD werd gezocht: Das Mädchen mit dem roten Haar. Zij bekende vijf liquidaties te hebben verricht. Zie: De Jong, deel 10b, 631-633; Hartendorf, 74-82.

- 205 Radio 1, 'Dit is de Dag', Evangelische Omroep, 19 december 2008. Op 3 mei 1982 onthulde prinses Juliana in het Haarlemse Kenaupark het door Truus Menger-Oversteegen vervaardigde Hannie Schaft-monument getiteld 'Vrouw in het verzet'.
- 206 Vgl. P. Wijbenga, *Bezettingstijd in Friesland*, 3 delen, Leeuwarden 1995. Pieter Wijbenga bekleedde een centrale functie in het Friese verzet. Als journalist schreef hij vanaf de jaren '60 verscheidene artikelen over het verzet in Friesland. In de periode 1970-1978 verscheen de trilogie *Bezettingstijd in Friesland*, waarin verscheidene liquidaties staan beschreven.
- 207 Over de gebeurtenissen rond de KP-Westland was het Maarten van Buuren, hoogleraar moderne Franse letterkunde, die in 2011 met zijn boek over de KP-Westland opening van zaken gaf over misstanden.
- 208 G. Gunnink, *De Knokploeg. Schimmen uit het verleden*, Meppel 2009 (5e gewijzigde druk), 85-87.
- 209 Romijn, 2006, 512; Pollmann '1941-1945: Terreur op het stadhuis van Rotterdam' in: *RJB 2010*, 236.
- 210 Geertjan Lassche, *Nooit meer Laf*, documentaire EO/Netwerk, DVD, 2009.
- 211 Linda Samplonius, 'Vermist is erger dan de dood', *de Volkskrant* (Magazine), 26 april 2014. Door de BIDKL werden de stoffelijke resten van Hoppen aangetroffen in het Staphorsterveld. Het DNA van Pieter Hoppen kwam overeen met het DNA dat op de likrand zat van een brief inzake de vermissing die door zijn broer Jean Jacques in 1947 aan het Nederlandse Rode Kruis was verstuurd.
- 212 IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, 27.975, Pieter Hoppen. De naam van het liquidatieslachtoffer was bij de naspeuringen moeilijk vast te stellen, omdat Gerrit Gunnink zich slechts de naam wist te herinneren van een zekere 'Pieter Hoppe' uit Rotterdam. Onderzoek van Geertjan Lassche leverde aanvankelijk geen aanknopingspunten voor vervolgonderzoek op. Hij verzocht telefonisch en per e-mail (21 februari 2008) het Gemeentearchief Rotterdam deze zaak te onderzoeken. Een jongeman met de naam 'Hoppe' werd door mij in de collecties van de dienst niet aangetroffen, maar ik scoorde een treffer op een variant van de naam 'Hoppe', namelijk: 'Hoppen'. Er werd een overlijdensakte aangetroffen van Pieter Hoppen, opgemaakt op 27 mei 1953 met de vermelding: '31 juli 43 overl. in Nederland'. Met deze informatie werd journalist Geertjan Lassche door mij doorverwezen naar het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis in Den Haag voor raadpleging van het dossier van Pieter Hoppen en kon het contact worden gelegd met de nagelaten betrekkingen.
- 213 Karin, *Marinus Post alias Evert. Oorlogsherinneringen uit 1944*, Kampen 1999; Hans van Straten, *Moorde-naarswerk. Een kroniek van 120 Nederlandse moordzaken*, Amsterdam 1964, 164-165; Von Benda-Beckmann, 402; Kristel van Teeffelen, 'Ze dacht dat ze een collaborateur doodde', *Trouw*, 9 juni 2011; Bart Funnekotter, 'De deurbel ging, even later klonk een schot', *NRC Handelsblad*, 9 juni 2011; Kalien Blonden, 'Ik was ervan overtuigd dat ik het goede deed', *Trouw*, 3 mei 2014 en de lezersreactie van S.E. Scheepstra, bestuurslid St. Herinnering LO-LKP, getiteld 'De groep van mevrouw Ridder was niet representatief voor het verzet', *Trouw*, 6 mei 2014. Over het verzetswerk en de liquidatie van Guljé vertelde K--- aan Blonden (*Trouw*, 3 mei 2014) herhaaldelijk: 'We deden wat we wilden'. Over de vraag of Guljé goed of fout was haalt Blonden historicus Joggli Meihuizen aan en verwijst naar zijn proefschrift *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003). Volgens Meihuizen heeft Guljé de bezetter (economisch) geholpen en daar tevens geld aan verdiend 'maar dat maakt hem nog niet fout' (...) 'dat wil zeggen, hij was niet pro-Duits, en hij was anti-NSB'. Volgens genoemde historicus was Guljé, net als zijn mededirecteur Emile Colin, door de Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven (CZR) waarschijnlijk schuldig bevonden aan economische collaboratie, wat te wijten was aan de dwang van de omstandigheden en had hij niet anders gehandeld dan anderen in zijn positie zouden hebben gedaan.
- 214 Thans Museum Rotterdam '40-'45 NU, gevestigd aan de Coolhaven 375.

- 215 Frits Groeneveld, 'Over liquidaties wordt niet gesproken, dat is afspraak', *NRC Handelsblad*, 21 april 1995.
- 216 Idem; Van der Pauw, 1995, 10. In 1946 verscheen onder de pseudoniemen T. de W. en C.V. (de initialen van Tilly de Waard en Chris Voorhoef, pseudoniemen van T. Friederich en H.J. Scheffer), *Guerrilla in Rotterdam* en in 1995 verscheen *Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945* van J.L. van der Pauw.
- 217 De Boer, 316-317. Volgens Frits de Boer is zijn vader vermoord door E---, die volgens hem een dubieuze rol in het verzet heeft gespeeld. Vgl. Van Straten, 164-165. Zie tevens hoofdstuk 11.8.
- 218 Kooistra en Oosthoek, 219; Hans Polak, 'Onmogelijke onderduikers', *de Volkskrant*, 3 mei 1997.
- 219 Eric Slot, *De dood van een onderduiker. Louis van Gasteren en de waarheid*, Amsterdam 2006.
- 220 Informatie over Louis van Gasteren en de liquidatie van Walter Oettinger, zie www.rechtspraak.nl, de internet-site van de Rechtspraak en de Hoge Raad der Nederlanden.
- 221 Hans Renders, *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert*, Amsterdam 2004.
- 222 Remco Campert, *de Volkskrant*, 21 februari 2005. Campert wilde niet het oordeel van enkele deskundigen aanvechten over de manier waarop zijn vader in Neuengamme om het leven is gekomen.
- 223 Zie www.gemeentearchief.denhaag.nl.
- 224 Zie www.jancampertstichting.nl; Groen, 2009, 596.
- 225 Godert van Colmjon, *NRC Handelsblad*, 19 februari 2005.
- 226 Wiewiorka, 8, 171. In Frankrijk riepen algemene herdenkingen tal van vragen op. In haar boek *The expectation of Justice. France 1944-1946*, Durham 1999, 192-193, spreekt Megan Koreman in dit verband over een wespennest. Verspreid over heel Europa waren Fransen omgekomen en wie van hen moest worden herdacht? Waren dat burgers, het niet georganiseerde verzet, soldaten, gijzelaars, bombardementsslachtoffers, (dwang) arbeiders, gedeporteerde joden omgekomen in de concentratie- en vernietigingskampen, of de vrijwilligers in Duitse dienst die gesneveld waren aan het Oostfront? Waren het ook collaborateurs? Het was een groot probleem met vragen over schuld en beschuldigingen die werden uitgevochten.
- 227 Van de auteurs Ben van Bohemen, hoofd van een lagere school in Amsterdam, en Wim Ramaker, eindredacteur van het programma Literama, verscheen in 1980 *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940-1945* (Kampen 1980), dat een overzicht bevat van bijna alle oorlogsmonumenten in Nederland. Over Rotterdam verscheen: Aad Wagenaar en Piet Rook, *Van De Zweth tot Zadkine. Monumenten in Rotterdam die herinneren aan de jaren 1940-1945*, Rotterdam 1991.
- 228 Ed. Hoornik, *Verzamelde gedichten*, Amsterdam 1966.
- 229 Zie hoofdstuk 11.7.
- 230 Van der Pauw, 1995, 303; Paul van de Laar, *Stad van formaat. Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle 2000, 298, 449.
- 231 *In Memoriam*, Den Haag 1995; A.M. Overwater, *De Rotterdamse gevallen van het verzet 1940-1945*, Barendrecht 1997. Bart van der Boom komt in *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (218) op basis van de 'Opgaven erelijst van gevallen' (NIOD) op ruim vijfhonderd slachtoffers van het verzet in Den Haag (in 1944 vielen de meeste slachtoffers, namelijk 34%).
- 232 In West-Europa wordt de Tweede Wereldoorlog ook in de historiografie herinnerd als een periode van ontberingen en menselijk lijden. Dat het leven in veel gebieden gedurende lange tijd goeddeels ongestoord verder ging wordt vaak geloofend. Het waren onder meer de steeds rigoureuze maatregelen rond de Arbeitseinsatz die daar een einde aan maakten. De verplichte tewerkstelling in het Duitse Rijk bevorderde in grote mate het onderduiken en navenant ook de toetreding van veel mannen tot het verzet. Vgl. Klemann en Kudryashov, 153, 159-160, 427. De arbeidsinzet trof niet alleen vaders, zonen, broers en echtgenoten maar het hele gezin.

Ook ondermijnende de arbeidsinzet en het onderduiken van honderdduizenden mannen de economieën van de bezette landen. Daar werd immers voor een groot deel geproduceerd voor de Duitse oorlogseconomie. Het vertrek van iedere arbeider die op transport werd gesteld om in de Duitse oorlogsindustrie te gaan werken betekende het verlies van twee arbeiders in de economie in het bezette vaderland. De Duitse militaire top, onder wie Albert Speer, was zich hiervan bewust, maar desondanks werd het beleid pas in september 1943 gewijzigd. Vanaf die tijd lag de nadruk op tewerkstelling op basis van Duitse orders in Frankrijk, België en Nederland zelf. Door de Speer-Bichelonne overeenkomst van september 1943 kwam de Arbeitseinsatz behalve voor Frankrijk ook in België en Nederland tot een einde. Door orders te plaatsen in de bezette economieën kwam de focus op tewerkstelling ter plekke te liggen en was de Duitse industrie meer dan ooit geconcentreerd op militaire productie.

- 233 Klemann en Kudryashov, 65. Schattingen van het aantal partizanen variëren aanzienlijk. Duitse schattingen lopen uiteen van 400.000 tot 500.000 partizanen in georganiseerd verband terwijl Sovjet en Russische schattingen oplopen tot 2,8 miljoen (inclusief reservetroepen).
- 234 In Frankrijk en België waren er al tijdens de bezettingswinters van 1940-'41 en 1941-'42 ernstige voedseltekorten en was er sprake van toenemende schaarste aan brandstoffen (kolen). Om deze reden nam de ontevredenheid toe en ontstond de voedingsbodem voor verzet in deze landen – in tegenstelling tot Nederland – betrekkelijk vroeg. In Nederland werden de voedselrantsoenen in januari 1942 voor het eerst tot beneden het peil van Duitsland verlaagd. Het geïndustrialiseerde België kon niet in de eigen voedselbehoefte voorzien, terwijl Nederland voldoende voedsel voor de eigen behoefte kon produceren, zelfs voor de export (zuivel en groenten). Tot de spoorwegstaking in september 1944 bleef de voedselsituatie in Nederland redelijk op peil en werd hier in tegenstelling tot in Frankrijk en België geen honger geleden. Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam 2002, 447-463; Griffioen en Zeller, 279 (Frankrijk), 300, 310-311 (België) en 332-333 noten 440 en 441 (Nederland). Over de geschiedenis van het (georganiseerde) verzet zie tevens Griffioen en Zeller: 505-511 (Frankrijk), 310-312 en 535-544 (België) en 564-572 (Nederland).
- 235 Klemann en Kudryashov, 356. De historici Klemann en Kudryashov koppelen de mate van geweldstoepassing van het verzet aan de economische toestand van een land. Hoe slechter de economische situatie des te omvangrijker en gewelddadiger het gewapend verzet.
- 236 Klemann en Kudryashov, 69, 421, 426. Volgens een eindrapport van de Duitse bezettingsautoriteiten in Parijs was de verplichte tewerkstelling de oorzaak van de groei en invloed van de maquis, vooral kort voor de bevrijding toen de Duitsers alsnog mannen met het geboortjaar 1924 naar Duitsland probeerden te sturen. Het verzet in Frankrijk groeide in die fase van de oorlog vanwege de vele ontberingen uit tot een echte partizanenoorlog. Vgl. Wieviorki, 29, 38. In Frankrijk behoorde men volgens de wetten tot het verzet als men daaraan vóór 6 juni 1944 gedurende ten minste 90 dagen had deelgenomen. Mensen die vanaf september 1944 toetraden, op het moment dat in de ogen van velen de strijd al gewonnen was, werden niet erkend als verzetsdeelnemer.
- 237 Koreman, 148.
- 238 Idem, 21, 50-51; Van Liempt, 2013, 132.
- 239 Koreman, 15, 91-94, 101-108, 261. De bestraffing van onder andere zwarthandelaren en vrouwen beschuldigd van slapen met de vijand (horizontale of sentimentele collaboratie) werd in Frankrijk zelf ter hand genomen. Er werden daarbij grote vergissingen begaan, onder meer ten opzichte van mannen die als dekmantel voor verzetsactiviteiten zich als 'collaborateur' hadden voorgedaan. Zwarte handel werd door burgers gezien als ver-

- raad terwijl de overheid het zag als een overtreding van de wet. Voor andere ‘overtredingen’, zoals het aangaan van intieme relaties met de vijand, bood het strafwetboek geen uitkomst. Maar dat werd lokaal niet als een obstakel gezien. Ongeveer twintigduizend vrouwen werden op verdenking van collaboratie of slapen met de vijand kaalgeschoren (Wieviorka, 29). Koreman (107) vraagt zich af waarom de mensen lokaal zo ontevreden waren over de rechtspraak terwijl 124.613 collaborateurs werden veroordeeld en er 768 doodvonnissen werden uitgesproken (Vgl. Wieviorka, 28).
- 240 Griffioen en Zeller, 538-539. Met de verordening van 6 oktober 1942 werd in België de algehele verplichte tewerkstelling ingevoerd. Mannen in de leeftijd van 18 tot 50 jaar en vrouwen van 21 tot 35 jaar konden worden ‘gevoerd’ voor werk in Duitsland.
- 241 Martin Conway, *The Sorrows of Belgium Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947*, Oxford 2012, 14, 54.
- 242 Voor Nederland ving de fase van schaarste en ontberingen aan na de Slag om Arnhem, de geallieerde mislukking om Nederland te bevrijden. Na het uitroepen van een spoorwegstaking door de Nederlandse regering in ballingschap op 17 september 1944, bedoeld om de aanval bij Arnhem te ondersteunen, werd het land gedurende bijna acht maanden opgedeeld in een bevrijd en een geïsoleerd bezet gebied en was het vooruitzicht van een spoedige bevrijding ook voor Rotterdam verkeken.
- 243 Conway, 21-22, 36-37, 90-93. De Belgische overheid telde 150.000 verzetsdeelnemers.
- 244 Idem, 147-148.
- 245 Kalyvas, 86, 390, 423-425. Kalyvas geeft voorbeelden uit ten minste 67 (burger)oorlogen en conflicten, van de Peloponnesische oorlog (431-404 v. Chr.) tot aan de oorlog in Irak (2003-2011). Vgl. Keith Lowe, *Het verwoeste continent. Europa in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2014. Lowe beschrijft de chaos in het verwoeste Europa in de jaren na de Tweede Wereldoorlog. In de ontworpen economieën was door moreel verval van een groot deel van de bevolking die was gevormd in de oorlog de criminaliteit onuitroeibaar. Bovendien was de behoefte aan wraak onder burgers onderling groot.
- 246 Kalyvas, 105; J. Hofman, *De collaborateur. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter*, Meppel 1981, 264-265.
- 247 Kalyvas, 13-14, 191, 344.
- 248 Idem, 20.
- 249 Klemann en Kudryashov, 426. Veel jonge onderduikers vonden onderdak op het platteland en hielpen dikwijls het boerenbedrijf uit te breiden en te moderniseren. Vanwege zwartemarktactiviteiten maar ook door niet te investeren in vee, beschikten boeren over geld, dat ook wel werd geïnvesteerd in boerderij en land. Dit werd mede gedaan ter bescherming van de gevreesde naoorlogse inflatie.
- 250 Vgl. Conway, 298.
- 251 Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, ‘Rechtspleging in bezettingstijd’, in: Jack Kooistra e.a., *Represailles in Friesland 1940-1945. Gewapend verzet en bloedige wraak*, Grou 2013, 71-73.
- 252 De Jong, deel 5, 216-217, idem, deel 7, 1029-1045.
- 253 De Jong, deel 14, 249-251. Het definiëren door De Jong van het begrip ‘illegaliteit’ in zijn concept-manuscript van deel 5 stuitte bij enkele medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie op kritiek en leidde ertoe dat De Jong de bewuste passage aanvulde met de tussenzin: als regel in illegaal verband.
- 254 De aanduiding ‘verzetsstrijder’ is van later datum en wordt in kringen van het voormalig verzet niet of nauwelijks gebruikt. Van der Leeuw, 111, noot 14. In België en Frankrijk is de terminologie ‘illegaliteit’ en ‘illegale werker’ in relatie tot het verzet tegen de Duitse bezetter niet gebruikt. In plaats daarvan sprak men van ‘clan-

- destinité'. De onderduikers verdwenen daar niet in de 'illegaliteit', maar in de 'clandestinite' of 'clandestiniteit' (Vlaams). Het woord 'résistance' (verzet) wordt meer geassocieerd met georganiseerde vormen en activiteiten tegen de bezetter (en tegen het Vichy-regime). De begrippen 'maquis' en 'maquisard' voor 'verzet' en 'verzetser' (of illegale werker) komen oorspronkelijk uit Frankrijk en werden ook in het Franstalige deel van België tijdens en na de oorlog gebruikt.
- 255 De Jong, deel 7, 1046-147; Van der Boom, 1995, 177-178. Van hoofdstuk 8 getiteld 'De illegalen' in deel 7 in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* verscheen een geannoteerde en bewerkte versie als uitgave van de KNAW: L. de Jong, 'Verzet en illegaliteit 1940-1945' in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, afdeling Letterkunde, Nieuwe reeks deel 39, nummer 6, Amsterdam 1976, 203-221. Vgl. Shirley Haasnoot en Bas Kromhout, 'Tien grote Nederlandse verzetshelden', *Historisch Nieuwsblad*, nummer 4, 2006. Volgens Haasnoot en Kromhout zaten ongeveer 45.000 mensen in het georganiseerde verzet waarvan er zo'n 35.000 de bevrijding hebben gehaald.
- 256 Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, IX; idem, deel II, 610-611. Volgens De Jong (deel 7, 1044) telden de knokploegen uiteindelijk 1.800 deelnemers en bedroeg het aantal tot september 1944: 600. Bij de (georganiseerde) onderduik van verschillende soorten onderduikers waren – ook in de ondersteuning – enkele honderdduizenden personen betrokken die voor korte of langere tijd een of meer onderduikers hielpen, onder meer door hen in eigen huis onderdak te verschaffen. Van de LO kwamen 1.104 medewerkers om het leven.
- 257 J. Grandia-Smits, 'LO-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 282.
- 258 Van Ojen, 12.
- 259 Van der Pauw, 1995, 9.
- 260 Idem, 370-372.
- 261 Von Benda-Beckmann, 186. In België en Frankrijk was het gewapend verzet sterker en bestond voor een groter deel uit communisten dan in Nederland. In België zorgde dit in het najaar van 1944 voor een toename van de politieke spanningen. In Nederland speelden plaatselijk anticommunistische sentimenten een rol in de verhoudingen binnen het verzet, zoals in Haarlem en Velsen vanaf september 1944. Zie Von Benda-Beckmann, 179, 205.
- 262 Von Benda-Beckmann, 126.
- 263 De Jong, deel 4, 66-67; Romijn, 2006, 133.
- 264 Von Freitag Drabbe Künzel, 57.
- 265 Van der Pauw, 2006, 223-224.
- 266 Vanwege de kleur van het uniform werden de leden van de Ordnungspolizei (Orpo) in de volksmond als *Grüne Polizei* aangeduid.
- 267 Van Riet, 2008, 551; Van Liempt, 2013, 39, 225-226.
- 268 E.P. Weber, *Gedenboek van het Oranjehotel. Onze gevallen verzetshelden. Celmuren spreken*, Rotterdam 1946, 43; De Jong, deel 4, 71-72; Van der Pauw, 1995, 31; Van Riet, 2008, 103; Van Liempt, 2013, 37. In zijn hoedanigheid als Höhere SS- und Polizeiführer was Rauter ondergeschikt aan de Reichsführer-SS, Heinrich Himmler, en in zijn hoedanigheid als Generalkommissar für das Sicherheitswesen was hij ondergeschikt aan Seyss-Inquart. Naast de Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst was er een tweede veiligheidsapparaat: de *Abwehr*. Deze militaire veiligheidsdienst ressorteerde onder het Oberkommando der Wehrmacht en was aanvankelijk geconcentreerd in Scheveningen in de Abwehrstelle Niederlande. Vanaf eind 1942 was deze dienst in Driebergen gevestigd. Binnen deze militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst lag de bestrijding van de illegaliteit, de contraspionage en de interne beveiliging bij Abteilung III F, ook aangeduid als Abwehr III F, die voor zover bekend geen rol gespeeld bij de opsporing en bestrijding van het gewapende verzet.

- 269 De Jong, deel 4, 72; Van der Pauw, 1995, 27-28; Van Liempt, 2013, 37-38. Bij de SD en de Sipo hebben volgens L. de Jong nooit meer dan 700 mensen gewerkt.
- 270 Croes en Tammes, 106-117; Van Riet, 2008, 254-255.
- 271 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 7a (rapport W. Schlein, SD-medewerker Aussenstelle Rotterdam); Van Riet, 2008, 257.
- 272 De Jong, deel 14, 250.
- 273 GAR, bevolkingsregister, H.J. Wölk; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 7d; Van der Pauw, 1995, 28-29; idem, 2006, 651-652; idem, 2014, 98; Van Riet, 2008, 249-450, 258. Herbert Johannes Wölk werd op 21 juni 1905 in Neu-Graborn in Duitsland geboren. Na het behalen van het eindexamen aan de Oberrealschule in 1924 ging hij als volontair naar de AEG-fabriek in Berlijn. Na drie jaar maakte hij de overstap naar de handelshogeschool in Berlijn voor een opleiding economie. In het verlengde daarvan bezocht hij de universiteit in Berlijn en Greifswald. In zijn studietijd werd hij lid van de nationaalsocialistische studentenbond. In 1930 gaf hij zich op als lid van de SA en twee jaar later trad hij toe tot de NSDAP en volgde hij de praktische politieopleiding. Hij maakte carrière en werd Kriminalkommissar en tegelijkertijd bevorderd in de SS-rangen tot Untersturmführer. Op 8 juni 1934 trad hij in Berlijn in het huwelijk met Else Huuk. Het gezin telde uiteindelijk drie kinderen, een zoon werd geboren in 1936 en twee dochters in 1940 en 1943. Kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd hij overgeplaatst naar de *Staatspolizeistelle* in Weimar waar hij tot aan zijn overplaatsing naar Nederland op 15 juni 1941 verbleef. Hij is dan inmiddels bevorderd tot Kriminalrat en SS-Obersturmführer. Op 30 april 1945 werd Wölk overgeplaatst naar Einsatzkommando Schoonhoven. Hij werd in Rotterdam opgevolgd door SS-Hauptsturmführer Otto Gerbig.
- 274 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5b. Paul Burghoff werd op 23 januari 1898 in Danzig geboren.
- 275 Croes en Tammes, 2004, 233-236; Van Riet, 2008, 250-253; Van Liempt, 2013, 29, 99-107; Van der Pauw, 2014, 96. Johannes Wilhelmus Hoffmann werd op 22 mei 1904 in Duisburg geboren.
- 276 Von Frijtag Drabbe Künzel, 155; Von Benda-Beckmann, 128.
- 277 De Jong, deel 12, 386-389.
- 278 Van Riet, 2008, 130-131, 345-346, 708; Blaauw, 2013, 80. Het vooroorlogse archief van de Inlichtingendienst (ID) van de politie in Rotterdam, met onder meer informatie over personen die Duitsland vijandig gezind waren, is op 13 mei 1940 door het hoofd van deze dienst, Chris Bennekens, vernietigd.
- 279 Van Riet, 2008, 463-467.
- 280 De Jong, deel 12, 581; Romijn, 2006, 455.
- 281 Binnen het verband van de LO/LKP zijn als gevolg van het verzetswerk 1671 personen omgekomen waarvan er 123 bij de Nederlandse politie of marechaussee werkzaam waren. Zie necrologie in Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 617-642, aangehaald in De Jaeger, 199.
- 282 Voor de aanslag op Jacob Breugem, zie hoofdstuk 5.3 en bijlage 3c.
- 283 Van Riet, 2008, 347, 367-369.
- 284 Van der Pauw, 2006, 646-647.
- 285 J. Grandia-Smits, 'LO-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 270.
- 286 Idem, 272.
- 287 De Jong, deel 13, 110-111. Behalve ds. F. Slomp en H.T. Kuipers-Rietberg kan ook J. van Manen, een illegaal werker uit Driebergen, als één van de oprichters van de LO beschouwd worden. De rol van Van Manen bij de oprichting van de LO wordt niet in *Het Grote Gebod* gememoreerd.

- 288 Van de belangrijkste grondleggers van de LO overleefde ds. F. Slomp de oorlog, terwijl Helena Theodora Kuipers-Rietberg, geboren op 26 mei 1893 in Winterswijk, op 19 augustus 1944 als gevolg van verraad werd gearresteerd en op 27 december 1944 in het concentratiekamp Ravensbrück om het leven kwam. Zie: website www.oorlogsgravenstichting.nl (slachtofferregister).
- 289 Ad Goede, 'De landelijke leiding' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 60. De noodzaak van een betere samenwerking tussen de verschillende verzorgingsorganisaties kwam tot uiting in de oprichting van De Kern. Omstreeks december 1943 kwamen de vertegenwoordigers van de LO, de Persoonsbewijs Centrale (PBC), Trouw, het Nationaal Comité en het Nationaal Steunfonds (NSF) op initiatief van de grote man van de laatstgenoemde organisatie, W. van Hall, bijeen in Amsterdam. Deze ontmoeting werd spoedig gevolgd door wekelijkse bijeenkomsten waar de problemen werden besproken.
- 290 Vanaf 1944 werden onderduikers tevens geholpen door de TD-groep. De bezetter had namelijk een nieuw rantsoeneringssysteem ingevoerd, de tweede distributiestamkaart, waarmee men hoopte alle onderduikers af te sluiten van de voedselvoorziening. De TD-groep hielp de onderduikers bij het verkrijgen van een tweede distributiestamkaart met inlegvel. H. Buiten en I. de Haes, *Geruisloos verzet. De TD-groep tijdens de Duitse bezetting: een voorbeeld van geweldloze verdediging*, Amersfoort 1982.
- 291 Collectie auteur, brief H.A. Korteweg aan de auteur, 7 maart 1995.
- 292 J. Grandia-Smits, 'LO-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 280-282.
- 293 Ad Goede, 'De landelijke leiding' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 30; Ds. N. Willemse, *Een arbeider in 't licht van den oogst. Korte levensschets van Ds. Hans de Jong*, Amsterdam 1946, 20; Van der Pauw, 1995, 446-447. Vanaf de zomer van 1943 gaf Ds. De Jong hulp aan onderduikers en verzette hij zich tegen de slapheid van ouders die hun kinderen voor tewerkstelling naar Duitsland lieten gaan.
- 294 NIOD, LO/LKP, LO-B6-2, interview H.W. Blok (eerste districtsleider van Rotterdam); J. Grandia-Smits, 'LO-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 280-282; Van der Pauw, 1995, 446-447. In het LO-district Rotterdam lag tot aan de bevrijding de leiding bij het voornamelijk gereformeerde deel F1 achtereenvolgens bij H.W. Blok, G.J. van de Waal, T. Elsinga en N.A. Kuypers en bij het katholieke deel F2 bij pater N.G. Apeldoorn en J.P. Sijpesteijn.
- 295 Ad Goede, 'De landelijke leiding' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 49.
- 296 K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 547-548.
- 297 Idem, 550. Over het ontstaan van de Westlandse Knokploeg, de rol van Johannes Post, Marinus Post en de rivaliteit tussen Piet Doleman en Leen Valstar, zie Van Buuren, 2012, 229-251.
- 298 GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Gijsbertus Esmeijer, geboren 26 december 1889 in Bunnik.
- 299 W. Klinkenberg, (naar een scriptie van Hanjo van den Berge), *Samuel Esmeijer. Een politiemans die kiezen moest*, Den Haag 1985, 3; Van der Pauw, 1995, 165-169; Aad Koster en Pierre Pijpers, *Onze vaders in verzet. Rotterdam 1940-1945*, Rotterdam 2014, 63-64. Verraders en provocateurs werden, eventueel geïdentificeerd aan de hand van een foto, genoemd in illegale uitgaven zoals *Het Contra-Signaal* en *Het Signalementenblad*, die onder de illegaliteit werden verspreid, zie Ad Goede, 'De landelijke leiding' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 60.
- 300 Guus Meershoek, 'Samuel Esmeijer' in: Madelon Keizer, M. Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, Amsterdam 2010, 476-477.
- 301 Van Ojen, 57.
- 302 Voor een uitvoerige beschrijving over het ontstaan en ontwikkelingen (wijzigingen en uitbreidingen) in de LKP-Rotterdam zie: Van der Pauw, 1995, 165-179, 221-234; idem, 2006, 467-468; zie tevens: K. van Loon,

- 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 547-563. In een notitie van Ch.P.J. van der Sluis aan de auteur uit 1989 vielen in Zuid-Holland-Zuid tien ploegen onder het commando Rotterdam. Dat waren volgens Van der Sluis de ploegen van Paul Esmeijer, Rien van der Stoep, Kees Bitter, Rein Hordijk (Dries), Piet Stenstra (Evert), Westland (Kanne, Jilles), de Motordienst (Jacky Kreisel, Henk Ofman), Capelle (aan den IJssel) onder leiding van Flip van Reij, Schiedam (Mike) en Berkel en Rodenrijs. Dit overzicht is overgenomen en aangevuld door J.L. van der Pauw in *Guerrilla in Rotterdam* (1995) en *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (2006). Vgl. het overzicht 'Ploegen na September 1944' opgesteld door de Stichting L.O.-L.K.P., zie IB/NRK, Collectie M.M. Oosenbrug, inv.nr. 101.
- 303 NIOD, BS, 192a, 7a (rapport T. Stol); Van Riet, 2008, 790. Thomas Stol, geboren 23 december 1897 te Spaarndam, was illegaal actief en onderhield in augustus 1944 contact met leden van de KP-Zuid die afkomstig waren van de eilanden. Stol sloot zich, na overleg met de leiding, echter niet aan bij deze knokploeg. Hij is later gearresteerd en op 20 februari 1945 gefusilleerd aan de Coolsingel.
- 304 De leden van de Knokploeg Rotterdam-Zuid werden onder andere geïnspireerd door de woorden van Matteüs 22: 37-39 om zich daadwerkelijk in te zetten voor hun medemensen in nood. De tekst luidt: 'Gij zult de Here, uw God, liefhebben met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw verstand. Dit is het grote en eerste gebod. Het tweede, daaraan gelijk, is: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf.'
- 305 GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Lambertus Engberts, geboren 3 september 1890 in Meppel, vader van betrokkene. Jan Albert Engberts werd op 21 maart 1920 in Utrecht geboren. In bijlage 1 staan de (schuil) namen van de leden van de Knokploeg Rotterdam-Zuid vermeld.
- 306 GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 22-1-1944 – 21-6-1944, overval op het Huis van Bewaring, 6 juni 1944.
- 307 G.J.P. de Vries, 1945, 32-34; Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 3-6; *Voormalig Verzet Zuid-Holland* (VVZH), jubileumnummer, 'Overval op het Huis van Bewaring door de K.P. Rotterdam op 6 juni 1944', geschreven door Hans-KP (J.L. de Jonge), 1965; Van der Pauw, 1995, 167.
- 308 Van de andere Rotterdamse knokploegen gingen behalve Esmeijer ook mee: J.J.C. Schouten (Harro, Anton), J.B. Kerkhoven (Herman), J.L. de Jonge (Hans), D. Sieling (Dick), A.J. Pontier (Rudolf) en L.J. Luijendijk. Pontier en Luijendijk (Boeren Theo, later Theo Zuid genoemd) sloten zich later bij de KP-Zuid aan.
- 309 Interviews J.A. Engberts, 1 september 1989 en J. van der Waal, 16 mei 1989.
- 310 Von Freitag Drabbe Künzel, 187.
- 311 Interviews J.A. Engberts (1 september 1989), H.J. Roubos (24 april 1989) en J. van der Waal (16 mei 1989); NIOD, LO/LKP, KP-DI-3, interview H.J. Roubos. In het politiearchief van de gemeente IJsselstein bevinden zich geen dagrapporten; hetzelfde geldt voor stukken uit het archief van het Kabinet van de Burgemeester (tussen 30 april 1943 en 1 augustus 1945) en stukken uit de rubriek Justitie en Politie. Vermoedelijk zijn de stukken vernietigd, zie Collectie auteur, brief Gemeente IJsselstein aan de auteur, 8 februari 1990.
- 312 In augustus 1944 werd door enkele leden van de KP-Zuid in samenwerking met enkele KP'ers uit de ploegen van Esmeijer en Van der Stoep opnieuw twee pogingen ondernomen om een distributiekantoor te kraken. Deze distributiekraaken onder leiding van Kees Bitter vonden plaats in Nijkerk en Gilze-Rijen, respectievelijk op 3 en 10 augustus. In Nijkerk ontstond een hevige schietpartij waarna de knokploegleden per auto en met veel geluk heelhuids wisten te ontkomen. In Gilze-Rijen ging de kraak op het laatste moment niet door omdat de vluchtwegen waren afgezet vanwege een razzia op een smokkelaarsbende. NIOD, LO/LKP, KP-DI-3, interview H.J. Roubos; Van der Pauw, 1995, 172-176.
- 313 Interview J. van der Waal, 16 mei 1989, H.J. Roubos, 24 april 1989 en J.A. Engberts, 1 september 1989.

- 314 Interview H.J. Roubos, 24 april 1989, zie tevens NIOD, LO/LKP, KP-DI-3, interview H.J. Roubos.
- 315 NIOD, BS, 192a, 6d (rapport E. Schilderink).
- 316 Collectie auteur, brief C.H. Moss-Nieuwland aan de auteur, 9 februari 1990.
- 317 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor Kees Bitter, 27 december 1944.
- 318 Interview P.J. Blik, 13 april 1989.
- 319 GAR, bevolkingsregister, gezinskaart P.J. Blik.
- 320 De Jong, deel 10b, 645-646; K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 552-554; Anne de Vries, 'De illegale werker' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 177-179; G.J.P. de Vries, 1945, 27-31; O. [J. Ofman], 6-7; 'Rondom het Haagse Veer', *De Zwerver*, nr. 21, 25 mei 1946; Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 23-30.
- 321 K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 552.
- 322 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor Kees Bitter, 27 december 1944, 6.
- 323 Met de parallelgroep worden die leden van de KP-Zuid bedoeld die afkomstig waren van de eilanden (met name Goeree-Overflakkee) en in Rotterdam aan de Parallelweg een tijdje een onderduikadres hadden. Dit waren onder anderen Jan Par (J.W. de Geus) en Cor Parallel (L.C. van Seters).
- 324 'Rondom het Haagse Veer', *De Zwerver*, nr. 21, 25 mei 1946.
- 325 K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 554; Van der Pauw, 1995, 256-260.
- 326 'Rondom het Haagse Veer', *De Zwerver*, nr. 21, 25 mei 1946.
- 327 De Jong, deel 10b, 645-646; G.J.P. de Vries, 1945, 31; Kooistra en Oosthoek, 206; Blauw, 2013, 100-101. De KP'ers Cornelis Diteweg en Pieter Johannes van der Meer werden op 24 oktober 1944 voor de schuilkelder van de Gedempte Doelwater gefusilleerd.
- 328 GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 21-6-1944 – 15-9-1944, overval distributiekantoor Afrikaanderplein, 8 augustus 1944.
- 329 NIOD, LO/LKP, KP-DI-4, Verslag van de geschiedenis en den opbouw van het 8e bataljon over de periode van 5 September 1944 tot heden, (1945) 2.
- 330 G.J.P. de Vries, 1945, 38-39.
- 331 GAR, Politiearchief, bureau Sandelingplein, dagrapport 26 januari 1945.
- 332 NIOD, BS, 192a, 4k.
- 333 GAR, Politiearchief, bureau Sandelingplein, dagrapport 31 januari 1945; interview E.C. van der Meulen, 18 juli 1989 en A. Verolme, 12 september 1989. De bijdrage van J. Meulenbelt, 'Het gewapende verzet' in: *Onderdrukking en verzet*, deel 4, 73, bevat een reconstructie van de overval op het distributiekantoor IJsselmonde bestaande uit vier foto's van de Rotterdamse fotograaf Jan van Maanen.
- 334 De lijst en de procedure bij liquidaties komen in hoofdstuk 11.2 aan de orde.
- 335 NIOD, LO/LKP, KP-DJ-1, interview Wijnand Clements Sparreboom.
- 336 GAR, bevolkingsregister; GAR, Politiearchief, arrestantenregister 1940-1945.
- 337 Informatie betreffende J. Steketee en Karel de Jong, zie NIOD, BS, 192a, 4k, 6a en 7b. Steketee wordt ook vermeld in het opsporingsregister van de politie, maart 1944, onder andere vanwege diefstal.
- 338 GAR, Politiearchief, bureau Sandelingplein, dagrapport 20 februari 1945.
- 339 GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam afdeling Bevolking e.a.: Geneeskundige verklaringen van Overlijden Rotterdam (hierna: GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden), inv.nr. 186, 1945, nummer 2524.

- 340 Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 69. In het verslag van Mia Wilhelm (echtgenote van Gerrit Pontier) staat de actie als volgt beschreven: 'In deze tijd had Ploeg Zuid de opdracht Jantje S. te liquideren. Dat was een schooier first class. Kraakte van alles en nog wat verkocht dat aan de Moffen en als hij eventueel door de Politie werd opgepikt moest hij aan de S.D. uitgeleverd worden en was dan binnen enige dagen op vrije voeten. Bovendien wist hij te veel. Gerrit had uitgekend wanneer hij van het Politiebureau naar de S.D. werd vervoerd en toen Jantje uit het bureau tussen een rij van politie werd gevoerd naar de wagen, gaf Gerrit hem twee schoten door slaap en hals, pakte zijn fiets en racete weg. Noor was er om hem te dekken. Een agent achtervolgde Gerrit, maar Noor zei dat hij inspecteur was en 't zaakje wel verder zou opknappen.'
- 341 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5b (rapport A.J. van Breemen); GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945.
- 342 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; Collectie auteur, interviews met voormalige leden KP-Zuid (1989-1990).
- 343 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 190, 1945, nummer 6322; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5d. Om dezelfde reden (verraad De Jong) werd ook een man bijgeschreven op de liquidatielijst, maar dit vonnis werd niet voltrokken.
- 344 Zie hoofdstuk 11.2 en bijlage 3c: Overige liquidaties.
- 345 NIOD, 077 (HSSPF), inv.nr. 1704, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, 9 maart 1945 en 1708, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, 14 maart 1945; Van der Bijl, 1988, 27-29; Oosthoek, 1990, 40-42; Wagenaar en Oosthoek, 16-17; Overwater, 1997, 92; Van der Pauw, 2006, 656-660; Kooistra en Oosthoek, 157; Marcel Potters, '12 maart 1945, de dag van de fusillades', *Rotterdams Dagblad*, 11 maart 1995.
- 346 Zie hoofdstuk 4.8.
- 347 GAR, Politiearchief, bureau Charlois, dagrapport 12 maart 1945; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, 14 maart 1945; De Jong, deel 10b, 399; Van der Bijl, 1988, 27-28; Blaauw, 2013, 15-17. Het monument de Treurende Vrouw van Cor van Kralingen staat vlakbij de plaats waar de fusillade plaatsvond, zie Wagenaar en Rook, 23-24, 56.
- 348 NIOD, BS, 192a, 4k; Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 72.
- 349 Websites www.oorlogsgravenstichting.nl (slachtofferregister) en www.erelijst.nl: C.A. Cattel. Christiaan Anton Cattel werd op 12 mei 1923 in Den Haag geboren.
- 350 Interview W.F. de Zanger, 29 januari 1990.
- 351 Ted Schouten, *Boy. Een Antilliaanse jongen in het Nederlands verzet*, Oranjestad/Den Haag 1985, 71-72.
- 352 Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 31.
- 353 Interview W.F. de Zanger, 29 januari 1990.
- 354 Interview P.J. Blik, 13 april 1989; Collectie auteur, brief Helma Gerretsen aan de auteur, 11 januari 1990. Volgens Gerretsen speelde in de relatie met de Hagenaars ook de afkomst een rol. Schilderink kwam uit het 'oosten' van het land (Doetinchem). Als koerierster was Helma veel aanwezig op het de bierbrouwerij Oranjeboom, het hoofdkwartier van de KP-Zuid, om administratie te doen voor Schilderink, Blik en Bitter. Volgens haar was de Haagse ploeg onervaren en zonder discipline.

- 355 NIOD, LO/LKP, KP-DI-4, 'Verslag van de geschiedenis en den opbouw van het 8e bataljon over de periode van 5 September 1944 tot heden', (1945), 1. Schilderink kende Cattel waarschijnlijk uit de tijd dat hij zelf in Den Haag illegaal werk verrichtte.
- 356 Willemse, 22; J. van Gelderen, *De weg ligt vooruit. De Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Charlois, 1887-1987*, Kampen 1987, 149. Ds. De Jong was naast de LO ook werkzaam in de illegale AR en de spionagegroep Albrecht.
- 357 Interview J.T. de Jong, 25 mei 1989. Pas na de oorlog constateerde De Jong (Bruintje) dat dit de spionagegroep Albrecht was.
- 358 Interview W.F. de Zanger, 29 januari 1990.
- 359 Collectie auteur, brief Jan en Annie van der Pas aan de auteur, 8 maart 1990. Ernst was de KP'er Ernst Cornelius.
- 360 Interview W.F. de Zanger, 29 januari 1990.
- 361 In het politicearchief is weinig over Groep 10 terug te vinden. In september 1944 is het meeste belastende materiaal in alle haast verbrand. Van Riet, 2008, 337-338; interview F.J. Oortgijs, 23 mei 1989. Franciscus Josephus Oortgijs werd op 19 juli 1908 in Rotterdam geboren.
- 362 GAR, Bevolkingsregister; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 1-3-1942 – 3-1-1943; T. de W. en C. V. (de initialen van Tilly de Waard en Chris Voorhoef, pseudoniemen van T. Friederich en H.J. Scheffer), *Guerilla in Rotterdam*, Amsterdam 1946, 62-67; Van der Pauw, 1995, 36-38; idem, 2006, 338-339, 407; idem, 2014, 90; Romijn, 2006, 455; Martine te Winkel, *Beatrijstraat. Beeld van een kleurrijke straat*, Rotterdam 2007, 15-16; Van Riet, 2008, 341-342; Van Liempt, 2013, 107. Breugem werd met ingang van 16 december 1943 benoemd tot korpchef van de Amersfoortse politie en hield zich ook hier bezig met het opsporen van joden en illegale werkers. Het verzet vervaardigde valse papieren voor personen die werkzaam waren bij de IJssellinie, met een stempel namens de commissaris van politie in Amersfoort. Twee leden van de Duitse Feldgendarmerie wilden daarover in Doesburg navraag doen bij Breugem. Bij het openen van de deur dacht hij met twee verzetslieden van doen te hebben en trok hij snel zijn revolver. De gendarmes schoten Breugem daarop dood.
- 363 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte Burgerlijke Stand (B.S.); GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 175, 1943, nummer 3921; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 1-1-1943 – 15-9-1943; Bert Huizing en Koen Aartsma, *De zwarte politie 1940-1945*, Weesp 1986, 203; Van der Pauw, 2006, 407-408; Van Riet, 2008, 369-370.
- 364 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1944, nummer 4038; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 21-6-1944 – 15-9-1944; Van der Pauw, 2006, 408-409; Van Riet, 2008, 371-372, 419, 567. Pikaar werd voor het pand West Sidelingse 208 doodgeschoten. Op twee andere plaatsen in de stad werden door het verzet aanslagen gepleegd op de politieagenten Johannes Jager en Willem Los. Jager raakte zwaargewond, werd overgeplaatst en is op 26 februari 1945 overleden in Hildesheim (de reden van het overlijden is niet bekend). Los, die een dubbelrol speelde en voor het verzet inlichtingen verzamelde, wist de aanslag ternauwernood te overleven.
- 365 Interview F.J. Oortgijs, 23 mei 1989, Hans Onderwater, *Meer Schetsen uit de Nacht. Barendrecht 1935-1950*, Barendrecht 2008, 391-392.
- 366 Van Riet, 2008, 355.
- 367 Begin oktober 1944 werd de koerierster Ger Pot (Conny) aan de Haagse knokploeg toegevoegd en ging Helma Gerretsen voor de KP-Zuid werken. Pot was een nichtje van Jan van der Pas.

- 368 Interview F.J. Oortgijs, 23 mei 1989. Volgens Oortgijs is één van de Haagse knokploegleden een keer op het bureau op de Westersingel geweest met de smoes dat hij bestolen zou zijn, dit om Frikkee zo een keer van dichtbij gezien te hebben.
- 369 GAR, Politiearchief, bureau Charlois, dagrapport 21 oktober 1944; GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1944, nummer 4817; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944-2-11-1944; Oosthoek, 1990, 49-51.
- 370 Interview H. Koomen, 13 juli 1989; Collectie auteur, W.F. de Zanger (geboren 17 januari 1920 in Rotterdam) in een brief aan de auteur, 6 maart 1990.
- 371 Schouten, 81.
- 372 Interview W.F. de Zanger, 29 januari 1990.
- 373 Jan en Annie van der Pas, in een brief aan de auteur, 8 maart 1990.
- 374 Interview H. Koomen, 13 juli 1989; P.H.A. Schmidt Crans, *Tussen eskadron en squadron. Beknopte autobiografie van een oorlogsvrijwilliger*, Heerhugowaard 2002, 28-31.
- 375 NIOD, BS, 192a, 6d. Interview G. van Pelt, 16 december 1989. Govert (Harry) van Pelt, geboren 25 mei 1920 in Rotterdam, die bij de KP-Zuid was gehaald door Kees Bitter, was hier getuige van. Hij zou met Cattel en Ellis Maassen meegereden zijn en volgens hem zouden zij, op het moment dat hij even een boodschap moest doen in de Tochtstraat, aangehouden zijn door een patrouille van de Landwacht. Er gingen al snel geruchten dat Van Pelt pogingen had moeten ondernemen om Cattel te redden. Dat was volgens hem echter niet mogelijk. Hij vreesde vanwege deze praatjes die de ronde deden ten onrechte door de LKP-Rotterdam geliquideerd te worden. Hij verwees daarbij naar de illegale werker Kees Koen (zie aldaar) die volgens hem per vergissing doodgeschoten is. Het verhaal van Van Pelt kon niet bevestigd worden door Maassen. Harry van Pelt was verder illegaal werkzaam voor de GDN (Geheime Dienst Nederland). De auto waarin Cattel en Ellis reden was van de vader van de koerierster Helma Gerrretsen, een Ford (Collectie auteur, H. Taylor-Gerrretsen in een brief aan de auteur, 11 januari 1990).
- 376 NIOD, BS, 192a, 6d (rapport E. Neleman).
- 377 IB/NRK, Centrale Documentatie, 36/I. Bericht van het Einsatzkommando Rotterdam aan het Einsatzkommando Apeldoorn, 4 november 1944. Bij de arrestatie van Erik Cattel werd op het adres waar hij in Amersfoort woonachtig was (Amersfoortscheweg 23, J. van der Spek), grondig huiszoeking gedaan. De Sipo und des SD waren in de veronderstelling dat hier een hoofdkwartier van de LKP was gevestigd en zag in Cattel een 'führender Terrorist'.
- 378 K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 561; NIOD, BS, 192a, 4h. Volgens Mia van Zon, die op de Aussenstelle werkte, en door de KP in februari 1945 gearresteerd, verhoord en uiteindelijk geliquideerd is, stond in het zakboekje van Cattel ook het adres van de KP-Zuid aan de Smeetslandschedijk.
- 379 Nationaal Archief (NA), CABR, dossier A. Rest.
- 380 Willemse, 23.
- 381 Interview J.T. de Jong, 25 mei 1989. Koos de Jong (Bruitje) stond doodsangsten uit omdat bij het fouilleren belastend materiaal werd gevonden. Hij vroeg aan één van de Landwachters of deze een briefje wilde afgeven aan zijn moeder op de Katendrechtsche Lagedijk, met de mededeling dat hij voorlopig niet thuis zou komen. Zij zou dan Neelie, een koerierster, waarschuwen. De Jong besefte te laat dat hij een blunder had gemaakt: in zijn valse persoonsbewijs stond dat hij in Brielle woonde. Maar de Landwachter had dit blijkbaar niet in de gaten en bracht het briefje naar het opgegeven adres. Volgens Koos de Jong was het een algemene richtlijn van

- de LO/LKP, dergelijk belastend materiaal nooit bij zich te dragen. De bonkaarten die hij aan ds. De Jong zou geven en zijn pistool had hij achter gelaten bij zijn moeder op de Katendrechtsche Lagedijk.
- 382 Willemse, 24; interview J.T. de Jong, 25 mei 1989. Koos de Jong werd later nog een keer verhoord.
- 383 NA, CABR, dossier A. Rest.
- 384 Interview A. Knijff, 13 juli 1989. Na gearresteerd te zijn, werd hij door een Nederlandse SD'er verhoord. Daar deze inzag dat Duitsland de oorlog ging verliezen, ontdeed hij Adrie van enige belastende papieren, waarna hij zijn arrestant liet overbrengen naar het Oranjehotel. Na enige weken werd Adrie in het kader van de arbeidsinzet op transport gesteld naar Duitsland.
- 385 Interviews J.T. de Jong, 25 mei 1989 en J.J.H. van Welzen (1918-2009), 21 april 1989. Het kneedplastic was van de RVV Rotterdam-Zuid; het werd gebruikt bij sabotageactiviteiten. Door een aantal RVV'ers, die zelf geen ruimte hadden voor wapenopslag, werden soms wapens en soortgelijk materiaal ondergebracht in het Charlois Volkshuis. Deze waren echter op instigatie van Willem van der Schee weggehaald. Wat de mannen echter vergaten, was een zak kneedplastic, die door de SD werd gevonden. Dat was waarschijnlijk de reden waarom Van der Schee werd gearresteerd. Volgens het echtpaar Jan en Annie van der Pas (in een brief aan de auteur, 8 maart 1990, Collectie auteur) werd later, bij een poging om Koos de Jong weer te arresteren, 's nachts een inval bij hen gedaan. De Jong wist ongezien over het dak te ontsnappen. Jan en Annie zijn diezelfde nacht met hun kind gevlucht en werden voorlopig met rust gelaten.
- 386 Willemse, 24-26; G.H. van de Graaf, *Uit het leven van een gemeente in oorlogstijd. Hervormd Charlois 1940-1945*, Leiden 1995, 94; P. Heijstek, *Te midden van bunkers en mijnevelden*, Hoek van Holland 2002, 30; *Ons Charlois*, speciale editie 2005. Na toestemming van de politie kon na sluitingstijd en in aanwezigheid van slechts enkele familieleden de begrafenis op Crooswijk plaatsvinden. In één grafzonk na een kort woord en een gezongen geloofslid de ene kist na de andere in de groeve. In de Bethelkerk is een gedenkplaat aangebracht met de tekst: Ds. H. de Jong, geb. 11 maart 1906. Gefusilleerd 26 oktober 1944. In hem gedenken wij al de onzen die vielen in het verzet.
- 387 R. Goedheer, in een brief aan de auteur, 8 januari 1990; Van Liempt, 2013, 105-106.
- 388 Schouten, 87. In het zakboekje van Boy Ecury werd nog een adres van een kennis gevonden. De SD haalde deze man op en confronteerde hem met Ecury. De man ontkende echter hem ooit eerder gezien te hebben.
- 389 Schouten, 88.
- 390 Interview S.C. Bersma, 27 juli 1989. Zie ook het verslag van S.C. Bersma, NIOD, LO/LKP, KP-DJ-1, 27; NIOD, BS, 192a, 4h, verhoor Mía van Zon, 3 februari 1945.
- 391 Schouten, 89.
- 392 Johan Hartog, 'West-Indië in de oorlog' in: Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, deel 4, 592.
- 393 De Jong, deel 10a, 106; idem, deel 10b, 582-588. Op 9 september 1944 werd besloten tot de oprichting van een vast organisatorisch verband voor de topleiding van het verzet. De leiders van OD, RVV en LKP zouden elkaar voortaan ontmoeten in een 'top driehoek', die vanaf 12 september het 'Delta-Centrum' genoemd zou worden. Voor OD-leider P.J. Six stond centraal dat de sabotageacties gecoördineerd moesten worden.
- 394 Van Ojen, 198-201, 416; De Jong, deel 10a, 562; Van der Boom, 1995, 209-211; Von Benda-Beckmann, 194.
- 395 NA, inleiding bij de inventaris van het archief van de Gewestelijke Inlichtingen Centrale 14 van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten.
- 396 De Raad van Verzet werd door Jan Thijssen en enkele geestverwanten in mei 1943 opgericht. De opzet was een landelijke verzetsbeweging die politieke tegenstellingen oversteeg en gericht was op een guerrilla tegen de bezetter. Een overkoepelende verzetsorganisatie met verzetsmensen met een verschillende politieke en gods-

- dienstige achtergrond werd de RVV niet. Naast de LO/LKP en de OD behoorde de RVV wel tot de drie grootste verzetsorganisaties in Nederland. Thijssen werd op 8 maart 1945 in Apeldoorn gefusilleerd.
- 397 Archief Gemeente Oud-Beijerland (AGOB), documentatie Groep Zinkweg. Verslag 'Verzet 1940-1945. Groep Zinkweg,' 'Overzicht betreffende verzetsactiviteiten der Groep Zinkweg (KP/BS/SG) gedurende de Tweede Wereld oorlog' (hierna: Overzicht verzetsactiviteiten Groep Zinkweg KP/BS/SG), 13.
- 398 Van Ojen, 84; De Jong, deel 10a, 235-237.
- 399 Marinus van der Stoep overleed op 9 april 1945, vier dagen na de mislukte overval van de KP op het hoofdkwartier van de Gestapo aan de Oudorpweg in Rotterdam.
- 400 K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 560; Van der Pauw, 1995, 370. In het district Rotterdam bleven de tegenstellingen door allerlei omstandigheden niet alleen levend tussen het Strijdend Gedeelte en de Bewakingstroepen maar ook tussen KP'ers en OD'ers binnen het Strijdende Gedeelte, zie Van Ojen, 212-213. De LKP werd op de Rechter Maasoever omgedoopt tot 1^e bataljon Strijdend Gedeelte der BS. Het bataljon kwam onder commando te staan van Joop de Jonge die in de praktijk ook zeggenschap had over de knokploeg in Rotterdam-Zuid, zie J.L. van der Pauw, *Joop de Jonge 'Hans KP' 1918-2006*, Rotterdam 2007, 15.
- 401 NIOD, LO/LKP, KP-DI-4, 'Verslag van de geschiedenis en den opbouw van het 8e bataljon over de periode van 5 September 1944 tot heden', (1945), 1-3; NIOD, BS, 192a, 3h; J. Dutilh, 'Th.A.W. Ruys, 1904-1989' in: *RJB 1990*, 153-156. Theodorus Adrianus Willem Ruys, firmant van Wm. Ruys & Zonen en directeur van de Koninklijke Rotterdamse Lloyd, was verder werkzaam bij de Zeemanspot, een illegale organisatie die onder meer financiële bijstand aan gezinnen van zeevarenden gaf, die zich buiten Nederland bevonden. Zijn werkzaamheden bij de Radiodienst van de RVV staakte hij nadat hij benoemd was tot commandant BS Rotterdam-Zuid.
- 402 De Ordedienst was opgericht in 1940 en had als voornaamste doel het handhaven van orde en rust na de bevrijding. In het machtsvacuüm dat dan zou ontstaan, wilde de OD een voorlopig bewind vormen. In de oorlog vervulde deze organisatie slechts een passieve rol in het verzet. Dit was een doorn in het oog van de KP en de RVV, die wél actief in het verzet waren en zichzelf een dergelijke rol na de oorlog hadden toegedacht.
- 403 NIOD, LO/LKP, KP-DI-4, 'Verslag van de geschiedenis en den opbouw van het 8e bataljon over de periode van 5 September 1944 tot heden', (1945) 3.
- 404 Rogier van Aerde, 'De landelijke leiding' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 393; Van Ojen, 73; Eddy de Roever, *Zij sprongen bij maanlicht. De geschiedenis van het Bureau Bijzondere Opdrachten en de agenten Londen 1944-1945*, Baarn 1985, 168.
- 405 Rogier van Aerde, 'De landelijke leiding' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 388.
- 406 Van Ojen, 66.
- 407 Idem, 74. In deze organisatie zou ook plaats moeten zijn voor zogenaamde burgerverzetsgroepen. Het hoofddoel daarvan zou moeten zijn het verbreken of versperren van vijandelijke verbindingen, in het bijzonder het blokkeren van spoor- en verkeerswegen.
- 408 Van Ojen, 74-75.
- 409 K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 547-548. De represailles naar aanleiding van spoorwegaanslagen waren drastisch omdat de bezetter deze beschouwde als aanslagen op de Wehrmacht.
- 410 De Jong, deel 10a, 422-423, 445.

- 411 Van der Pauw, 2006, 510; De Jong, deel 10b, 8-10. De Jong wijkt in zijn opgave sterk af ten opzichte van Van der Pauw. De opgave van De Jong moet als onjuist worden beschouwd.
- 412 Zie hoofdstuk 11.5.
- 413 De Jong, deel 10b, 672.
- 414 NIOD, BS, 192a, 3v.
- 415 De Jong, deel 10b, 9.
- 416 Collectie De Roever, telegrammen Bureau Bijzondere Opdrachten. Het betreft hier telegrammen van het Bureau Bijzondere Opdrachten (BBO). Deze telegrammen werden uit Londen verstuurd, onder andere aan de staf van prins Bernhard.
- 417 Rogier van Aerde, 'Het semi-militair verzet' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 475-477; De Jong, deel 10b, 672-673; De Roever, 293-296; Jan Willem van Borselen, *De Kriegsmarine in Rotterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Rotterdam 2012, 203-213. Van Aerde en De Jong spreken van de 'Merwedehaven', dit moet zijn 'Merwehaven'. NIOD, LO/LKP, KP-DI-4, rapporten en verslagen over de havensabotageacties behorende bij het 'Verslag van de geschiedenis en den opbouw van het 8e bataljon over de periode van 5 september 1944 tot heden' (1945).
- 418 Voor een schets van de verzetsactiviteiten van Henk Huisman in de Tweede Wereldoorlog, zie Jean-Philippe van der Zwaluw en Joop van der Hor, *Henk Huisman: Verzetsstrijder op de Heijplaat*, Rotterdam 2011.
- 419 Interview H. Huisman (31 maart 1989), L.C. van Seters (29 mei 1989), J.G. van der Meulen (31 mei 1989) en J. van der Waal (16 mei 1989). Een kleefmijn (*limpet*) bestaat uit een bus met een lading springstof ('plastics') met aan weerszijden drie geïsoleerde magneten, die voor de kleefkracht zorgen. De limpet bezit een enorme vernielende kracht – zowel boven als onder water. De zes magneten zijn in rubber ingebed en hebben een grote kleefkracht op staalconstructies van bruggen, zeeschepen en binnenvaartuigen. Als men de instructies goed opvolgt is er vrij veilig mee om te gaan. De zogenaamde tijdsontsteking bestaat uit een driedelige gemonteerde kraan. Deze bestaat uit een schokbuis, een ampul (glaasje zuur) en een voorontsteking.
- 420 B.A. Sijes, *De razzia van Rotterdam – 10-11 november 1944*, De Haag 1951.
- 421 Interview H.J. Roubos, NIOD, LO/LKP, KP-DI-3.
- 422 Interview H. Huisman (8 september 1989), L.C. van Seters (29 mei 1989) en J.G. van der Meulen (31 mei 1989); Rogier van Aerde, 'Het semi-militair verzet' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 475.
- 423 Om zich op het terrein aan de Merwehaven te mogen begeven, moest men in het bezit zijn van aantal speciale Ausweise.
- 424 Het was Huisman gelukt met twee Ausweise van Wilton, een luchtbeschermingspas en een goede smoes (en na gefouilleerd te zijn) op het terrein te komen om de langs de kade liggende, gecamoufleerde Westerdam in oogenschouw te nemen. Toen hij de omgeving had bekeken kwam hij tot de conclusie dat het via de kade onmogelijk was. Tijdens deze verkenning stond Roubos, de sabotage-commandant, bij de nabijgelegen elektrische centrale om te kijken of alles naar wens verliep. Voor de beschrijving van deze actie heb ik gebruik gemaakt van het verslag 'Wat zich afspeelde rondom de Westerdam', NIOD, LO/LKP, KP-DI-3, en van gegevens ontleend aan interviews met H. Huisman (31 maart 1989), J. van der Waal (16 mei 1989), L.C. van Seters (29 mei 1989), J.G. van der Meulen (31 mei 1989), en H.J. Roubos (24 april 1989).
- 425 NIOD, LO/LKP, KP-DI-3, verslag 'Wat zich afspeelde rondom de Westerdam', 1.
- 426 Interview H. Huisman, 31 maart 1989; *In memoriam A. den Toom 3 april 1945*, Rotterdam 1946. Arie den Toom, geboren op 8 mei 1906 in Nieuwerkerk aan den IJssel, werd op 13 maart 1945 bij een razzia en huiszoeking op Heijplaat gearresteerd en op 3 april 1945 bij de Hoflaan gefusilleerd. In 1969 vond de onthulling

plaats van het Arie den Toom-monument op Heijlplaat. Het plantsoen waar dit monument staat werd in 2011 omgedoopt tot Henk Huismanplantsoen. Zie Joop van der Hor en Jean-Philippe van der Zwaluw, *Heijlplaat in oorlog, Heijlplaat in vrede*, Rotterdam 2013, 169-171.

- 427 NIOD, LO/LKP, KP-DI-3, verslag 'Wat zich afspeelde rondom de Westerdam', 2.
- 428 Idem, 3.
- 429 De overval op de Aussenstelle aan de Heemraadssingel op 21 december 1944 mislukte, zie hoofdstuk 8.1.
- 430 NIOD, LO/LKP, KP-DI-3, verslag 'Wat zich afspeelde rondom de Westerdam', 4.
- 431 Idem, 5-6.
- 432 Idem, 7.
- 433 Interview H. Huisman, 31 maart 1989.
- 434 NIOD, LO/LKP, KP-DI-3, verslag 'Wat zich afspeelde rondom de Westerdam', 8.
- 435 Interview J.G. van der Meulen, 31 mei 1989.
- 436 NIOD, LO/LKP, KP-DI-3, verslag 'Wat zich afspeelde rondom de Westerdam', 9.
- 437 Van Ojen, 370 en aantekening 151, 784-788: opsomming van de activiteiten van de sabotageploeg van de KP-Zuid, ook in verband met de benoeming (bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1950, nr. 34) van H.J. Roubos (1916-2008), commandant van deze ploeg, tot Ridder der Vierde Klasse in de Militaire Willemsorde. Over de toekenning van deze onderscheiding is ruzie ontstaan binnen kringen van het Rotterdamse voormalig verzet. Dit omdat Roubos niet nauw betrokken was bij de uitvoering van de acties rond de Westerdam. In de hoedanigheid van sabotagecommandant kreeg hij de hoge onderscheiding. Dit tot grote wrevel van de andere leden van de KP-Zuid, mede omdat onderling was afgesproken om geen onderscheidingen aan te nemen. Henk Huisman (1917-2008) ontving de Bronzen Leeuw, een dapperheidsonderscheiding (bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1950, nr. 34), zie Van der Hor en Van der Zwaluw, 2013, 106.
- 438 Centraal Bureau voor Genealogie, persoonskaart Cornelis Bitter. Het gezin Bitter telde twee kinderen, een zoon en een dochter.
- 439 Regionaal Archief Dordrecht, Hogere Burgerschool, rapporten Cornelis Bitter 1937-1940.
- 440 GAR, NEH, studentenadministratie (Erasmus Universiteit). Uit deze administratie bleek dat Bitter de loyaliteitsverklaring niet heeft getekend.
- 441 GAR, Politiearchief, arrestantenregister 1940-1945; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1705, Haftliste IV C, 12 juli 1942 tot en met 22 juni 1943, SD Rotterdam.
- 442 NA, CABR, dossier J.H.L. Munt. Enkele fragmenten in de film *Zwartboek* (scenario Paul Verhoeven en Gerard Soeteman, 2006), zijn mede gebaseerd op gebeurtenissen rond Kees Bitter.
- 443 NIOD, BS, 192a, 5a, losse aantekeningen over Kees Bitter; verhoor Kees Bitter, 5 januari 1945, 7.
- 444 NIOD, BS, 192a, 5a, informatie betreffende Kees Bitter behorend bij het verhoor van 27 december 1944. De illegaliteit in Sliedrecht was wel op de hoogte van Kees' contacten in SD-kringen. NIOD, LO/LKP collectie, 5a.
- 445 NIOD, BS, 192a, 4h, verhoor Mia van Zon, 3 februari 1945. Volgens Van Zon stond in het zakboekje van Cattel ook het adres van de KP-Zuid aan de Smeetslandschedijk.
- 446 Interview E.W. Engelkes, 13 december 1989.
- 447 Collectie auteur, aantekeningen d.d. 20 april 2009 van een gesprek van de auteur met Arnoldus Ringeling, geboren 30 januari 1929 te Rotterdam. Ringeling was als tuindersknecht werkzaam bij de familie Van der Vorm en was getuige van de arrestatie van Kees Bitter, zie Eddy van Driel, *Een zware last op jonge schouders. De lotgevallen van de Rijnmondse jeugd tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Voorburg 2012, 179-180.

- 448 Interview J.W. de Roon, 25 juli 1989. Of deze Wim uit Schiedam een provocateur was, valt niet met zekerheid te zeggen.
- 449 GAR, Politiearchief, bureau Sandelingplein, dagrapport 28 oktober 1944.
- 450 Van der Kooij, 63.
- 451 Interview C.P.J. van der Sluis, 9 maart 1989.
- 452 Interview S.C. Bersma (1920-2001), 27 juli 1989; Van Deventer (pseudoniem van S.C. Bersma), 'Overgegaan naar de andere zijde' in: F.W. Blase e.a., *Studenten onder de bezetting*, Amsterdam 1946, 228-229. Tevens schreef Bersma een verhaal getiteld 'Mijn illegale werk' dat niet is gepubliceerd, zie NIOD, LO/LKP, KP-DJ-1.
- 453 Tina Wilhelmina de Vries, geboren op 16 oktober 1922 in Aalten, overleed op 17 augustus 2005 in Diemen.
- 454 NIOD, LO/LKP, KP-DJ-1, S.C. Bersma, 'Mijn illegale werk', 27 ('Enkele studenten van onze Hogeschool').
- 455 Sijes, 1951, 130. Gegevens over Kees Bitter en zijn rol bij de razzia van Rotterdam, zie transcripties van de interviews van B.A. Sijes met J.W. Hoffmann en P. Bürghoff, waarin beiden de rol van Bitter toelichten, NIOD, Collectie onderzoeken, Razzia van Rotterdam (258).
- 456 NIOD, LO/LKP-collectie, 5a; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 1c; berichten (gedeeltelijk ongedateerd) KP-Zuid, 1944-1945; Collectie auteur.
- 457 C. van Stam, *Wacht binnen de dijken. Verzet in en om de Haarlemmermeer*, Haarlem 1986, 114-127.
- 458 Johannes Maria Pieter de Bie werd geboren op 23 juli 1920 in Maastricht en overleed op 22 januari 1972.
- 459 NIOD, LO/LKP-collectie, 5a; Klinkenberg, 19-21; Van der Pauw, 1995, 272-276, 402, noot 111. Marinus van der Stoep was vanaf begin december 1944 de opvolger van Samuel Esmeijer als stedelijk KP-leider. Esmeijer en Landelijk Sabotagecommandant Van Bijnen (L.S.C. K.P.) kwamen bij een poging om een aantal gevangenen uit de Willem III-kazerne in Apeldoorn te redden om het leven. Toen ze op 29 november 1944 de omgeving gingen verkennen, werden ze beiden gesignaleerd door een Duitse patrouille. Bij de confrontatie ontstond er een vuurgevecht, waarbij Esmeijer direct dodelijk werd getroffen; Van Bijnen overleed op 1 december 1944. In 1984 werd de naam van Esmeijer verbonden aan de Nederlandse Politie Academie, het Samuel Esmeijer Instituut.
- 460 Telefonisch interview A. Molenaar, 23 mei 1989; NIOD, LO/LKP, KP-DJ-1, verslag A. Molenaar getiteld 'Een koerierster werd gearresteerd'.
- 461 Interview H.J. Roubos, 24 april 1989; NIOD, LO/LKP-collectie, 5a; Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 53.
- 462 Interview J. van der Waal, 16 mei 1989 en H.J. Roubos, 24 april 1989.
- 463 Zie hoofdstuk 11.2.
- 464 De Jong, deel 10b, 674.
- 465 Verhoor Kees Bitter, 27 december 1944. NIOD, BS, 192a, 5a.
- 466 Bedoeld wordt het tuindershuis van de familie Van der Vorm aan de Smeetslandschedijk.
- 467 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor Kees Bitter, 27 december 1944, eerste gedeelte, 1.
- 468 Idem, 2.
- 469 Dit bombardement vond op 26 november 1944 plaats. De bedoeling was, de Aussenstelle te bombarderen, wat slechts gedeeltelijk lukte.
- 470 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor Kees Bitter, 27 december 1944, eerste gedeelte, 3. Deze kennis kende Kees uit de tijd dat zij beiden in kamp Amersfoort hadden gezeten.
- 471 Idem, 4.

- 472 Deze overval vond plaats op 21 december 1944 en liep op een mislukking uit. De KP-Zuid fungeerde hier als dekkingsploeg.
- 473 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor Kees Bitter, 27 december 1944, eerste gedeelte, 5.
- 474 Van der Kooij, 63. Frits Ruys werd op 2 november 1944 geheel onverwachts door de Sipo gearresteerd en een dag later op de schietbaan in Kralingen gefusilleerd.
- 475 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor Kees Bitter, 27 december 1944, tweede gedeelte, 1.
- 476 Idem, 2.
- 477 Idem, 3.
- 478 Idem, 5. Toen Kees te weten was gekomen dat Jopie Simons in nauw contact stond met de SD, ging hij niet meer met haar om.
- 479 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor Kees Bitter, 27 december 1944, tweede gedeelte, 7.
- 480 Idem, 8-12.
- 481 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor Kees Bitter, 27 december 1944.
- 482 Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 55.
- 483 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor Kees Bitter, 5 januari 1945, 1.
- 484 Idem, 2.
- 485 Idem, 3. Klijn was de SD'er die betrokken was bij de overval in Badhoevedorp en naar het verzet was overgelopen.
- 486 Idem, 4.
- 487 Met Ruud wordt Frits Rudolf Ruys bedoeld, één van de beste vrienden van Van der Sluis (D-1). Daarom kwam deze steeds op die kwestie terug.
- 488 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor Kees Bitter, 5 januari 1945, 5.
- 489 Idem, 6.
- 490 Telefonisch interview mw. L. Broman-Verboom.
- 491 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5a (rapport K. Bitter), 6a (rapport H. Keijzer), 6b (rapport K. Koen). Keijzer stond niet vermeld op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam, zie NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l.
- 492 NA, CABR, dossier J.H.L. Munt.
- 493 Sijes, 1951, 130; NA, CABR, dossier J.W. Hoffmann. Zie tevens website www.oorlogsgravenstichting.nl (slachtofferregister). De stoffelijke resten van B.D. van Duin, I. Haagsma, J.A. 't Hart, G. Jansen, A.W.A. Koopman, F.N. Ludwig, F.B. de Ruijter, P. Visser, H.T. Zwaan en J.A. Verolme werden op 30 november 1946 op de Waalsdorpervlakte opgegraven (*Het Parool*, 9 januari 1947). Het totaal aantal illegale werkers dat door het verraad van Kees Bitter is gearresteerd is niet met zekerheid vast te stellen. Waarschijnlijk heeft Bitter ook de 43-jarige ongehuwde Emanuel Hamburger die hij kende als oud-leraar van de HBS in Dordrecht op 6 december 1944 in Rotterdam verraden. Na zijn ontslag als leraar werkte Hamburger aan het Joods Lyceum te Rotterdam en was als joods onderduiker actief in de illegale pers en de hulp aan onderduikers. Op 18 februari 1945 is hij in Heinenoord samen met negen andere mannen gefusilleerd als represaille voor de liquidatie van M.A. Simonis, de NSB-burgemeester van Nieuw-Beijerland, op 17 februari 1945. NIOD, Ereljst van gevallen; A. Schram-Ouweneel en J. van Oostendorp (red.), *Het Erasmeaans Gymnasium in de Tweede Wereldoorlog. Herinneringen van oud-leerlingen*, Rijswijk 2003, 77. Ook Willem Philippus van Tongeren (geboren 11 november 1897 te Rotterdam), lid van de Ordedienst, is mogelijk door Bitter tijdens de grote razzia op 11 november 1944 aange-

- geven. Van Tongeren is op deze dag op de vlucht door de Sipo doodgeschoten (website <http://www.elburgaj.com/verhalen/van%20tongeren.html>, geraadpleegd 19 januari 2005). Het aangeven van Van Tongeren door Bitter ben ik behalve in genoemde website niet in andere bronnen tegengekomen.
- 494 Van Loon, 1947, 343; G.J. de Vries, 1982, 28, 48-49; A.A. Verheij, *CPN verzet in de regio Rotterdam 1940-1945*, Rotterdam 1999, 253.
- 495 Van der Pauw, 1995, 230; Overwater, 1997, 107.
- 496 Interview J.L. Lanser, 1 februari 1990 en telefonisch interview J. Bons.
- 497 NIOD, BS, 192a, 5a, verhoor 5 januari 1945, 7. Kees Bitter vroeg of hij nog een priester kon krijgen. Men vermoedde echter dat hij dit vroeg om tijd te winnen, hij had bovendien verklaard vrijzinnig-protestant te zijn en gezegd ondanks vier jaar kostschool niets meer aan dit geloof te doen, redenen genoeg voor de KP'ers om dit verzoek uit veiligheidsoverwegingen te weigeren. In het boek *Boy. Een Antilliaanse jongen in het Nederlands verzet*, 188, zegt de auteur dat men Bitter een kop thee met gif toediende. Dit is onjuist.
- 498 NIOD, BS, 192a, 5a, bijlage. Door het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam is op 27 december 1944 een brief verstuurd naar de vader van Kees Bitter in Sliedrecht met de mededeling dat zijn zoon is terechtgesteld vanwege ernstig verraad. Het hoofdkwartier wilde voorkomen dat Bitter senior in moeilijkheden zou komen wanneer de SD bij hem navraag zou komen doen naar zijn zoon.
- 499 Pas tijdens het verhoor van 5 januari 1945 (NIOD, BS, 192a, 5a, p. 5) gaf Kees toe gemarteld te zijn. Het feit dat hij dit pas wilde onthullen nadat hij bezwaar had gemaakt tegen damesgezelschap in de kamer, zegt in dit verband genoeg. Kees Bitter is mogelijk 'onder de gordel' mishandeld door de SD.
- 500 Collectie De Roever, telegrammen Bureau Bijzondere Opdrachten. Met Rob wordt de leider van de LKP-Rotterdam Van der Stoep bedoeld, die bij het verhoor van 27 december 1944 nog aanwezig was, maar kort daarop naar Londen was vertrokken. Dat men tot op het laatste moment niet zeker was over de verradersrol van Bitter blijkt ook uit het telegram van 5 januari 1945: (To Rummy via day Granta.) Re Kees Zuid be careful stop Is he coming out or not because everybody has been warned to look out for him stop Why do you think he is alright stop. Met het telegram van 8 januari 1945 kon men het hoofdkwartier in Londen uitsluiten geven. Vgl. Verheij, 253.
- 501 Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 57.
- 502 T. de W. en C.V., 1946, 40-45, Van Riet, 2008, 260-261.
- 503 NIOD, BS, 192a, 4d. Overigens werd deze taak reeds eerder opgedragen aan L.J. Luijendijk (Theo Zuid). Na zijn arrestatie in december 1944 kwam deze taak bij Pontier te liggen. Luijendijk (ook wel 'Boeren Theo' genoemd) werd gearresteerd omdat in zijn geboortedorp Klaaswaal verraad was gepleegd, in welk verband ook zijn naam genoemd werd. Luijendijk had echter niets met deze zaak te maken. Enige maanden later kwam hij vrij en sloot hij zich weer aan bij de Knokploeg-Zuid.
- 504 Met het begrip 'wilde' knokploegen worden die groepen bedoeld die zich na de vorming van de BS welbewust niet aan de aanwijzingen van bovenaf stoorden.
- 505 Zie hierover hoofdstuk 10.3.
- 506 NIOD, BS, 192a, 2i, rapport van de RVV Brigade Rotterdam, Compagnie Zuid, 12 januari 1945.
- 507 NIOD, BS, 192a, 4l en 5c (rapport J. Engberts).
- 508 NIOD, BS, 192a, 4d en 5c; NA, Ministerie van Defensie, RIOP, Gewest 14, 1 B-6.
- 509 NIOD, BS, 192a, 4k. Het betreft hier een afschrift van een brief waarin Rudolf Pontier in het kort zijn mening geeft over hetgeen zich in Rotterdam-Zuid afspeelde. De brief is geadresseerd aan het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam.

- 510 NIOD, BS, 192a, 4d. Het betreft hier twee afschriften van Hans de Jonge gericht aan de ploeg van Schilderink en aan alle ploegleiders, respectievelijk gedateerd 31 januari 1945 en 1 februari 1945.
- 511 Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 87. De bandenbommetjes leken op doosjes drop; als je bovenin een schroefje (een soort slagpijpje) aandraaide en er een gewicht van zo'n 45 kilo op aanbracht, explodeerde het projectiel.
- 512 Ministerie van Defensie, doc. BS, 36-90, Den Haag.
- 513 Interview J.W. de Roon, 25 juli 1989; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708; NA, CABR, dossier J.W. Hoffmann; GAR, Politiearchief, arrestantenregister 1940-1945. De Roon (1910-1991), Pieter van der Waal (1894) en J. de Mars (1890) hebben tot de bevrijding in gevangenschap gezeten. De Roon is onderscheiden door Yad Vashem Jerusalem met de titel Righteous among the Nations.
- 514 Interview J.W. de Geus, 2 mei 1989; NIOD, BS, 192a, 4k.
- 515 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 7d (rapport Wayens).
- 516 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7d (rapporten P. van Zessen en A. de Zwart).
- 517 Interview P.J. Blik, 13 april 1989.
- 518 De RVV Rotterdam-Zuid deed dit in samenwerking met de in Rotterdam gestationeerde Westlandse ploeg.
- 519 NIOD, LO/LKP, KP-DI-1, 'Verslag van de geschiedenis en den opbouw van het 8e bataljon over de periode van 5 september 1944 tot heden' (1945), 2.
- 520 Rogier van Aerde, 'Het semi-militair verzet' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 480; NA, Ministerie van Defensie, RIOP, Gewest 14, 1 A-Z, rapport over de bescherming van de Maasbruggen.
- 521 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 190, 1945, nummer 6382; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; interview L.J. Luijendijk, 12 juli 1989; Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 88; Oosthoek, 1990, 110-111; Van der Pauw, 1995, 348; idem, 2006, 905. De schermutseling vond plaats op het adres van Pieter van der Heijden, Mijnsheerenplein 41c. Bij de schietpartij werd Van der Heijden, chef-controlleur administratie Luchtbeschermingsdienst en een goed en actief lid van de BS, dodelijk getroffen.
- 522 Collectie auteur, verslag 'Geschiedenis 8 ste bataljon. S.G. Rotterdam', 1. Wat de bevrijding van Rotterdam-Zuid betreft en de geschiedenis van het achtste bataljon heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van dit verslag. De strekking van dit verslag werd bevestigd door de voormalige KP'ers en koeriersters. Een bijna identiek verslag is ook te vinden in het LO/LKP archief, NIOD, LO/LKP, KP-DJ-1, getiteld 'De bevrijdingsgeschiedenis van Rotterdam-Zuid'.
- 523 Collectie auteur, verslag 'Geschiedenis 8 ste bataljon. S.G. Rotterdam', 2.
- 524 Van Ojen, 442, 930 (bijlage XLII); Van der Boom, 1995, 212. De Canadezen bepaalden dinsdag 7 mei 1945 dat de BS in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam niet gewapend mochten optreden.
- 525 Collectie auteur, verslag 'Geschiedenis 8 ste bataljon. S.G. Rotterdam', 3; Van der Pauw, 2014, 118.
- 526 Idem, 4; De Liagre Böhl en Meershoeck, 61, 83. De Canadese strijdkrachten trokken de Randstad binnen met de Gezagstroepen van het Militair Gezag in het gevolg. Bij de bevrijding heeft de BS geen kans gekregen om zelfstandig op te treden. BS'ers die op eigen initiatief Duitsers ontwapenden werden door hun commandant teruggesloten. Het Canadese commando vormde de hoogste autoriteit. De BS werden ingeschakeld bij bewakingstaken, het arresteren van collaborateurs en begeleiding van voedseltransporten. Bij de bevrijders lag in de eerste maanden na de bevrijding de verantwoordelijkheid voor de transporten van voedsel en brandstof in de Randstad. Ook het onheil van epidemische ziekten zoals tuberculose en dysenterie hielpen zij bestrijden.

- Begin juli 1945 kwamen deze taken bij de Nederlandse overheid te liggen.
- 527 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 2i.
- 528 Telefonisch interview H.P.C. Haan; Rogier van Aerde, 'Het semi-militair verzet' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 480; NA, Ministerie van Defensie, RIOP, Gewest 14, 1 A-Z.
- 529 Op 6 mei 1945 sneuvelden Arie Bijl (geboren 2 augustus 1924 te Maassluis) en Gillis Anthonie Jacobus (Gil) van Damme (geboren 26 juni 1925 te Rotterdam), twee leden van de dertigste compagnie van het achtste bataljon bij de gevechten bij de tunnel. NIOD, LO/LKP, KP-DJ-1, bijlage VII behorend bij het 'Verslag van de geschiedenis en den opbouw van het 8e bataljon over de periode van 5 september tot heden' (1945); Van der Hor en Van der Zwaluw, 2013, 93, 131.
- 530 Interview H.J. Scheffer, 8 augustus 1989; Collectie auteur, brief H.J. Scheffer aan de auteur, 1 november 1989, 5: 'Nu 45 jaar later en uw verhaal lezend komt de twijfel op en die wordt versterkt door wat ik over soortgelijke gebeurtenissen in de literatuur heb gevonden. Nu zie ik B als een avonturier, karakterloos met grote angst voor de dood. Ik ben daarom geneigd uw conclusie op blz. 91/1 te onderschrijven.'
- 531 Anne de Vries, 'De illegale werker' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 151.
- 532 Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 639.
- 533 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 21-6-1944 – 15-9-1944; De Jong, deel 7, 1277; Van Riet, 2008, 566; Jan Struijs, *Overleven onder een andere orde*, Rijswijk z.j. (2009), 30-32, 56, 69; Schaap, 185-189. Fulps Vincentinus Valstar werd in opdracht van Aussenstelleleiter Wölk in de kelder van de Aussenstelle met een nekschot gedood.
- 534 Van Ojen, 81; K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 552.
- 535 Richter Roegholt, Jacob Zwaan (red.) e.a., *Het verzet 1940-1945*, Weesp 1985, 43-73, 91-97.
- 536 De Jong, deel 6, 799-806, 843-844.
- 537 Van Liempt, 2013, 23-24.
- 538 Hans Sakkers, *Duitse militaire standrechtelijke executies in Zeeland september-december 1944*, Soesterberg 2013, 13-14, 27-32, 42-45, 301, 351. Het standrecht is een onderdeel van de internationale militaire rechtspraak die van kracht wordt in noodsituaties. Duitsland bevond zich vanaf eind augustus 1944 in een dergelijke situatie. De noodtoestand was voor het Duitse opperbevel de reden om het 'Standgericht' in te stellen. Behalve militairen werden ook burgers na een standrechtelijk vonnis ter dood worden gebracht. Volgens artikel 46 van het Landoorlogreglement heeft de bezetter de plicht: 'het leven van personen te eerbiedigen en dat het fusilleren van personen, zonder dat daaraan enig proces was voorafgegaan, ten enenmale in strijd is met de wetten en gebruiken van de oorlog, met de menselijkheid, en tevens met redelijke opvattingen van recht en menselijkheid'. Door het uitroepen van de noodsituatie waren standrechtelijke executies toegestaan. Bij afwezigheid van de militaire rechter of wanneer de rechtspraak geen uitstel duldde was het een regimentscommandant of troepenofficier toegestaan en was hij zelfs verplicht om een Standgericht te formeren.
- 539 Klemann en Kudryashov, 254.
- 540 CBS, *Jaarcijfers voor Nederland, 1938-1952*; Klemann, 467; Van der Pauw, 2006, 630-631; idem, 2014, 102; Klemann en Kudryashov, 422. Het sterfecijfer in West-Europa lag na 1940 iets hoger dan normaal en steeg vanaf 1943 licht, onder andere als gevolg van de Arbeitseinsatz.
- 541 De Liagre Böhl en Meershoek, 32-33, 70. De instanties van sociale zorg konden in de ontwrichte samenleving nauwelijks hulp bieden.
- 542 Hein A.M. Klemann, 'De Hongerwinter' in: Madelon Keizer, M. Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, Amsterdam 2010, 256-257.

- 543 De Jong, deel 10b, 10-32. De spoorwegstaking diende ter ondersteuning van het offensief van de geallieerden in noordelijke richting (Noord-Brabant en Arnhem). Het westen raakte geheel geïsoleerd, zowel van het voedselproducerende oosten als van het energieproducerende bevrijde Zuiden van Nederland.
- 544 De Liagre Böhl en Meershoek, 33-35; Van de Laar, 447-448; Van der Pauw, 2006, 612-613, 637-641.
- 545 Van der Pauw, 2006, 575.
- 546 De hongerwinter ging aan sommige mensen voorbij. Zo zat een rijke Rotterdamse bankiersfamilie met kerst '44 aan een copieus diner. Als voorafje werden slechts zes in plaats van twaalf oesters per persoon genuttigd. In: Wilbert Verweij, *Het dagelijks leven van de Rotterdamse elite tijdens de Tweede Wereldoorlog*, doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht, 2000, 5; aangehaald in Klemann en Kudryashov, 384.
- 547 De Liagre Böhl en Meershoek, 92-94, 131; Van der Pauw, 2006, 598-608.
- 548 In landen als Nederland en Denemarken waar de officiële rantsoenering relatief hoog was en de voedselproductie en -distributie goed georganiseerd, was de omvang van de illegale voedselmarkten vóór de hongerwinter 20 tot 25%, terwijl deze in landen waar de officiële rantsoenering een stuk lager was, zoals in België en Frankrijk, de productie voor de zwarte markt veel hoger was. In: Klemann en Kudryashov, 384.
- 549 Van der Pauw, 2006, 576.
- 550 Klemann en Kudryashov, 283, 392-393. De bestrijding van de zwarte markt was onder meer in Griekenland een zeer groot probleem. In de zomer van 1943 kwamen bevelen van het Oberkommando der Wehrmacht om zwartemarkttransacties van leden een halt toe te roepen. In Athene was het niet de overheid die de zwarte markt het meest effectief bestreed, maar het verzet dat vaak ook zorg droeg voor eerlijke herverdeling van voedsel onder inwoners in de directe omgeving.
- 551 De Liagre Böhl en Meershoek, 31, 81-83. Onder meer in bestuurlijke kringen in Amsterdam was men na de bevrijding de opvatting toegedaan dat het sociale wangedrag in de hongerwinter ook het verzet betrof. Deelname daaraan had een karakterstructuur geëist van 'liegen, bedriegen, geweldpleging, diefstal en vooral gebrek aan eerbied voor het gezag', die in de wederopbouwfase als onmaatschappelijk moest worden afgevoerd. Het verzet had individuen voortgebracht die in vredestand als rebellen moesten worden beschouwd. Onder hen bevonden zich personen die zich na de bevrijding hadden ontpopt als morele aanklagers. Volgens uiteenzettingen in de pers was de bevolking tijdens de bezetting er aan gewend geraakt om zich op allerlei manieren te onttrekken aan de politieke en maatschappelijke gezagsverhoudingen. Men had geleerd 'te lijntrekken, te bedriegen en geweld te gebruiken en bovendien had men zich aangewend om te leven volgens primitief-zinnelijke instincten'.
- 552 Vgl. Conway, 298, 311. Martin Conway illustreert in *The Sorrows of Belgium Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947* (Oxford 2012) de verstoring van mensenlevens in België onder meer aan de hand van echtscheidingsstatistieken. Het percentage echtscheidingen steeg daar van 2,491% in 1930 naar 6,518% in 1947.
- 553 Vgl. Koreman, 64-65, 188. Volgens Koreman waren zowel het Vichy-regime als de illegaliteit niet in staat de zwarte markt te beteugelen en zorg te dragen voor een adequate voedselrantsoenering. In Frankrijk, dat tot 1946 zwaar getroffen werd door ontberingen, voedselnood en criminaliteit, bleef de status van zwarthandelaren in de oorlog ongewijzigd: zowel het collaborerende Vichy-regime als de maquis beschouwden hen als de ergste soort verraders.
- 554 Een dergelijk optreden van het verzet deed zich ook voor in Frankrijk, zie Stanley Hoffmann, *Decline or renewal? France since the 1930s*, New York 1974, 56; aangehaald in Koreman, 2, noot 2. De politicoloog Hoffmann concludeert dat in Frankrijk bij de bevrijding: 'each man, each family, each village or town tended to become

- a little sovereign island again'. Oorzaken van de lokale autonomie waren onder meer de zware verwoestingen van de communicatie, het wegennetwerk en de afwezigheid van een sterk centraal gezag (Koreman, 11).
- 555 Matthew Cooper, *The Nazi War against Soviet Partisans, 1941-1944*, New York 1979, 143-144, 153-154; aangehaald in Kalyvas, 139-140.
- 556 Klemann en Kudryashov, 66. In de oorlog aan het oostfront sneuvelden meer dan 2,7 miljoen Duitse soldaten.
- 557 Von Freitag Drabbe Künzel, 195; Klemann en Kudryashov, 66-69. In september 1941, een paar maanden na de Duitse inval in de Sovjet-Unie, kwam het nazi-bevel om voor iedere soldaat die door guerrillastrijders was gedood ter plekke 50 tot 100 willekeurige bewoners te executeren. Het werd door de nazi's gezien als een mooi excuus om grote aantallen *Untermenschen* te vermoorden.
- 558 Kalyvas, 248-249. De schatting van de socioloog Chimbos is dat gedurende de oorlog 50.000 personen geëxecuteerd zijn. Zie: Peter D. Chimbos, 'Greek Resistance 1941-1945: Organization, Achievements and Contributions to Allied War Efforts against the Axis Powers' in: *International Journal of Comparative Sociology*, 40 (1999), 260; aangehaald in Klemann en Kudryashov, 68.
- 559 W.H. McNeil, *The Greek Dilemma War and Aftermath*, Londen 1947, 56; aangehaald in Kalyvas, 142.
- 560 Kalyvas, 158-159.
- 561 Klemann en Kudryashov, 68.
- 562 In Nederland onderging Putten een enigszins vergelijkbaar lot, zie: Madelon de Keizer, 'Putten' in: Madelon Keizer, M. Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, Amsterdam 2010, 458. In Oradour en Lidice werden respectievelijk 642 en 346 mannen, vrouwen en kinderen ter plekke standrechtelijk gefusilleerd en werden de dorpen met de aardbodem gelijk gemaakt, in tegenstelling met Putten waar het oordeel niet in het dorp zelf werd uitgevoerd en het grootste deel van de bebouwing na de brandstichting behouden bleef. Van de 589 mannen en jongens die uit Putten werden weggevoerd naar het concentratiekamp Neuengamme keerden er 48 terug in Nederland.
- 563 Klemann en Kudryashov, 66.
- 564 Kalyvas, 143-145. Volgens Kalyvas moet geweld selectief gebruikt worden om effectief te zijn.
- 565 Klemann en Kudryashov, 68-69.
- 566 Het verzet in Noorwegen lichtte het besluit als volgt toe: 'We are convinced that [active assault on the enemy] will bring disasters to the people and the country which will be out of proportion to the military gains, and that it will disrupt and destroy the longer-term work of civil and military preparations which promise to be of the greatest importance to the nation'. In: Olav Riste en Berit Nökleby, *Norway, 1940-1945*, Oslo 1973, 68-69; aangehaald in Kalyvas, 158.
- 567 Conway, 15-19. België kreeg in mei 1940 een Militärverwaltung onder leiding van de Wehrmacht-generaal Alexander von Falkenhausen. Pas met de nadering van de geallieerden kwam er in België in juli 1944 een Zivilverwaltung (zoals in Nederland). Liquidaties door het verzet in België op individuele Duitse soldaten en (vaker) op collaborateurs (nationalistische leden van Rex, het Vlaams Nationaal Verbond en De Vlag) vonden vanaf eind 1942 plaats. Het waren veelal acties van kleine groepen activisten die kwetsbaar waren voor infiltratie.
- 568 J. Meulenbelt, 'Bezetting en verzet' in: Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, deel 3, 595-596; De Jong, deel 6, 614.
- 569 De Jong, deel 6, 617-618.
- 570 Idem, 614-615.

- 571 P.J. Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943*, Den Haag 1950, 305.
- 572 De Jong, deel 7, 1257-1278.
- 573 Zie hoofdstuk 5.3.
- 574 GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 21-6-1944 – 15-9-1945; Van Riet, 2008, 567. De beoogde Adrianus Johannes Hilders en Cornelis Levinus Fondse ontkwamen terwijl Jan in 't Veld gewond raakte en na opname in een ziekenhuis herstelde.
- 575 Inger Schaap, *Sluijmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland 1943-1944*, z.p., 2010.
- 576 Idem, 70. In een telegram van Himmler aan Rauter stelde eerstgenoemde dat de daders van de *Silbertanne Aktion* nooit gepakt zouden worden. Bij een politieke moord door de bezetter werd in het politie-rapport 'Op de vlucht neergeschoten' genoeterd. Nader onderzoek was met een dergelijke doodsoorzaak overbodig. De aanleiding bleef derhalve onbekend en de daders bleven daardoor anoniem en ongestraft.
- 577 D. van Eck en A.E. Cohen, *Het proces Rauter*, Den Haag 1952, 200; Schaap, 13-14. De naam Silbertanne Aktion (actie Zilverpar) is pas na de oorlog bekend geworden vanwege het geheime karakter. Dit maakt het niet mogelijk om tot een betrouwbare schatting te komen van het aantal slachtoffers. Als voorbeeld noem ik Rotterdam. Van enkele moorden in deze stad is tot op heden niet bekend wat het motief is.
- 578 Schaap, 20. Een zogenaamd 'Silbertanne Kommando' heeft nooit bestaan. De uitvoering was een samenwerking tussen Sipo (SD), Germaansche SS en NSB.
- 579 Struijs, 30-32, 56, 69, Schaap, 23, 185-189. Onder meer de Silbertanne-actie waarbij Valstar en Voskamp in Rotterdam werden vermoord, verliep chaotisch, zie hoofdstuk 10.1.
- 580 De Jong, deel 10b, 342; Van Liempt, 2013, 24-25.
- 581 Van Ojen, 510; Madelon de Keizer, *Putten. De razzia en de herinnering*, Amsterdam 1998, 200-205; Adriaan Hakkert, *Wel vergeven, niet vergeten*, Soesterberg 2003, 281-284.
- 582 Van Ojen, 510-511, De Jong, deel 10b, 438-447.
- 583 Van der Heijden, 2001, 292.
- 584 Zie hoofdstuk 10.1; Anne de Vries, 'De illegale werker' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 151.
- 585 De Jong, deel 10a, 71.
- 586 De Jong, deel 7, 1261-1264. De aanpak van geweld door Nederlanders tegen de Duitse krijgsmacht, de SS, de Duitse politie of de Duitse staat werd als volgt gecommuniceerd: 'die Truppe und jeder einzelne Angehörige der Wehrmacht, SS und Polizei haben Terroristen und Saboteure, die Sie auf frischer Tat antreffen, sofort an Ort und Stelle niederzukämpfen; wer später ergriffen wird, is der nächsten örtlichen Dienststelle der Sicherheitspolizei und des SD zu übergeben'. Citaat in G. van der Stroom, *Duitse strafrechtspleging in Nederland en het lot der veroordeelden*, Den Haag 1982, 27, aangehaald door De Boer, 2006, 43.
- 587 Von Frijtag Drabbe Künzel, 216.
- 588 Van Riet, 2008, 255-256.
- 589 Van der Boom, 2003, 94-95; idem, 2012, 140-141; Von Benda-Beckman, 219, 397 (noot 9).
- 590 J. Meulenbelt, 'Bezetting en verzet' in: Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, deel 3, 595-596.
- 591 Kalyvas, 360.
- 592 Voor voorbeelden van motieven om van iemand af te komen, zie Van Liempt, 139-140, 143, 231. In Brabant werd bij het samenstellen van lijsten met namen van mannen die als represailleslachtoffer konden dienen door de opstellers van de SD te rade gegaan bij Duitsgezinde burgers. Bij het aandragen van kandidaten speelden bij de keuze burenruzies en nijd een grote rol. Bij het vaststellen van de lijst met tien gijzelaars die werd opgesteld naar aanleiding van de moordaanslag op de Duitse Oberfeldwebel Alois Bamberger op 30 januari 1943

- in Haarlem, lieten de samenstellers (NSB'ers) zich onder meer leiden door oud zeer. Zo werd een winkelier die geweigerd had om jenever te verkopen aan een van de NSB'ers op de lijst gezet. Ook een zwager van deze NSB'er, met wie hij niet op kon schieten en woorden had gehad over politieke aangelegenheden, werd als gijzelaar opgehaald. Over de liquidatie van Bamberger die werd voltrokken door de Haarlemse verzetsman Frans van der Wiel en de represaillemaatregelen die daarop volgden, zie tevens: Von Benda-Beckmann, 150-152.
- 593 Kalyvas, 177, 345-347.
- 594 Walter Laqueur, *Guerrilla Warfare: A Historical and Critical Study*, New Brunswick, New Jersey 1998, 230; aangehaald in Kalyvas, 91.
- 595 Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 644 (lijst verraders en provocateurs); De Jong, deel 7, 1012.
- 596 Van der Pauw, 1995, 81; Annie Huisman-van Bergen, *De vervolgd. Jacht op twee Delfse studenten in 1941*, Amsterdam 1999, 98-100, 111-114, 191; Kooistra en Oosthoek, 191-192. De illegale werker Charly Hugenholtz kwam waarschijnlijk op 12 augustus 1941 achter de identiteit van de verrader. Hij raadpleegde direct zijn commandant Jan van Blerkom, waarna besloten werd een 'standgericht' in te stellen. Er vonden beraadslagingen plaats die daarin resulteerden dat er onmiddellijk recht moest worden gesproken. Het voorzitterschap was in handen van Jan Bunschoten (1911-1945), die beroepsofficier was geweest, Jacob Wiersum (1916-1942) was medelid. Beide mannen waren student aan de TH. Na het uitspreken van het doodvonnis werd De Man in een woning door Van Blerkom en Hugenholtz geliquideerd. De uitvoerders ontkwamen aan een klopjacht van de politie en vonden uiteindelijk de dood tijdens hun vlucht pogingen naar Engeland. Hugo de Man werd op 3 februari 1922 in Maassluis geboren; Jan van Blerkom werd op 2 januari 1918 in Vlissingen geboren en Charles James Courtney Hugenholtz op 23 maart 1915 in Borculo. Jan Bunschoten werd op 26 september 1911 in Zonnemaire geboren en overleed op 30 maart 1945 in Dachau. Jacob Reinder Wiersum werd op 3 februari 1916 in Uithuizen geboren en overleed op 4 mei 1942 in Sachsenhausen.
- 597 M.J.G. Hols en H.J. Steunenbergh, *Holten in oorlogstijd. Kroniek van Holten gedurende de jaren van de Tweede Wereldoorlog*, Holten 1984, 258-265; Kooistra en Oosthoek, 187. Schipper was volgens eigen zeggen door een broer van Koerselman gewaarschuwd dat hij niet te vertrouwen was. Derk Jan Koerselman werd op 16 juni 1910 geboren in Dinxperlo en overleed op 7 september 1943 in Deventer.
- 598 Richard Woolderink, *Raalte in oorlogstijd '40-'45. Historie van de gemeente Raalte en haar kerkdorpen Luttenberg, Nieuw Heeten, Mariënheem, Broekland en Heeten tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgave in eigen beheer, Doetinchem 1986, 118-119; Kooistra en Oosthoek, 166-167. Met hulp van de 'goede' burgemeester H.M. van der Vijver van Raalte werd Barto ontmaskerd als informant van de bezetter, gearresteerd, met excuus voor het ongerief weer vrijgelaten en toen vergiftigd. Maarten Anthonie Barto werd op 14 juni 1902 in Strijen geboren en overleed op 15 september 1943 in Westerholt, gemeente Wijhe (overlijdensakte 1943 nr. 28).
- 599 Wijbenga, deel II, 101-102; Ype Schaaf, *Dodelijke dilemma's in het Friese verzet. Het veemgericht en Esmée van Eeghen*, Franeker 1995, 35-36; Jack Kooistra, *Strijders, onderdrukkers en bevrijders, Fryslân in de oorlog*, tweede gewijzigde druk Leeuwarden 2008, 204; Jasper Keizer, *De zwarte wagon. Verraders in Friesland*, Leeuwarden 2007, 81-82. François Pierre Vergonet werd op 14 juli 1906 in Leeuwarden geboren. Hij was als verrader actief in de Friese Wouden, maar ook in Groningen, Drenthe en op de Veluwe. Reint Albartus Dijkema werd opgepakt en op 22 augustus 1944 in Vught gefusilleerd.
- 600 Coen van Tricht, *Onderduikers en Knokploegen. Het verzet van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en de Landelijke Knokploegen*, Amsterdam 1991, 15.
- 601 Inge Volker, *Doetinchem in oorlogstijd. Vijf jaar Duitse bezetting in Doetinchem en Gaanderen 1940/45*, Doetinchem/Gaanderen 1996, 206-207; Kooistra en Oosthoek, 200.

- 602 K. Norel, 'KP-Amsterdam' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 546.
- 603 Anne de Vries, 'De illegale werker' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 155.
- 604 K. Norel, 'De onderduiker' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel II, 68.
- 605 De Jong, deel 10b, 766, 1446.
- 606 Vgl. Henny Brandhorst, *Moord op een onderduiker. De Deurnse moordzaak en andere oorlogsgebeimen*, Zutphen 2012. In dit boek beschrijft de auteur hoe zijn vader Henk Brandhorst op 16 september 1942 de zestienjarige joodse onderduiker Erwin Michael Joseph, geboren in Berlijn op 23 september 1925, in de bossen bij Deurne vermoordde, nadat een poging hem over de Belgische grens te smokkelen dreigde te mislukken en bovendien bij hem de vrees ontstaan was dat zijn groep verraden was. Brandhorst werd na de oorlog voor deze moord tot zes jaar gevangenisstraf veroordeeld.
- 607 Zie hierover hoofdstuk 11.2.
- 608 Wijbenga, deel II, 127-128; Schaaf, 52-60; Von Frijtag Drabbe Künzel, 221; Kooistra, 2008, 191; Schuyt, 138-139.
- 609 Jacob Stelwagen, *Bommen op Saakstra's brug*, Leeuwarden 2008, 200.
- 610 H.L.C. Hermans, *Om des gewetens wille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd*, Leeuwarden 2003, 147-151; aangehaald in Schuyt, 138. Volgens Hermans was het veemgericht in Friesland een speciale vorm van staatsnoodrecht en omdat er officiële rechters bij betrokken waren kan het ook gezien worden als een bepaalde vorm van noodrechtspraak (vgl. Van Ojen, 514-515).
- 611 Volgens Schaaf (50-51) zijn naar schatting elf doodvonnissen door het veemgericht uitgesproken waarvan er negen zijn uitgevoerd; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, 'Rechtspleging in bezettingstijd' in: Jack Kooistra e.a., *Represailles in Friesland 1940-1945. Gewapend verzet en bloedige wraak*, Grou 2013, 77-78.
- 612 K. Norel, 'KP-Friesland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 284.
- 613 Schaaf, 30-66; Kooistra, 2008, 191.
- 614 Kooistra, 2008, 192; Kooistra en Oosthoek, 218. Max Biegel werd op 12 mei 1909 in Amsterdam geboren.
- 615 Wijbenga, deel II, 137-142; Kooistra, 2008, 205; Kooistra en Oosthoek, 127-128; Jan Meyers, *Esmée. Een vrouw in oorlogstijd*, Soesterberg 2011, 59-62, 79-80. Sikke Wolters was geboren op 30 januari 1908 in Akkerwoude (thans Damwoude) in Friesland. Hij was gehuwd met Hieke Roskam en vader van drie kinderen. Wolters was tevens lid van de SS en districtsleider Friese Rechtsfront.
- 616 Jan Meyers, *Esmée. Een vrouw in oorlogstijd*, Soesterberg 2011, 64-65, 118-121, 137-138, 147-148, 162-163. Esmée Adrienne van Eeghen werd op 7 juli 1918 geboren in Amsterdam. Krijn van der Helm werd op 19 oktober 1912 in Amersfoort geboren. Hij werd door de Sipo getraceerd op zijn onderduikadres bij zijn schoonouders in Amersfoort. Hier werd hij tijdens een gesprek dat ontspoorde in een worsteling door de SS'er Pieter Johan Faber op 25 augustus 1944 doodgeschoten. Volgens De Jong (deel 7, 1012-1015) heeft Van Eeghen gezien haar lot waarschijnlijk geen verradersrol gespeeld. Volgens historicus Jan Meyers (Meyers, 156) werd ze omgebracht omdat ze een 'terroriste' was, niet omdat ze de Duitsers inlichtingen onthouden zou hebben.
- 617 Wijbenga, deel III, 282-284; Schaaf, 65-66; Keizer, 164-165; Stelwagen, 186-201.
- 618 Kooistra, 2005, 201; Stelwagen, 201; Kooistra en Oosthoek, 155-156. Petrus Mous was geboren op 25 februari 1897 in Leeuwarden, gehuwd met Margaretha van der Walt en vader van zes kinderen. Oene van Dijk, een collega van Mous bij de politie, speelde volgens de illegaliteit eveneens een twijfelachtige rol bij een aantal arrestaties. Hij werd door het veemgericht ook ter dood veroordeeld. Onder Tzum op de Spannummerhoek werd Van Dijk op 29 december 1944 neergeschoten en raakte hij voor zijn leven invalide.
- 619 Schaaf, 31.

- 620 G.J. Dijkstra e.a., *Gemeente Beilen 1940-1945*, deel 3, Beilen 2001, 152-153; Kooistra en Oosthoek, 83-84; Schuyt, 140. Jacques Louis Brinkerink was geboren op 25 september 1890 in Neede (Gelderland) en Aaltje Telder was geboren 26 augustus 1907 in Meppel. Beiden waren sinds 1933 lid van NSB. Ds. Brinkerink werd op 23 juni 1940 benoemd tot voorganger van de Hervormde Gemeente Eext. Op 5 maart 1954 zijn de resten van het geliquideerde echtpaar opgegraven. De overschotten zijn ter aarde besteld op de gemeentelijke begraafplaats in Beilen.
- 621 Schuyt, 136-141. Geessien Bleeker werd op 3 september 1920 geboren in Termunten.
- 622 Schuyt, 162. Willem Hendrik Nagel werd op 25 augustus 1910 in Zwolle geboren en overleed op 27 juli 1983 in Leiden.
- 623 Idem, 141.
- 624 J.B. Charles, *Volg het spoor terug*, Amsterdam 1953, 301.
- 625 J.B. Charles, *Van het kleine koude front*, Amsterdam 1962, 220.
- 626 De onvrede onder verzetsdeelnemers in Rotterdam over de Bijzondere Rechtspleging was in 1946 aanleiding voor de oprichting van 'Het comité van actie van oud-illegalen'. Twintig deelnemers van deze organisatie stonden in oktober 1946 terecht voor de Rotterdamse rechtbank. Doel was het plegen van gewelddaden tegen vrijgelaten collaborateurs die voor hun 'on-Nederlandse houding' volgens het comité niet zwaar genoeg waren bestraft. Voor zover bekend bleef het bij geplande acties zoals een overval op een wapendepot in Hoek van Holland en het werpen van een handgranaat in de winkel van een slager die in de oorlog 'fout' was geweest. Tijdens de zitting sprak de officier van justitie van een 'zeer gevaarlijke kiemcel in de maatschappij'. Zie *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 31 oktober 1946 en *Het Vrije Volk*, 31 oktober 1946, aangehaald in Blaauw, 2013, 186.
- 627 Schuyt, 162.
- 628 Schuyt, 362-365.
- 629 Romijn, 2006, 541.
- 630 Idem, 673.
- 631 Oosthoek, 1995, 53-56.
- 632 Romijn, 2006, 339-346. Het burgemeesterschap werd vervuld door zowel figuren met statuut en ervaring (soms met een adellijke titel) als kandidaten met een lage ambtelijke functie die na een nationaal-socialistische burgemeestersopleiding vanaf 1942 begonnen in te stromen. Door laatstgenoemde groep werd het burgemeestersambt vaak gezien als een nieuwe kans, een levensvulling of een mogelijkheid tot sociale stijging.
- 633 A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Leeuwarden/Mechelen 1994, 244-245; Romijn, 2006, 392; Kooistra en Oosthoek, 96. Willibrord Albertus Hetterscheid, geboren 9 november 1895 te Bergh (Gelderland). Kerkelijke gezindte: RK. Gehuwd met Anna Elisabeth Theunissen. Hetterscheid was NSB-lid (stamboeknummer 104617) en Kringleider van de NSB in Roermond en Heerbanleider van de WA. Hetterscheid trad na de Duitse inval toe tot de NSB en werd in januari 1942 benoemd tot burgemeester van de gemeenten Baexem en Grathem. Voordien was hij brigadecommandant bij de Rijksveldwacht. In de regio was hij al voor het uitbreken van de oorlog een bekend politiemann, omdat hij verschillende geruchtmakende misdrijven had opgelost. Ook als burgemeester gebruikte hij zijn speurderscapaciteiten, onder meer bij de opsporing van onderduikers. Het verzet liet een brief bezorgen waarin zijn dood werd aangekondigd. Een eerste poging op 7 maart 1943 mislukte. Op 29 maart 1943 werd hij door twee verzetslieden bij zijn woning in het gemeentehuis geliquideerd.

- 634 Romijn, 2006, 346; Kooistra en Oosthoek, 80-81. Geert Bisschop, geboren 7 september 1908 in Steenwijkerwold (Overijssel). Nederlands Hervormd en lid van de NSB (stamboeknummer 154731). Gehuwd met Trijntje Burghgraaf. Johannes Kippers was op 23 juni 1899 geboren in Veendam (www.oorlogsgravenstichting.nl, slachtofferregister). Bisschop werd in november 1941 in Schoonebeek, na twaalf jaar werkzaam te zijn geweest op de secretarie van die gemeente, benoemd tot burgemeester. Bisschop was trots op zijn agrarische afkomst en zijn dienst bij de weerafdelingen van de NSB (WA). Op 29 juli 1943 kort na het middaguur vroeg hij aan een opperwachtmeester om twee mannen bij zich te roepen die hij vanuit zijn werkkamer op het gemeentehuis een restaurant had binnen zien gaan. Hij wilde hun persoonsbewijzen controleren. Reden was dat de burgemeester het opvallend vond dat zij gebruik maakten van een motorfiets terwijl er benzineschaarste was. Op zijn kamer stelde hij de vraag wat zij kwamen doen en kreeg hij als antwoord dat zij waren gekomen in opdracht van de Crisis Controle Dienst. Toen Bisschop – gekleed in zijn NSB-uniform – opstond om de persoonsbewijzen te controleren werd hij direct dodelijk in de borst geschoten. Door een ongelukkige samenloop van omstandigheden werden de conciërge Roelof Jan Oostindiën en het hoofd van de distributiedienst Pieter de Boer eveneens doodgeschoten. De twee knokploegleden vluchtten snel en wisten heelhuids te ontkomen. De opperwachtmeester van de politie Johannes Kippers werd verdacht van betrokkenheid bij de aanslag en werd gearresteerd. Als represaille werd Kippers, die in het verzet zat, op 14 april 1944 op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd.
- 635 Kooistra en Oosthoek, 78. Hermanus Apeldoorn, geboren 8 januari 1909 in Amersfoort. Gehuwd met W. Osnabrugge, drie kinderen. Behalve burgemeester was hij ook dijkgraaf van het waterschap De Maaskant. Hij was lid van de NSB (stamboeknummer 2066), begunstigend lid van de Germaanse SS en onderkringspropagandaleider.
- 636 Waterlands Archief, inleiding archief Gemeentebestuur Edam-Volendam (inventarisnummer 658) en inleiding archief Gemeente Purmerend (inventarisnummer 56); <http://www.kb.nl/webexposities/verzamelaars-en-verzamelingen/bankiers-zakenlieden-directeuren-en-boekhandelaars/ha-van-baak> (geraadpleegd 3 september 2013). Ir. Hendrik August van Baak, geboren 4 oktober 1881 in Djokjakarta, was gehuwd met de in Berlijn geboren Hertha Thekla Anna Camilla Ladwig. Van Baak was in Edam in oktober 1944 de opvolger van de ondergedoken burgermeester C.G.M. van Baar die had geweigerd om mee te werken aan de verdedigingswerken. In juni 1944 was Van Baak in Purmerend, nadat burgemeester Pieter Kikkert was ondergedoken, al tot burgemeester benoemd.
- 637 Romijn, 2006, 608; Kooistra en Oosthoek, 277. Hillebrand Roelf Barteld Groenewold, geboren 8 februari 1895 in Groningen, was gehuwd met Jacoba Grietje van Kregten. Groenewold, oorspronkelijk elektrotechnicus, werd op 8 juli 1944 door rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart benoemd tot burgemeester van Marum. Groenewold is in Boerakker vlakbij Marum op zijn fiets doodgeschoten. Zijn lichaam werd in een sloot gooid en bij de plek een bordje geplaatst met het opschrift 'Zum Bürgermeister'. Kort daarna werd het stoffelijk overschot op een boerenkar door de gemeente gereden richting het lijkenhuisje op de begraafplaats. Zelfs op de begraafplaats werd het lijk van de burgemeester nog door een aantal inwoners gemolesteerd.
- 638 Theodorus le Grand werd op 10 juni 1916 in Rotterdam geboren, zie GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Karel Lodewijk Frederik le Grand, geboren 4 maart 1888 in Kralingen, vader van betrokkene. Zie verder: Van Loon, 1947, 145; K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 557; Simon M. Brand, *Het verzet in de Hoeksche Waard*, Heinenoord 1990, 32; Oosthoek, 1995, 47-71. De uit twaalf mannen bestaande ploeg werd bijgestaan door verscheidene koeriersters. Bijna alle leden waren in deze tijd werkzaam in hun gewone beroep, ze waren rond 24 jaar oud, allen hervormd of gereformeerd en kerkelijk

- meellevend. Enkele van hen waren na de lagere school landbouwer geworden, terwijl anderen de MULO-, ambachtsschool of HBS hadden doorlopen. Namenlijst leden Knokploeg-Zinkweg, zie bijlage 2.
- 639 Om het verzet te voorzien van wapens (stenguns), springstof en limpets vonden er 'droppings' plaats. Het verzet kon met de springstof de verkeerswegen ontregelen waardoor de Duitse bezettingsmacht werd verzwakt en de geallieerde troepen makkelijker konden doorstoten naar West-Nederland. Eind augustus 1944 was met de nadering van de geallieerden het tijdstip aangebroken om de eerder ontwikkelde plannen tot sabotage uit te voeren. Vanwege het grote gebrek aan wapens en explosieven verzocht de illegaliteit langs radiografische weg de Nederlandse regering deze te leveren. Dit materiaal moest door vliegtruigen worden afgeworpen. Deze droppings zouden ook in de Hoeksche Waard plaatsvinden.
- 640 NIOD, LO/LKP, KP-DI-2, verslag 'KP-werk Dordrecht en omstreken' door K. van Loon; Van Loon, 1947, 153-156; Brand, 1990, 147-150; idem, 1995, 13-16. De zogenoemde 'crossings' hadden ten doel: het overbrengen van spionagemateriaal (waaronder kaarten van verdedigingswerken, rapporten over aanwezige Duitse troepen etc.); het terugbrengen van geallieerde piloten of andere bemanningsleden van vliegtruigen die waren neergeschoten of een noodlanding hadden moeten maken; het overbrengen van personen (in opdracht van de regering); het meebrengen van instructies van de regering, de meest noodzakelijke medicamenten en wapens; het meevoeren van operators, personen met een geheime zender die in het bezette deel van ons land werden gestationeerd en door middel van hun zendapparatuur (S-fone) dagelijks in verbinding stonden met de geallieerden.
- 641 NIOD, LO/LKP, KP-DI-1, verslag 'Werkzaamheden KP te Oud-Beijerland'; idem, verslag 'Rapport betreffende de gebeurtenissen in het rayon van de 5e Sectie S.G. Hoeksche Waard, over het afgelopen jaar'. Dit rapport is bijna geheel overgenomen door verzetsdeelnemer K. van Loon in zijn boek *Verzet in en om Dordt*, 1947, 304-306. Hij vermeldt niet dat er op 17 februari 1945 een liquidatie is gepleegd op burgemeester M.A. Simonis. Zie tevens: AGOB, Overzicht verzetsactiviteiten Groep Zinkweg KP/BS/SG en NIOD, LO/LKP, KP-DI-1, 'Rapport betreffende de gebeurtenissen in het rayon van de 5e Sectie S.G. Hoeksche Waard, over het afgelopen jaar'.
- 642 *De Koerier*, nr. 13, 29 december 1944; GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Cornelia Hubertha Clasina Diesfeldt, geboren 25 februari 1894 in Rotterdam. Simonis, geboren op 14 november 1888 in Raamsdonkveer, huwde op 17 november 1920 te Rotterdam met Cornelia Diesfeldt. Uit dit huwelijk werden twee zoons en een dochter geboren. Simonis werd op 18 juni 1943 benoemd tot burgemeester van Leidschendam; A.M. Overwater, *Het monument in Heinenoord. De Gevallenen 1941-1945*, Barendrecht 2002 (uitgave in eigen beheer, 2^e druk 2011), 10-11.
- 643 Brand, 1990, 125; Collectie auteur, verslag Marien Traas getiteld 'Teaching a lesson'.
- 644 NA, Inlichtingen Centrale BS, inv.nr. 1, Bericht van de Centrale Inlichtingen Dienst Rotterdam d.d. 20 februari 1945 aan de illegaliteit. Volgens dit bericht werden de burgemeester en zijn zoon mishandeld: 'ze werden op een stoel gebonden en namen een gouden horloge, een armbandhorloge, portemonnaie, een portefeuille inhoudende ± f 2.000,- en de persoonsbewijzen van den burgemeester en zijn zoon mede'. Dit wordt afgezien van de persoonsbewijzen door betrokkenen ontkend. Het ligt voor de hand dat burgemeester Simonis de indruk heeft willen wekken dat het een roofoverval betrof.
- 645 NA, Inlichtingen Centrale BS, inv.nr. 4, Bericht van de Centrale Inlichtingen Dienst Rotterdam d.d. 26 februari 1945 aan de illegaliteit; AGOB, Overzicht verzetsactiviteiten Groep Zinkweg KP/BS/SG, 23. Eén van de aangeschoten mannen was de BS'er 'Witte Klaas' Helder die ondergedoken was in Nieuw-Beijerland en tijdens de ontsnapping een kogel door zijn keel kreeg. Desondanks wist hij te ontkomen en na een kort verblijf in het ziekenhuis keerde hij weer terug naar de Hoeksche Waard.

- 646 *De Koerier*, nr. 27, 16 februari 1945.
- 647 AGOB, Overzicht verzetsactiviteiten Groep Zinkweg KP/BS/SG, 24.
- 648 NA, Inlichtingen Centrale BS, inv.nr. 4, Bericht van de Centrale Inlichtingen Dienst Rotterdam d.d. 26 februari 1945 aan de illegaliteit.
- 649 NA, CABR, dossier H.J. Wölk, getuige A.D. Siemon, 7-8 en K. Scholl, 9.
- 650 NA, CABR, dossier H.J. Wölk, getuige F.T. Pels, 5-6. Van de Feldgendarmeerie kreeg Pels de opdracht een proces verbaal op te maken.
- 651 NA, CABR, dossier H.J. Wölk. Het pistool van Simonis werd door A.D. Siemon in beslag genomen en afgegeven aan het bureau van de SD in Rotterdam.
- 652 De Jong, deel 10b, 399.
- 653 NA, CABR, dossier H.J. Wölk, getuige M. Strooberg, 1.
- 654 IB/NRK, Centrale Documentatie, inv.nr. 600, fusillade Heinenoord.
- 655 NA, CABR, dossier H.J. Wölk, getuige F.T. Pels, 6.
- 656 NA, CABR, dossier H.J. Wölk, getuige M. Strooberg, 2. Behalve de fusillade werden 'in Zuge der Gegenmassnahme für den durch Terroristen an dem Bürgermeister von Nieuw-Beijerland begangenen Mord' ook verscheidene mannen uit de omgeving opgepakt. Zij werden in het kader van de *Arbeitseinsatz* weggevoerd, zie: NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, berichten van en aan het *Einsatzkommando* Rotterdam (H.J. Wölk), de *Bezirkskommandantur* Westmaas, de *Inselkommandantur* Oud-Beijerland, inzake de represaillemaatregelen naar aanleiding van de liquidatie van burgemeester M.A. Simonis, 19 februari-31 maart 1945.
- 657 De tien illegale werkers die werden gefusilleerd waren: Albert Jappe Alberts, geboren op 5 maart 1893 te Arum. Was getrouwd en tandarts van beroep. Gaf hulp aan (joodse) onderduikers; Etienne de Bouter, geboren 5 augustus 1919 te Rotterdam. Was verloofd en werkzaam als kantoorbediende in Schiedam. Was aangesloten bij de LO/LKP; Henderik Duvaloois, geboren 1 september 1912 te Rotterdam. Was vader van twee kinderen en werkzaam als portier. Hij was instructeur van de BS; Carel August Filipson, geboren 15 november 1924 te Amsterdam. Was leerling van de Kweekschool van de Zeevaart; Emanuel Hamburger, geboren 8 augustus 1901 te Nijkerk. Was ongehuwd en als leraar werkzaam aan de gemeentelijke HBS in Dordrecht en na zijn ontslag aan het Joods Lyceum in Rotterdam. Was als joods onderduiker actief in de illegale pers en de hulp aan onderduikers; Teunis Kooij, geboren 29 april 1925 te Amsterdam. Was leerling van de Kweekschool van de Zeevaart; Cornelis Pieter Nonner, geboren 3 november 1919 te Rotterdam. Was getrouwd en van beroep monteur; Machiel Wilhelm Prohn, geboren 19 september 1897 te Rotterdam. Was vader van vijf kinderen en werkzaam als bankbediende. Was aangesloten bij de LO en de illegale pers; Wouter Wilhelmus Cornelis Verkerk, geboren 8 mei 1915 te Amsterdam. Was vader van één kind en werkzaam bij de marechaussee. Maakte deel uit van de Ordedienst op Voorne-Putten; Pieter van der Wallen, geboren op 30 augustus 1900 te Brielle. Gehuwd en ingenieur van beroep. Maakte deel uit van de Ordedienst op Voorne-Putten. De gegevens van de tien gefusilleerden zijn mede gebaseerd op de Erelijst van gevallen, NIOD, collectie nr. 245.
- 658 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5b (dossier J.J. Boelstra, hoofdcommissaris van politie) en 5c (dossier L. Fokkema, directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau Rotterdam); Blaauw, 2013, 78. Fokkema liet na september 1944 'onderduikingsacties' oogluikend toe om in een goed blaadje te komen. Hij was ongewapend maar kreeg bewaking van twee rechercheurs. Boelstra kreeg na de oorlog na een eis van vijf jaar drie jaar gevangenisstraf opgelegd.
- 659 *Het meisje met het rode haar*, een film van Ben Verbong, 1981. Over Hannie Schaft, zie hoofdstuk 2.5. Eén van haar slachtoffers was de 55-jarige bakker en NSB'er Pieter Faber, die vanwege zijn verraderspraktijken op 8 juni

- 1944 op zijn fiets door Schaft en Jan Bonekamp werd neergeschoten. Zwaargewond werd hij overgebracht naar het ziekenhuis waar hij op 14 juni stierf. Bonekamp, geboren 19 mei 1914 in Velsen, overleed op 21 juni 1944 nadat hij samen met Schaft de Zaanse politiekapitein Willem Ragut had geliquideerd. Toen Bonekamp wilde zien of zijn slachtoffer dood was schoot deze hem plotseling in de buik. Ragut overlijdt ter plekke en Bonekamp nog dezelfde dag in het ziekenhuis. Zie Hartendorf, 74; Kooistra en Oosthoek, 141; Von Benda-Beckmann, 231-234.
- 660 Zie hoofdstuk 2.4 en 10.4.
- 661 Kalyvas, 89-90.
- 662 Idem, 207.
- 663 Jack Kooistra, *Een Laatste Saluut. Fryslân in de oorlog*, Leeuwarden 2005 en Jack Kooistra, *Strijders, onderdrukkers en bevrijders, Fryslân in de oorlog*, Leeuwarden 2008.
- 664 Voorbeelden zijn een klopjacht door de LKP-Rotterdam op drie leden van Groep 10 op 28 augustus 1944 (zie hoofdstuk 5.3) en een actie van de illegaliteit in Amsterdam gericht tegen Duitsgezinde ambtenaren van het Gewestelijk Arbeidsbureau Amsterdam op 4 en 5 januari 1945 (zie hoofdstuk 11.8).
- 665 Ter sprake kwam de mislukte aanslag op de chef van dit politieonderdeel, Breugem in mei 1942 en de geslaagde liquidatie op Bruijn, lid van deze groep, in september 1943 (zie hoofdstuk 2.4 en bijlage 3c).
- 666 Visser, 1974, 17-18; Van der Pauw, 1995, 52-55; Van der Pauw, 2006, 228-229; Van Riet, 2008, 266-268, 532-533, 693-695. Jan van den Ende werd geboren op 18 september 1922 in Den Haag en overleed aldaar op 19 oktober 2008. Leendert Ridderikhoff werd op 7 april 1915 geboren in Amsterdam en overleed op 20 februari 1977 in Heerde. Van den Ende en Ridderikhoff overleefden hun deportatie (zij verbleven onder meer in concentratiekamp Sachsenhausen) en werden als politiemannen op 28 juni 1945 in Rotterdam bij de POD gedetacheerd. Zij wisten hun verrader Anton van der Waals in Duitsland op te sporen. Deze ontliet zijn straf uiteindelijk niet; hij werd ter dood veroordeeld en op 26 januari 1950 geëxecuteerd.
- 667 Van der Pauw, 1995, 228. Pieter Teunis Stenstra werd geboren op 28 maart 1920 in Amsterdam en overleed op 28 januari 2000.
- 668 De Jong, deel 10b, 674.
- 669 K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 552; aangehaald in Van Ojen, 81.
- 670 De Jong, deel 10b, 675; NIOD, BS, 192a, 4l (liquidatielijst LKP-Rotterdam).
- 671 Van der Pauw, 2006, 650.
- 672 Van der Pauw volgt hiermee de conclusie van H.J. Scheffer, een van de twee leidende figuren van de Inlichtingendienst (ID) van de LKP-Rotterdam. Scheffer schreef in een brief aan mij, A.W. Oosthoek, 1 november 1989: (...) 'het relatief grote aantal liquidaties in Rotterdam was ook een gevolg van het feit dat de LKP over een goede ID beschikte'.
- 673 Van Ojen, 507-508.
- 674 Van der Pauw, 1995, 252-253.
- 675 Oosthoek, 1990, 34-35.
- 676 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5d. Zie ook Bram van Mourik, e.a., *Gids Tweede Wereldoorlog. Verzamelingen in het Gemeentearchief Rotterdam*, Rotterdam 1990, 82, inventarisnummers 776 en 777.
- 677 Zie bijlage 3b: Liquidaties door en in opdracht van de LKP-Rotterdam.
- 678 Zie bijlage 3c: Overige liquidaties.

- 679 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 184, 1945, nummer 677; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5b en 7c.
- 680 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5b (rapport C. van den Bouwhuisen); Van der Pauw, 1995, 152-153.
- 681 Volgens Van der Pauw (1995, 375) waren in de periode van begin 1943 tot augustus 1944 circa 52 personen actief in het paramilitaire verzet. Onder hen bevonden zich 30 KP'ers en 5 koeriersters, 9 leden van de KNIAC (Koninklijke Nederlandsche Illegale Automobielen Club), 12 leden van de ploeg Jos (J.A. de Groot) en minder dan 10 leden van de Raad van Verzet. In de periode mei 1940 tot eind 1942 was het gewapend verzet omvangrijker met naar schatting circa 150 man.
- 682 Interview C.P.J. van der Sluis, 9 maart 1989; Oosthoek, 1990, 34-35.
- 683 De Jong, deel 10b, 642.
- 684 Kooistra en Oosthoek, 241-242; Collectie auteur, schriftelijke informatie (2009-2010) van de heer Ilja Scholten, de zoon van het RVV-lid H.J.T. Scholten; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 187, 1945, nummer 3126.
- 685 Van Ojen, 69, 81. In Amsterdam werd de KP juist opgericht met het oog op het onschadelijk maken van individuen.
- 686 De Jong, deel 10b, 675. In enkele gevallen werd de opdracht tot uitvoering van de liquidatie neergelegd bij de LKP uit Pernis, Capelle aan den IJssel of Schiedam.
- 687 Van Buuren, 2012, 126. Ook elders beschikten de knokploegen over een zogenaamde lijkophaalploeg. Ten behoeve van de Knokploeg Westland van Piet Doelman namen de broers Wim en Piet Boekestijn deze rol op zich. Voor foto's van gevonden lijken, zie Wil Pubben en Aad Speksnijder, *Moord in Rotterdam. Diverse Fotografieën 1905-1967*, Rotterdam 1994, 25-27 en Van der Pauw, 1995, 297.
- 688 Van der Pauw, 2006, 844-853. Het bombardement van 14 mei 1940 had circa 850 mensen het leven gekost en de 128 geallieerde luchtaanvallen nadien 884.
- 689 Behalve het kraken van huizen van (inmiddels) verdreven joden werden na Dolle Dinsdag ook de huizen van gevluichte NSB'ers gekraakt.
- 690 Informatie die via 'observeringsactiviteiten' werd verkregen en die iets te maken kon hebben met communistische activiteiten werd door de Inlichtingendienst op papier gezet waardoor de kans bestond dat deze in Duitse handen zou vallen en leden van de CPN-De Waarheidorganisatie gevaar liepen, zie Verheij, 255-256.
- 691 Van Ojen, 81, onderscheidt drie groepen, te weten liquidaties van leden van de Duitse strijdkrachten, ten tweede liquidaties van leden van de SD en handlangers van de vijandelijke politie-organen, en ten derde liquidaties van personen uit eigen kring die verraad hadden gepleegd.
- 692 Interviews C.J.P. van der Sluis, 9 maart 1989 en H.J. Scheffer, 8 augustus 1989; J.L. de Jonge en G.J. van de Waal, 'Tjerk Elsinga, 1903-1990' in: *RJB 1991*.
- 693 Van der Bijl, 1994, 129-131. Leo van der Bijl stelt in *Dorp in oorlog. Voorschoten 1940-1945*, verschenen in 1994, dat de Commissie van vijf niet bij alle aanslagen een rol heeft kunnen spelen. Hij illustreert dit met de liquidatie van Dietrich Desselberger op het Hofplein, die gevolgd werd door zware represailles. De Commissie van vijf was daar niet bij betrokken. Van der Bijl vraagt zich zelfs af of de verwijzing door het verzet naar het bestaan van de Commissie van vijf niet bedoeld is om 'nabestaanden te doen geloven dat zulke liquidaties weloverwogen en zeer gewetensvol werden gepland, zodat hun zoons, broers of vaders niet voor niets zijn gevallen'.
- 694 Zie hoofdstuk 10.6.

- 695 Schuyt, 135-141.
- 696 Van Ojen, 514-515.
- 697 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid*, 1940-1945, 9 delen, Den Haag 1949-1956, deel 7 AB, 322; aangehaald in Van Ojen, 508. Prins Bernhard, bevelhebber van de BS, had in september 1944 opdracht gegeven om personen die de vijand in bezet gebied hielpen, te arresteren en te bewaken en indien nodig bij verzet buiten gevecht te stellen.
- 698 Oosthoek, 1990, 39.
- 699 Idem, 34; Van der Pauw, 2014, 94.
- 700 Een voorbeeld van een dergelijke liquidatie vond op 15 april 1945 in Rotterdam plaats. Op die dag werden Hauptsturmführer Van Vessem en zijn vrouw in de kelder van een pand aan de Voorschoterlaan geliquideerd. Het echtpaar had contact gezocht met de illegaliteit en hoopte in ruil voor militaire gegevens te crossen naar het bevrijde Zuiden. Hun lichamen werden volgens de ‘zakken-manier’ geborgen, maar kwamen na twee dagen bovendien (zie hoofdstuk 11.5).
- 701 Als voorbeeld kan genoemd worden Kees Bitter. Deze KP-leider is op 5 januari 1945 door het verzet geliquideerd. Zijn lijk is in het Boerengat gegooid en nimmer teruggevonden. Volgens de overlijdensakte B.S. Rotterdam van 5 februari 1969 is Bitter overleden bevonden in Nederland op 31 december 1944. Over het vaststellen van de overlijdensdatum van vermisten, zie: A.W. Oosthoek (Inl.), *Kaddisj. Ter nagedachtenis van de joodse Rotterdamse burgers 1940-1945*, Rotterdam 2000, 31, noot 67.
- 702 Brief van de commandant BS, generaal-majoor H. Koot, aan alle gewestelijke commandanten Strijdend Gedeelte, 11 januari 1945, zie Van Ojen, 509.
- 703 NIOD, collectie LO/LKP (251a), 217 en 219; aangehaald in Van Buuren, 2012, 124.
- 704 Zie hoofdstuk 2.4.
- 705 Van Ojen, 508-510; Von Benda-Beckmann, 219-221, 350.
- 706 Van der Stoep nam op 5 november 1944 de leiding van de LKP-Rotterdam over van Esmeijer die formeel nog ‘commandant Zuid-Holland’ van de LKP bleef, zie Van der Pauw, 1995, 245.
- 707 Van der Pauw, 1995, 253.
- 708 Zie hoofdstuk 11.7.
- 709 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 183, 1945, nummer 5715; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; Pollmann ‘1941-1945: Terreur op het stadhuis van Rotterdam’ in: *RJB 2010*, 229-230, 241.
- 710 GAR, Bevolkingsregister. Aannemer Adrianus Knijff, geboren te Rijnsburg op 11 juli 1909, overleed te Rotterdam op 15 maart 1949. Zijn vader, Jan Knijff, geboren te Rijnsburg op 26 februari 1884, en van beroep sloper, overleed te Rotterdam op 21 juni 1970.
- 711 Van Riet, 2008, 335-376; Van der Pauw: 1995, 35-38; idem, 2006, 338-339.
- 712 Politiemensen die vermeld staan op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam, november 1944 – 5 mei 1945:
- 1) Broek, W.F. van den, geboren 19 april 1888 te Den Helder en overleden te Rotterdam op 6 januari 1945. Beroep: hoofdwachmeester der Staatspolitie.
 - 2) Broekhuizen, G., geboren 1 december 1902 te Overschie (Rotterdam) en in Rotterdam overleden op 31 maart 1945. Beroep: hulpagent van politie.
 - 3) Dijk, M.S. van, geboren 21 mei 1897 te Rotterdam en aldaar overleden op 22 maart 1945. Beroep: bewaker bij de politie.

- 4) Hoog, L. de, geboren 8 oktober 1920 te Rotterdam en aldaar overleden op 3 maart 1945. Beroep: vaandrig Staatspolitie.
- 5) Hoog, W.A.C. de, geboren 27 februari 1923 te Rotterdam en aldaar overleden op 21 maart 1945. Beroep: hulpagent van politie.
- 6) Meulen, J.F. van der, geboren 28 maart 1893 te Rotterdam en aldaar overleden op 2 april 1945. Beroep: opperwachtmeester der Staatspolitie.
- 7) Noorlander, G., geboren 7 juli 1921 in Alphen aan den Rijn en overleden te Rotterdam op 15 februari 1945. Beroep: wachtmeester Staatspolitie.
- 8) Pree, A.H. de, geboren 25 februari 1905 te Rotterdam en aldaar overleden op 2 april 1945. Beroep: wachtmeester der Staatspolitie.
- 9) Tetenburg, J.C., geboren 18 mei 1901 te Utrecht en overleden te Rotterdam op 31 maart 1945. Beroep: majoor der Staatspolitie.
- 10) Zon, M.J. van, geboren 23 december 1920 te Rotterdam en op 28 maart 1945 overleden aangetroffen te Hoek van Holland. Beroep: schrijfster bij de politie.
- 713 Politie­mens­en die door het verzet zijn ge­liqui­deerd, maar niet voor­komen op de liqui­datie­lijst van de LKP-Rotterdam:
- 1) Bruijn, P.H., geboren 23 maart 1898 te Amsterdam en overleden op 4 september 1943 te Rotterdam. Beroep: agent van politie.
- 2) Desselberger, D., overleden op 9 maart 1945 te Rotterdam. Beroep: Oberwachtmeister van de Ordnungspolizei.
- 3) Frikkee, M., geboren 10 januari 1899 te Wormer en overleden te Rotterdam op 21 oktober 1944. Beroep: agent van politie.
- 4) Kleinjan, P.L., geboren 3 februari 1905 te Maasdam en te Rotterdam overleden op 29 september 1944. Beroep: bewaakster gevangeniswezen.
- 5) Michielsen, C.H.G.E., geboren 28 december 1895 te Utrecht en te Rotterdam overleden op 8 oktober 1944. Beroep: wachtmeester der Staatspolitie.
- 6) Pikaar, P., geboren 24 april 1896 te Bergen op Zoom en overleden te Rotterdam op 28 augustus 1944. Beroep: opperwachtmeester staatspolitie.
- 7) Scheulderman, M.L.T., geboren 1 maart 1908 te Rotterdam en aldaar overleden op 28 september 1944. Beroep: hulpagente van politie, bewaakster gevangeniswezen.
- 714 Politie­mens­en die in Rotterdam gewerkt hebben en die buiten Rotterdam overleden zijn:
- 1) Breugem, J., geboren 26 november 1906 te Bergschenhoek en overleden te Amersfoort op 28 november 1944. Beroep: inspecteur van politie.
- 2) Daane, I.A., geboren 28 juni; 1914 IJerseke, overleden te Schipborg (gemeente Anloo) op 6 augustus 1942. Beroep: agent van politie.
- 3) Jager, J., geboren 29 december 1897 te Borger en overleden te Hildesheim (Duitsland) op 26 februari 1945. Beroep: agent van politie.
- 4) Joolen, J.D.N., geboren 5 september 1904 te Rotterdam en overleden te Utrecht op 26 maart 1945. Beroep: hoofd­wacht­meester der Staatspolitie.
- 5) Verhoeve, J.H., geboren 2 juli 1907 te Heiloo en overleden te Amersfoort op 8 februari 1945. Beroep: rechercheur van politie.

- 715 Volgens Van Riet (2008, 369, 806) hebben 1 op de 3 geliquideerde Nederlandse politieagenten in het Rotterdamse korps gediend. In de periode maart 1943 tot januari 1945 zouden door het verzet in Nederland 34 foute politieagenten zijn geliquideerd.
- 716 Ad van Liempt en Jan Kompagnie, *Jodenjacht*, Amsterdam 2011. Tegen 34 agenten werd door de bijzondere gerechtshoven de doodstraf uitgesproken. Hiervan werden uiteindelijk elf doodvonnissen voltrokken.
- 717 Op de liquidatielijst (NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l) stond niet de bij de Sipo gedetacheerde opperwachmeester Marinus Jansen (geboren 14 juli 1910 in Doorn). Op de NSB'er en Rechtsfronter Jansen werd toen hij op 11 januari 1944 over de Statenweg fietste een aanslag gepleegd. Hij raakte zwaargewond. In juni 1944 werd hij uit voorzorg voor een eventuele nieuwe liquidatie op hem naar Arnhem overgeplaatst. Ook in en rond deze stad zette hij zijn strijd met het verzet voort, zelfs in die mate dat hij de bijnaam 'nekschotspecialist' verwierf. De rechter veroordeelde Jansen eind 1947 vooral voor zijn misdaden in het laatste jaar van de oorlog tot de doodstraf, een straf die hij volgens eigen zeggen verdiende. Jansen was het enige lid van de Rotterdamse Inlichtingendienst dat na de oorlog de doodstraf heeft gekregen. GAR, Bevolkingsregister; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 22-9-1943 – 22-1-1944; Van der Pauw, 2006, 476; Van Riet, 2008, 370-371, 683; Blaauw, 2013, 85-86. Voor de mislukte aanslag van de KP-Zuid op de NSB'er A.J. van Breemen op 9 maart 1945 zie: hoofdstuk 2.7.
- 718 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; GAR, bevolkingsregister; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945. Willem Rijsterborgh, lid geweest van de NSB, werd opgenomen in het nabijgelegen Zuiderziekenhuis en overleefde de aanslag. Rijsterborgh is geboren te Rotterdam op 17 juli 1897 en is aldaar overleden op 18 mei 1975.
- 719 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Casper Willem Marie van Eijck, geboren 5 mei 1890 in Rotterdam. De opdracht wordt na de mislukte liquidatie nog op dezelfde dag door de LKP-Rotterdam ingetrokken. De reden daarvan is niet bekend.
- 720 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5c (rapport L.J. Gillet); NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708; GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Louis Johannes Gillet, geboren 3 september 1893 in Rotterdam; Van der Pauw, 2006, 662; H.J.A. Hofland, *14 mei*, Rotterdam 2007, 15.
- 721 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5c (rapport J. Tepaske); GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945. Juliaan Tepaske, roepnaam Julius, was geboren te Amsterdam op 5 juni 1909. Hij was gehuwd met Jacoba Winters, geboren 26 november 1914 in Mijdrecht. Op de dag van de moordaanslag drongen enkele knokploegleden 's ochtends om negen uur de woning van Tepaske binnen die te bed lag. Na de aanslag werd hij overgebracht naar het Sint Franciscus Gasthuis.
- 722 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; Van Riet, 2008, 360-366.
- 723 GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 185, 1945, nummer 1772.
- 724 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5b (rapport D.A. Budde), 6a (rapport C. van der Kleij); GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1945 – 8-2-1945 en 9-2-1945 – 7-3-1945; Overwater, 1997, 98; Van Riet, 2008, 476.
- 725 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7c (rapport W.M. Versteeg); Van Liempt, 2013, 235-236, 256-257, 290-291. In zijn vorige functie als politiecommissaris in Amersfoort had Versteeg zich pro-Duits opgesteld en wist hij ternaauwermond aan een aanslag te ontkomen. Sinds maart 1944 was hij korpschef in Schiedam waar hij actief was in het aanpakken van het verzet. Binnen het korps had hij mede vanwege zijn drankzucht problemen met zijn gezag. Drank verkreeg hij door het chanteren van een likeurstoker. Willem Marinus Versteeg, geboren op 13 november 1895 in Arnhem, werd na de oorlog nooit berecht. In oktober 1947 vluchtte hij uit

- het Vlaardingse interneringskamp 'De Vergulde Hand' naar Spanje. Vanwege maagkanker besloot hij naar Nederland terug te keren. Hij werd op 10 december 1948 op Schiphol gearresteerd. Tien dagen na zijn aankomst overleed Versteeg in gevangenschap in kamp Vught.
- 726 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7a (rapport C. Rüter); GAR, bevolkingsregister; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945. Christiaan Rüter is geboren te Rotterdam op 24 maart 1880 en aldaar overleden op 21 januari 1964. De twee knokploegleden die de actie hadden uitgevoerd waren per fiets naar het adres gekomen. Rüter werd ernstig gewond overgebracht naar het Coolsingelziekenhuis.
- 727 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7a (rapport P.A.A. van Rooijen); GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945. Petrus Adrianus Antonius van Rooijen is geboren te Rotterdam op 10 oktober 1910.
- 728 GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944. Albert Koehoorn werd op 28 november 1892 te Sneek geboren.
- 729 Vgl. J. Meulenbelt, 'Het gewapende verzet' in: Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, deel 4, 97-98.
- 730 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 7b (rapport J. Smalheer). Jan Smalheer werd op 9 februari 1913 geboren in Zonnemaire.
- 731 Regionaal Archief Dordrecht, Gemeentepolitie van Dordrecht, index op ingekomen brieven en minuten van uitgegane brieven, 1945, briefnummer 518. Met dank aan Maarten-Jan Leentvaar van de documentatiegroep Bureau J.O.T. (Juist op Tijd) voor het opsporen van deze gegevens in het politiearchief.
- 732 De Roever, 166-173; Van der Pauw, 1995, 246, 262; Verheij, 259-260; GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Tjerk Elsinga, geboren 20 juli 1903 in Sneek. Folkert Elsinga, geboren 30 maart 1925 in Sneek, werd op 9 maart 1945 in Leusden gefusilleerd.
- 733 Ch.P.J. van der Sluis, 'Gerrit Cornelis van Bijsterveld, 1905-1987' in: *RJB* 1988, 129-137.
- 734 De Jong, deel 10b, 675-676; Collectie auteur, M.J. Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aantekeningen*, 1946, 53.
- 735 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5c (rapport T. Gaazenbeek).
- 736 De Roever, 198.
- 737 De Jong, deel 10b, 676.
- 738 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 7a (rapport C.P. de Roeper) en 7d (rapport C.A. van Wichem).
- 739 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6c; GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Martinus Minke, geboren 11 januari 1888 in Appingedam, vader van betrokkene. De kerkelijke gezindte van Harry Minke was Nederlands-hervormd.
- 740 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 6c.
- 741 GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 6c; Van der Pauw, 2006, 495; Van Riet, 2008, 257. Personalialia van de slachtoffers: Johannes Josephus Maria van der Loo, geboren te Amsterdam op 2 maart 1914; Karel Matena, geboren te Rotterdam op 19 december 1911 en Marinus de Regt, geboren 2 maart 1922 te Ginneken en Bavel. Untersturmführer Paul Burghoff kreeg van Aussenstelleleiter Wölk opdracht om voor het herfusillieren van Van der Loo zorg te dragen. Burghoff was van oordeel dat een dergelijke opdracht onmenselijk was maar protesteerde niet, wél tegen het feit dat nu leden van de Aussenstelle de fusillade moesten uitvoeren en daarmee de fouten van anderen moeten goedmaken. Een verpleegster van het Zuiderziekenhuis maakte bezwaar tegen het ophalen van de zwaargewonde patiënt maar kreeg van Burghoff te horen dat Van der Loo naar een militair ziekenhuis zou worden overgebracht. De bestemming was echter wederom de Schietbaan aan de Kralingseweg. Door middel

- van een pistoolschot werd Van der Loo, die zwaargewond op de grond werd gelegd in opdracht van Burghoff door leden van de Sicherheitspolizei doodgeschoten. Daarmee was aan de oorspronkelijke opdracht om Van der Loo te fusilleren voldaan. De politie kreeg het verwijt medeverantwoordelijk te zijn voor zijn dood vanwege het informeren van de SD, via het dagrapport en het Berichtenboek Officier van Dienst.
- 742 G.J.P. de Vries, 1945, 55; Van der Pauw, 1995, 457; Overwater, 1997, 119. Het noodhospitaal voor de illegaliteit werd vanuit de LO opgericht in september 1944 en was gevestigd in de woning van de aannemer G.A. Koot in de Van Brakelstraat 15b. Koot (geboren 23 februari 1914 in Rotterdam) werd als gevolg van een andere arrestatie gearresteerd en op 20 februari 1945 aan de Coolsingel als represaille met negen anderen gefusilleerd. Zijn echtgenote Els werd naar de strafgevangenis in Scheveningen afgevoerd en overleefde de oorlog.
- 743 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 6c.
- 744 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 6c.
- 745 GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Antonie Bastiaan Cornelis van Zon, geboren 22 augustus 1881 te Charlois, vader van betrokkene.
- 746 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l.
- 747 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l, 6d (rapport P.J. Patings) en 7d (rapport M.J. van Zon). Mia van Zon was woonachtig aan de Diergaardesingel 92a, Nelly Patings op nummer 92b. Beiden woonden nog bij hun ouders.
- 748 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l, 6d (rapport P.J. Patings) en 7d (rapport M.J. van Zon); NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD; Van Riet, 2008, 374-375.
- 749 NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD.
- 750 Van Riet, 2008, 374-375.
- 751 GAR, Bevolkingsregister. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam per 15 maart 1945 (NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l) stond ook: Ilse Emma Louise Charlotte Gaiser, geboren 24 oktober 1920 te Rotterdam. Zij was lid van de NSB en vanaf 28 mei 1942 als tolk werkzaam bij de Sicherheitspolizei in Rotterdam. Per 17 juli 1946 was zij uitgeschreven uit het bevolkingsregister Rotterdam met de aantekening: VOW (vertrokken onbekend waarheen, gebleken bij controle).
- 752 G.J.P. de Vries, 1945, 36-37; Van Ojen, 513, 814-815; Kooistra en Oosthoek, 107-108, 160-161; Blaauw, 2013, 20.
- 753 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1945, nummer 4495 (W. Vaandrager); GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944; GAR, Politiearchief, justitiële verbalen, Wouter Vaandrager; Collectie auteur; Van der Pauw, 1995, 195, 237-238, 252; idem, 2006, 509.
- 754 Vgl. Van der Pauw, 2014, 94.
- 755 Van der Pauw, 1995, 237-238; idem, 2006, 509; idem, 2014, 87.
- 756 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l.
- 757 GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; GAR, Politiearchief, justitiële verbalen, Frederik A---; Collectie auteur. De beschrijving van de gebeurtenissen rond Theunis Spee en het echtpaar Van Vessem is ontleend aan het proces verbaal met bijlagen d.d. 31 oktober 1945, behandeld door de inspecteur van Politie A.M. Starrenburg tegen Frederik A---, geboren 1901 te Amsterdam, opperwachtmeester der Marechaussee. Aard van het feit was: diefstal subsidiair verduistering van gelden.

- 758 Theo Berendsen, *Dordrecht. De Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten Gewest 14 1944-1945*, Dordrecht 2013, 56-58, 140.
- 759 GAR, Politiearchief, justitiële verbalen, Frederik A---, 1; Collectie auteur; Blaauw, 2013, 89.
- 760 Idem, 11-14.
- 761 Idem, 6-7; Van Ojen, 514. Van der Stoep zou volgens Henssen tegen Van Vessem hebben gezegd dat deze na zijn crossing over de Moerdijk naar het bevrijde Zuiden niet direct gearresteerd zou worden en voor een Nederlandse rechtbank verantwoording zou moeten afleggen, zie Blaauw, 2013, 93.
- 762 IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, dossier 166.940, Pieter van Vessem (dossier in behandeling bij de afdeling Opsporing en Ondersteuning van het NRK); *Der Freiwillige*, juli/augustus 2009, Suchdienst, 54; Blaauw, 2013, 90-91.
- 763 Brand, 1990, 145.
- 764 GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; GAR, Politiearchief, justitiële verbalen, Frederik A---, bijlage; Collectie auteur; Blaauw, 2013, 88. Kotecki was gescheiden van een zekere Berg, zie Bundesarchiv Berlin (ehem. BDC), *Reichsführer-SS Rasse- und Siedlungshauptamt* (RUSHA), Film G 418, *Heiratgenehmigung* Peter van Vessem, Den Haag, 13 augustus 1942 (met dank aan drs. N.C.H.M. Heitman voor het opsporen van deze gegevens in het Bundesarchiv Berlin). In het dossier van de echtgenote van Van Vessem bij het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis staat als haar meisjesnaam: Kutetzki, geboren op 20 mei 1911 in Zoppot. Kutetzki bleek eerder gehuwd te zijn geweest met een zekere Lucka. Een zoon uit dit huwelijk, Gert Lucka, verzocht het Duitse Rode Kruis in 1952 om zijn moeder (Elsbeth van Vessem, weduwe geweest van Lucka) op te sporen. Het IB/NRK kon daarover geen uitsluitsel geven. Zie: IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, dossier 76.826, Elsbeth Van Vessem-Kutetzki. In de *SS-Führer-Personalunterlagen* en het *Rasse- und Siedlungshauptamt-SS* in het Bundesarchiv werd de naam Elsbeth van Vessem, weduwe van Lucka, geboren Kutetzki, niet aangetroffen.
- 765 GAR, Politiearchief, justitiële verbalen, Frederik A---, bijlage dem, 7.
- 766 Idem, 10-11.
- 767 Idem, 11-14.
- 768 Blaauw, 2013, 97.
- 769 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945.
- 770 Berendsen, 56. Freek werd na de bevrijding binnen de BS benoemd tot wapenofficier over het gehele district met de rang van compagniescommandant.
- 771 Van Riet, 2008, 267, 532. Zie tevens 'Naschrift door J. van den Ende' in: Frank Visser, *De zaak Antonius van der Waals*, Den Haag, 1974, 489-495.
- 772 *Leeuwarder Courant*, 29 december 1976. Evert Rienk Heil, geboren op 25 februari 1916 in Amsterdam, was ingedeeld als Zugführer bij de compagnie van Van Vessem. Op 24 juni 1952 verklaarde Heil dat binnen de compagnie algemeen bekend was dat Van Vessem 'een uitgesproken zwarthandelaar' was (zie IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, dossier 76.826, Elsbeth van Vessem-Kutetzki, geboren op 20 mei 1911 in Zoppot).
- 773 IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2012, B 83.631, Theunis Spee, geboren op 5 februari 1923 te Arnhem. De conclusie van het IB/NRK inzake het overlijden van Spee was mede gebaseerd op de *Heimkehrererklärung* van Heinrich Pungs die ingedeeld was in de dezelfde compagnie als Spee. Pungs vernam begin april 1945 dat Spee 'von Partisanen erschossen worden sei'. Voor het persoonsbewijs van T. Mertens, zie Regionaal Archief

- Dordrecht, Collectie van bescheiden met betrekking tot de ondergrondse en binnenlandse strijdkrachten, inv. nr. 24 (met dank aan Maarten-Jan Leentvaar voor het opsporen van deze gegevens). Door mij zijn de gegevens van de drie geliquideerde personen die (onder hun onderduiknaam) op Crooswijk zijn begraven in juli 2011 doorgespeeld aan de Werkgroep Vermiste Personen Tweede Wereldoorlog en het Cold Case-Team van de politie Rotterdam-Rijnmond (Collectie auteur, e-mail A.W. Oosthoek aan de Werkgroep Vermiste Personen Tweede Wereldoorlog, 30 juli 2011).
- 774 Van Ojen, 77.
- 775 Idem, 514.
- 776 J.J. Stam, 'Ondergrondse actie' in: G. van Veldhuizen, *Het nevelgordijn opgetrokken. De classis Rotterdam der Nederlandsch Hervormde Kerk tijdens den oorlog*, Rotterdam 1946, 82-84; Renting, 1983, 13; Van der Pauw, 1995, 338, 464; idem, 2006, 725-726. J.G. Mager had samen met onder meer ds. J.J. Stam de leiding over de Hervormde Groep, een hervormde verzorgingsgroep. Mager was vanaf juni 1945 kampcommandant van het interneringskamp Vianda in Hoek van Holland.
- 777 Van Riet, 2008, 372.
- 778 Idem, 375-376.
- 779 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5a.
- 780 Kooistra en Oosthoek, 84, 235.
- 781 Theo Jongedijk, 'Minister Van Doorn liet nazi lopen', *Accent*, 17 juli 1976; idem, 'Van Doorn liet ook Kania de dans ontspringen', *Accent*, 24 juli 1976; idem, 'Van Doorn liet 40 processen-verbaal verdwijnen', *Accent*, 31 juli 1976; Blauw, 2013, 23.
- 782 Vgl. De Liagre Böhl en Meershoek, 24, 55. De rol van het Amsterdamse politiekorps was eveneens zeer omstreden vanwege de dienstbaarheid aan de bezetter. De politie had zich vanaf 1941 tot de belangrijkste steunpilaar van de bezetter in de stad doen kennen. Veel agenten vreesden voor hun toekomst toen de kansen op een Duitse eindoverwinning door de geallieerde opmars keerden. Binnen het korps ontstonden hierover vanaf het najaar van 1944 controverses. Willy Lages, het hoofd van de Aussenstelle, had na de oorlog verklaard dat zonder de inbreng van de Nederlandse politie nog geen 10% van de Duitse bezettingsopgaven gehaald zou zijn, ook niet met betrekking tot de jodenvervolgving.
- 783 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4a en 4l; Theo Jongedijk, 'Van Doorn liet 40 processen-verbaal verdwijnen', *Accent*, 31 juli 1976; Van Riet, 2008, 648, 653, 688.
- 784 Van Liempt, 2013, 134.
- 785 Bohemen en Ramaker, 200; De Jong, deel 10b, 393; Kooistra en Oosthoek, 125-126. Bijvoorbeeld werden in Amsterdam op 12 maart 1945 als vergeldingsmaatregel voor de in een vuurgevecht met de illegaliteit omgekomen SD'er Ernst Wehner dertig Todeskandidaten gefusilleerd. Op het liquideren van een V-Mann werd door de SD volgens gewoonte niet gereageerd met represailles.
- 786 Vgl. A.M. Overwater, *De Rotterdamse gevallen van het verzet 1940-1945*, Barendrecht, 1997. Overwater heeft in enkele gevallen naast de namen van de illegale werkers die slachtoffer waren van de fusillade ook onbedoeld de namen opgenomen van collaborateurs onder de slachtoffers.
- 787 Von Freitag Drabbe Künzel, 214-215; Romijn, 2006, 520.
- 788 De Jong, deel 10b, 399.
- 789 GAR, Politiearchief; Collectie auteur; Van Riet, 2008, 786-791.

- 790 IB/NRK, Centrale Documentatie, inv.nr. 497, 'Lijst van illegale werkers, terechtgesteld tussen 7-9-44 en 3-4-45 te Rotterdam'.
- 791 Van der Pauw, 2006, 654; Van Riet, 2008, 789; Jan Brokken, *De vergelding. Een dorp in tijden van oorlog*, Amsterdam/Antwerpen 2013, 9-12, 38-39, 180-182, 250, 264. Voor de schrijver Jan Brokken, zelf opgegroeid in Rhoon, was de dood van Lange en de represaillemaatregelen die daar op volgden de aanleiding voor het schrijven van het boek *De vergelding*. Brokken werkte voor zijn boek samen met Bert Euser, wethouder bij de gemeente Albrandswaard, die uitgebreid archiefonderzoek deed en tussen 2005 en 2012 met 185 direct betrokkenen of familieleden van direct betrokkenen en nabestaanden van slachtoffers sprak.
- 792 IB/NRK, Gravendienst, inv.nr. 1214, 1512, 1966, 1967. Op 21 januari 1949 werd Lange herbegraven op de Duitse militaire begraafplaats in Ysselsteyn.
- 793 Brokken, 2013, 189-192. Ook in de noordelijke provincies werd afgeweken van de standaardprocedure voor het uitvoeren van represailles (fusillades). Hier nam de SD'er Robert Lehnhoff zonder Rauter daarin te kennen zelf de beslissing tot het nemen van vergeldingsmaatregelen.
- 794 De Jong, deel 10b, 399; Van der Pauw, 1995, 257-258; idem, 2006, 654; Overwater, 1997, 57. De vier arrestanten die op 24 oktober 1944 gefusilleerd werden waren: Johannes Pieter Jacobus Ameling (geboren 26 maart 1886 te Rotterdam), Cornelis Diteweg (geboren 8 juli 1918 te Amsterdam), Charles Rudolph van Efferen (geboren 13 februari 1898 te Rotterdam) en Pieter Johannes van der Meer (geboren 6 maart 1919 te Capelle aan den IJssel).
- 795 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5a en 7d; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; De Jong, deel 10b, 399, Overwater, 1997, 55; Van der Pauw, 2006, 654; Van Riet, 2008, 778.
- 796 GAR, Bevolkingsregister; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; Overwater, 1997, 61; Van der Pauw, 2006, 655-657; idem, 2014, 95; Blauw, 2013, 14-15; Van Riet, 2008, 790: personalia slachtoffers (naam, geboortedatum, geboorteplaats en woonplaats) van de door de Aussendienststelle Rotterdam en Ordnungspolizei uitgevoerde standrechtelijke executies.
- 797 Zie hoofdstuk 4.8.
- 798 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 7a.
- 799 NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708; Van Liempt, 2013, 321; Van der Pauw, 2014, 96.
- 800 NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5c; Van der Pauw, 2006, 662. Om het voortbestaan van de keuken te garanderen verzocht Gillet de bezetter toestemming om een wapen te dragen. Daar werd mee ingestemd.
- 801 Van Riet, 2008, 275-276, 283.
- 802 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 6d (rapport J. Nieuwenburg).
- 803 Von Benda-Beckmann, 218-230. In verschillende plaatsen en streken in Nederland was er sprake van een samenwerking tussen de Nederlandse politie en het verzet in de aanpak en de bestrijding van bepaalde categorieën 'wilde' (verzets)groepen. De historicus Von Benda-Beckmann merkt naar aanleiding van zijn studie naar de Velsler Affaire terecht op dat het verschijnsel 'wilde groepen' nog onvoldoende in kaart is gebracht. In Haarlem en Velsen betrof het 'wilde groepen' met een communistische achtergrond en in de Zaanstreek een drietal 'verraders' (inbrekers die ervan verdacht werden dat zij leden van het verzet hadden verraden en mede om die reden door toedoen van een gezamenlijke actie van het Zaanse verzet en de politie gedrieën werden geliquideerd). In Rotterdam was hun criminele optreden het motief om wilde groepen hard aan te pakken.
- 804 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5d (rapport J. Hoppema).
- 805 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l.

- 806 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5d (rapport J. Hoppema).
- 807 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l.
- 808 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5d (rapport J. Hoppema). Van Riet, 2008, 789, noemt de namen en geboorten van acht gefusilleerden, te weten: Gijsbertus Johannes Blanker, 1 juni 1914 te Rotterdam; Johannes de Groot, 22 augustus 1912 te Rotterdam; Hendricus Gelens, 11 januari 1915 te Made en Drimmelen; Jan Hoppema, 3 maart 1920 te Rotterdam; Reinier Hoppema, 10 maart 1907 te Havelte; Reinier Hoppema, 1 oktober 1917 te Rotterdam; Johannes Klaverkamp; 23 oktober 1927 te Rotterdam en apart vermeld: Johannes Martinus Walop, 21 augustus 1923 te Rotterdam. Overwater noemt in *De Rotterdamse gevallenen van het verzet 1940-1945* de namen van H. Gelens, J. de Groot (beiden gefusilleerd op de Schietbaan op 22 december 1944) en J.M. Walop (gefusilleerd op de Schietbaan op 24 december 1944). In het bevolkingsregister staat bij G.J. Blanker als overlijdensdatum 22 december 1944; bij Reinier Hoppema (geboren 1 oktober 1917): 22 december 1944, Heemraadssingel en bij Jan Hoppema (geboren 3 maart 1920): 23 december 1944, Heemraadssingel.
- 809 Paulus Jacobus Johannes Kramer, geboren op 3 juli 1909 te Rotterdam, was woonachtig Talmastraat 98a. Hij was gehuwd met Tjitske de Groot. Kerkelijke gezindte: RK. Beroep: beambte Sicherheitsdienst. Door zijn dienstneming bij de Waffnen-SS verloor Kramer de Nederlandse nationaliteit. GAR, Bevolkingsregister; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 7d (rapport M.J. van Zon); IB/NRK, Gravendienst, inv.nr. 1208, 1512, 1966, 1967. In het archief van de Gravendienst staat als voor- en achternaam: Paul Cramer. Kramer is op 27 december 1944 begraven op Crooswijk en op 28 januari 1949 herbegraven in Ysselsteyn.
- 810 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5d (rapport J. Hoppema).
- 811 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 7d (rapport J. Wassing). H.J. Scheffer, een van de leiders van de Inlichtingendienst, schreef in een brief aan de auteur, 1 november 1989: 'In de laatste maanden van de oorlog ging de SD er steeds meer toe over bij executies ook roofovervallers te fusilleren, wat betekent dat er minder verzetsmensen vielen.'
- 812 Bedrog en misleiding tussen rivaliserende partijen is een veel voorkomend verschijnsel in oorlogen. De gangster Jean Grimaldi werd in Marseille door de Duitse politie gedood nadat zijn plaatselijke rivalen de bezetter hadden doen geloven dat hij een leidende figuur in het verzet was. In: Paul Jankowski, *Communism and Collaboration: Simon Sabiani and Politics in Marseille, 1919-1944*, New Haven 1989, 21; aangehaald in Kalyvas, 349.
- 813 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5d (rapport C.B. Hoogendijk).
- 814 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 6a (rapport A. Jordaans), 6d (rapport J. Pronk), 7a (B.F.C. Rijndertse); Overwater, 1997, 114, 139, 144; Van Riet, 2008, 791. Personalialia van de drie te Rotterdam geboren slachtoffers: Adrianus Jordaans, geboren op 13 oktober 1925, Johannes Pronk, geboren op 26 augustus 1919 en Bertus Frans Christiaan Rijndertse, geboren op 18 mei 1924.
- 815 GAR, Politiearchief, dagrapport Hoofdbureau van Politie, 24 april 1945; NIOD, fotocollectie, foto fusillade aan de Vriendenlaan te Rotterdam, 24 april 1945, afgebeeld in Van der Pauw, 2006, 658.
- 816 Volgens een verklaring van overlijden door een schouwarts (GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, inv.nr. 188, 1945, nummer 4197) overleed Petrus Johannes Bredius, geboren op 25 januari 1943 in Rotterdam, vermoedelijk aan dysenterie.
- 817 Collectie auteur, brief J.P. Bredius aan de auteur, 6 september 2001. De personalialia van vijf van de zes slachtoffers zijn aan de hand van de geneeskundige verklaringen van overlijden van de schouwarts (GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, 1945, inv.nr. 188) achterhaald: Petrus Johannes Bredius, geboren 30 septem-

- ber 1914 in Rotterdam; Johannes Bredius, geboren 23 augustus 1911 in Rotterdam; Lambertus (Bep) Pauw, Heimen van Vliet, geboren op 19 mei 1926 in Zierikzee en Adrianus Worms.
- 818 GAR, Politiearchief; IB/NRK, Centrale Documentatie, inv.nr. 497, 'Lijst van illegale werkers, terechtgesteld tussen 7-9-44 en 3-4-45 te Rotterdam'; Collectie auteur; Van Riet, 2008, 786-791.
- 819 Collectie auteur, brief J.P. Bredius aan de auteur, 6 september 2001. Naar aanleiding van de aanslag op Rauter in de nacht van 6 op 7 maart 1945 werden naast een groot aantal verzetstrijders elf personen uit Den Haag die verdacht werden van plunderingen op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd. Onder de laatste categorie slachtoffers bevond zich ook Andries de Jonge. Zijn zoon, Andries de Jonge, maakt bezwaar tegen de geschiedschrijving van B.E. van der Boom in *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*. Van der Boom spreekt over 'plunderaars' (227-229). Volgens De Jonge heeft Van der Boom nagelaten er op te wijzen dat de slachtoffers mogelijk onschuldig waren. Op 15 oktober 2008 ontving De Jonge van minister van Justitie, dr. E.M.H. Hirsch Ballin, een brief: (...) "Naar aanleiding van het verzoek van de Nationale ombudsman kom ik – na bestudering van uw onderzoeksrapport – tot de volgende conclusie. Vaststaat dat uw vader – en zijn 10 lotgenoten – zijn geëxecuteerd in het kader van represaillemaatregelen. Daarbij is door de bezetter weliswaar een verband gelegd met een verdenking van plundering, doch te dien aanzien heeft nimmer enige rechtsgang plaatsgevonden zodat eventuele schuld aan dit misdrijf op geen enkele manier in rechte is komen vast te staan. Dit leidt mij tot de conclusie dat uw vader en de overige 10 geëxecuteerden onschuldig ter dood zijn gebracht. Ik hecht eraan dit alsnog bij deze uitdrukkelijk vast te stellen." (...) Zie: <http://www.erepeloton.nl> (achtergrondverhalen 1945), geraadpleegd 24 maart 2014. Vgl. Van Riet, 2008, 788 en Van Liempt, 2013, 142. Naar aanleiding van een vernieling van het spoor tussen Rotterdam en Den Haag in de buurt van Delft op 9 oktober 1944 werden een dag later als represaille drie huizen in brand gestoken en zes roofovervallers in Delft gefusilleerd. De slachtoffers waren gedeserteerde landwachters en NSKK-mannen, die gekleed in Duitse uniformen roofovervallen hadden gepleegd.
- 820 Renting, 1983, 45.
- 821 De Jong, deel 10b, 350; Van der Boom, 1995, 227. Munt werd door sommige collega's 'der Weiche' genoemd, zie Van Riet, 2008, 713.
- 822 Van der Boom, 227-229. Volgens Van der Boom bevonden zich onder slachtoffers van de fusillades in Den Haag behalve illegale werkers (Todeskandidaten) ook misdadigers, roofovervallers, oplichters, plunderaars en deserteurs uit het NSKK.
- 823 Van Liempt, 2013, 252. Over het opportunisme van collaborateurs, zie J.B. Charles, *Van het kleine koude front*, 163: 'Er is, bijvoorbeeld, nooit één landverrader berecht, die niet óók wijzen kon op gevallen waarin hij geholpen had. Ik kan daar niet anders op reageren, dan zoals ik eind 1944 deed tegenover een nsb-zakenman, die voor de vijand flink vooruitgekomen was en nu bepaalde belangrijke diensten kwam aanbieden voor de Binnenlandse Strijdkrachten. "Ik stel één voorwaarde", zei de man, "en dat is, dat hiermee na de oorlog rekening zal worden gehouden!" "Goed" beloofde ik, "na de oorlog zullen wij u niet ophangen, maar doodschieten." Dat was niet letterlijk gemeend, alleen maar bij wijze van spreken.'
- 824 Van der Boom, 1995, 214.
- 825 De Boer, 2006, 75-78, 99-101.
- 826 Van der Boom, 1995, 214.
- 827 De Boer, 2006, 99-100.
- 828 De Boer, 89-90, 98; Van der Boom, 1995, 213; Kooistra en Oosthoek, 79; website www.oorlogsgravenstichting.nl (slachtofferregister); www.erepeloton.nl/wijzigingen-2007.html (geraadpleegd 30 december 2013). Wolter Zandberg werd op 15 juni 1924 geboren in Den Haag.

- 829 De Boer, 2006, 283-284.
- 830 Idem, 91.
- 831 Idem, 17-18; Von Benda-Beckmann, 402. Het zwarte schriftje is in het voorjaar van 1946 opgehaald door een medewerker van het Bureau Nationale Veiligheid.
- 832 Huizing en Aartsma, 1986, 203; Kooistra en Oosthoek, 262-263. Leonardus Zegstroom stond abusievelijk vermeld op een naamlijst van politieambtenaren die door het verzet waren geliquideerd. Deze lijst was opgenomen in het boek van Huizing en Aartsma. Na protesten van de Haagse politie besloot de uitgever (De Haan, Weesp) de pagina met de naamlijst uit de nog onverkochte exemplaren te halen.
- 833 Van der Boom, 1995, 215-217; De Boer, 2006, 72-73; Van Buuren, 2012, 243-244.
- 834 De Boer, 2006, 68.
- 835 K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 558; Oosthoek, 1990, 43-57. Na Dolle Dinsdag is het KP-werk in Den Haag binnen BS-verband gereorganiseerd en verenigden een aantal hen zich op verzoek van de Landelijk Sabotagecommandant, J.A. van Bijnen, tot een zelfstandige KP-ploeg onder leiding van Chris Cattel. Deze ploeg voegde zich vanwege talloze arrestaties in Den Haag eind september 1944 bij de LKP-Rotterdam-Zuid.
- 836 J. Grandia-Smits, 'LO-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 285; De Jong 10b, 410-415.
- 837 Van der Boom, 1995, 217.
- 838 De Jong, deel 10b, 740, noot 3; De Boer, 2006, 71.
- 839 Van der Boom, 1995, 218.
- 840 De Jong, deel 4, 927; idem, deel 5, 1039.
- 841 De Liagre Böhl en Meershoek, 41.
- 842 Van Ojen, 60; K. Norel, 'KP-Amsterdam' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 537-538.
- 843 De Liagre Böhl en Meershoek, 24-25, 41.
- 844 Meershoek, 1999, 332-333.
- 845 Van Riet, 2008, 714.
- 846 K. Norel, 'KP-Amsterdam' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 544. Via de LKP kwam in Amsterdam ook contact tot stand tussen de Ortscommandant I. Schröder en de commandant van de BS.
- 847 Meershoek, 1999, 336; De Liagre Böhl en Meershoek, 39-47. In Amsterdam was er binnen het verzet een conflict over wie aanspraak kon maken op de leiding van het verzet. De OD in Amsterdam stond onder leiding van W.A. Boswijk. Deze vooroorlogse garnizoenscommandant van de stad verkeerde in de overtuiging dat het hoogste militaire gezag in de stad direct na de bevrijding aan hem zou toevallen. De aanspraak van de OD om als militair gezag te kunnen optreden wekte weerzin bij de overige verzetsorganisaties, de LKP en de RVV, bij wie de strijd tegen de bezetter voorop stond. De leden van de OD bekleedden het merendeel van de leidende posten binnen de BS. Voor de leden van de KP en RVV was het, gewend als ze waren om in kleine groepjes improviserend op te treden, problematisch om schriftelijke militaire commando's op te volgen. Daarom werden door zowel de RVV als de KP een deel van de manschappen onttrokken om zelfstandig buiten de BS om sabotageacties uit te voeren. De dreiging dat het hele verzet onder toezicht van de OD zou komen was voor H.M. van Randwijk, hoofdredacteur van *Vrij Nederland*, aanleiding het initiatief te nemen tot de vorming van het Amsterdams Werkcomité (AWC). Het AWC werd het overlegorgaan van het niet-gewapende, politieke verzet. Door het hoogste gezag van het landelijke verzet, de Contact-Commissie, werd het AWC belast met de coördinatie van het verzet in Amsterdam.

- 848 De Jong, deel 10b, 384-387; Schulten, 1995, 224. Oehlschlägel had een verhouding met de tot verraad overgegangene ex-verzetsvrouw Miep Oranje. Hij arresteerde op 29 augustus 1944 Fritz Conijn, sleutelfiguur in het verzet in Noord-Holland. Conijn werd op 6 september 1994 in Vught gefusilleerd.
- 849 K. Norel, 'KP-Amsterdam' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 540; De Jong, deel 10b, 384-387; Meershock, 1999, 336.
- 850 K. Norel, 'KP-Amsterdam' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 544; Meershock, 1999, 337-338; Kooistra en Oosthoek, 134-135. Volgens Norel waren als represaille vijf ambtenaren gefusilleerd en werden ook nog eens enkele leden van een ploeg van de Persoonsbewijzen-Sectie die op diezelfde dag waren gearresteerd bij een overval, doodgeschoten bij de Spieghelschool. Volgens Meershock werden acht ambtenaren gedood.
- 851 De Jong, deel 10b, 568-573; Kooistra en Oosthoek, 189; Harm Ede Botje en Erik Schaap, 'De verrader en het meisje', *Vrij Nederland*, 30 december 2013. Johan van Lom, geboren op 3 juni 1918 in Gorinchem, was werkzaam voor de LO/LKP en werd verdacht van verraad van verzetsdeelnemers. Hij werd door het verzet in Amsterdam opgepakt en verhoord door Willem Evert Sanders van de Centrale Inlichtingendienst en Hendrik van Riessen, de voorzitter van het Centraal Bureau van de LO. Van Lom was gehuwd en vader van een dochter. Hij bekende na een verhoor van twee uur dat op 6 maart 1945 plaatsvond. De bekentenis werd op schrift gesteld en door Van Lom (illegale naam Van Arkel) ondertekend, inclusief een vingerafdruk. Het lukte vervolgens niet om hem met een kop thee waarin een tablet cyaankali was gedaan te liquideren. Daarop werd hij met een nekschot gedood. De weduwe van Van Lom werd op instigatie van Van Riessen door een predikant geïnformeerd over het lot van haar man.
- 852 De Liagre Böhl en Meershock, 24-25.
- 853 Van Ojen, 573; Meershock, 1999, 343.
- 854 Von Benda-Beckmann, 253-254.
- 855 K. Norel, 'KP-Amsterdam' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 544. Vanaf het voorjaar van 1944 vonden gesprekken plaats tussen de Duitsers en het verzet om vijandelijkheden over en weer te beëindigen. Rijkscommissaris Seyss-Inquart hoopte met deze strategie meer controle over het verzet te krijgen. Na een aantal verkennende gesprekken nam hij de stap om enkele vergaderingen te beleggen met vertegenwoordigers van het verzet om tot een mogelijke wapenstilstand te komen. Pas kort voor de bevrijding, op 12 april 1945, vond een ontmoeting plaats tussen Seyss-Inquart en enkele leden van het College van Vertrouwensmannen. Dit college, dat als doel had om op te treden in de periode na de bevrijding tot aan de terugkeer van de ministers, bestond uit onder meer Willem Drees, OD-leider P.J. Six en de RVV'er Jacob van der Gaag. Er werd gesproken over de penibele voedselvoorziening en het voorkomen van de inundaties waarmee van Duitse kant werd bedreigd als niet werd gestopt met het plegen van aanslagen op Duitse burgers en militairen. In de *Aktennotiz* die een dag later was opgesteld werd afgesproken strafmaatregelen zoals het executeren van gevangenen en het houden van razzia's te stoppen als het Nederlandse verzet – voor zover haar invloed reikte – geen aanslagen meer zou plegen op Duitsers. Commandant van de BS, H. Koot, benadrukte later dat de notitie niet meer was dan een gentlemen's agreement waarin van Duitse zijde de bereidheid was uitgesproken om te stoppen met represailles als van Nederlandse zijde gepoogd werd te stoppen met aanslagen. Op 27 april vaardigde Koot in aansluiting op de Aktennotiz een order uit waarin hij verklaarde dat er overleg met de bezetter was en de partijen geen gevechtshandelingen meer zouden verrichten en zowel inundaties als geallieerde wapendroppings achterwege zouden blijven. Ondanks het gentlemen's agreement liepen verzetsdeelnemers nog steeds het gevaar om doodgeschoten te worden. Zo werden op 14 april in Amsterdam tien aan de Ordedienst verbonden

- leden van een zendgroep gefusilleerd en werd drie dagen daarna Hannie Schaft gefusilleerd. Zie Von Benda-Beckmann, 237-243, 351.
- 856 Van Liempt, 2013, 18. Volgens H.A. Rauter in een verklaring voor het Bijzonder Gerechtshof in 1948 was de terreur een gevolg van het feit dat verzetsmensen hevig tekeer gingen: 'Er gebeurden van de zijde der illegalen verschrikkelijke dingen, dat wij in het defensief gedrongen werden. De rustbewaring was met legale middelen niet meer mogelijk: het was noodweer van de bezettende macht.'
- 857 De Roever, 184; GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Wilhelm Dalkmann, geboren 11 augustus 1902 in Watergraafsmeer.
- 858 Jan Oudenaarden en Ina Kleijwegt, *De Wederopstanding van Het Witte Paard*, Rotterdam 2011, 43-44. Dalkmann, zoon van Duitse ouders, had voor meer illegale werkers die in gevangenschap waren geraakt bemiddeld. Volgens Oudenaarden ook voor de directeur van Het Witte Paard, Bauke Koning en zijn aanstaande schoonzoon Jo van Eenennaam die bedrijfsleider was. Beide mannen waren op 12 april 1945 bij een Sipo-inval in Het Witte Paard, op zoek naar onderduikers, gearresteerd en ingesloten in het Haagsche Veer. Koning had zijn vrouw verteld om bij problemen contact op te nemen met Dalkmann. Met succes: op 18 april 1945 werden Koning en Van Eenennaam uit hechtenis ontslagen.
- 859 Ch.P.J. van der Sluis, 'Gerrit Cornelis van Bijsterveld, 1905-1987' in: *RJB* 1988, 135-136.
- 860 Een andere zaak van omkoping is door Karel van Loon, die zelf actief was in de LO-Dordrecht, beschreven in *Verzet in en om Dordt* (1947). Volgens Van Loon werd alles gedaan om de leider van de LO-Dordrecht, Sytze Beinema, na diens arrestatie in april 1944 vrij te krijgen. Toen Beinema overgebracht was naar Rotterdam heeft de Rotterdamse LO-districtsleider G.J. (Mees) van de Waal eveneens pogingen ondernomen om hem los te krijgen. Van Loon: 'We hebben Beinema bepaalde pillen in de hand gespeeld, die hem ziek moesten maken, zodat hij in een ziekenhuis gebracht, makkelijk zou kunnen worden bevrijd. Er is gewerkt met geld. We mochten van de top van de L.O. over onbepaalde bedragen beschikken; er is nog een vrouwelijke advocate in de arm genomen, van wie men wegens haar charme invloed op de moffen verwachtte, er is gepraat, gewerkt... maar de Duitsers gingen hun gang' (Van Loon, 1947, 24). Beinema werd op 11 augustus 1944 in Vught gefusilleerd. G.J. (Bob) de Vries die in Dordrecht en (later) Rotterdam in de LKP zat schreef in *De balans van 'Verzet in en om Dordt'* in 1982 over wat hij in de oorlog in Rotterdam op het Hoofdkwartier van de L.O.-L.K.P. over Beinema had gehoord. De Vries: 'De voorstelling van éénheid in verzet, gevaar en dood moet ik naar het rijk der fabelen verwijzen, bijna alles is voor geld te koop. Er zijn bedragen van f 25.000,- à f 50.000,- betaald om "sichergestellt", d.w.z. "niet gefusilleerd" te worden' (...) 'Wat er met die man gesold is, verschrikkelijk, eerst zou hij losgekocht worden, en toen moest weer een ander vóórgaan!' (G.J. de Vries, 1982, 9-10, 46). Ook zou de SD volgens G.J. de Vries onderscheid hebben gemaakt tussen 'links' en 'rechts' en werd er gezegd: 'Dadelijk strijden jullie met ons mee tegen Rusland!'
- 861 NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, bericht van het hoofd van het Einsatzkommando Rotterdam, H.J. Wölk, aan de Befehlshaber der Sicherheitspolizei, 21 maart 1945.
- 862 NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, bericht van het hoofd van het Einsatzkommando Rotterdam, H.J. Wölk, aan de Befehlshaber der Sicherheitspolizei, 2 april 1945; Van Riet, 2008, 627.
- 863 NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, bericht van het hoofd van het Einsatzkommando Rotterdam, H.J. Wölk, aan de Befehlshaber der Sicherheitspolizei, 21 april 1945.
- 864 Meershoek, 1999, 341-342; Van Buuren, 2012, 175-176.
- 865 Ook groepen geallieerde militairen lieten zich daarbij niet onbetuigd, zie Kooistra en Oosthoek, 224-268.
- 866 Voor de beschrijving van de moord op Kitty van der Have zijn verscheidene bronnen geraadpleegd. De

- zaak rond haar moord is op basis van gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen, onder andere die van de Krijgsraad te Velde-West en het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (Nationaal Archief) uitgebreid beschreven door Ageeth Scherphuis en Elma Verhey, 'De dood van Kitty van der Have. Van verzetsstrijders tot moordenaars', *Vrij Nederland*, 25 december 1999 (hierna: Scherphuis en Verhey, *Vrij Nederland*, 25 december 1999) en J.A. Blaauw, *De laffe moord op 'Kitty' van der Have. Hoe het Rotterdamse verzet na de oorlog het recht in eigen hand nam*, Baarn 2013. Bij de beschrijving heb ik voorts geraadpleegd: GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 191, 1945, nummer 7668; GAR, Politiearchief, justitiële verbalen; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7a (rapport C.P. de Roeper); Collectie auteur, onder andere diverse krantenknipsels; T. de W. en C. V., *Guerilla in Rotterdam*, 1946, 53-61; G.J.P. de Vries, *Achter de schermen*, 1945, 66-67; Van Ojen, 515; Ch.P.J. van der Sluis, 'Kroniek van een huis in het Oude Westen en zijn bewoners gedurende de bezettingsjaren. Claes de Vrieselaan 21' in: *RJB 1976*, 166; Van der Pauw, 1995, 290-293, idem, 2006, 665-666; Joris Boddaert, 'Overval op Meldekopf Rotterdam', *De Havenloods/Het Zuiden*, 23 maart 1995; Anne Vegter, 'Kitty van der Have 1920-1945', in: *Lazarus. Een Rotterdamse anthologie*, Sliedrecht 2001; Blaauw, 2006, 212-219; Van Riet, 2008, 691-693; Henk Slechte, 'Hendrik Jan (Chris) Scheffer, 1919-2008' in: *RJB 2009*, 76-78.
- 867 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7a (rapport C.P. de Roeper). In het rapport van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam staat dat de reden van de ruzie tussen De Roeper en Fetter over een huurschuld ging, volgens Blaauw (2013, 27) was de oorzaak dat de Duitsers de kamer van De Roeper hadden gevorderd.
- 868 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden A. Fetter, inv.nr. 188, 1945, nummer 4768 en verklaring van overlijden F.P. Hilkmeyer, inv.nr. 188, 1945, nummer 4766; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5c (rapport A. Fetter).
- 869 Zie hoofdstuk 11.4.
- 870 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l, 7a (rapport C.P. de Roeper).
- 871 Vgl. J. Meulenbelt, 'Bezetting en verzet' in: Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, deel 3, 622: 'Veel leidinggevende en voortreffelijke verzetsmannen, altijd weer gehoor gevend aan de primaire drang om iedere eigenlijke verzetsdaad ook zelf te doen (en daarmee de wezenlijke fouten uit de begintijd herhalend en onnodige risico's lopend), bleven zich bezig houden met details, die zij zo langzamerhand beter aan anderen hadden kunnen overlaten.'
- 872 Collectie auteur, getypt bericht van Johannes Pieter (Bram) Sijpesteijn aan de koerierster Mary van Oosten, 10 april 1945. Het betreft hier een schenking van de Rotterdamse verzetsdeelnemer H.J. (Harry) Hofmeester (1925-2009) aan de auteur.
- 873 Deelnemers aan de overval waren Rob van der Stoep, Chris Scheffer, Jos de Groot, Wilhelm (Wim) van Lunzen (Duitsche Willem), Gustaaf Willem Dobbelaar (Staf, 1921-2010), Ferdinand Dijkshoorn, Pieter Izaak Simpelaar (Zeeuwse Jaap, 1921-2009), Charles van der Sluis, Kees Goudswaard en C.J.M. de Roon (Kees West), zie Blaauw, 2013, 39.
- 874 Van Buuren (2012, 93-94, 180-181) belicht de rol van F.A. van der Hoeven (1907-1971) in de illegaliteit. Van der Hoeven was commandant van de Vlaardingse afdeling van de Knokploeg-Westland en onderhield tijdens de bezetting met leden van de SD en collaborateurs hartelijke contacten. Als plaatselijk commandant van het gewapende verzet vormde hij daardoor, samen met de leider van de KP-Westland Piet Doelman, een probleem voor de BS.

- 875 Van der Pauw, 1995, 300-302; idem, 2006, 658, 661-662; Van Riet, 2008, 282-283, 373, 748 (noot 109), 767 (noot 55).
- 876 Scherphuis en Verheij, *Vrij Nederland*, 25 december 1999, 74; Blaauw, 2013, 55; GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Cornelis Jacobus Marinus van Roon, geboren 20 november 1908 in Rotterdam, van beroep loodgieter.
- 877 Volgens C.J.M. de Roon, een van de deelnemers aan de overval, lag het briefje wel op de afgesproken plek. Zie Blaauw, 2013, 152-153.
- 878 Blaauw, 2006, 218. Deelnemers aan de moord waren B---, C---, F---, G---, H--- (1925), I--- (1922) en J---, zie Blaauw, 2013, 137-148, 155.
- 879 Blaauw, 2013, 48; GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Manuel Straub, geboren 26 april 1894 in Utrecht.
- 880 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 191, 1945, nummer 7668.
- 881 Willem Mooij werd na zijn invrijheidstelling en ontslag uit het Haagsche Veer door de Amsterdamse politie als POD'er ontslagen, nadat men op de hoogte was gebracht van zijn criminele verleden, waaronder diefstal van een auto en valsemunterij waarvoor hij respectievelijk vijf en drie jaar gevangenisstraf had gekregen. Zie Blaauw, 2013, 110, 119-120.
- 882 Blaauw, 2013, 61-62. Rechercheur L. de Klerk werd op 1 juli 1945 door de hoofdcommissaris van politie H.M.C.A. Staal vanwege collaboratie met de bezetter ('hulp aan de vijand') buiten dienst gesteld. De Klerk, geen NSB'er, was gedetacheerd bij de SD en betrokken bij het arresteren van joden. Hij werd op 17 november 1948 tot een gevangenisstraf van zes jaar veroordeeld, zie Blaauw, 2013, 64-76.
- 883 GAR, Politiearchief, justitiële verbalen; Scherphuis en Verheij, *Vrij Nederland*, 25 december 1999, 74; Blaauw, 2006, 218-219; Van Riet, 2008, 691-693; Blaauw, 2013, 63.
- 884 GAR, Politiearchief, justitiële verbalen; Scherphuis en Verheij, *Vrij Nederland*, 25 december 1999, 75; Van Riet, 2008, 691-693.
- 885 Blaauw, 2013, 114-115, 140-141.
- 886 GAR, Politiearchief, justitiële verbalen; Scherphuis en Verheij, *Vrij Nederland*, 25 december 1999, 75; Blaauw, 2006, 212-219; Van Riet, 2008, 693. Vergelijk de straf die de verzetsdeelnemer Gerard Reeskamp in 1947 kreeg. Door de Krijgsraad te Velde-Noord werd Reeskamp tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld voor verzetsacties die in de oorlog hadden plaatsgevonden, zie hoofdstuk 2.3.
- 887 Von Benda-Beckmann, 330-337.
- 888 Hans Knoop, *De zaak Menten. Met nieuwe onthullingen over de Velsler-affaire*, Amsterdam 1977 en J.C.H. Blom, A.C. 't Hart en I. Schöffner, *De affaire-Menten, 1945-1976: eindrapport van de Commissie van onderzoek betreffende het opsporings- en vervolgingsbeleid inzake Menten vanaf de bevrijding tot de zomer van 1976 en de invloeden waaraan dat beleid al dan niet heeft blootgestaan*, twee delen, Den Haag 1979.
- 889 Henk Slechte, 'Hendrik Jan (Chris) Scheffer, 1919-2008' in: *RJB* 2009, 76.
- 890 GAR, bevolkingsregister, gezinskaart Pieter Adrianus Kuntz.
- 891 Van der Pauw, 1995, 284-287. Kuntz huurde na zijn onderduik een kamer aan de Stationssingel 37 waar op de tweede verdieping de ouders en broer van Anton van der Waals woonachtig waren. De kamerverhuurster had tegen de moeder van Anton geklaagd over een kostganger die zich nogal vreemd gedroeg. Toen Anton dit tijdens een visite vernam was dit voor hem aanleiding om Kuntz aan te houden. Zie Blaauw, 2013, 126-127.
- 892 Collectie auteur, brief uit 1946 van mevrouw A.M. Kuntz-Huvers over de moord op haar man; idem, M.J.

- Wilhelm, *Rotterdam Verzet 44-45. Aanteekeningen*, 1946, 58. Blaauw komt bij zijn onderzoek naar de kwestie Kuntz tot de slotsom dat de SD al van het bestaan van de wapenboot op de hoogte was, zie Blaauw, 2013, 135-136.
- 893 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 6b (rapport P.A. Kuntz); NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708; K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 551; Van der Pauw, 1995, 285, 287, 292; Scherphuis en Verheij, *Vrij Nederland*, 25 december 1999, 75.
- 894 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l.
- 895 Collectie auteur, relaas uit 1946 van mevrouw A.M. Kuntz-Huvers over de moord op haar man.
- 896 Scherphuis en Verheij, *Vrij Nederland*, 25 december 1999, 74-75.
- 897 Van der Pauw, 1995, 285, 287, 292; Collectie auteur, relaas uit 1946 van mevrouw A.M. Kuntz-Huvers over de moord op haar man; Blaauw, 2013, 132.
- 898 Blaauw, 2013, 133-134.
- 899 T. de W. en C.V., 1946, 53-61.
- 900 Idem, 61.
- 901 Blaauw, 2013, 150.
- 902 Henk Slechte, 'Hendrik Jan (Chris) Scheffer, 1919-2008' in: *RJB 2009*, 76-78; GAR, bevolkingsregister. Hendrik Jan Scheffer, geboren 7 juli 1919 te Woensel en overleden te Rotterdam op 21 mei 2008. Godsdienst respectievelijk NH, geen. Beroep respectievelijk researchwerker, journalist, historicus. Scheffer huwde op 12 mei 1951 te Rotterdam met Wilhelmina Abramina Kristalijn, geboren 1 november 1925 te Rotterdam. Dit huwelijk werd door scheiding ontbonden op 25 januari 1965. Scheffer huwde in tweede echt op 22 januari 1969 met Jeannette Pietronella Markus, geboren 10 juli 1923. Mathilde Anna Friederich werd geboren op 6 april 1923 te Amsterdam. Godsdienst, respectievelijk NH, geen. Beroep respectievelijk studerend, journaliste.
- 903 Leo de Groot, *Vannacht vliegen alle uilen. Oorlogsberinneringen van een Rotterdamse jongen*, Rotterdam 2004.
- 904 Met Rob wordt Marinus van der Stoep bedoeld en met Pierre: Charles van der Sluis.
- 905 Met Jos wordt de Rotterdamse KP-leider J.A. de Groot bedoeld. Vgl. Blaauw, 2013, 114. De Groot werd in verband met een grootscheepse smokkel van sieraden uit Tjecho-Slowakije en cosmetische artikelen uit Frankrijk door de Economische Politie rechter in Rotterdam wegens overtreding van het Deviezenbesluit op 31 oktober 1949 veroordeeld tot een gevangenisstraf van drie maanden met een proeftijd van twee jaar. Een mededader van De Groot in deze smokkelaffaire was Peter Hensen.
- 906 Collectie auteur, afschrift brief Tilly Friederich aan Leo de Groot, ongedateerd (zomer 2009).
- 907 Marcel Potters, 'Kitty bekocht loslippigheid met de dood', *Algemeen Dagblad*, 4 mei 2009.
- 908 Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, bevolkingsregister, gezinskaart Meindert Albertus D---. Het gezin D--- telde twee kinderen. De oudere broer van B---, Lucas Gerrit, geboren op 16 december 1917 te Woensel, overleed aldaar op 1 mei 1934.
- 909 Collectie auteur, afschrift brief Tilly Friederich aan Leo de Groot, 6 augustus 2009.
- 910 Van der Pauw, 1995, 254, noot 74.
- 911 Vgl. Bas Kromhout, 'Hoe zinvol was het verzet in de Tweede Wereldoorlog', *Historisch Tijdschrift*, nr. 4, 2009.
- 912 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 6d (rapport J. Nieuwenburg).
- 913 Van Ojen, 77.
- 914 NIOD, collectie LO/LKP (251a), 217 en 219; aangehaald in Van Buuren, 2012, 124-125.
- 915 Vgl. Van Ojen, 514.

- 916 Vgl. Von Benda-Beckmann, 301, 345, 352. In Velsen en Haarlem domineerde de verzetsleiding die vrijwel volledig uit politie- en justitieambtenaren bestond na de oorlog de POD en PRA en werden klachten tegen de politie en de verzetsleiding gefrustreerd, juridische onderzoeken stopgezet, gevoelige kwesties onder de tafel geveegd en verscheidene getuigen met klachten geïntimideerd en bedreigd.
- 917 Van der Pauw, 2006, 738-739.
- 918 Van der Pauw, 1995, 380; idem, 2014, 89, 95. Vgl. Marton van Hennik, 'De oorlog op herhaling: recente literatuur over de Duitse bezetting van Nederland', in: *BMGN* 1996, nr. 4, 502.
- 919 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 187, 1945, nummer 3706; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5a; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1705, Funkdienst der Sicherheitspolizei und des SD.
- 920 GAR, Bevolkingsregister; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5a.
- 921 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, 38.477, Cornelis Bitter; Oosthoek, 1990, 83-103; Van der Pauw, 1995, 175-177; idem, 2006, 648; Van Riet, 2008, 375.
- 922 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; Collectie auteur, interviews met voormalige leden KP-Zuid (1989-1990).
- 923 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 183, 1944, nummer 5253; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5b; Van der Pauw, 1995, 153.
- 924 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 184, 1945, nummer 378; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5a.
- 925 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 184, 1945, nummer 230; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4a en 4l; Theo Jongedijk, 'Minister Van Doorn liet nazi lopen', *Accent*, 17 juli 1976; idem, 'Van Doorn liet ook Kania de dans ontspringen', *Accent*, 24 juli 1976; idem, 'Van Doorn liet 40 processen-verbaal verdwijnen', *Accent*, 31 juli 1976; Van Riet, 2008, 648, 653, 688.
- 926 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 188, 1945, nummer 4542; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; Historische Collectie Politie Eenheid Rotterdam, personeelskaart; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l.
- 927 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5b.
- 928 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 189, 1945, nummer 5558; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5b.
- 929 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden J.F. van Dalen, inv.nr. 181, 1944, nummer 3501; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 21-6-1944 – 15-9-1945; Van der Pauw, 2006, 407-409, 475, 477, 493; idem, 1995, 256-257; Van Riet, 2008, 265-266; Pollmann '1941-1945: Terreur op het stadhuis van Rotterdam' in: *RJB* 2010, 231-232; Pollmann, 2012, 158; Van Driel, 129-131. De politie gaf een opsporingsbericht uit, genummerd 477/1944 met de signa-

lementen van de daders. Dit bericht is ook gepubliceerd in het *Algemeen Politieblad*, 93e jaargang nr. 28 d.d. 24 juli 1944. Behalve de aanslagen op Gijsbertus Esmeijer, Willem Everhard Boerman en Gerrit Anne Waller werden ook vijf ambtenaren van de gemeente Rotterdam op de Leuserheide op 17 juli 1944 gefusilleerd, een represaillemaatregel die via de krant bekend werd gemaakt. De ambtenaren Hendrik Johan Hensems (geboren 27 augustus 1914 in Tietjerksteradeel), Hendrik Kip (geboren 12 augustus 1897 in Rotterdam), Hendrikus Johannes Josephus Klute (geboren 5 februari 1908 in Rotterdam), Willem de Warle (geboren 24 september 1921 in Rotterdam) en Jan Wouters (geboren 22 maart 1906 in Rotterdam) waren op 5 juli 1944 op het stadhuis in Rotterdam gearresteerd vanwege illegale activiteiten.

- 930 NIOD, 077 (HSSPF), inv.nr. 1704, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, 9 maart 1945 en inv.nr. 1708, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, 14 maart 1945; Oosthoek, 1990, 40-42; Wagenaar en Oosthoek, 16-17; Overwater, 1997, 92; Van der Pauw, 2006, 656-660.
- 931 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 188, 1945, nummer 4117; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, Funkdienst der Sicherheitspolizei und des SD; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5d; Van Riet, 2008, 373.
- 932 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 184, 1945, nummer 249; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l.
- 933 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden A. Fetter, inv.nr. 188, 1945, nummer 4768; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l, 5c (rapport A. Fetter).
- 934 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1944, nummer 4817; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944-2-11-1944; Oosthoek, 1990, 49-51; Schmidt Crans, 28-29; Van Riet, 2008, 355.
- 935 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 188, 1945, nummer 4604; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5c (rapport P. de Groot).
- 936 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1944, nummer 4520; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5d; Blaauw, 2013, 21.
- 937 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 191, 1945, nummer 7668; GAR, Politiearchief, justitiële verbalen; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7a (rapport C.P. de Roeper); T. de W. en C. V., *Guerilla in Rotterdam*, 1946, 53-61; G.J.P. de Vries, *Achter de schermen*, 1945, 66-67; Van der Sluis, 1976, 166; Van der Pauw, 1995, 290-293; idem, 2006, 665-666; Scherphuis en Verheij, *Vrij Nederland*, 25 december 1999, 70-75; Blaauw, 2006, 212-219; Van Riet, 2008, 691-693; Henk Slechte, 'Hendrik Jan (Chris) Scheffer, 1919-2008' in: *RJB 2009*, 76-78. Op de grafsteen van Kitty van der Have staat als overlijdensdatum 3 juni 1945 vermeld. Volgens Blaauw (2013, 147) werd het doodvonnis op woensdagavond 6 juni omstreeks 22.00 uur voltrokken.
- 938 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 190, 1945, nummer 6322; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5d.

- 939 Pollmann '1941-1945: Terreur op het stadhuis van Rotterdam' in: *RJB 2010*, 229-230, 241.
- 940 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 183, 1944, nummer 5715; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l.
- 941 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 188, 1945, nummer 4766; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l.
- 942 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 186, 1945, nummer 2097; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5d; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1705, Funkspruch-222.
- 943 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 188, 1945, nummer 4013; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, Funkdienst der Sicherheitspolizei und des SD; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5d (rapport W.A.C. de Hoog); Van Riet, 2008, 373; Pollmann, 2012, 189.
- 944 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 186, 1945, nummer 2565; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6a.
- 945 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 189, 1945, nummer 5780; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6a.
- 946 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1944, nummer 4364; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5d; Blaauw, 2013, 20.
- 947 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 183, 1944, nummer 5304; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 6b (rapport K. Koen). Hans Keijzer stond niet vermeld op de liquidatielijst van de LKP (NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l).
- 948 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1944, nummer 4483; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944; Historische Collectie Politie Eenheid Rotterdam, personeelskaart; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5d; Van Riet, 2008, 446; Blaauw, 2013, 20.
- 949 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 186, 1945, nummer 2076; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; NA, Gewestelijke Inlichtingencentrale 14 van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, inv.nr. 1.
- 950 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 183, 1944, nummer 5086; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6b. In K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 555 staat onder de foto van Kees Koen (Herman): 'Op 8-11-'44 door noodlottige vergissing in straatgevecht gedood'. Kees Koen werkte onder meer samen met Hans Keijzer die op 24 november 1944 is geliquideerd door de LKP-Rotterdam.
- 951 GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; GAR, Politiearchief, justitiële

- verbalen; Collectie auteur; IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, dossier 76.826, Elsbeth van Vessem-Kutetzki.
- 952 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 183, 1944, nummer 5235; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; Van der Pauw, 2006, 540.
- 953 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6b (rapport P.A. Kuntz); NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708; GAR, bevolkingsregister; Collectie auteur, verhandeling uit 1946 van mevrouw A.M. Kuntz-Huvers over de moord op haar man; K. van Loon, 'KP-Zuid-Holland' in: Van Riessen e.a., *Het Grote Gebod*, deel I, 551; Van der Pauw, 1995, 285, 287, 292; Scherphuis en Verheij, *Vrij Nederland*, 25 december 1999, 74-75.
- 954 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 190, 1945, nummer 6067; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5b.
- 955 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 188, 1945, nummer 4552; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6c.
- 956 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6c.
- 957 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 184, 1945, nummer 661; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6l.
- 958 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 188, 1945, nummer 4829; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; Van Riet, 2008, 361, 399.
- 959 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944; NIOD, BS, 192a, 5d; Huizing en Aartsma, 203; Blaauw, 2013, 21.
- 960 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 186, 1945, nummer 2599; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7d; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1709, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD.
- 961 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 6c; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944; Van der Pauw, 2006, 495, Van Riet, 2008, 257. De compagnon van Minke, Johannes Josephus Maria van der Loo, geboren te Amsterdam op 2 maart 1914, werd op 21 september 1944 op de Schietbaan aan de Kralingseweg gefusilleerd (zie hoofdstuk 11.4).
- 962 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944; GAR, Politiearchief, justitiële verbalen; IB/NRK, Gravendienst, inv.nr. 1216, 1512, 1966, 1967; Collectie auteur; Van der Pauw, 1995, 195, 237-238, 252; idem, 2006, 509. Neumann werd op 3 oktober 1944 begraven op Crooswijk en op 21 januari 1949 herbegraven in Ysselsteyn.
- 963 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 186, 1945, nummer 2053; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; Historische Collectie Politie Eenheid Rotterdam, personeelskaart; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6d; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1704, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD; Van Riet, 2008, 373, 403.

- 964 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 188, 1945, nummer 4496; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 5a.
- 965 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1944, nummer 4038; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 21-6-1944 – 15-9-1944; Historische Collectie Politie Eenheid Rotterdam, personeelskaart; Van der Pauw, 2006, 408-409; Van Riet, 2008, 371-372, 419, 567; Koster en Pijpers, 87. Pikaar was van 25 januari 1919 tot 1 april 1940 gemeenteveldwachter in 's-Gravenzande. Op 1 augustus 1941 werd hij als agent aangesteld in Overschie en op 22 september 1941 overgeplaatst naar de Inlichtingendienst.
- 966 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 188, 1945, nummer 4625; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; Historische Collectie Politie Eenheid Rotterdam, personeelskaart; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6d; Van Riet, 2008, 358, 373, 577.
- 967 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 188, 1945, nummer 4994; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7a.
- 968 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1944, nummer 4429; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944; Historische Collectie Politie Eenheid Rotterdam, personeelskaart; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5d; Blaauw, 2013, 20.
- 969 GAR, Bevolkingsregister; IB/NRK, Collectie M.M. Oosenbrug, inv. nr. 82; IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, dossier 71.472, Maria Wilhelmina Schram en Johan Schram. In het betreffende dossier bij het Informatiebureau van Maria en Johan Schram bevindt zich een kort verslag van een bezoek van hun moeder Maria Emerentiana Wilhelmina Schram-van Kempen aan het Rode Kruis. Op 29 januari 1948 bezocht zij in overspannen toestand het bureau en vertelde aan de medewerkster dat haar zoon en dochter als illegale werkers begin 1945 waren vermoord: "De dochter zou aan een fleschje hebben moeten ruiken en daarna in het water gegooid zijn. De zoon heeft haar willen wreken en zou tengevolge daarvan door drie schoten van het leven zijn beroofd. Tandarts v.d. Grijp uit R'dam, die waarschijnlijk inmiddels naar Indië vertrokken is, had de zoon behandeld en dan ook later aan het gebit geconstateerd dat het van betr. was. Dit alles heeft de Hr. Schram aan zijn vrouw (bovengen.) verteld, maar zij kan het nog niet geloovent." Onder het verslag werd geschreven: "Zeer waarschijnlijk door de illegaliteit om het leven gebracht. M.i. geen zaak voor het N.R.Kruis." De geneeskundige verklaring van overlijden van Johan Schram (GAR, inventaris 494.07, inv.nr. 193, 1945, nummer 9.374) ontbreekt.
- 970 GAR, Bevolkingsregister; Collectie auteur, afschrift rapport van de brigadier van politie, Marinus Luchtenburg, 10 oktober 1945; IB/NRK Collectie M.M. Oosenbrug, inv. nr. 82; IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, dossier 71.472, Maria Wilhelmina Schram en Johan Schram. De geneeskundige verklaring van overlijden van Maria Schram (GAR, inventaris 494.07, inv. nr. 193, 1945, nummer 9.376) ontbreekt.
- 971 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 184, 1945, nummer 524; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a 4l, en 6a.
- 972 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 6c; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; GAR, Politiearchief, justitiële verbalen; IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2012, dossier B 83.631, Theunis Spee, geboren op 5 februari 1923 in Arnhem; Collectie auteur.

- 973 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 186, 1945, nummer 2524; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l; Oosthoek, 1990, 36-39; Van der Pauw, 1995, 283, 296, 298; idem, 2006, 644-645.
- 974 Schaap, 186. Het voornemen om een derde Silbertanne-moord uit te voeren, op M. van der Eijk, vond geen doorgang omdat een van de uitvoerders van de Silbertanne-actie, de Landwachter P.J. Smid, bang was door een van de omstanders herkend te worden.
- 975 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1945, nummer 4028 (J.W. Stuit); GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 21-6-1944 – 15-9-1944; De Jong, deel 7, 1277; Van Riet, 2008, 566; Struijs, 2009, 30-32, 56, 69; Schaap, 185-189. Stuit is begraven op de algemene begraafplaats in het Gelderse Wapenveld.
- 976 GAR, overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; Historische Collectie Politie Eenheid Rotterdam, personeelskaart; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1705, Funkdienst der Sicherheitspolizei und des SD; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 7b; Van der Pauw, 1995, 300-302; idem, 2006, 658, 661-662; Van Riet, 2008, 282-283, 373, 748 (noot 109), 767 (noot 55). Tetenburg was vanaf 1 juni 1923 inspecteur van politie in Utrecht; vanaf 1 maart 1943 kapitein Staatspolitie in Utrecht; vanaf 15 mei 1943 kapitein commandant Ordepolitie Arnhem; vanaf 1 oktober 1943 majoor commandant Ordepolitie Arnhem; vanaf 23 oktober 1944 waarnemend politiepresident in Arnhem; vanaf 13 januari 1945 majoor commandant Ordepolitie Rotterdam.
- 977 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 184, 1945, nummer 146; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7b; IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2012, B 15.969, Pieter Jacob Tichem; IB/NRK, Gravendienst, inv.nr. 1512, 1967. Tichem is op 5 januari 1945 begraven op Crooswijk en werd aldaar herbegraven (eigen graf 3^e klasse) op 10 december 1948.
- 978 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1945, nummer 4495; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944; GAR, Politiearchief, justitiële verbalen; Collectie auteur; Van der Pauw, 1995, 195, 237-238, 252; idem, 2006, 509.
- 979 GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; GAR, Politiearchief, justitiële verbalen; IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, dossier 166.940, Pieter van Vessem (dossier in behandeling bij de afdeling Opsporing en Ondersteuning van het NRK); Collectie auteur; *Der Freiwillige*, juli/augustus 2009, Suchdienst, 54.
- 980 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 190, 1945, nummer 6026; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l en 7d (rapporten M.A. Worsteling en A.J. Worsteling); Overwater, 1997, 164.
- 981 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1944, nummer 4988; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; Van der Pauw, 2006, 520-521.
- 982 GAR, Bevolkingsregister; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 4l, 6d (rapport P.J. Patings) en 7d (rapport M.J. van Zon); NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1708, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD; Historische Collectie Politie Eenheid Rotterdam, personeelskaart; Van Riet, 2008, 374-375.

- 983 Mogelijk werden twee leden van de Landwacht, Cornelis Kristelijn en Arie de Regt, door het verzet doodgeschoten. Cornelis Kristelijn, geboren op 15 november 1901 in Rotterdam en aldaar overleden op 18 december 1944, was van beroep, sleper, monstertrekker en gehuwd met Johanna Maria Bleijie; zij hadden twee kinderen. Adres: Ketenstraat 57b. Kerkelijke gezindte: NH. Volgens de *Grabmeldung* van 15 januari 1945, nummer 8.875, was Kristelijn Rottenleiter bij de Landwacht en is hij tengevolge van een 'Brustschuß (durch Terrorristen)' op 18 december 1944 in het *Marine-Lazarett* in Rotterdam overleden. Kristelijn is op 22 december 1944 begraven op Crooswijk en op 28 januari 1949 herbegraven in Ysselsteyn (zie: IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, dossier 93.281, Cornelis Kristelijn; IB/NRK, Gravendienst, inv.nr. 1214, 1512, 1966, 1967).
Op 22 december 1944 werd het lijk van Arie de Regt, geboren op 15 juli 1923 in Rotterdam, aangetroffen op de hoek van de Heemraadssingel. De Regt, winkelbediende in een ijzerhandel, was getroffen door drie schoten in de buik en een in het rechterbeen. Hij droeg een plaatje om de nek waarop stond: NSKK-MOT-GR-LW, 1569, Oostervantstraat. De NSKK had vele onderdelen, één daarvan was de NSKK Gruppe Luftwaffe. Deze groep NSKK'ers deed vervoer voor de Luftwaffe en droeg ook vaak een uniform in de luchmacht kleuren. MOT-GR-LW betekent *Motor Gruppe Luftwaffe*. Alle leden kregen een plaatje (*Erkennungsmarke*) met daarop het volgnummer. Met dank aan Frank van Riet voor het opsporen van de gegevens van De Regt in het politiearchief (email F.A.M. van Riet aan de auteur, 16 november 2014, Collectie auteur). De geneeskundige verklaring van overlijden van De Regt gedateerd 23 december 1944 (GAR, inventaris 494.07, inv. nr. 183, 1944, nummer 5.836) geeft als doodsoorzaak: 'shotwonden in buik'.
- 984 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 178, 1944, nummer 907; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-1-1944 – 21-6-1944; Frank van Riet, *'n Papieren Monument*, Rotterdam 2000, 42, idem, 2008, 539-540; Overwater, 2007, 11-12.
- 985 NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 5a (rapport C.A. Bouilliant) en 6d (rapport P. Pols); GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945; www.erelijst.nl: Pieter van Ruggie, geboren 9 juni 1907 te IJsselmonde.
- 986 GAR, Bevolkingsregister; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 1-3-1942 – 3-1-1943; Van der Pauw, 1995, 36-38; idem, 2006, 338-339, 407; idem, 2014, 90; Te Winkel, 15-16; Van Riet, 2008, 341-342.
- 987 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 175, 1943, nummer 3921; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 1-1-1943 – 15-9-1943; Van der Pauw, 2006, 407-408; Van Riet, 2008, 369-370.
- 988 GAR, Bevolkingsregister; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 184, 1945, nummer 114; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 3f. Wilhelmus Johannes van den Brule en Jan Keijzer stonden niet vermeld op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam.
- 989 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1944, nummer 4471; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944.
- 990 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 21-6-1944 – 15-9-1944; IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2011, dossier 26.315, Johannes Jager; Van Riet, 2008, 349-350, 372.
- 991 Collectie auteur, schriftelijke informatie (2009-2010) van de heer Ilja Scholten, de zoon van het RVV-lid H.J.T. (Harrie) Scholten; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 7-3-1945 – 5-5-1945;

GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 187, 1945, nummer 3126; Kooistra en Oosthoek, 241-242. Harrie Scholten was betrokken bij het verzet zoals blijkt uit een na de oorlog door de Raad van Verzet te Rotterdam uitgegeven Legitimatiebewijs (registratienummer 91). Hij was afkomstig uit een Nederlandse schippersfamilie die door huwelijken verwanten had niet alleen onder Nederlanders, maar ook onder Duitsers en Belgen. Evenals zijn 'Duitse' vrouw kon hij door deze achtergrond, en hun internationale contacten in de schipperskringen, vrij gemakkelijk en op een natuurlijke manier omgang hebben met Duitsers (als personen in plaats van als 'De Bezettingmacht'). Scholten zou er volgens eigen zeggen wel in geslaagd zijn te voorkomen dat het tweejarige kind, dat tijdens dit huwelijk geboren was, ook gelijktijdig werd omgebracht, zoals de leider van de verzetsgroep zou hebben voorgesteld.

- 992 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; Van Riet, 2008, 239, 361-362.
- 993 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 186, 1945, nummer 2183; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1704.
- 994 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 15-9-1944 – 2-11-1944; Van Riet, 2008, 557.
- 995 GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 184, 1945, nummer 78; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 3f.
- 996 GAR, Bevolkingsregister; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; NIOD, 77 (HSSPF), inv.nr. 1704, Nachrichten-Übermittlung der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD; IB/NRK, Collectie persoonsdossiers, 2012, B 8.431, Arnoldus Koster; IB/NRK, Gravendienst, inv. nr. 1214, 1512, 1966, 1967. Koster is op 9 maart 1945 begraven op Crooswijk en op 31 januari 1949 herbegraven in Ysselsteyn.
- 997 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 183, 1944, nummer 5175; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 3-11-1944 – 8-2-1945.
- 998 GAR, Bevolkingsregister; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945; Van der Pauw, 2006, 655-657; Overwater, 1997; Van Riet, 2008, 790: personalia slachtoffers (naam, geboortedatum, geboorteplaats en woonplaats) van de door de Aussendienststelle Rotterdam en Ordnungspolizei uitgevoerde standrechtelijke executies.
- 999 IB/NRK, Gravendienst, inv.nr. 1218, 1512, 1966, 1967 (Herbert Römer); Oosthoek, 1990, 40-42; Van der Pauw, 1995, 299; idem, 2006, 656-661; Van Riet, 2008, 280-281, 790-791. Römer is op 9 maart 1945 begraven op Crooswijk en op 31 januari 1949 herbegraven in Ysselsteyn.
- 1000 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 182, 1945, nummer 4048; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 21-6-1944 – 15-9-1944.
- 1001 GAR, Bevolkingsregister; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 184, 1945, nummer 677; NIOD, BS, Rotterdam, 192a, 7c; Van der Pauw, 1995, 152-153.
- 1002 GAR, Bevolkingsregister; Historische Collectie Politie Eenheid Rotterdam, personeelskaart; Van Riet, 2008, 348, 561-562; Blaauw, 2013, 83.
- 1003 GAR, Bevolkingsregister en overlijdensakte B.S.; GAR, Gemeentesecretarie Rotterdam, verklaring van overlijden, inv.nr. 186, 1945, nummer 2321; GAR, Politiearchief, Berichtenboek Officier van Dienst, 9-2-1945 – 7-3-1945.

Bijlagen

Bijlage 1

Knokploeg Rotterdam-Zuid

Oude kern

Jan Albert Engberts (1920)	- Lange Jan
Cornelis Bitter (1919-1945)	- Kees, Kleine Keesje, Keesje Zuid
Hendrikus Johannes Roubos (1916-2008)	- Boeren Piet, Bolle Piet
Jan van der Waal (1922-2006)	- Kleine Jan
Frans de Wit (1921)	- Frans Zuid
Johannes Gerardus van der Meulen (1922-1991)	- Hans, Gerard
Willem (Wim) Swankhuisen (1922)	

Leden afkomstig van de Zuidhollandse eilanden (de zogenaamde Parallelgroep)

Johannes W. de Geus (1919-1998)	- Jan Par, Jan Parallel
Leonard C. van Seters (1922-2004)	- Cor, Cor Parallel
Arie Verolme (1919)	- Pleun
Jacob Arij Verolme (1918-1944)	- Joop
Hotze Sijtsma	
Eco Fluit	

In de zomer van 1944 sluiten zich meer illegale werkers bij de Knokploeg Rotterdam-Zuid aan en wordt de leiding versterkt met Eduard Schilderink en Pieter Blik.

Eduard Schilderink (1905-1959)	- Noor
Pieter Jacobus Blik (1911-1991)	- Koos, Daan
Leendert Jan Lujendijk (1919-1992)	- Theo Zuid, Boeren Theo
Adrianus Jacobus Pontier (1914-1992)	- Rudolf, Gerrit
Maarten Castelein (1921)	- Eddy
Johannes W.F. Torque (1915-1992)	- Bertus

Frans Nicolaas Ludwig (1925-1944) - Frank
 Eddy W. Engelkes (1921)
 Hendrik (Henk) Huisman (1917-2008)
 Klaas Boender (1920-1962)
 Jaap Timmers (1918)
 Peter van der Waal
 Wijnand Clements Sparreboom (1921-1994)
 Dick Ochtman (1914)
 Herman Petrus Coenraad Haan (1914-1996)

Koeriersters Knokploeg Rotterdam-Zuid

Jacoba Helena Berrevoets (1921-1983) - Molly
 Johanna C. Elffers - Joop, Jopie
 Adriana Molenaar (1916) - Adry
 Jacoba C. van der Meulen - Katje, Koosje
 Elisabeth C. van der Meulen - Bep
 Hillegina Smit - Hilly

De leden van de knokploeg verbleven op verscheidene onderduikadressen, onder andere het tuindershuis van de familie J. van der Vorm aan de Smeetslandschedijk 246. Eind september 1944 sloot een Haagse knokploeg (koeriersploeg) zich bij de KP-Zuid aan. Deze KP werd op Charlois bijgestaan door:

Ds. Hantje de Jong (1906-1944)
 Jacobus T. de Jong (1925-2009) - Bruintje
 Willem Leendert van der Schee (1909-1944)

Leden Haagse knokploeg

Christiaan Anton Cattel (1923-1944) - Erik
 Willem Frederik de Zanger (1920) - Flip
 Bernard Cramer (1922-1944) - Remarc
 Segundo Jorge Adelberto Ecury (1922-1944) - Boy
 Albert Johan de Soet (1924-1944) - Ab
 Hans Christiaan Hovius (1922-1944)
 Ab Judell (1925-1983) - Bill
 Ron Koomen - Ronnie
 Hans Koomen
 Ernst Cornelius
 Rein Goedheer (1920)
 Adrie J. Knijff (1924)

Pieter Henri André Schmidt Crans (1923)

Koeriersters Haagse knokploeg

Wilhelmina J.T. Gerretsen (1922)

- Helma

Ger Pot

- Connie

Ellis Maassen

Bijlage 2

Knokploeg-Zinkweg

Theodorus le Grand (1916)	- Joop
Philippus (Flip) Leenman (1919)	- Karel
Marinus (Marien) Traas (1925-2012)	- Han
Paulus (Paul) Visser (1925)	- Cor de Jager
Lein Rottier (1924)	- Jaap, Jacob de Jong
Arie Vermaas (1920)	- Lies
Pieter (Piet) Lips (1915)	- Leen
Pieter Jacob Hage (1917)	- Ben
Leendert Karel Hage (1925)	- Daan
Bastiaan Stok (1918)	- Freek
Cornelius Anthonie van Rees (1915)	- George
Meeuwis Hendrik (Mees) Weeda (1922)	- Nico

Koeriersters: de zusters Traas en Hendrika (Riek) IJzerman (1924-2011).

Van de LO-groep Zinkweg onderhielden Israël Traas (1916-2000) Jacobus Jan (Ko) van Strien (1921-1999) nauwe contacten met de knokploeg.

Als geestelijke leiders van de groep Zinkweg fungeerden Herman Korteweg (illegale naam: Anton Schippers) en ds. C.M. Langeveld.

Bijlage 3a

Locaties liquidaties (of vindplaats)

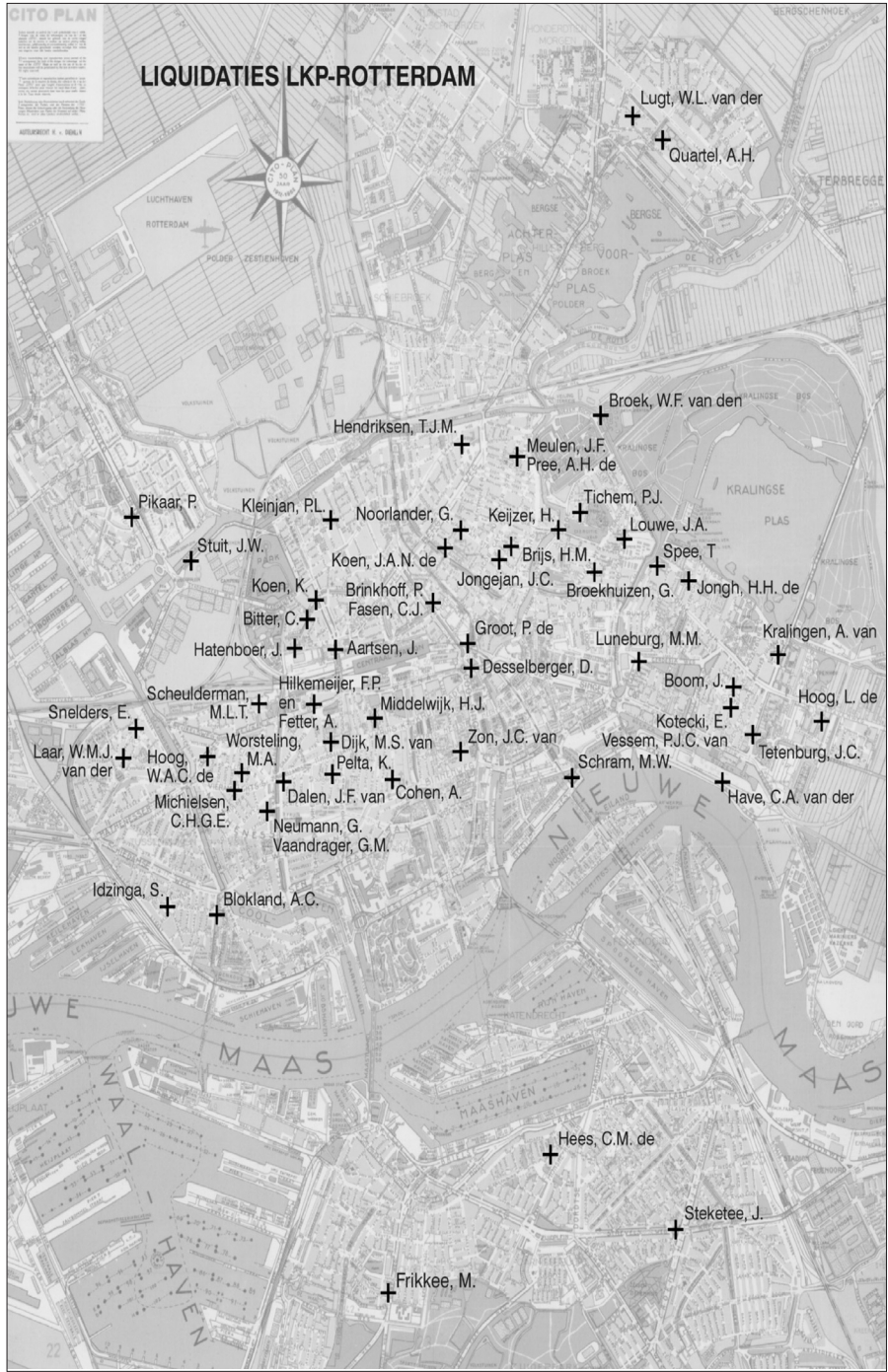
De nummers 2, 8, 14, 32, 36, 40, 47, 56, 67, 74, 77, 79, 82 staan niet op de kaart van bijlage 3b en 3c aangegeven.

Nr.	Naam	Datum	Locatie	Zie ook
1	Aartsen, Jan	1945-03-15	Statenweg bij Statentunnel	
2	Barten, Lucien	1945-02-04	onbekend	
3	Bitter, Cornelis	1944-12-31	Statensingel	
4	Blokland, Arie Cornelis	1945-03-24	Piet-Heynsbrug, Delfshaven	
5	Boes, Gerlof	1944-02-21	Politiebureau Boezemsingel	
6	Boom, Jacob	1944-09-20	Vredeshofstraat 55a	
7	Bouilliant, Christoph Anton	1944-12-16	West-Pietermanstraat	
8	Breugem, Jacob	1944-11-28	Amersfoort	
9	Brinkhoff, Peter	1945-01-10	Schiekade 80	zie 20
10	Broek, Willem Frederik van den	1945-01-06	Nieuw Terbregeseweg vlakbij de Boezembarakken	
11	Broekhuizen, Gabriel	1945-03-31	Pleretstraat 19c	
12	Brijs, Hendrikus Matthijs	1945-02-28	Woelwijkstraat	
13	Bruijn, Philippus Hendrikus	1943-09-04	Vroesenlaan	
14	Brule, Wilhelmus Johannes van den	1944-12-30	onbekend	
15	Cohen, Abram	1945-04-18	Gouvernestraat 123-I	
16	Dalen, Johannes Franciscus van	1944-07-15	2e Middellandstraat 28a	
17	Desselberger, Dietrich	1945-03-09	Hofplein	
18	Dijk, Marinus Simon van	1945-03-22	op straat vlakbij het politiebureau in de Oostervantstraat	
19	Eikelenboom, Jan	1944-09-29	Boompjes	
20	Fasen, Cornelia Johanna	1945-01-03	Schiekade 80	zie 9
21	Fetter, Abraham	1945-04-04	Beukelsdijk 57a	
22	Frikkee, Maarten	1944-10-21	Dorpsweg 157	
23	Groot, Pieter de	1945-03-28	Raampoortstraat	
24	Hatenboer, Jan	1944-10-04	Bentincklaan 57a	
25	Have, Christina Adriana van der	1945-06-12	Oostmaaslaan	
26	Hees, Cornelia Martina de	1945-05-01	Groepstraat 37b	
27	Hendriksen, Theodorus Johannes Marie	1944-12-15	Sint-Agathastraat	
28	Hilkemeijer, Frederika Petronella	1945-04-04	Beukelsdijk 57a	zie 21
29	Hoog, Leendert de	1945-03-03	Oudorpweg 40	
30	Hoog, Wilhelmus Antonius Christianus de	1945-03-21	Van Cittersstraat	

Nr.	Naam	Datum	Locatie	Zie ook
31	Idzinga, Sijbren	1945-02-23	Boschpolderplein 3b	
32	Jager, Johannes	1945-02-26	Hildesheim (Reserve-Lazarett I)	
33	Jakimovic, Elli	1945-03-07	Kromme Zandweg	
34	Jongejan, Jacob Cornelis	1945-04-24	Noordmolenstraat 64a	
35	Jongh, Hermanus Hendrik de	1944-09-23	Palestinastraat 82a	
36	Joolen, Jacobus Dirk Nicolaas	1945-03-26	Utrecht	
37	Jungerhans, Petrus Josephus Marie	1945-02-19	Mathenesserlaan voor pand 301	
38	Kaan, Jacobus	1944-10-03	Diergaardesingel ter hoogte van pand 63	
39	Keijzer, Hans	1944-11-24	Rotte	
40	Keijzer, Jan	1944-12-29	onbekend	
41	Kleinjan, Pietje Lena	1944-09-29	in de Noorderhavenkade	
42	Koen, Johannes Albert Nicolaas de	1945-02-14	Bergstraat 48b	
43	Koen, Kees	1944-11-08	Statensingel	
44	Koster, Arnoldus Johannes	1945-03-05	Pleinweg	zie 64
45	Kotecki, Elsbeth	1945-04-15	Voorschoterlaan	zie 78
46	Kralingen, Adriana van	1944-11-19	Kortekade 92b	
47	Kuntz, Pieter Adrianus	1945-06-03	Nieuwerkerk aan den IJssel	
48	Laar, Wilhelmina Maria Johanna van der	1945-04-27	Da Costastraat 66a	
49	Louwe, Jacoba Aagje	1945-03-29	Boezemstraat	
50	Lugt, Willem Leendert van der	1945-04-05	Jacob Marisplein 1	
51	Luneburg, Marinus Martinus	1945-01-18	Vredenoordplein 15b	
52	Mercej, Jordaen	1944-11-16	aan de Maashaven	
53	Meulen, Johannes Frederik van der	1945-04-02	Ruivendwarstraat voor perceelnummer 2	zie 62
54	Michielsen, Cornelis Hendrikus Gerardus Emanuel	1944-10-08	Vierambachtstraat	
55	Middelwijk, Harmina Jantina	1945-02-24	Anna Paulownastraat 52a	
56	Minke, Hendrik Herman	1944-12-15	onbekend	
57	Neumann, Gerhard	1944-09-30	Heemraadssingel 223	zie 75
58	Noorlander, Gerrit	1945-02-15	Zwart Janstraat voor pandnummer 97	
59	Pelta, Krajandla	1945-03-28	Bellevoystraat 31b	
60	Pennings, Hermann Heinrich	1945-02-19	Coolsingel, bij Postkantoor	
61	Pikaar, Philippus	1944-08-28	West Sidelingse 208	
62	Pree, Adriaan Hubrecht de	1945-02-02	Ruivendwarstraat voor perceelnummer 2	zie 53
63	Quartel, Hendrik Antonie	1945-02-07	Borchsatelaan 17	
64	Römer, Herbert	1945-03-05	Pleinweg	zie 44

Nr.	Naam	Datum	Locatie	Zie ook
65	Scheulderman, Maria Lydia Theodora	1944-09-28	Essenburgsingel 66a	
66	Schram, Johan	1945-02-07	onbekend	
67	Schram, Maria Wilhemina	1945-02-07	in de Wijnhaven aan de Hertekade nabij de spoorbrug	
68	Snelders, Elisabeth	1945-02-15	Busken Huetastraat 52a	
69	Spee, Theunis	1945-04-28	Sophiakade hoek Libanonweg.	
70	Steketece, Jan	1945-02-20	voor het politiebureau Sandelingplein	
71	Stuit, Jan Willem	1944-08-26	in een sloot langs de Kanaalweg te Rotterdam-Overschie aangetroffen	
72	Tetenburg, Jacobus Christiaan	1945-03-31	Hoflaan	
73	Tichem, Pieter Jacob	1944-12-31	Schutterstraat 33	
74	Tirion, Joannes Franciscus	1944-08-30	Adrien Mildersstraat 53a	
75	Vaandrager, Wouter Marinus	1944-09-30	Heemraadssingel 223	zie 57
76	Verboven, Petrus Adrianus	1945-11-01	Nobelstraat	
77	Verhoeve, Jan Hendrik	1945-02-08	Amersfoort	
78	Vessem, Pieter Johannes Cornelis van	1945-04-15	Voorschoterlaan	zie 45
79	Wingerden, Simon van	1945-02-19	1e Middellandstraat tegenover pand 74	
80	Worsteling, Martinus Antonius	1945-04-27	Gerrit van de Lindestraat 86a	
81	Zon, Jacobus Cornelis van	1944-11-03	Coolsingelziekenhuis	
82	Zon, Maria Jacoba van	1945-03-28	in Hoek van Holland aangetroffen	

Bijlage 3b

Liquidaties door en in opdracht van de LKP-Rotterdam

Aartsen, Jan, geboren 20 januari 1904 te Wilnis en overleden te Rotterdam op 15 maart 1945. Gehuwd met Teuntje Kooij. Beroep: opzichter, timmerman, keetbaas. Adres: Nieuwe Binnenweg 439b. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat als reden: roofovervallen, gevaar organisatie. Aartsen, waker bij de Nenijsogarage, is op de Statenweg (vlak bij de Statentunnel) door twee knokploegleden 's middags om twee uur doodgeschoten. Voor de SD was het na de aanslag direct duidelijk dat de daders 'Terroristen' uit KP-kringen waren. Aartsen ging om met leden van de Duitse bezettingsmacht en werd als een gevaar gezien door de LKP-Rotterdam.⁹¹⁹

Barten, Lucien, geboren 17 oktober 1924 te Rotterdam en aldaar overleden op 4 februari 1945. Ongehuwd. Beroep: opticien (ondergeschikte). Adres: Passerelstraat 16a. Kerkelijke gezindte: geen. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht op 12 november 1944 verstrekt is en dat Barten op 27 januari 1945 is doodgeschoten. Op de lijst staat geen reden vermeld. In een rapport opgemaakt op 19 februari 1945 staat dat Barten een gedeserteerde SS-man is en doodgeschoten is omdat hij een 'gevaar voor de organisatie opleverde en kletste tegen buitenstaanders'. De NSB'er Barten is door als SD'ers verklede knokploegleden geliquideerd.⁹²⁰

Lucien Barten

Bitter, Cornelis, geboren 15 september 1919 te 's Hertogenbosch en volgens de akte Burgerlijke Stand Rotterdam, opgemaakt op 5 februari 1969, overleden in Nederland op 31 december 1944. Ongehuwd. Beroep: controleur handels- en transportonderneming. Adres: Schoonebergerweg 60a. Kerkelijke gezindte: RK. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat Kees Bitter, leider van de Knokploeg Rotterdam-Zuid, op 5 januari 1945 geliquideerd is. Op 27 oktober 1944 werd Bitter door de Sipo gearresteerd en is hij voor de keus gesteld om voor hen te werken of bij weigering geëxecuteerd te worden. Hij koos voor de eerste optie en werd V-Mann. Ongeveer 30 mensen zijn door zijn toedoen gearresteerd van wie er ten minste 17 ter dood zijn gebracht. Nadat Bitter zijn verraad had bekend is hij op 5 januari 1945 met een pistoolschot gedood. Vervolgens werd het lichaam in een jutezak gedaan en in het Boerengat geworpen.⁹²¹ In hoofdstuk 7 staat het verraad van Bitter beschreven.

Blokland, Arie Cornelis, geboren 3 maart 1919 te Stellendam en overleden te Rotterdam op 24 maart 1945. Beroep: landbouwer. Blokland woonde in Stellendam.

Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht op 20 maart 1945 verstrekt is met als reden: Lawa (Landwachter). Blokland is op 24 maart 1945 's ochtends om tien uur op de Piet Heynsbrug in Delfshaven door een op een fiets rijdend lid van de Knokploeg Rotterdam-Zuid doodgeschoten.⁹²²

Boom, Jacob, geboren 14 september 1904 te Rotterdam en aldaar overleden op 20 november 1944. Gehuwd met Adriana Dirven. Beroep: slachter. Adres: Vredeshofstraat 55a. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat Boom is geliquideerd met als reden: NSB'er met SD connecties. Boom is 's middags in zijn woning door in burger geklede leden van de knokploeg Lenstra van Christoffel van den Bouwhuijsen doodgeschoten.⁹²³

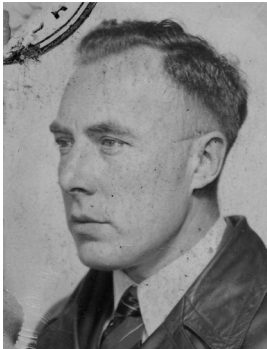
Brinkhoff, Peter, geboren 27 mei 1891 te Ottersum (Limburg) en overleden te Rotterdam op 10 januari 1945. Gehuwd met Cornelia Johanna Fasen. Beroep: garagehouder. Adres: Hoofdweg 107. Kerkelijke gezindte: RK. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat als reden voor de liquidatie van het echtpaar Brinkhoff aangegeven: verrader. Op 3 januari 1945 raakte Brinkhoff door pistoolschoten in de rug zwaargewond. Hij sterft een week later. Zijn vrouw, die volgens de Inlichtingendienst van de LKP 'van hetzelfde gehalte is als haar man', werd wél dodelijk getroffen. Bij de aanslag in een woning aan de Schiekade 80, die om 7.45 uur plaatsvond, raakte de in Den Haag woonachtige weduwe Berdina Brinkhoff door pistoolschoten zwaargewond.⁹²⁴

Broek, Willem Frederik van den, geboren 19 april 1888 te Den Helder en overleden te Rotterdam op 6 januari 1945. Gehuwd met Theodora Johanna van Deelen. Beroep: hoofdwachtmeester der Staatspolitie. Adres: Grootte Visscherijstraat 17b. Kerkelijke gezindte: RK. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat Van den Broek is geliquideerd met als reden: oplichter. Van den Broek werd op de Nieuw Terbregscheweg dood aangetroffen. Volgens de oud-rechercheur van de Rotterdamse politie Jan van den Ende die voor de POD werkte was de reden van de moord niet het feit dat Van den Broek zich had ingelaten met oplichtingpraktijken. De reden was volgens hem dat hij zich na Dolle Dinsdag tegenover enige politiechefs uitgesproken had dat zij na de bevrijding ter verantwoording zouden worden geroepen vanwege hun laffe houding in de oorlog. Dit was volgens Van den Ende de reden dat deze politiefunctaris als lastige getuige door de LKP-Rotterdam doodgeschoten is.⁹²⁵ In hoofdstuk 11.6 staat de liquidatie van Van den Broek beschreven.

Broekhuizen, Gabriel, geboren 1 december 1902 te Overschie (Rotterdam) en overleden te Rotterdam op 31 maart 1945. Gehuwd met Soetje Jacobs, acht kinderen. Beroep: hulpagent van politie en bewaker gevangeniswezen. Adres: Pleretstraat 19c. Kerkelijke gezindte: NH. Broekhuizen kwam op 22 februari 1943 in dienst bij de politie en diende een verzoek in voor het dragen van een pistool wegens lidmaat-

schap van de NSB. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie op 24 maart 1945 is verstrekt met als reden: bewaker gevangeniswezen, schoft. Broekhuizen werd om half zes 's avonds in zijn woning doodgeschoten door twee knokploegleden.⁹²⁶

Brijs, Hendrikus Matthijs, geboren 4 februari 1902 te Rotterdam en aldaar overleden op 28 februari 1945. Gehuwd met Willebrordina Maria Hanegraaf. Beroep: portier

Hendrikus Brijs

abattoir. Adres: Zwaanshals 337b. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie van Brijs in november 1944 is verstrekt met als reden: verrader. In het rapport van de Inlichtingendienst van de LKP stond tevens dat Brijs sympathiserend lid van de NSB was, onderduikers had aangebracht en het verzetswerk saboteert. Brijs, portier Openbaar Slachthuis, werd om circa 12.50 uur in de Woelwijkstraat door twee knokploegleden, ieder op een fiets, aangesproken. Plotseling schoot een van hen uit een vuistvuurwapen twee schoten af, waardoor Brijs dodelijk werd getroffen.⁹²⁷

Cohen, Abram, geboren 29 oktober 1901 te Rotterdam en aldaar overleden op 18 april 1945. Gehuwd met Dirkje Maartje Muurlink, één kind. Beroep: machinist grote vaart. Adres: Gouvernestraat 123-I. De kerkelijke gezindte van de als jood geboren Cohen was NH. Hij was (gemengd) gehuwd met een niet-joodse vrouw en daardoor gevrijwaard van deportatie. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht op 16 januari 1945 is verstrekt met als reden: verraad. Cohen is 's ochtends om half tien in zijn woning aan de Gouvernestraat in het voorhoofd doodgeschoten. Drie knokploegleden namen aan de actie deel.⁹²⁸

Dalen, Johannes Franciscus van, geboren 17 maart 1893 te Den Helder en overleden te Rotterdam op 15 juli 1944. Gehuwd met Dirkje Maria Schetselaar. Beroep: comités gemeentesecretarie Rotterdam. Adres: 2e Middellandstraat 28a. Kerkelijke gezindte: geen. Reden voor de liquidatie was dat Van Dalen vanuit de gemeentesecretarie onderduikers had aangebracht bij de SD. Op 15 juli 1944 om omstreeks 12.30 uur belden drie leden van de knokploeg van Rien van der Stoep aan bij de woning, Dirkje Schetselaar werd, nadat zij de deur had geopend, met chloroform bedwelmd en vastgebonden. Het inwonende meisje kwam korte tijd later thuis en werd eveneens met chloroform bedwelmd en vastgebonden. Van Dalen arriveerde ruim een uur later. Hij werd met een schot in de nek doodgeschoten en op bed door de politie aangetroffen. Van Dalen, lid NSB met stamboeknummer 172.303 van de Groep Claes de Vries, was groepsadministrateur van de NSB. Bij de inval namen de KP'ers onder andere zijn NSB-uniform en distributiebescheiden, die hij kennelijk mee naar

huis had genomen, mee. Van Dalen is op 20 juli 1944 begraven op de begraafplaats Crooswijk. De lange begrafenisstoet werd geformeerd bij het Bergwegziekenhuis. Ter hoogte van het stadhuis sloot een rij autoriteiten zich aan. De gemachtigde van de NSB-leider Mussert voor de provincie Zuid-Holland, J.W. baron van Haersolte van Haerst, dankte als eerste spreker Van Dalen voor wat hij voor de ‘Beweging en dus voor ons Volk’ had gedaan. Burgemeester F.E. Müller zei te hebben gehoopt dat Rotterdam gespaard zou mogen blijven ‘voor het ergste dat een stad en volk kan overkomen, den strijd tusschen stads- en volksgenoten onderling’. Verder sprak hij van ‘een nutteloze, dwaze en zo volkomen onnodige daad’. NSB-kringleider Hendriks: ‘Gedisciplineerd als wij zijn laten wij de wraak over aan de bevoegde autoriteiten’. De liquidatie bracht een schok teweeg bij de NSB in Rotterdam. Als reactie volgde een Silbertanne-actie die in opdracht van de bezetter werd uitgevoerd door (Nederlandse) leden van de Germaansche SS. Drie Silbertanne-aanslagen werden gepleegd: op de weinig ‘deutschfreundliche’ bekend staande leraar G. Esmeijer, de hoogleraar W.E. Boerman en de reder G.A. Waller. De eerste twee ontkwamen terwijl Waller in zijn woonhuis werd doodgeschoten.⁹²⁹

Desselberger, Dietrich, overleden op 9 maart 1945 te Rotterdam. Oberwachtmeister van de Ordnungspolizei. Desselberger is op het Hofplein ’s ochtends om tien uur doodgeschoten door een lid van de Motordienst van de LKP-Rotterdam. De toedracht van deze liquidatie bleef onduidelijk. Mogelijk was er sprake van noodweer. De schutter was in het bezit van belastend materiaal en schoot Desselberger uit vrees door hem te zullen worden aangehouden dood. Het was waarschijnlijk geen opdracht van het verzet geweest. Door de bezetter werd direct een zogenaamde *Grossaktion* ingezet naar de twee daders (‘Terroristen’). Als represaillemaatregel werden op 12 maart 1945 twintig mannen op het Hofplein gefusilleerd. Die ochtend werden ook op de Pleinweg op de Linker Maasoever twintig mannen gefusilleerd. Dit als vergelding voor het doodschieten op 5 maart 1945 op de Pleinweg van Koster en Römer. De precieze toedracht en betrokkenheid van de illegaliteit bij deze schietincidenten is onduidelijk. Mogelijk was ook hier sprake van noodweer.⁹³⁰

Dijk, Marinus Simon van, geboren 21 mei 1897 te Rotterdam en aldaar overleden op 22 maart 1945. Ongehuwd. Beroep: elektricien RET (Rotterdamse Elektrische Tramwegmaatschappij), bewaker bij de politie. Adres: Bellevoystraat 60 inwonend. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht op 15 maart 1945 was verstrekt met als reden: afpersing op naam van de ondergrondse. Van Dijk, bewaker bij de politie, werd ’s ochtend om omstreeks half negen vlakbij het politiebureau in de Oostervantstraat op zijn fiets door drie in burger geklede knokploegleden neergeschoten. Zijn dienstrijwielen en tas met dienststukken werden meegenomen. Met drie schoten in de borst werd Van Dijk opgenomen in het ziekenhuis Bergweg, waar hij overleed.⁹³¹

Fasen, Cornelia Johanna, geboren 24 oktober 1887 te Raamsdonk en overleden te Rotterdam op 3 januari 1945. In tweede echt gehuwd met Peter Brinkhoff. Beroep: zonder. Adres: Hoofdweg 107. Kerkelijke gezindte: RK. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat als reden voor de liquidatie van het echtpaar Brinkhoff aangegeven: verrader. Cornelia Fasen werd op 3 januari 1945 geliquideerd. Bij dezelfde gelegenheid raakte haar man zwaargewond, hij stierf op 10 januari 1945. Bij de aanslag in een woning aan de Schiekade 80, die om 7.45 uur plaatsvond, raakte de in Den Haag woonachtige weduwe Berdina Brinkhoff door pistoolschoten zwaargewond.⁹³²

Fetter, Abraham, geboren 23 januari 1887 te Amsterdam en overleden te Rotterdam op 4 april 1945. Gehuwd met Frederika Petronella Hilckemeijer, één kind. Beroep: meubelfabrikant. Adres: Beukelsdijk 57a. Kerkelijke gezindte: gereformeerde kerk. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie van Fetter op 8 maart 1945 was verstrekt met als reden: verraad, oplichter, schoft. Op 4 april is ook zijn vrouw Frederika Hilckemeijer, waarvoor ook opdracht was gegeven, geliquideerd. Het echtpaar Fetter is om 7.10 uur in hun woning door vijf met pistolen bewapende knokploegleden doodgeschoten.⁹³³

Frikkee, Maarten, geboren 10 januari 1899 te Wormer en overleden te Rotterdam op 21 oktober 1944. Gehuwd met Catharina Hendrika Hardebol. Beroep: agent van politie. Adres: Dorpsweg 241 (vernummerd in 433). Kerkelijke gezindte: NH. Sinds 19 april 1921 was Frikkee in functie bij de Rotterdamse politie. Op 25 augustus 1941 volgde zijn aanstelling bij de Inlichtingendienst. Hij maakte deel uit van Groep 10 en was actief met de opsporing van onderduikers. Op 21 oktober 1944 omstreeks 17.30 uur is Frikkee op de Dorpsweg in Charlois door Rein Goedheer en Piet Schmidt Crans van de in Rotterdam-Zuid gestationeerde Haagse knokploeg neergeschoten. Zwaargewond werd Frikkee overgebracht naar het Zuiderziekenhuis waar hij aan een longschot is overleden.⁹³⁴ In hoofdstuk 5.3 staat de aanslag op Frikkee beschreven.

Groot, Pieter de, geboren 2 januari 1895 te Amsterdam en overleden te Rotterdam op 28 maart 1945. Gehuwd met Clasina Spanje. Beroep: hoofdcommies Gemeentewerken, bureau wethouder Algemene Zaken. Adres: Bergschelaan 168b. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie van De Groot op 23 maart 1945 is verstrekt met als reden: NSB'er. Twee knokploegleden schoten De Groot omstreeks 16.15 uur in de Raampootstraat vanaf hun fiets dood.⁹³⁵

Hatenboer, Jan, geboren 15 augustus 1885 te Hellevoetsluis en overleden te Rotterdam op 4 oktober 1944. Gehuwd geweest met Alida Pieternella Sibbes (overleden 24 september 1933), twee kinderen. Beroep: koopman in graanproducten, directeur

van een bergingsbedrijf. Adres: Bentincklaan 57a. Kerkelijke gezindte: NH. Op 4 oktober 1944 om 7.45 uur drongen drie knokploegleden de woning van Hatenoer binnen en schoten hem in zijn achterkamer dood. De reden van de liquidatie is niet bekend.⁹³⁶

Have, Christina Adriana van der, geboren 5 april 1920 te Rotterdam en volgens de Burgerlijke Stand Rotterdam overleden bevonden op 12 juni 1945. Ongehuwd. Beroep: kantoorbediende. Adres: Schieweg 242a. Kerkelijke gezindte: Apostolisch. Kitty van der Have nam op 5 april 1945 deel aan de mislukte overval van de LKP-Rotterdam op de Dienststelle van de Abwehr in Kralingen. De knokploegleden vermoedde dat er sprake moest zijn van verraad. Al snel ging de verdenking uit naar Kitty. Op 5 juni 1945 werd zij vermoord. Het lichaam werd in aan elkaar vastgemaakte jutezakken gedaan en in het Boerengat tot zinken gebracht. In 1950 komt de onaangename waarheid aan het licht. Zeven leden van het voormalige verzet werden aangehouden. B--- en de mededaders gaven de moord op Kitty toe. De moordenaars hoefden niet de cel in.⁹³⁷ In hoofdstuk 11.9 staat de moord op Van der Have beschreven.

Hees, Cornelia Martina de, geboren 17 januari 1916 te Rotterdam en aldaar overleden op 1 mei 1945. Gehuwd met Pieter Adrianus Huijzer, geen kinderen. Kerkelijke gezindte: NH. Adres: Groepstraat 37b. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht op 31 maart 1945 is verstrekt met als reden: verraad De Jong. Cor de Hees werd om omstreeks 13.30 uur in haar woning door leden van de KP-Zuid in het hoofd doodgeschoten.⁹³⁸

Hendriksen, Theodorus Johannes Marie, geboren op 6 augustus 1893 te Gorinchem en overleden te Rotterdam op 15 december 1944. Gehuwd met Hendrika Hendrina Meijer. Beroep: hoofdcommies ter secretarie. Kerkelijke gezindte: RK. Adres: Voorburgstraat 92b. De ambtenaar Hendriksen was door NSB-wethouder Jaap Dijkhuis aangesteld als zogenaamde vertrouwensman. In deze functie, niet te verwarren met een V-Mann, kregen NSB'ers hoge posten te vervullen bij de gemeentelijke diensten met de bedoeling als schakel te fungeren tussen de dienst en het NSB-college van B&W. Doel hiervan was om de nazificatie te bevorderen.⁹³⁹ Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie op 5 december 1944 is verstrekt met als reden: verraad, NSB'er. Hendriksen, inwonend in het Ziekenhuis Bergweg, is in de Sint-Agathastraat op 15 december 1944 om 9.10 uur door een knokploeglid vanaf zijn fiets met zes pistoolschoten – in de borst en de buik – doodgeschoten.⁹⁴⁰

Hilkemeijer, Frederika Petronella, geboren 10 december 1896 te Rotterdam en aldaar overleden op 4 april 1945. Zonder beroep. Gehuwd met Abraham Fetter, een kind. Adres: Beukelsdijk 57a. Kerkelijke gezindte: gereformeerde kerk. Op de liquidatie-

lijst van de LKP-Rotterdam staat dat Frederika Hilkmeyer omgekomen is tijdens de liquidatie van haar echtgenoot Abraham Fetter. Het echtpaar Fetter is om 7.10 uur door vijf met pistolen bewapende knokploegleden in hun woning doodgeschoten.⁹⁴¹

Hoog, Leendert de, geboren 8 oktober 1920 te Rotterdam en aldaar overleden op 3 maart 1945. Gehuwd met Marie Rotteveel, geen kinderen. Beroep: vaandrig Staatspolitie. Kerkelijke gezindte: NH. Adres: Oudorpweg 40. De Hoog had in Schalkhaar een nationaalsocialistische politieopleiding gehad. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat als reden: verraad en gevaar voor de organisatie. Het lijk van De Hoog werd met drie pistoolschoten in het hoofd gevonden vlakbij zijn woning aan de Oudorpweg. Aussenstelleiter Wölk verstuurde dezelfde avond nog een bericht naar de Befehlshaber der Sipo und des SD met de mededeling dat het motief voor de aanslag vermoedelijk 'Selbstjustiz durch Terroristen' was.⁹⁴²

Hoog, Wilhelmus Antonius Christianus de, geboren 27 februari 1923 te Rotterdam en aldaar overleden op 21 maart 1945. Ongehuwd. Beroep: automonteur, lid lijfwacht Mussert, hulpagent van politie. Kerkelijke gezindte: RK. Adres: Zwart Janstraat 149a. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie van De Hoog op 14 maart 1945 is verstrekt met als reden: NSB'er, verrader, dief. De 22-jarige De Hoog, die als hij op de fiets reed een wapen in zijn zak in de hand hield, maakte tot september 1944 deel uit van het *Fahndungskommando*. Hij is ondanks zijn voorzorgsmaatregelen in de Van Cittersstraat door een KP'er op de fiets met enkele pistoolschoten gedood.⁹⁴³

Idzinga, Sijbren, geboren 20 september 1893 te Franekeradeel en overleden te Rotterdam op 23 februari 1945. Gehuwd met Jantje de Jong, drie kinderen. Beroep: conducteur RET. Kerkelijke gezindte: NH. Adres: Boschpolderplein 3b. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie van Idzinga op 8 januari 1945 is verstrekt met als reden: verrader. De aanslag vond op 22 februari om 11.00 uur plaats aan de deur van de woning van de NSB'er Idzinga die in de buik werd getroffen en een dag later in het Coolsingelziekenhuis aan zijn verwondingen overleed.⁹⁴⁴

Jongejan, Jacob Cornelis, geboren 29 juni 1900 te Rotterdam en aldaar overleden op 24 april 1945. In vierde echt gehuwd met Lourentina Maria Bos, één kind. Beroep: leraar Duits middelbaar onderwijs, beambte Sicherheitsdienst. Adres: Noordmolenstraat 64a. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie op 23 april 1945 is verstrekt met als reden: SD tolk, afpersing e.d. Jongejan is omstreeks 16.00 uur in de nabijheid van zijn woning doodgeschoten.⁹⁴⁵

Jongh, Hermanus Hendrik de, geboren 19 maart 1912 te Rotterdam en aldaar overleden op 23 september 1944. Ongehuwd. Beroep: automonteur. Adres: Palestinastraat 82a. Kerkelijke gezindte: NH. De Jongh werd op 23 september 1944 om omstreeks 18.00 uur op de trap van zijn woning door twee mannen neergeschoten. Bij aankomst in het Bergweg Ziekenhuis bleek hij te zijn overleden. De reden van de liquidatie is niet bekend.⁹⁴⁶

Keijzer, Hans, geboren 11 november 1924 te Rotterdam en aldaar overleden op 24 november 1944. Ongehuwd. Beroep: studierend. Adres: Voorschoterlaan 19. Kerkelijke gezindte: NH. Het lijk van Keijzer werd in de Rotte aangetroffen en vertoonde een schotwond in de nek. Het motief voor deze liquidatie was volgens de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam dat Keijzer samen met Kees Koen (op 8 november 1944 door enkele knokploegleden doodgeschoten) en de LO'er Dick Bersma kraken pleegde.⁹⁴⁷ In hoofdstuk 7.6 staat de liquidatie van Keijzer beschreven.

Kleinjan, Pietje Lena, geboren 3 februari 1905 te Maasdam en te Rotterdam overleden op 29 september 1944. Ongehuwd. Beroep: privé-secretaresse, bewaakster gevangeniswezen. Adres: Schieweg 245a. Kerkelijke gezindte: NH. Het lijk van Pietje Kleinjan is op 29 september 1944 in het Noorderkanaal bij de Noorderhavenkade gevonden. Het lichaam was in twee jute zakken genaaid, die met stenen waren verzwaard. Als bewaakster in dienst sinds 10 december 1941 was zij onder collega's bekend als Duitsgezind. Zij drong er bij haar diensthoofd op aan verlof te krijgen om illegaal werk te gaan doen. Dit werd zo verdacht gevonden dat de LKP-Rotterdam tot terechtstelling is overgegaan. De doodsoorzaak na sectie bleek volgens de schouwarts te zijn: verstikking.⁹⁴⁸

Koen, Johannes Albert Nicolaas de, geboren 5 mei 1918 te Rotterdam en aldaar overleden op 14 februari 1945. Gehuwd met Tannetje Cornelisse. Beroep: werktuigkundige. Adres: Boezemkade 20b in Rotterdam, vanaf 9 oktober 1942 Merwedestraat 14 in Den Haag, later weer te Rotterdam: Bergstraat 48b. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie van Jan de Koen op 30 januari 1945 is verstrekt met als reden: dief en oplichter. De aanslag vond omstreeks 17.15 uur plaats in de woning van De Koen. Drie knokploegleden kwamen bij De Koen, die voor de SD in Den Haag zou hebben gewerkt, op visite. De mannen grepen hem bij het weggaan vast en schoten hem na een hevig handgemeen met vijf pistoolschoten dood.⁹⁴⁹

Koen, Kees, geboren 22 juli 1920 te Rotterdam en aldaar overleden op 8 november 1944. Ongehuwd. Beroep: ambtenaar belastingen, rechercheur Staatspolitie. Adres: Beukelsdijk 49a. Kerkelijke gezindte: NH. De KP'er Kees Koen (Herman) is op 8 november om 18.30 uur aan de Statensingel tijdens een aanhouding in een straatge-

vecht met enkele knokploegleden met een paar pistoolschoten in de buik gedood. Volgens de KP'er Henk Scheffer was het de bedoeling om Koen te arresteren voor een verhoor. Koen trok echter op het moment van de arrestatie zijn pistool waardoor de knokploegleden geen andere keus hadden.⁹⁵⁰

Kotecki, Elsbeth, geboren 14 april 1911 in Allenstein en overleden te Rotterdam op 15 april 1945. Gehuwd met Pieter van Vessem, geboren 24 december 1907 te Amsterdam. Elsbeth van Vessem-Kotecki deserteerde begin april 1945 samen met haar echtgenoot, *Hauptsturmführer SS* Pieter van Vessem. De adjudant van Van Vessem, Theunis Spee, dook gelijktijdig met hen onder in Rotterdam. Van Vessem werd een bedreiging voor het verzet omdat hij snel wilde 'crossen' naar het bevrijde Brabant. Kotecki is een uur na de moord van haar man in de kelder van een woning aan de Voorschoterlaan door drie knokploegleden doodgeschoten. Spee is op 28 april 1945 door de LKP-Rotterdam geliquideerd.⁹⁵¹ In hoofdstuk 11.5 staat het ombrengen van het echtpaar Van Vessem beschreven.

Kralingen, Adriana van, geboren 22 januari 1923 te Rotterdam en aldaar overleden op 19 november 1944. Ongehuwd. Beroep: dagdienstbode. Adres: Kortekade 92b. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht is verstrekt met als reden: verraad onderduikers. Kort na de grote Razzia van Rotterdam van 10 en 11 november 1944 werden verscheidene ondergedoken mannen verraden, onder andere door buurtbewoners. Door de verzetsorganisaties werd via pamfletten gewaarschuwd zich hier niet schuldig aan te maken. De KP-leiding voelde zich uiteindelijk toch genoodzaakt hard op te treden en vaardigde op 17 november een liquidatieopdracht uit. Twee dagen later werd Jaantje van Kralingen die een aantal onderduikers zou hebben verraden door twee knokploegleden in het hoofd geschoten, waaraan zij nog dezelfde dag overleed.⁹⁵²

Kuntz, Pieter Adrianus, geboren 20 oktober 1904 te Rotterdam en volgens de Burgerlijke Stand overleden te Nieuwerkerk aan de IJssel op 3 juni 1945. Huwde in 1932 met Maria Frederika Adriana Willekes. Uit dit huwelijk werd een dochter geboren. Na het overlijden van Maria Willekes in 1934 huwde Kuntz in 1938 in tweede echt met Adriana Maria Huvers. Uit dit huwelijk werden een jongen en een meisje geboren. Beroep steward KNSM, elektricien, onderwijzer. Adres: Bijlwerffstraat 5a. Kerkelijke gezindte: NH. Pieter Kuntz was als rijksduitser verplicht om bij de Wehrmacht te dienen. Na Dolle Dinsdag deserteerde hij en meldde zich bij de ondergrondse. Hij verrichtte illegaal werk voor de LKP-Rotterdam en viel in handen van de SD. Op 29 mei 1945 ging hij naar zijn oude kameraden van de KP om over de gebeurtenissen te praten. Hij was namelijk als bewaker betrokken geweest bij de opslag van munitie in een boot. Tijdens zijn gevangenschap werd hij hierover door de SD ondervraagd en na martelingen maakte hij de locatie bekend, in de veronderstelling dat de boot niet meer op de oude ligplaats zou liggen. Binnen kringen van het verzet

ging het gerucht dat Kuntz als V-Mann voor de SD was gaan werken. De voormalige knokploegleden namen het recht in eigen hand en in de nacht van 1 op 2 juni 1945 werd Kuntz doodgeschoten. Het lijk werd op 3 juni aangetroffen in Nieuwerkerk aan den IJssel. In hoofdstuk 11.9 staat de moord op Kuntz beschreven.⁹⁵³

Laar, Wilhelmina Maria Johanna van der, geboren 30 juni 1894 te Delft en overleden te Rotterdam op 27 april 1945. Gehuwd met Anton Dral. Zonder beroep. Adres: Da Costastraat 66a. Kerkelijke gezindte: RK. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat als reden voor de liquidatie: verraad. Wilhelmina van der Laar werd in haar woning door een knokploeglid gedood met een pistoolschot.⁹⁵⁴

Louwe, Jacoba Aagje, geboren 6 juli 1912 te Rotterdam en aldaar overleden op 29 maart 1945. Gehuwd met Hubrecht Cornelisse. Zonder beroep. Adres: Oostzeedijk 130a. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat als reden voor de liquidatie: verraadster. Jacoba Louwe werd om 17.00 uur in de Boezemstraat door twee knokploegleden vanaf hun fiets in het hoofd geschoten en gedood.⁹⁵⁵

Lugt, Willem Leendert van der, geboren 28 mei 1895 in Bussum en overleden te Rotterdam op 5 april 1945. Gehuwd met Elida Maria Pieterella van Gelder. Beroep: technicus, werktuigkundig-tekenaar machinefabriek. Kerkelijke gezindte: Evangelisch-Luthers. Adres: Jacob Marisplein 1. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie op 5 maart 1945 is verstrekt met als reden: roofovervallen. Van der Lugt was enige tijd medewerker van de knokploeg in Kralingen maar is daar uitgezet vanwege onbetrouwbaarheid. De opzichter Van der Lugt is op 5 april om 7.10 uur door twee knokploegleden in zijn woning doodgeschoten.⁹⁵⁶

Willem van der Lugt

Luneburg, Marinus Martinus, geboren 9 juli 1897 te Rotterdam en aldaar overleden op 18 januari 1945. Gehuwd met Geesje van der Velden. Beroep: caféhouder. Adres: Vredenoordplein 15b. Kerkelijke gezindte: Kerkgenootschap der Oud-Bisschoppelijke Cleresie. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht op 13 januari 1945 is verstrekt met als reden: verrader. Luneburg is om 16.00 uur in zijn café door een knokploeglid in het hoofd geschoten en overleden.⁹⁵⁷

Meulen, Johannes Frederik van der, geboren 28 maart 1893 te Rotterdam en aldaar overleden op 2 april 1945. Gehuwd met Petronella Trijntje Latooi. Beroep: opperwachtmeester der Staatspolitie tevens onbezoldigd rijksveldwachter. Adres:

Schiebroekschelaan 53b inwonend. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat als reden voor de liquidatie van Van der Meulen: corrupte politiemanager. De hoofdwachtmeester der Staatspolitie Van der Meulen (afdeling drankwet) werd gelijktijdig met zijn collega De Pree op 2 april om 6.45 uur in de Ruivendwarsstraat voor perceelnummer 2 door enkele knokploegleden doodgeschoten. De identiteit kon door de politie pas een dag later worden vastgesteld omdat de twee slachtoffers na de liquidatie van hun papieren waren ontdaan.⁹⁵⁸

Michielsen, Cornelis Hendrikus Gerardus Emanuel, geboren 28 december 1895 te Utrecht en overleden te Rotterdam op 8 oktober 1944. Beroep: wachtmeester der Staatspolitie. Gehuwd met Adriana Johanna Zantwijk. Adres: Portugeeschestraat 43. Michielsen, lid NSB en W.A., is op 8 oktober om omstreeks 10.15 uur in de Vierambachtstraat door de LKP-Rotterdam doodgeschoten.⁹⁵⁹

Middelwijk, Harmina Jantina, geboren 28 maart 1902 te Lonneker (gemeente Enschede) en overleden te Rotterdam op 24 februari 1945. Gehuwd met Arie Zonneveld, geboren 27 december 1891 te Rotterdam en aldaar overleden op 14 februari 1944. Het echtpaar had drie kinderen. Beroep: zonder. Adres: Anna Paulownastraat 52a. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat als reden voor de liquidatie: provocatrice. De weduwe Zonneveld kreeg op 24 februari omstreeks 9.25 uur in haar groentewinkel aan de Anna Paulownastraat 52a bezoek van twee mannen en een vrouw van de LKP. Er werden drie pistoolschoten op haar gelost: een onder het linkeroor, een in het hart en een in de longen.⁹⁶⁰

Minke, Hendrik Herman, geboren 24 november 1921 te Rotterdam en aldaar overleden op 15 december 1944. Beroep: kelner. Adres: Hooidrifi 147d. Kerkelijke gezindte: gereformeerde kerk. Minke was illegaal actief in Rotterdam. Samen met anderen hield hij zich in het najaar van 1944 bezig met wapentransacties. Hij kocht wapens van gedeserteerde Duitsers en verkocht deze vervolgens met winst door binnen de illegaliteit. Minke werd daarom bijgeschreven op de liquidatielijst van de LKP met als reden: wapenhandel en eventueel verraad. Hij werd op 15 december 1945 'gearresteerd' door leden van de knokploeg van Jos de Groot voor een verhoor. Hij bekende tijdens het verhoor aan de wapenhandel te hebben verdiend en betoonde hiervan spijt te hebben. De 23-jarige Harry Minke werd daarop om 22.15 uur geliquideerd.⁹⁶¹ In hoofdstuk 11.4 is dit uitvoerig beschreven.

Neumann, Gerhard, geboren 11 maart 1916 in Bad Schwarzbach en overleden te Rotterdam op 30 september 1944. Adres: Heemraadssingel 149-151. Beroep: Technische Angestellte Wehrmacht Bauleitung Rotterdam. In Rotterdam werden in september 1944 op grote schaal de kademuren verwoest. Tegen uitvoerders en aannemers trad de LKP-Rotterdam hard op. Op 30 september 1944 werd een strafex-

peditie gehouden bij aannemersbedrijf A. Knijff. De KP'er Jos de Groot had van het hoofdkwartier van de LKP de opdracht gekregen en voerde deze met zeven anderen uit. Op het kantoor aan de Heemraadssingel werd uitvoerder Wouter Vaandrager geliquideerd. Neumann die korte tijd later binnenkwam werd ook doodgeschoten.⁹⁶² In hoofdstuk 11.5 staat de strafexpeditie beschreven.

Noorlander, Gerrit, geboren 7 juli 1921 in Alphen aan den Rijn en overleden te Rotterdam op 15 februari 1945. Ongehuwd. Beroep: onderwachtmeester Staatspolitie. Adres: Westersingel 12. Kerkelijke gezindte: NH. Noorlander ging op 1 juli 1943 naar het Politie-Opleidingsbataljon, de gecentraliseerde opleiding van de Nederlandse politie tijdens de bezetting, gevestigd in Schalkhaar. Na voltooiing van de opleiding werd hij op 1 februari 1944 geplaatst bij de 1^e Politiecompagnie Rotterdam. Na de opheffing van deze compagnie op 1 september 1944 werd hij overgeplaatst naar het bureau Boezemsingel. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat als reden voor zijn liquidatie: verraad. Noorlander werd omstreeks 17.15 uur in de Zwart Janstraat voor pandnummer 97 door drie knokploegleden met vijf pistoolschoten om het leven gebracht. Bij aankomst in het Ziekenhuis Bergweg bleek hij overleden te zijn.⁹⁶³

Pelta, Krajandla, geboren 22 oktober 1895 te Baluty in Polen en overleden te Rotterdam op 28 maart 1945. Gehuwd met Jan Bezemer (kerkelijke gezindte: RK). Zonder beroep. Adres: Bellevoystraat 31b. Kerkelijke gezindte Krajandla Pelta: Nederlands Israëlitisch. Het echtpaar was gemengd gehuwd. Krajandla was daardoor vooralsnog gevrijwaard van deportatie. Op de liquidatielijst van het hoofdkwartier van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie op 26 februari 1945 is verstrekt met als reden: oplichting. Krajandla Pelta werd op 28 maart om 10.15 uur in de nabijheid van haar woning door twee KP'ers vanaf hun fiets doodgeschoten.⁹⁶⁴

Pikaar, Philippus, geboren 24 april 1896 te Bergen op Zoom en overleden te Rotterdam op 28 augustus 1944. Gehuwd met Jaapje van der Hoeven, twee kinderen. Beroep: opperwachtmeester staatspolitie, onbezoldigd rijksveldwachter. Adres: Burgemeester Baumannlaan 82. Pikaar, lid van Groep 10, werd op 28 augustus 1944 's ochtends om acht uur voor het pand West Sidelinge 208 doodgeschoten. Op dit tijdstip werden op twee andere plaatsen in de stad aanslagen gepleegd door de LKP-Rotterdam op de politieagenten Johannes Jager en Willem Los, beiden ook lid van Groep 10. Pikaar is begraven op 31 augustus 1944 op de begraafplaats Crooswijk. Hij was lid van de NSB met stamboeknummer 101.703 van Kring Nieuwe Waterweg

Philippus Pikaar

in Rotterdam. In 1946 is Pikaar door de Zuiveringscommissie postuum ontslagen met ingang van 27 augustus 1944. Naar aanleiding van de aanslag op deze drie leden van Groep 10 vond op 30 augustus 1944 een Silbertanne-actie plaats. Het lukte de twee leden van het commando Feldmeijer echter niet om de drie daarvoor aange-merkte rechercheurs van de Economische Recherche te vermoorden: A.J. Hilders en C.L. Fondse ontkwamen terwijl J. in 't Veld gewond raakte.⁹⁶⁵

Pree, Adriaan Hubrecht de, geboren 25 februari 1905 te Rotterdam en aldaar overleden op 2 april 1945. Gehuwd met Maria Magdalena Marcusse. Beroep: wachmeester der Staatspolitie. Adres: 1^e Wandeloorddwarsstraat 7. Kerkelijke gezindte: NH. De Pree was van 15 juni 1942 tot 1 mei 1944 bewaker bij de Staatspolitie Rotterdam. Vanaf 1 mei 1944 was hij werkzaam voor het Fahndungskommando. Op 4 februari 1945 werd hij overgeplaatst naar de economische recherche. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat als reden voor de liquidatie: corrupte politieman. De Pree werd gelijktijdig met zijn collega Van der Meulen om 6.45 uur in de Ruivendwarsstraat voor perceelnummer 2 door enkele knokploegleden doodgeschoten. De identiteit kon door de politie pas een dag later worden vastgesteld omdat de twee slachtoffers na liquidatie van hun papieren waren ontdaan.⁹⁶⁶

Quartel, Hendrik Antonie, geboren 12 februari 1894 te Numansdorp en overleden te Rotterdam op 7 april 1945. In tweede echt gehuwd met Antje Rienstra. Hendrik Quartel had twee kinderen uit zijn eerste huwelijk en drie kinderen uit zijn tweede huwelijk. Beroep: leraar Engelsch MO, beëdigd vertaler. Adres: Borchsatelaan 17. Kerkelijke gezindte: NH. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie op 20 februari 1945 is verstrekt met als reden: pleegt overvallen in samenwerking met Duitsers. Door de bescherming die hij genoot van de Duitsers kon de politie weinig uitrichten. De eerste aanslag mislukte omdat het schot ketste. Quartel vertelde de uitvoerders van de liquidatie daarop dat zij zich vergist hadden met zijn broer. Dit werd geloofd waarna hij het bevel tot stilzwijgen kreeg. De zaak werd echter verder uitgezocht en er werd vastgesteld dat Hendrik Antonie Quartel wél de gezochte persoon was. Nog geen week later, op 7 april om 6.30 uur, drongen twee knokploegleden door een raam zijn woning in. De NSB'er Quartel vluchtte naar het dak waar hij werd doodgeschoten.⁹⁶⁷

Scheulderman, Maria Lydia Theodora, geboren 1 maart 1908 te Rotterdam en aldaar overleden op 28 september 1944. Ongehuwd. Beroep: hulpagente van politie en verkoopster in modehuis. Adres: Essenburgsingel 66a. Kerkelijke gezindte: NH. Maria Scheulderman kwam op 15 februari 1943 in dienst bij de politie als bewaakster bij de afdeling Gevangeniswezen. Op 28 september 1944 om 7.45 uur werd zij in haar woning door een of twee knokploegleden, die haar een brief brachten, met twee revolverschoten gedood.⁹⁶⁸

Schram, Johan, geboren 22 januari 1919 te Rotterdam en aldaar overleden op 7 februari 1945. Ongehuwd. Beroep: groentebezorger. Adres: Crooswijkschesingel 23a. Kerkelijke gezindte: NH. Johan Schram, als illegaal Jonas genoemd, was leider van de Motordienst (MD) van de LKP-Rotterdam. Johan was aanwezig op de plaats waar zijn zus Maria door de LKP-Rotterdam werd ondervraagd. De reden van de ondervraging was dat Maria, een KP-koerierster, verdacht werd van verraad. Nadat hij had begrepen dat men zijn zus, die schuldig werd bevonden, zou liquideren, probeerde Johan dit te voorkomen. Toen hij aanstalten maakte om zijn pistool te trekken werd hij door een lid van de LKP doodgeschoten.⁹⁶⁹

Schram, Maria Wilhelmina, geboren 27 februari 1920 te Rotterdam en aldaar overleden op 7 februari 1945. Ongehuwd. Beroep: correspondent, uitreikster distributiedienst. Adres: Statensingel 48b. Kerkelijke gezindte: NH. Maria Schram, als illegaal Mickey genoemd, was koerierster voor de LKP-Rotterdam. Zij werd verdacht van verraad omdat zij omgang had met leden van de Duitse bezettingsmacht. De LKP-Rotterdam concludeerde dat zij schuldig was en besloot haar te liquideren. Haar broer Johan, leider van de Motordienst van de LKP-Rotterdam, trok toen hij dit vernam zijn pistool, maar werd zelf neergeschoten met de dood tot gevolg. Het lijk van Maria werd op 13 mei 1945 in de Wijnhaven aan de Hertekade nabij de spoorbrug aangetroffen. Het was in een jutezak gewikkeld en verkeerde in verregaande staat van ontbinding. Het lichaam kon aanvankelijk niet geïdentificeerd worden en werd ter aarde besteld. Op 2 oktober 1945 werd het lijk opgegraven en aan de kleding herkend door haar vader Johan Frederik Hendrik Schram. Het stoffelijk overschot is daarop in een familiegraf op de begraafplaats Crooswijk ter aarde besteld.⁹⁷⁰

Snelders, Elisabeth, geboren 1 augustus 1912 te Rotterdam en aldaar overleden op 15 januari 1945. Gehuwd met Hendrik Julius Robertus Knüppe. Beroep: zonder. Adres: Busken Huetstraat 52a. Kerkelijke gezindte: RK. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht tot liquidatie van Elisabeth Snelders is verstrekt met als reden: verraadster. Snelders werd 's middags in haar woning door een drietal met pistolen bewapende knokploegleden doodgeschoten. Zij werd geraakt in de bovenbuik en de borst.⁹⁷¹

Spee, Theunis, geboren 5 februari 1923 te Arnhem en overleden te Rotterdam op 28 april 1945. Ongehuwd. Beroep: landarbeider. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie is verstrekt met als reden: adjudant van Van Vessem, een Haagsche SD'er. De adjudant (ordonnans) Spee deserteerde gelijktijdig met *Hauptsturmführer SS* Pieter van Vessem. Van Vessem, zijn vrouw en Spee doken onder in Rotterdam. Van Vessem en zijn echtgenote werden op 15 april doodgeschoten. Theunis Spee werd op 28 april 1945 om omstreeks 14.30 uur door leden van de LKP-Rotterdam geliquideerd op de Sophiakade hoek Libanonweg.⁹⁷² In hoofdstuk 11.5 staat de gebeurtenis rond Spee beschreven.

Steketee, Jan, geboren 23 februari 1916 in Tholen en overleden te Rotterdam op 20 februari 1945. Gehuwd met Maria Johanna Dubbelt. Beroep: matroos grote vaart. Kerkelijke gezindte: NH. Adres: Maashaven 33a. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie van Jan Steketee op 20 februari 1945 is verstrekt met als reden: dief Noordereiland. Steketee was een crimineel en zwarthandelaar. Door zijn contacten met de Duitsers gaf hij informatie over de illegaliteit door aan de SD, zodat hij van die kant bescherming ontving. De knokploeg Rotterdam-Zuid en de politie onderhielden goede contacten met elkaar om de problemen rond de zwarte handel aan te pakken. Op 20 februari zou Steketee, die vast zat op het politiebureau Sandelingplein, worden overgebracht naar de Aussenstelle. Bij het verlaten van het politiebureau werd hij door een lid van de KP-Zuid doodgeschoten.⁹⁷³ In hoofdstuk 4.8 staat de liquidatie van Steketee beschreven.

Stuit, Jan Willem, geboren 16 juni 1911 te Den Haag en volgens de Burgerlijke Stand overleden te Rotterdam op 26 augustus 1944. Beroep: kantoorbediende. Adres: Rotterdamscheweg 18 te Vlaardingen. Gehuwd met de Duitse Minna Johanna Hartmann. De NSB'er Stuit, die tevens enige tijd lid was van de Germaanse SS, was in de zomer van 1944 plaatsvervangend leider van het gewestelijk arbeidsbureau in Naaldwijk geworden. Stuit trad hard op en riep veel mannen op voor de Arbeitseinsatz. Het verzet waarschuwde hem meerdere keren voor zijn optreden, maar dit negeerde hij. Op 16 augustus 1944 fietst Stuit naar zijn werk maar keert 's avonds niet terug. Een dag later doet zijn vrouw aangifte van vermissing bij de politie in Vlaardingen. In de avond van 26 augustus werd het lijk van Stuit, met in de borst een schotwond, in een sloot langs de Kanaalweg te Rotterdam-Overschie aangetroffen. Over het hoofd was een jutezak gebonden. De benen waren ook in een jutezak gestoken, waarin twee keien waren genaaid. De verbalisant van het gesprek met de weduwe van Stuit, J. Kruizinga, zoekt contact met het voormalig verzet en krijgt te horen dat Stuit op last van de LKP-Rotterdam is geliquideerd. De Rotterdamse inspecteur van politie A.M. Starrenburg was namelijk bij het onderzoek naar de moord betrokken en hij wist al snel dat de daders zich in kringen van het gewapende verzet ophielden waar hij als zogenaamde 'goede politieagent' goed de weg wist te vinden. Als represaille op de liquidatie van Stuit werden de Naaldwijkers Fulps Vincentinus Valstar (geboren 6 april 1879 te Naaldwijk) en Dirk Voskamp (geboren 27 augustus 1897 te Dirksland) vermoord bij een Silbertanne-actie.⁹⁷⁴ Eind augustus werden beide mannen thuis opgehaald en vervoerd naar de Aussenstelle van de SD in Rotterdam. Dit was tegen het zere been van Aussenstelleleider Wölk, die opdracht had gegeven de mannen direct dood te schieten. In de kelder werden Valstar en Voskamp op bevel van Wölk alsnog doodgeschoten. Op 31 augustus werden hun lijken, beiden met een nekschot, aan de Veenweg gevonden. De lijken waren naar deze plek overgebracht om te voorkomen dat het spoor naar de Aussenstelle zou leiden.⁹⁷⁵

Tetenburg, Jacobus Christiaan, geboren 18 mei 1901 te Utrecht en overleden te Rotterdam op 31 maart 1945. Gehuwd met Nelly Bakker. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie van Tetenburg op 24 maart 1945 is verstrekt met als reden: verraad, diensten aan de vijand. Tetenburg, commandeur van de Ordepolitie, is op 31 maart omstreeks 11.05 uur in de Hoflaan met twee pistoolschoten gedood door een van twee knokploegleden die hem op de fiets passeerden. Toen Tetenburg met zijn motorrijwiel wilde stoppen zagen de knokploegleden hun kans schoon om hem te liquideren. De LKP-Rotterdam hield hem verantwoordelijk voor de arrestatie van enkele illegale werkers. Als represaille voor de liquidatie van Tetenburg werden op 3 april 1945 twintig arrestanten onderaan de Oostzeedijk ter hoogte van de Hoflaan gefusilleerd.⁹⁷⁶

Tichem, Pieter Jacob, geboren 7 juni 1911 te Rotterdam en aldaar overleden op 31 december 1944. Gehuwd met Mathilde Caroline Hill. Beroep: uitreiker Distributiedienst. Kerkelijke gezindte: NH. Adres: Schutterstraat 33. Tichem ver-

Pieter Tichem

loor het Nederlandschap door vrijwillige dienstneming bij de SS (rang: SS Mann). Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht tot liquidatie van Tichem is verstrekt met als reden: SD man. Tichem, lid van de Landwacht, is in zijn woning aan de Schutterstraat door een schot in het voorhoofd gedood. Een surveillerende politieagent hoorde de schoten en loste een schot in de richting van de vier vluchtende knokploegleden die in de duisternis ontkwamen. De moeder van Tichem werd bij deze liquidatieactie door schoten in de borst en buik gewond en in het Coolsingelziekenhuis opgenomen.⁹⁷⁷

Vaandrager, Wouter Marinus, geboren 24 december 1902 te Rotterdam en aldaar overleden op 30 september 1944. Gehuwd met Johanna Knetemann. Beroep: timmerman. Adres: Willem Beukelszstraat 7a. Kerkelijke gezindte: NH. Tegen uitvoerders en aannemers die de kademuren opbliezen trad de LKP-Rotterdam hard op. Op 30 september 1944 werd een strafexpeditie gehouden bij aannemersbedrijf A. Knijff. Dit bedrijf voerde in opdracht van de bezetter de vernieling van de haveninstallaties in Rotterdam uit. De KP'er Jos de Groot had van het hoofdkwartier de opdracht gekregen en voerde deze met zeven anderen uit. De knokploegleden betraden het kantoor van Knijff aan de Heemraadssingel. De uitvoerder Vaandrager werd door het hoofd geschoten.⁹⁷⁸ De Baubeambte Neumann werd ook doodgeschoten. In hoofdstuk 11.5 staat de strafexpeditie beschreven.

Vessem, Pieter Johannes Cornelis van, geboren 24 december 1907 te Amsterdam en overleden te Rotterdam op 15 april 1945. *SS-Hauptsturmführer* Van Vessem deser-

terde begin april 1945 samen met zijn vrouw. Tegelijk dook zijn adjudant Theunis Spee onder. Van Vessem speelde de BS geheime stukken van de Vesting Clingendael in handen en kreeg als tegenprestatie met zijn vrouw gelegenheid naar het bevrijde Brabant over te steken. Daar is het niet van gekomen: op 15 april 1945 is Van Vessem door drie knokploegleden geliquideerd, evenals zijn vrouw. Spee is op 28 april 1945 door de LKP-Rotterdam geliquideerd.⁹⁷⁹ In hoofdstuk 11.5 staat het ombrengen van het echtpaar Van Vessem beschreven.

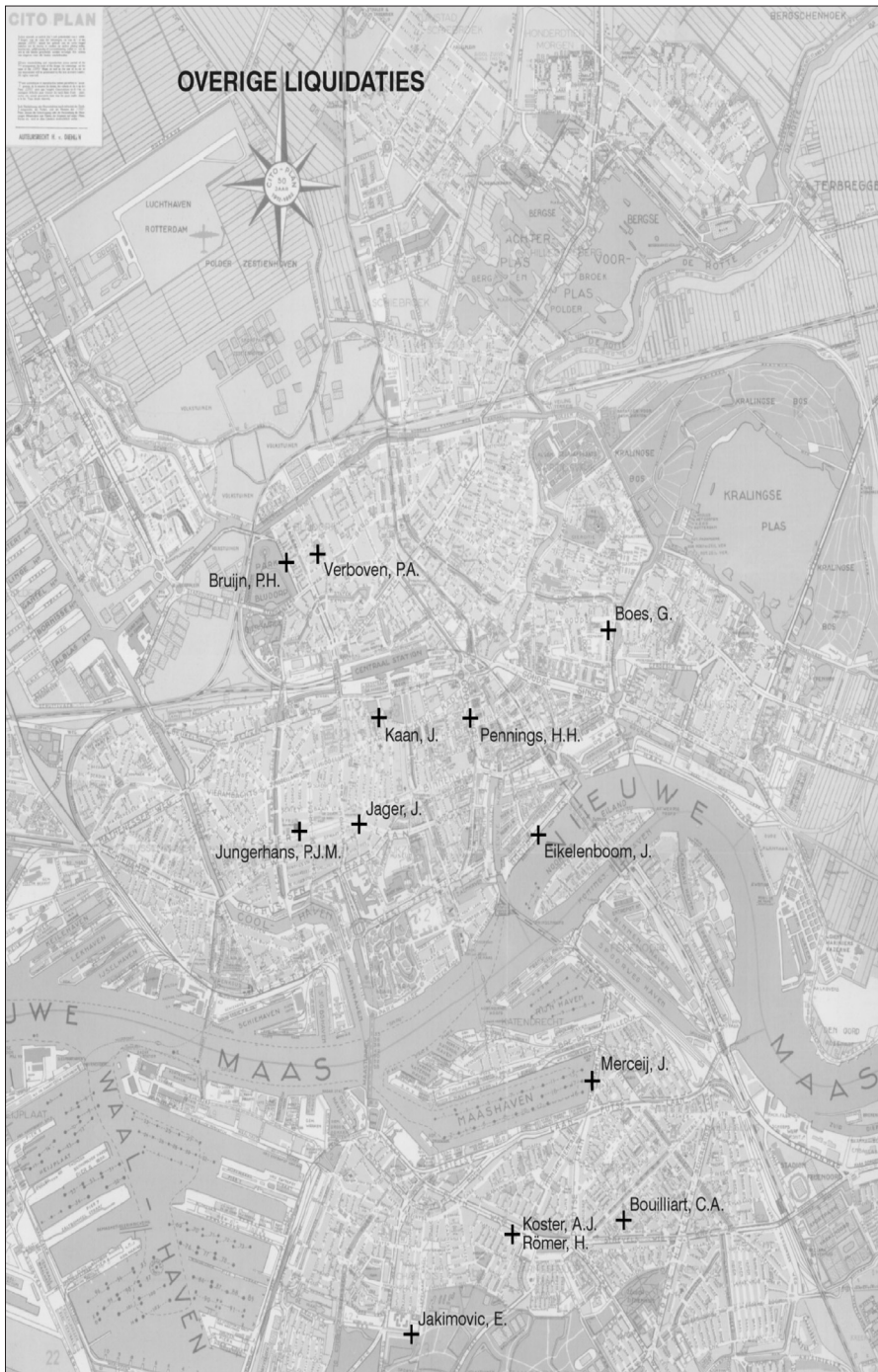
Worsteling, Martinus Antonius, geboren 6 april 1895 te Megen Haren en Macharen (Noord-Brabant) en overleden te Rotterdam op 27 april 1945. Gehuwd met Anthonia Johanna Nobel, drie kinderen. Beroep: chauffeur, Duitsche Wehrmacht. Kerkelijke gezindte: RK. Adres: Gerrit van de Lindestraat 86a. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie van Worsteling op 26 april 1945 is verstrekt met als reden: gevaar voor de organisatie, dreigementen. Worsteling was werkzaam voor de Ordedienst en deed kraakwerk. Hij werd op 27 april omstreeks 8.30 uur in zijn woning doodgeschoten. Voor zijn echtgenote Anthonia Nobel werd op 2 mei 1945 een opdracht voor liquidatie door de LKP-Rotterdam uitgevaardigd, maar deze is niet uitgevoerd. De reden was: gevaar voor de organisatie, dreigementen. Hun derde en jongste kind, Anthonius Johannes Worsteling geboren 6 augustus 1926, werd op 3 april 1945 met 19 andere mannen bij de Hoflaan gefusilleerd. Anthonius, van beroep kelner, was volgens het rapport van de Inlichtingendienst gearresteerd in verband met een overval in Hillegersberg die hij met twee andere mannen had gepleegd.⁹⁸⁰

Zon, Jacobus Cornelis van, geboren 10 februari 1908 te Rotterdam en aldaar overleden op 3 november 1944. Gehuwd geweest met Sijgje Arina de Winter, overleden te Rotterdam op 12 maart 1944. Beroep: los werkman, koopman. Adres: Heer Kerstantstraat 63b, Rusthofstraat 12. Bij de overval van de LKP-Rotterdam op het Haagsche Veer op 24 oktober 1944 werden naast politieke gevangenen ook mannen bevrijd die om andere redenen waren vastgezet. Onder hen bevond zich Jacobus van Zon die de SD vertelde wat hij van de overval had gezien. De LKP-leiding gaf opdracht om deze verrader te liquideren. Op de ochtend van 3 november 1944 werd Van Zon neergeschoten. Hij overleefde de aanslag en werd voor de behandeling van de schotwond opgenomen in het Coolsingelziekenhuis. Dezelfde avond, om 18.30 uur, kreeg hij bezoek van twee in burger geklede knokploegleden, die voorgaven van de Sipo te zijn en Van Zon in een zaal vol met patiënten alsnog met drie schoten doodden.⁹⁸¹

Zon, Maria Jacoba van, geboren 23 december 1920 te Rotterdam en volgens de akte Burgerlijke Stand Rotterdam op 28 maart 1945 overleden aangetroffen te Hoek van Holland. Ongehuwd. Kerkelijke gezindte: Remonstrants. Beroep: schrijfster bij de politie. Adres: Diergaardesingel 92a. Mia (Mien) van Zon was lid geweest van de

NSNAP en werd op 1 juli 1941 aangesteld als schrijfster bij de politie. Vanaf 28 september 1942 trad zij in dienst bij de Ordepolitie. Op 1 februari 1944 kreeg zij eervol ontslag en werkte vervolgens als invalkracht, typiste en tolk bij de Aussenstelle. Op de liquidatielijst van de LKP-Rotterdam staat dat de opdracht voor de liquidatie op 5 december 1944 is verstrekt met als reden: SD-agente. Op 3 februari 1945 is Van Zon gekidnapt door de knokploeg van Jos de Groot. Door de Inlichtingendienst van LKP-Rotterdam is zij verhoord en daarna geliquideerd. Het lijk van Mia van Zon werd op 28 maart 1945 in Hoek van Holland aangetroffen.⁹⁸² In hoofdstuk 11.4 staat de geschiedenis van Van Zon beschreven.

Bijlage 3c

Overige liquidaties

In deze categorie zijn de slachtoffers vermeld die waarschijnlijk voor een gedeelte door de LKP-Rotterdam zijn geliquideerd, maar van wie dat niet kon worden vastgesteld. Tevens zijn enkele personen vermeld die gedood zijn in vuurgevechten (schermtselingen) of waarbij het motief van de daad, wel of niet politiek, onbekend is.⁹⁸³

Boes, Gerlof, geboren 18 april 1917 te Ferwerd (thans Ferwert) en overleden te Rotterdam op 21 februari 1944. Gehuwd met Jeltje Boonstra, drie kinderen. Beroep:

Gerlof Boes

agent van politie. Adres: Prins Hendrikstraat 139a (Hoek van Holland). Kerkelijke gezindte: gereformeerde kerk. Om ongeveer 5.20 uur is Boes op de politiewacht Boezemsingel bij het openen van een toegangsdeur in het hart geschoten. Boes was op slag dood. Volgens Willem Gerrit Verveld, inspecteur van politie die met het verzet samenwerkte, was dit schietincident een ongelukkige samenloop van omstandigheden. Boes was er niet van op de hoogte ge-

steld dat leden van de ondergrondse een wapenoverval zouden plegen op het bureau Boezemsingel waar hij op dat moment dienst deed. Wie het dodelijke schot loste, is ondanks het uitloven van een hoge beloning nimmer bekend geworden. In het stadhuis van Rotterdam staat Boes vermeld op het tegeltableau voor omgekomen gemeenteambtenaren en op het Hoofdbureau van Politie het Haagsche Veer op de plaquette met namen van omgekomen politieagenten.⁹⁸⁴

Bouilliant, Christoph Anton, geboren 12 augustus 1905 in Hüthum (Duitsland) en overleden te Rotterdam op 16 december 1944. Gehuwd met Jacoba Siep, geen kinderen. Beroep: metaalboorder (bij P. Smit), machinist (NS). Adres: Slaghekstraat 91. Kerkelijke gezindte: RK. De tot Nederlander genaturaliseerde Bouilliant werd medeverantwoordelijk gesteld voor de arrestatie door de Sipo van de illegale werker Pieter van Rugge. Deze werd bij een vluchtpoging na zijn arrestatie in IJsselmonde op 14 december 1944 doodgeschoten door de Sipo. Onderzoek van de BS wees uit dat Bouilliant een 'judasrol' had gespeeld. Het leek de BS niet verantwoord om Bouilliant, die contacten met de SD zou hebben, vrij rond te laten lopen. In het rapport staat: 'Uiteraard moeten wij door de omstandigheden, waaronder wij werken afgaan op bewijzen, die in normale tijden wellicht onvoldoende zouden zijn en aangevuld moesten worden door vele exacte getuigenverklaringen of schriftelijke bewijsstukken. Naar onze mening is B. medeplichtig aan de moord op vR.' Bouilliant is terwijl hij een pistool in zijn zak droeg door vier illegale werkers op 16 december in de val gelokt en in de West-Pietermanstraat in de Strevelswijk om 16.00 uur doodgeschoten.⁹⁸⁵

Breugem, Jacob, geboren 26 november 1906 te Bergschenhoek en overleden te Amersfoort op 28 november 1944. Gehuwd met Jannetje Boutkan, zes kinderen. Beroep: inspecteur van politie. Adres: Straatweg 130 in Rotterdam en per 10 maart 1944 Van Houtenlaan 8 in Amersfoort. Kerkelijke gezindte: NH. Breugem was chef van de Inlichtingendienst van de Rotterdamse politie. Hij raakte op 4 mei 1942 in Rotterdam zwaargewond bij een poging hem te liquideren. De aanslag was het werk een jonge economiestudent die later een prominent lid van de LKP-Rotterdam zou worden. Met ingang van 16 december 1943 werd Breugem benoemd tot korpschef van de Amersfoortse politie in de rang van majoor. In zijn nieuwe standplaats zette hij een afdeling op die zich speciaal belastte met de opsporing van joden en illegale werkers. Breugem was bijzonder actief bij het oprollen van verzetsgroepen. Het verzet vervaardigde valse papieren voor personen die werkzaam waren bij de IJssellinie, met een stempel namens de commissaris van politie in Amersfoort. Twee leden van de Duitse Feldgendarmerie wilden daarover in Doesburg navraag doen bij Breugem. Bij het openen van de deur dacht hij met twee verzetslieden van doen te hebben en trok hij snel zijn revolver. De gendarmes schoten Breugem daarop dood.⁹⁸⁶

Bruijn, Philippus Hendrikus, geboren 23 maart 1898 te Amsterdam en overleden te Rotterdam op 4 september 1943. Gehuwd met Maria van Putten. Beroep: agent van politie, tevens onbezoldigd rijksveldwachter. Adres:

Philippus Bruijn

Theodora Jacobalaan 49. Kerkelijke gezindte: niet aangegeven. De beruchte rechercheur Bruijn, lid van de NSB, is op zijn fiets rijdend door het verzet neergeschoten op de Vroesenlaan. Op verzoek van de NSB-leiding is van hem een dodenmasker afgenomen. De SD loofde een beloning van 10.000 gulden uit voor informatie die kon leiden naar de dader. Er kwam geen enkele reactie op. Bruijn is met korpseer begraven, omdat hij was overleden in de dienst. De rouwstoet werd begeleid door het muziekkorps van de Rotterdamse politie en een detachement van de Ordepolitie. Bij de ingang van de begraafplaats Crooswijk stonden hoge vertegenwoordigers van de Nederlandse en Duitse politie de stoet op te wachten. Op verzoek van zijn familie werden geen toespraken gehouden.⁹⁸⁷

Brule, Wilhelmus Johannes van den, geboren 19 juli 1926 te Rotterdam en aldaar overleden op 30 december 1944. Ongehuwd. Kerkelijke gezindte: RK. Volgens een bericht van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam van 9 januari 1945, afkomstig van de RVV Brigade Rotterdam, is Van den Brule geliquideerd omdat hij op 7 december 1944 de moord had begaan op een waterstoker. Van den Brule stierf door pistoolschoten in de schedel. De aanstichter van de moord op de waterstoker zou Jan Keijzer zijn geweest. Keijzer is ook doodgeschoten.⁹⁸⁸

Eikelenboom, Jan, geboren te 18 april 1920 te Rotterdam en aldaar overleden op 29 september 1944. Ongehuwd. Beroep: los werkman RET. Adres: Goudscherijweg 44b. Kerkelijke gezindte: RK. Eikelenboom is op de Boompjes door een onbekend persoon in het hoofd geschoten. Hij is door de GG en GD overgebracht naar het Coolsingelziekenhuis, waar zijn overlijden werd vastgesteld. Het motief van de daad, wel of niet politiek, is onbekend.⁹⁸⁹

Jager, Johannes, geboren 29 december 1897 te Borger en overleden te Hildesheim (Duitsland) op 26 februari 1945. Gehuwd met Geertje Baas, drie kinderen. Adres:

Johannes Jager

Breitnerstraat 57c. Beroep: agent van politie, onbezoldigd rijksveldwachter, majoor van politie. Kerkelijke gezindte: NH. Op 7 oktober 1919 kwam Jager als agent tweede klasse bij de Rotterdamse gemeentepolitie in dienst. Op 30 april 1941 werd hij toegevoegd aan Groep 10. Hij had het voorzien op communisten en andere links georiënteerde personen en hield zich ook bezig met het opsporen van joden. De NSB'er Jager werd op 28 augustus 1944 om omstreeks 8.00 uur neergeschoten op de hoek Nieuwe Binnenweg en Mathenesserlaan. Op dit tijdstip werden op twee andere plaatsen in de stad aanslagen gepleegd door het verzet op de politieagenten Pikaar en Los, beiden werkzaam bij Groep 10. De eerste over-

leefde de aanslag niet. Los, die een dubbelrol speelde en voor het verzet inlichtingen verzamelde, wist de aanslag ternauwernood te overleven. Na Dolle Dinsdag vertrokken de meeste leden van het *Fahndungskommando* (voorheen Groep 10) naar het oosten van het land. Jager is op 26 februari 1945 overleden in Hildesheim (Reserve-Lazarett I). De reden van het overlijden is niet bekend.⁹⁹⁰

Jakimovic, Elli, geboren 29 april 1918 te Hamborn en overleden te Rotterdam op 7 maart 1945. Gehuwd met Hendrikus Johannes Theodor Scholten (geboren 27 juli 1908 Ludwigshafen am Rhein). Adres: Strevelsweg 63a. Kerkelijke gezindte: RK. Elli Jakimovic (of Jakimowic) was geboren en opgegroeid in een voorstad van Duisburg maar officieel 'Joegoslavisch Onderdaan'. Ze is op 18 april 1940 in Rotterdam gehuwd met Harrie Scholten (beroep Rijnvaartkapitein). Het echtpaar had één kind. Op 7 maart 1945 om 8.00 uur werd aan de Kromme Zandweg het lijk van Jakimovic gevonden met een schotwond aan het hoofd.⁹⁹¹ In hoofdstuk 11.2 staat de gang van zaken rond deze liquidatie beschreven.

Jacobus Joolen

Joolen, Jacobus Dirk Nicolaas, geboren 5 september 1904 te Rotterdam en overleden te Utrecht op 26 maart 1945. Gehuwd met Maria Anna Broeders. Beroep: hoofd-wachtmeester der Staatspolitie. Adres: Insulindestraat 153a. Kerkelijke gezindte: geen. Joolen was werkzaam bij Groep 10 en onder meer betrokken bij het oprollen van verzetsgroepen. Hij is op 26 maart 1945 in Utrecht geliquideerd.⁹⁹²

Jungerhans, Petrus Josephus Marie, geboren 24 juni 1926 te Rotterdam en aldaar overleden op 19 februari 1945. Ongehuwd. Beroep: studerend. Adres: Lambertweg 4. Kerkelijke gezindte: RK. De achttienjarige Jungerhans is om omstreeks 18.45 uur in de Mathenesserlaan voor pand 301 in de buik en in een been geschoten door een 'Duitse' rijwielpatrouille. Hij is naar het Sint Franciscus Gasthuis overgebracht en daar overleden. Het motief van de aanslag was vermoedelijk dat de als verrader bekendstaande Jungerhans moest worden uitgeschakeld. Zijn vader beheerde een bekende winkel in huishoudelijke artikelen en was altijd zeer attent tegenover zijn klanten en de Duitse autoriteiten. Aan dr. Carl Völckers, der Beauftragte des Reichskommissariats für die Stadt Rotterdam, werd verzocht opheldering te verschaffen over deze liquidatie, ook omdat het slachtoffer ongeveer anderhalf uur op straat had gelegen. Völckers kon slechts meedelen dat het een terreuraanslag was geweest in verband met de politieke instelling van Jungerhans. Ook zijn vader, C.J.A. Jungerhans droeg deze overtuiging.⁹⁹³

Kaan, Jacobus, geboren 20 januari 1899 te Tholen en overleden te Rotterdam op 3 oktober 1944. Gehuwd met Wilhelmina Johanna Wolthoorn. Beroep: handelsreiziger. Adres: Sourystraat 25c. Kerkelijke gezindte: NH. Kaan was Opperschaarleider van de Landwacht, hopman W.A. met stamboeknummer 2629 en medewerker van het *Nationale Dagblad* van de NSB. Hij is op 22 september 1944 's ochtends op de Diergaardesingel ter hoogte van pand 63 door een verzetsman vanaf zijn fiets neergeschoten. Kaan werd na de liquidatiepoging voor behandeling overgebracht naar het ziekenhuis waar hij op 3 oktober aan zijn verwondingen overleed. 'Door laffe moordenaarshand is in zijn functie van Opperschaarleider bij de Landwacht gevallen mijn lieve man', stond in een overlijdensadvertentie in *Volk en Vaderland*. Reden voor de liquidatie Van Kaan was zijn zeer brute optreden bij een huiszoeking in de nacht van 2 augustus 1944 toen hij een gehandicapte jongen neerschoot die zwaargewond in het Coolsingelziekenhuis moest worden opgenomen.⁹⁹⁴

Keijzer, Jan, geboren 19 maart 1917 in Leiden en overleden te Rotterdam op 29 december 1944. Gehuwd met Catharina Gertruda Kamp, twee kinderen. Volgens een bericht van de Inlichtingendienst van de LKP-Rotterdam d.d. 9 januari 1945 afkom-

stig van de RVV Brigade Rotterdam is Keijzer geliquideerd omdat hij de aanstichter was van de moord op een waterstoker op 7 december 1944. Keijzer stierf door pistoolschoten in de schedel en de romp. De dader van de moord op de waterstoker zou de 18-jarige Van den Brule zijn, die eveneens werd geliquideerd.⁹⁹⁵

Koster, Arnoldus Johannes, geboren 18 september 1922 te Rotterdam en aldaar overleden op 5 maart 1945. Ongehuwd. Beroep: niet aangegeven. Adres: Bingleystraat 69a. Kerkelijke gezindte: RK. *SS-Unterscharführer* Koster werd samen met *SD-Unterscharführer* Herbert Römer doodgeschoten op de Pleinweg. De precieze toedracht en mogelijke betrokkenheid van de illegaliteit, blijft onduidelijk. Mogelijk was er sprake van noodweer. Römer en Koster werden op 9 maart op het Soldatenfriedhof Crooswijk begraven. Als represaillemaatregel werden op 12 maart 1945 twintig mannen op de Pleinweg gefusilleerd. Die ochtend werden ook op het Hofplein twintig mannen gefusilleerd, als vergelding voor het doodschieten op 9 maart van Dietrich Desselberger, een Oberwachtmeister van de Orpo.⁹⁹⁶

Mercej, Jordaan, geboren 27 augustus 1889 te Rotterdam en aldaar overleden op 16 november 1944. Gehuwd met Johanna Maria Diederiks. Beroep: bankwerker, constructie havenbedrijf (ondergeschikte). Adres: Rechthuislaan 3a. Kerkelijke gezindte: NH. Mercej is op 27 augustus om 15.15 uur tijdens zijn werk aan de Maashaven doodgeschoten. Het motief van deze daad, wel of niet politiek, is niet bekend.⁹⁹⁷

Pennings, Hermann Heinrich, geboren 24 december 1908 te Geldern (Duitsland) en overleden te Rotterdam op 19 februari 1945. Gehuwd met Agnes Gertrud Wormans, drie kinderen. Beroep: wachtsman bij de Wehrmacht. Adres: Gaesbeekstraat 37b. Kerkelijke gezindte: RK. De *SS'er* Pennings, tevens lid van de Sipo, werd op de Coolsingel doodgeschoten. Als represaille fusilleerden de Duitsers in de ochtend van 20 februari 1945 aan de Coolsingel tien mannen.⁹⁹⁸ In hoofdstuk 11.7 staat de liquidatie van Pennings beschreven.

Römer, Herbert, geboren 2 januari 1924 in Ennigerloh (Westfalen) en overleden te Rotterdam op 5 maart 1945. *SD-Unterscharführer* Römer, beambte van de Sipo, is samen met *SS-Unterscharführer* Arnoldus Koster doodgeschoten op de Pleinweg. De precieze toedracht en mogelijke betrokkenheid van de illegaliteit, blijft onduidelijk. Mogelijk was er sprake van noodweer. Als represaillemaatregel werden op 12 maart 1945 twintig mannen op de Pleinweg gefusilleerd. Die dag werden ook op het Hofplein twintig mannen gefusilleerd, als vergelding voor het doodschieten op 9 maart op het Hofplein van Dietrich Desselberger, een Oberwachtmeister van de Orpo.⁹⁹⁹

Tirion, Joannes Franciscus, geboren 3 november 1898 te Rotterdam en aldaar overleden op 30 augustus 1944. Gehuwd met Martha Elisabeth Schröder, geboren 11

december 1899 in Lehe (Wesermünde). Beroep: fotograaf, filmopereur. Adres: Adrien Mildersstraat 53a. Kerkelijke gezindte: RK. Tirion werd op 30 augustus 1944 omstreeks 22.00 uur door twee mannen in de gang van zijn woning in het hoofd doodgeschoten. Het motief is niet bekend.¹⁰⁰⁰

Verboven, Petrus Adrianus, geboren 1 november 1913 te Rotterdam en aldaar overleden op 16 januari 1945. Beroep: auto-monteur. Adres: Statenweg 70. Kerkelijke gezindte: RK. Verboven is terwijl hij op de fiets reed door de Nobelstraat door leden van de ploeg van Lenstra (leider: Christoffel van den Bouwhuijsen) door meerdere pistoolschoten geliquideerd. De uitvoerders van de liquidatie waren eveneens op de fiets. De reden van de liquidatie was dat Verboven zich schuldig had gemaakt aan verraad.¹⁰⁰¹

Verhoeve, Jan Hendrik, geboren 2 juli 1907 te Heiloo en overleden te Amersfoort op 8 februari 1945. Gescheiden van Jannetje Bom. Beroep: rechercheur van politie, Nederlandse Oost-Compagnie (NOC). Adres: Donkerslootstraat 107b en per 28 september 1943 Van der Aastraat 116 in Den Haag. Kerkelijke gezindte: NH.

Jan Verhoeve

Verhoeve was vanaf 1930 werkzaam bij de Rotterdamse politie. Op 7 juni 1941 werd hij aangesteld bij de Inlichtingendienst. In augustus 1941 meldde de NSB'er en Waffen-SS'er Verhoeve zich bij het Vrijwilligerslegioen Nederland voor de strijd aan het Oostfront. Daar raakte hij met name teleurgesteld over het geestelijke en mentale gehalte van de vrijwilligers. Verhoeve keerde op 24 maart 1942 terug bij Groep 10 en werd gedetacheerd bij de Sipo. Later werd hij benoemd tot afdelingsleider bij de Recherche Informatie Dienst van de Nederlandse Oost-Compagnie in Den Haag. Verhoeve is door het verzet op

8 februari 1945 in Amersfoort geliquideerd.¹⁰⁰²

Wingerden, Simon van, geboren 3 maart 1926 te Rotterdam en aldaar overleden op 19 februari 1945. Ongehuwd. Beroep: melkbezorger. Adres: Schipperstraat 23b. Kerkelijke gezindte: NH. Van Wingerden zat vanaf 7 juli 1944 in de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD). Tijdens de oorlog waren veel jongemannen verplicht een half jaar deel uit te maken van de NAD voor werk in Nederland. Van Wingerden werd om 14.15 uur in de 1^e Middellandstraat tegenover pand 74 door een in een uniform van de Duitse Kriegsmarine en een in burger gekleed persoon met twee schoten in de borst gedood. Het motief is niet bekend.¹⁰⁰³

Bronnen

Archieven en collecties

NIOD, Instituut voor Oorlogs, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam

Binnenlandse Strijdkrachten, Rotterdam (192a)

Collectie onderzoeken, Razzia van Rotterdam (258)

Collectie onderzoeken, Arbeidsinzet (260)

Collectie onderzoeken, Ondergrondse Pers (263)

Documentatiedossiers Personen (Doc-I, 248)

Documentatiedossiers Zaken (Doc-II, 249)

Erelijst van gevallen (245)

Fotocollectie

Höhere SS- und Polizeiführer (HSSPF, 77-85)

Knipselverzameling Personen (KA-I en KB-I)

Knipselverzameling Zaken (KA-II en KB-II)

LO/LKP, Zuid-Holland, Rotterdam (184a)

Stichting LO/LKP (251a)

Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden (WBN, 1-12)

Gemeentearchief Rotterdam

Afficheverzameling

Centraal Secretarie Archief (497)

Comité Oprichting Gedenkteken Gevallen Pleinweg 1945-1959 (1107)

Fotoverzameling

Geluidsverzameling

Gemeentesecretarie Rotterdam afdeling Algemene Zaken (444.02)

Gemeentesecretarie Rotterdam afdeling Bevolking c.a.: Bevolkingsregister (494.03)

Gemeentesecretarie Rotterdam afdeling Bevolking c.a.: Geneeskundige verklaringen van Overlijden Rotterdam (494.07)

Gemeentesecretarie Rotterdam, Burgerlijke Stand (494.01)

Kaartenverzameling (plattegronden)

Krantencollecties

Nederlandse Economische Hogeschool (65)

Nieuw Stadsarchief (444.01)
Politiearchief Rotterdam (63)
Verzameling Tweede Wereldoorlog (273)

Nationaal Archief, Den Haag

Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (2.09.09)
Gewestelijke Inlichtingen Centrale 14 van de Nederlandse Binnenlandse
Strijdkrachten, 1944-1945 (3.09.46)

Ministerie van Defensie

Centraal Archiefdepot, Directie Interne Zaken (CAD/DIZ), Binnenlandse
Strijdkrachten Rotterdam, Den Haag en Groep Registratie en Informatie
Ontslagen
Personeel van het Bureau Onderzoek en Informatieverwerking Pensioenaanspraken
van de Dienst Zorg Postactieve Militairen (Groep RIOP/OIPA/DZPM)

Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, Den Haag

Cartotheek van het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen (2038)
Centrale Documentatie (2035)
Centrale Europese Cartotheek (2010)
Collectie Kampen en gevangenis
Collectie persoonsdossiers aangelegd door het Informatiebureau en de Afdeling
Oorlogsnazorg van het Nederlandse Rode Kruis (2011)
Collectie persoonsdossiers van buitenlandse militairen (2012)
Collectie van het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen (2029)
Collectie Kamp Amersfoort (2051)
Collectie M.M. Oosenbrug (2027)
Gravendienst

Historische Collectie Politie Eenheid Rotterdam

Personeelskaarten

Archief gemeente Oud-Beijerland (AGOB)

Archivalia Groep Zinkweg, 1940-1945

Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag

Persoonskaarten

Erasmus Universiteit Rotterdam

Studentenadministratie Nederlandsche Economische Hoogeschool

Regionaal Archief Dordrecht

Hogere Burgerschool (176)

Gemeentepolitie van Dordrecht (213)

Collectie van bescheiden met betrekking tot de ondergrondse en binnenlandse strijdkrachten (148)

Particuliere archiefcollecties

Albert Oosthoek, Rotterdam: archivalia, correspondentie en gespreksverslagen over het verzet in Rotterdam verzameld in het kader van het onderzoek naar de Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945 (1989-1990) en de illegaliteit in Oud-Beijerland (1994-1995) en dat ook nadien is aangevuld.

E.C.D.J. (Eddy) de Roever (1932-1995): telegrammen van en aan het Bureau Bijzondere Opdrachten (archief verworven door: Crash Luchtoorlog- en Verzetsmuseum '40-'45 in Aalsmeerderbrug).

Kranten, tijdschriften etc.

Accent, Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, De Groene Amsterdammer, De Koerier; streekblad voor de Hoeksche Waard e.o., De Schakel. Weekblad voor het gemeentepersoneel van Rotterdam, De Zwerver, Het Parool, Het Vrije Volk, Historisch Tijdschrift, Nieuwsblad voor de Hoeksche Waard en IJselmonde, Nieuwsbrief Voormalig Verzet Zuid-Holland, NRC Handelsblad, Ons Charlois, speciale editie 2005, Panorama, Rotterdams Nieuwsblad, Trouw

*Niet gedrukte bronnen*Lassche, Geertjan, *Nooit meer Laf*, documentaire EO/Netwerk (DVD, 2009)Olm, R. van en J. Louter, *De Silbertanne-moorden*, documentaire NPS, 2000Verbong, Ben, *Het meisje met het rode haar*, speelfilm 1981 (DVD, 2000)Verhoeven, Paul en Gerard Soeteman, *Zwartboek*, speelfilm 2006 (DVD, 2007)Vorst, Berry van der, *Rex* (DVD, 2008)**Websites**www.deafrekening-naderbekeken.nlwww.erelijst.nlwww.erepeloton.nlwww.gareeskamp.nlwww.hantjedejong.nlwww.jancampertstichting.nlwww.kindermonument.nlwww.niod.knaw.nlwww.online-begraafplaatsen.nl

www.oorlogsgetroffenen.nl
www.oorlogsgravenstichting.nl
www.rechtspraak.nl
www.tesselpollmannonderzoek.nl
www.verzetinenomdordrecht.nl
www.volksbund.de

Interviews

Interviews (1989-1990) ten behoeve van het boek *De Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945*

S.C. Bersma, 27 juli 1989
P.J. Blik, 13 april 1989
M. Castelein, 15 augustus 1989
mw. J.C. Elffers, 11 mei 1989
J.A. Engberts, 1 september 1989
E.W. Engelkes, 1 december 1989
J.W. de Geus, 2 mei 1989
P.W. Hordijk, 14 februari 1990
H. Huisman, 31 maart 1989
J.T. de Jong, 25 mei 1989
J.L. de Jonge, 31 januari 1990
A.J. Knijff, 13 juli 1989
H. Koomen, 13 juli 1989
J.L. Lanser, 1 februari 1990
L.J. Luijendijk, 12 juli 1989
mw. H. Martelhof-Smit, 30 mei 1989
mw. E.C. van der Meulen, 18 juli 1989
J.G. van der Meulen, 31 mei 1989
D. Ochtman, 24 juli 1989
F.J. Oortgijjs, 23 mei 1989
G. van Pelt, 16 december 1989
mw. E. van Putten-Maassen, 13 juli 1989
J.W. de Roon, 25 juli 1989
H.J. Roubos, 24 maart 1989
mw. J. van der Schee-Goedvolk, 18 mei 1989
L. Scheepstra, 14 februari 1990
H.J. Scheffer, 8 augustus 1989
P.H.A. Schmidt Crans, 1 mei 1989
L.C. van Seters, 29 mei 1989
C.P.J. van der Sluis, 9 maart 1989

J. Timmers, 12 mei 1989
 A. Verolme, 12 september 1989
 J. van der Waal, 16 mei 1989
 J.J.H. van Welzen, 21 april 1989
 W.F. de Zanger, 29 januari 1990

Telefonische en/of schriftelijke informatie (1989-1990)

P.J. de Beer, J. Bons, A.D.J. Brantenaar, mw. L. Broman-Verboom, W. Clements Sparreboom, mw. A. Dekker-Molenaar, R. Goedheer, H.P.C. Haan, H. Huisman, mw. J.C. van der Meulen, mw. C.H. Mos-Nieuwland, mw. A. van der Pas, J.C. van der Pas, H.J. Scheffer, mw. H. Schilderink-Berendsen, C.P.J. van der Sluis, mw. H. Taylor-Gerretsen, J.W.F. Torcque, P. van der Waal, J.J.H. van Welzen, W.F. de Zanger

Interviews (1994-1995) ten behoeve van het boek *Uit Trouw geboren. Illegaliteit in Oud-Beijerland*

Th. le Grand, 18 november 1994
 P.J. Hage, 26 januari 1995
 H.A. Korteweg, 14 juni 1994
 ds. C.M. Langeveld, 15 februari 1995
 C.A. van Rees, 15 februari 1995
 J.J. van Strien, 8 februari 1995
 I. Traas, 6 januari 1995
 A. Vermaas, 10 februari 1995
 mw. W. Vermaas-Traas, 10 februari 1995
 P. Visser, 31 januari 1995
 M.H. Weeda, 7 februari 1995

Literatuur

Allen, Barbara en William Lynwood Montell, *From Memory to History: Using Oral Sources in Local Historical Research*, Nashville (Tennessee) 1981

Aubrac, Raymond, *The French Resistance 1940-1944*, Parijs 1997

Baart, J.J., *Rotterdam Oorlogshaven*, Zutphen 2010

Bakels, F.B., *Wachter op de morgen. Het korte leven van Christian Corneille Dutilh, geboren 1915, gefusilleerd 1944*, Kampen 1988

Belinfante, A.D., *In plaats van Bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*, Assen 1978

Benda-Beckmann, Bas von, *De Vélser Affaire. Een omstreden oorlogsgeschiedenis*, Amsterdam 2013

Berendsen, Theo, *Dordrecht. De Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten Gewest 14 1944-1945*, Dordrecht 2013

Beuys, Barbara, *Leven met de vijand. Amsterdam onder Duitse bezetting 1940-1945*, Amsterdam 2013

Blase, F.W. e.a., *Studenten onder de bezetting*, Amsterdam 1946

Blaauw, J.A., *Moord te Rotterdam. Een historisch overzicht van 100 jaar moord*, Baarn 2006

Blaauw, J.A., *De laffe moord op 'Kitty' van der Have. Hoe het Rotterdams verzet na de oorlog het recht in eigen hand nam*, Baarn 2013

Bleij, Ed en Marlite Halbertsma, *Beelden tegen de puin. Oorlogsmonumenten en monumentale kunst in Rotterdam 1940-1945*, Rotterdam 1994

Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Amsterdam/Meppel 2007

Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*, Den Haag 1989

- Blom, J.C.H., A.C. 't Hart en I. Schöffner, *De affaire-Menten, 1945-1976. Eindrapport van de Commissie van onderzoek betreffende het opsporings- en vervolgingsbeleid inzake Menten vanaf de bevrijding tot de zomer van 1976 en de invloeden waaraan dat beleid al dan niet heeft blootgestaan*, 2 delen, Den Haag 1979
- Boele, Cora (red.) e.a., *Een eeuw Rotterdam. 100 fragmenten uit de 20ste eeuw*, Zaltbommel 2001
- Boer, Frits de, *Een na-oorlogse moord in mei '45. De aanslag op mr. H. de Boer, Soesterberg* 2006
- Boer jr., J.W. de, *Vijfbewogen jaren '40-'45*, Rotterdam 1965
- Boer, J.W. de, *Het verzet in Rotterdam*, index, Rotterdam z.j. (1983)
- Boevink, Wim, *Dienstausweis 1393. Demjanjuk en het laatste grote naziproces. Bericht van een verslaggever*, Laren 2011
- Bohemen, Ben en Wim Ramaker, *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940-1945*, Kampen 1980
- Bolhuis, J.J. van, C.D.J. Brandt (red.) e.a., *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, 4 delen, Arnhem/Amsterdam 1948-1954
- Boom, Bart van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag 1995
- Boom, Bart van der, *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland*, Amsterdam 2003
- Boom, Bart van der, *'Wij weten niets van hun lot'. Gewone Nederlanders en de Holocaust*, Amsterdam 2012
- Borselen, Jan Willem van, *Aanslag op het spoor. Rotterdamse spoorwegen in twee wereldoorlogen*, Rosmalen 1995
- Borselen, Jan Willem van, *De Kriegsmarine in Rotterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Rotterdam 2012
- Bouman, P.J., *De April-Mei-stakingen van 1943*, Den Haag 1950
- Brand, Simon M., *Het verzet in de Hoeksche Waard*, Heinenoord 1990 (1^e druk 's-Gravendeel 1976)

Brand, Simon M., *Het verzet in de Hoeksche Waard II*, Strijen 1995

Brandhorst, Henny, *Moord op een onderduiker. De Deurnse moordzaak en andere oorlogsgeheimen*, Zutphen 2012

Brokken, Jan, *Blok. De boekhandelaar van mijn vader*, Amsterdam 2012

Brokken, Jan, *De vergelding. Een dorp in tijden van oorlog*, Amsterdam/Antwerpen, 2013

Buiter, Hans en Ignace de Haes, *Het geruisloze verzet. De TD-groep tijdens de Duitse bezetting: een voorbeeld van geweldloze verdediging*, Amersfoort 1988 (afstudeerscriptie SOL geschiedenis, Utrecht 1982)

Buitkamp, J., *Geschiedenis van het verzet 1940-1945*, Houten 1990

Buuren, Maarten van, *De afrekening. Ontmaskering van het gewapend verzet*, Rotterdam, tweede herziene en uitgebreide uitgave, Rotterdam 2012 (1^e druk Rotterdam 2011)

Bijl, Leo van der, *Zand over acht. Verzetsberinneringen van een Voorschotenaar*, Rijswijk 1988

Bijl, Leo van der, *Dorp in oorlog. Voorschoten 1940-1945*, Katwijk 1994

Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 2 delen, Leeuwarden/Mechelen 1994

Charles, J.B. (pseudoniem van W.H. Nagel), *Volg het spoor terug*, Amsterdam 1953

Charles, J.B., *Van het kleine koude front*, Amsterdam 1962

Cocheret, Ch.A., *Helpende handen. Geschiedenis van de Stichting Centrale Voorziening te Rotterdam*, Rotterdam 1951

Conway, Martin, *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947*, Oxford 2012

Cooper, Matthew, *The Nazi War against Soviet Partisans, 1941-1944*, New York 1979

Croes, Marnix en Peter Tammes, *'Giflaten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*, Amsterdam 2004

Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het Nationaal-Socialisme en de Duitse tyrannie*, Kampen 1949

Demany, Fernand, *Herinneringen uit het Maquis*, Brussel 1945

Diemer, H., *Op den rand van leven en dood. De laatste negen bezettingsmaanden: de barre winter van 1944-1945 en het doodelijk angstige voorjaar 1945*, 3^e druk, aangevuld, Utrecht z.j. (1947)

Dijkstra, G.J., e.a., *Gemeente Beilen 1940-1945*, deel 3, Beilen 2001

Doelman, C., *Vijfjaar beschaving*, Rotterdam z.j.

Dommelen, P.A. van, *Hongerwinter en bevrijding*, Rotterdam 1982

[Dongen, W.A.], *Oorlogswinter 1944-1945. Noodcommissie van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam-C 'Hulp voor Allen'*, Rotterdam 1945

Driel, Eddy van, *Een zware last op jonge schouders. De lotgevallen van de Rijnmondse jeugd tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Voorburg 2012

Eck, D. van en A.E. Cohen, *Het proces Rauter*, Den Haag 1952

-, *Een hart onder de riem. Tentoonstelling van de illegale pers onder auspiciën van het gezamenlijk Rotterdams verzet*, Rotterdam 1965

Eigenraam, Anouk, *Herinneringen van Rotterdamse ooggetuigen aan de deportaties en andere aspecten van de Jodenvervolging tijdens WO II* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Erasmus Universiteit), Rotterdam 2007

Elfferich, Loek, *Eindelijk de waarheid nabij. Analyses en emoties naar aanleiding van het bombardement op Rotterdam*, Den Haag 1983

Elfferich, Loek, *Rotterdam werd verraden*, Abcoude 1990

-, *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek*, 9 delen, Den Haag 1949-1956

- Flap, H. en W. Arts e.a., *De organisatie van de bezetting*, Amsterdam 1997
- Francken jr., J.C., *Rotterdam bevrijd. De Meidagen van 1945*, Rotterdam z.j. (1945)
- François, J.P.A., *Handboek van het Volkenrecht*, deel II, Zwolle 1950 (2^e druk)
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtpleging in bezet Nederland*, Amsterdam 1999
- , *Gedenboek Verzetshedenkingskruis*, z.p. 1985
- Gelderen, J. van, *De weg ligt vooruit. De Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Charlois, 1887-1987*, Kampen 1987
- Ginkel, Rob van, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland*, Amsterdam 2011
- Gijswijt-Hofstra, Marijke (red.), *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*, Hilversum 1989
- Goudriaan, Buck, *Verzetsman Gerrit Kastein, 1910-1943. 'Een communistische intellectueel van een gevreesde koelbloedigheid'*, Leiden 2010
- Graaf, G.H. van de, *Uit het leven van een gemeente in oorlogstijd. Hervormd Charlois 1940-1945*, Leiden 1995
- Graaff, F.A. de, *Op leven en dood. Kroniek van oorlog en bezetting 1940-1945*, Rotterdam 1946
- Griffioen, Pim en Zeller, Ron, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, Amsterdam 2011
- Groen, Koos, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland*, Weesp 1984
- Groen, Koos, *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog*, Hilversum 2009
- Groot, Leo de, *Vannacht vliegen alle uilen. Oorlogsberinneringen van een Rotterdamse jongen*, Rotterdam 2004

- Gunnink, G., *De Knokploeg. Schimmen uit het verleden*, 5^e gewijzigde druk, Meppel 2009 (1^e druk Meppel 2005)
- Hakkert, Adriaan, *Wel vergeven, niet vergeten*, Soesterberg 2003
- Hartendorf, Guus, *De Velsers Affaire. Bezettingstijd 1940-1945 in Kennemerland*, Haarlem 2001
- Hazelzet, K., *Beelden uit een verwoeste stad. En hoe het was in de dagen van weleer...*, Rotterdam 1946
- Heijden, Chris van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen 2001
- Heijden, Chris van der, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, Amsterdam 2011
- Heijstek, P., *Te midden van bunkers en mijnenvelden*, Hoek van Holland 2002
- Hermans, H.L.C., *Om des gewetens wille. De geschiedenis van een arrest in oorlogstijd*, Leeuwarden 2003
- Hirschfeld, Gerhard, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de bezettingsjaren 1940-1945*, Haarlem 1991
- Hof, J., *Frits de Zwerver. Twaalfjaar strijd tegen de nazi-terreur*, Den Haag 1976
- Hofland, H.J.A., *14 mei*, Rotterdam 2007
- Hofland, H.J.A., Hans Keller, Hans Verhagen, *Vastberaden maar soepel en met mate. Herinneringen aan Nederland, 1938-1948*, Amsterdam 1976
- Hofman, J., *De collaborateur. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter*, Meppel 1981
- Hofs, Jan en Ton Hougee, *Van Haagseveer tot Doelwater*, Rotterdam 1999
- Hols, M.J.G. en H.J. Steunenbergh, *Holten in oorlogstijd. Kroniek van Holten gedurende de jaren van de Tweede Wereldoorlog*, Holten 1984
- [Holten, A.J. van] *Trouw en De Vrije Pers in bezet Rotterdam – Speciale edities voor Rotterdam en omstreken 1944-1945*, Kampen 1994

Hoornik, Ed., *Verzamelde gedichten*, Amsterdam 1966

Hor, Joop van der en Jean-Philippe van der Zwaluw, *Heijplaat in oorlog, Heijplaat in vrede*, Rotterdam 2013

Hovingh, G.C., *Johannes Post. Exponent van het verzet. Een biografie*, Kampen 1999 (1^e druk 1995)

Huisman-van Bergen, Annie, *De Vervolgden. Jacht op twee Delfse studenten in 1941*, Amsterdam 1999

Huizing, Bert en Koen Aartsma, *De zwarte politie 1940-1945*, Weesp 1986

-, *In memoriam*, De Haag 1995

-, *In memoriam A. den Toom 3 april 1945*, Rotterdam 1946

Jackson, Julian, *France. The Dark Years 1940-1944*, Oxford 2001

Jaeger, D.M. de, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*, Tilburg 1999

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1 t/m 14 met register, 's-Gravenhage/Leiden 1969-1991 (geannoteerde wetenschappelijke editie)

Kalyvas, Stathis N., *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge 2006

Karin, *Marinus Post alias Evert. Oorlogsherinneringen uit 1944*, Kampen 1999

Kedward, H.R., *Resistance in Vichy France. A Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone, 1940-1942*, Oxford 1978

Kedward, H.R., *Occupied France. Collaboration and Resistance 1940-1944*, Oxford 1985

Kedward, H.R., *In Search of the Maquis. Rural Resistance in Southern France, 1942-1944*, Oxford 1993

Kedward, Roderick en Roger Austin (red.), *Vichy France and the Resistance. Culture & Ideology*, London 1985

- Keizer, Jasper, *De zwarte wagon. Verraders in Friesland*, Leeuwarden 2007
- Keizer, Madelon de, *Putten. De razzia en de herinnering*, Amsterdam 1998
- Keizer, M. de, M. Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, Amsterdam 2010
- Kelder, Jan Jaap, *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit*, Utrecht/Antwerpen 1990
- Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam 2002
- Klemann, Hein en Sergei Kudryashov, *Occupied Economies. An Economic History of Nazi-occupied Europe, 1939-1945*, London/New York 2012
- Klinkenberg, W., (naar een scriptie van Hanjo van den Berge), *Samuel Esmeijer. Een politiemann die kiezen moest*, Den Haag 1985
- Knoop, Hans, *De zaak Menten. Met nieuwe onthullingen over de Velsler-affaire*, Amsterdam 1977
- Kok, Auke, *De verrader. Leven en dood van Anton van der Waals*, Amsterdam 1995
- Kok, Auke, *Oorlogsliefde*, Amsterdam 2010
- Kooij, M. van der, *Om niet te vergeten. Overschieënaars in verzet*, Overschie 1986
- Kooistra, Jack, *Een Laatste Saluut. Fryslân in de oorlog*, Leeuwarden 2005
- Kooistra, Jack, *Strijders, onderdrukkers en bevrijders, Fryslân in de oorlog*, tweede gewijzigde druk Leeuwarden 2008 (eerste druk 2005)
- Kooistra, Jack en Albert Oosthoek, *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945*, Leeuwarden 2009 (herziene 3^e druk, mei 2009)
- Kooistra, Jack, Klaas Jansma, Geert-Jan Knoops, Auke Piersma en Bob Smalhout, *Represailles in Nederland 1940-1945. Gewapend verzet en bloedige wraak*, Grou 2013
- Kooistra, Jack, Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, Klaas Jansma en Auke Piersma, *Represailles in Friesland 1940-1945. Gewapend verzet en bloedige wraak*, Grou 2013

- Koreman, Megan, *The expectation of Justice. France, 1944-1946*, Durham 1999
- Kors, Ton, *Hannie Schaft. Het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's*, Amsterdam 1976
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, 2 delen, Amsterdam 1986
- Koster, Aad en Pierre Pijpers, *Onze vaders in verzet. Rotterdam 1940-1945*, Rotterdam 2014
- Koster, M., *Honger in Rotterdam (winter 1944-'45)*, Rotterdam 1945
- Kraak, Oene, *Mijn dorp en de rest van de wereld*, Krommenie 2008
- Krop, F.J., *Gevangenis en concentratiekamp*, brochurereeks 'Geloof en Vrijheid' no. 4b. *Het Haagsche Veer*, z.p., z.j. (Rotterdam 1946)
- Laar, Paul van de, *Stad van formaat. Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle 2000
- Lagrou, Pieter, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge 2000
- Laqueur, Walter, *Guerrilla Warfare: A Historical and Critical Study*, New Brunswick, New Jersey 1998
- Laurens, B.H., *Hun armoe en hun grauw gezicht. Hongerwinter '44-'45*, Rotterdam 1985
- , *Lazarus. Een Rotterdamse anthologie*, Sliedrecht 2001
- Leeuw, A.J. van der, 'Oorlogsgetroffenen en oorlogsarchieven' in: *Met zin en verstand*, Deventer 1995
- Leydesdorff, Selma, *De mensen en de woorden: geschiedenis op basis van verhalen*, Amsterdam 2004
- Liagre Böhl, Herman de en Guus Meershoek, *De Bevrijding van Amsterdam: een strijd om macht en moraal*, Zwolle 1989
- Liempt, Ad van, *De Oorlog*, Amsterdam 2009

- Liempt, Ad van, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden, 1943*, Amsterdam 2009
- Liempt, Ad van en Jan H. Kompagnie, *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2011
- Liempt, Ad van (red.), *De jacht op het verzet. Het meedogenloze optreden van Sicherheitsdienst en Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2013
- Liempt, Ad van, *De drogist. Hoe een verzetsman na de oorlog in ongenade viel*, Amsterdam 2013
- Loon, K. van, *Verzet in en om Dordt*, Den Haag/Batavia 1947 (2^e ongewijzigde druk 1980)
- Lorenz, Chris, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Meppel/Amsterdam 1987
- Maas, Judith en Joop van Vlies, *Loods 24, Vervolging Rotterdamse Joden in de oorlog*, Rotterdam 1992
- Maas, Judith en Harry Bonnewits, *Loods 24. Een wandeling door joods Rotterdam*, z.p., z.j. (Rotterdam 1996)
- Mayer, K.A. en L. Ott, *Havenstad in de frontlijn. De geschiedenis van Rotterdam in de oorlogsjaren*, Rotterdam 1965
- McNeil, W.H., *The Greek Dilemma War and Aftermath*, Londen 1947
- Meershoek, Guus, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting*, Amsterdam 1999
- Mees, H., *Mijn oorlogsdagboek, 10 mei 1940 – 8 mei 1945*, Rotterdam 1945
- Meihuizen, Joggli, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2003
- Menger, Truus, *Toen niet, nu niet, nooit*, Westzaan 1994 (1e druk Den Haag 1982)
- Meyers, Jan, *Esmée. Een vrouw in oorlogstijd*, Soesterberg 2011

Moore, Bob (red.), *Resistance in Western Europe*, Oxford 2000

Mourik, Bram van, e.a., *Gids Tweede Wereldoorlog. Verzamelingen in het Gemeente-archief Rotterdam*, Rotterdam 1990

Nieuwenhuis-Verveen, G.W.J., *Standbeelden, monumenten en sculpturen in Rotterdam*, Rotterdam 1972

Noël de Gaulle, A.J. (pseudoniem van Kas de Graaf), *Carnaval der desperado's: getrouw relaas ener militaire opdracht, zoals deze in vijandelijk gebied werd uitgevoerd door geallieerde agenten, bijgestaan door verzetscellen*, Amsterdam 1948

O. [J. Ofman], *De verzetsbeweging en de Chr. Ambachtsschool te Rotterdam 1940-1945*, Rotterdam 1945

Ojen jr., G.J. van, *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 2 delen, Den Haag 1972

Onderdijk, M., e.a., *Verzet, meer dan een gerucht. Verzet in Rotterdam 1940-1945*, Rotterdam 1990

Onderwater, Hans en Jan van Mastrigt, *Schetsen uit de nacht. Barendrecht 1940-1945*, Baarn 1982

Onderwater, Hans, *Operatie 'Manna'. De geallieerde voedseldroppings april/mei 1945*, Weesp 1985

Onderwater, Hans, *Meer Schetsen uit de Nacht. Barendrecht 1935-1950*, Barendrecht 2008

Oosthoek, Albert, *De Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945*, Rotterdam 1990

Oosthoek, Albert, *De Rotterdamse arbeidsinzet 1940-1945*, Soesterberg 2009 (herziene uitgave, 1^e druk Rotterdam 1994)

Oosthoek, Albert, *Uit Trouw geboren. Illegaliteit in Oud-Beijerland*, Oud-Beijerland 1995

Oosthoek, Albert (Inl.), *Kaddisj. Ter nagedachtenis van de joodse Rotterdamse burgers 1940-1945*, Rotterdam 2000

Oprel, M., *Sterker door strijd. De ondergrondse pers in Rotterdam 1940-1945*, (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Erasmus Universiteit), Rotterdam 1990

- Oudenaarden, Jan en Ina Kleijwegt, *De wederopstanding van Het Witte Paard*, Rotterdam 2011
- Overwater, A.M., *De Rotterdamse gevallen van het verzet 1940-1945*, Barendrecht 1997
- Overwater, A.M., *Rotterdams gemeentepersoneel, omgekomen in de oorlogsjaren 1940-1945*, Barendrecht 2007
- Pauw, J.L. van der, *Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945*, Den Haag 1995
- Pauw, J.L. van der, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2006
- Pauw, J.L. van der, *Joop de Jonge 'Hans KP' 1918-2006*, Rotterdam 2007 (uitgave in eigen beheer)
- Pauw, J.L. van der, *Rotterdam 40-45*, Zwolle 2014
- Paxton, Robert O., *Vichy France. Old Guard and New Order, 1940-1944*, New York 1972 (herziene uitgave, New York 2001, Franse vertaling *La France de Vichy*, Parijs 1973)
- Pierik, Perry, *Friedrich Knolle. Bekenissen van een onderzoek naar een SD-officier*, 3^e herziene druk, Soesterberg 2011
- Poelstra, Th.J., *Catalogus van stukken betreffende de Tweede Wereldoorlog van Rotterdam*, Rotterdam 1973
- Pollmann, Tessel, *Mussert & Co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen*, Amsterdam 2012
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*, 2 delen, Den Haag 1965
- Pubben, Wil en Aad Speksnijder, *Moord in Rotterdam. Diverse Fotografieën 1905-1967*, Rotterdam 1994
- Puttemans, J., *De bezetter buiten. Beknopte historiek van het Onafhankelijkheidsfront, Nationale Verzetsbeweging, 1941-1945*, Lier/Almere 1987

-, *Registers behorende bij Het Grote Gebod, Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, Kampen 1989

Reinders, H.R., *Aanslag en Represaille, Bedum, 22 april 1944*, Bedum 1984

Renders, Hans, *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert*, Amsterdam 2004

Renting, R.A.D., Index op 'Het verzet in Rotterdam', door J.W. de Boer, (ongepubliceerd), Rotterdam 1983

Rhijn, J. van, *Rotterdam 1940-1946. Een fotoreportage uit de jaren 1940-1946*, Delft 1947

Riessen, H. van R. van Aerde e.a., *Het Grote Gebod, Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, 2 delen, Kampen-Bilthoven 1951 (3^e ongewijzigde druk 1989)

Riet, Frank van, *'n Papieren Monument. Herdenkingsboek van de tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen politiemensen in de regio Rotterdam-Rijnmond*, Rotterdam 2000

Riet, Frank van, *Handhaven onder de Nieuwe Orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Zaltbommel 2008

Riste, Olav en Berit Nøkleby, *Norway, 1940-1945. The Resistance Movement*, Oslo 1973

Roegholt, R., J. Zwaan (red.) e.a., *Het verzet 1940-1945*, Weesp 1985

Roever, Eddy de, *Zij sprongen bij maanlicht. De geschiedenis van het Bureau Bijzondere Opdrachten en de agenten Londen 1944-1945*, Baarn 1985

Roest, Friso en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941*, Amsterdam 1998

Romer, Herman, *Rotterdam in baarse jaren 1940-1945*, 2 delen, Rotterdam 1990

Romer, Herman, *Rotterdam na duistere jaren*, Rotterdam 1994

Romijn, Peter, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*, Houten 1989

- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*, Amsterdam 2006
- Rüter, A.J.C., *Rijden en staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd*, Den Haag 1960
- Sakkers, Hans, *Duitse militaire standrechtelijke executies in Zeeland september – december 1944*, Soesterberg 2013
- Sandberg, H.W., *Witboek over de geschiedenis van het georganiseerde verzet voor en na de bevrijding. Witboek van de Grote Advies-Commissie der Illegaliteit*, Amsterdam 1950
- Schaaf, Ype, *Dodelijke dilemma's in het Friese verzet. Het veemgericht en Esmée van Eeghen*, Franeker 1995
- Schaap, Inger, *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland 1943-1944*, z.p., 2010
- Schierbeek, B., *Terreur tegen terreur*, Amsterdam 1945
- Schmidt Crans, P.H.A., *Tussen eskadron en squadron. Beknopte autobiografie van een oorlogsvrijwilliger*, Heerhugowaard 2002
- Scholten, H.D. e.a., *De Hoeksche Waard. Een studie van enkele sociologische en sociaal-psychologische aspecten*, Utrecht z.j.
- Schouten, Ted, *Boy. Een Antilliaanse jongen in het Nederlands verzet*, Oranjestad/Den Haag 1985
- Schram-Ouweneel, Anne en Jaap van Oostendorp (red.), *Het Erasmiaans Gymnasium in de Tweede Wereldoorlog. Herinneringen van oud-leerlingen*, Rijswijk 2003
- Schrieke, J.J., *Bezetting Nederland en het Haagsche Landoorlogreglement van 1907*, Amsterdam 1944
- Schulten, C.M., *En verpletterd wordt het juk. Verzet in Nederland 1940-1945*, Den Haag 1995
- Schulten, J.W.M., *De geschiedenis van de Ordedienst. Mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie*, Den Haag 1998

Schuyt, Kees, *Het spoor terug. J.B. Charles. W.H. Nagel 1910-1983*, Amsterdam 2010

Sijes, B.A., *De Februaristaking, 25-26 februari 1941*, Amsterdam 1954

Sijes, B.A., *De razzia van Rotterdam – 10-11 november 1944*, Den Haag 1951 (2^e druk Amsterdam 1984)

Sijes, B.A., *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945*, Den Haag 1966 (ongewijzigde herdruk Den Haag 1990)

Slot, Eric, *De dood van een onderduiker. Louis van Gasteren en de waarheid*, Amsterdam 2006

Slot, Eric, *De vergeten geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2007

Somers, Erik en Mark Pier, *Archievensgids van de Tweede Wereldoorlog, Nederland en Nederlands-Indië*, Zutphen 1994

Sørensen, Ronald, *NSB'ers in Rotterdam; een gehate minderheid*, (ongepubliceerde scriptie), Rotterdam 1988

Sørensen, Ronald, *Een gehate minderheid. NSB'ers in Rotterdam*, Rotterdam 2003

Stam, Cor van, *Wacht binnen de dijken. Verzet in en om de Haarlemmermeer*, Haarlem 1986

Stelwagen, Jacob, *Bommen op Saakstra's brug. Oorlog en bevrijding in Noordwest-Friesland*, Leeuwarden 2008

Stokman, S. (red.), *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie. Herderlijke brieven, instructies en andere documenten*, Utrecht 1945

Straten, Hans van, *Moordenaarswerk. Een kroniek van 120 Nederlandse moordzaken*, Amsterdam 1964

Stroom, Gerrold van der, *Duitse strafrechtspleging in Nederland en het lot der veroordeelden*, Den Haag 1982

- Struijs, Jan (red.), *Overleven onder een andere orde*, (uitgave Politieacademie), Rijswijk z.j. (2009)
- Thompson, P., *The Voice of the Past. Oral History*, Oxford 2000 (1^e druk 1978)
- Touw, H.C., *Het verzet der hervormde kerk*, Den Haag 1946
- Traas, Marinus (Mac), *Who am I?*, Carlisle 2000
- Tricht, Coen van, *Onderduikers en Knokploegen. Het verzet van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en de Landelijke Knokploegen*, Amsterdam 1991 (heruitgave onder de titel: *De Ondergrondse*, Soesterberg 2008)
- Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945*, Utrecht 1985
- Trienekens, G.M.T., *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid*, Utrecht/Antwerpen 1995
- Trouw. Een ondergrondse krant. Heruitgave van alle Trouw-nummers uit de Tweede Wereldoorlog*, Kampen 1978
- , *Trouw en De Vrije Pers in bezet Rotterdam. Speciale edities voor Rotterdam en omstreken 1944-1945. Het werk en de lotgevallen van de Trouw-groep Rotterdam*, Kampen 1994
- Veld, Bert in 't en Ruud in 't Veld, *Johannes Kolf. De verzetsstrijder 'Jodocus'*, Klaaswaal 2006
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945*, Den Haag 1976
- Veldhuizen, G. van, *Het nevelgordijn opgetrokken. De classis Rotterdam der Nederlandsch Hervormde Kerk tijdens den oorlog*, Rotterdam 1946
- Verheij, A.A., *CPN verzet in de regio Rotterdam 1940-1945*, Rotterdam 1999
- , *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied*, 1940-1945
- , *Verslag van den toestand der gemeente Rotterdam*, jaargangen 1940-1946

Verkijk, Dick, *Die slappe Nederlanders – of viel het toch wel mee in 1940-1945*, Soesterberg 2001

Visser, Frank, *De bezetter bespied. De Nederlandse Gebeime Inlichtingendienst in de Tweede Wereldoorlog*, Zutphen 1983

Visser, Frank, *De zaak Antonius van der Waals*, Den Haag 1974

Volker, Inge, *Doetinchem in oorlogstijd. Vijf jaar Duitse bezetting in Doetinchem en Gaanderen 1940/45, Doetinchem/Gaanderen 1996*

-, *Voormalig verzet Zuid-Holland, district Rotterdam. 5 mei 1955*, programmaboekje, Rotterdam 1955

Vries, G.J. de, *De balans van 'Verzet in en om Dordt'*, Dordrecht 1982

Vries, G.J.P. de, *Achter de schermen. De ondergrondse strijd voor onze bevrijding. Onthullingen over de werkzaamheid der illegale organisaties tijdens de Duitse bezetting*, Rotterdam 1945

Vries, H. de, *Een ophitsend geschrift. De geschiedenis van het illegale blad Trouw*, Utrecht 1968

Wagenaar, Aad, Albert Oosthoek, e.a., *De Vallende Ruiter*, Rotterdam 1995

Wagenaar, Aad en Piet Rook, *Van De Zweth tot Zadkine. Monumenten in Rotterdam die herinneren aan de jaren 1940-1945*, Rotterdam 1991

Wagenaar, W.A., *Het herkennen van Iwan. De identificatie van de dader door ooggetuigen van een misdrijf*, Leiden 1989

Weber, E.P., *Gedenkboek van het Oranjehotel. Onze gevallen verzetshelden. Celmuren spreken*, Rotterdam 1946

W, T. de, en C. V., (de initialen van Tilly de Waard en Chris Voorhoef, pseudoniemen van T. Friederich en H.J. Scheffer), *Guerilla in Rotterdam*, Amsterdam 1946

Wielert, Jeroen, *Route '40-'45. Een reis langs het Nederlandse oorlogsverleden*, Utrecht 2010

Wieviorka, Olivier, *Divided Memory. French Recollections of World War II from the Liberation to the Present*, Stanford 2012

Willemse, Ds. N., *Een arbeider in 't licht van den oogstdag. Korte levensschets van Ds. Hans de Jong*, Amsterdam 1946

Winkel, Lydia E., *De ondergrondse pers 1940-1945*, 3^e druk, herzien en aangevuld door Hans de Vries, Utrecht 1989 (1^e druk Den Haag 1954)

Winkel, Martine te, *Beatrijsstraat. Beeld van een kleurrijke straat*, Rotterdam 2007

Withuis, Jolande, *Weest manlijk, zijt sterk: Pim Boellaard (1903-2001), het leven van een verzetsheld*, Amsterdam 2008

Wijbenga, P., *Bezettingstijd in Friesland*, deel I, *Weifeling en keus*, Drachten 1970, deel II, *Met de rug tegen de muur*, Leeuwarden 1975, deel III, *Het laatste bedrijf*, Leeuwarden 1978 (2^e herziene druk Leeuwarden 1995)

Woolderink, Richard, *Raalte in oorlogstijd '40-'45. Historie van de gemeente Raalte en haar kerkdorpen Luttenberg, Nieuw Heeten, Mariënheem, Broekland en Heeten tijdens de Tweede Wereldoorlog*, uitgave in eigen beheer, Doetinchem 1986

Zee, Henri van der, *De hongervinter. Van Dolle Dinsdag tot Bevrijding*, Amsterdam 1979

Zee, Sytze van der, *Vogelvrij. De jacht op de Joodse onderduiker*, Amsterdam 2010

Zondergeld, Gjalt, *Goed en kwaad. Vijftien opstellen, van fascisme tot pacifisme, van Rudolf Steiner tot Colijn*, Antwerpen/Apeldoorn 2002

Zondergeld, Gjalt, *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting*, Zoetermeer 2002

Zwaluw, Jean-Philippe van der en Joop van der Hor, *Heijplaat in verzet. Oorlogsgetuigenissen uit het gebied rond de Rotterdamse Waalhaven*, Hilversum 2010

Zwaluw, Jean-Philippe van der en Joop van der Hor, *Henk Huisman: Verzetsstrijder op de Heijplaat*, Rotterdam 2011

Artikelen in het Rotterdams Jaarboekje

Besselaar, Herman, 'Jan Willem de Boer, 1893-1979', 1980

Bouwen, Jan C., 'Joukje Grandia-Smits (Clara), 1917-1985', 1986

Dutilh, J., 'Th.A.W. Ruys, 1904-1989', 1990

Elfferich, Loek, "'Maup Frenk, onderwijzer", 15 april 1914 – 25 augustus 1990', 1991

Hoogeweegen, B.P.M.M., 'De lange, lange Oorlogswinter te Rotterdam', 1984

Jonge, J.L. de en G.J. van de Waal, 'Tjerk Elsinga, 1903-1990', 1991

Kool-Verhoog, C.C. de, 'Rotterdamse oorlogsprenten', 2012

Koomans, N.Th., 'In memoriam A. Kortlandt', 1946

Lichtenauer, W.F., 'Ir. Arij Pieter van der Meer, 1903-1985', 1986

Mandele, K.P. van der, 'Mr. P.J. Oud', 1969

Oud, P.J., 'Herinneringen van een burgemeester van Rotterdam aan een bewogen tijd', 1965

Pauw, J.L. van der, 'Charles van der Sluis, 1919-2001. Een verzetsman van formaat', 2002

Pauw, J.L. van der, 'In memoriam Joop de Jonge (Hans KP), 1918-2006', 2007

Pollmann, Tessel, '1941-1945: Terreur op het stadhuis van Rotterdam. Burgemeester Müller en rechterhand Jaap Dijkhuis opnieuw onderzocht', 2010

Slechte, Henk, 'In memoriam Hendrik Jan (Chris) Scheffer, 1919-2008', 2009

Sluis, Ch.P.J. van der, 'Kroniek van een huis in het Oude Westen en zijn bewoners gedurende de bezettingsjaren. Claes de Vrieslaan 21', 1976

Sluis, Charles P.J. van der, 'Nicolaas Gerardus Apeldoorn, 1908-1982', 1984

Sluis, Charles P.J. van der, 'Gerrit Cornelis van Bijsterveld, 1905-1987', 1988

Spoelder, Jan, 'In memoriam drs. N. van der Blom, 1917-2006', 2007

Teychiné Stakenburg, A.J., 'Dr. Johannes Philippus Backx, 1903-1982', 1983

Valk, H.J., 'De Rotterdamse Joden tijdens de bezetting', 1955

Summary

In this thesis the modus operandi of the armed resistance groups of the National Fighting Units – ‘Landelijke Knokploegen’ (LKP) – in Rotterdam in the years 1944-1945, particularly regarding the liquidations carried out by members of this resistance movement is examined. This subject has fascinated me since my first research into the armed resistance in the city in 1989. This dissertation consists of an amalgamation of sections from three earlier publications about the armed resistance in Rotterdam and Oud-Beijerland plus the result of two years additional research.

In early 1944, after nearly four years of war, Rotterdam was physically and mentally battered by numerous bombings and many repressive measures, including the persecution of the Jews and the forced labour of men in Germany. The last phase of the war was marked by a total disruption of society as a result of continuing terror by the occupying forces such as the destruction of the major port and the raids on the 10th and 11th of November 1944 during which approximately 50,000 men from the city were deported. On top of that came the famine of the winter of 1944-1945. Conflicts between citizens and law enforcement parties such as the occupying authorities, the Dutch police and the resistance escalated as a result of social disintegration. The nature of the Nazi regime did not change in this period, however its behaviour and methods did. The citizens were openly intimidated by regular public firing squad executions as reprisal for the liquidation of collaborating individuals by the resistance. In this setting the paramilitary resistance emerged in 1944, dominated by the nationally organized groups, the National Fighting Units (LKP); the Resistance Council – ‘Raad van Verzet’ (RVV) – and the Organisation for Public Order – ‘Ordedienst’ (OD).

The LKP was formed in August 1943 as a continuance of the National Organization providing help to fugitives (Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, LO). The formation of the LO (and indirectly the LKP) was directly caused by the drastic measures taken by the authorities in the form of continuing raids to assemble men for forced labour in Germany. Ration cards and false identification documents were of vital importance for the livelihood and security of people in hiding. To provide them with these the LKP raided distribution offices and central population registers. The approximately eighty KPs that were active in the Netherlands differed in origin, atmosphere, character of the leader and nature of activities. The LO was the largest

resistance organisation in the Netherlands with an estimated 15,000 members. The LKP counted approximately 750 members in mid 1944. Most of the members of the LO and LKP originated from Protestant, predominantly Calvinistic circles.

Samuel Esmeijer formed the first KP in Rotterdam in January 1944. Under his leadership, the LKP Rotterdam with its circa 120 active members became the leading resistance organisation in the city. The LKP Rotterdam waged 'guerrilla warfare' with about forty officers of the Security Police (*Sicherheitspolizei*) and Security Service (*Sicherheitsdienst*), and became increasingly embroiled in hard confrontations with collaborators, profiteers and gangs of thieves.

This dissertation concentrates especially on one of the four KPs active within the city under the umbrella of the LKP Rotterdam, namely the 'Knokploeg Rotterdam-Zuid' (KP-Zuid) which operated on the so-called Left Bank (of the river Maas) in Rotterdam South. The KP-Zuid (KP South) consisted mainly of members of the Calvinistic Church and was admitted into the LKP context in the summer of 1944. Some members had already been involved in illegal work, including helping people in hiding. The KP-Zuid initially consisted of seven men and grew exponentially over the course of time, to more than thirty members, including six female couriers. The KP-Zuid engaged in sabotage and committed a relatively limited number of attacks, apart from raids on distribution offices and actions to liberate prisoners. The liquidation list of the LKP Rotterdam during the period November 1944 to May 1945 entailed the names of 134 people who were to be eliminated, of which 18 were allotted to the KP-Zuid. Three attempted executions were successful, namely that of a criminal, a notorious policeman and a woman who had committed serious treason.

The arrest of KP-Zuid leader Kees Bitter on October 27, 1944, had major implications for the resistance. Given the choice between being executed and working as a V-Mann for the *Sicherheitsdienst*, Bitter chose the latter. His treason cost the lives of at least 17 members of the underground. At the request of the Dutch government in exile in London the harbour sabotage squad of the KP-Zuid contributed to the allied war efforts from September 1944 onwards. By successfully sinking the ships the Germans had designated to block the Nieuwe Waterweg, in order to prevent the Allies from entering with naval vessels, the planned blockade was thwarted.

In the history of the occupation of the Netherlands the phenomenon of liquidation is anything but marginal with an estimated five hundred casualties. The premeditated elimination of traitors or collaborators was commonly referred to as 'liquidation' by members of the resistance during the occupation. The term 'murder' was not used because of its association with non-politically motivated murder. The executors did not want to be associated with this. The LKP Rotterdam had a special position within the armed resistance, not only because of the large number of approximately eighty liquidations, but also because of the procedure used for making the decision to liquidate.

Before the establishment of the Forces of the Interior – ‘Binnenlandse Strijdkrachten’ (BS) – on September 5, 1944, the commanders of the three resistance groups (LKP, RVV, OD) were responsible for the verdicts that were pronounced. Until the establishment of the Intelligence Service – ‘Inlichtingendienst’ (ID) of the LKP Rotterdam in early November 1944 the responsibility for a decision to liquidate was in the hands of its leader Esmeijer. In November, 1944 the LKP Rotterdam modified its liquidation procedure in which the ID, which consisted of two divisions, played an important role. Charles van der Sluis, head of the internal security department, was entrusted with the task of tracing untrustworthy people within the ranks. Henk Scheffer, head of the department of external security, had to prevent the penetration of traitors and maintain contacts with ‘good cops’ in the police force. Besides the ID a so-called ‘Committee of Five’ was established, which had to be involved in the decision making process if possible and had to give an opinion on whether or not to liquidate on the basis of information from the ID. The LKP Rotterdam members who served on this committee were about 25 years old and had individual veto power. Three of them were students, while none of them had any legal training. The committee could not be involved in all cases due to the hectic times. In those cases, there would not be a cross examination of the suspect. The dual role of Scheffer and Van der Sluis was remarkable. As members of the Commission of five they formed their opinion based on the reports of the ID to which they themselves gave guidance. Both men acted effectively as ‘prosecutor’ with simultaneous responsibility for the reports of their own ID as well as a ‘judge’, two roles that ought not to be united in the same person, as this thesis proposes.

The LKP Rotterdam claimed the sole right to liquidate, but in practice was not known in several issues. The liquidation list contained the names of both executioner and victim, the reason for the verdict, and date of commission and execution. It can only be established with certainty that of the 114 men on the list, 33 were liquidated, as were 10 of the 20 women. Victims were members of the NSB, collaborating policemen, scalpers, thieves, perpetrators of robberies, traitors of their own resistance circle, looters and other criminals and collaborators such as people who had betrayed people in hiding and individuals who contributed to the large port vandalism that took place commissioned by the occupier. In some cases the reason for the liquidation is debatable and the decision to liquidate does not appear to have been based on solid evidence. There were excesses based on material motives and hatred against the occupiers and their accomplices. It was remarkable that the paramilitary resistance increasingly attracted law enforcement and public order at the expense of the occupier, thereby partially eclipsing the police. The armed resistance was operating on its own authority, and judged on its own standards.

A major problem in Rotterdam was that members of the occupation forces, the police and the resistance also shared in the moral malaise and participated in the black market driven by dire food shortages. There were several groups in the city, including civilians, members of the resistance and German deserters, operating independently.

They were trading on the black market under cover of the resistance and sometimes committed robberies. There were quite a few casualties in the twilight zone between resistance and crime, on the one hand by the armed resistance by commissioning liquidations and on the other hand by the occupying forces through extrajudicial executions in retaliation. Additionally, there were 'wild' squads, whose individual members were sometimes members of the LKP, RVV or OD. Violators who deliberately ignored the instructions from above, including members of the BS were warned and executed in extreme cases. The creation of the BS was intended to get a grip on the members of the resistance, apart from having a military purpose. Many members of the LKP Rotterdam had trouble adhering to the hierarchical authority structure as soldiers after their inclusion in the BS effort. The command of the BS did not have direction over or control of the connected resistance organizations in Rotterdam.

Balancing the need for liquidation and the risk of retaliation was an awkward and generally complicated decision-making process. Taking responsibility for a liquidation was both a moral and a legal problem. The adage 'the lesser of two evils' was taken as guidance when making a decision to liquidate. The assumption was that the elimination of a single person would avoid imprisonment and deportation of several people. For liquidations the usual procedure was to first interrogate people, then stun them and kill them with an injection. To avoid identification the corpses were weighted with stones, sewn in jute bags and thrown in the Boerengat or another port. Sometimes the fact that the bodies did not disappear without a trace would result in reprisals. Victims of the shootings were mostly imprisoned illegal workers (*Todeskandidaten*), criminals or persons suspected of crime, and in some cases even bystanders. The ruthless reprisals, such as leaving corpses lying on the street to intimidate, shocked the bourgeoisie. The justification of the liquidations thus raised a lot of questions in many cases. While the allied forces were advancing, the shootings placed the underground in an unfavourable light, while the damage inflicted upon the occupation forces was negligible.

The nationwide BS pinnacle repeatedly urged the commanders of the LKP, RVV and OD to work with more restraint concerning liquidations, but this fell on deaf ears in Rotterdam. The guidelines and instructions of the BS prescribed that there had to be legitimate reasons for liquidations and that it had to be clear who was responsible for the action and hence for any reprisals that would follow afterwards. The lack of discipline of the troops within the BS occurred mainly within the LKP Rotterdam, which, against the guidelines, committed several attacks that were hardly justifiable. The lack of strong leadership after the death of Esmeijer on November 29, 1944 made it possible for the commando groups to take a lot of power for themselves and operate fairly independently. Several KP members took the law into their own hands and committed assassinations for personal revenge, for example, because of the killing of a comrade. These KP members were operating illegally and were guilty of crimes, certainly after the liberation but in fact even before.

Despite the BS directive that vigilantism in wartime and of course after the war was illegal, some former LKP members in their function as members of the BS still did it. The elimination of (alleged) collaborators or traitors by members of the former resistance, still referred to as 'liquidation' and not as murder after the liberation, when the enforcement of the law again was entrusted to a legitimate government and the rule of law was restored. Some murders of resistance members who were suspected of treason, were the result of such vigilantism. Confidential contacts between members of the paramilitary resistance and the police, dating back to the period of occupation, then in turn led to judicial investigations into post-war killings being put on the back burner or even discontinued. Neither moral standards nor the realization that vigilantism is incompatible with the concept of law seem to have played a role to the offenders. This was certainly true for the time after the war when the special law was set for the trial of collaborators.

After the liberation the historiography of the resistance became largely the domain of the former resistance. Members of the resistance wrote (memorial) books and articles and initiated books on the resistance. Part of the national resistance historiography, such as those relating to the LO and LKP, was written and published in 1951 in *Het Grote Gebod, Gedenkboek van het verzet in de LO en LKP* (Commemorative Book of the resistance in the LO and LKP), mainly by members of the resistance from the Protestant community itself. Earlier, in 1945 and 1946, the former resistance in Rotterdam took charge of historiography by publishing several publications, including *Guerilla in Rotterdam* of which Scheffer was the (main) author. The same resistance fighters later initiated the book *Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945* by J.L. van der Pauw (1995). The postwar 'auto' history of the resistance in the national and local historiography has been decisive in helping to create a certain image. The influence of these publications on the subsequent historiography has been great. They lack self-reflection and a critical analysis of their own deeds. The emphasis is on the often successful resistance activities such as usurping, robberies and acts of sabotage. Liquidations and retaliations are not dilated upon. The resistance fighters in question have not accounted for their role in liquidations. Amongst themselves they agreed to remain silent about the liquidations and observed this hush-hush policy all their lives. To talk about it, also with researchers, was a taboo. There were several reasons for the former members of the resistance not to speak about the assassinations: the liquidations and reprisals that followed it were painful memories, in the decision making process and in the execution errors were made, and the question of the legality could be addressed after the liberation. This thesis will induce, based on multiple sources, adjustment of existing ideas about the armed resistance and will erase its heroic image in historiography and national memory. Several members of the LKP Rotterdam have committed assassinations and killings in 1944 and 1945 without any imperative necessity. This thesis also establishes that the idea that it was only the illegality that assumed a courageous attitude during the war and has acted in an excellent manner in the interest of the

Dutch population should be revised. Unquestioningly accepting the alleged motives of members of the resistance is shaken, people who were good, proved wrong and alleged wrong people turned out to be good. I embrace the paradigm shift, initiated by historian J.C.H. Blom, in which the simple and uncluttered classic good-fault scheme in the thinking about the Second World War made room for a perspective in which between white and black – victims and perpetrators, the resistance and the collaborators – there are increasingly more shades of grey. In the black-white scheme the colour a small portion of the armed resistance appears to take on is not white, but ‘gray’ and ‘black’ when it comes to judging their actions

The answer to the question about the role and significance of the LKP Rotterdam within the resistance and within the context of the BS in Rotterdam provides a diffuse image. The raids on distribution offices for people in hiding, the extrication of captured resistance fighters and the harbour sabotage actions in favour of the Allied war attempts were effective. However, this cannot be said of the frequently executed liquidations. Often they have not proven useful or hardly yielded any tangible results when it came to saving human lives. Also, KP members appear to have had their own ideas about what was and what was not permitted, and committed crimes and robberies for their own benefit. The numerous assassinations perpetrated in the ruthless guerrilla struggle under command of a dozen KP members put the occupation regime on edge as is clear from the bloody reprisals that followed.

The activities of the LKP Rotterdam hardly influenced the course of the war and the liberation of the city. Who was in charge became clear during the liberation of Rotterdam on May 8, 1945 by Canadian soldiers. The occupier had weapons, but hardly authority anymore. The members of the BS that wanted to play an active role were not allowed to carry weapons and had to wait for Allied orders. The LKP members were very disillusioned about the fact that they were not allowed to play a significant role in the liberation, after having dedicatedly fought a ‘guerrilla struggle’ against the occupier and his collaborators. This disappointing outcome was partly a reason for some LKP members to not restrain themselves after the liberation in the exercising of their duties as BSer. This task consisted of maintaining law and order and the arrest and surveillance of persons who were suspected of collaboration. They were the ones who took the law into their own hands to settle open accounts. This way they have morally embarked on a slippery slope willingly and knowingly.

The picture that the armed resistance in Rotterdam operated with a high moral standard is incorrect. The former resistance in this city refused to account for displeasing facts related to the liquidations, only for actions that proved to be justifiable in retrospect. The image of the resistance in the historiography that has prevailed for over half a century, the so-called resistance myth, has been amended by recent publications in which the role of the armed resistance is problematic. Abuses in the resistance also occurred elsewhere. However, based on the existing historiography it is not justified to draw general conclusions about the whole of the armed resistance in the Netherlands. Due to several studies about cities and nationwide patterns of

resistance members operating outside the boundaries of legality have become visible. The direction on the scale of these operations justify the conclusion that the positive image of the resistance should be adjusted. This thesis provides clues for further research into the legitimacy and effectiveness of the armed resistance. More general conclusions can be drawn based on research about actions benefiting the warfare committed in other cities and regions.

Samenvatting

In dit proefschrift is onderzocht hoe het gewapend verzet van de Landelijke Knokploegen in Rotterdam in 1944-1945 heeft geopereerd, in het bijzonder wat betreft de door de leden van deze verzetsorganisatie uitgevoerde liquidaties. Sinds mijn eerste onderzoek naar het gewapend verzet in deze stad in 1989 heeft dit onderwerp mij gefascineerd. Deze dissertatie bestaat uit een samenvoeging van delen uit drie eerder verschenen publicaties over het gewapend verzet in Rotterdam en Oud-Beijerland en het resultaat van twee jaar aanvullend onderzoek.

Rotterdam was begin 1944 na bijna vier jaar oorlog door een groot aantal bombardementen en tal van onderdrukkende maatregelen, waaronder de jodenvervolgning en de verplichte tewerkstelling van mannen in Duitsland, fysiek en mentaal zwaar gehavend. De laatste fase van de oorlog werd gekenmerkt door een totale ontregeling van de samenleving door terreur van de bezetter zoals de grootschalige havenvernielingen en de razzi's op 10 en 11 november 1944 waarbij ongeveer 50.000 mannen uit de stad werden weggevoerd. Daar kwam de hongerwinter nog overheen. Tegenstellingen tussen burgers en de ordehandhavende partijen: de bezettingsautoriteiten, de Nederlandse politie en het verzet, escaleerden door sociale desintegratie. In deze tijd veranderde niet de aard van het nationaalsocialistische regime maar zijn optreden. Door fusillades ter vergelding van liquidaties door het verzet werd de bevolking openlijk geïntimideerd. In deze setting kwam in de loop van 1944 het gewapend verzet in Rotterdam op gang dat werd gedomineerd door de ook landelijk georganiseerde verzetsgroepen, de Landelijke Knokploegen (LKP), de Raad van Verzet (RVV) en de Ordedienst (OD).

De Landelijke Knokploegen waren in augustus 1943 ontstaan vanuit de in 1942 opgerichte Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO). Het ontstaan van de LO en indirect de LKP was een reactie op de maatregelen rond de verplichte tewerkstelling van mannen in Duitsland. Voor levensonderhoud en beveiliging van de onderduikers waren zaken als distributiebonnen en valse legitimatiebewijzen (persoonsbewijzen) hard nodig. Om daar in te voorzien werden door de knokploegen overvallen gepleegd op distributiekantoren en bevolkingsregisters. De ongeveer tachtig knokploegen die in Nederland actief waren verschilden van elkaar in ontstaan, sfeer, karakters van de commandanten en aard van de activiteiten. De LO was met naar schatting 15.000 medewerkers in Nederland de grootste verzetsorganisa-

tie, de LKP telde medio 1944 circa 750 leden. De meeste leden van de LO en LKP waren afkomstig uit protestantse, overwegend gereformeerde, kring.

De eerste knokploeg in Rotterdam was gevormd in januari 1944 door Samuel Esmeijer. Onder zijn aanvoering verwierf de LKP met uiteindelijk circa 120 actieve leden een leidende rol binnen het verzet in de stad. De knokploegen voerden een 'guerrillastrijd' met de ongeveer veertig beambten van de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst* en raakten steeds meer verwickeld in harde confrontaties met collaborateurs, profiteurs en dievenbendes.

Van de vier binnen het LKP-verband in de stad gevestigde knokploegen is het functioneren van de op de Linker Maasoever gevestigde Knokploeg Rotterdam-Zuid in dit proefschrift uitgebreid beschreven. De knokploeg bestond hoofdzakelijk uit leden van de Gereformeerde Kerk en werd in de zomer van 1944 opgenomen in het LKP-verband. Een aantal leden was al eerder bij illegaal werk betrokken, onder andere bij de hulp aan onderduikers. De knokploeg bestond aanvankelijk uit zeven mannen en breidde zich in de loop van de tijd flink uit om uiteindelijk ruim dertig leden te tellen, waaronder zes koeriersters. De KP-Zuid hield zich behalve met het plegen van overvallen op distributiekantoren en acties ter bevrijding van gevangenen bezig met sabotage en het plegen van een relatief beperkt aantal aanslagen. Op de liquidatielijst die de LKP-Rotterdam over de periode van november 1944 tot mei 1945 bijhield staan 134 opdrachten tot liquidatie vermeld, waarvan de KP-Zuid er 18 toegewezen heeft gekregen. Drie aanslagen, namelijk op een crimineel, een landwachter en een verraadster, zijn geslaagd.

Grote gevolgen voor het verzet had de arrestatie op 27 oktober 1944 van KP-leider Kees Bitter. Gesteld voor de keuze geëxecuteerd te worden of als *V-Mann* voor de Sicherheitsdienst te gaan werken, koos Bitter voor het laatste. Zijn verraad heeft ten minste 17 leden van de illegaliteit het leven gekost. Op verzoek van de regering in Londen heeft de havensabotageploeg van de KP-Zuid zich vanaf september 1944 ingezet voor de geallieerde oorlogvoering. Een voorgenomen blokkade van de Nieuwe Waterweg door de Duitsers, om een geallieerde intocht met schepen te verhinderen, werd verijdeld door het tijdig succesvol tot zinken brengen van de daartoe bestemde blokkadeschepen.

In de Nederlandse bezettingsgeschiedenis is het fenomeen liquidaties met naar schatting vijfhonderd slachtoffers een allesbehalve marginaal verschijnsel. Het met voorbedachten rade elimineren van collaborateurs of verraders werd tijdens de bezetting door verzetsdeelnemers doorgaans aangeduid als 'liquidatie'. De kwalificatie 'moord' werd niet gebruikt vanwege de associatie met de niet-politiek gemotiveerde moord. Daarmee wensten de uitvoerders met hun daad niet op één lijn te worden gesteld. De LKP-Rotterdam nam binnen het gewapende verzet een bijzondere plaats in, niet alleen vanwege het grote aantal van circa tachtig liquidaties, maar ook vanwege de procedure op basis waarvan een besluit tot liquidatie werd genomen.

Vóór de oprichting van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) op 5 september 1944 waren de commandanten van de verzetsgroepen verantwoordelijk voor de vonnissen die werden uitgesproken. In Rotterdam lag tot aan de oprichting van de Inlichtingendienst (ID) van de LKP-Rotterdam begin november 1944 de verantwoordelijkheid voor een besluit tot liquidatie bij stedelijk KP-leider Esmeijer. Vanaf november 1944 was er bij de LKP-Rotterdam een gewijzigde procedure inzake liquidaties van kracht, waarbij de ID, die uit twee afdelingen bestond een belangrijke rol speelde. Charles van der Sluis was het hoofd van de afdeling interne beveiliging met als taak het traceren van onbetrouwbare personen in eigen gelederen. Henk Scheffer was het hoofd van de afdeling externe beveiliging met als taak het voorkomen van penetratie van verraders en het onderhouden van contacten met 'goede agenten' uit het politiekorps. Naast de ID werd tevens de zogenaamde 'Commissie van vijf' ingesteld, die zo mogelijk bij de besluitvorming moest worden betrokken en op grond van informatie van de ID een advies over wel- of niet-liquideren moest geven. De knokploegleden, die zitting hadden in deze commissie waren ongeveer 25 jaar oud en hadden als regel individueel het vetorecht. Drie van hen waren student, terwijl geen van allen beschikte over enige juridische scholing. In de hectiek van het moment kon de commissie niet in alle gevallen bij de besluitvorming worden betrokken, in zo'n geval was er geen sprake van hoor en wederhoor van de verdachte. De dubbelrol van Scheffer en Van der Sluis was opmerkelijk. Als leden van de Commissie van vijf vormden zij hun mening op basis van de rapporten van de ID waaraan zij zelf leiding gaven. Beide mannen traden in feite op als 'aanklager' met een gelijktijdige verantwoordelijkheid voor de rapporten van de eigen ID én als 'rechter', twee rollen die zoals dit proefschrift stelt niet in dezelfde persoon verenigd hadden behoren te zijn.

De LKP-Rotterdam claimde het alleenrecht op het plegen van liquidaties, maar in de praktijk werd zij in verscheidene kwesties niet gekend. Op de liquidatielijst staan de namen van zowel de uitvoerders als de slachtoffers, de reden van hun vonnis en de datums van opdrachtverstrekking en uitvoering. Met enige zekerheid is vast te stellen dat van de 114 mannen op de lijst er 33 zijn geliquideerd en van de 20 vrouwen 10. Ongeveer één op de drie personen op de lijst werd geliquideerd. Slachtoffers waren NSB'ers, 'foute' politieagenten, zwarthandelaren, dieven, plegers van roofovervallen, verraders uit eigen verzetskring, plundersaars en overige criminelen en collaborateurs zoals aanbrengrers van onderduikers en personen die meewerkten aan de grootschalige havenvernielingen die in opdracht van de bezetter plaatsvonden. Bij een aantal liquidaties is het motief discutabel en lijkt het besluit niet op basis van gedegen bewijs te zijn genomen. Er deden zich excessen voor waarbij materiële motieven en haat tegen de bezetter en hun handlangers de drijfveren waren. Opmerkelijk was dat het gewapend verzet ten koste van de bezetter de gezagshandhaving en de openbare orde in toenemende mate naar zich toe trok, waarbij de politie gedeeltelijk werd overvleugeld. Het gewapend verzet opereerde op eigen gezag en sprak naar eigen normen 'recht'.

Een groot probleem in Rotterdam was dat leden van de bezettingsmacht, van het politiekorps en van het verzet ook zelf deelden in de morele malaise en gedreven door nijpend voedselgebrek participeerden in de zwarte handel. In de stad waren meerdere groepjes, bestaande uit zowel burgers, verzetsdeelnemers en Duitse deserteurs, die zelfstandig opereerden. Zij dreven onder de dekmantel van het verzet zwarte handel en pleegden soms overvallen. In het schemergebied van verzet en misdaad vielen nogal wat slachtoffers, enerzijds door het gewapend verzet bij het plegen van liquidaties en anderzijds door de bezetter bij standrechtelijke executies als represaille. Daarnaast waren er ‘wilde’ knokploegen, waarvan individuele deelnemers soms waren aangesloten bij de LKP, de RVV of de OD. De overtreders die welbewust de aanwijzingen van bovenaf negeerden, waaronder leden van de BS, werden gewaarschuwd en kregen in het uiterste geval de kogel. De oprichting van de BS had behalve een militair doel ook de bedoeling de leden van het verzet meer in het gareel te krijgen. Veel leden van de LKP-Rotterdam hadden na hun opname in de BS moeite om zich als militair te voegen binnen de hiërarchische gezagsstructuur. Het commando van de BS kreeg in Rotterdam geen regie of controle over de aangesloten verzetsorganisaties.

De afweging van de noodzaak van een liquidatie en de kans op vergelding was lastig en heeft over het algemeen de besluitvorming bemoeilijkt. Het nemen van de verantwoordelijkheid voor een liquidatie was én een moreel én een juridisch probleem. Het adagium ‘om erger te voorkomen’ was bij een besluit tot liquidatie leidraad. Hierbij ging men er vanuit dat met het uitschakelen van een enkeling gevangenschap en deportatie van meerdere mensen voorkomen zou kunnen worden. Bij liquidaties was het de gebruikelijke procedure om personen eerst te verhoren, vervolgens te bedwelmen en daarna met een injectie te doden. Om identificatie te voorkomen werden de lijken met stenen verzwaard in jutezakken genaaid in het Boerengat of een andere haven gegooid. Het niet spoorloos laten verdwijnen van de lichamen van liquidatieslachtoffers had soms represailles tot gevolg. Slachtoffers van de fusillades waren veelal gevangen genomen illegale werkers (*Todeskandidaten*), criminelen of personen die van criminaliteit werden verdacht en in een enkel geval ook omstanders. De meedogenloze represaillemaatregelen, zoals het ter intimidatie op straat laten liggen van de stoffelijke overschotten, schokten de burgerij. De rechtvaardiging van de liquidaties riep dan ook in veel gevallen vragen op. De fusillades stelden het verzet in een tijd dat de geallieerden in aantocht waren in een ongunstig daglicht, terwijl de schade die erdoor aan het bezettingsapparaat werd toegebracht te verwaarlozen was.

Vanuit de landelijke BS-top werd meerdere keren een dringend beroep op de commandanten van de LKP, RVV en OD gedaan om inzake liquidaties terughoudender te werk te gaan, maar in Rotterdam vond dit geen weerklank. De richtlijnen en instructies van de BS hielden in dat er voor liquidaties gegronde motieven moesten zijn en dat duidelijk moest zijn wie de verantwoordelijkheid voor de actie droeg en daarmee ook voor de eventuele represailles die er op volgden. Het gebrek aan discipline

van de manschappen binnen de BS deed zich vooral voor bij de LKP-Rotterdam, waar tegen de richtlijnen in verscheidene aanslagen gepleegd werden, die niet of nauwelijks te verantwoorden waren. Door het ontbreken van krachtig leiderschap na de dood van Esmeijer op 29 november 1944 konden de knokploegen veel macht naar zich toetrekken en vrij zelfstandig opereren. Verscheidene knokploegleden namen het recht in eigen hand en pleegden liquidaties uit persoonlijke wraakgevoelens, bijvoorbeeld om het verlies van gedode makkers. Deze knokploegleden opereerden buiten de kaders en maakten zich zeker ná de bevrijding maar in feite ook al er vóór schuldig aan misdaden.

Ondanks de richtlijn van de BS dat eigenrichting in oorlogstijd en vanzelfsprekend na de bevrijding ongeoorloofd was, gingen voormalige knokploegleden in hun functie van BS'er er toch toe over. De eliminatie van (vermeende) collaborateurs of verraders door leden van het voormalig verzet werd na de bevrijding, toen de handhaving van het recht weer aan een legitieme overheid was toevertrouwd en de rechtsstatelijkheid weer was hersteld, nog steeds aangeduid als 'liquidatie' en niet als moord. Enige moorden op verzetsdeelnemers, die van verraad werden verdacht, waren van een dergelijke eigenrichting het gevolg. Vertrouwelijke contacten tussen leden van het gewapend verzet en de politie, die dateerden uit de bezettingstijd, leidden er vervolgens toe dat justitiële onderzoeken naar deze naoorlogse moorden op de lange baan werden geschoven of zelfs gestaakt. Morele maatstaven lijken voor de daders geen rol te hebben gespeeld, evenmin als het besef dat eigenrichting onverenigbaar is met het begrip rechtsstaat. Dit gold zeker voor de tijd na de bevrijding toen voor de berechting van collaborateurs de bijzondere rechtspleging was ingesteld.

De geschiedschrijving over het verzet is vanaf de bevrijding voor een groot deel het domein geweest van het voormalig verzet. Verzetsdeelnemers traden op als auteur van (gedenk)boeken en artikelen en als initiator van boeken over het verzet. Een deel van de nationale verzetshistoriografie, zoals die betreffende de LO/LKP, is voornamelijk door verzetsdeelnemers uit protestants-christelijke hoek zélf geschreven en gepubliceerd in *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in de LO en LKP* (1951). Eerder, in 1945 en 1946, nam het voormalig verzet in Rotterdam de geschiedschrijving zélf ter hand door het laten verschijnen van enkele publicaties, waaronder *Guerilla in Rotterdam* met Scheffer als (hoofd)auteur. Dezelfde verzetsmensen werden later initiator van het boek *Guerrilla in Rotterdam* door J.L. van der Pauw (1995). De naoorlogse 'eigen' geschiedschrijving van het verzet in de nationale en lokale historiografie was bepalend voor de beeldvorming. De invloed van deze publicaties op de latere geschiedschrijving is groot geweest. Zelfreflectie en kritische analyse van het eigen verzetsverleden ontbreken erin. De nadruk ligt op de vaak succesvolle verzetsacties zoals kraken, overvallen en sabotagedaden. Op liquidaties en represailles werd nauwelijks of niet ingegaan. De deelnemers aan het verzet hebben zich voor hun rol bij liquidaties niet of hoegenaamd niet verantwoord. De betrokken verzetsmensen hebben onderling een afspraak gemaakt om over liquidaties te zwijgen en deze 'richtlijn doofpot' is door hen een leven lang in acht genomen. Er over

spreken, ook met onderzoekers, was een taboe. Er waren verschillende redenen voor het voormalig verzet om over liquidaties te zwijgen: liquidaties en de erop gevolgde represailles waren pijnlijke herinneringen, bij de besluitvoering en uitvoering waren fouten gemaakt en de juridische vraag naar de rechtmatigheid zou na de bevrijding aan de orde kunnen komen. Dit proefschrift geeft op basis van meerdere er in aangevoerde bronnen aanleiding tot bijstelling van bestaande opvattingen over het gewapende verzet en zet een streep door het heldhaftige beeld ervan in de historiografie en de nationale herinnering. Verscheidene leden van de LKP-Rotterdam hebben zich in 1944 en 1945 schuldig gemaakt aan niet door dwingende noodzaak geboden liquidaties en moorden. Tevens stelt dit proefschrift vast dat de zienswijze gerelativeerd dient te worden dat het uitsluitend de illegaliteit was die tijdens de oorlog een moedige houding aangenomen en zich in het belang van ons volk op voortreffelijke wijze ingezet heeft. Het kritiekloos accepteren van de vermeende motieven van verzetsdeelnemers is aan het wankelen gebracht, mensen die goed waren, bleken fout en vermeende foute mensen bleken goed. Bij de door de historicus J.C.H. Blom geïnitieerde paradigmaverandering, waarbij het eenvoudige en overzichtelijke klassieke goed-foutschema in het denken over de Tweede Wereldoorlog plaats gemaakt heeft voor een perspectief waarbij tussen wit en zwart – slachtoffers en daders, verzetsdeelnemers en collaborateurs – steeds meer grijstinten liggen, sluit ik mij aan. De tint die het beeld van een klein deel van het gewapend verzet blijkt aan te nemen binnen het zwart-witschema is niet wit, maar ‘grijs’ en ‘zwart’ als het om het beoordelen van hun daden gaat.

Het antwoord op de vraag naar de rol en betekenis van de LKP-Rotterdam binnen het verzet en binnen het verband van de BS in Rotterdam levert een diffuus beeld op. De overvallen op distributiekantoren ten behoeve van de onderduikers, de bevrijdingsacties van gevangen genomen verzetslieden en de havensabotageacties ten behoeve van de geallieerde oorlogsvoering waren effectief. Dit kan echter niet worden gezegd van de frequent uitgevoerde liquidaties. Vaak zijn ze niet nuttig gebleken of hebben nauwelijks enig tastbaar resultaat opgeleverd waar het ging om het redden van mensenlevens. Ook knokploegleden blijken er eigen ideeën op na te hebben gehouden over wat wél en wat niet kon en hebben zich schuldig gemaakt aan misdaden en overvallen te eigen bate. De talloze liquidaties die in de meedogenloze guerrillastrijd onder leiding van een tiental KP-leden zijn gepleegd, heeft het bezettingsregime blijkens de bloedige represailles die er op volgden op scherp gezet.

De activiteiten van de LKP-Rotterdam hebben nauwelijks invloed gehad op het verloop van de oorlog en de bevrijding van de stad. Bij de bevrijding van Rotterdam op 8 mei 1945 door Canadese militairen werd duidelijk wie het voor het zeggen had. De bezetter beschikte over wapens, maar had nauwelijks nog gezag en de BS'ers die een actieve rol wilden spelen kregen geen toestemming om wapens te dragen en moesten op geallieerde orders wachten. Na de met zoveel inzet gevoerde ‘guerrillastrijd’ van de LKP tegen de bezetter en zijn collaborateurs was de ontgoocheling bij hen groot dat men bij de bevrijding geen rol van betekenis mocht spelen. Deze

teleurstellende afloop was mede een reden voor enkele knokploegleden om zich ná de bevrijding niet tot de uitoefening van hun taak als BS'er te beperken. Een taak die bestond uit het handhaven van orde en rust en de arrestatie en bewaking van van collaboratie verdachte personen. Zij waren het die het recht in eigen hand namen om alsnog rekeningen te vereffenen. Zodoende hebben zij zich in moreel opzicht willens en wetens op een hellend vlak begeven.

Het beeld dat het gewapende verzet in Rotterdam zo hoogstaand opereerde is onjuist. Het voormalig verzet in deze stad heeft geen verantwoording willen afleggen over onwelgevallige zaken rond liquidaties, maar wel en uitsluitend over acties die ook achteraf te rechtvaardigen waren. Het beeld van het verzet in de geschiedschrijving dat gedurende ruim een halve eeuw gangbaar is geweest, de zogenaamde verzetsmythe, is door recente publicaties, waarin de rol van het gewapend verzet ge-problematiséerd wordt, gewijzigd. Misstanden binnen het verzet kwamen ook elders voor. Het is echter op basis van de bestaande historiografie niet verantwoord om algemene conclusies te trekken over het geheel van het gewapend verzet in Nederland. Er zijn door verscheidene studies in stad en land wél patronen zichtbaar geworden van het opereren door verzetsdeelnemers buiten de kaders van de illegaliteit. De aanwijzingen over de omvang van die operaties rechtvaardigen de conclusie dat de positieve beeldvorming van het verzet dient te worden bijgesteld. Dit proefschrift geeft aanknopingspunten voor verder onderzoek naar de legitimiteit en effectiviteit van het gewapend verzet. Op basis van onderzoek naar de ten behoeve van de oorlogvoering ook in andere steden en streken gepleegde acties zullen dan mogelijk meer algemene conclusies kunnen worden getrokken.

Curriculum vitae

Albert Willem Oosthoek, geboren op 5 juli 1964 in Rotterdam, behaalde in 1981 het mavo-diploma en in 1983 het havo-diploma in Rotterdam. Vervolgens in 1987 zijn 2^e graads akte MO-geschiedenis aan de Nutsacademie te Rotterdam en in 1989 zijn doctoraal geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij werkte van 1990 tot 1994 als onderzoeksmedewerker bij het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis in Den Haag en van 1990 tot 2011 op het Gemeentearchief Rotterdam. Vanaf 2011 werkte hij als buitenpromovendus aan de Erasmus Universiteit en als research fellow bij het lectoraat Dynamiek van de Stad aan de Hogeschool Inholland en vanaf september 2014 opnieuw als onderzoeker bij de afdeling Oorlogsnazorg (voorheen Informatiebureau) van het Nederlandse Rode Kruis. Hij publiceerde zijn doctoraalscriptie in bewerkte vorm onder de titel *De Knokploeg Rotterdam-Zuid 1944-1945* (Rotterdam 1990). Ook verscheen van zijn hand over de Tweede Wereldoorlog: *De Rotterdamse arbeidsinzet 1940-1945* (Rotterdam 1994), *Uit Trouw geboren. Illegaliteit in Oud-Beijerland* (Oud-Beijerland 1995), *Kaddisj. Ter nagedachtenis van de joodse Rotterdamse burgers 1940-1945* (Rotterdam 2000) en samen met Jack Kooistra *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* (Leeuwarden 2009). In 2005 schreef hij in opdracht van het college van B&W Rotterdam als ambtenaar in dienst van het Gemeentearchief Rotterdam het boek *Pim Fortuyn en Rotterdam*.

Afkortingen

AGOB	Archief Gemeente Oud-Beijerland
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
AWC	Amsterdams Werkcomité
BIDKL	Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht
BBO	Bureau Bijzondere Opdrachten
BdS	Befehlshaber der Sipo und des SD
BS	Binnenlandse Strijdkrachten
B.S.	Burgerlijke Stand
CABR	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
CBS	Commandant Binnenlandse Strijdkrachten
CID	Centrale Inlichtingen Dienst
CPN	Communistische Partij Nederland
DK	Distributiekantoor
EK	Einsatzkommando
FC	Falsificatiecentrale van de LO
GAB	Gewestelijk Arbeidsbureau
GAC	Grote Adviescommissie (uit de illegaliteit)
GAR	Gemeentearchief Rotterdam
GC	Gewestelijke Commandant
GDN	Geheime Dienst Nederland
Gestapo	Geheime Staats Polizei
GG en GD	Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst
HBS	Hogere Burgerschool
HG	Hervormde Groep
HK	Hoofdkwartier
HK-LKP	Hoofdkwartier LKP-Rotterdam
HSSPF	Höhere SS- und Polizeiführer
IB	Informatiebureau (van het NRK)
ID	Inlichtingendienst
IDLO	Inlichtingendienst LO
IDOD	Inlichtingendienst OD
ID-Zuid	Inlichtingendienst Zuid (van de Knokploeg Rotterdam-Zuid)

KNIAC	Koninklijke Nederlandsche Illegale Automobielen Club
KNIL	Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger
KP	Knokploeg
Lawa	Landwachter
LKP	Landelijke Knokploegen
L-lijst	Liquidatielijst (van de LKP-Rotterdam)
LO	Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers
LOR	Landoorlogreglement
LSC	Landelijk Sabotagecommandant
MD	Motordienst (van de LKP-Rotterdam)
MG	Militair Gezag
NA	Nationaal Archief
NAD	Nederlandse Arbeidsdienst
NBS	Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten
NC	Nationaal Comité van Verzet
NEH	Nederlandsche Economische Hoogeschool
NH	Nederlands-hervormd
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
Nomedos	Niet Ondergaan Mede En Door Onze Schuld
NRC	Nieuwe Rotterdamsche Courant
NRK	Nederlandse Rode Kruis
NSB	Nationaal Socialistische Beweging (in Nederland)
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSNAP	Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij
NSF	Nationaal Steunfonds
NSSKK	Nationalsozialistisches Kraftfahrerkorps
OD	Ordedienst
O.G.	Ondergrondse
Orpo	Ordnungspolizei
OVMR	OorlogsVerzetsMuseum Rotterdam
PB	Persoonsbewijs
PBC	Persoonsbewijzencentrale
PBS	Persoonsbewijzensectie (van de LO)
POD	Politieke Opsporingsdienst
PRA	Politieke Recherche Afdeling
RDM	Rotterdamsche Droogdok Maatschappij
RET	Rotterdamsche Electriche Tramwegmaatschappij
RIOD	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
RK	Rooms-katholiek
RVV	Raad van Verzet
SA	Sturmabteilung der NSDAP
SD	Sicherheitsdienst

SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SHAEF	Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force
SG	Strijdend Gedeelte (van de BS)
Sipo	Sicherheitspolizei
SOE	Special Operations Executive
SS	Schutzstaffel
TBR	Terbeschikkingstelling van de regering
TD	Tweede Distributiestamkaart
V-Mann	Vertrauensmann
VVZH	Voormalig Verzet Zuid-Holland
WA	Weer-Afdeling (van de NSB)

Illustratieverantwoording

Collecties:

- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 192a: 205, 209, 219, 220, 245, 359, 361, 368, 374
- Nationaal Archief, 3.09.46: 112, 117
- Nederlandse Rode Kruis, Oorlogsnazorg, 2027: 82 (foto Kees Bitter)
- Stadsarchief Rotterdam: 90, 94, 104
- Historische collectie politie Rotterdam-Rijnmond: omslag voorzijde 52, 72, 92, 99, 101, 147, 191, 198, 202, 203, 225, 370, 378, 379, 380, 381, 383
- Collectie A.W. Oosthoek: overige foto's

Fotografen (voor zover bekend):

- Richard Strauss: 185
- Johannes Franciscus Henricus Roovers: 104

Bewerking topografische kaarten:

- René van der Schans: 358, 377

Persoonsnamenregister

(in cursief de schuilnaam)

- Aartsen, Jan 355, 359
Agt, A.A.M. van 244
Alssema, J.D. 60
Amin, Idi 158
Ankoné, Herman 172
Apeldoorn, Herman 182
Apeldoorn, Nicolaas Gerardus (*Victor*) 36, 79
- Baak, Hendrik August van 182
Baas, Geertje 380
Bakker, Nelly 374
Barendrecht, J. 245
Barten, Lucien 355, 359
Barto, Maarten Anthonic (*Bart van der Griendt*)
172, 318
Basnovic, Yaros 292
Battini, Carlo 292
Bauer, Hermann 231
Beer, Gerrit de (*Ger*) 128, 138
Beer, Piet J. de (*Witte Piet*) 81, 110, 133, 134,
389
Beinema, Sytze 22, 33, 274, 338
Benda-Beckmann, Bas von 18, 48, 261
Bennekens, Christoffel 299
Bernhard, prins 53, 107, 121, 160, 197, 199,
200, 308, 326
Berrevoets, Jacoba Helena (*Molly*) 87, 88, 146,
352
Bersma, Simon Ceüs (*Dick*) 126, 137, 275, 306,
310, 366, 388
Bezemer, Jan 370
- Bie, Johannes Maria Pieter de (*Pierre*) 128, 133,
134, 139, 233, 310
Biegel, Max 175, 176, 319
Bijl, Leo van der 36, 55-59, 189, 261, 290-293,
303
Bijnen, Johannes Arnoldus van (*Frank*) 36, 95-
97, 109-114, 131, 169, 205, 207, 256, 310,
336
Bijsterveld, Gerrit Cornelis van (*Cor West*) 36,
37, 236, 237, 276, 329, 338
Bisschop, Geert 182, 272, 321, 368
Bitter, Cornelis (*Kees, Kleine Keesje, Keesje Zuid*)
28, 29, 45, 82-89, 96-99, 123-130, 132-139,
141, 152, 193, 196, 209, 252, 257, 272, 275,
301-303, 305, 309-312, 326, 342, 351, 355,
359, 412, 420
Blaauw, J.A. 18, 19, 299, 302, 303, 320, 323,
328, 330-333, 339-341, 343-346, 348
Blanker, Gijsbertus Johannes 326, 327, 334
Bleeker, Geessien (*Rennie*) 178-180, 320
Bleijs, Ludovicus Adrianus (*Ludo, Pater*
Lodewijk) 173
Blerkom, Jan van 318
Blik, Pieter Jacobus (*Koos, Daan*) 87, 116, 120,
127, 132, 141, 145, 146, 148, 153, 158, 302, 303,
313, 351, 388
Blok, Huibrecht Willem (*Huib, Bol*) 87, 93,
273, 300
Blokland, Arie Cornelis 93, 355, 359, 360
Blom, J.C.H. (*Hans*) 41, 44-46, 63, 264, 275,
276, 283-286, 288, 340, 416, 424
Boelhouwer, Jan 218

- Boelstra, Johannes Joutes 73, 201, 269, 323
 Boender, Klaas 84, 85, 115, 120, 145, 352
 Boer, Frits de 61, 290, 295
 Boer, Hendrik de 61, 231, 232, 236, 279, 290
 Boer, Jan de 182
 Boer, Jan Willem de 39, 229, 276, 280-282
 Boere, Heinrich 12, 267, 268, 285, 293
 Boerman, Willem Everhard 343, 362
 Boes, Gerlof 289, 355, 378
 Boesterd, Van der 207
 Bohemen, Ben van 295, 332
 Bokassa, Jean-Bédél 158
 Bom, Jannetje 383
 Bonekamp, Jan 324
 Bons, J. 129, 139, 312, 389
 Boom, B.E. van der (Bart) 40, 169, 232, 261, 281, 282, 284, 287, 295, 298, 306, 313, 317, 335, 336
 Boom, Jacob 191
 Boonstra, Jeltje 378
 Borghouts, Johannes Josephus Franciscus (Peter, *Peter Zuid*) 110, 169
 Bos, Lourentina Maria 365
 Boswijk, W.A. 233, 336
 Bouilliant, Christoph Anton 348, 355, 378
 Boutkan, Jannetje 379
 Bouwen, Jan Cornelis (*Douwe Steenstra*) 36, 248, 267, 273, 276
 Bouwhuijsen, Christoffel van den (*Cbris*) 191, 192, 325, 360, 383
 Brantenaar, A.D.J. (*Tony*) 104, 105, 137, 389
 Bredius, Johannes 228, 229, 334, 335
 Bredius, Petrus Johannes 228, 334
 Breemen, Adrianus van 93, 303, 328
 Breugem, Jacob 73, 98, 99, 299, 304, 324, 327, 355, 379
 Breukhoven 97
 Brijs, Hendrikus Matthijs 355, 361
 Brinkerink, Jacques 178, 320
 Brinkhoff, Berdina 219, 355, 360, 363
 Brinkhoff, Peter 219, 355, 360, 363
 Broeders, Maria Anna 381
 Broek, Cornelis van den 224
 Broek, Willem Frederik van den 220, 221, 360
 Broekhuizen, Gabriel 326, 355, 360, 361
 Brokken, Jan 47, 48, 273, 28, 333
 Broman-Verboom, L. 311, 389
 Bruijn, Philippus Hendrikus 52, 98, 289, 324, 327, 355, 379
 Bruins, Siert 12, 13, 268
 Brule, Wilhelmus Johannes van den 348, 355, 379, 382
 Brunsveld, Richard 99
 Budde, Derk 203, 328
 Buitendijk, Joop 206
 Bunschoten, Jan 318
 Burger, J.A.W. 238
 Burghoff, Paul 72, 169, 299, 329, 330
 Buuren, Maarten van 18, 33, 34, 47, 2061, 274, 275, 291, 293, 294, 300, 325, 326, 336, 338, 339, 341
 Callo, Kurt Levie (*Johan Willem de Jongh, Kanne*) 56, 291
 Campert, Jan 62, 63, 295
 Campert, Remco 62, 295
 Castelein, Maarten (*Eddy*) 11, 267, 271, 351, 388
 Cattel, Christiaan Anton (*Erik*) 9597, 101-103, 125, 130, 132, 135, 136, 303-305, 309, 336, 352
 Charles, J.B. (W.H. Nagel) 178, 179, 259, 290, 320, 335
 Christiansen, F.C. 70, 161, 223
 Clement, Maria 238
 Cohen, Abram 286, 317, 355, 361
 Colmjon, Godert van 62, 295
 Conijn, Fritz Gerhard Marie (*De Haas*) 233, 337
 Cornelisse, Hubrecht 368
 Cornelisse, Tannetje 366
 Cornelius, Ernst 96, 98, 100, 304, 352
 Cramer, Bernard (*Remarc*) 96, 104, 105, 126, 137, 352

- Dalen, Johannes Franciscus van 342, 361, 362
 Dalkmann, Wilhelm 236, 338
 Deelen, Theodora Johanna van 360
 Dekker, Hilda 389
 Desselberger, Dietrich 93, 290, 291, 325, 327, 355, 362, 382
 Diederiks, Johanna Maria 382
 Dijk, Marinus Simon van 362
 Dijkema, Aldert 12, 268, 318
 Dijkema, Reint Albartus 172
 Dijkhuis, Jakob Franciscus Peter (Jaap) 24, 42, 43, 201, 269, 282, 364
 Dijkshoorn, Ferdinand A.M. (*Frans*) 196, 217, 339
 Dijkstra, Bert 178, 289, 320
 Dirven, Adriana 360
 Doelman, Piet (*Oom Piet*) 34, 57, 79, 275, 325, 339
 Donker, J.C. 242, 290
 Doorn, Henry Willem van (Harry) 25, 219, 220, 332, 342
 Draaijer, Piet (*Bart van der Griendt*) 172
 Dral, Anton 368
 Drees, Willem 54, 337
 Drimmelen, Klaas van 102, 103, 135, 334
 Dubbelt, Maria Johanna 373
 Duin, Bastiaan van 137, 138, 311
 Dunk, H.W. von der 43, 46, 47, 286
 Dussen, F. van der 243, 245
 Duyn, Arie van (*Nol*) 205, 206

 Ecury, Segundo Jorge Adelberto (*Boy*) 96, 100, 104, 105, 126, 137, 306, 352
 Eeghen, Esmée Adrienne van 176, 177, 318, 319
 Eichmann, Adolf 43
 Eijck, Cas van 202, 328
 Eikelenboom, Jan 355, 380
 Eland, Leendert 203
 Elffers, Johanna C. (*Joop, Jopie*) 87, 146, 388, 352
 Elsinga, Folkert 205, 329
 Elsinga, Tjerk (*Theo*) 36, 37, 109, 196, 205, 276, 300, 325, 329
 Ende, Jan van den 189, 216, 220, 324, 331, 360
 Engberts, Jan Albert (*Lange Jan, John*) 82-85, 125, 142, 225, 226, 301, 311, 388, 351
 Engelkes, Eddy W. 88, 89, 124, 126, 135, 309, 388, 352
 Esmeijer, Gijsbertus 300, 343, 362
 Esmeijer, Samuel (Sam, *Paul*) 35, 80-88, 96, 108, 114, 126, 129, 137, 189, 190, 200, 211, 212, 252, 255, 256, 300, 301, 310, 326, 412-414, 421-423
 Evers, Henricus Maria (Harry, *Herman*) 32, 33, 274

 Faber, Pieter 267, 323
 Fasen, Cornelia Johanna 219, 355, 360, 363
 Feldmeijer, Henk (Johannes Hendrik) 166, 167, 293, 371
 Fentener van Vlissingen, Pieter Arnoud 105, 137
 Fetter, Abraham 239, 339, 343, 355, 363-365
 Flipse, Jan 203
 Fluit, Eco 351
 Fokkema, Lambert 201, 218, 323
 Fondse, Cornelis Levinus 317, 371
 Fortuyn, Pim 157, 427
 François, J.P.A. 54, 280, 290
 Frank, Friedrich 230, 231
 Friederich, Mathilde Anna (*Tilly de Waard*) 35, 153, 245-247, 295, 304, 341
 Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von 54, 269, 276, 290, 297-299, 301, 316, 317, 319, 332
 Frikkee, Maarten 98-100, 270, 272, 305, 327, 355, 363

 Gaazenbeek, Didi (*Time*) 205, 206, 329
 Gans, Evelien 46, 47, 285-287
 Gasteren, Louis Alphonse van 61, 62, 295
 Gaille, Charles de 38, 278
 Gelder, Elida Maria Pieternella van 304, 368

- Gemeren, Jannie van 102
 Gerbrandy, P.S. 53, 238, 288
 Gerretsen, Wilhelmina J.T. (*Helma*) 96, 303-305, 389, 353
 Geus, Johannes W. de (*Jan Par, Jan Parallel*) 84-89, 144, 302, 313, 388, 351
 Gillet, Louis Johannes (vader) 202, 224, 225, 329, 333
 Gillet, Louis Johannes (zoon) 202, 224, 225, 329
 Gils, Arjan van 60
 Giskes, Hermann Joseph 236
 Goede, Lambertus Arend (*Bert*) 205, 206, 300
 Goedheer, Rein 96, 97, 99, 100, 104, 105, 137, 306, 389, 352, 363
 Goudswaard, J.M. (Kees, *Van Gaesbeek*) 37, 183, 240, 339
 Graaf, Leendert de 241, 289, 306
 Graeler, Gerard 202, 203, 227, 228
 Grand, Theodorus le (*Joop*) 182-184, 271, 321, 389, 354
 Grandia-Smits, Joukje (*Clara*)
 Griendt) 11, 32, 33, 36, 248, 267, 273, 274, 276, 298-300, 336
 Grill, Hans 240, 242, 246
 Groen, Koos 285
 Groeneveld, Frits 60, 295
 Groenewold, Hillebrand 182, 321
 Groot, Jan Arie de (Jos) 35, 81, 89, 96, 200, 202, 208-212, 216, 227, 325, 334, 339, 341, 369, 370, 374, 376
 Groot, Leo de 246, 247, 341
 Groot, Pieter de 343, 363
 Groot, Teunis de 293, 334
 Guljé, Felix 60, 294
 Gunnink, Gerrit 59, 60, 294

 Haagsma, Ids 138, 311
 Haak Steenhardt, Wilhelmina Angenita 166
 Haakman, Jan 230
 Haan, Herman Petrus Coenraad 145, 146, 314, 336, 389, 352
 Haersolte van Haerst, J.W. baron van 362
 Hage, Leendert Karel (Leen, *Daan*) 183, 185
 Hage, Pieter Jacob (Piet, *Ben*) 183, 185, 271, 389, 354
 Hagen, Gerrit 176
 Hanegraaf, Willebrordina Maria 361
 Hardebol, Catharina Hendrika 363
 Hart, Jan 't 138
 Hartmann, Minna Johanna 373
 Hatenoer, Jan 191, 355, 363, 364
 Haubrock, Heinrich Kurt Otto (Otto) 205, 206, 236
 Have, Adrianus Johannes van der 238
 Have, Christina Adriana van der (Kitty) 12, 18, 29 238-242, 245-247, 258, 287, 338, 339, 343, 364
 Have, Johannes van der 241
 Have, W. ten 45
 Hees, Cornelia Martina de 93, 355, 364
 Heideman, Gerardus Hendricus Antonius (Gerard) 202, 227, 228
 Heijden, Chris van der 40, 46-48, 285, 286
 Heijden, Pieter van der 313
 Heijningen, Leo van (*Harry*) 138, 291
 Helm, Krijn van der 176, 319
 Hendrikse, Johannes Pieter 244, 245
 Hendriksen, Theodorus Johannes Marie 201, 355, 364
 Henssen, Peter Louis 227, 242, 331, 341
 Hetterscheid, Willibrord 181, 320
 Hilders, Adrianus Johannes 317, 371
 Hilkemeijer, Frederika Petronella 339, 355, 363-365
 Hill, Mathilde Caroline 374
 Himmler, Heinrich 166, 167, 298, 317
 Hitler, Adolf 24, 54, 69, 70, 112, 125, 168, 290, 291
 Hoeven, Fake Albert van der (*Piet*) 109, 240, 339
 Hoeven, Jaapje van der 370
 Hoffmann, Johannes Wilhelmus (Hans) 72, 101, 102, 105, 126, 131, 136, 138, 143, 236, 299, 310, 311, 313, 315

- Holinga, Willy 207
 Hoog, Leendert de 344
 Hoog, Wilhelmus Antonius Christianus de 365
 Hoogendijk, C.B. 228, 334
 Hoogeweg, A.A. 136
 Hoornik, Ed 63, 295
 Hoppema, Jan 227
 Hoppema, Reinier (1 oktober 1917) 227
 Hoppema, Reinier (10 maart 1907) 227
 Hoppen, Pieter 59, 60, 294
 Hordijk, Pieter Willem (*Peter Noord*) 29, 85,
 110, 126, 135, 213, 217, 230, 233, 256, 301
 Horst, Anne Gerrit van der 176, 177
 Houwing, Anno 175, 176
 Hovius, Hans Christiaan 101-103, 135, 136,
 352
 Hugenholtz, Charly 17, 318
 Huijzer, Pieter Adrianus 364
 Huisman, Hendrik (Henk) 27, 37, 85, 114-120,
 148, 267, 308, 309, 318, 388, 389, 352
 Humalda, Dirk 177
 Huuk, Else 299
 Huvers, Adriana Maria 340, 341, 345, 367

 Idzinga, Sijbren 356, 365
 IJzerman, Hendrika (Riek) 354

 Jacobs, Soetje 360
 Jager, Johannes 304, 327, 348, 356, 370, 380
 Jakimovic, Elli 192, 356, 380
 Jansen, Gijsbert 138, 311, 328
 Jong, Hantje de (*Hans*) 36, 79, 97, 100, -103,
 135, 136, 352
 Jong, Jacobus T. de (Koos, *Bruintje*) 100, 102,
 103, 135, 389, 352, 354
 Jong, Jantje de 389, 365
 Jong, Karel de (Karelte SD) 92, 93
 Jong, Louis (Loe) de 17, 25, 29, 31, 38, 39, 41,
 44-46, 51, 68, 189, 190, 260, 263, 269 e.v.
 Jong, Marten de 176
 Jonge, Johannes Leendert de (Hans, *Joop, Hans*
KP) 29, 36, 37, 195, 242, 272 e.v. 388
 Jongedijk, Theo 219, 332, 342
 Jongejan, Jacob Cornelis 356, 365
 Jongh, Hermanus Hendrik de 56, 191, 356, 366
 Joolen, Jacobus Dirk Nicolaas 327, 356, 381
 Jordaans, Adrianus 228, 334
 Judell, Ab (*Bill*) 96, 352
 Jungerhans, Cornelius Johannes Antonius 381
 Jungerhans, Petrus Josephus Marie 356, 381

 Kaan, Jacobus 356, 381
 Kalyvas, Stathis 67, 270, e.v.
 Kamp, Catharina Gertruda 381
 Kastein, Gerrit 51, 165, 166, 171, 186
 Kedward, H.R. 38
 Keijzer, Hans 136, 137, 356, 366
 Keijzer, Jan 356, 379, 381, 382
 Kelly, George 172
 Kennedy, J.F. 158
 Kerkhoven, Johannes Bertus (*Herman*) 301
 Kerlen, Gerardus 52, 289
 Ketting-Reedijk, Pietertje 118-120
 Ketting, Arend Bastiaan 118-120
 Kicken, W.J.K. (Wim) 232
 King, Martin Luther 158
 Kleij, Cornelis van der 203
 Klein, P.W. 39, 229, 280
 Kleinjan, Pietje Lena 191, 356, 366
 Kleinveld, Gerrit 62, 63
 Klemann, H.A.M. 14, 45, 283 e.v.
 Klerk, Leendert de 242
 Klevringa, Oedse Hendrik (*Fokke*) 177
 Klijn, Hendrik Lambertus (Henk) 133-135, 138
 Knetemann, Johanna 374
 Knijff, Adrianus 96, 97, 103, 135, 201, 211, 370,
 374
 Knijff, Adrie J. 388, 352
 Knoop, Hans 243
 Knorr, Ernst 176
 Knüppe, Hendrik Julius Robertus 372
 Koehoorn, Albert 204
 Koen, Johannes Albert Nicolaas de (Jan) 366
 Koen, Kees (*Herman*) 344

- Koers, Nicolaas 244, 245
 Koerselman, Derk Jan 172, 318
 Kooij, Teuntje 359
 Kooistra, Jack 18, 51, 187, 427
 Koomans, Nicolaas Theodorus 36, 276
 Koomen, Hans 99, 100, 104
 Koomen, Ron (*Ronnie*) 96, 352
 Koopman, Anne 138, 202
 Koot, Hendrik 50, 199, 200
 Koot, Henri 54, 107, 256
 Korteweg, Hermanus Adam (Herman, *Anton Schippers*) 271, 354, 389
 Kortlandt, Anton 36, 276
 Kossmann, E.H. 45, 284
 Koster, Arnoldus Johannes 92, 93, 356, 382
 Koster, Cornelius Livius (*Gatze*) 177
 Kotecki, Elsbeth 215, 356, 367
 Kralingen, Adriana van (Jaantje) 356, 367
 Kramer, Paul 227
 Kremer, Luitje 176
 Krist, Fake 58
 Krommenhoek, Pieter 211
 Kruizinga, J. 373
 Kruls, H.J. 237, 238
 Kuiper, J.C.J. 230, 231
 Kuipers-Rietberg, Helena (*tante Riek*) 78
 Kuntz, Pieter Adrianus (*Koen*) 244, 245, 258, 356, 367, 368
 Kusters, Frans Willem 293
- Laar, Wilhelmina Maria Johanna van der 368
 Lages, Willi Paul Franz (*Willy*) 130, 131, 133-136, 138, 233-235, 237
 Lange, Ernst Friedrich 223
 Langendijk, J.J. (Ko) 58
 Langeveld, Herman 34
 Langeveld, Jan 389, 354
 Lanser, J.L. 139, 388
 Lassche, Geertjan 59, 387
 Latooj, Petronella Trijntje 368
 Leenman, Philippus (Flip, *Karel*) 185, 354
 Leeuw, A.J. van der 62
- Lehmann, Helmut 227, 228
 Lier, Truus van 52
 Lips, Pieter (Piet, Leen) 185, 354
 Loo, Johannes Josephus Maria van der (*John*) 207, 208
 Loon, Kors van (Karel) 32, 33
 Los, Willem Frederik 218, 370, 380
 Louwe, Jacoba Aagje 356, 368
 Louwers, J.A. 244, 245
 Ludwig, Frans Nicolaas (*Frank, Frank van Duyn*) 138, 352
 Lugt, Willem Leendert van der 356, 368
 Luijendijk, Leendert Jan (*Theo Zuid, Boeren Theo*) 351, 388
 Luneburg, Marinus Martinus 356, 368
- Maanen, Jan van 143, 144
 Maassen, Ellis 96, 100, 101, 103, 104, 353, 388
 Mager, Johannes Gerardus (Jo, *Wouters*) 217, 218
 Man, Hugo de 172
 Marcusse, Maria Magdalena 371
 Marle, Van 83
 Mars, Jacobus de 143
 Matena, Karel 207, 208
 Meijer, Hendrika Hendrina 364
 Meijer, Max 233, 234
 Menger-Oversteegen, Truus 58
 Menten, Pieter Nicolaas 243, 244
 Mercej, Jordaen 356, 382
 Meulen, Elisabeth C. van der (*Bep*) 87, 148, 388
 Meulen, Jacoba C. van der (*Katje, Koosje*) 352
 Meulen, Johannes Frederik van der 351, 388, 389
 Meulen, Johannes Gerardus van der (Hans, *Gerard*) 82, 85, 89, 114-116, 120, 143, 356, 368, 369, 371
 Michielsens, Cornelis Hendrikus Gerardus Emanuel 356, 369
 Middelburg, Bart 61
 Middeldijk, Harmina Jantina 356, 369

- Minke, Hendrik Herman (Harry, *Jaap*) 207, 208, 356, 369
- Miranda, S.R. de 45
- Molenaar, Adriana (*Adry*) 87-89, 129, 139, 146, 352
- Mooij, Willem 241, 242
- Moorman, Wilhelmus (Wim) 173
- Moot, Henri 84
- Mos-Nieuwland, C.H. 389
- Mous, Petrus 177
- Mugabe, Robert 158
- Mullenders 232
- Müller, Frederik Ernst (Frits) 24, 42, 43, 253, 362
- Müller, Richard 291
- Munt, Johannes Heinrich Louis 123, 125, 130, 136, 137, 230-232, 237
- Muurlink, Dirkje Maartje 361
- Nagel, Willem Hendrik 55, 178-180, 197, 259
- Neleman, Elisabeth 101
- Neumann, Gerhard 211, 356, 369, 370, 374
- Nieuwenburg, Jan 225
- Nieuwland 86
- Nobel, Anthonia Johanna 375
- Noordhoek Hegt, W.F. 231
- Noorlander, Gerrit 356, 370
- Norel, Karel 173-175, 256
- Oberman, Piet 176
- Ochtman, Dick 352, 388
- Oehlschlägel, Herbert 234
- Oettinger, Walter 61, 62
- Ofman, Henk 35 e.v.
- Ofman, Jacob 35 e.v.
- Ojen, G.J. van 68, 197 e.v.
- Oortgijs, Franciscus Josephus 100, e.v., 388
- Oosenbrug, M.M. 231 e.v.
- Oppewal, Gerben 177
- Oranje, Maria (*Miep*) 171
- Oud, Pieter Jacobus 41, 42
- Ouwerkerk, Pieter (*Piet*) 128, 138
- Overbeek, W.H. 178
- Oversteegen, Freddie 288
- Oversteegen, Truus 58, 60
- Overwater, Arie Marinus 64, 271, e.v.
- Paape, W.G. (Wim) 231
- Pas, Annie van der 97, 98, 100, 389
- Pas, Jan C. van der 97, 98, 100, 389
- Patings, Pieternella Johanna (Nelly) 209
- Pauw, J.L. van der 18, 37, 39-43, 60, 61, 68, 69, 190, 200, 262-264, e.v., 415
- Pels, Ferdinand 184
- Pelt, Govert van (*Harry*) 388
- Pelta, Krajangdla 356, 370
- Pennings, Hermann Heinrich 224, 356, 382
- Pétain, Philippe 378
- Pikaar, Philippus 98, 370, 371, 380
- Pino, Max 196, 206
- Pollmann, Tessel 41-43, e.v.
- Pontier, Adrianus Jacobus (*Rudolf, Gerrit*) 89, 90, 92, 141-143, 145, 146, 149, 351
- Post, Johannes 300
- Post, Marinus (*Evert*) 61
- Posthuma, Folkert 51
- Pot, Ger (*Connie*) 96, 104, 353
- Potters, Marcel 247
- Pree, Adriaan Hubrecht de 369, 371
- Presser, J. 43, 46
- Pronk, Johannes 228
- Putten, Maria van 379, 388
- Quartel, Hendrik Antonie 356, 371
- Ramaker, Wim 295
- Rauter, Hanns Albin 54, 70, 71, 73, 94, 158, 161, 166, 168, 169, 223, 224, 233, 234, e.v.
- Rees, Cornelius Anthonie van (Cees, *George*) 185, 354, 389
- Regt, Marinus de 207, 208
- Renders, Hans 62
- Renting, Rudolf Arie Dirk 39
- Rest, Alfred

- Reydon, Hermannus 166
 Ridderikhoff, Leendert 189
 Riedé-Schröder, C. 36, 37
 Riet, F.A.M. van (Frank) 13, 40, 218
 Rienstra, Antje 371
 Rijndertse, Bertus 228
 Rijsterborgh, Willem 202
 Roeper, Cornelis Petrus de (Kees) 206, 239
 Roever, E.C.D.J. de (Eddy) 26, 287
 Römer, Herbert 92, 93, 224, 356, 362, 382
 Romijn, Peter 14, 47, 181
 Rooijen, Petrus van 204
 Roon, Cornelis Jacobus Marinus van (*Kees West*)
 241
 Roon, Joost Wouter de 126, 136, 143, 241, 388
 Rotteveel, Marie 365
 Rottier, Lein (*Jaap, Jacob de Jong*) 183, 185, 354
 Roubos, Hendrikus Johannes (Piet, *Boeren Piet,*
Bolle Piet) 37, 82-84, 87, 89, 114, 115, 120,
 125, 129, 131, 139, 142, 351, 388
 Rugge, Pieter van 378
 Ruijter, Frans de 138
 Rüter, Christiaan 204
 Rutgers, V.H. 54
 Ruys, Frits Rudolf (*Ruud, Mackay, Ravenswaay*)
 37, 81, 126, 131, 132, 135, 137, 200, 255
 Ruys, Theodorus Adrianus Willem (*Dorus*) 109,
 145-147

 Saive, Jozef 172
 Schaaf, Ype 177
 Schaft, Jannetje Johanna (*Hannie*) 48, 58, 186
 Schee, Willem Leendert van der 97, 102, 103,
 135, 136
 Scheepstra, Liepke 29
 Scheffer, Hendrik Jan (*Henk, Rooie Chris, Chris*
Voorhoef) 25, 29, 37, 39, 60, 61, 81, 130,
 131, 132, 133, 134, 135, 151, 153, 193, 194,
 196, 204, 206, 208, 209, 210, 213, 244, 246,
 247, 257, 260, 262,
 Schetselaar, Dirkje Maria 361
 Scheulderman, Maria Lydia Theodora 191

 Schierbeek, Bert 51
 Schilderink, Eduard (*Noor*) 86, 87, 89, 90, 96,
 97, 98, 109, 116, 118, 120, 127, 128, 132,
 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 152
 Schipper, Arend 172
 Schmäzlein, Hans 176,
 Schmidt Crans, Pieter Henri André 96, 97, 99,
 100, 104
 Schmitz, Karl 223,
 Scholl, Konrad 73, 184
 Scholten, Hendrikus Johannes Theodor (Harrie,
Mooie Harrie) 192, 193
 Schölvinck-Stork, A.H. 270
 Scholz, Herbert Gerhard 169
 Schöngarth, Karl Georg Eberhard 210, 224
 Schouten, J.J.C. (*Harro, Anton*) 244
 Schram, Johan (*Rick, Ted, Jonas*) 357, 372
 Schram, Johan Frederik Hendrik 357, 372
 Schram, Maria Wilhelmina (*Mickey*) 357, 372
 Schreieder, Joseph 230, 231
 Schröder, Martha Elisabeth 36
 Schroeder, Hans 235
 Schuyt, Kees 178
 Schwartz, Ulrich 240, 241, 242
 Semeijns de Vries van Doesburgh, T. 216, 242
 Seters, Leonard C. van (*Cor, Cor Parallel*) 85,
 114, 115, 118, 119, 120
 Seyffardt, Hendrik 51, 165, 166, 186
 Seyss-Inquart, Arthur 54, 69, 70, 161, 234
 Sibbes, Alida Pieterella 363
 Siemon, Alfred 184
 Siep, Jacoba 378
 Sijpesteijn, Johannes Pieter (*Bram*) 240
 Sijtsma, Hotze 351
 Simonis, Marinus Adrianus 30, 183, 184, 253
 Simons, Jopie 132
 Sinnema, Grietje 176, 177
 Slechte, Henk 37, 39
 Slomp, Frits (*Frits de Zwerver, ouderling Van*
Zanten) 78, 79
 Slot, Eric 62

- Sluis, Charles Pierre Jean van der (*Charles, Pierre*) 27, 28, 29, 36, 37, 60, 61, 81, 130, 131, 133, 134, 135, 193, 194, 196, 197, 204, 206, 208, 209, 213, 236, 239, 246, 247, 257, 262
- Smalheer, Jan (*Jan de Zeeuw*) 204, 205
- Smit, Hillegina (*Hilly*) 87, 88, 89, 146
- Snelders, Elisabeth
- Soet, Albert Johan de (*Ab*) 96, 100-103, 135, 136
- Spanje, Clasina 363
- Sparreboom, Wijndand Clements 91
- Spee, Theunis (*Teunis Mertens*) 212, 214, 216, 217, 367, 372, 375, 378
- Speyart van Woerden, E.L.M.H. 238
- Staal, Henri Marie Conrad Antoine (*Van Rijn*) 243
- Stam, Johannes Jacobus (*Bas Staal*) 217, 244
- Starrenburg, Antoon Marinus 211-213, 215, 216, 242, 373
- Steketee, Johannes (*Jantje*) 91-93, 142, 225, 373
- Stenstra, Pieter 189
- Stoep, Marinus van der (*Rob, Rien, Magnus van Schelven*) 80, 81, 84, 109, 113, 126, 128-133, 137, 141, 182, 191, 197, 200, 213, 217, 240, 241, 243, 246, 255, 361
- Stok, Bastiaan (*Freek*) 185
- Straub, Manuel 241
- Strien, Jacobus Jan van (*Ko*) 354, 389
- Struycken, A.A.M. 243
- Stuit, Jan Willem 157, 373
- Swankhuisen, Willem (*Wim*) 82, 114-116, 118, 119
- Tabbernee, Cornelis Martinus 226, 227
- Teijlingen, Hendrikus van (Henk)
- Telder, Aaltje 178
- Tepaske, Julius 202
- Tetenburg, Jacobus Christiaan 224, 225, 228, 237, 240, 374
- Tichem, Pieter Jacob 374
- Timmers, Jaap 85
- Tirion, Joannes Franciscus 382
- Toom, Arie den 118
- Torcque, Johannes W.F. (*Bertus*)
- Traas, Israël 184, 185
- Traas, Marinus (Marien, *Han*) 183, 185
- Tresfon, Aubert 239
- Tricht, Coen van 172, 371
- Trijselaar, Freek 144
- Vaandrager, Wouter Marinus 211, 370, 374
- Valstar, Fulps Vincentinus 157, 373
- Valstar, Leen (*Bertus*) 79, 157, 168, 186
- Veld, Jan in 't 371
- Velden, Geesje van der 368
- Velsen, A. Van 230, 231
- Verboom, Lenie 136
- Verboven, Petrus Adrianus 191, 383
- Vergonet, Frans 172
- Verhoeve, Jan Hendrik 383
- Verkuijl, Henk (*Kleine Henk*) 128, 130, 133, 134, 138
- Verkuijl, Matthijs 128, 130, 133, 134, 138
- Verleun, Jan 51, 165, 186
- Vermaas-Traas, W. 389
- Vermaas, Arie (*Lies*) 185, 354, 389
- Vermeer, Philip 233, 234
- Verolme, Arie (*Pleun*) 84, 84, 89
- Verolme, Jacob Arij (*Joop*) 127, 138
- Versteeg, Willem Marinus 203
- Verveld, Willem Gerrit 378
- Vessem, Pieter Johannes Cornelis van (*Pieter Post*) 210-217, 258, 367, 372, 374, 375
- Vijver van Raalte, H.M. van der 318
- Visser, Paulus (Paul, *Cor de Jager*) 138, 185
- Vliet, Heimen van 229
- Völckers, C.L.F. (Carl) 70, 381
- Vorm, J. van der 85, 126, 136
- Voskamp, Dirk 157, 373
- Vries, Anne de 179
- Vries, Gerardus Jacobus Paulus de (*Oom Gerrit*) 32, 35
- Vries, Gerardus Jozef de (Bob) 32, 33, 36

- Vries, Karel de 61
 Vries, Simon de (Cas) 184
 Vries, Tina Wilhelmina de (*Zus*) 127, 138
- W., Frederik (Freek) 212, 218, 220, 360
 Waal, Gerrit Jan van de (*Mees*) 36, 84, 114-116, 118-120
 Waal, Jan van der (*Kleine Jan*) 82, 88, 129, 131, 139, 143
 Waal, Pieter van der 82, 84, 88, 114-116, 118-120, 129, 131, 139, 143, 351, 352, 389
 Waals, Anton van der 132, 166, 171, 189, 244
 Wallen, Pieter van der 323
 Waller, Gerrit Anne 343
 Walsum, Eef van 109, 148
 Wassing, Jan 227, 228
 Wayens 144
 Weeda, Meeuwis Hendrik (*Mees, Nico*) 11, 185
 Wellenstein, E.P. 231
 Welzen, J.J.H. van 28, 148
 Wichem, Cornelis Arnoldus van (*Kees*) 206
 Wiersum, Jacob 318
 Wieviorka, Olivier 38, 278, 280, 407
 Wijbenga, Pieter 175-177
 Wijlen, Willem Aart van (*Lange Willem*) 191
 Wilhelm, Maria Johanna (*Mia*) 276, 356, 368, 373
 Wilhelmina, koningin 41, 42
 Willekes, Maria Frederika Adriana 367
 Willemse, Nicolaas 103, 300, 407
 Wingerden, Simon van 357, 383
 Winter, Sijgje Arina de 375
 Wit, Frans de (*Frans Zuid*) 82, 87, 89, 114, 118, 351
 Witt, Cornelis de 157
 Witt, Johan de 157
 Wölk, Herbert Johannes 71, 299
 Wolters, Sikke 176, 319
 Wolthoorn, Wilhelmina Johanna 381
 Wormans, Agnes Gertrud 382
 Worsteling, Anthonius Johannes 375
 Worsteling, Martinus Antonius 357, 375
 Zandberg, Wolter 231, 335
 Zanger, Willem Frederik de (*Flip*) 95
 Zantwijk, Adriana Johanna 369
 Zegstroom, Leonardus 232, 336
 Zessen, Pieter van (Piet) 144, 313
 Zirkzee, Willem Steven 58
 Zon, Jacobus Cornelis van 357, 375
 Zon, Maria Jacoba van (*Mia, Mien*) 357, 375
 Zonneveld, Arie 369
 Zwaan, Hendrik 138, 311
 Zwagerman, Marijke 126, 137
 Zwanenburg, Lammert 178
 Zwart, Alex de 144
 Zwolsman, Reinder 230